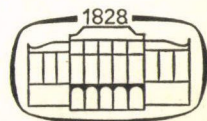

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI

VI. kötet 1–2. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HÁY LÁSZLÓ, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendők:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.), külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszköz-
lendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

A GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK MUNKÁJÁRÓL

A Magyar Tudományos Akadémia 1972. évi Közgyűlésén az akadémiai testületi szervek számot adnak *elmúlt évi munkájukról*. Ezt teszi a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya is. A nagygyűlési osztályülés részére készült beszámolót, amelyet a közgyűlés idejére kinyomtatott elnökségi ún. „Fehér könyv” is tartalmaz, az alábbiakban Osztályunk lapjában is közöljük. A nagygyűlési osztályülés vitájáról lapunk következő számában adunk tájékoztatást.

Az osztály tevékenysége

Az osztály hat osztályülést tartott. Az osztályülés tárgykörének megfelelően az osztály rendes, illetve tanácskozási jogú tagjai, állandó szakértők, illetve esetenként felkért referensek véleményének figyelembevételével készítette el az ülés anyagát. Egyes kérdéseket — így különösen a hosszú és középtávú tervek megvitatásával kapcsolatos témákat — kibővített osztályülés keretében tárgyalta meg. Az osztály tagjainak, az ügyben érdekelteknek, illetve az ülésre meghívottaknak az osztályülésen hozott határozatokról és az ott elhangzott vitákról emlékeztetőt juttatott el.

Az osztályülések látogatottsága megfelelő, és a kéthavonkénti ülések módját adnak az osztályra tartozó állandó feladatok ellátására, az időszakosan jelentkező kérdések figyelemmel kísérésére, és az osztály tagjainak tájékoztatására.

Tudományszervezési szempontból helyesnek bizonyult az osztálynak az az álláspontja, hogy tanácskozási jogú tagnak nem akadémikus intézeti igazgatókat, a Társadalomtudományi Intézet igazgatóját és a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem rektorát választotta meg.

Az osztály a tudományszervezési csoport tanulmánya és az elnökség javaslata alapján megvitatta a tudományfejlődési prognózisok kérdését, és olyan véleményt alakított ki, hogy a prognózisok készítése elsősorban és közvetlenül műszaki és természettudományi területeken szükséges és célszerű, a társadalomtudományok esetében — különösen az osztályhoz tartozó tudományágak tekintetében — további vizsgálatok, elemzések szükségesek. Végleges döntések meghozatalára e vizsgálatok befejezése után, 1972-ben osztályülésen vissza kell térni.

Az osztály két kibővített osztályülés keretében megfelelő előkészítés után — a szakigazgatás és az illetékes kutatóhelyek szakértőinek széles körű bevonásával — foglalkozott „A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata” és „A szocialista vállalat” című országosan kiemelt kutatási főirányok tervtanulmányaival. Ennek során előzetesen felkért opponensek véleményének figyelembevételével, egyes pontokra vonatkozó módosításokkal és kiegészítésekkel elkészítette végleges állásfoglalását, és azt megküldte az Akadémia főtítkárának, a szakigazgatás vezetőinek, illetve az illetékes terület vezetőinek.

Az osztály megtárgyalta a „Világgazdasági prognózis” és a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javaslatok a továbbfejlesztésre” c. akadémiai kutatási főirányok tervtanulmányait, valamint „A társadalmunk rétegződésének alakulása és életmódváltozása” c. KSH által koordinált kutatási főirány tervtanulmányát. Az osztály részletes és beható vita után helyeselte a fenti témák országos, illetve tárcaszintű kiemelését. Javasolta a tervtanulmányok feldolgozása, illetve további fejlesztése során a vitában elhangzott észrevételek hasznosítását. Ezek többek között a következők voltak: a világgazdasági prognózis tervét célszerű lenne egybevetni az integrációs program keretében elkészülő hazai integrációs programokkal, másrészt külkereskedelmi prognózisokkal, a KGST országokkal közösen végzett prognosztikai munkákkal. A gazdaságpolitikánk tapasztalatainak elemzése, javasolatainak további fejlesztése c. témakörrel kapcsolatosan megállapították, hogy kiemelésének társadalmi-gazdasági jelentősége abban áll, hogy eredményeivel lényegesen előmozdítsa a szocialista tervgazdaság hatékonyabb működését. Tudományos jelentősége meg abban jelentkezik, hogy a szocialista tervgazdaság egyes, eddig még nem kellően megvizsgált jelenségeinek, összefüggéseinek és törvényszerűségeinek feltárásával hozzájárul a tudományos ismeretek bővítéséhez, a közgazdaságtudomány fejlesztéséhez emellett bizonyos értelemben háttérrel, ill. kiegészítést ad a szocialista tervgazdaság egyes gazdaságpolitikai vonatkozású terveinek (főként tervezésmechanizmus stb.) és a már folyamatban levő kutatásoknak is. Az osztály megállapította a kiemelésre javasolt, társadalmunk rétegződésének alakulásával és életmódváltozásával foglalkozó témáról, hogy a megvitattott tervtanulmány része egy átfogóbb kutatási témának, amely a társadalmi tudat alakulását is felöleli. A társadalmi tudat alakulására vonatkozó vizsgálati anyagot a három társadalomtudományi osztály decemberben megvitatta (ld. a II. osztály beszámolóját).

A hosszú távú tervtanulmányok mellett sor került a következő nyolc középtávú társadalomtudományi tervtanulmány véleményezésére, illetve megtárgyalására: a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata a közvetlen és képviselői demokrácia formái és mechanizmusa az ipari és mezőgazdasági üzemekben; a falu társadalmi szerkezetének és a falusi életmód válto-

zásai; a család helyzetének alakulása szocialista társadalmunkban; az értelmiség jelenlegi helyzete, összetétele, fejlődésének iránya, társadalmi funkciói szocialista rendszerünkben; az ország népesedési helyzetének alakulásával összefüggő kérdések vizsgálata; társadalmunk rétegződésének mozgató erői; a munkásosztály és a parasztság életszínvonalának és körülményeinek alakulása. Ezek megvitatására, az MSZMP X. kongresszusa határozatának megfelelően, a KB Agitációs és Propaganda Bizottsága tett javaslatot. Közülük kettőnek a kutatását az Állam- és Jogtudományi Intézet, a többi hatét a szociológiai, illetve demográfiai kutatóhelyek szervezik. A tervtanulmányok és a szakértői összefoglalók alapján az osztály a kutatási feladatok célkitűzéseit helyesnek ítélte és jóváhagyta.

Az osztály a két társadalomtudományi osztállyal közösen megvitatta „A társadalmi tudat alakulása Magyarországon 1945 – 1970” című akadémiai szintű kiemelésére javasolt kutatási főirány tervtanulmányát.

Az osztály foglalkozott a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság magyar nemzeti csoportjának előterjesztésével. A csoport javaslata alapján, beható vita után az osztály hozzájárult ahhoz, hogy a Nemzetközi Büntetőjogi Társaság magyar nemzeti csoportja az Akadémia keretén belül folytassa tevékenységét.

Az osztályra háruló tudománypolitikai feladatok megoldása során elfogadták azt a javaslatot, hogy a bécsi Társadalomtudományi Koordinációs Központ magyarországi kapcsolatai az osztályra tartozzanak azzal, hogy nem szól bele a konkrét, változatlanul az intézetek önállóan intézendő ügyeibe, de nyilvántartja a központ magyarországi kapcsolatait, megvitatja az intézetek hatáskörén túlmenő döntést igénylő kérdéseket. Ezzel kapcsolatban az osztály megerősítette Szabó Imre rendes tagot, mint a IX. osztály képviselőjét a központban betöltött szerepében.

A bizottságok működése

Az osztály a külső szervekkel, főhatóságokkal, minisztériumokkal, egyetemekkel az esetenként jelentkező feladatokon túlmenő együttműködési és az országos tudományirányítási szerepét elsősorban és alapvetően az osztályhoz tartozó tudományos bizottságok útján tölti be.

Az *Agrárgazdasági Bizottság* 1970-ben alakult meg. E tudományterületen önálló akadémiai kutatóintézet nem működik. A bizottság munkája kezdetén felmérte az agrárgazdasági tudományos munka helyzetét, a tudományos és gyakorlati igények alapján kidolgozta feladattervét. Munkája a következő főbb kérdésekre összpontosult:

A szövetkezetek szerepe szocialista gazdasági építésünkben és a szövetkezeti törvénytervezet. A bizottság áttekintette a szövetkezeti mozgalom fejlődésének hazai és nemzetközi tapasztalatait és megvitatta a szövetkezeti

törvénytervezetet. A vitában a hozzászólók a szövetkezeti törvénytervezethez számos kritikai észrevételt tettek. Ezek fő iránya volt: egységes szövetkezeti törvényre van szükség, de az csakis a közös, valamennyi szövetkezetre érvényes elveket, időt álló vonásokat és normákat tartalmazza.

A negyedik ötéves terv főbb agrárgazdasági kérdéseinél az élelmiszer-gazdaság IV. ötéves tervének alapvető gazdasági összefüggéseit vitatta. A vita alapján megállapították, az agrárökonómiai kutatásoknak a jövőben többet kell foglalkozniuk a jövedelemdifferenciálódás kérdéseivel, a kedvezőtlen adottságú területek komplex adottságainak fejlesztésével, a műszaki fejlesztés, ezen belül elsősorban a gépesítés kérdéseivel, a korszerűség és a jövedelmezőség általános agrárgazdasági problémáival. Különösen hasznos vita alakult ki az agrárgazdasági és üzemgazdasági tudományok időszerű kutatási feladatairól, az említett tudományok és a mezőgazdasági vállalatok együttműködéséről. A bizottság tagjai nemcsak megvitatták a témát, hanem az OT-val és a MÉM-mel együtt az intézkedések előkészítésében, sőt kidolgozásában is részt vettek.

A bizottság megalakulása óta szoros együttműködésre törekszik a többi akadémiai bizottsággal. Különösen gyümölcsöző együttműködés épült ki a Mezőgazdasági Üzemtani és Üzemszervezési Bizottsággal. A két bizottság együttes vitauléseket tartott, együttműködött a II. agrárgazdasági konferencia megrendezésében, a „Mikroökonómiai koncepciók az élelmiszer-gazdaságban” c. bizottsági előterjesztés készítésében, a tudományos káderutánpótlás helyzetének felmérésében és a tudományterület más feladatainak megoldásában (ld. a IV. osztály beszámolóját).

Az *Állam- és Jogtudományi Bizottsághoz* három munkabizottság tartozik, melyek az állam- és jogtudomány egy-egy területén koordináló tevékenységet végeznek a Jogtudományi Intézet és a jogi karok között.

Az elmúlt évben a bizottság két kibővített plenáris ülést tartott. A megtárgyalt kérdések közül ki kell emelni „A jogtudományi kutatások új útjairól” folytatott bizottsági vitát, amelyhez Szabó Imre rendes tag készített vita-indító téziseket, a három jogi kar egy-egy képviselője pedig referátumokat. A bizottság ülésére a három jogi kar valamennyi tanszékvezető tanárát és az intézet osztályvezetőit meghívták. A vitáról információt adtak ki, a vitaülés teljesebb anyagát a közeljövőben megjelentetik. A bizottság kibővített ülést rendezett az új Tanácstörvény tervezetének megvitatására. A vitában részt vettek a törvénytervezetet előkészítő állami szervek (MT Tanácsi Hivatala, az Igazságügyi Minisztérium) vezetői, ill. vezető munkatársai, a jogi karok államjogi és államigazgatási jogi tanszékeinek tanárai és oktatói, a Tanácsszervezési és Igazgatási Intézet vezetői. A széles körű vitában kialakult tudományos álláspontokat a törvénytervezet kormány szintű vitájában előterjesztették és figyelembe vették.

1. A bizottság 1970-ben hároméves munkatervet alakított ki, amely

lényegében tartalmazza az állam- és jogtudományi tevékenység legfontosabb időszerű problémáit. A munkaterv néhány célkitűzését már megvalósították a következő három témakörben: az állam- és jogtudomány nemzetközi kapcsolatainak alakulása; a Jogtudományi Közöny értékelése és az állam- és jogtudományi könyvkiadás helyzetével foglalkozó anyagot a bizottsági vitára előkészítette.

A *Demográfiai Bizottság* egy-egy aktuális tudományos feladattal összefüggésben alkalmi bizottságot alakított. Ilyenek voltak: oktatási bizottság, a fejlődő országok demográfiai elemzésének problémáival foglalkozó bizottság, az európai országok népesedéspolitikai kérdésének vizsgálatával foglalkozó bizottság.

Az oktatási bizottság működését a demográfia oktatásának, illetve a demográfusképzéseknek mind hazai, mind nemzetközi viszonylatban kialakulatlan helyzete tette szükségessé. A hazai program kialakítása érdekében a bizottság elsősorban a megfelelő külföldi tapasztalatokat próbálta áttekinteni. További feladata a magyar demográfiai oktatás helyzetének felmérése, ideértve a más tantárgyak keretében oktatott demográfiai vonatkozású anyagokat is, a magyar demográfiai oktatás reformját célzó javaslatok elkészítéséhez.

A Demográfiai Bizottság rendezésében az ENSZ június 14-25. között a fejlődő országok termékenységi adatainak elemzési módszereiről szakértői értekezletet tartott Budapesten. Az értekezleten 21 külföldi mellett az ENSZ főtitkára képviseletében Milos Macura, az ENSZ Népesedési főosztályának vezetője is részt vett. 13 módszertani dolgozatot — köztük a Népeségtudományi Kutatóintézet tanulmányát — vitatták meg. A konferencia a vita eredményeképpen ajánlásokat készített és terjesztett elő, melyeket az ENSZ Népesedési Bizottsága novemberi ülésén elfogadott.

Az ajánlások a következő témákra vonatkoztak: a teljes és pontos születési anyakönyvezés kialakítására, a népszámlálásokból és mintavételi vizsgálatokból származó alapadatok javítására; az egyes népességek számára alkalmas adatgyűjtési rendszerek és elemzési módszerek kiválasztására; a két vagy több egymástól független adatrendszer és elemzési módszer egymással való kombinációjára és a szimulációs modellekre.

A bizottság rendezésében (november 26-28-án Budapesten) tartotta első ülését a Nemzetközi Népeségtudományi Unió és a Bécsi Társadalomtudományi Központ által közösen létrehívott szakértői csoport. Az ülés feladata az európai országok termékenységét befolyásoló népesedéspolitikai jogalkotás témakörében megindítandó nemzetközileg koordinált kutatás terveinek kialakítása volt. A tizennégy külföldi résztvevővel megrendezett találkozó — melyen a Nemzetközi Népeségtudományi Uniót főtitkára és ügyvezető titkára, a Bécsi Társadalomtudományi Központot igazgatója képviselték — a tervezett kutatás célját, tartalmát, kereteit, a résztvevő országok

körét, a program időbeosztását és az Unió, illetve a bécsi központ közötti együttműködés formáit tárgyalta meg. Az értekezlet a különböző jogrendszerű országok termékenységre vonatkozó — azt közvetlenül vagy közvetve befolyásoló — jogszabályok tanulmányozását jelölte meg általános célkitűzés-ként, annak érdekében, hogy az tudományos megalapozást adjon az egyes országok népesedéspolitikai koncepciójának kialakításához.

Az *Ipargazdasági Bizottság* al- vagy munkabizottságokat esetenként küld ki. 1971-ben egy munkabizottságot alakított az ösztöndíjas utak hasznosításának megvizsgálására. A bizottság 3 ülést tartott, az ülésekről az Ipargazdasági Szemle rendszeres tájékoztatást ad, és egyes előterjesztések, határozatok teljes szövegét is közli.

A bizottság januári ülésén a legutóbbi évben megjelent ipargazdasági könyvekről, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport 1970. évi tevékenységéről folytatott vitát. A bizottság júniusi ülésén megtárgyalta az ipargazdasági kutatásokról készített 1971. évi felmérésről szóló tájékoztatást. A felmérés 27 kutatóhely 377 publikációját és 217 folyamatban levő kutatását írta össze. Eredményeiket két kötetben — kölcsönös tájékoztatás és a kutatóhelyek közötti együttműködés elősegítése céljából — a bizottság az érintett intézmények szélesebb körének rendelkezésére bocsátotta. Megvitatta az Ipargazdaságtani Kutatócsoport jelentését a KGST együttműködés keretében készített, a termelékenység tényezőire vonatkozó felmérésről; a felmérés módszereiről, következtetéseiről.

A bizottság novemberi ülésén megtárgyalta a Könnyűipari Minisztérium közgazdasági főosztálya által előterjesztett „A vállalati és személyi jövedelem-szabályozók változásainak hatásai a könnyűiparban” c. tanulmányt, továbbá az Ipargazdaságtani Kutatócsoport előterjesztését egy 1972. évi ipargazdasági tudományos konferencia rendezéséről. A konferenciát, mely fórumot kíván biztosítani a legújabb hazai ipargazdasági kutatások, kutatási irányok, módszerek, koncepciók bemutatására és megvitatására, a bizottság és a kutatócsoport közösen fogja megrendezni.

A publikációk és folyó kutatások említett összeírása mellett a bizottság kezdeményezésére találkozóra került sor az egyetemi tanszék és az ágazati intézetek vezetői között tapasztalatcsere és a további együttműködés fejlesztése érdekében. A bizottság tagjai a nemzetközi kapcsolatokról és konferenciákról az év folyamán több írásos tájékoztatót kaptak a bizottság titkárától.

A *Közgazdaságtudományi Bizottság* működését részben bizottsági keretben, részben hat albizottság révén fejt ki. A bizottság három ülést tartott, ezenkívül egy felolvasó és vitaülést is rendezett. Ezek keretében a következő kérdéseket vitatták meg. A 15 éves tervezés tapasztalatai és eredményei, az idevágó kutatások terén elért eredmények. Az 1. sz. tudománypolitikai albizottság Hetényi István OT elnökhelyettes vezetésével készült előterjesztést megvitatta.

A vita során megállapították, hogy a hosszú távú tervezés terén elért eredmények igen biztatóak annak ellenére, hogy sem hazai, sem nemzetközi vonatkozásban e témakörben nincsenek tapasztalatok. Továbbá elméleti állásfoglalások születtek néhány korábban nem eléggé tisztázott kérdésben, mint pl.: a szocialista és kapitalista országok hosszú távú tervei közötti különbségekben; az egyidejű döntések szükségessége a legfontosabb kérdésekben és az alternatív tervkoncepciók szükségességében. A vitában problematikus kérdésként vetődött fel: a hosszú távú tervezés és a gazdaságpolitikai kérdések kapcsolata; a hosszú távú tervezési periódus tartalma és szakmai; a hosszú távú tervezés követelmény-rendszere; a növekedés üteme és az egyensúly kérdései.

A gazdasági mechanizmusra vonatkozó kutatásokról a 2. sz. tudománypolitikai albizottság számolt be. A jelentés lényegében azt tartalmazta, hogy a mechanizmus kutatása terén a közgazdaságtudomány alapjában teljesítette a feladatát, de lényeges lemaradás van a gazdaságirányítással kapcsolatos alapkutatásokban, ezért a következő időszakban ennek fokozottabb kutatása kívánatos,

A két tudománypolitikai albizottság az általuk koordinált kutatási főirányok területén folyó kutatásokról áttekintést dolgozott ki és azt átadták a Közgazdasági Bizottságnak. A két albizottság ezzel feladatát bevégezte és feloszlott.

A társadalmilag indokolt szükségletek minimuma témakör több mint két évtizedes mellőzés után került az MSZMP Közgazdasági Munkaközösségével együtt tartott ülés napirendjére. Életszínvonal-politikánknak e sarkalatos kérdésében a Központi Statisztikai Hivatal készített tanulmányt, melyet Huszár István, a KSH elnöke adott elő. Az előterjesztés alapján kibontakozott vita, a témakör módszertani problémáit, gazdaságpolitikai és szociálpolitikai vonatkozásait érintette, és kijelölte a további vizsgálatában előtérbe állítandó szempontokat.

Az elektronikus számítógép-program népgazdasági problémái c., az egész népgazdaság szempontjából jelentős programról a KSH előterjesztése alapján - a Statisztikai Bizottsággal közösen - folyt vita, amelyben különösen hangsúlyt kapott a rendszerelmélet irányítása és a technikai kutatások fokozottabb szükségessége is. (l. a Statisztikai Bizottság beszámolóját.)

Az infrastruktúra nemzetközi összehasonlításban c. felolvasó és vita-ülésem napirendre került kérdés népgazdaságunk egyik kardinális, de ugyanakkor eddig elhanyagolt problémája. Az előadók a megindult kutatásokról adtak számot. Az előadások során egyértelműen megállapították, hogy egy korszerű infrastruktúra kialakításának kezdetén állunk, és az ezzel kapcsolatos kérdések megoldása nélkül a gazdasági hatékonyság fokozása súlyos korlátokba ütköznék. Ezért az infrastruktúrával kapcsolatos problémák fokozatos megoldása egyben általános gazdasági előrehaladást is jelent.

A bizottság az MSZMP Közgazdasági Munkaközösségével együttes

ülésen megvitatta Friss István rendes tag „A közgazdasági kutatás főirányai és témái” című előterjesztést, amely a távlati tudományos kutatási terv kidolgozásának egyik fázisában készült.

A bizottság részletes előterjesztés alapján megtárgyalta a közgazdasági szakirodalmi tájékoztatás helyzetét és munkabizottságot küldött ki javaslat-tervezet kidolgozására a Gazdasági Bizottság számára.

A modern kapitalizmus albizottság, amely a szocialista országok akadémiai közötti együttműködés keretében tevékenykedik, megszervezte a témában működő nemzetközi problémabizottság 6. ülését, előkészítette a problémabizottság nyári iskoláján való magyar részvételt. Összeállította a nemzetközi problémabizottság titkárságának kiadásában megjelenő Információs Bulletin számára a magyar anyagot.

A közgazdasági kutatóhelyek *vezetői tanácsa* összeállította a két kiemelt közgazdasági kutatási feladathoz tartozó 1969. évi publikációk annotált bibliográfiáját, és azt megküldte a kutatóhelyeknek, a könyvtáraknak, az érdekelt kutatóknak. Összeállította az 1970. évi bibliográfiát is, ennek publikációjára 1972-ben kerül sor. Ezenkívül információs céllal összeállította és szétküldte a koordinált kutatóintézetek évi összesített kutatási tervét.

A *Munkatudományi Bizottságnak* nincsenek albizottságai, de egy-egy feladat megoldására eseti munkacsoportok alakulnak. Az elmúlt év folyamán a bizottság egy bizottsági ülést és egy szélesebb körű tudományos tanácskozást rendezett március 4-én. A tanácskozás vitája és javaslatai összefoglalták azokat a kérdéseket, amelyek a munkatudományok oktatását és kutatását előmozdíthatják. Így a munkatudományok oktatásának három nagy területén a felsőfokú tanintézetekben, a munkaügyi dolgozók továbbképzésében és a vezetők továbbképzésében fokozott szerepet kell kapnia a munkatudományi képzésnek, tehát a munkagazdaságtan, a munkaszervezés, a munkajog, a munkafiziológia, a munkapszichológia és a munkaszociológia oktatásának.

A bizottság javasolta, hogy az állami oktatás pártfelülvizsgálata során a lehetőségekhez képest szenteljének figyelmet e kérdésnek is. Továbbá javasolta a Művelődésügyi Minisztériumnak, hogy az egyes felsőoktatási intézményekben teremtse meg a munkatudományok oktatásának centrumait, amelyek az egyes munkatudományi tárgyak oktatását és az egész ez irányú oktatás összehangolását végeznék. A Munkaügyi Minisztériumnak mint a vezető-továbbképzés irányítójának ajánlotta, hogy ezeken a képzési területeken segítsék a munkatudományok oktatásának kiszélesítését.

A tanácskozás a munkatudományi kutatások fejlesztésére vonatkozóan felhívta a Művelődésügyi Minisztérium és a Munkaügyi Minisztérium figyelmét arra, hogy a munkatudományok közül különösen a munkagazdaságtani, munkaszervezési és munkapszichológiai kutatások terén mutatkozik nagy lemaradás. A bizottság szükségesnek tartotta, hogy az interdiszciplináris problémák megvitatásának rendszeres fórumot teremtsen.

A *Statisztikai Bizottság* programja februártól megváltozott, amit ez évi munkája tükröz. A bizottság szervezésében vagy más akadémiai és közgazdasági szervezetekkel közösen az alábbi négy tanácskozást tartották: az elektronikus számítógép-program népgazdasági problémái; a gazdaságelemzés és tervezés, valamint a nemzetközi összehasonlítás körébe vágó problémák; a bizottság megvitatott Wagenführ professzor előadása alapján nyugati gazdaságstatisztikai problémákat; a Közgazdasági Társasággal közösen emlékülésen méltatták a magyar statisztikai és közgazdaságtudomány nagyjainak, Jordán Károlynak és Fellner Frigyesnek tevékenységét.

Az elektronikus számítógép-program népgazdasági problémáit a Közgazdaságtudományi Bizottsággal együttesen rendezett ülés vitatta meg. Az előterjesztés és a vita részletezte a számítógép-program jelentőségét és jellemzőit, kapcsolatát a korszerű irányítási rendszerrel; rámutatott a munkaerővel és oktatással összefüggő problémákra és kiemelte a számítógép-program teljesítésének szervezeti feltételeit.

A bizottság az MSZMP elméleti munkaközösségével együtt megtárgyalta a Központi Statisztikai Hivatal — Magyarország nemzeti jövedelmének nemzetközi összehasonlítását tartalmazó — előterjesztését. Az előterjesztés új módszert és számítási eredményeket tartalmazott, Magyarország egy főre eső nemzeti jövedelmének, ill. bruttó hazai termékeinek rubelre és dollárra való átszámítására. Az ülés az előterjesztést és a kidolgozott módszert elfogadta, alkalmasnak találta az ilyen irányú feladatok megoldására.

A bizottság a Magyar Közgazdasági Társaság három szakosztályával a matematikai-közgazdasági, a népgazdaságtervezési és a statisztikai szakosztállyal — októberben megrendezte a magyar ágazati kapcsolatok mérlegének II. konferenciáját. A konferencia három célt ért el: egyrészt áttekintést adott az elmúlt évtizedben elért fejlődésről; kijelölte a megoldásra váró feladatokat; körvonalazta az ÁKM-modellezést továbbfejlesztő lehetőségeket és perspektívákat. Az elhangzott 37 előadás és az azt követő vita hű képet adott a hazai input-output munka helyzetéről, színvonaláról és perspektíváiról; ezen kívül kijelölte az ÁKM helyét a makroökonómiai és gazdasági elemzésben és tervezésben.

A *Szervezéstudományi Bizottság* mint az osztály bizottsága 1970 őszén kezdte meg munkáját. Korábban (míg elnökségi bizottságként működött) hozzákapcsolódott a tudományszervezési albizottság is. (Az osztály keretei között a tudományszervezési albizottság nem alakult újjá.) A bizottság 5 ülést tartott. Az üléseken a következő tárgyköröket vitatták meg: A közgazdaságfejlesztésének komplex tudományos megalapozása c. távlati kutatási főirány tervtanulmányának vázlata; Az alkotó szellemi munka szervezésével összefüggő veszteségforrások feltárása témakörben folyó komplex kutatás témavázlata. Mindkét tárgykör ülésén részt vettek a kutatásokban érdekelt képviselők, és közösen kialakították és koordinálták a kutatóhelyeket.

A bizottság elnöke, egyes tagjai az Akadémia illetékes szervei és külső szervek felkérésére többször adtak szakvéleményt. Ezek közül külön is meg kell említeni azt a munkát, amit a bizottság a vállalati szervező tevékenység fejlesztésével összefüggő határozatok előkészítésében végzett. A bizottság elnöke és egyik tagja előkészítő anyaggal, illetve szakvéleménnyel részt vettek az Akadémia elnökségének a különböző tudományos feladatokat megtárgyaló ülésén is.

A bizottság további feladatai főleg két irányban jelentkeznek: az egyik a tervezett országos kutatási főirány, „A közigazgatás tudományos vizsgálata” kérdésköréhez kapcsolódik; a másik az általános szervezéseméleti problematikát foglalja magában. E két feladatkör már a bizottság eddigi tevékenysége során is kirajzolódott, a továbbiakban még élesebb elhatárolódása várható. Ez a fejlődés egyébként összhangban van a bizottság újjászervezése alkalmával kialakult elképzelésekkel. Előkészületben vannak olyan vitaülések, amelyek az országos távlati terv módszertani alapjainak kidolgozását szolgálják, emellett a nemzetközi kooperációt is közvetlenül segítik.

A *Szociológiai Bizottságnak* a beszámolási évben két albizottsága működött: a Szociológia c. folyóirat szerkesztő bizottsága és a magyar szociológiai kutatás helyzetének, káderviszonyainak felmérésére létrehozott albizottság. A bizottság munkatervének megfelelően három ülést tartott. Az ülések napirendjén szereplő kérdésekből az alábbiak emelhetők ki:

Az osztály felkérésére a bizottság megszervezte a környezetvédelem szociológiai aspektusaira vonatkozó előzetes tanulmányok vitáját. (E tanulmányok a bioszféra védelmével kapcsolatos távlati tudományos kutatási terv részét képezték.) A szakértői vélemény alapján lefolytatott vitában kialakult állásfoglalás hangsúlyozta a kutatások megindításának fontosságát és ezek koordinálására bizottság létrehozását.

A szociológiai oktatás helyzetének vizsgálata is napirenden volt. A szociológia egyetemi oktatása az utóbbi években indult meg, egy éve működik az ELTE szociológiai tanszéke. A Szociológiai Bizottság megállapította, hogy a későbbiekben együttes ülést kell tartani oktatási kérdésekben a Művelődésügyi Minisztérium szociológiai bizottságával. Az MTA Szociológiai Kutatóintézetének személyi vonatkozásában konkrétan segítséget kell adni a szociológiai oktatáshoz, az oktatásban részt vevő hallgatóknál nagyobb vitakészséget kell kifejleszteni, törekedni kell a szociológiai oktatás interdiszciplináris jellegére, és a magyar szociológiai oktatásnak az eddiginél szélesebb teret kell biztosítani.

A bizottság a VIII. szociológiai világkongresszus előkészítésén munkálkodik. A szocialista országok szociológiai intézetei igazgatóinak legutóbbi értekezletén a bizottság vitája alapján tett javaslatot a magyar delegáció a világkongresszus fő témájára, továbbá az előkészítés tartalmi és adminisztratív problémáinak kidolgozására is. Az értekezlet vitája során jobban körül-

határolódott a főtéma, amelyet a következő címmel fogadtak el: A tudományos és technikai fejlődés tartalmi feltételeinek követelményei. Az operatív előkészítő bizottság létrehozására tett javaslatot az értekezlet elfogadta.

A bizottság kezdeményezésére megindult a szociológiai kutatások és a kutatók helyzete feltárásának vizsgálata. Az eredmények vitájára 1972-ben kerül sor.

A bizottság több ízben foglalkozott a szociológiai folyóirat létrehozásával kapcsolatos problémákkal, megvitatta a folyóirat jellegére vonatkozó elképzeléseket, a szerkesztőség beszámolóját stb. Értékelte az MTA Szociológiai Kutatóintézete 1970. évi kutatási beszámolóját és megállapította, hogy az intézetben a politikai és a tudományos helyzet megszilárdult. Az intézetnek törekedni kell a témák fokozottabb koncentrálására. Nem tartja a bizottság időszerűnek, hogy az intézet módszertani központ legyen, ellenben szükségesnek látja, hogy a magyar szociológiai kutatásra vonatkozó dokumentációt megszervezze, fokozza az empirikus kutatásokat, és erre épüljön az intézet kutatómunkája. Megállapította a bizottság, hogy az intézetben jelentős mértékben növekedett a tudományos igényesség. Nem tartja azonban megfelelőnek az intézet technikai és adminisztratív ellátottságát. Más témák kapcsán is sor került az intézeti munkát érintő problémák vitájára: az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának az MTA Szociológiai Kutatóintézetének munkáját érintő állásfoglalásnál.

Tudományos társaságok

A *Nemzetközi Büntetőjogi Társaság (AIDP) magyar nemzeti csoportja* 1971-től az osztály keretei között folytatja működését, jelenleg 45 taggal. A XI. nemzetközi büntetőjogi kongresszust 1974-ben Budapesten rendezi meg. A csoport megkezdte a vilá kongresszus előkészítését. Emellett október 6—9. között Visegrádon a csoport más főhatóságok támogatásával nemzetközi kerekasztal-értekezletet rendezett a „Természettudományos kutatás és a büntetőjog” címmel. A kétnapos tanácskozáson 14 országból 26 külföldi vett részt, illetve szólalt fel. Kádár Miklós egyetemi tanár elnök halála következtében szükségessé vált a csoport újraszervezése, amelyre 1972-ben kerül sor.

A *Magyar Államtudományi Társaság* képviselői tárgyalásokat folytattak a Politikatudományok Nemzetközi Társasága képviselőjével az 1973. évi montreali vilá kongresszus előkészítéséről.

A társaság képviselői konzultációs megbeszéléseken találkoztak különböző országok politikatudományi társaságainak képviselőivel, véleményt cseréltek az államtudomány (politikatudomány) általános elméleti problémáiról és kölcsönösen tájékoztatták egymást az államtudomány helyzetéről, illetve egyes konkrét kutatási területekről. A külföldi tudósok közül néhányan előadást tartottak az Állam- és Jogtudományi Intézetben, illetve a Magyar

Jogászsövetségben. A társaság képviselői több előadást tartottak hazai és külföldi nemzetközi rendezvényeken. Ezek között kell megemlíteni a szocialista országok képviselőinek részvételével Varsóban rendezett kerekasztal-értekezletet (ahol magyarok is előadást tartottak „A népfrontok szerepe a szocialista társadalom politikai rendszerében” c. témakörben), valamint az állampolgárok részvétele és a helyi igazgatás kérdésével foglalkozó zágrábi nemzetközi konferenciát.

A társaság vezetősége tevékenységének fejlesztésével és a taglétszám növelésével, összetételének kibővítésével foglalkozik. Jelenleg ugyanis tagjai kizárólag kutatók és oktatók. A társaság aktívabb részvételét kívánatos biztosítani a Nemzetközi Politikatudományi Társaság rendezvényein is. Ezt az igényt alátámasztja a magyar államtudomány nemzetközi elismerése és kötelezettsége, a szocialista országok politikai rendszere és állami fejlődése iránt megnövekedett érdeklődés, de az a körülmény is, hogy magyar tagokat bevásztottak a nemzetközi szervezet állandó bizottságaiba.

A társaság tagjainak a nemzetközi rendezvényeken való fokozottabb részvétele sokoldalú információt biztosít és széles körű konzultációs kapcsolatok kialakítását mozdítja elő, amely segítséget adhat az államigazgatás fejlesztésével kapcsolatos komplex távlati kutatások tudományos megalapozásához.

A *Magyar Közgazdasági Társaság* tevékenysége ma már kiterjed az egész országra és a közgazdász szakma majd minden területére. Tagjainak száma megközelíti a 4500-at, de a jogi tagok és üzemi körök révén ennél is több közgazda vesz részt a társaság munkájában. A társaságnak jelenleg vidéken 125, Budapesten 53 jogi tagja van. 1971-ben 280 szakmai találkozót, vitaülést, ankétot, konferenciát rendezett.

Az új gazdasági mechanizmus bevezetése újabb feladatokat rótt a társaságra. A decentralizált gazdálkodás, a nagyobb vállalati önállóság nagyobb követelményeket állított a közgazdászok elé, nőtt a közgazdász szakma szerepe. A társaság feladatának tekinti az elméleti, tudományos viták folytatása mellett, hogy a tanácsi és vállalati munka számára több segítséget nyújtson az új elvek, módszerek terjesztésével, tapasztalatainak megvitatásával. Ugyanakkor segítsen bővíteni a vállalati közgazdászok és a gazdaságpolitikai irányító szervek közti visszacsatolási rendszert.

A rendezvények témaválasztását vizsgálva, az idén még jobban előtérbe kerültek a vállalati gazdálkodás problémái. Az előadások mintegy 40%-a ezzel a témakörrel foglalkozott. Ez részben a társaság nyíltabb jellegével, a mikroszférában dolgozó közgazdászok bevonásával függ össze.

A megyei szervezetek rendezvényein egyre több a regionális problémákkal, a tanácsi gazdálkodással foglalkozó előadások száma. Kiemelkedő volt ezek közül a Szabolcs megye exportalma tárolási kérdéseit tárgyaló június 25-i ankét. Jelentős volt a X. közgazdász vándorgyűlés, amelyet a MTESZ-

szel és a TIT-tel közösen, június 10–12. között Egerben rendezett a társaság. A vándorgyűlés központi témája a gazdasági hatékonyság volt, az egyes szekciók a téma makroszintű, valamint ipari, élelmiszergazdasági, kereskedelmi és közlekedési vetületeit tárgyalták. A programban 20 előadás szerepel, 5 szekció munkájában 800 közgazdász vett részt, a vitában 93 hozzászólás hangzott el. Sikeres volt a Győr-Sopron megyei szervezetnek termelékenység konferenciája, a statisztikai szakosztály iparstatisztikai szakcsoportjának „Info 71” című vándorülése, valamint a matematikai, statisztikai, népgazdaságtervezési szakosztály és a Baranya megyei szervezet közös II. magyar ÁKM konferenciája.

Az elmúlt évben jelentősen szélesedtek a társaság nemzetközi kapcsolatai. Előkészítő lépések történtek szovjet–magyar, osztrák–magyar, francia–magyar konferenciák megrendezésére. Az év második felében a társaság szervezetei megtartották az V. országos közgyűlést megelőző szervezeti közgyűléseket. Az országos közgyűlésre 1972-ben kerül sor.

Rendezvények

A tanácskozások a bizottságok és társaságok jelentésében szerepelnek.

Az osztály az 1971. évi akadémiai közgyűlés keretében együttes ülést tartott a Nyelv- és Irodalomtudományok, valamint a Filozófiai és Történettudományok Osztályával a „Társadalomtudományok differenciálódása és egysége, elméleti és módszertani következmények” címmel (a programot lásd a II. oszt. rendezvényeinél). A három osztály együttes ülése termékeny és hasznos volt. Megállapították a vitában elhangzottak alapján, hogy az egyes társadalomtudományok belső problematikájából kiindulva kell a későbbiekben kialakítani a társadalomtudományok tényleges kapcsolatának problémáit.

Székfoglaló előadást tartott Szalai Sándor rendes tag „Modell és megismerés” címen (június 3.).

Felolvasó ülés keretében tartott előadást Szabó Imre rendes tag „A jog társadalmi korlátai” címen (november 22.).

Könyv- és folyóiratkiadás

Az osztály könyvkiadási kerete 320 ív volt. E keretben biztosította az intézetekben és a tudományterületek egészén készülő olyan monográfikus, illetve fundamentális tudományos munkáknak a kiadását, amelyek az adott tudományterületek általános fejlődése szempontjából jelentősek, és amelyeket ilyen szempontból a bizottságok akadémiai kiadásra javasoltak. A tudományos munkák idegen nyelvű kiadása, mint ismeretes, az Akadémiai Kiadó profiljába tartozik. E művek száma igen jelentős, ami ugyan csökkenti a

magyar nyelvű megjelentetés lehetőségét, viszont ennek köszönhető, hogy a közgazdaságtudományok és az állam- és jogtudományok terén — az utóbbinál különösen — a magyar tudományos eredmények nemzetközileg is ismertté és elismertté váltak.

1971-ben megjelent művek

<i>Bartke István</i> : Az iparilag elmaradott területek ipari fejlesztésének főbb kérdései Magyarországon (Közgazdasági Értekezések 16.)	11,1	ív
<i>Bónis György</i> : A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon	41,7	„
<i>Cukor György</i> : Hosszútávú tervezés az iparban (Ipargazdasági Értekezések 1.)	7,4	„
<i>Csizmadia Andor</i> : Rechtliche Beziehungen von Staat und Kirche in Ungarn vor 1944	25,8	„
<i>Erdős Péter</i> : Contributions to the Theory of Capitalist Money, Business Fluctuations and Crises	38,7	„
<i>Friss István</i> : Economic Law, Policy, Planning	14,2	„
Introduction aux droits socialistes (szerk. Knapp—Szabó)	29,0	„
<i>Kiss Pál—Kozma Lajos</i> : A mezőgazdasági és élelmiszeripari vállalatok együttműködésének lehetőségei és formái (Nagyüzemi Gazdálkodás Kérdései)	6,6	„
<i>Kiss Tibor</i> : International Division of Labour in Open Economy	19,8	„
Law and Economic Reform in Socialist Countries	18,7	„
<i>Szabó Imre</i> : A jogelmélet alapjai	22,8	„
<i>Szecső Tamás</i> : Kommunikációs rendszer — köznap kommunikáció (Szociológiai Tanulmányok 11.)	8,1	„
<i>Vermes Miklós</i> : A kriminológia alapkérdései	13,0	„

Több munka 1971-re történő áthúzódása miatt ezek a tételek az ívkeretet nem töltik ki, de ennek figyelembevételével az osztály kiadási terve teljesül.

1971-ben megjelent folyóiratok:

Gazdaság- és Jogtudományok	4 szám	30 ív
Acta Economica	6 „	60 „
Acta Juridica	2 „	30 „
Közgazdasági Szemle	12 „	108 „

Ezekhez 1972. január elsejei indulással csatlakozik a Szociológia c. folyóirat is.

A négy folyóirat 1971. évi tevékenységéről a következőket érdemes megjegyezni:

A Gazdaság- és Jogtudományok folyóirat szerkesztési elve több év után alakult ki, hogy interdiszciplináris feladatát betölthesse. A korábbi informatív szerepét tartva arra törekedett, hogy olyan vitaülésekről, konferenciákról,

külföldi tanulmányutakról közöljön írásokat, amelyek nagyobb érdeklődésre tarthatnak számot, és az egyes tudományterületek fontosabb problematikáját, kutatási eredményeit összegezik. Az utolsó két évben olyan kérdésekről közölt cikket, vitaülésekről összefoglalót, mint a szocialista elcsúszás és annak tudati tükröződése, a gazdaság és jog általános összefüggései kelet – nyugat összehasonlításában, a gazdasági integráció jogi problémái stb.

Az *Acta Juridica* számos tanulmányt publikált olyan területekről, amelyeken a magyar állam- és jogtudomány komoly eredményeket ért el a nemzetközi jogtudományi életben. Ilyen mindenekelőtt a budapesti nemzetközi összehasonlító jogi konferencia vitájának angol nyelvű publikálása, továbbá azok a szép számmal megjelent írások, amelyekkel a lap a magyar állami és jogi gyakorlatról kívánt tudományos szintű tájékoztatást adni külföldnek.

A Közgazdasági Szemle továbbra is sokoldalúan tükrözi a közgazdasági kutatás eredményeit, népgazdaságunk fő problémáit. A folyóirat kiemelt helyet biztosított a pártkongresszuson felvetett gazdasági problémákat tárgyaló cikkeknek és több fontos tanulmányt közölt a gazdasági mechanizmus témaköréből. Korábbinál nagyobb helyet kaptak a folyóiratban a munkagazdaságtani témák és a jövedelemelosztás problémái. A szocialista és a tőkés gazdaságokról a korábbi éveknél kevesebb átfogó elméleti cikket tett közzé.

Az *Acta Oeconomica* 1971-től a Világgazdasági Tudományos Tanács támogatásával jelenik meg. A folyóirat új szerkesztő bizottsága programjának középpontjában népgazdaságunk fő problémáit tárgyaló cikkek közlése áll. Nagyobb teret szentel a folyóirat a hazai világgazdasági kutatások eredményei közlésének és a korábbinál több cikket közöl külföldi szerzők tollából. Informatív rovatai is gazdagodtak. A folyóirat külföldi terjesztése — különösen a szocialista országokban — még nem kielégítő.

A NEMZETKÖZI GAZDASÁGI KAPCSOLATOK JOGTUDOMÁNYI PROBLÉMÁIRÓL

(Nemzetközi munkaértekezlet a Magyar Tudományos Akadémián,
1971. október 16–18.)

Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete tudományos tanácskozásainak sorában ezúttal a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogára került a sor.

A napirenden három kérdés szerepelt: 1. a nemzetközi magánjog szocialista koncepciójának kérdései, 2. a nemzetközi vétel, 3. a nemzetközi vállalati társulások, kooperációs és szakosítási szerződések. A három fő napirendi ponthoz a témák jelzett sorrendjében *Világhy Miklós*, *Szász Iván* és *Mádl Ferenc* készítette a referátumokat. Emellett *Kalensky* és *Kunz* referátumai alapján megvitatásra kerültek a specializációs és kooperációs szerződések kollíziós jogi problémái és az iparjogvédelem egyes kérdéseinek nemzetközi vonatkozásai. A közös vállalatck térrájában *Burzinsky* készített korreferátumot, *Rucareanu* „A nemzetközi kereskedelmi jog. Az önszabályozó szerződések” címmel adott be referátumot.

Az értekezleten és a vitában részt vettek: a Bolgár Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete részéről *Prof. L. Popov* és *Dr. O. Vartomolejev*, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetének képviselőjében *P. Kalensky* és *O. Kunz docensek*, a Belgrádi Összehasonlító Jogi Intézettől *Prof. R. Djurović*, a Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézetétől *Dr. A. Burzinsky*, a Német Állam- és Jogtudományi Akadémia (Potsdam-Babelsberg) *Dr. H. Heinschel*, a Társadalom- és Politikai Tudományok Akadémiájának keretében működő Román Jogi Intézet képviselőjében *Dr. I. Rucareanu*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Állam- és Jogtudományi Intézetétől *V. Tokareva* és *L. Kikoty*, a Szovjet Törvényhozás Kérdéseivel Foglalkozó Össz-szövetségi Intézet részéről *Prof. I. Gringolc*. A magyar résztvevők közül a konferencia vitájában felszólaltak: *Csanádi György* egyetemi tanár, *Eörsi Gyula* akadémikus, *Mádl Ferenc* egyetemi docens, *Nizsalovszky Endre* akadémikus (írásban), *Szász Iván* KKM főosztályvezető, *Szászy István* akadémikus, *Vida Sándor* kandidátus és *Világhy Miklós* egyetemi tanár. A konferencia további magyar résztvevői voltak: *dr. Hidas János* MNB, *dr. Meznerics Iván* MNB, *Patkós János* (Társadalomtudományi Intézet), *dr. Ranschburg Gábor* (Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága), *dr. Sándor Imre* (Magyar Kereskedelmi Kamara), *dr. Valki László* (ELTE), *dr. Varró József* (Magyar Kereskedelmi Kamara), *dr. Weiss Emilia* (ELTE), valamint az Állam- és Jogtudományi Intézet részéről *dr. Harmathly Attila*, *dr. Lontai Endre*, *dr. Solyom László* és *dr. Vörös Imre*.

A referátumok és korreferátumok idegen nyelvű kiadását a magyar Állam- és Jogtudományi Intézet külön kötetben készíti elő. Az alábbiakban *Eörsi Gyula* bevezető előadása mellett *Világhy Miklós*, *Szász Iván* és *Mádl Ferenc* referátumát, valamint — a referátumok szerzőinek összefoglalásában — a referátumokhoz kapcsolódó viták rövid ismertetését közöljük.

Eörsi Gyula megnyitója

Intézetünk minden évben más-más jogterületen szervez konferenciát. Ezúttal a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogára került a sor. Mindnyájan tudjuk, hogy ez a jogterület milyen fontos, és hogy a vele szemben támasztott követelmények milyen rendkívül gyorsan növekednek. Ugyanakkor e terület

elméleti megragadása és tudományos feldolgozása nem régen kezdődött meg: csak kezdeti eredményeink vannak, amelyek, ha jogos elégedettségre még nem is, de optimizmusra már okot adnak.

Önök itt szűk, meghitt körben vannak. Meggyőződésem, hogy általában minél kisebb a vitázók köre, annál nagyobb esélyei vannak az intenzív és nyílt munkának. Kis körben nem előadásokat tart az ember, hanem valódi kerekasztalvita folyik, szűkebb körben szélesebb horizontot lehet áttekinteni és nagyobb perspektívát lehet nyitni.

Ezt a célt ezúttal azzal is szolgálni akartuk, hogy a vitatandó kérdéseket nem korlátoztuk a KGST napirendjén szereplő problémákra — a KGST-ben folyó munkánkat többek között azzal is elősegíteni szándékozunk, hogy nemcsak a szocialista országok kapcsolatait, hanem a kelet–nyugati kapcsolatok problematikáját is figyelembe vesszük, ezáltal is szélesítve horizontunkat. Kézenfekvőnek tűnik, hogy problémáinkat nem szabad a társadalmi rendszerek szerint izolálni, ugyanakkor azonban az alapvető különbségeket sem szabad egy pillanatra sem szem elől téveszteni. Ez esetben a kritikailag átdolgozott kapitalista szervezési és technikai eredményeket javunkra fordíthatjuk anélkül, hogy „kapitalista jogot” recipiálnánk. Azt sem szabad szem elől téveszteni, hogy — mint Mádl Ferenc referátumában említi — nem lenne helyes szocialista és kelet–nyugati viszonylatban alapvetően különböző konstrukciókat alkalmazni; amit mi itt magunk között kidolgozunk, alkalmazható pl. a kapitalista országokkal való kapcsolatainkban is és fordítva. Itt tehát egyfajta, ideológiai kompromisszum nélküli koordinációra van szükség. Ha tehát most problémáinkat a szocialista tudomány képviselőinek körében vitatjuk meg, ez elkülönült, de nem izolált szemléletet jelent.

Csatlakozom Világhy Miklós felhívásához. A tudomány feladatai közé tartozik, hogy további perspektívákat nyisszon és ezeket kutassa, hogy olyan problémákat is megvitasson, amelyeket a pillanatnyi gyakorlat még nem tűzött napirendre, hogy variánsokat dolgozzon ki, és előkészítse a jövőbeli hosszúlejárátú feladatokat. A referátumokban több ilyen tézis található — mint pl. az általános szállítási feltételek továbbfejlesztése egy „kötelmi jogi kódex általános részévé”, vagy a nemzetközi választott bíróság stb. A tudomány végső soron a jövőnek dolgozik, szem előtt kell tartania a fejlődés belátható jövőbeli szakaszait is.

Világhy Miklós: A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának elméleti alapjai

I. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok egységét manapság „világ-gazdaság” vagy „világpiac” elnevezés alatt szokták emlegetni. Az elnevezés azt a valósággal létező jelenséget tükrözi, hogy mai körülmények között a gazdasági kapcsolatok egészükben és egységükben túllépték az egyes országok

határait: a szónak nemcsak formális, hanem tartalmi értelmében is nemzetköziesekké váltak.

A gazdasági kapcsolatoknak ez az egyre fokozódó nemzetköziesedése formailag tekintve nem új jelenség. A tőke, miután többszáz évvel ezelőtt kifejlődött, az egyes országok belső piacait meghódítva és átalakítva nyomban túllépett az országhatárokon, külföldi értékesítési, majd egyre inkább befektetési lehetőségeket keresett. Ebből a folyamatból alakult ki már a XIX. század folyamán az akkor még egységes, tulajdoni alapjait tekintve a tőkés magántulajdon uralma által jellemezhető világpiac.

Ez a világpiac az első világháború után, a Szovjetunió létrejöttével kettészakadt: a korábban egységes, bár egyenlőtlenül fejlődő kapitalista világpiac hatóköre korlátozódott. Amikor pedig a második világháborút követően szocialista országok egész sora jött létre Európában, Ázsiában és másutt, a világpiac tulajdoni alapjait tekintve megkettőződött: a tőkés tulajdonon alapuló világpiac mellett a szocialista országok gazdasági fejlődésének és egymás közötti gazdasági forgalmának nyomán kialakult a szocialista világpiac.

A második világháború után összedőlt a nyílt gyarmatosítás rendszere is. A nemzetközi gazdasági forgalomba egész sereg újonnan felszabadult, fejlődésének saját útját kereső ország kapcsolódott be. Ezek az országok, amelyeket manapság „fejlődő országok” vagy „harmadik világ” néven emlegetnek, jelentik a már korábban kialakult — tulajdoni alapjaiban egymásnak ellentmondó — két világpiac mellett azt a harmadik nagy területet, amely az elvontan felfogott „világpiac” egészébe ugyancsak beletartozik.

A gazdasági kapcsolatok nemzetköziesedése azonban nem csupán formai, hanem lényegi, e folyamatok fejlődési tendenciáinak objektív természetéből eredő szükségszerűség is. A tőke fokozatos nemzetköziesedése közismerten a tőke természetéből eredő társadalmi törvényszerűség. Objektíve szükségszerűnek kell minősíteni a szocialista országok egymásrataltságából eredő nemzetközi gazdasági kapcsolatokat is. Az végül, hogy az újonnan felszabadult országok objektív helyzetüknél fogva rá vannak utalva a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra, nem igényel bővebb bizonyítást.

A végeredmény az, hogy a társadalmi fejlődés mai fokán mindenki kereskedik mindenkivel, minden politikai és egyéb okból bekövetkező nehézség vagy visszahúzó erő ellenére minden ország szükségesnek tartja a békés gazdasági kapcsolatok bővítését a többi országgal és keresi az ezek előmozdítására leginkább alkalmas állami-jogi megoldásokat is.

2. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén azonban a XX. század közepétől kezdve korábban nem ismert, *új jelenségek* mutatkoznak, amelyek az eddigiekben vázlatosan jelzett, korábban is létező „nemzetköziesedést” minőségileg új állapotban tüntetik fel. Ezt az új jelenséget a különféle *integrációs törekvések* előbb elméleti megjelenése, majd gyakorlati megvalósulása

jelent. A római szerződéssel létrejött az Európai Gazdasági Közösség, a legutóbb Bukarestben elfogadott program alapján a szocialista országok távlati feladatként tűzték ki a szocialista integráció megvalósítását, hasonló integrációs törekvések mutatkoznak a fejlődő országokban, a harmadik világban is. Ezek az új jelenségek – társadalmi-politikai tartalmuktól elvonatkoztatva is – szintén objektíve szükségszerű fejlődési folyamatot tükröznek. E folyamat alapja a társadalmi-gazdasági viszonyok alakulását végső fokon meghatározó termelőerők fejlődésének új állapotában van. Ezt az új állapotot ma leginkább a „tudományos-technikai forradalom” fogalmával jelölik, korábban „második ipari forradalom”-nak is nevezték. A tudományos technikai forradalom következményeként, de okaként is a tudomány egyre szélesebb területeken behatol az anyagi javak termelésének és forgalmának folyamataiba: közvetlenül termelőerővé válik. A modern gazdaság – ismét elvonatkoztatva a tulajdoni formák különbözőségétől – egyre inkább az elektronikus úton vezérelt, egyre teljesebben automatizált nagyüzemekben alapszik. Ezek a nagyüzemek azonban már ma is széles és egyre szélesedő területeken csak nemzetközi méretekben működtethetők hatékonyan. Közgazdaságtudományi megállapítások szerint egy-egy korszerű technikai színvonalon működő nagyüzemhez egyes gazdasági ágazatokban legalább 150, helyenként 200, sőt 250 millió embert számláló stabil felvevőpiac tartozik, különben működésük nem elég hatékony. A világon ma létező országok többségének lakossága ennél kevesebb, ilyen korszerű nagyüzemeket tehát egyre inkább csak nemzetközi méretekben, nemzetközileg koncentrált anyagi erőforrások alapján és nemzetközileg biztosított felvevőpiacok számára lehet létrehozni. Ez a magyarázata annak, hogy a modern gazdasági kapcsolatok a XX. század utolsó harmadában minőségileg magasabb szinten „nemzetközies”, mint korábban. Ez a minőségileg magasabb szintű nemzetköziesedés nem más, mint következménye annak az ellentmondásnak, amely egyfelől a termelőerők fejlődésében a tudományos-technikai forradalom által elért színvonal, másfelől a nemzeti államok, illetőleg az ezeket kifejező országhatárok fennmaradása között mutatkozik. Bár ez az ellentmondás a mai világ legnagyobb országaiban, amelyeknek lakossága eléri a korszerű színvonalnak megfelelő számot, élesen még nem mutatkozik, a világ országainak túlnyomó többsége számára, amelyeknek lakossága ennél kisebb, a minőségileg magasabb szintű nemzetköziesedés egyre elemibb szükséglet. Vannak olyan elméleti és helyenként gyakorlati törekvések is, amelyek az előbb említett ellentmondást valamilyen formában a politikai unió, tehát a nemzeti állam kategóriájának valamilyen értelemben való meghaladása útján kísérik meg megoldani. Az eddigi tapasztalat azonban azt mutatja, hogy az ellentmondás feloldásának ez az útja ez idő szerint nem járható. A nemzeti állam, illetőleg az országhatár az önmagukban is különböző társadalmi rendszereken belül is olyan objektív szükségleteket fejez ki, amelyeket akkor sem lehet figyelmen kívül hagyni, ha tudomásul

vesszük, hogy a modern termelőerők hatékonyan csak ilyen méretekben fejleszthetők tovább. Erre a meghaladásra továbbá nemcsak lehetőség, de szükség sincsen. A tapasztalat mutatja, hogy a modern termelőerők által megkívánt „nemzetköziesedést”, a nemzetközi kapcsolatok minőségileg magasabb intenzitását a nemzeti államok és az országhatárok fennmaradása mellett is el lehet érni, sőt jelenleg csak ilyen úton lehet elérni. Azt azonban, hogy a modern termelőerők a gazdasági kapcsolatoknak korábban nem ismert magasabb szintű és egyre fokozódó mértékű nemzetköziesedését követelik meg, nem lehet tagadni. Ezt a követelményt lehet előbb vagy utóbb, többé vagy kevésbé felismerni, elősegíteni, sőt bizonyos fokig vagy ideig hátráltatni is. Bizonyosan nem lehet azonban a fejlődést visszájára fordítani, a termelőerők fejlettségének szintje által megkívánt nemzetköziesedést hosszabb időre hatékonyan akadályozni. Ez ismét azt a szükségletet emeli ki, hogy keresni kell a békés nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésének hatékony állami-jogi megoldásait.

3. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok állami-jogi szabályozása végső soron mindegyik — történetileg kialakult és esetleg még elképzelhető — alakjában annak az anyagi jogi, tárgyi szabálynak a megkeresését és megállapítását jelenti, amelyet az adott gazdasági kapcsolatra alkalmazni kell, amelynek útján ezeket a kapcsolatokat hatékonyan rendezni és fejleszteni lehet. Ez az anyagi jogi szabály határozza meg az egymással gazdasági kapcsolatban álló felek jogait és kötelezettségeit, ide értve természetesen a szankciókat is. Ennek az anyagi jogi, tárgyi szabálynak a megtalálására a jogtudomány a több száz éves történeti fejlődés folyamán elvileg kétféle módszert alakított ki. Ennek a kétféle módszernek megfelelően a nemzetközi gazdasági kapcsolatok anyagi jogi szabályozásának is elvileg kétféle modellje képzelhető el. Az egyik módszert vagy modellt *indirekt* módszernek, a másikat *direkt* módszernek lehet nevezni. Amint az alábbiakból ki fog derülni, ez a kétféle módszer vagy modell nemcsak logikai egymásmellettiséget, hanem történeti egymásutániséget is fejez ki. Az indirekt módszer a történetileg régebbi, ma már némileg archaikus. A direkt módszer a történetileg újabb, mai viszonyok között egyre inkább uralkodóvá váló. Ki fog derülni az alábbiakból az is, hogy a kétféle szabályozási módszer vagy modell nem zárja ki feltétlenül egymást, hanem a fejlődés mai fokán — egymás mellett, egymással kombinálva is alkalmazható, miközben a direkt módszer jelentősége állandóan növekszik, az indirekt módszer jelentősége pedig fokozatosan csökken, egyre inkább másodlagossá, szubszidiáriussá válik. Végül látható lesz az is, hogy mindkét módszernek önmagán belül is különféle variánsai vannak, amelyek szintén történetileg fejlődtek ki, egymással kombinálva is alkalmazhatók, egy részük pedig jellegzetesen tükrözi a régebbi módszerből az újabbá való átmenetet.

Ez a tanulmány a továbbiakban e módszerek és különféle variánsaik

felvázolására törekszik, anélkül természetesen, hogy minden nemzetközi gazdasági kapcsolat-típusra, minden vonatkozásban kiterjeszkedhetnék.

4. A jogi-jogtudományi gondolkodás a nemzetközi gazdasági kapcsolatokra irányadó tárgyi szabályt első megközelítésben annak a képzetnek alapján találta meg, hogy nemzetközi gazdasági kapcsolat (és egy sor más, gazdaságinak nem nevezhető kapcsolat) esetében a szóbajövő két vagy több jogrendszer között *eszmei összeütközést* (conflictus legum) tételezett fel. Ez az eszmei összeütközés a hagyományos jogtudományi gondolkodás szerint voltaképpen *választási lehetőséget* jelent az adott esetben számításba jövő két vagy több jogrendszer között. Az összeütközés megoldása az, hogy erre az esetre ún. kollíziós szabályt állapítunk meg, amely az adott nemzetközi gazdasági kapcsolatot a számbajövő két vagy több jogrendszer valamelyikéhez (esetleg többhöz) *hozzákapcsolja* és e hozzákapcsolás útján annak vagy azoknak anyagi jogi szabályai alá utalja. Nem érintem most azt a kérdést, hogy az eszmei összeütközés hagyományos képzete mennyire helytálló és mennyire nem. Nem tárgyalom azt sem, hogy a logikailag feltételezett választási lehetőség társadalmilag mennyiben meghatározott. Ezeket a kérdéseket itt azért nem érintem, mert céloom csupán e történetileg első indirekt vagy kollíziós jogi megoldás szerkezetének elemzése. Az indirekt szabályozás jellegzetessége az, hogy nem közvetlenül rendezi a konkrét esetben kialakuló nemzetközi gazdasági kapcsolatot, nem mondja meg direkt módon, hogy az adott jogviszonyban a feleket ilyen vagy amolyan tartalmú jogok és kötelezettségek illetik-e meg, hanem ezt indirekt úton teszi, vagyis úgy, hogy a jogviszonyt a szóbajövő két vagy több jogrendszer közül valamelyiknek vagy többnek a hatókörébe utalja. A kollíziós szabály által felhívott jogrendszerből lehet azután megismerni az adott jogviszonyra irányadó tárgyi szabályt és megállapítani, hogy az adott jogviszonyban a feleket milyen jogok és kötelezettségek illetik meg, illetőleg terhelik. Az indirekt módszer útján tehát a jogi szabályozás *két lépcsőben* történik. Az első lépcső az a szabály, amely megmondja, hogy a szóbajövő két vagy több jogrendszer közül melyiknek szabályát kell az adott jogviszonyra alkalmazni. A második lépcső azután a felhívott jogrendszernek az a szabálya, amelyet a jogviszonyra alkalmazni kell.

5. Nem szükséges bővebb magyarázat annak felismeréséhez, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának ez az indirekt, kollíziósjogi, kétlépcsős szabályozása igen nehézkes, rendkívül sok elméleti és gyakorlati bizonytalanságot eredményez. A nehézségek elsődleges forrása önmagában az, hogy a kollíziós szabályokat minden állam, szuverénitásától folyólag elvileg belátása szerint állapítja meg. (Megint más kérdés, hogy az ún. kapcsoló elvek száma véges és hogy ennek következtében a kollíziós szabályok tartalmának megállapítására is csak korlátozott lehetőségek vannak.) Ha azonban a kollíziós norma útján való szabályozást, mint módszert, mintegy önmagában tekintjük, ebből is számos elméleti és gyakorlati bizonytalanság

következik. Elegendő hivatkozni az ún. minősítés problémájára, amely abból adódik, hogy a különféle nemzeti jogrendszerek a kollíziós szabályban használt jogi kategóriákat eltérő tartalommal ismerik és ezért a tárgyi szabály megkeresése során már előzetesen el kell dönteni, hogy az adott jogi kategóriát milyen értelemben kell felfogni. Hivatkozni lehet az ún. vissza- és továbbutalás (renvci), problémájára, amely abból ered, hogy az ilyen típusú jogi szabályozás első lépcsőjében szereplő utaló szabályt, a belföldi vagy külföldi jogra való utalás terjedelmét logikailag tágabban vagy szűkebben lehet felfogni. Különleges nehézségeket okoz a jogviszonyra e szabályozási módszer értelmében esetleg irányadó külföldi jog tartalmának megállapítása. A külföldi jogot egyes elméleti irányzatok és jogrendszerek a bíróság előtt bizonyítandó tényálláselemek egyikének, más elméleti irányzatok, illetőleg jogrendszerek a szó valóságos értelmében vett jogszabálynak fogják fel, végül ismét mások a két alapfelfogás valaminő kombinációjára törekcsenek. Zökkenőket eredményezhet a jogi szabályozásban az is, hogy a belföldi állam külföldi jog alkalmazását egyes esetekben, szuverénítésára támaszkodva a belföldi közrend sérelme, a viszonyosság hiánya, illetőleg megsértése vagy más ok alapján mellőzi, aminek következtében a jogviszony keletkezésakor formailag korrekt jogi szabályozás utólag bizonytalanná válhat. Végül hivatkozni kell a különféle államok igen eltérő ún. joghatósági szabályaira, amelyeknél fogva valamely állam bírósága vagy más hatósága adott ügy elbírálását kizárólag magának tarthatja fenn, vagy az elbírálást feltétlenül elutasíthatja. Előbbi esetben előfordulhat, hogy az adott jogviszonyt más-más államban más-más jogi megítélés alá vonják, az utóbbi esetben pedig bizonytalan, illetőleg a véletlentől függ az a fórum, amely az adott jogi vitát irányadó módon eldönti. Ha pedig adott állam joghatósági szabályai a jogi vita eldöntését más államokkal együtt, párhuzamosan teszik lehetővé, a vita elbírálása ismét véletlenszerű. Nem ok nélkül nevezték az ilyen módon előálló bizonytalanságot „igazságszolgáltatási hadiállapot”-nak.

6. A most jellemzett ún. indirekt szabályozást éppen ezért az egész világra kiterjedő intenzív és egyre fejlődő gazdasági kapcsolatok jogi szabályozása céljára méltán lehet alkalmatlannak tekinteni. Sokféle elméleti és gyakorlati kísérletet tettek annak érdekében, hogy ezt az indirekt szabályozási módszert a modern igényekhez jobban alkalmazzák. Ilyen kísérletek mindekelelt azok, amelyek meghatározott területen a *kollíziós szabályok* nemzetközi egyezmény útján való *egységesítését* tűzték ki célul. Ezekre példakul az 1930-ban Genfben létrejött váltójogi egyezmények közül a kollíziós jogi egyezményt, valamint az 1931-ben ugyancsak Genfben létrejött három nemzetközi csekkjogi egyezmény közül a kollíziósjogi egyezményt kell említeni. A kollíziós szabályok egységesítésére irányuló részben megvalósult -- törekvésekkel természetesen más területeken is találkozunk. Akármennyire is sikerülne azonban az egyes országok eltérő kollíziós szabályait nemzetközi

egyezmény útján egységesíteni, akkor is fennmaradnának a kollíziós szabály szerkezetéből, az ilyen szabályozás módszeréből adódó bizonytalanságok. Ezért azt kell mondanunk, hogy a kollíziós szabályok egységesítése a XX. század végén kifejlődő nemzetközi gazdasági kapcsolatok korszerű jogi szabályozása céljára ugyanúgy nem kielégítő, archaikus módszer már, mint maga a kollíziós jogi szabályozási módszer. Természetesen nem lehet tagadni, hogy amennyiben közvetett, kollíziósjogi szabályozásra szükség van, feltétlenül helyesebb az egységesített kollíziós norma, mint az államonként esetleg eltérő tartalommal megállapított kollíziós norma. A bizonytalanságot azonban, amely magából a szabályozás módszeréből ered, az egységesítés aligha küszöbölheti ki. Minden áruforgalomban, de különösen a nemzetközi áruforgalomban lényegéből fakad a jogbiztonságra való törekvés, mindkét félnek az a teljesen megalapozott igénye, hogy jogait és kötelezettségeit pontosan ismerje, számíthasson arra, hogy eljárását adott esetben ilyen vagy olyan szabály alapján fogják megítélni. A közvetett jogi rendezés, a kollíziós szabályok útján való kétféle megoldás bizonyos fokig kielégítő vagy jobban híján elfogadható megoldást jelenthetett akkor, amikor a nemzetközi kapcsolatok még inkább csak kivételesek voltak, vagy akkor, amikor a jogi gondolkodás egyáltalában megkezdte a probléma tudományos megközelítését. Nem jelenthet azonban megfelelő jogi megoldást egy mindennap, tömegesen előforduló, az egész világra kiterjedő nemzetközi áruforgalom esetében, akkor, amikor a világ az elkülönült államhatárok fennmaradása ellenére is — egyre inkább egységes, amikor szükségszerűen sokmillió nagyságrendű integrált gazdasági közösségek kialakítására irányuló törekvések vannak. Ezért nem véletlen, hanem szükségszerű jelenség, hogy a jogi gondolkodás már viszonylag korán, még a XIX. század folyamán tudatosan kialakította az igényt a nemzetközi gazdasági kapcsolatoknak egy több biztonságot nyújtó szabályozására, amely éppen ezért intenzív gazdasági kapcsolatok szolgálatára is sokkal inkább alkalmas.

7. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának most említett második, fejlettebb módszere az előzővel szembeállítva a *direkt szabályozás*. A direkt szabályozás és az ezen alapuló szabályozási modell jellegzetessége az, hogy az indirekt szabályozás által szükségképp feltételezett két lépcső helyett csupán egyet, a két jogszabály helyett csupán egyet alkalmaz. A direkt szabályozás tulajdonképpen elkerüli a jogszabályok összeütközésének képzetét, az adott jogviszonyra irányadó szabályt nem a jogrendszerre való hivatkozás útján, közvetve állapítja meg, hanem közvetlenül, kerülő út nélkül. E szabályozási módszer elkerüli (vagy lényegesen csökkenti) mindazokat az elvi és gyakorlati bizonytalansági tényezőket, amelyek a közvetett szabályozás módszeréből adódnak. Kevés kétség férhet ahhoz, hogy csak a direkt szabályozás lehet alkalmas intenzív nemzetközi kapcsolatok viszonylag egyértelmű jogi szabályozására.

A direkt szabályozási módszer kialakulása a jogi gondolkodásban megkezdődött voltaképpen már a XVI. században, amikor a belföldi jogrendszerekben már kialakult vagy kialakulóban levő szerződési szabadság elvét átvitték a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szabályozására, szűkebb vagy tágabb értelemben elismerték a feleknek azt a jogát, hogy legtöbbször szerződésen alapuló jogviszonyaikat belátásuk szerint szabályozzák. A direkt rendezés első lépése tehát a jogszabályválasztás jogának elismerése és ezzel kapcsolatban a *lex pro voluntate* kapcsoló elvének kialakulása volt. Eredeti alakjában ez az elv még magán hordozta az indirekt szabályozás jellegzetességeit, hiszen a belföldi jog a feleknek azt a jogát ismerte el, hogy az alkalmazandó jogot maguk válasszák meg, ezzel tehát voltaképpen a felek megállapodása lett a belföldi jog kollíziós szabályában elismert kapcsoló tényező. Ennek az elvnek a kifejlődése azonban már világosan mutatta azt a szabályozási módszert, amelynek alapján a felek jogbiztonságra való törekvését eredményesen lehet szolgálni.

Az akarati autonómia elvének a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban való elismerése azonban nem állott meg pusztán a jogszabályválasztás lehetővé tételénél. Párhuzamosan azzal, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intenzívebbekké váltak, a felek már eseti szerződéseikben is egyre inkább törekedtek gazdasági kapcsolataik részletekbe menő, direkt szabályozására. A szerződésben megállapított direkt szabályokhoz képest a kikötött jog ezzel egyre inkább szubszidiárius, másodlagos szerepet kezdett játszani, mindenekelőtt akkor volt és van jelentősége, amikor a felek között létrejött szerződés értelmezése és alkalmazása körül adott esetben vita merül fel. A kikötött jog elvének elismerésével együtt járt a már említett joghatósági bizonytalanság kiküszöbölésére irányuló törekvés is. Létrejött és széles körű elismerést nyert a kikötött joghatóság kategóriája, annak elismerése, hogy a felek széles körben maguk határozhatják meg azt a bírói fórumot is, amely elé esetleg jogvitáikat terjeszteni kívánják. A kikötött joghatóság elvének kifejlődése párhuzamos volt a nemzeti jogokban a választott bírászkodás intézményének kifejlődésével, amely csakhamar a nemzetközi választott bírászkodás intézményszerű kifejlődésére vezetett. Legújabban létrejöttek a különféle állandó nemzetközi választott bírói szervezetek, amelyek mellett széles körben fennmaradtak az ad hoc választott bíróságok is. Széles területeken még így is sok gondot okoz a választott bírói ítéletek elismerése és végrehajtása, amelynek biztosítására azonban részben nemzetközi egyezmények is vannak, részben pedig ilyen irányú törekvések állandóan érvényesülnek.

8. Ez a vázlatosan jelzett út világosan mutatja a jogfejlődés irányát. Nem lehet ugyan azt állítani, hogy a direkt szabályozási módszer ma már egyedüli modellje lenne a jogi szabályozásnak. A kollíziós jogi, indirekt szabályozás még létezik és az állami elkülönültség, a különféle társadalmi rendszertől országok létezése miatt teljesen egyelőre nem is küszöbölhető ki.

Azt azonban bizonyosan lehet állítani, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok intenzív fejlesztésére törekvő országoknak egyre szélesebb területeken kell ezt a második, direkt szabályozási módszert választaniuk, annak megvalósítására törekedniük.

9. A továbbiakban a figyelmet kizárólag erre a direkt szabályozási módszerre koncentrálni és a jogfejlődés nemzetközi tapasztalatait számba véve meglehetősen tarka képet látunk. A tarkaság részben a spontán történeti fejlődés ellentmondásosságából származik, részben azonban következménye annak is, hogy a világon különféle társadalmi rendszerű államok élnek együtt. Arra törekedve, hogy ezt a jelenleg létező tarkaságot némileg logikai rendbe lehessen állítani, a történeti eredményeket logikai rendbe próbáljuk sűríteni, a direkt szabályozási módszereknek elvileg ismét *kétféle változatát* különböztetjük meg. Ezt a kétféle változatot a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban részes felek oldaláról nézve egyrészt *autonóm módszereknek*, másrészt *heteronóm módszereknek* nevezhetjük el. Autonóm módszer alatt értjük a továbbiakban azokat az önmagukon belül is sok tekintetben eltérő variánsokat, amelyekben a direkt szabályokat valamilyen értelemben maguk az érdekelt felek „dolgozzák ki”. Heteronómnak nevezük ezzel szemben – a pontatlanság és a vitathatóság tudatos vállalásával – azokat a módszereket, amelyekben a direkt szabályokat nem közvetlenül az érdekelt felek, hanem a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztésében érdekelt államok vagy nemzetközi szervezeteik állapítják meg. A kétféle módszer természetesen itt sem választható mereven szét és főleg nem állítható feltétlenül szembe egymással. A mai jogállapotot a legtöbb esetben a direkt szabályok megállapítására irányuló autonóm és heteronóm variánsok keveredése jellemzi. A tarkaságot természetesen még csak fokozza az, hogy a direkt szabályozás módszere, mint uralkodó tendencia mellett és jórészt annak talaján megmaradt, és belátható időn belül meg is fog maradni az indirekt szabályozás módszere is.

10. Sorra véve ezek után az eddig csak címszószerűen említett direkt szabályozási módszereket, az *autonóm szabályozás* történetileg kialakult első és talán máig is leghatékonyabb módszerének a nemzetközi gazdasági kapcsolatok tömeges gyakorlatában kialakult különféle *szokványokat* kell említeni. E szokványok körében hivatkozni lehet a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara által „Incoterms 1953” elnevezés alatt összegyűjtött és azóta kiegészített szokványokra, az ezekhez kapcsolódó, ugyancsak a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara által összegyűjtött „Trade Terms” szokványokra és az okmányos inkasszóra vonatkozó „Reglement” elnevezésű szokványokra. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok gyakorlata bőven hebizonyította e szokványok életképességét és egyúttal az autonómnak nevezett szabályozási módszer messze menő rugalmasságát. Ez az életképesség és rugalmasság éppen annak következménye, hogy a szokványokat maga a gazdasági gyakorlat alakította ki, sokoldalúan kipróbálta, finomította, az egyes esetekben előforduló sajátos-

ságokra tekintettel bővítette és módcsította és hogy egyáltalában ezek a szokványok sokkal korábban léteztek, mielőtt a Nemzetközi Kereskedelmi Kamara megfelelő szakértői közreműködéssel összegyűjtötte volna őket. A szabályozás módszerének autonómiájából folyik az is, hogy ezek a szokványok a felekre nem valaminő állami erővel kötelezők (bár esetenként, mint az ÁSzF-be belefoglalt szokványok esetében, ez is előfordul), éppen ezért a szokványok az egyes esetek sajátosságainak megfelelően szerződéssel módcsíthatók, alakíthatók, elfogadhatók vagy elvethetők. Ha azután a gyakorlatban leginkább bevált szokványokat — amint ez meg is történt — gondcs szakértői közreműködés mellett összegyűjtik, hiteles alakban kiadják, időnként kiegészítik, módcsítják, modernizálják stb., ezen az úton a nemzetközi gazdasági kapcsolatok direkt szabályozásának olyan variánsa jön létre, amely talán a legtöbb gyakorlati segítséget jelentheti a különféle társadalmi rendszerű országok békés gazdasági kapcsolatainak rendezésében. Erre vall, hogy ezek a jellegzetesen autonóm direkt szabályozási módszerek, illetőleg azoknak végeredménye hatással van a heteronóm szabályozási módszerekre is, amint azt a KGST államok 1958-ban megállapított és 1968-ban felülvizsgált Általános Szállítási Feltételei világosan mutatják.

11. Az autonóm szabályozási módszer egy másik, ma még fejletlenebb és kevésbé hatékony variánsának lehet minősíteni a nemzetközi kapcsolatokban részes felek által a gyakorlatban kialakított különféle *típus szerződéseket* (szerződés mintákat) is. Ezek között kell említeni mindenekelőtt az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága által kidolgozott különféle típus szerződéseket. Sajátosságuk — a szokványokhoz hasonlóan — a gyakorlati tapasztalatokkal való közvetlen összefüggésükben, továbbá ajánlás jellegükben van. A felekre állami erővel szintén nem kötelezők, az adott jogviszony sajátosságaihoz képest alakíthatók. Ebben van rugalmasságuk biztosítéka és hatékonyságuk záloga is.

12. Természetesen nyilvánvaló, hogy ezek az autonóm szabályozási variánsok nem alkalmazhatók a nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden területén. A *heteronómnak* nevezett direkt szabályozási módszerre feltétlenül szükség van legalábbis akkor, ha több állam a gazdasági integráció megvalósításának valamilyen formájára legalábbis távlatilag, fokozatosan törekszik. Ezt bizonyítja a római szerződés, továbbá a KGST államok egymás közötti gazdasági kapcsolatait szervezetiesleg megalapozó szófiai Alapokmány is. Ezek a szabályozási modelljüket tekintve a heteronóm variánsok közé tartozó államközi egyezmények természetüket és jelentőségüket tekintve voltaképpen az integrációs közösségek alkotmányai, amelyek a közösség szervezeti felépítését, működési rendjét, közvetlen vagy távlati célkitűzéseit határozzák meg. Az alapokmányok tartalma egyébként igen eltérő lehet nemcsak a társadalmi rendszerek különbözősége miatt, hanem azért is, mert az adott közösség körében az integráció célkitűzése különböző időpontokban érlelődhet meg. Ezért van, hogy míg a római szerződés közismert előzetes

rész-kísérletek után már kifejezetten kitűzte az integráció megvalósításának távlati célját, a szófiai Alapokmány erre még nem törekedhetett, mert az integráció objektív feltételei az Alapokmány keletkezésének időpontjában még nem érték meg. A szocialista integráció első alapokmányának ezért tulajdonképpen a bukaresti programot kell tekinteni, amely azonban a szófiai Alapokmányra épül, a KGST szervezetére és a KGST korábbi működése során elért gazdasági és egyéb eredményekre, tapasztalatokra támaszkodik, azok továbbfejlesztéseként tűzi ki a szocialista integráció megvalósításának távlati célját. A most tárgyalt alkotmányyszerű alapokmányok tehát több lépcsőben is megvalósulhatnak és általában is szükséges lehet az alapokmányok időről időre való felülvizsgálata egyrészt az elért eredmények szervezeti megszilárdítása, rögzítése, másrészt az újabb célkitűzések meghatározása, egyáltalában az alapokmányok fejlesztése céljából.

13. A heteronómnak nevezett direkt szabályozási variánsok természetesen nem állhatnak meg a részben szervezeti, részben távlati tartalmi célokat meghatározó alapokmányoknál. Nemcsak az integrációs közösségek keretén belül, hanem azokon kívül is szükség lehet a közvetlen nemzetközi gazdasági kapcsolatokhoz viszonylag közelebb álló direkt szabályok megállapítására is, olyan szabályok meghatározására, amelyek a termelés, az elcsúszás, a csere, illetőleg a forgalom és a fogyasztás körében felmerülő nemzetközi kapcsolatokat szabályozzák. Ennek útja az egyelőre elvontan felfogott *jogegységesítés*. A jogegységesítés maga is viszonylag hosszú történeti fejlődésre tekinthet vissza. Ez a történet világosan mutatja a jogegységesítés szükségességét, de egyúttal nehézségeit is. Megvilágítja továbbá a jogegységesítés folyamatában szükségképp kialakuló különféle megoldási lehetőségeket, variánsokat is.

14. Mindenekelőtt azt kell világosan látni, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok direkt szabályozása területén a jogegységesítés nem mehet végbe egyszerre, egy lépésben, hanem szükségszerűen csak *lépésenként*, területenként lehet előre haladni. Nem véletlen, hogy ilyen munkaprogramot tűzött maga elé az ENSZ-nek a nemzetközi kereskedelem jogi szabályainak egységesítésére létrehívott különleges bizottsága is (UNCITRAL). A lépésenként való jogegységesítés egyedüli lehetősége mellett rá kell mutatni arra is, hogy a jogegységesítés csak akkor és annyiban lehet sikeres, amennyiben figyelembe veszi a *jogkeletkezésnek a társadalomtudomány által többé-kevésbé világosan ismert valamennyi tényezőjét*. Ezek közül a termelőerők fejlettségi szintjének különbözőségein felül ki kell emelni a termelési viszonyok, a tulajdoni rendszerek és az ezeken alapuló érdekek különbözőségeit, az egyes államok nemzeti jogrendszerének különbözőségeit, azokat a történeti hagyományokat, amelyek tapasztalat szerint sokkal szívósabbak, mintsem felületes elképzelés szerint lehetnének. A most említett és még sorolható tényezőkön múlik, hogy a jogegységesítés nemcsak lépésenként, hanem adott lépésben is csak hosszantartó tárgyalások eredményeként és szükséges *kompromisszumok* árán lehet sikeres.

15. Ami mármost a jogegységesítés különféle variánsait illeti, ezt megkísérelték már olyan módon, hogy két vagy több ország meghatározott kérdésekben megállapodás alapján, de a saját belső állami jogalkotó szervek útján, formailag egymástól elkülönítve *azonos szövegű törvényeket alkotott*. Ennek előnye az, hogy inkább megfelel az állami szuverénitás alapelvének és a tapasztalat szerint — legalábbis bizonyos körülmények között könnyebben hozható létre. A tapasztalat hebizonyította azonban azt is, hogy az egységes törvények értelmezése és alkalmazása kérdésében az egyes országok bíróságai és más hatóságai eltérő eredményekre juthatnak, vitás kérdések merülhetnek fel, amelyek — irányadó felsőbb döntés nélkül — a formailag egységes törvény alapján is *eltérő gyakorlat* kialakulására vezethetnek. A formailag egységes törvény tehát ilyen megoldás mellett a gyakorlatban ismét a jogegység hiányára vezethet. Ezért még formailag azonos szövegű, de országokként elkülönítve megalkotott törvények esetében is feltétlenül szükség van olyan *felsőbb bírói vagy ehhez hasonló fórum* létrehozására, amely a gyakorlatban felmerült eltérő törvényértelmezés kiküszöbölésére hivatott. Ezek az egységes törvények egyébként az eddigi tapasztalat szerint főleg olyan országokban jöttek létre, amelyeknek társadalmi viszonyai, történeti hagyományai stb. vagy azencsak voltak, vagy igen közel állottak egymáshoz.

16. A jogegységesítésnek a most említetttnél formailag is, tartalmilag is magasabb szintje az olyan jogegységesítés, amely *multilaterális egyezmény útján az országok szélesebb körét hivatott átfolgni*, amelyeknek társadalmi viszonyai, történeti hagyományai stb. lényegesen különböznek egymástól. A jogegységesítést természetesen itt sem lehet kizártnak tekinteni, de nehézségei még nagyobbak, mint azencs vagy hasznló társadalmi viszonyok és történeti hagyományok alapján. Bizonyos az is, hogy az ilyen igényű jogegységesítés még nehezebben, még inkább csak lépésenként és hosszú előkészítés után vezethet eredményre. Ezeket a nehézségeket, akadályokat, részleges sikereket és sikertelenségeket a tapasztalat világosan bizonyítja. Részleges jogegységesítést jelentett pl. az 1930–31-es egységes váltó- és csekk-törvény, amely a kollíziós szabályok egységesítésével egyidőben jött létre. Ratifikálására csak részben, bizonyos országokban került sor. Ezért kell ismételtén az értékpapír-jog egységesítésével foglalkozni, amelynek során egy újfajta egységes értékpapír-forma kialakításának gondolata is felmerült.

Hivatkozni lehet az ingó dolgok nemzetközi adásvételére vonatkozó hágai egyezményre, amelyet szintén csak az országok egy része fogadott el és jelentős része az aláírás ellenére sem ratifikált. A nemzetközi vétel joga tehát még szintén nem egységes, ezért kell ismételtén az egységesítés egészével és részletkérdéseivel foglalkozni.

Lényegesen nagyobb sikert eredményezett a KGST államok egymás közötti áruforgalmát szabályozó 1958. évi, illetőleg 1968. évi ÁSZF. Bármennyire vitathatók legyenek is egyes rendelkezései, nem kétséges, hogy

ez a jogforrás széles területeken alkalmas volt nemcsak a szorosan vett anyagi jog egységesítésére, hanem egységes joghatóság megállapítására is. A tapasztalat ugyanakkor itt is megmutatta, hogy mindenféle jogegységesítés vitákat, bizonytalanságokat eredményezhet a formailag egységes törvény értelmezésében és alkalmazásában. Ezért szinte spontán módon alakult ki olyan időszakos konzultatív fórum, amely ezekben a vitás kérdésekben az álláspontok egyeztetését kísérli meg.

A többirányú tapasztalat világosan bizonyítja, hogy *semmiféle jogegységesítés nem állhat meg az anyagi jogszabályok egységesítésénél, hanem a joghatóság egységesítésén felül törekedni kell olyan felsőbb fórum megszervezésére, amely az értelmezés és alkalmazás vitás kérdéseiben irányadó módon dönteni hivatott.*

17. A jogegységesítésre irányuló törekvés korunk legérdekesebb, az integrációs törekvésekkel párhuzamos és azokat szükségszerűen kísérő jelensége. Nem véletlenül kísérlük meg ismételtten az Európai Gazdasági Közösség körében a *társadalmi jog* egységesítését, és nem véletlenül törekednek ugyanabban a körben a *szabadalmi jog* egységesítésére is. Hasonló törekvések természetesen a szocialista integráció keretében is vannak. A jogegységesítést tehát mindenképpen úgy kell felfogni, mint a modern világpiac jogi szabályozásának szükségszerű kísérő jelenségét. A modern világpiac, amely a bevezetőben jelzett intenzitással, végső fokon a termelő erők fejlődésének a tudománycs technikai forradalom által meghatározott szintjén jön létre, nem lehet meg csak kizárólag országokként elkülönült nemzeti törvények alapján, hanem szükségszerűen létrehozza az igényt a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának egyre szélesedő területen való egységesítésére. Kívánatos lenne, hogy ez az egységesítés ne csak az egyes gazdasági közösségeken belül jöjjön létre, hanem — amennyire lehetséges — a világpiac minél szélesebb területén — elkülönült gazdasági közösségekre tekintet nélkül. Ha bevezetőben azt állapítottuk meg, hogy mai körülmények között mindenki kereskedik és kereskedni akar mindenkivel, általános az igény a békés nemzetközi gazdasági kapcsolatok minden irányú fejlesztésére, ebből szükségszerűen következik, hogy a jogi szabályozásnak is lépésenként ilyen általános szinten kell egységesednie. Ehhez természetesen a politikai értelemben vett békés kapcsolatokon felül az is szükséges, hogy az egyes államok ezt a szükségszerű összefüggést felismerjék és lépésenként előrehaladva mindent megtegyenek annak elérésére. Ezért kell feltétlenül támogatni az ENSZ keretében ilyen irányban megindult előkészítő munkálatokat. Ami azonban a jogegységesítés e lépcsőzetes előrehaladásának sikerét illeti, ismét fel kell hívni a figyelmet a jogfejlődés általános *társadalmi tényezőinek* figyelembevételére. Nem lehet sikeres az olyan jogegységesítés, amely ezt a társadalmi tényezőket figyelmen kívül hagyásával, kölcsönös engedékenység nélkül próbálja elérni. A jóakaratsnak, amelyről mostanában a világban sok szó esik, egyebek között ebben a vonatkozásban is meg kell mutatkoznia.

18. A jogegységesítést előkészítő, annak szolgálatára alkalmas tényezők közül ki kell emelni a nemzetközi jogtudományi együttműködést, a különféle társadalmi rendszerű országok jogtudósainak nemcsak formális, hanem a lényegi-tartalmi kérdések megoldására törekvő együttműködését. Ha a fentiekben a jogkeletkezés társadalmi tényezőiről volt szó, ezeknek jogi oldalról való felderítésére elsősorban az ilyen tudományos természetű együttműködés lenne alkalmas. Az együttműködést immár évtizedek óta a *jogösszehasonlítás* jelszavával szekták kifejezni. Ilyen jogösszehasonlításra természetesen szükség van, összehasonlító módszer nélkül az állami-jogi formák fejlődéstörvényeinek kutatása során sem lehet eredményt elérni. A jogösszehasonlítás azonban a tapasztalat szerint igen komoly elvi és gyakorlati nehézségekkel is jár. Semmit sem érünk el azzal, ha az egyes nemzeti jogrendszerek különbözőségeit egy tudományos konferencián vagy irodalmi alkotásban egyszerűen ábrázoljuk, leírjuk, bemutatjuk. Pedig az ún. összehasonlító jogi konferenciákon sok esetben csak ennyi történik. A jogegységesítést természetesen bizonyos fokig szolgálja önmagában már az is, ha bemutatjuk az egyes nemzeti jogrendszerek különbözőségeit. Ez a fok azonban egyszerűen a tájékozódás, a felmérés állapota, legfeljebb az első lépés vagy fél lépés a távlati cél felé. Már az egyes nemzeti jogrendszerek különbözőségeinek bemutatása sem lehet tudományos, lényegre törő, ha nem mutatja be, hogy az egyes jogrendszerek *miért* térnek el egymástól, és *miért* hasonlítanak egymáshoz, ha tehát nem kutatja ki azokat a lényegi társadalmi tényezőket, amelyek az egyes országokban ilyen vagy amolyan sajátos jogi megoldások kialakulására vezettek. Csak e lényegi tényezők felismerése vezethet ugyanis annak kimutatásához, hogy mi az, amiben a nemzeti jogfejlődés sajátosságai nem a lényeg, az adott társadalmi formáció alapjait fejezi ki, hanem az eseti történeti fejlődés sokszor véletlenszerű sajátosságait, meggyökeresedett nézeteket, gondolatokat, amelyek az adott társadalmi formáció lényegével nincsenek szükségszerű összefüggésben. Csak ilyen mélyreható tudományos elemzés fedheti fel azokat a területeket, kérdéseket, amelyekben a jogegységesítés akár azonos társadalmi berendezéseken belül, akár — még inkább — különböző társadalmi rendszerű országok között egyáltalában lehetséges. A jogösszehasonlítás tehát igen értékes módszer, de csak feltételesen az. Csak azzal a feltétellel, ha valóban tudományos igényt támaszt magával szemben.

Annál inkább kell éppen a szocialista jogtudomány képviselőinek arra törekedniük, hogy a jogösszehasonlítást — a távlati jogegységesítés céljával — ilyen értelemben végezzék el. Feltétlenül szükség lenne olyan fórum létrehozására, amely nemzetközi együttműködéssel ilyen igényű összehasonlító jogtudományi feladatot tűz maga elé. Ez a fórum lehetne eleinte egy magas szintű tudományos *folyóirat* is, amely a jogtudományi eredmények kicserélésére és összesítésére szolgál. Még az ilyen folyóiratból is kifejlődhetne olyan szélesebb körű *szervezeti együttműködés*, amely távlatilag kézzelfogható hatást

gyakorolhat a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogának egységesítésére. Elegendő utalni a Hágai Nemzetközi Magánjogi Konferenciák tapasztalataira, amelyek sok területen nem lebecsülhető ilyen természetű eredményekkel jártak. Anélkül, hogy a különböző társadalmi rendszerekhez tartozó jogtudósoknak bármiféle együttműködését lebecsülném, szükségesnek tartom, hogy a marxizmus tudományos módszerét egyhangúan elfogadó kutatóknak ilyen együttműködése külön is megvalósuljon. Ez szerintem nem jelentene semmiféle elzárkózást a világ többi részétől, és végső eredményében alkalmas lehetne a jogegységesítés céljának hatékony szolgálatára.

*

Világhy Miklós *referátumának vitája* annak minden lényeges tézisét érintette. A *direkt-indirekt szabályozás* problematikájához kapcsolódott Szász István akadémikus korreferátuma. Abból indult ki, hogy a direkt szabályozás első lépése a felek jogválasztási jogának elismerése. Foglalkozott azokkal a vitákkal, melyek mind a burzscá, mind a szocialista elméletben a jogszabályválasztási jog körül folynak, és ezek közül részletesen tárgyalta a jogszabályválasztás jogi természetének kétféle felfogását. A kollíziós-jogi és az anyagi jogi teória mellett és ellen szóló érveket értékelve arra a következtetésre jutott, hogy általános elméleti megfontolás alapján, de különösen a szocialista külkereskedelmi vállalatok érdekei szempontjából az anyagi jogi elméletet kellene elfogadni. Ezt az álláspontot képviselik a KGST Általános Szállítási Feltételei is. Ugyanakkor megállapította, hogy a szocialista választott bíróságok kelet—nyugati tárgyú ítélezésükben a kollíziós jogi elméletet részesítik előnyben.

Ugyanehhez a gondolatkörhöz kapcsolódott Kalensky heczszólása, melynek alap gondolata az volt, hogy a direkt és indirekt módszer nem zárja ki egymást, hanem együttesen is alkalmazható. Valamelyik módszer kizárólagos alkalmazásának egyébként is előkérdése lenne annak eldöntése, hogy lehetséges-e a nemzetközi gazdasági kapcsolatok kimerítő anyagi jogi szabályozása. Kalensky ezt kétségbe vonta, rámutatva, hogy még a ma egyértelműen eldöntött megoldások sem alkalmazhatók analogikusan minden konkrét esetben. Az ÁSZF például kizárja a jogszabályválasztást. Kérdéses azonban, hogy ezt az elvet lehet-e követni többoldalú szerződéseknél (pl. specializáció és kooperáció esetében). Kalensky szerint itt el kell ismerni a jogszabályválasztást. Csanády György kétségeit fejezte ki a direkt egységes szabályozás koncepciójával szemben. A nemzetközi gazdasági kapcsolatok egész jogterületének egységesítése szerinte egyrészt aligha megvalósítható célkitűzés, másrészt bizonyosan nem aktuális. A ma feladata legfeljebb a nemzetközi gazdasági kapcsolatokban alkalmazott bizonyos belső normák egységesítése lehet, a skandináv országok adás-vételi szabályainak egységesítéséhez hasonlóan. Csanády azonban az ilyen megoldásban azt a veszélyt látta, hogy a több

országban azonos szöveggel belső jogként elfogadott szabály megmerevítheti a jogfejlődést. Az ideális modellnek a csehszlovák nemzetközi magánjogi kódexet tartotta, itt a törvénykönyv mellett a belső jog szabadon fejlődik, és ennek a fejlődésnek a tapasztalatai a nemzetközi magánjogban hasznosíthatók.

Gringolc is azt bizonyította felszólalásában, hogy a mai nemzetközi gazdasági forgalom nem lehet megköliziós jogi szabályozás nélkül. *Popov* viszont az egységesített direkt normák növekvő jelentőségét hangsúlyozta.

Az *autonóm* és *heteronóm* szabályozási módszer kérdésében *Kalensky* ismét óvott a két módszer merev szembeállításától. *Nizsalovszky* Endre utalt arra, hogy az autonóm szabályozás nagy előnye az, hogy az érdekeltek gyorsan és könnyen megváltoztathatják a szerződésmintákat vagy szokványokat, ezzel szemben az egységes törvények módosítása nehézkes és lassú folyamat. Innen adódik, hogy a gazdasági körök sokkal kevésbé lelkesednek az egységes jogszabályokért, mint a jogászok. *Gringolc* ezzel szemben nem látott lényeges gyakorlati különbséget a nemzetközi szokványok (mint nemzetközi szokásjog) és a törvényhozók által szabályszerűen elfogadott nemzetközileg egységesített jog között.

Az alapul fekvő referátum a *nemzetközi magánjog fogalmát* tágabban fogja fel a hagyományosan alatta értendő kollíziós jognál. *Kalensky* szerint is ide tartoznak az egységesített nemzetközi anyagi jogszabályok is. Hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat szabályozó normák komplexuma a „nemzetközi gazdasági jog” jogágává intézményesül-e, *Kalensky* szerint még nyitott kérdés. *Gringolc* a szovjet jogtudományban uralkodó véleményt képviselve a „nemzetközi gazdasági jogot” disciplinának, de még potenciálisan sem jogágnak nevezte. *Eörsi* viszont hangsúlyozta, hogy a jogtudomány és a pozitív jog rendszere nem különböző. Vannak mind a gyakorlat, mind az elmélet számára komplex területek, ahol a különböző jogágak szabályai együtt érvényesülnek és tanulmányozhatók: így a nemzetközi gazdasági kapcsolatok területén a polgári jog, a nemzetközi magánjog és a nemzetközi közjog. De ezek szabályai nem lépnek ki eredeti rendszerbeli helyükről és még tudományosan sem alkotnak önálló rendszert. Ellenkező véleményen volt *Djurović*, aki a jugoszláv tudományban általánosan vallott nézetet képviselte, mely szerint a nemzetközi gazdasági jog saját általános és különös résszel rendelkező rendszert alkot. Így is oktatják. Forrásai a nemzetközi közjog, a belső jogok vonatkozó kogens szabályai és különös gyakorlati jelentőséggel a nem állami szervek által szankcionált autonóm források, mint pl. az Incoterms, az ULIS, a különböző szerződésminták és Jugoszlávia számára az ÁSZF.

Djurović hozzászólásának további részében a nemzetközi gazdasági jog jugoszláv gyakorlatát elemezte. A belföldi szerződések 8-10%-os arányával szemben a nemzetközi gazdasági jog szerződéseinek kb. 2 ezreléke kerül bíróság

elé. *Djurović* ezt a nemzetközi gazdasági jogszabályainak nagyobb precizitásával és szankcióinak szigorúságával magyarázta. *Kikoty* hozzászólása kétszerezsen is a gyakorlathoz kötődött. Egyrészt a szabályozandó külkereskedelmi viszonyok szociológiai elemzését hiányolta, illetve sürgette — mint az (egységes) jogalkotás előkérdését. Másrészt rámutatott, hogy egységes szabályok alkotásának olyan materiális feltételei vannak, mint pl. szabad munkaerő-vándorlás, egyenlő szociális ellátottság a KGST-n belül. A gyakorlati együttműködést általánosabb szinten érintette *Szászy István*; a szocialista országok együttműködésének alapja a „testvéri együttműködés nemzetközi jogi elve”. Ez a gazdasági és a technikai-tudományos kapcsolatok területén elsősorban az egyenértékűség alapján álló kölcsönös együttműködésben realizálódik, de emellett magában kell foglalnia az erősebb államok által a gyengébbek fejlődéséhez nyújtott egyoldalú, ingyenes támogatást is.

Szászy Iván: Az Általános Szállítási Feltételek. Egységes törvény a nemzetközi kereskedelemre*

I. Bevezetés. A célkitűzés.

1. A KGST Általános Szállítási Feltételek a nemzetközi kereskedelem joga egységesítésének világszerte folyó törekvéseiben mérföldkövet jelent. A nemzetközi munkamegosztásnak a XX. században tapasztalható rohamos növekedése eredményeképpen fejlődő nemzetközi kereskedelem¹ világszerte beleütközött a kereskedelem jogi szabályozásának országokénti eltéréseiből, az alkalmazandó jog bizonytalanságából adódó akadályokba. A század 30-as éveitől kezdve a fejlett nyugat-európai országok legkiválóbb jogtudósai óriási erőfeszítéseket tettek ezeknek az akadályoknak az elhárítására a nemzetközi kereskedelemre vonatkozó jog egységesítéséért.² A sok évtizedes erőfeszítések azonban csak igen szerény, korlátozott eredményeket hoztak. Ugyanakkor

* A szerző referátuma a témával foglalkozó nagyobb tanulmány négy fejezetét öleli fel. Az itt közölt fejezetek számozása a nagyobb tanulmány rendszeréhez viszonyítva a következők szerint alakul: I:I, II:IX, III:X, IV:XIII. A jegyzetek számozása jelen közlésben folyamatos, a nagyobb tanulmányban fejezetenként tagolódik.

1	1950	1960	1969
ipari termelés alakulása (volumen)	100	192	343
nemzetközi kereskedelem alakulása (termékinde克斯 folyó áron)	100	209	446

Forrás: UN Statistical Yearbook, 1963

UN Monthly Bulletin of Statistics 1971. május, június adatai alapján számítva

² Részletes feldolgozást lásd egyebek között az ENSZ főtitkárnak jelentése: Progressive development of the law of international trade (Schmitthoff tanulmánya alapján), a Közgyűlés hivatalos jegyzőkönyvei 21. ülés, mellékletek 88. napirendi pont A/6396 sz. okmánya. UNCITRAL évkönyve I. kötet, 1968—1970. ENSZ New York 1971. 18—45. oldal.

a kereskedelemnek az egyes régiókban, de az egész világon való fejlődése egyre sürgetőbben vetette fel e feladatok megoldását. Az ENSZ Közgyűlés 2102 (XX.) számú határozata is megállapította, hogy „az egyes országok nemzetközi kereskedelemre vonatkozó jogszabályainak eltérése és összeütközése a világkereskedelem fejlődését akadályozza”.

A világkereskedelem fejlődésén belül is különös lendületet kapott az egyes régiókban a kereskedelem fejlődése. Ezek között kiemelkedő a KGST-ben tömörült államok közötti kereskedelem rohamos fejlődése.³ A jogegységesítés igénye a KGST-n belül tehát különösen sürgetően merült fel.

2. A KGST országok 1958-ban, majd 1968-ban valósággá váltották a nyugati országok sck évtizedes, lényegében eredménytelen törekvéseit és a KGST országok között létrehozták a KGST Általános Szállítási Feltételeket.⁴ Ezt a kimagasló eredményt az ezekben az országokban uralkodó társadalmi-gazdasági alakulat típusának azonosságán, a szocialista tulajdonviszonyokon, a szocialista tervgazdálkodáson, a külkereskedelmi monopóliumon, a szocialista államok internacionálisizmusán, szuverenitásán alapuló gazdasági együttműködésük specifikumai, a szocialista gazdasági világrendszer létrehozásának folyamata tette lehetővé.

3. Az Általános Szállítási Feltételek létrehozatala több vonatkozásban messze túlmutat azokon a célkitűzéseken is, amelyeket a nyugati országok az adásvételre vonatkozó jog nemzetközi egységesítésében maguk elé tűztek:

a) Az Általános Szállítási Feltételek átugorva az adásvételre vonatkozó szabályok kollíziója megoldásának fejletlenebb, csupán a kollíziós szabályokat egységesítő szakaszát, fejlettebb megoldással, jelentős részben a direkt jog-egységesítés módszerével küszöböli ki a kollíziót. Ismeretes, hogy a nemzetközi magánjog tudománya fejlődésének kezdeti időszakában a kollíziók kiküszöbölésének kollíziós szabályok megalkotásával és nemzetközi egységesítésükkel járó módszerét alkalmazta. Ennek eredménye egyebek között az 1955. évi Hágai kollíziós Törvény is. Ez a módszer azonban csak az alkalmazandó kollíziós szabályok meghatározásánál ad segítséget, hatékonysága viszont messze elmarad az anyagi szabályok egységesítését követő módszerétől. Ugyanakkor az anyagi szabályok egységesítése bonyolultabb, nehezebb feladat, ezért e területen tulajdonképpen a nemzetközi adásvételre vonatkozó-

³

<i>A nemzetközi kereskedelem alakulása</i>		
Értékindez, folyó áron, 1950 = 100		
	1960	1969
Világ összesen	209	446
Tőkés országok összesen	199	428
KGST tagországok összesen	324	663

Forrás: UN Statistical Yearbook, 1963

UN Monthly Bulletin of Statistics 1971. május, június adatai alapján számítva

⁴ Az ÁSZF kidolgozásának, fejlődésének történetét számos szerző feldolgozta. Lásd — egyebek között — Wagner—Kretzschmar: Die Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW 1968. (Staatsverlag der DDR, Berlin 1970.)

lag megvalósult eredményről az Általános Szállítási Feltételektől eltekintve, csak igen korlátozott területeken és speciális viszonyok keretében beszélhetünk. (Az amerikai U.C.C., valamint a skandináv államok tartalmilag egyező adásvételre vonatkozó szabályai.)

b) Az Általános Szállítási Feltételek ugyanakkor összekapcsolta az anyagi szabályok egységesítését egységes kollíziós norma létrehozatalával, tehát komplex módon egymást kiegészítve alkalmazta a jogegységesítés kollíziós és anyagi normákat egységesítő módszerét, prioritást adva az utóbbinak, mint az egységesítés fejlettebb formájának. Ez az összekapcsolás, a két módszernek egymást kiegészítő alkalmazása — mint később látni fogjuk — segíti a szabályozás teljességét és organikusán összekapcsolja az Általános Szállítási Feltételeket a tagországok jogrendszerével.

c) Az Általános Szállítási Feltételek nem kényszerült az adásvételre vonatkozó szabályozás széttagolására, a szerződés megkötésének, a tulajdonátzállásnak stb. elkülönített szabályozására, hanem valamennyi kérdés szabályozásához egymással való összefüggésükben, egy egyezményben látott hozzá. A nyugati jogegységesítési törekvések a szabályozás megkönnyítése érdekében bontják fel részekre a nemzetközi adásvétel jogi szabályozását, de ez egyben problémák forrása is, hiszen meg kell teremteni a kapcsolatot ez egyezmények között és ugyanakkor a szabályozás során nem lehet azzal számolni, hogy az egyezmény résztvevője valamennyi kapcsolódó egyezménynek is részese.

d) Az Általános Szállítási Feltételek nem elégedett meg a nemzetközi adásvételre vonatkozó szabályok egységesítésével, hanem az egységes normarendszer keretében szabályozta az igények érvényesítésének rendjét, fórumát, az elévülés szabályait, behatolva az eljárási jog területére is.⁵ Ez gyakorlatilag óriási előnyökkel jár, nemcsak azért, mert egyértelműen szabályozza, hogy az igény érvényesítésének mely fórum előtt kell megtörténnie, hanem azért is, mivel ezáltal organikus kapcsolatot tud teremteni az anyagi jog és az eljárási jog, az igényérvényesítés, a perlés és az elévülés szabályai között.⁶

⁵ Vö. M. G. Rosenberg: Obscsije uszlovija posztavok SZEY 1968. goda. Szovjetszkij jezsegodnyik mezsdunarodnovo prava 1969. Izdatyelsztvo Nauka. Moszkva. 1970. 86. old.

⁶ Ismeretes, hogy az elévülés szabályainak egységesítése az UNCITRAL keretében is folyik. (Vö.: UNCITRAL Yearbook Volume I. 1968—1970. 79., 100., 219—232 oldalak.) Igen sok gondot okoz azonban a szabályok kialakításánál, hogy az elévülési szabályok egységesítése egy az adásvétel szabályainak egységesítésétől különálló normarendszer keretében történik és ezért az elévülés szabályainak egységesítésénél nem lehet egy homogen jogszabályi háttérrel számolni, tehát a szabályokat úgy kell megalkotni, hogy azok ne csak a Hágai Nemzetközi Egységes Vételi Törvény szabályaihoz, hanem az egyes államok különböző igényérvényesítési szabályaihoz is kapcsolódni legyenek képesek. Ennek híján ugyanis csak azok az államok tudnák alkalmazni az Egységes Elévülési Törvényt, amelyek a Vételi Törvényre vonatkozó egyezményhez már csatlakoztak. Az Általános Szállítási Feltételek sokkal egyszerűbben képesek megoldani az adásvételi, igényérvényesítési, perlési, elévülési szabályok organikus egységét, azok egy normarendszeren belül szerves egységet képeznek.

e) A KGST Általános Szállítási Feltételek az „Általános Szerelési Feltételekkel” és a „Vevőszolgálat Általános Feltételeivel” párhuzamosan és egyben komplexen érvényesül a szabályozott viszonyokra.⁷ A szabályozásban tehát nemcsak *belső egység* található, hanem az a KGST áruforgalommal összefüggő, egyéb egységes szabályrendszerekkel külső egységet is alkot.

f) Az Általános Szállítási Feltételek szélesebb értelemben része a tagországok között fejlődő, a kapcsolatok egészét szabályozó „általános jogi rendszernek”⁸ is.

4. Fentiékből kitűnően az Általános Szállítási Feltételek több szempontból is a leghaladóbb, legfejlettebb megoldásokhoz nyúlt, messze megelőzve a nemzetközi jogegységesítés általános szintjét. Nagymértékben egyszerűsíti a tagországok vállalatai közötti kapcsolatban a szerződéskötést⁹ — és azzal, hogy az országok ugyanazt a szabályt alkalmazzák eladói és vevői pozícióban —, biztosítja a felek egyenjogúságának megvalósulását.¹⁰

A KGST-ben tömörült szocialista országok nemzetközi gazdasági együttműködésének egyre növekvő szerepe, a szocialista integráció kibontakozása azonban az Általános Szállítási Feltételek további korszerűsítése érdekében máris új feladatokat állított a tagországok elé:

a) A KGST 23. (rendkívüli) ülése a szerződéses kötelezettségek teljesítéséért való anyagi felelősség növelését tűzte ki, amely az Általános Szállítási Feltételek területén is szükségessé tette a felelősségi szabályok felülvizsgálatát, annak megvizsgálását, hogy e szabályok mennyiben szervezik, ösztönzik a forgalom zavarmentes lebonyolódását, mennyiben alkalmasak az esetleges lebonyolítási zavarok (késedelmes, hibás teljesítés, nem teljesítés) következtében előálló helyzet reparálására. Az eddigi vizsgálatok is arra mutatnak, hogy a jelenlegi szankciók, illetőleg szankciórendszer már nem kielégítő. Meg kell vizsgálni, hogy a kötbér alkalmazási területei, mértéke, megfelel-e a követelményeknek, mely területeken kell a szankciók egységesítésében tovább menni, így különösen a kártérítésre és az elállásra vonatkozó szabályok területén.¹¹

b) Az integráció továbbfejlesztése napirendre tűzte az országok vállalatai gazdasági kapcsolatainak során felmerülő vitákat elbíráló fórumrendszer

⁷ Vö.: M. Kemper: Liefervertrag, Montagevertrag, Kundendienstvertrag im Aussenhandel der RGW-Staaten. Staatsverlag der DDR. Berlin, 1967. 13. oldal.

⁸ Vö.: A KGST tagállamok szocialista gazdasági integrációját célzó Komplex Program IV. rész 15. fejezet 1. pont.

⁹ M. Kemper i. m. 11. oldal M. G. Rosenberg: Kodifikácija norm o vnyesnatargovoj posztavke sztran — cslenov SZE.V. (Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1969/7. 52. old.) G. Burgucsov — M. G. Rosenberg: Obscsije Uszlovja SZE.V. 1968 goda. Vnyesnaja Targovlja. 1969/5. 30. old.

¹⁰ Kemper i. m. 12. old. M. G. Rosenberg i. m. 52. old. (Megjegyzendő, hogy az egyenjogúság érvényesülésének ez csak egyik előfeltétele, a másik az áruk, árucsoportok, árustruktúrák azonossága vagy az egyes árucsoportokra egyaránt kiegyensúlyozott szabályozás.)

¹¹ Vö.: Komplex Program IV. rész 15. fejezet 6. pont.

továbbfejlesztését.¹² Ez előreláthatólag magának az Általános Szállítási Feltételeknek a választott bíróságokra vonatkozó rendelkezései továbbfejlesztését is igényli.

Az Általános Szállítási Feltételekben meghatározott választott bíróságok eljárási szabályainak egységesítése és általában az egész választott bírósági rendszer továbbfejlesztése, az Általános Szállítási Feltételek hatékonyabb érvényesülésének, *egységesebb alkalmazásának, értelmezésének* irányába hat.

5. Az Általános Szállítási Feltételek korszerűsítésével kapcsolatos közvetlen előttünk álló feladatok tehát meg vannak határozva és e feladatok megoldása meg is indult, a munka folyamatban van. Úgy vélem azonban, hogy az integrációs program talaján gazdasági kapcsolataink hosszútávú tervezéséből, e kapcsolatok fejlődésének, magának az integráció intézményi rendszere fejlesztésének hosszú lejáratú tervéből kiindulva, meg kell vizsgálni, hogy az Általános Szállítási Feltételek továbbfejlesztésének említett közvetlen célkitűzésein túl, hosszú távon kell-e és milyen irányban továbbfejleszteni az Általános Szállítási Feltételeket, e továbbfejlesztés az Általános Szállítási Feltételek jelenlegi struktúrájának keretében vagy abból kilépve valósul-e meg, milyen távlati célokat kell a jogalkotásnak ezen a területen maga elé tűznie.

Az Általános Szállítási Feltételek továbbfejlesztése távlati céljainak meghatározásához az Általános Szállítási Feltételek közelebbi vizsgálata szükséges.

II. Az ÁSZF mint nemzetközi szerződés

1. Az ÁSZF az egyes tagországok hatályos jogának része. Kérdés azonban, hogy a tagországok belső jogrendszerébe való felvétele és fenntartása nemzetközi jogi kötelezettségen alapszik-e, nemzetközi jogi szerződésből folyik-e vagy csupán az egyes államok egyidejű autonóm elhatározásán-e azonos belső jog létrehozatalára. Ez utóbbi esetben egyfelől

-- az ÁSZF belső jogba inkorporált szabályainak módosítása vagy hatályon kívül helyezése, semmilyen más szuverén felé fennálló kötelezettség által nem befolyásolt vagy korlátozott, másfelől

-- az egyes tagországok nem igényelhetik a többi tagországtól az ÁSZF alkalmazását, nem számolhatnak azzal, hogy a többi tagország csak valamennyi résztvevő beleegyezésétől vagy meghatározott nemzetközi jogilag rögzített eljárástól függően változtathat e normarendszer alkalmazását előíró belső jogán.

E kérdésnek tehát fontos gyakorlati jelentősége van. Megválaszolásához az Általános Szállítási Feltételek létrejötté folyamatának vizsgálata szükséges. A vizsgálat szempontjából most figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy a

¹² Vö.: Komplex Program IV. rész. 15. fejezet 9. pont.

tagországok *hosszulejratu (5 éves) bilaterális árucseretforgalmi egyezményeikben* az Általános Szállítási Feltételek kötelező alkalmazását kölcsönösen vállalják és így e bilaterális kötelezettség-vállalások alapján az Általános Szállítási Feltételek alkalmazása mindenképpen nemzetközi jogi érvényű szerződésben rögzített nemzetközi kötelezettség-vállalás. Ezt mégis azért hagyjuk most figyelmen kívül, mert a sokoldalú egységes jogi rendszer kialakulása, illetve továbbfejlesztése szempontjából az a főkérdés — és vizsgálatunk is erre irányul —, hogy az említett bilaterális kötelezettség-vállalás híján van-e olyan *multilaterális* kötelezettség-vállalás, amely az ÁSZF alkalmazását nemzetközi jogi kötelezettséggé teszi. (A választól függ az is, hogy szükség van-e egyáltalán az említett bilaterális kötelezettség-vállalásokra.)

2. Az 1968. évi Általános Szállítási Feltételeket a KGST Külkereskedelmi Állandó Bizottsága által létrehozott munkacsoport dolgozta ki és a Külkereskedelmi Állandó Bizottság 22., 1968 júniusában Minszkben megtartott ülésén fogadták el azt az *ajánlást*, amely a tagországoknak az ajánlás mellékletét képező Általános Szállítási Feltételek, mint normarendszer elfogadását és alkalmazását javasolja.

Az 1968. évi Általános Szállítási Feltételek elfogadását ajánló okmányt az egyes tagországokat a KÁB-ban képviselő valamennyi külkereskedelmi miniszter aláírta.

Az első kérdés, hogy az ÁSZF-re vonatkozó ajánlás egyhangú meghozatala miféle jogi tartalommal bír.

Az ajánlás jogi természetének megítélése általában is igen ellentmondásos.¹³ Míg egyes szerzők csupán morális-politikai jellegű aktusnak, nem pedig jogi aktusnak fogják fel,¹⁴ más nézetek¹⁵ az ajánlásban meghatározott tartalmú, elsősorban eljárási kötelezettség vállalást láttak.

Az ajánlások természetére e vonatkozásban az alapokmány és a hozzá kapcsolódó rendelkezések elég világos eligazítást adnak. A KGST alapokmány¹⁶ IV. cikke szerint

„Ajánlások megtételére a gazdasági és tudományos műszaki együtt-

¹³ Vö.: M. Virally: La valeur juridique des recommandation des organisations internationales (Annuaire Français de Droit International 1956.)

¹⁴ Vö.: M. Genovszki: Politiceszka i pravna karakterisztika na SZEZV, Trudove na Viszi Ekonomiceszki Insztitut K. Marx Szófia, 1959. 181—183. oldal V. Morozov: Pravovüje Aszpektü gyejatyelnoszty SZEZV. Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1961./10. 151. oldal.

¹⁵ Egyebek között A. Wasilkowski: Uwagi o strukturze prawneyj zalecen RWPC. Panstwo i Prawo 1963(3). 730—738. old.

¹⁶ Minthogy az 1968. évi ÁSZF képezi vizsgálatunk tárgyát a KGST alapokmányának elfogadása (1969. december 14.) utáni helyzetből kell kiindulnunk. A KGST 1958. évi ÁSZF hasonló vizsgálata során az alapokmány rendelkezését még nem lehetne figyelembe venni. Ezt a problémát Uszenko azzal hidalja át, hogy a helyzet azonos volt az alapokmány elfogadása előtt is, csak azt nem az alapokmány rögzítette, hanem ezzel egyező szokáson alapult. Az alapokmány ugyanis a már fennállott szokást kodifikálta. Az egyes szerzők — ez időszakra vonatkozóan — az ÁSZF nemzetközi kötelezettség-vállalásból folyó jellegét különféleképpen magyarázzák és nem lehet tagadni, hogy bár a jogbizonytalanság gyakorlati problémákat nem vetett fel, e bizonytalanság fennállt.

működéssel kapcsolatban kerül sor. Az ajánlásokat megvizsgálás céljából közölni kell a tagállamokkal. A tagállamok az általuk elfogadott ajánlások megvalósítása érdekében kormányuk vagy más illetékes szerveik útján hazai joguknak megfelelő határozatokat hoznak.”

Ezzel összhangban a KGST Állandó Bizottságainak eljárási típus-szabály¹⁷ Ajánlások és Határozatok fejezet X. 33. szabálya kimondja, hogy „az ország bizottságbeli delegációja a bizottság ülése jegyzőkönyvének aláírás után 60 napon belül értesíti a Tanács Titkársága megfelelő osztályának vezetőjét arról, hogy a bizottság ajánlásait az ország kormánya vagy más illetékes szervei megvizsgálták és közli eredményét. A Tanács Titkársága megfelelő osztályának vezetője erről haladéktalanul értesíti az ország bizottságbeli delegációit.”

Az említett rendelkezések összevetéséből kitűnik, hogy az ajánlás nem az ajánlás tartalmának végrehajtására vonatkozó kölcsönös kötelezettségvállalás, hanem csupán procedurális viszonyt teremt¹⁸ az egyes tagországok, mint az ajánlás címzettei és a KGST szervezete között, melynek alapján

a) a tagország az ajánlás tartalmát megvizsgálja és vizsgálatának eredményét 60 napon belül¹⁹ közli a KGST illetékes szervével,

b) a KGST illetékes szerve a közlésről a többi tagállamot tájékoztatja.

Az ajánlás meghozatala tehát önmagában az ajánlás tartalmának megvalósítására nemzetközi kötelezettséget nem teremt, sőt a tagországok egymásközi viszonyában még procedurális viszony sem jön létre.

3. Az alapokmány rendelkezései szerint tehát az érdekelt tagországok által meghozott ajánlást²⁰ valamennyi²¹ tagországnak szétküldik és azok 60

¹⁷ Jóváhagyva a KGST 13. ülészaki határozatával (1960. július 29.).

¹⁸ Vö.: E. T. Uszenko: Formi regulirovanija szocialiszticeszkovo mezsdunarodnovo razgyelenyje truda. Moszkva, 1965. 391–392. oldal; de Fiumel: Rada wesnej pomoscsu gospodarzij. Varsó, 1967. 90–91. oldal; M. Kemper: Liefervertrag . . . , i. m. 26. oldal.

¹⁹ A KGST ÁSZF-ről szóló 1968. június 1-én elfogadott ajánlásban a tagországok a 60 napnak 1968. december 31-ig történő meghosszabbításában állapodtak meg. Megjegyzendő, hogy az alapokmány ilyen rendelkezési jogot nem irányoz elő.

²⁰ Az ajánláshoz az érdekelt országok egyhangúsága szükséges. (Alapokmány 4. cikk 3. pont: „A Tanácsban ajánlásokat és határozatokat csak az érdekelt tagállamok egyetértésével lehet hozni; minden tagállamnak jogában áll a Tanácsban tárgyalt bármely ügyben érdekelttségét bejelenteni.”)

²¹ Bármely az ajánlás meghozatalakor magát érdektelennek nyilvánító tagország ugyanis utóbb bejelentheti érdekelttségét (Komplex Program 17. fejezet 3. pont: „Minden egyes KGST tagállam jogosult bármely időpontban bejelenteni érdekelttségét a Komplex Program olyan intézkedésében való részvételre, amelyben korábban ilyen vagy amolyan okok miatt nem kívánt részt venni, olyan feltételek mellett, amelyekről az érdekelt országok és az illető ország megállapodnak.”) és maga is elfogadhatja az ajánlást. Megvalósulását azonban azzal, hogy érdektelennek nyilvánította magát nem akadályozhatja. (Komplex Program 17. fejezet 4. pont: „Egy vagy néhány KGST-tagállam távolmaradása a Komplex Program egyes intézkedéseitől nem akadályozhatja meg az érdekelt országokat abban, hogy közös együttműködést valósítsanak meg.”) Megjegyzem, hogy a Komplex Program szabályaira való hivatkozás az 1968. évi ÁSZF-el és az ajánlások mechanizmusának akkori működésével kapcsolatosan indokolatlannak látszik, a Komplex Program itt azonban csak pregnánsabban fogalmazta meg a már az alapokmány szövege alapján is követett általános gyakorlatot.

nap alatt közlik a megvizsgálás eredményét és az ajánlással kapcsolatos álláspontjukat. Abban az esetben, ha a tagországok az ajánlást elfogadó nyilatkozatot közölnek a Titkársággal, kérdés, hogy mit jelent ez a nyilatkozat.

Kinek szól? A nemzetközi szervezetnek-e vagy a többi tagországnak?

Mit tartalmaz? Annak bejelentése, hogy a nyilatkozatot tevő ország autonóm módon megteszi az intézkedéseket az ajánlás alkalmazására, vagy pedig az alkalmazásra szóló kötelezettségvállalás-e?

Sokoldalú nemzetközi kötelezettségről csak akkor beszélhetünk, ha a válasz jogi szempontból *a többi tagországnak szóló kötelezettség vállalást* jelent. Ez esetben e nyilatkozatok összefüggő rendszerét tekinthetjük a nemzetközi jogi kötelezettség-vállalást alapító aktusként.²² Mi ad azonban lehetőséget arra, hogy a nyilatkozatokat az említett lehetőségek közül éppen a többi tagországnak szóló kötelezettség-vállalásként és mint összefüggő rendszert fogjuk fel. A nyilatkozatok akként teremtenek sokoldalú nemzetközi jogi kötelezettséget, hogy azokat az alapokmány 2. cikk 4/a pontjával egységben vizsgáljuk.²³ A nyilatkozatok önmagukban ugyanis nem a többi országhoz, hanem egymástól függetlenül a KGST Titkárságához tett egyoldalú közlések. Sokoldalú rendszerré éppen a II. 4/a pont rendszerében válnak, mely kimondja, hogy „a tagállamok egyetértenek abban, hogy biztosítják a Tanács szervei általuk elfogadott ajánlásainak megvalósítását”.

*Az alapokmány mint sokoldalú nemzetközi szerződés fűzi össze és értelmezi a különálló nyilatkozatokat.*²⁴

4. Fentiekből kitűnően az elfogadásokkal az ajánlás tartalma sokoldalú nemzetközi jogi kötelezettséggé válik, közelebbi vizsgálata mégis azt mutatja, hogy az ajánlás elfogadásának jogi következményei tekintetében még számos kérdés megválaszolásra vár. Nevezetesen

a) nincs meghatározva a tagországok által adható nyilatkozat lehetséges tartalma. Ezzel összefüggésben két probléma merülhet fel:

i) mi a helyzet akkor, ha az elfogadó-nyilatkozat tartalma pontatlan, nem ad egyértelmű választ az ajánlás alkalmazása tekintetében. Ez az eset

²² Vö.: egyebek között: H. Wagner—D. Kretschmar: Die Allgemeinen . . . , i. m. 41. old. M. G. Rosenberg: Unifikációja norm . . . , i. m. 54. oldal; E. T. Uszenko: Formi . . . , i. m. 346—348. oldal.

²³ Vö.: E. T. Uszenko: Sozialistische internationale Arbeitsteilung und ihre rechtliche Regelung. Staatverlag der DDR, Berlin, 1966. 334. oldal.

²⁴ Önmagában az a tény, hogy a kötelezettség-vállalás több egymással összefüggő okmányban jön létre, nem rontja le a nemzetközi szerződés jellegét. A nemzetközi szerződések jogáról 1969. évben létrejött bécsi szerződés 2. cikk 1/a pontja szerint a szerződés „több egymással kapcsolatos okmányban” is létrejöhet. Tény, hogy a bécsi szerződés még nem lépett hatályba, de kidolgozói széles körére tekintettel annak szabályait a jelenlegi nemzetközi szokás tükréként tekinthetjük. Ennek megfelelően szabályaira továbbra is hivatkozni fogunk.

elég gyakori, amikor tehát az elfogadó nyilatkozat általános tartalmú, szövege nem elég szorosan kapcsolódik az ajánláshoz. Ez felveti azt az igényt, hogy vagy az ajánlásban kellene pontosan megmondani, milyen tartalmú vagy szövegű elfogadó nyilatkozatra van szükség, vagy általánosságban rögzíteni kellene az ilyen nyilatkozatok tartalmát;

ii) a másik probléma, hogy mi a jogi helyzet, ha az elfogadó-nyilatkozat vagy kifejezetten, vagy értelmezés útján *fenntartást* tartalmaz. E vonatkozásban megfelelő szabály híján leginkább a bécsi szerződés 20. cikkének (2) bekezdésében írt szabály alkalmazandó, mely szerint

„amennyiben a tárgyaló államok korlátolt számából vagy a szerződés tárgyából és céljából kitűnik, hogy a szerződés valamennyi fél közötti teljes alkalmazása mindegyik fél részéről lényeges előfeltétele a szerződés kötelező hatálya elismerésének, a fenntartást valamennyi félnek el kell fogadnia”.

Ez a szabály átvezet bennünket egy következő problémára, nevezetesen. hogy

b) van-e *interreláció* az ajánlást elfogadó egyes nyilatkozatok között. Ez két egymással szorosan összefüggő kérdést ölel fel:

i) az elfogadó-nyilatkozat hallgatólagosan hordozza-e azt a feltételt, hogy csak valamennyi, az ajánlást meghozó tagország által tett elfogadó nyilatkozat esetén hatályos, vagy pedig ilyen feltétel nincs és a többiek nyilatkozata nélkül is fennálló kötelezettség-vállalást jelent. Elvileg mind a két megoldásnak van előnye, hátránya. Így ha csak minden érdekelt elfogadó válasza esetén jön létre a nemzetközi jogi kötelezettség, úgy ennek előnye, hogy a nyilatkozat megtételekor a nyilatkozó kalkulálhat a hatálybalépés után előálló helyzettel, tudja, hogy kötelezettségvállalásával szemben milyen kötelezettség-vállalások fognak állni. Hátránya e megoldásnak viszont, hogy akár egyetlen elfogadó nyilatkozat hiánya megakadályozza az ajánlás megvalósulását.

ii) A másik ezzel összefüggő kérdés a nemzetközi szerződés létrejöttének *időpontja*, más szóval bekövetkezik-e valamennyi érdekelt ország elfogadó nyilatkozatának megtétele előtt azok között, akik az elfogadó nyilatkozatot már megtették és ha igen, mely országokra kiterjedő hatállyal (tehát, hogy vajon az elfogadást nem közlő országokra kiterjedő hatállyal is). *Rosenberg*²⁵ szerint a hatálybalépéshez nem szükséges valamennyi, az ajánlást elfogadó ország pozitív nyilatkozata, míg számos más szerző, így például *Uszenko*²⁶ arra az álláspontra helyezkedik, hogy a hatálybalépéshez valamennyi érdekelt tagország elfogadó nyilatkozata szükséges.

Az Általános Szállítási Feltételek hatálybalépésével kapcsolatban gyakorlatilag is előállt olyan helyzet, amikor a kétféle álláspontnak ütköznie

²⁵ Obscsije uszlovija posztavok . . . , i. m. 88. oldal.

²⁶ Formi . . . , i. m. 394. oldal.

kellett. A KGST 1968. évi Általános Szállítási Feltételeket 1968. december 31-ig nem valamennyi érdekelt fogadta el, Csehszlovákia csak 1969. január 15-én léptette hatályba az ajánlást. Fentiek alapján két kérdés is felmerült:

i) hatályba lépett-e az ajánlás a többi tagállam között? Hatályba lépett. (Nem volt tehát szükség a gyakorlatban valamennyi elfogadó nyilatkozatra, bár jogi szempontból vitás, hogy a már az elfogadást közlőket köttette-e nyilatkozatuk akkor is, amikor Csehszlovákia a határidőig nem közölt elfogadást.)

ii) Akik az ajánlást elfogadták, kötelesek voltak-e vajon egyoldalúan Csehszlovákia irányában is alkalmazni? A Magyar Népköztársaságban e probléma úgy oldódott meg, hogy maga a kihirdető törvényerejű rendelet attól a feltételtől tette függővé az ÁSZF alkalmazását, hogy az illető ország is alkalmazza-e az ÁSZF-et Magyarország viszonylatában.

c) Meglehetősen bizonytalanság tapasztalható az ajánlás hatálybalépése utáni időszakban fennálló jogi helyzet tekintetében is. Így különösen tisztázatlannak tűnik, hogy sokoldalú nemzetközi kötelezettség-vállalás során módosíthatja-e valamelyik fél egyoldalúan korábban vállalt kötelezettségét. Ha egyoldalúan nem is, úgy hogyan és milyen eljárás keretében van lehetősége ilyen *módosításra*. Helyes válasznak tűnik Rosenbergnek az az álláspontja, hogy egyoldalú módosításra nem kerülhet sor. Ha azonban a kérdést azok szemszögéből nézzük, akik szerint nincs interreláció a nyilatkozatok között, minden nyilatkozat a többiekétől függetlenül is köti a nyilatkozót, úgy már nehezebb megalapozni azt az álláspontot, hogy a módosításhoz a többiek hozzájárulása szükséges. Ha ugyanis valamely elfogadást közlő fél kötelezettsége akkor is beáll, ha a másik tagország nem közöl elfogadó-nyilatkozatot, úgy — számos esetben indokolatlan az az igény, hogy annak az elfogadó-nyilatkozatnak a módosításához, amely valamely fél kötelezettségét létrejötté hiányában sem érintette volna, a feltétlenül kötelezettséget vállaló fél beleegyezését igényeljék. Ezért is helyezkedünk arra az álláspontra, hogy a nyilatkozatok között van interreláció és ennek megfelelően egyoldalú módosítás nem engedhető meg.

c) Nem tekinthető tisztázottnak, hogy milyen lehetőség van a kötelezettség *felmondására* és ha van ilyen lehetőség, úgy mi a felmondás procedúrájának rendje. E vonatkozásban megint csak a bécsi szerződés nemzetközi szokást tükröző szabályaihoz fordulunk, melynek 56. cikke szerint

„az a szerződés, amely megszűnésére vonatkozólag nem tartalmaz rendelkezést és amely nem rendelkezik a felmondásról vagy a visszalépésről, nem mondható fel, kivéve, ha

a) megállapítható, hogy a felek meg kívánták adni a felmondás vagy a visszalépés lehetőségét, vagy

b) a felmondás vagy a visszalépés joga a szerződés természetéből következik.”

A KGST ajánlásokról nehéz megállapítani, hogy melyik kategóriába tartoznak. Mivel megalkotásukkor nem vizsgálják az esetleges felmondhatóság kérdését, nehéz arra az álláspontra jutni, hogy általában a főszabály vonatkozik rájuk is, és még nehezebb annak megállapítása, hogy az említett kivételek mikor állnak fenn. (A felmondhatóság megállapítása esetén más szabály híján a bécsi szerződés 56. cikk 2. bekezdése lehet irányadó.²⁷)

5. Fentiekből kitűnik, hogy noha nem vitatható, hogy az ÁSZF a KGST ajánlás hozatali és elfogadási mechanizmusa működésének folytán az alapokmányban vállalt sokoldalú kötelezettség eredményeképpen sokoldalú nemzetközi jogi kötelezettségvállalás (szerződés) alapján került az egyes nemzeti normarendszerekbe beillesztésre és alkalmazásra, az ajánlás jogi tartalma tekintetében nagyfokú bizonytalanság van. (Milyen feltételek között és mikor jön létre, hogyan módosítható a kötelezettség, mi a felmondás rendje stb.)

Annak érdekében, hogy jogi szempontból e bizonytalanság megszüntethető legyen, a vitás kérdések tisztázódjanak és így a nemzetközi kötelezettség tartalma egyértelmű legyen, három megoldás vehető fel:

a) lehetséges, hogy mindezeket a kérdéseket valamennyi ajánlásban külön-külön részletesen szabályozzuk,

b) lehetséges az ajánlás rendszerének, jogi tartalmának további részletes kidolgozása és megfelelő nemzetközi okmányban való rögzítése,

c) végül nagymértékben egyszerűsíteni a nemzetközi kötelezettségvállalás tartalmának megállapítását, ha az ÁSZF újabb szövege már nem ajánlasként, hanem olyan sokoldalú nemzetközi szerződésként jönne létre, amely mindezeket a kérdéseket magában a szerződésben rendezné, vagy mechanizmusából következően jelentős részét automatikusan kizárná. Ez utóbbi módszer egyébként a szerződéshez való csatlakozás technikáját is nagyban egyszerűsíteni, ami a Komplex Program elfogadásával fontos kérdéssé vált.

6. Egyes szerzők úgy vetik fel a kérdést, hogy a fontosabb ajánlások helyett közvetlen nemzetközi szerződést kellene kötni. Úgy gondolom, hogy itt nem fontosság sorrendről, hanem inkább arról van szó, hogy milyen a kötelezettségvállalás tartalma és ennek megfelelően annak milyen forma a legmegfelelőbb. Figyelemre méltó, hogy a KGST-n belül is az utóbbi időben — az ajánlások alkalmazásának fenntartása mellett is — egyre növekszik a közvetlen nemzetközi szerződések száma és továbbiak megalkotásának igénye.

²⁷ „A félnek legalább 12 hónappal előbb értesítést kell adnia arról, hogy a szerződést ... fel kívánja bontani, vagy attól vissza kíván lépni.”

III. Az Általános Szállítási Feltételek normáinak jellege

1. Az Általános Szállítási Feltételek normái az eddigiekből is kitűnően, jogi normák, külön kikötés nélkül is jogcsítják, illetőleg kötelezik a feleket.²⁸ Az ÁSZF-nek mint jogi normáknak jellege azonban igen széles körű vita tárgya a jogtudományban és bizonytalanság tapasztalható a választott bíróságok gyakorlatában is.

2. A normarendszer különféle egymástól eltérő jellegű normákat tartalmaz.

a) A normarendszer preambulumból következően a feleknek az ÁSZF rendelkezéseitől való eltérése nagymértékben korlátozva van. A preambulumban szerint „olyan esetekben, amikor a felek a szerződés megkötésekor arra a következtetésre jutnak, hogy az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége miatt el kell térni a jelenlegi ÁSZF egyes rendelkezéseitől, ezt a szerződésben szabályozhatják”. Alapvető szabály tehát, hogy — ha csak magában az ÁSZF-ben írt szabály nem tartalmaz mást — az ÁSZF rendelkezéseitől csak kivételesen, meghatározott feltételek együttes jelenléte esetén lehet eltérni. Az együttesen megkívánt feltétel, hogy

- i) a felek egyetértésnek a szerződés megkötésekor, hogy az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége miatt el kell térni a feltételektől és
- ii) jogviszonyukra eltérő szerződési feltételekben állapodjanak meg.

Az ÁSZF túlnyomó részét, tehát olyan normák alkotják, amelyekről csak a preambulumban írt feltételek között, tehát viszonylag szűk körben lehet eltérni. Ezek jellegükben sem nem kogensek, sem nem diszpozitívek, de közelebb állnak a kogenciához, hiszen diszpozitivitásra csak kivételes esetben kerülhet sor. Az Általános Szállítási Feltételek e relative kogens szabályaitól való eltérés feltételei — bár úgy tűnik, a preambulumban részletesen szabályozva vannak — mégis vitásak.

— Egyes nézetek szerint a preambulumban írt feltételek meglétének és ennek megfelelően az eltérés lehetőségének megállapítása, a felek kompetenciájába tartozik. Ha a felek egyetértően az eltérés lehetőségét megállapítják, az utóbb a választott bíróság által vitássá nem tehető.²⁹

— Más nézetek szerint, ha a felek valamelyike utóbb vitatja, hogy az eltérésre alapot adó körülmények jelen voltak, úgy a választott bíróság jogosult a körülményeket érdemben megvizsgálni és megállapítani, hogy ezek megalapozták-e az Általános Szállítási Feltételektől való eltérést.³⁰

²⁸ Korábbi időszakban található volt ezzel ellentétes gyakorlat is. Vö.: M. Kemper példái. *Liefervertrag* . . . , i. m. 59. oldal.

²⁹ Vö.: J. Jakubovszki: *Kommentár a KGST 1958. évi ÁSZF-hez* (lengyelül) 9. oldal. — Lengyel és cseh álláspont a választott bírósági elnökök 1965. évi berlini konferenciáján.

³⁰ M. G. Rosenberg: *OUP SZEVE 1968. Goda XII. Jezsegodnija szobranijje szovjetszkoje asszociacija mezsdenarodnovo prava. Téziszü dokladov, Moszkva, 1969, 43. oldal.*

Igen erős - sőt ez idő szerint a választott bíróságok között többségi-nek mondható - az elmélet művelői között is elterjedt az a nézet, hogy a választott bíróság akkor is jogosult utóbb felülbírálni, hogy a felek alappal vagy alaptalanul jutottak-e arra a következtetésre, hogy az Általános Szállítási Feltételektől eltérnek, ha a felek között az eltérés jogosságában nincs vita és az ügy nem ilyen vita alapján kerül a választott bíróság elé. Amennyiben a választott bíróság úgy találja, hogy a felek alaptalanul tértek el, az eltérést az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége nem indokolta, úgy az Általános Szállítási Feltételektől eltérő szerződéses rendelkezés érvénytelen és helyébe az Általános Szállítási Feltételek rendelkezése lép. E nézet arra hivatkozik, hogy az Általános Szállítási Feltételekben az állam gazdaság-szervező tevékenysége valósul meg, a rendelkezések kiegyenlített kompromisszumot alkotnak és nem engedhető meg, hogy a felek ezt kellő alap nélkül felborítsák.³¹ Megjegyzendő, hogy a vita megnyugtató lezárásának hiányát mutatja, hogy a kérdés szinte valamennyi, a KGST országok választott bíróságai által megrendezésre került nemzetközi konferencián felmerült.³²

Úgy vélem, hogy a vita a preambulum értelmezését igényli.

i) A preambulum szövegének nyelvtani értelmezése nem hagy kétséget az irányban, hogy az eltérésnek az a feltétele, hogy a felek a szerződés megkötésekor jussanak arra a következtetésre, hogy az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége miatt az eltérés lehetősége fennáll. Az eltérés lehetőségét a feleknek az objektív tényekről alkotott szubjektív következtetéséhez köti. Ha a jogszabályalkotó nem e szubjektív megközelítést igényelte volna, az esetben nem úgy kellett volna fogalmaznia, hogy az eltérésre olyan esetben van lehetőség, amikor „a felek a szerződés megkötésekor arra a következtetésre jutnak”, hanem egyszerűen azt kellett volna mondania, hogy „ha az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége ezt indokolja és a felek az eltérésben megállapodnak”.

A szöveg nyelvtani értelmezése tehát egyértelműen azt az álláspontot támasztja alá, hogy amennyiben a felek szubjektíve egyetértően arra a meggyőződésre jutottak, hogy az eltérés lehetőségei fennállnak, úgy jogosultak az eltérésre akkor is, ha a választott bíróság utóbb nem a felekkel azonos következtetésre jutna.

³¹ Vö.: M. Kemper: *Liefervertrag* . . . , i. m. 62. oldal.

³² Az 1963. évi moszkvai konferencia egyhangúan azon az állásponton volt, hogy eltérést csak objektív kritériumok indokolhatnak. A kérdés azonban ennek ellenére az 1965. évi berlini konferencián újra napirendre került. Az 1966. évi varsói konferencián a mongol, a lengyel, a román és a csehszlovák választott bíróságok képviselői arra az álláspontra helyezkedtek, hogy a felek döntésének választott bírósági felülbírlása csak kivételesen és csupán akkor engedhető meg, ha valamelyik fél utóbb az eltérés lehetőségét a választott bíróság előtt vitatja. (A tanácskozás jegyzőkönyve 8. oldal.) Az 1969. évi várnai konferencián az álláspontok ebben az irányban közeledtek egymáshoz (vö.: B. Gosewinkl: *Die V. Schiedsgerichtskonferenz RIA 1969/11. 2. oldal*), bár egyhangú álláspont nem alakult ki.

Más az eset akkor, ha a felek csak színlelik, hogy arra a következtetésre jutottak, hogy az áru sajátossága és/vagy a szállítás különlegessége miatt el kell térni az Általános Szállítási Feltételektől, valójában nem jutottak ilyen következtetésre, az eltérésnek más volt a motívuma. Ilyen esetben nem állapítható meg a preambulumban írt tényállás fennforgása, ezért az eltérés érvénytelen.

ii) A választott bíróság által történő utólagos felülbíralás megengedhetőségét vallók elsősorban a *rendszerintézményi értelmezésre* alapítják érvelésüket. Ha ugyanis az Általános Szállítási Feltételek globál kompromisszum, kiegyensúlyozott érdekeket tükröző okmány, úgy az eltérés ezt az egyensúlyt zavarja meg. Ez ellen az álláspont ellen mindenekelőtt azt lehet felhozni, hogy maga az Általános Szállítási Feltételek előíranyoz bizonyos eltérési lehetőséget. A vita nem az eltérés lehetőségéről, hanem annak köréről és feltételeiről folyik.

Úgy vélem, hogy mind gazdaságilag, mind jogilag sokkal nagyobb zavar támad abból, hogy a felekkel utóbb közlik, hogy jóhiszemű, a szerződésben bízó magatartásuk jogsértő volt, mivel jogviszonyukra nem szerződésük rendelkezései az irányadók, mintha egy-egy esetben a felek és a választott bíróság megítélése különbözik az eltérés lehetőségét illetően és ilyenkor a felek álláspontja az irányadó. Jogviszonyukat a felek ismerik legjobban.³³ A jogviszonyra irányadó normák, a szerződés tartalma nem a választott bírósági eljárásban kell hogy tisztázódjék, hiszen a felek a szerződés egész létszaka során magatartásukban szerződésükhöz igazodnak. Mind gazdasági, mind pedig jogi szempontból súlyos zavarokra vezet, utóbb — esetleges harmonikus együttműködésük szerződési alapjainak kétségbevonása, a szerződés zökkenőmentesen bonyolódó részének a felek egyetértő akaratával szembeni összekuszálása, a felek magatartásának olyan normák alapján való elbíralása, amelyeket egyikük sem tartott a szerződésre irányadónak, magatartását nem azokhoz igazította.³⁴ Ez utóbb egyik vagy másik felet, számára véletlenszerűen előnyhöz vagy hátrányhoz juttatná.

Úgy vélem, hogy az a tény, hogy csak a felek eltérő következtetései és akarata esetén van lehetőség az eltérésre, gyakorlatilag elég biztosíték arra, hogy ne boruljon fel a jelenlegi kiegyensúlyozott rendszer — de ugyanakkor ne is merevedjen meg az ÁSZF —, ne nyúljon az arbitrázs utólag és kéretlenül a szerződés életének a felek által nem vitatott részébe. Ha pedig valamely fél az eltérésben megállapodott ugyan, de annak jogosságát utóbb a választott bíróság előtt mégis vitatja, úgy felmerül e vonatkozásban a kétség: teljesíti-e ez a fél a jogok jóhiszemű gyakorlására vonatkozó általánosan érvényes kötelezettséget.

³³ Vö.: Nestor felszólalása az V. Választottbírósági Konferencián. Ismerteti B. Gosewinkel: Die fünfte . . . , i. m. 2. oldal.

³⁴ Vö.: Gy. Eőrsi példája The 1968. General Conditions of delivery. The Journal of Business Law, April 1970. 102. oldal.

b) Az Általános Szállítási Feltételek normarendszerének egy másik csoportja olyan kögens szabályok, amelyekről a felek még a preambulumban írt feltételek esetén nem térhetnek el. Ezek a normák tehát absolute kögenssek. Ilyen normarendszer például az Általános Szállítási Feltételek elévülésre vonatkozó szabályai.

c) Az Általános Szállítási Feltételek számos olyan normát is tartalmaz, amelyek *diszpozitívek*, azaz a felek egyetértő akarattal bármikor eltérően rendelkezhetnek anélkül, hogy a preambulumban írt feltételek fennállnának. E szabályokban fokozottan érvényesül a feleknek az áru—pénz viszonyokra jellemző rendelkezési joga.

d) A diszpozitivitás vagy kögenca a szerződés és a jog viszonyát határozza meg. Ennek megfelelően legkisebb is csak az engedés, a tiltás vagy ezek bármelyikének feltételről függő variánsa képzelhető el. *Rosenberg* az ÁSZF normáinak elemzése során³⁵ azonban a normák egy további csoportját is kimutatja,³⁶ elnevezése szerint az alternatív normákat (ahol a felek választhatnak az ÁSZF adta lehetséges megoldásokból), a kötelezően ajánló normákat (ahol az ÁSZF előírja, hogy a felek valamely kérdésben állapodjanak meg) és az ajánló normákat, ahol az ÁSZF lehetővé teszi a feleknek, hogy valamely kérdésben megállapodjanak. (Szellemes és meggyőző elemzése alapján e normák léte kétségtelen, úgy vélem azonban, hogy abban a koordinátarendszerben, ahol diszpozitivitás és kögenca helyezkedik el, e szabályok nem külön csoport, hanem a diszpozitivitás, illetve a kögenca alapvető csoportjaikba illeszkedő speciális alfajok. Így például az 1968. évi ÁSZF 49. §. 1/b. pontja, amely e szerint alternatív szabály lenne, lehet kögens (csak ezek az alternatívák vannak), lehet diszpozitív (ez alternatívák helyett a felek mást is választhatnak), lehet korlátozottan kögens (a felek speciális körülmények között választhatnak az alternatíván túli, más lehetőséget). E csoportosítás, tehát már a diszpozitív vagy kögens szabályokon belül jelenti a szabály tartalmának további elemzését. Egy részük (például az alternatív) számos törvénykönyvben megtalálható, másokat az ÁSZF normáinak az a sajátossága magyarázza, hogy a normarendszer alapvetően nem diszpozitív.

3. Az ÁSZF normáinak jellegével kapcsolatban igen fontos kérdés annak tisztázása, hogy indokolt-e és ha igen mi indokolja az ÁSZF normarendszerében a relatíve kögens szabályok domináns szerepét. Ez ugyanis jelentős mértékben kihat arra is, hogy a normarendszer fejlesztése során, hogy alakuljon az ÁSZF normáinak jellege. Az ÁSZF normáinak jellegére meghatározóak az Általános Szállítási Feltételek létrejöttének körülményei, az Általános

³⁵ M. G. Rosenberg: Unifikacia norm o vnyesnyetargovoj posztavke sztran- eslenov SZEVI. Szovjesztkoje goszudarsztvo i pravo 1969/7. 55. oldal.

³⁶ Eltérő L. A. Lunc (Mesdunarodnoje csasztnoje pravo. Oszobaja csaszty. Goszjuriszdát 1963. 117—118. oldal.), aki az 1958. évi ÁSZF-ből kiindulva két csoportot (diszpozitív-kögens) különböztet meg azzal, hogy a kogenstől mindig el lehet térni a preambulumban alapján.

Szállítási Feltételek alapján bonyolódó forgalom sokoldalú determináltsága — az, hogy a szerződés létrejöttének ténye, a mennyiség, minőség, határidő és az ár nagymértékben determinált a szerződés megkötésének időpontjában — indokolja, hogy az Általános Szállítási Feltételek is a viszonylagos kogenciának kellett domináns szerepet játszania. E jelleget számcsan az Általános Szállítási Feltételek normarendszerének „globál kompromisszum” jellegéből vezetik le. Ha ugyanis az ÁSZF az egyes országok gazdasági adottságait is figyelembe vevő érdekeit kiegyensúlyozó normarendszer, e kompromisszum egyensúlyát sértené, ha az egyes szerződések ettől széles körben eltérnének.³⁷ Mások nem a kompromisszum termékének fogják fel, hanem olyan okmányoknak, ahol „a közös érvényesült az egyessel, az általánossal szemben”. Ennek megfelelően az ÁSZF e normáinak jellege „a szocialista államnak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok koordinációjában és vezetésében betöltött szerepéből következik”.

Azt hiszem, az Általános Szállítási Feltételek normái különféle hatások dialektikus összhangja eredményeképpen jöttek létre és a megalkotásuk során nem lehetett kizárni az egyes országok gazdasági érdekeinek érvényesülését egyensúlyba hozó kompromisszumokat sem, de ugyanakkor érvényesült — ha nem is töretlenül — az az igény is, hogy ne eladói vagy vevői pozícióból szemlélt kompromisszumok, hanem a kapcsolatok legmegfelelőbb szabályozásában kifejeződő közös érdek valósuljon meg. Az Általános Szállítási Feltételek relatív kogenciája a fent idézett nézetek szerint az előzetes kiegyensúlyozottság tényéből („globál kompromisszumot” véve figyelembe), illetve az államnak az államközi gazdasági kapcsolatok irányítása terén erősödő szerepéből következik. Az előbbi nézet a viszonylagos kogenciát a jelen követelményeként, az állam szerepének erősödésével érvelő nézet pedig jövőbeni kapcsolataink során erősödő jelenségként fogja fel. Ha ugyanis az állam szerepe erősödik az integráció fejlődése során és a kogencia léte e szereppel magyarázott, úgy szerepe a jövőben még csak növekedni fog.³⁸ Úgy vélem, a relatív kogencia kialakulására bár valamennyi említett körülmény hatással van, alapvetően mégis a szerződés nagyfokú determináltságának terméke.

Az áru — pénz viszonyok további fejlődése a KGST-ben feltételezhetően az e viszonyokat leginkább kifejező diszpozitív szalályok arányának növekedése irányában hat. Ugyanakkor azonban nem szabad elfelejteni, hogy a diszpozitivitás erőteljes fejlesztésének előfeltétele az áru — pénz viszonyok

³⁷ Vö.: M. Kemper: *Liefervertrag* . . . , i. m. 61. oldal.

³⁸ Wagner és Kretschmar ugyanakkor véleményünk szerint helyesen mutat rá arra a figyelemre méltó jelenségre, hogy az 1958. évi ÁSZF-ben nőttek a diszpozitív elemek a korábbiakhoz képest. (Vö.: Wagner — Kretschmar: *Die Allgemeinen* . . . i. m. 55. oldal), majd később az 1968. évi ÁSZF-et analizálva (Wagner — Kretschmar: *Die Allgemeinen* . . . , i. m. 2. oldal) megállapítják, hogy „az 1968. évi ÁSZF új és korszerűsített szabályainak többsége diszpozitív” és a felek e rendelkezési jogának kiterjesztését pozitív tendenciaként értékeli azzal azonban, hogy ez az ÁSZF alapvető karakterét nem érinti. A diszpozitivitás tendenciáját veti fel és támogatja K. Mehnert is (*Probleme der Allgemeinen Lieferbedingungen des RGW*. 1968. RIA 1968/1.)

szerepének a tagországok közötti gazdasági kapcsolatokban való növekedése. Ezt a viszonyt nem lehet megfordítani, nem lehet a szabályozás diszpozitivitását erőteljesen fejleszteni anélkül, hogy az áru—pénz viszonyok szerepét ne növeljük erőteljesen gazdasági kapcsolatainkban. Jóllehet e fejlődést a KGST tagországok Komplex Programja kitűzte, ennek nem a jogi szabályozásban, hanem a gazdasági szférában kell először kezdődnie. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a mai feltételek között is lehetőség van a felek kezdeményező készségét kifejező diszpozitív szabályok bizonyos kiterjesztésére.

IV. Az Általános Szállítási Feltételek távlati továbbfejlesztése

Összefoglalás

1. A KGST XXV. ülészaka által elfogadott, az együttműködés távlati elmélyítését és tökéletesítését, valamint a KGST tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program IV. részének a KGST tagállamok együttműködése, jogi alapjainak tökéletesítéséről szóló 15. fejezete az Általános Szállítási Feltételek felelősségi rendszere, valamint a választott bírósági rendszer továbbfejlesztésének specifikus feladatán túlmenően olyan jogi együttműködési programot vázolt fel, „*amely a gazdasági és tudományos-műszaki együttműködésben kifejtett tevékenységre vonatkozó nemzeti jogi normák közelítését, valamint ezen normáknak az érdekelt országok által történő egységesítését*” tűzi ki a szerződéses kapcsolatok fejlesztéséhez szükséges kedvező feltételek létrehozása céljából. Ez a munka beleilleszkedik olyan „általános jogi rendszer” fejlesztésébe, amely kedvezőbb jogi feltételeket teremt az együttműködés elmélyítéséhez és tökéletesítéséhez, a szocialista gazdasági integráció fejlesztéséhez.

Az Általános Szállítási Feltételek továbbfejlesztése tehát a már célba vett és a közeljövőben megvalósítandó specifikus feladatok megoldásán túlmenően, a KGST tagállamok általános együttműködése keretében megvalósítandó, az együttműködés mindenkori fejlődési szintjéhez igazodó hosszútávú feladat. Jogi eszközeit mindenkori a gazdaság szférájában végbemenő folyamatok legkedvezőbb megvalósítását szem előtt tartva, a szocialista gazdaság-irányítás mindenkori követelményeinek megfelelően kell kiválasztani.

Az Általános Szállítási Feltételek funkciójának, fejlődésének áttekintése önmagában is számos feladatot jelöl ki e téren.

a) Az Általános Szállítási Feltételek távlati fejlesztése során célszerű törekedni arra, hogy a tagországok közötti áruforgalom jogi szabályozása mindinkább direkt normák és egyre csökkenő mértékben kollíziós normák segítségével történjék. Az Általános Szállítási Feltételeknek tehát mindjobban célba kell vennie a *kötelelem egészének direkt normák útján* való szabályozását.

b) Az Általános Szállítási Feltételek szabályainak valamennyi, a tag-

országok között szállításra kerülő árura vonatkozó szerződés szabályozására alkalmasnak kell lennie. A szállítási feltételekre jellemző konkrétság helyett — amely mindenkor együttjár valamely specifikus áru mozgásának szem előtt tartásával, az áru mozgásának konkrét szabályozásával, de egyben más áruk tekintetében csökkent alkalmazhatósággal — inkább a *polgári törvénykönyvekre jellemző* szabályozás technikával célszerű a szabályozást megközelíteni. Ez a követelmény együttjár az Általános Szállítási Feltételek *struktúrájának* fokozatos olyan változtatásával, amely annak struktúráját a vételi törvényekhez, a polgári törvénykönyvek kötetli részéhez közelíti.

Ez nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk az egyes konkrét áruk, árucsoportok sajátosságait megragadó szabályozásról, csupán azt, hogy az Általános Szállítási Feltételek mint általános jogszabályi szintű szabályrendszer mellett ki kell fejleszteni az egyes áruk, árucsoportok sajátosságait megragadó *általános feltételek* rendszerét, valamint a típusszerződések rendszerét is. (Ez utóbbira a Komplex Program is utal.) A szállítási feltételek elsősorban az érdekelt vállalatok, ágazatok részéről kerülhetnek kidolgozásra és az Általános Szállítási Feltételek általános szabályaihoz képest szükséges specifikus szabályozást tartalmaznak. Ezek általában úgy viszonyulnának az Általános Szállítási Feltételek általános rendszeréhez, mint az általános feltételek a joghoz. (Nem véletlen, hogy bár az általános feltételek kidolgozásának a célkitűzése már korábban is megvolt, néhány ilyen általános feltétel kidolgozásra is került, széles körben azonban ilyen feltételek kidolgozására éppen azért nem került sor, mivel az Általános Szállítási Feltételek funkciója nem határolódott el elég világosan a szakmai szállítási feltételek funkciójától.)

Speciális normarendszerekre egyébként nemcsak az áru fajtájától függően, hanem más szempontok szerint is sor kerülhet (pl. szakosítás). Az Általános Szállítási Feltételek és a szakmai általános feltételek ilyen elhatárolódásának konzekvenciáit előbb vagy utóbb le kell vonni az Általános Szállítási Feltételek *elnevezése* terén is.

c) E fejlődés keretében külön kérdés, hogy milyen irányban fejlődjön az Általános Szállítási Feltételek normáinak jellege. Milyen mértékben célszerű vagy szükséges a szabályokat a diszpozitivitás irányában vagy kogencia irányában fejleszteni, egyáltalán szükséges-e eltérni attól a jelenlegi struktúrától, hogy a szabályok túlnyomó többsége viszonylagosan kogens.

Úgy gondolom, a diszpozitivitás vagy kogencia közötti választás nem aszerint történik, hogy az állam bele kíván-e szólni a gazdasági folyamatokba, vagy sem, hanem inkább aszerint, hogy milyen módszerekkel kívánja akarátát, érdekeit érvényesíteni. Az áru — pénz kapcsolatok szélesebb körű felhasználása nem kétségesen növeli a szabályozással szemben a diszpozitivitás igényét, a polgári jogi szerződések predetermináltságának jelenlegi körülményei között azonban csak szerény mértékben lehet a szabályozás diszpozitivitása irányában haladni. Ez azt jelenti, hogy

- a normák jellege mindenkor a gazdasági folyamatok jellegéhez kell hogy igazodjon

a Komplex Programnak az a rendelkezése, amely az áru-pénz kapcsolatok szélesebb körű felhasználását tűzi ki, kedvez a diszpozitív szabályozás súlya, aránya növekedésének

— a kapcsolatokat a jelenlegi körülmények között is hatékonyabbá teheti, meghatározott területeken a felek kezdeményezésének, rendelkezési jogának szélesítése (a realitásctól elszakadó rohamcs közeledés a diszpozitivitás irányában, ugyancsyan káros lehet, mint az egy helyben tepcgás. Különös nyomatékkal kell itt rámutatni a szerződéses rendelkezések és az ár kölcsönös összefüggésére).

Más kérdés, hogy a normarendszer távlati átalakítása, a jogszabályrendszerű általános szabályozás és az azt kiegészítő szállítási feltételek rendszerének különválása végül is azt a követelményt fogja támasztani, hogy a jogszabály jellegű rendszer inkább diszpozitív legyen, tehát a felek rendelkezési joga szélesebben érvényesülhessen, míg az egyes szakmai szállítási feltételek jellegükből adódóan viszonylag változtatás nélkül válnának a szerződés részévé.

d) További követelmény a fejlesztéssel kapcsolatban, hogy az egyes szabályok segítsék a szabályozott gazdasági folyamatok optimális lebonyolódását. Ennek megfelelően történjen mind a jogtechnikai megoldások kiválasztása, mind pedig a szabályozás tartalmi kialakítása. (E fejlesztésbe illik bele a kötbér, a kártérítés, az elállás terén ez idő szerint folyamatban levő korszerűsítés is.)

e) Az Általános Szállítási Feltételek, a polgári jogi szabályozáson túlmenően számos eljárásjogi szabályt, egyebek között a választott bíróságok rendszerét is tartalmazza. Bármilyen jogtechnikai megoldást is választunk a távlati fejlesztés során, nem szabad lemondani a *polgári jogi szabályozás és a polgári eljárásjogi szabályozás e szerves összekapcsolásáról*. Ezért kell itt szólni a polgári eljárásjogi szabályozás fejlesztésének követelményéről is. E vonatkozásban a KGST tagállamok szocialista gazdasági integrációjának fejlesztését célzó Komplex Program jelentős távlatokat nyit.

f) A normarendszer alkalmazását kimondó nemzetközi kötelezettségvállalás jogi formájának kialakítása terén is előre kell lépni. Ez többféleképpen történhet: vagy a nemzetközi szerződésekre általában jellemző jogi megoldások követésével, vagy az ajánlásnak, mint formának, kellő jogi kidolgozásával szabályozva a ma még vitás, nem szabályozott mozzanatokat. Ma ugyanis nem világos, hogy

— kik között jön létre a nemzetközi kötelezettség az ajánlás alapján

— mikor (ajánlás meghozatala, elfogadása vagy csak minden érdekelt által való elfogadása időpontjában) és milyen feltételek fennállása esetén (valamennyi érdekelt által való elfogadása esetén, legalább két ország által történő elfogadása esetén stb.) jön létre a kötelezettség

... milyen feltételek mellett, hogyan szűnik meg a kötelezettség (felmondási lehetőség és eljárás) stb.

Megítélésünk szerint célszerűbb és a Komplex Program által tervezett csatlakozási lehetőségek szempontjából is egyszerűbb, ha az ÁSZF hosszútávú fejlesztés során a skoldalú nemzetközi kötelezettség-vállalásnak jobban kidolgozott és könnyebben alkalmazható szerződési formáját alkalmazzuk.

g) Az Általános Szállítási Feltételek távlati fejlesztésével összefüggő fontos feladat az Általános Szállítási Feltételek alkalmazásának, *egységes joggyakorlatának* kialakítása. E nemzetközi méretű jogalkalmazás során igen bonyolult, összetett feladat a szabályok egységes értelmezésének, alkalmazásuk egységes gyakorlatának kialakítása, mivel ez a különböző nemzeti jogok és ezek gyakorlatának légkörében nevelkedett és gondolkodásban is ezekhez igazodó bíránál valósul meg. Ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a tagországok szocialista fejlődése, az a tény, hogy valamennyi országban a bírák a szocialista jogi gondolkodás gondolkörében élnek, nagymértékben segíti az egységes jogalkalmazás és joggyakorlat kialakulását. Ezt a fejlődést, egymás joggyakorlatának megvitatása és megismerése egyfelől a tagországok „nemzeti jogi normáinak közelítése, valamint azoknak az érdekelt országok részéről történő egységesítése”¹ nagymértékben segíti.

2. Az Általános Szállítási Feltételek fejlesztésének módszerét tekintve több szempont együttes érvényesítésével célszerű a normákat fejleszteni, a normarendszer struktúráját kialakítani.

a) Mindenekelőtt szükséges figyelembe venni *azokat a gazdasági életviszonyokat*, amelyeket a normarendszer szabályoz. Azt tehát, hogy általában nemzetközi fogalmi viszonyokról van szó, továbbá, hogy specifikusan a KGST-be tömörült szocialista országok nemzetközi forgalmi viszonyait szabályozzuk. A szabályozásnak tehát mind a nemzetközi forgalom általános sajátosságait, mind pedig a szocialista gazdasági együttműködés tartalmának és módszereinek specifikumait tükröznie kell. A szabályozásnak olyanak kell lennie, hogy az a szocialista gazdasági és tudományos-műszaki együttműködést szolgáló egésze szabályozásának szerves részeként érvényesülhessen az általános jogi rendszer keretében.

b) A szabályozás kialakításánál figyelembe kell venni a tagországok nemzeti jogát is. A meghatározó természetesen olyan normarendszer kialakítása, amely a nemzetközi viszonyok specifikumainak felel meg, ugyanakkor azonos értékű megoldások esetén előnyben kell részesíteni a nemzeti normarendszerekhez inkább hasonló, azokhoz jobban kapcsolható megoldásokat. Ez szükségessé teszi a normarendszerek sokoldalú összehasonlító tanulmányozását.

c) A fejlesztés során célszerű figyelemmel kísérni más, jellegükben a miénktől különböző regionális jogegységesítési törekvéseket, azok technikai

¹ Komplex Program IV. rész, 15. fejezet 1. pont.

megoldásait mindenkor szem előtt tartva, azokat a specifikus követelményeket, amelyek az Általános Szállítási Feltételekkel szemben az adott gazdasági együttműködéssel összefüggésben fennállnak.

d) A szocialista országok egymás közötti kereskedelmükön túl részesei a világkereskedelemnek. Az univerzális jogegységesítési folyamatok figyelemmel kísérése, azok eredményeinek felhasználása, másfelől ugyanakkor saját eredményeinknek az univerzális jogegységesítés által való felhasználhatósága nagymértékben elősegíti a világkereskedelem előtt álló jogi akadályok elhárítását és így érdekükben áll.

*

A referátum vitájában I. A. Gringolc egyetértését fejezte ki a téma felvetésével kapcsolatban. Véleménye szerint és úgy gondolja, hogy ez a tanulmány szerzőjének is véleménye — a felvetett kérdés megoldása nem a ma feladata, a távlati célok sorába tartozik, de kétségtelenül el kell kezdeni foglalkozni ezzel is. Azt a meggyőződését fejezte ki, hogy az Általános Feltételek hosszabb távú fejlesztésével a tudományos együttműködés keretében és a jelenlegi fejlesztéshez kapcsolódva kell foglalkozni. A KGST Komplex Programja olyan feladatokat állít az országok jogi együttműködése elé, amelyek fontos keretét képezik az Általános Szállítási Feltételek fejlesztésének is. Külön aláhúzta a javaslatok jelentőségét, az UNCITRAL-ban folyó jogegységesítéssel összefüggésben. Kétségtelen, mondotta, hogy az Általános Szállítási Feltételek a KGST országok együttműködése eredményeképpen létrejött jog és ennek nagy nemzetközi jelentősége van. Külön is kiemelte a KGST ajánlásnak a tanulmányban adott elemzésével való egyetértését és arra a következtetésre jutott, hogy helyes a tagországok között a nemzetközi szerződés, illetőleg egyezmény formának a szükséghez képest való egyre szélesebb alkalmazása. *L. Popov* kiemelte, hogy a tanulmány igen szerencsésen kapcsolja össze az Általános Szállítási Feltételek fejlesztésének rövid távú feladatait — melyek megoldásán elsősorban gyakorlati szakemberek fáradoznak — a hosszabb távú fejlesztés célkitűzéseinek felvázolásával. Ez kétségtelen jelentős feladatokat állít a tagországok jogtudománya elé és igen jó területe a tudomány dolgozói együttműködésének. Külön is szerencsésnek tartotta, hogy ha mindkét típusú munkában mind a gyakorlat, mind pedig a tudomány képviselői jelen vannak. Az ÁSZF normáinak jellegével kapcsolatban azt a véleményét hangoztatta, hogy ezek a normák kogensek és kétségét fejezte ki diszpozitív irányú fejlődésük tekintetében. Az ÁSZF-nak elsősorban áruféleségek szerinti differenciált fejlesztését értékelte fontos távlati feladatként.

P. Kalenskij igen érdekesnek és fontosnak minősítette a tanulmányban felvetett problémát. A tagországok együttműködésében nagy jelentősége van a kialakuló egységes jognak és jelentős e joganyagnak a nemzeti jogokhoz való viszonya is. Ő is aláhúzta az ajánlás, mint jogforrás elemzésével összefüggő fejtegetések jelentőségét. Ugyanakkor hangoztatta, hogy minden áruára egyaránt érvényes Általános Szállítási Feltételek véleménye szerint nem dolgozhatók ki, az általános feltétel mindig valamely áruára vonatkozó feltételrendszer.

Emlékeztetett az ENSZ Európai Gazdasági Bizottsága keretében kidolgozott ilyen feltételekre.

A. Burzinszkij a tanulmány fejtegetései közül az egységes jogalkalmazás fontosságát emelte ki. Ezzel összefüggésben utalt Világhy professzor előző napi tanulmányára is. Hangsúlyozta, hogy az Általános Szállítási Feltételek továbbfejlesztésénél nagy jelentősége van az egységes jogalkalmazás szervezeti alapjai létrehozásának és a jogalkalmazás egysége valamilyen szervezett alapon való biztosításának is.

R. Djurović felszólalásában — Popovval egyetértésben — az áruféleségek szerint differenciált általános feltételek fejlesztésének szükségességét hangoztatta azzal, hogy ez a KGST tagországok Jugoszláviával fennálló forgalma részére is igen hasznos lehet.

O. Vartomolejev hangoztatta, hogy bár az Általános Szállítási Feltételekkel foglalkozó nemzetközi jogirodalom foglalkozik a tanulmányban felvetett kérdések egyikével-másikával, az ezzel kapcsolatos álláspontokat a tanulmány maga is részletesen ismerteti, érdeme és újszerűsége abban áll, hogy az Általános Szállítási Feltételek problematikáját a távlati fejlesztés szempontjából, az egységes joggá való továbbfejlesztés szempontjából, e célkitűzésbe beállítva veti fel és a kérdéseket ezekben az összefüggésekben tárgyalja. Ugyanakkor részkövetkeztetései már ma is felhasználhatók. Maga is gondolkodott már az Általános Szállítási Feltételekkel kapcsolatos tudományos feladatokon és következtetései hasonló irányban haladnak, mint a tanulmányban írtak.

Szász Iván válaszában hangsúlyozta, célja mindenekelőtt az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet annak szükségességére, hogy tudományos szinten foglalkozni kell az Általános Szállítási Feltételek távlati fejlesztésével, egyetértve Gringolccal és más felszólalóknak azzal a véleményével, miszerint az általa felvetettek nem rövid távú feladatok. Olyan, esetleg 10—20 éves programot jelentenek, amely részeredményeken keresztül valósul meg, de amelyhez már most hozzá kell látni. Az a reménye, hogy e távlati tudományos feladat megoldása, ha célkitűzései hosszú távúak is, már a kidolgozás folyamata alatt is hoz olyan részeredményeket, amelyek az Általános Szállítási Feltételek gyakorlati alkalmazásának és továbbfejlesztésének célját szolgálják. Éppen ezért a tanulmány megközelítése is a távlati és a közelebbi megoldandó kérdések összekapcsolásának igényéből indul ki. Kalenszkij és Popov álláspontjával kapcsolatban hangoztatta, hogy az általános feltételeknek véleménye szerint is valamely árura vonatkozó feltételrendszerként kell kidolgozásra kerülniök, ezért maga is egyetért az áruféleségek szerint differenciált általános feltételek kidolgozásának helyességével. Ugyanakkor abból indul azonban ki, hogy az ÁSZF már ma sem általános feltétel, hanem minden áruféleségre vonatkozó jog. Ezt kell mint jogot az egységes jog irányában továbbfejlesztteni és ennek kiegészítői lesznek az áruféleségek szerint differenciált általános feltételek. Az ÁSZF normái jellegének jövőbeni alakulásával kapcsolatos ellenvéleményekre azt az álláspontját hangoztatta, hogy bár maga is úgy véli, hogy a közeljövőben az ÁSZF normáinak jellege — a relatív kogencia mint uralkodó jelleg — nem változhat, az áru pénz viszonyok fejlődésével, tehát a gazdaságban végbemenő változásokkal párhuzamosan a diszpozitív elemek feltételezhetően nőhetnek.

Eörsi Gyula kiemelte, hogy a Jogi Értekezlet tevékenységét össze kell kapcsolni a tudományos területeken folyó, e vitához hasonló tudományos együttműködéssel és meg kell találni a jogi együttműködésnek azokat a területeit, ahol a tudományos kutató munka és annak összehangolása, az eredmények kicserélése különösen hasznos és az együttműködés fejlesztését támogató lehet. Ilyen területnek értékelte az Általános Szállítási Feltételeknek a tanulmányban felvetett kérdéseit is.

Mádl Ferenc: A nemzetközi vállalati társulás néhány jogi kérdése, különös tekintettel a szocialista gazdasági integráció programjára

I. *A problémához*

1. Különböző mértékben, de általánosságban napirendre került a szocialista országokban a gazdálkodó szervezetek társulás útján való együttműködésének kérdése. Minden szocialista országban ilyen vagy olyan jogforrási formában és az utóbbi években, sok tartalmi változással, fokozódó szerephez jut a kereskedelmi társaság (részvénytársaság, korlátolt felelősségű társaság stb.) társasági jogi mechanizmusa. Ezt az egyes országokban új szocialista társasági jogi jogalkotás egészíti ki (pl. Magyarországon az 1970. évi 19. sz. tvr a gazdasági társulásokról, Romániában az 1971. március 19-én a romániai magyar sajtóban („Előre”) is közzétett törvény a külkereskedelmi kooperációs tevékenységről és Jugoszláviában komplex törvényhozással, amelyet idegen nyelven közöl a „Legislation sur les investissements conjoints des entreprises” (Recueil des lois de la RSF de Yougoslavie, Vcl. XVII. Beograd, 1967).

A mi szempontunkból különösen figyelemre méltó, hogy e közben *napirendre került a belső törvényhozásban és gyakorlatban a nemzetközi társulások*, az ún. nemzetközi vegyes vállalatok gazdasági és jogi problematikája is (Románia, Magyarország, Csehszlovákia és Jugoszlávia).

2. Az ezeket a fejleményeket – már ami a nemzetközi összefüggéseket illeti – *kiváltó tényezők* ismertek; ezekre itt csak röviden utalok.

a) Ezek egyike a termelés és a technológia gyorsuló fejlődéséhez fűződő igényekből, az ehhez szükséges nagyobb piacból, a termelés és a kereskedelem internacionalizálásának folyamatából, a békés egymás mellett élés és az általános (Kelet-Nyugat) nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődéséhez fűződő igényekből, az ezen a téren máris létrejött tényekből és ezek alakulásából, a szocialista gazdasági integráció tapasztalataiból és elveiből fogalmazódó gazdasági integráció tapasztalataiból és elveiből fogalmazódó gazdasági és jogtudományi posztulátumok.

b) A KGSTországok integrációs komplex programja külön fejezetet szentel a nemzetközi gazdasági szervezetek kérdésének, hangsúlyozva ezek kiemelkedő szerepét a fejlődés következő szakaszában. A 8. fejezet 3.2 pontja

kimondja, hogy a szocialista országok létrehoznak nemzetközi gazdálkodó szervezeteket a tudományos kutató és műszaki tervezési szerkesztési munkák, a termelés, a szolgáltatások és a külkereskedelem területén megvalósuló együttműködéssel és kooperációval kapcsolatos konkrét koordinációs tevékenység és közös gazdálkodó tevékenység céljából. Ezek a szervezetek az újratermelés összes folyamatát érinthetik. A nemzetközi gazdálkodó szervezetek lehetnek nemzetközi gazdálkodó egyesülések, intézetek, központok, vegyes vállalatok, kereskedelmi vagy műszaki tervezési-szerkesztési irodák stb.

A komplex program meghirdeti a nemzetközi gazdasági együttműködés e területéhez kívánatos jogi normatívák átfogó rendjének kidolgozását is.

3. Ebben a helyzetben természetesen különleges érdek fűződik ahhoz, hogy *a jogtudomány szembe nézzen az új viszonyokkal*, letesztelje eddigi kategóriáit a fejlődés új tényein és megfogalmazza új nézetrendszerét mind általában a társasági jog nemzetközi összefüggései, mind pedig konkrétan a nemzetközi vegyes vállalatok optimális jogi struktúrája tekintetében. Ilyen jogtudományi munkálatok bizonyos alkalmasak az egyes országokban e tekintetben folyó tudományos gondolkodás és belső jogalkotás harmonizáltabb fejlődéséhez. de alkalmas arra is, hogy hozzájáruljanak a jelzett és most már intézményesen folyó KGST szintű közös jogi munkák eredményesebb kibontakozásához.

4. Ez a referátum a címben jelzett *problémát általában és különösen fogja fel*.

a) Általában annyiban, hogy nem tapad mintegy jogalkotás-technikailag a komplex programhoz. Ezt már csak azért sem teheti, mert a komplex programnak a nemzetközi társulásokra vonatkozó része (a 8. fejezet) önmagában is még csak általános program; konkretizáltabb elveket a kialakítandó normatívákhoz csak a nemzetközi egyesülésekre vonatkozóan tartalmaz. A vegyes vállalatok tekintetében a 8. fejezetnek a 4. pontban összesen két lényeges mondata van. Az egyik, hogy az érdekelt országok állami szervei vagy gazdálkodó szervezetei közös vállalatokat hoznak létre. A másik, hogy a közös vállalatok szervezeti formáit és funkcióit, valamint a létrehozásukkal és tevékenységükkel összefüggő összes többi kérdést az érdekelt felek szabályozzák. A 8. fejezet 5. pontja az előzményekhez hozzáfűzi, hogy az illetékes szervek és szervezetek közötti közvetlen kapcsolatok megvalósításánál és a nemzetközi gazdasági szervezetek létrehozásánál a KGST tagállamok azokhoz az elvekhez és rendelkezésekhez tartják magukat, amelyeket a KGST XXIV. ülészaka e tekintetben jóváhagyott. Ez pedig a vegyes vállalatok tekintetében is több a 8. fejezet előbb említett 4. pontjánál. Különösen több a végrehajtó bizottság által jóváhagyott „A nemzetközi gazdálkodó szervezetek alapításához és tevékenységéhez megoldásra váró jogi és szervezeti kérdésekről” című beszámoló (a továbbiakban VB-anyag). Természetes, hogy erre az anyagra is építeni kell, hiszen ez összegezi az e téren eddig kialakult és harmonizált álláspontokat. Nyilvánvaló, hogy semmilyen értelmes általánosítás nem nél-

külözheti a konkrétumoknak egy ilyen nemzetközi szinten képzett rendszerét, mint amilyent ez a beszámoló megtestesít. Ehhez azonban technikailag vagy akár tartalmilag is mindenben kötődni akarni ellentmondana ezen anyag természetének is, hisz ez is csak kiindulás akar lenni egy részleteiben is kimunkálendő struktúrához.

De általános ez a referátum annyiban is, hogy figyelemmel van az egyes országok belső törvényhozására és az ezzel kapcsolatos tudományos nézetekre is, arra, hogy a nemzetközi vegyes vállalatok általában hogyan jelentkeznek a belső gazdasági és jogpolitikai elvekben és gyakorlatban.

Egy ilyen kettős — külső és belső — közelítés hozzájárulhat ahhoz is, hogy mind a KGST szintjén kiállítandó jogi mechanizmus, mind pedig a belső rendezés minél harmonizáltabban alakuljon, általában ahhoz, hogy a jogtudomány e téren növelje hatékonyságát. Ilyen követelmények mellett az is természetes, hogy mindig építsünk a korábbi nemzetközi eszmecserék tapasztalataira. Így utalok különösen az 1968. évi szegedi nemzetközi konferenciára, amelyen Világhy Miklós készített referátumot a nemzetközi gazdálkodó szervezetek jogi problematikájának vitájához. Utalni kell továbbá az 1970. évi babelsbergi konferenciára, amelyen több referátum mellett (L. Rüster, F. Mádl) számosan fejtették ki elgondolásaikat (Gringole, Kristen, Enderlein stb.) az adott tárgykörben.

b) A különösség meg abban van, hogy ez a referátum a *vállalati* szintű társulásokra koncentrál. Mint ismeretes — és ezt a komplex program már említett 8. fejezete is jelzi — a nemzetközi gazdálkodó szervezeteknek legalább 3 szintje jelenik meg az eddigi irodalomban és gazdaságpolitikai okmányokban: az egyik az államközi gazdasági szervezet, a másik a nemzetközi gazdálkodó szervezet, amely attól függően, hogy államok, avagy gazdálkodó szervezetek hozzák-e létre, további két szintre tagolódik.

5. E korlátozás — a vállalati szintű társulásra való koncentráció — indokaként azt lehetne egyszerűen mondani, hogy e tanácskozás céljára ezt a témát választottuk, mert nem lehet mindent egyszerre napirendre tűzni és egy konferencia keretében megvitatni. Ehhez azonban a magam részéről még hozzá tennék néhány olyan megfontolást, amelyek miatt a kérdéses síkra való koncentrációt általánosabb összefüggések fényében is indokoltnak látom.

A szocialista gazdasági integrációban az eddigi KGST nemzetközi gazdasági mechanizmushoz képest egyik lényeges új elem, hogy nagy szerephez jutnak az országok egyes gazdálkodó szervezetei közötti közvetlen kapcsolatok. A közvetlen kapcsolatok kérdése egyik punctum saliens annak, amit az irodalom alapján úgy lehet megfogalmazni, hogy a továbblépés egyik fontos útja: szervezeti restrukturalizáció. A felfutás nyitja — miként ez ma már egyre általánosabban vallott tézis — egyrészt külkereskedelmünk, általában a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezeti struktúrájának fejlesztésében, a szocialista gazdasági integrálódás optimális szervezeti kibontakoztatásában, más-

részt versenyképes technológiai és műszaki színvonal kialakításában, ill. ezáltal versenyképes termékek termelésében van. A szervezeti restrukturalizáció egyik kívánatos fő jellemzője abban fogalmazódik meg, hogy a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szervezésében-alakításában a szuverének mellett fokozatosan *növekvő és fontos szerepet kell juttatni a gazdálkodó szervezetek közvetlen kapcsolatának, a vállalatok közvetlen együttműködése differenciált rendszerének*. Az eltérő nyersanyag és ipari struktúrához, a külkereskedelemre utaltság eltérő fokához, az eltérő műszaki-technológiai viszonyokhoz mikrostrukturálisan (azaz vállalati szinten) jobban és az érdekeltség tekintetében differenciáltan alkalmazkodó nemzetközi gazdasági koncentráció és együttműködés optimális szervezeti szintje a gazdálkodó szervezetek síkján van. „A mai helyzet — írják gazdasági szaktekintélyek — nem segíti kellően országainkban a technika forradalmi haladását. Elkülönültség jelentkezik a tudományos kutatásban, lassúság a termelési kooperációban és merevség a külkereskedelemben. A tudományos-műszaki kutatás szinte teljesen nemzeti keretekben fejti ki hatását, holott a tudományos kooperáció, a kutatási irányok megosztása, a kutatási eredmények szabad áramlása valóban korunk egyik fő követelménye. És ebben mind a tudósok, mind az intézmények, a vállalatok érdekeltségének megteremtése alapvető feltétele a gyorsabb fejlődésnek”. (Nyers Rezső: A szocialista gazdasági integráció elvi és gyakorlati kérdései. Előadás az MSZMP KB Politikai Akadémiáján, Budapest, 1969. január 22. Közli: Népszabadság, 1969. január 23.) Ez kétszer kettő négy. De az is kézenfekvő, hogy a tudósok, az intézmények és vállalatok érdekeltté tételének optimális szervezeti sémája ezen érdekelték közvetlen kapcsolata. Ha ezt a kapcsolatot döntően a szuverének bonyolult államközi együttműködési mechanizmusa közvetíti, ez segítheti az eredmények lassú áttételeződését a másik állam megfelelő tudományos-műszaki struktúrájába, de a gyors és maximális határfokú felfuttatást kevésbé biztosítja. A kívánatos — a korszerű gazdaságpolitikai elveknek megfelelő — megoldás nyilván az, hogy a szuverének szintjén megteremtik, normatívák útján rendezik azokat a gazdaságpolitikai és jogi feltételeket, amelyek mellett az érdekelt intézmények közvetlen kapcsolataikat a műszaki-technológiai együttműködés, a termelés koncentrálása, általában a gazdálkodásban való kooperáció terén alakítják. A fő és nehéz feladat e két elem — az állami gazdaságirányító funkció és az operatív gazdálkodási funkció, ill. az ezeket a funkciókat megvalósító alanyok — viszonyának optimalizálása. A szocialista országok gazdasági kapcsolatainak jövője szempontjából *egyik* döntő láncszemnek e feladat jó megoldása tűnik. Az egyik elem túlzott növelése éppen olyan problematikus eredményekre vezethet, mint a másik szerepének aránytalan felnagyítása. A szocialista népgazdaság és gazdaságpolitika céljaiból folyó gazdasági integráció megvalósításának egyik alfája és omegája az, hogy az ezekből az elemekből álló egyenletet helyesen írjuk fel, miközben az egyik oldalon mindig éppen azok a bizonyos népgazdasági érdekek (végső soron a

szükségletek optimális kielégítéséhez fűződő érdekek) vannak, amelyek miatt az azoknak megfelelő gazdasági integráció célszerűsége felmerül.

Ez ellenben csak az egyik egyenlet. A jelzett gazdasági integráció ilyen és más egyenletek koherensen összefüggő rendszerének megteremtését igényli és jelenti. Egy további egyenlet elemei — ugyancsak a szervezeti restrukturalizáció keretében —, hogy a szuverének állami szintű tevékenysége az integráció menetében mennyiben differenciálódik. Nyilvánvaló, hogy az állam a nemzetközi gazdaság területén nemcsak mint szuverén közhatalom fog jelentkezni, hanem mint termelőeszköztulajdonos is. Nemcsak elvben és nemcsak azért kell ennek lehetőségét elismerni, mert egyes szocialista országokban a vállalatoknak — legalábbis a fejlődés mai szakaszában — nincs joguk vagyoni eszközöket vállalatuk keretein, különösen az ország határain túl átcsoportosítani, új vállalat létekezésében saját alapjaikkal részt venni, lévén az az állam joga, hanem azért is, mert sok esetben a koncentráció olyan jelentős beruházási hozzájárulást, ill. olyan méretű kölcsönös kötelezettség-vállalást igényelhet, amilyeneket vállalat egyszerűen képtelen akkumulálni vagy egyéb okokból nem tud vállalni. Nyilvánvaló, hogy ilyen helyzetekben gazdasági okokból is az államok állami (központi költségvetési-beruházási) eszközökkel való fellépése kívánatos. Miután azonban ilyen esetekben konkrét objektumokról, gazdasági beruházásokról, hosszú távú kölcsönös kötelezettség-vállalásról van szó, méghozzá jórészt a gazdálkodás funkciójába tartozó területen, a logikai láncolatban — már mint gazdasági gondolkodás logikai láncolatában — szükségképp felmerül a résztvevő államok (állami szervek) kötelezettség-vállalásainak beható jogi institucionalizálása, az anyagi felelősség és garanciák megfelelő rendszerének kiépítése is. E kérdések, a probléma ezen oldalának vizsgálata azonban kívül esik a referátum keretein. Egyébként ismeretes, hogy a tőcmakörben mind tudományos fórumokon (pl. az 1970. évi babelsbergi konferencián), mind KGST szinten komoly jogi munkálatok folynak.

A közvetlen vállalati szintű kooperációra és társulásra azt lehet továbbá mondani, hogy modern technika általános alkalmazásának és a termelőerők gyors növelésének követelménye az, amely a jelzett ilyen irányú szervezeti restrukturalizációt, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok dinamikus szervezeti képletét, az egyes gazdasági szervek és gazdálkodó szervezetek differenciált mozgási lehetőségeit szükségessé teszi. A modern technikának és a termelés-értékesítés modern szervezésének követelménye egymástól elválaszthatatlan, mondjuk, és ez így is igaz. Mégis az emberi, a szervező tényező az elsődleges, ez fogja át az előzőt is: jó ipari-kereskedelmi szervezés az útja a technika fejlesztésének is. Nem véletlen, hogy az amerikai ipari és gazdasági szervezés egyik nagynak tartott tekintélye egy európai konferencián, amelyen a nyugat-európai résztvevők a Nyugat-Európa lemaradásán, az Amerikával szembeni technological gap-en (technológiai résen) keseregtek, a következőket mondta: Technológiai résről beszélni nem pontos kifejezés; amiről szó van az sokkal inkább a

nagyméretű üzemszervezésben és gazdasági vezetésben megmutatkozó rés (gap of management) . . . ; végül is ez a legteremtőbb művészet, a művészetek művészete, mert ez a képesség és tehetség szervezésének művészete; a funkciója pedig? mindenkor értelmesen szembenézni a változásokkal; a társadalmi, gazdasági és technológiai változások . . . és minden emberi változás racionálisan általa szervezhető. Nyugat-Európának a mai amerikai ipari forradalommal szembeni lemaradását lehet sokféleképpen magyarázni, mondta egy ismert francia ipari és gazdasági szakteknitély, a legdöntőbb tényező azonban: a termelés modern szervezésének hiánya.

A szocialista országok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak a mainál differenciáltabb szervezeti rendje, a vállalati szintű kooperációra és társulásra való erősebb orientálódás nemcsak a technikai és ipari termelés gyors fel-futtatásának egyik racionális feltétele, hanem előnyös hatással jelentkezik a szuverénitás kérdésének megítélésében is. Egyszerűen azért, mert a vállalati kooperációban és társulásban nincsenek vagy csak alig vannak jelen a különböző szuverénitás-implikációk, amelyek az államközi struktúrákban szinte természetszerűleg jelentkeznek, hiszen szuverének érintkezéséről van szó.

A vállalati síkon eszik az állam felelősségének problémája is, amelynek megoldása — nagyon szükséges, hiszen az integráció állami szintű gazdasági kötelezettség vállalások növekedésével is jár — nehéz feladat. Ismeretes, hogy az állam anyagi felelősségének valamilyen tételes jogi rögzítésére tett eddigi tudományos kísérletek csak a probléma bonyolultságának tudatcsítására vezettek és a keresett megoldás nem ígérkezik könnyű születésnek. Egyrészt azért, mert a gazdasági együttműködés minden részterületét érinti a tervkoordinációtól kezdve a kooperációs szerződéseken át egészen a szellemi alkotások védelméig. Másrészt pedig azért, mert az állam anyagi felelőssége nehezen választható el attól, amit hagyományosan az állam nemzetközi jogi felelősségének hívnak, ez pedig közvetlenül kihat az állam szuverénitásának vagy a szuverénitás korlátozásainak problémáira is. A probléma egyik ugrópontja mindjárt itt van: az állam nemzetközi jogi kötelezettség-szegéséről van-e szó, amikor az állam valamely vállalatának szerződéses teljesítése vagy esetleg maga a polgári jogi szerződés is elmarad. Tudott dolog, hogy az állam közvetve így is és úgy is alakíthatja a vállalatok kifelé irányuló szóban forgó magatartását. Hogyan lehet ezt a két szférát, amelyek közül a közjogi szférában az állam immunitását hozzájárulása nélkül nehéz kérdésessé tenni, az anyagi garanciák és felelősség valamilyen pozitív jogi szabályozása útján összhangba hozni és működőképes felelősségi mechanizmust létrehozni? Egyesek a szubjektív alapú nemzetközi jogi felelősség kibontását ajánlják, mások a polgári jogi útra terelelést látják jónak (felelősség-biztosítással, általányszankciókkal, objektív alapon), ismét mások azt mondják, hogy ha az állam a vállalati operatív gazdálkodás szférájába tartozó tevékenységre vállalkozik, akkor mindenkor ad hoc hatály-

lyal felelősséget illetően is vállalat módjára kezeltessék. Az állam anyagi felelősségének ez a nehezen megoldható problémája is elvisz az operatív gazdasági kapcsolatoknak egy problémamentesebb síkjára: a vállalatközi kapcsolatokhoz.

Igaz, elképzelhető olyan aggály is, hogy a vállalati társulás útján is keletkezhet szuverénitási-implikáció, hiszen vállalat vinne külföldre olyan nemzeti vagyont, amely egyébként a nemzeti szuverénitási impériuma alatt áll. Erre kettőt lehet mondani. Az egyik, hogy a vállalat azért viszi esetleg külföldre — megfelelő belső engedéllyel! — a vagyonrészt, hogy többet hozzon vissza és ezzel szaporítsa a nemzeti szuverénitási impériuma alá kerülő nemzeti vagyon összességét, és ezzel a szuverénitást mintegy anyagi tartalmában kiteljesítse. A másik: jobban meg kellene hitelezni azt a feltételezést, hogy a vállalat, amelyet az új mechanizmus anyagi érdekeltiségi szempontjai — és még sok más, szabályozott nemzeti kötelék — kötnek, bizonyonnyal vigyáz minden fillérijére és nem bocsátkozik részleteiben át nem gondolt, jogi garanciákkal nem biztosított szerződésekbe? Ezáltal az a kis szuverénitási elem, amelyet az ország gazdasági kapacitása útján „külföldre is visz”, jó kezekben van. A vállalata szuverének szintjén át nem gondolható mikrostrukturális pozíciókban és helyzetekben képes a szuveréneknél jobban sáfárkodni a rábizott drachmákon.

II. A nemzetközi vállalati társulás jogi szabályozásának néhány általános kérdése

6. *A nemzetközi szabályozás és a belső jog viszonya nyilván az általános kérdések egyike.*

a) A VB-anyag általános elve, hogy a vegyes vállalatoknak a nemzeti törvényhozás szerint kell alakulniuk és működniük. Ez általában is szükségessé teszi a belső jogok modernizálását, mert a jórészt kapitalista termelési organizációból táplálkozó, és jórészt a kapitalista államokkal való gazdasági kapcsolatok végett fenntartott kereskedelmi társaságok (Rt., Kft. stb.) joga a legtöbb szocialista országban elavult és fejletlen a mai nyugati jogfejlődéshez képest is; különösen elégtelen számsz. tartalmi, minőségi összefüggésben ahhoz, hogy napjaink szocialista integrációja keretében a nemzetközi társulások megbízható jogi alapjául szolgáljan. A belső jogoknak fejlesztését szükségessé teszik azok a konkrét igények is, amelyek e téren máris jelentkeznek az egyes országok belső gyakorlatában mind szocialista, mind pedig Kelet—Nyugat relációban. Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a már említett kezdeti belső törvényhozási lépések (l. az 1. pontban). A belső jogok fejlesztésének szükségessége mellett szól az a körülmény is, hogy KGST szinten a VB-anyagban jelzett program kibontakoztatása (a belső társasági jogok harmonizálására, nemzetközi egyezmények kimunkálása) egyrészt hosszú távú program, más-

részt alig lesz annyira teljes, hogy a működés helyének mögöttes jcgára ne lenne szükség.

b) Ez a mögöttes, azaz belső jog azonban egyrészt — az optimális harmonizálásra törekvés mellett is — tartalmilag bizonyos fokig eltérő lesz, másrészt időben is nem azonos ütemezéssel fejlődik. Az integráció oldaláról nézve viszont kívánatos, hogy integratív társasági jogi struktúrák jöjjenek létre.

Ennek két útja lehet. Egyrészt a vállalati társulások mint jogalanyok elismerésére és működési feltételeire vonatkozó belső jogi mechanizmusok harmonizálása ajánlások útján, másrészt nemzetközi egyezmények kidolgozása formájában a nemzetközi társulások jogi struktúrájára nézve; ezt a koncepciót tartalmazza a VB-anyag is. Erre azért is kényszerül, mert a belső jogra való orientálás mellett, ami mintegy vezérmotívuma a VB-anyagnak, már ez az anyag is számos olyan tételt-elvet tartalmaz, amely a hagyományos belső kereskedelmi jogi vagy társasági jogi jogforrásokhoz képest számottevően eltér és új; ezekre a normatív újításokra a korszerű nemzetközi társasági jogban a szocialista gazdasági integráció viszonyai mellett feltétlenül szükség van.

c) Az integratív struktúrák tekintetében felmerülő jogi kérdések sokfélék. Csak azokra utalva, amelyek mintegy kívülről érintik ezeket az integratív jogi struktúrákat: az integratív jogi struktúrákra vezető ajánlások jogforrási természete, végrehajtásának mikénti ellenőrzése, az ilyen ajánlások és a későbbi belső jogalkotások közötti ellentétek feloldási módja, a társulási jog terén keletkező nemzetközi egyezmény és a belső jog viszonya, az egyezmény végrehajtása során jelentkező értelmezési és más viták rendezésének módja.

7. *A vállalati társulások jogi státusa és a belső gazdasági mechanizmushoz való viszonya* felveti először

a) a mikénti jogi meghatározottság kérdését. Ez azt jelenti, hogy a belső törvényhozás szerint létrejött társulásról vagy egy jövőbeni társulási egyezmény (nemzetközi statutum) szerint létrejött társulásról van-e szó. Az előző esetben a nemzetközi társulás jogi státusát mindenestül a belső jog határozza meg, már mint a belső jognak a nemzetközi társulásokra vonatkozó rendelkezései. Az utóbbi pedig azt jelenti, hogy a társulás a kérdéses nemzetközi statutumban (egyezményben) meghatározott formában alakul, rá a statutum vonatkozik, a nemzeti jogok a statutumban meghatározott körben jöhetnek csak számításba, a nemzetközi statutum szerinti státus elvileg egyet jelent a társulásnak a többi állam részéről történő automatikus elismerésével; a nyilvántartásba vétel, a nyilvánosság, a cégbírósi kontroll rendje is a nemzetközi statutumban foglaltaknak megfelelően alakul, és e statutumnak ki kellene terjedni a társulás belső jogvitáinak mikénti rendezésére is.

b) Mindez azonban nem jelenti azt, hogy a nemzetközi egyezmény (statutum) szerinti társulás gazdaságilag a működési ország gazdasági mechanizmusához képest kikülönített, privilégizált, művileg fenntartott gazdasági környezettel működő egység lenne. A fejlődés tendenciájára, a népgazdaságok belső

egységének elve amellet szól, hogy a *vállalati* társulási alanyok a működési ország népgazdaságának integráns részei legyenek; a rájuk vonatkozó nemzetközi jogi struktúrák -- mint az ilyen egységekre általánosított *ius speciale* -- szerepe általában csak az lehet, hogy ezeket a társulásokat zökkenőmentesen a belső népgazdaságba is belestruktúrálja, nem pedig az, hogy abból mintegy kikülönítse. Ilyen viszonylag kikülönített és az általános társasági jogi struktúrákhoz képest privilegizált egységek -- éppen mert egyediek és mert a gazdálkodó szervezetek állami (hatósági, igazgatási) irányításának rendjével szemben kivételezést jelentenek -- az államközi közös vállalkozások lehetnek; ezek erre mind egyedi jellegüknél, mind pedig a létesítő alanyok jogköre alapján sajátosan alkalmasak. A nagyobb méretű vállalati társulás általánosságában ilyen kivételeket képezni egyrészt nehéz és bonyolult, másrészt zavartokra vezethet, olyanokra, amelyek abból keletkeznek, hogy egyesek balra hajtanak, míg jobbra hajts az általános szabály.

8. A működési betagolás egyik fő problémaköre a *belső népgazdasági tervezéshez és általában az állami irányítási mechanizmushoz való viszony*. Ebben három variáció képzelhető el.

a) Az egyik variáció szerint a nemzetközi társulás teljesen beépülne a működési ország állami tervezési és irányítási mechanizmusába, sőt a társulás tevékenységét és státusát ilyen szempontból az alapító, ill. résztvevő vállalatok országának tervével is összhangba kellene hozni. Ez óhatatlanul a közhatalmi állami irányítás mint sajátosan állami funkció és az operatív gazdálkodás mint sajátosan vállalati funkció összefolyását jelentené egy olyan szervezetben, amely jellegében és funkciójában a vállalatok képére alakul, amely jellegzetesen gazdálkodó és nem hatósági szerv. Ebből az összefonódásból bizonyonnyal sok igazgatási és szervezeti nehézség származik.

b) A másik variáció szerint a nemzetközi gazdálkodó szervezet kötelező tervmutatókat és utasításokat a tartózkodási ország szerveitől nem kapna, a saját irányító szerv által jóváhagyott terv alapján működnek és ezt a tervet a szükséges mértékben összehangolnák a tartózkodási ország népgazdasági terveivel, ill. a résztvevő vállalatok országainak népgazdasági terveivel. Ez a variáció tehát bizonyos fokú elkülönítést jelent a működés országának gazdaságirányítási mechanizmusától, ha abban a kötelező tervmutatók és a közvetlen hatósági irányítás rendszere az általános. Csakhogy az ellenkezője -- konkrétan az előbbi a) alatti variáció -- szükségképp az előbb jelzett nehézségekkel (a hatósági irányító és az operatív gazdálkodó funkció összefonódásából adódó problémákkal) jár és végül is az operatív és eredményes gazdálkodás nehezítésére vezethet; kérdés, hogy a vállalati társulások irányítási szervei alkalmasak-e arra, hogy egyszerre legyenek tervkoordináló és ebben a minőségükben tulajdonképpen *sui generis* állami-hatósági szervek és operatív gazdálkodó, az operatív gazdálkodást meghatározó vállalati-irányító szervek; ez mindenesetre egy sajátosan új megoldás lenne, aminek problémáival, követ-

kezményeivel előre komolyan szembe kellene nézni; egy ilyen elemzés valószínű azt mutatná, hogy ezzel a kombinált megoldással az államközi gazdasági szervek karakterisztikumát visszük vissza ebbe a vállalatközi társasági mechanizmusba is, ami viszont alig felel meg annak az általános differenciálási tendenciának, amelyből a nemzetközi vállalati társulás gondolata is kinőtt.

Ha az adott feltételek mellett ez a második variáció esetenként viszonylagos elkülönültséget is jelent, mégis racionális megoldásnak tűnik, mert a legkevesebb nehézséggel, a legnagyobb gazdálkodási hatásfokkal járhat. A működés helyének népgazdasági tervezésével való összhangot egyrészt a társulás részéről való megfelelő tervezés, másrészt döntően az a körülmény biztosítaná, hogy a kérdéses gazdasági egységet a népgazdasági tervezésnél a működés országának tervező szervei tényként számításba veszik, és ilyenekként objektív része a meghatározott gazdasági feltételekre — benne a nemzetközi társulások létére, termelési kapacitására — épülő népgazdasági tervezésnek is.

c) A harmadik variáns az első variánsnak egy módosított változata lehetne. Eszerint a nemzetközi társulás, a egyes vállalat beépülne a belső népgazdasági tervezési és vállalatirányítási mechanizmusba, de a belső irányító szervek bizonyos kötelezettségével. Ezek a kötelezettségek főbb vonalaiban abban fogalmazhatók meg, hogy a belső tervezési és vállalatirányítási mechanizmus alkalmazása körében az állami szervek a nemzetközi egyes vállalatot nem fejleszthetik vissza sem közvetlen igazgatási, sem közvetett állami intézkedések alkalmazásával, általában nem hozhatják rosszabb helyzetbe a nemzetközi egyes vállalatot a népgazdaság belső gazdálkodó szervezeteinél; sőt el kellene ismerni egy olyan elvet is, hogy a nemzetközi egyes vállalat számára biztosítják mindazokat a kedvezményeket (a legnagyobb kedvezmény elvének sajátos megnyilatkozásaként), amelyeket a belső gazdasági irányítás keretében más nemzetközi társulásnak, avagy belső gazdálkodó egységeknek általában nyújtanak.

9. Az *adóztatás struktúrája* a következő általánosabb jellegű probléma. Adó alatt ebben az összefüggésben értenénk minden kötelező állami befizetést, akár adónak nevezik, akár más befizetési formákról, nevekről van szó.

Itt is felmerülhet számos variáció. Az egyik — a teljes adójogi területen kívüliség — aligha célszerű; egyrészt mert ez is művi gazdasági környezetre vezetne, és másrészt, mert a jövedelmek aránytalan nemzetközi átcsoportosítását, elsajátítását idézheti elő és harmadrészt, mert vitathatóan érinti az állam adójogi felségjogait is.

Ebből okszerűen olyan variáció következik, hogy a nemzetközi társulások általában osztoznak a működés helyének adójogi klímájában.

Ezzel nincs ellentétben az a már felmerült elgondolás, hogy a székhely-államok nem adóztatják meg sem a közös társulás működéséhez rendelkezésre bocsátott vagyoni betéteket (tehát az ún. tőke-akkumulációt), sem pedig a jövedelemnek transzferálásra kerülő részét. Az utóbbi elv azt jelentené, hogy

az országok gazdasági kettős adóztatást a jövedelem keletkezésének forrásánál mellőzik; az ugyanis gazdasági kettős adóztatás volna, ha a székhely országában mind a vegyes vállalat jövedelme, mind pedig az adózott jövedelem után szétosztásra kerülő transzfer is adózás alá kerülne. Más kérdés, hogy az ilyenképp adóztatlanul transzferált jövedelem a társuló vállalatok hazai adóztatásában milyen adójogi megítélés alá kerül. A példa ugyancsak formai értékű, mégis érdemes rá utalni: ez a törekvés érvényesül a Közös Piac hasonló tárgyú jogalkotásában is.

Az is más kérdés, hogy az egyes országok külön megállapodás, ill. belső törvényhozás útján a társasági adók, jövedelemadók, vagyon adó és más adók körében a belső adók mértékéhez bizonyos kedvezményeket biztosítanak a nemzetközi társulásoknak (pl. átmeneti időre kisebb adót állapítanak meg, a nem transzferált, hanem helyben beruházott vállalati jövedelem előnyösebb adóztatása stb.), hogy ilyen társulások alakulását az adott országban ezzel is ösztönözzék.

Mindez azonban nem jelentené a fő elv csorbítását, azt ti., hogy a társasági adózás a belső adójogi mechanizmus része és hogy a nemzetközi társulások a székhely (működés) országában általában fizetik az adott országban alkalmazott adókat.

A nemzetközi vállalati társulások léte szükségzerűen felveti, hogy a nemzetközi társulások adóztatását a belső adójogban szabályozzák és hogy ebben a nemzetközi társulások specifikumaira tekintettel a belső vállalatok adóztatásához képest esetleg részben eltérően rendezzenek.

Miután az egyes KGST országoknak a fentiek értelmében vett adójogi mechanizmusa nem szükségképp alkalmaz azonos elveket, adóformákat és adótételeket, felmerül -- a szocialista gazdasági integráció posztulátumaiból következően --, hogy e téren esetleg számottevő harmonizálásra kerüljön sor. Emellett szól a vállalati társulások számszerű növekedésének feltételezésével az egyenlő gazdasági feltételek biztosításához fűződő érdek, részben pedig az a racionalitás, hogy az egyenlőtlen adóztatás és a társulások egyenlőtlen megszűlése a tagállamokban ne vezessen nemzeti jövedelmek aránytalan és gazdaságilag indokolatlan átcsoportosulására, általában gazdaságilag nem indokolt eltérő jövedelem-lecsapolásokra. Logikusnak tűnik, hogy az így harmonizált adójogi struktúra csak azokra a nemzetközi társulásokra vonatkoznék, amelyeket ez a harmonizálás -- az integrációs folyamat részeként -- címzettként a kategóriák meghatározásával kifejezetten megjelöl.

10. A vállalati gazdálkodás belső nemzeti struktúráiban lényeges szerepet töltenek be az ún. *kötelező vállalati alapok*, amelyek bár a vállalatok tulajdonában vannak és a vállalatok működését hivatottak szolgálni, képzésük mégis normatív kötelezettség, és felhasználásuk körét is állami rendelkezések szabályozzák.

Nemzetközi gazdasági társulások esetén általánosságban logikusnak tűn-

nek, hogy e kérdésekben a működési ország állami gazdálkodó szervezeteire vonatkozó rendelkezések ne kerüljenek alkalmazásra; a vegyes vállalat irányító szervei maguk határozzák meg, hogy a célszerűnek látott gazdálkodás érdekében miként használják fel forgóeszközöiket, képeznek-e tartalékalapokat vagy más olyan alapokat, amelyek a felcsztható jövedelem terhére esnek.

A minimum azonban az, hogy az alapító okmányokban a pénzügyi alapok összetételét, forrásait, rendeltetését és azok felhasználási rendjét határozzák meg. Ezzel már azt is megmondtuk, hogy ilyen alapok képzése tulajdonképpen nélkülözhetetlen és normatív parancsnak is felfogható.

Felvethető azonban az is, hogy a KGST országok tervezett közös társulási normatívái ezt a kérdéskomplexumot a működés országa jogának hatáskörébe utalják. Ez azt jelentené, hogy a nemzetközi társulásokra vonatkozó speciális belső jogi szabályozás megállapítana bizonyos minimumokat a létesítendő alapok és azok felhasználása tekintetében és ezektől -- ha kellően standardizáltak -- az alapító okmányokban sem lehet eltérni. E mellett a megoldás mellett az szól, hogy minden ilyen vegyes vállalat komoly vagyonszámra és számot tevő része a belső népgazdaságnak, ezért aztán az adott állam nem érdektelen abban, hogy a kérdéses gazdasági egység megfelelő tartalékalapok rendelkezésre állása útján is gazdaságosan működjék és esetleges pénzügyi nehézségeit, pláne csődjét belső források felhasználásával eleve elkerülje.

Vannak országok, amelyek a vállalatok jövedelmének arányában részesedést fizetnek alkalmazottaiknak és e célra a nyereségből a vállalatok részesedési alapot képeznek. Megint csak számottevő érdek szól amellett, hogy az adott országban ezt a kedvezmény-rendszert mint minimumot a nemzetközi társulások tekintetében is biztossítsák az alkalmazottaknak.

11. A nemzetközi gazdasági társulás *külgazdasági kapcsolatai* a következő jelentős elem a „működés helyének integráns része vagy sui generis elkülönülő egység” című kérdéskomplexumban. Azt, hogy melyik belföldi vállalat tarthat fenn közvetlen külgazdasági kapcsolatokat, a belső jogrendszer mondja meg és mi a nemzetközi társulást általában be akarjuk tagolni a belső népgazdasági struktúrába, amelyben viszont — legalábbis napjainkban — a gazdasági egységeknek csak egy kis hányada rendelkezik külkereskedelmi jogosultsággal. Mi szól mégis amellett, hogy a tervezett nemzetközi gazdasági társulások általában szabad külgazdasági mozgást élvezzenek, amit alighanem kívánatosnak kell tartani. Néhány fontosabb indok:

a) Ezzel nem jön létre elkülönülés a belső népgazdasági struktúrától, mert az viszont általános, hogy a népgazdaság meghatározott egységei (és ilyen lenne a közös vállalat is) minél fokozottabb külgazdasági tevékenységet fejtsenek ki.

b) A közvetlen kapcsolatok KGST szintű fejlesztése, amelyet mint egyik fő tényezőt az integráció előtérbe állított, lényegileg azt jelenti: növelni azok-

nak a gazdasági egységeknek a körét, amelyek közvetlen külgazdasági kapcsolatokba is helyezkedve tevékenykednek.

c) A gazdasági integráció különösen kívánatossá teszi, hogy a vállalati szintű közvetlen kooperációban a termelés, fejlesztés és értékesítés fokozatosan integrálódjék, ehhez pedig különösen szükséges, hogy az integráció jegyében létrehozott közös vállalatok ezt az internacionalizálódást a nagyobb piacon szolgálják, ennek hordozói legyenek. Nemzetközi gazdasági társulások a gazdasági integráció jegyében plusz ilyen társulások közigazdasági mozgásának általános meg nem adása, nemcsak több mint formai ellentmondás, de majdnem fából vaskarika.

d) Már ott kezdődik, hogy létrejöttük is külgazdasági folyamatban (betétek fogadásában, nemzetközi elemet tartalmazó társasági szerződésben) valósul meg és működésükben is számcs olyan elem van, amely külgazdasági vonatú (vezető szervek összetétele, jövedelem transfer, hitelek felvétele a működés országán kívüli forrásoknál stb.).

e) Arról nem beszélve, hogy a társulás az esetek egy jó részében kifejezetten azzal a céllal jöhet létre, hogy termelvényeivel az alapító vállalatokat, ill. országokat lássa el.

f) Az is bizonyos, hogy az ilyen társulások nagy gazdasági potenciált testesítenek meg, előnyösen fejlesztik technológiájukat, bővíthetik a választékot, könnyebben létesíthetnek vevő- és szervízszolgáltatást, miért is különösen alkalmasak lehetnek arra, hogy harmadik országokban és a nem-szocialista világpiacra is előnyösen bővítsék a szocialista világ gazdasági pozícióit.

Ha mindezeket elfogadjuk, akkor problémaként már csak az marad: miként kell ezt megvalósítani. Minket a jogi szabályozás érint. Ennek módja pedig az lehet, hogy a nemzetközi gazdasági társulásokra vonatkozóan készülő KGST-normatívákban (harmonizációs ajánlásokban és a közös vállalatra vonatkozó megállapodásban) a külgazdasági mozgás szabadságának elvét általános jelleggel rögzítik. Rögzítik azzal, hogy konkretizálása a konkrét társasági szerződésekben, ill. ezek alapján a működési engedély keretében történik; a működési engedély kiadása körében az állam a külgazdasági mozgás szabadságát a vállalat tárgyán és működési profilján belül egyedi állami intézkedésekkel általában nem korlátozhatja. Az más kérdés, hogy a társulás statútuma és irányító szerveinek határozatai (tehát végül is maguk az alapítók) korlátozzák ilyen vagy olyan mértékben, illetve határozzák meg konkrét formában a társulás külgazdasági mozgásának körét.

Ismét más kérdés, hogy azok a nemzetközi társulások, amelyek a szocialista országokban olyan országok vállalatainak közreműködésével jönnek létre, amelyek nem részesei az ebben az összefüggésben javasolt KGST szintű jogi struktúrának, élvezzék-e a külgazdasági mozgás általános szabadságát. A fenti indokok, a nemzetközi tapasztalat valószínű általában ebbe az irányba hat? konkrét megvalósítása, a mérték meghatározása azonban — akár egyedi kon-

cessziók (működési engedélyek), akár általános hatályú belső jogalkotás útján — az egyes országok kompetenciájába tartozik.

12. Nemzetközi gazdasági társulások (egyesülések és egyes vállalatok) keletkezéséhez, növekedéséhez és gazdaságos működéséhez a dolgok természetéből folyóan hozzátartozik *két további feltétel* (a szocialista és nem-szocialista országok törvényhozási tapasztalata szerint is).

Az egyik: az ilyen társulások vagyonának és működési lehetőségeinek védelme, törvényes szavatolása.

A másik: a betétek átutalásának engedélyezése és a nyereség transzferálásának, a transzfer állami engedélyezésének garantálása, ill. felszámolás esetére a külföldi partnerekre eső vagyonyhányad, ill. követelés hazautalásához az állami engedélyek szavatolása.

13. Terjedelmi okokból és mindenekelőtt, mert további sok ágú probléma, ez a referátum nem tárgyalja a működési feltételekhez tartozó olyan kérdéseket, mint a hitel- és pénzgazdálkodás, az alkalmazotti kollektívák munkajogi státusa, az anyagi és műszaki ellátás. Az eddig kialakult nézetek és tapasztalat szerint az alapállás mint minimum itt is a működés helyének standardjai, amit KGST normatívák vagy más államközi megállapodások egészíthetnek ki (pl. arról, hogy a külföldi alkalmazottak be- és kiutazást miként biztosítják, azok jövedelmüket miként transzferálhatják, hogy a egyes vállalatok hiteleket vehetnek fel pl. a NGEB-től és NBB-től vagy más forrásból stb.).

14. Nem szóltak az eddigi munkálatok arról, hogy nemzetközi társulások törvényes működésének biztosításához *tartozzanak-e büntetőjogi eszközök*, ill. hogy erre KGST normatívák valamiképp utaljanak-e. Így vagy úgy majd szólni kell róla. Attól eltekinthetnénk, hogy kapitalista viszonyok között van ún. társasági büntetőjog (az 1966. évi július 24-i francia társasági törvény 65 büntetőjogi §-t tartalmaz, az 1965. szeptember 6-i német részvénytársasági törvény külön büntetőjogi részt, közöspiaci Európa Rt statutuma is ad garanciális büntetőjogi útmutatásokat), de attól nehezen, hogy a szocialista országok jogalkotása is beható büntetőjogi intézkedéseket tartalmaz a gazdasági visszaélések körében a jogellenes és káros vállalati akciók elkövetői ellen (pazarló gazdálkodás, népgazdaság szerveinek megtévesztése, gazdasági ellenőrzés és adatgyűjtés akadályozása, jogcsulatlan külkereskedelmi tevékenység, beruházási és pénzügyi fegyelem megsértése stb.), a magyar BTK-ban 224–252. §-ok többsége tipikusan gazdálkodó szervek vezető alkalmazottainak lehetséges deliktumára vonatkozik). Kérdés: a nemzetközi társulásokra tekintettel nem szükséges-e az országok között bizonyos jogi harmonizálás és hogy ezenközben nem indokolt-e bizonyos társulási vonzatú elemeket a nemzeti jogokba iktatni (betétek hamis értékelése, anyagi károsodásra vezető megtévesztő információk a vezető szervek részéről az alapítók irányában, ügyvezetés szabályainak megsértése stb.).

15. A nemzetközi gazdasági társulások jogi struktúrájának kialakításánál egyik megkerülhetetlen kérdés: *azonos (lényegileg azonos) vagy külön struktúra csak KGST országok és KGST országok plusz harmadik országok társulásaira.*

A lényegileg, tehát főbb vonásaiban és tartalmilag azonos statutum mellett számos megfontolás szól (statutumon itt részben a működési feltételeket, valamint a társasági jogi szabályok szerinti helyzetet értve). A fontcsabbak:

a) Az eddigi szocialista jogalkotás tendenciája (Románia, Jugoszlávia, Magyarország).

b) A szocialista országokban van olyan gazdaságpolitikai premissza, hogy vállaltaik bizonyos körben nem-KGST-országok vállalataival is társulhatnak. és ennek útját valamiféle teljesen elkülönült szabályozás aligha szolgálhatná. Az általános nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlesztéséhez fűződő érdekek objektíve lényegileg azonos jogi szabályozás mellett szólnak.

c) A többféle struktúra bonyolulttá teszi a társulási folyamatokat, a társulások működését, de állami kontrolját is.

d) A nem-szocialista országok gyakorlata nem ismer tartalmilag eltérő (diszkriminatív) társasági jogi struktúrákat.

e) A Komplex Program és számos más KGST társulási okmány is tartalmazza azt az elvet, hogy a KGST normatívák keretében létrejövő nemzetközi gazdálkodó szervezetek kifelé nyíltak, azokhoz más résztvevők is csatlakozhatnak anélkül, hogy országaik a Komplex Program egészéhez csatlakozhatnának. Ez a nyíltság is vonzza azt az elvet, hogy a szocialista országokon belüli társasági jogi struktúra alapjaiban homogén legyen; hogy ti. ne legyen alapjaiban kedvezőbb vagy hátrányosabb a részvétel egy formailag KGST struktúrában létrejött társulásban, mint egy belső jog szerinti nemzetközi társulásban; és az utóbbi keretben is ne legyen jogilag jobb, egyszerűbb, előnyösebb, általában alapvetően más a társulás egy jugoszláv vagy svéd vállalattal, mint egy cseh vagy szovjet vállalattal.

Mindez nem jelenti azt, hogy ne lenne indokolt a KGST szintű közös társasági jogi struktúrák létrehozása. Ezt ugyanis, mint jeleztük, az teszi indokolttá, hogy — ha teljes és korszerű is volna a KGST országoknak kb. a fentiek szerint homogén belső társasági joga — ezek a belső társasági jogok akkor is országonként eltérnének, formailag is eltérő struktúrákat jelentenek, és az integráció KGST szintű harmonizációs normatívákat igényel. Amiről szó van, azt a következő tételbe lehetne foglalni: A belső jogok a nemzetközi társulások tekintetében alapjaiban homogén társasági jogi koncepcióban fejlődnek, a KGST harmonizálás ezek összehasonlító jogi szintézise felé haladjon, a harmonizált struktúrák külső résztvevők számára nyíltak; az eltérések a különös, még inkább azonban az egyedi szintjén (konkrét működési engedélyek és feltételek mint egyedi állami aktusok körében) jelentkezzenek.

16. A KGST szintű közös társasági jogi struktúrák kialakításának mene-

tében eddig az előmunkálatok (így a Komplex Program és VB-anyag is) egyaránt átfogták az államközi szintű közös társulásokat, a vállalati társulásokat, ezen belül is az egyesületeket és egyes vállalatokat. Azt is lehet mondani, hogy társulási komplexumban — a nézetek alakulásában — több-kevesebb határozottsággal, ezek a típusok kristályosodtak ki.

Kérdés, hogy az egyes típusok szabályozásánál a továbbiakban nem célszerű-e külön okmányokat (kodifikációs tervezeteket) készíteni. Az igen mellett számos megfontolás említhető:

a) Az egyes típusok funkcionális tartalmukra nézve számottevően eltérnek. Más dolog koordináló-szervező funkcióra társulási struktúrát építeni és más ugyanez termelő egységek esetében; más a tárgy, a jogkör, a belső szervezetség foka, a vagyoni helyzet stb.

b) Más dolog a kormány(állam)-közi alapítás és más ha a társuló alanyok vállalatok. Kormányok kezét valamilyen nemzetközi statutummal előre megkötni aligha célszerű, de nehezen is lehet. Az alanyok folytán eltér itt az alapítás folyamata, a nyilvántartás, a vezetés elve, a jogviták megoldásának rendje. Nem véletlen, hogy a VB-anyag a maga még általános tételeiben is hányszor utal — kormányközi akcióban létrehozott társulás esetére — az általánostól eltérő normák szükségességére. Bizonyos alapelvek (irányítás módja, alapítás rendje) elvileg sem lehet azonos ilyen eltérő alanyok struktúrájában; kivéve persze ha a vállalati profilra szabott nemzetközi társulás, egyesülés vagy egyes vállalat szabályozása körében kimondanánk: tagja állami irányítóigazgatási, tehát az állam mint közhatalom és tulajdonos is lehet, de mint a társulás tagja mindenben csztja a tagok társasági jogi és polgári jogi helyzetét.

c) A jogalkotási ökonómia és célszerűség is azt mondja: könnyebb egyes relative elkülönülő részegységeket külön szabályozni, mint nagy komplexumokat; könnyebb a módosítás is; nemzetközi legislációnál ez a „könnyebbség” különösen sokat jelent, hiszen a haladást egyébként is sok eltérő nézet összehangolásával lehet csak elérni.

d) Más gazdasági integrációk, így a Közös Piac előrehaladottabb jogi rendjének kiépítése, ha lehet ezt nem tanulság nélküli példának tekinteni, is azt mutatja, hogy gyümölcsözőbb — ha már a főbb előkérdések tisztázottak — részletekben kodifikálni (külön kódex készült az Európai Rt-re, Societas Europae, külön tervezet van munka alatt az állami vállalatok statutumára és külön a lazább gazdasági társulásokra, külön okmányok hosszú sora keletkezett és van munka alatt a nemzeti társasági jogok egyes főbb elemeinek harmonizálására).

e) A lépésekben való haladás és a relative elkülönült szabályozás már csak azért is szükséges, mert minél konkrétabb a kodifikáció, annál jobban látszik, hogy az eltérő társulási típusokban lejátszódó tényleges és sajátos gazdasági és anyagi folyamatok miként és mennyire eltérően alakulnak és hogy ebből folyóan csak relatív elkülönítettségben ragadhatók meg jogilag

optimálisan; minden típusban egyszerre optimumra nehéz törekedni, fokozódó mennyiségű problémával jár és siker esetén is a végén mérhetetlenül sok és bonyolult paragrafus halmazba állna elő, ami, ha komoly hatásfokkal egyáltalán meg lehet csinálni, könnyen a nemzetközi társasági jog Preussisches Allgemeines Landrechtje lehet.

III. A vegyes vállalat jogi szabályozásának néhány kérdése

17. A referátum keretei nem teszik lehetővé, hogy az alábbiakban még másra is kiterjeszkedjék (hiszen egy kódexnyi kérdésről lehetne szólni), mint a *vegyes vállalatokra*, a nemzetközi gazdasági társulásoknak VB-anyagban és a Komplex Programban is meghatározott e konkrét társulási típus néhány kérdésére.

Az egyik probléma, hogy az alapításnál *majorizálhassa-e egy tag a társulást*, vagy sem, ill. a működés helyének érdekelttségét a majoritásig célszerű-e preferálni, vagy sem.

Az új belső szocialista jogalkotás és új szocialista gyakorlat szerint nemzetközi társulásnál a hazai partner legalább 51%-os többségét kívánja meg (a csak hazai partnerekkel alakuló belső tárgyalásnál ilyen megkötés nincs); a Haldex Rt-ben rögzítetten 50–50%-os a részvétel. Az indok kézenfekvő: a szocialista országok a népgazdaság egyetlen területén sem kívánják vagyoni viszonyaikat külföldi rendelkezés alá helyezni. Szempont lehet az is, hogy ahol a külföldi partnerek szívesen mennének 49% fölé, ott hazai erőfeszítést is érdemes tenni az 51%-os alapon való expanzív fejlesztéshez, bővítéshez. Ennek a szemléletnek különösen ellentmondana, ha több partner esetén egyik külföldi résztvevő 50% fölé juthatna, akár belföldön, akár valamely más országbeli működési székhellyel. Kívülről nézve viszont szükségképpen ez a helyzet, ha a másik ország (a működési hely) előbbi 51%-os igényét elismerjük egy olyan társulásban, amely a mi partnerünk szempontjából külföldön, ti. ebben a másik országban van.

Ez aztán azt is jelenti, hogy a minimálisan 51%-os majoritást mindenki számára elfogadni aritmetikai lehetetlenség; ezt csak a mindenkori konkrét székhelyország javára lehetne aritmetikailag is elismerni. Ha viszont az utóbbit tesszük (amivel az eddigi törvényhozási gyakorlatot honorálnánk), akkor eleve bizonyos fenntartást vagy tartózkodást „építünk” a nem székhely szerinti feltételezett partnerek társulási szándékába: miért hagyják ők eleve csak majorizálni magukat? Ez ui. nemcsak pszichés vagy éppen nemzeti motívumok kérdése, hanem ilyesmi is: a kisebbségi felek szerint növekedni, expandálni kellene, mert ennek komoly gazdasági indoka van, a jövedelmet tehát nem kiosztani, hanem beruházni kellene, vagy esetleg az alaptőkét kellene emelni e célból és az így nyert anyagi eszközökkel bővíteni a termelést stb.,

de az 51%-os partner mindezt nem akarja, sőt esetleg olyan gazdaságpolitikát visz, amely visszafejlődésre vezet.

Az eddigi Kelet–Nyugat tapasztalat azt mutatja, hogy ilyen feltételek (51%-os belső többség) mellett is volna bőven társuló-tőkeimportáló partner. Ha ez tény, akkor a gazdaságpolitikának és jogalkotásnak nem az aritmetikai anomáliák kiegyenesítésére, hanem a szóban forgó pozíció megőrzésére kell irányulnia. Az tehát ebben a helyzetben nem lehet ellenérv, hogy persze még több jelentkező volna, ha a külföldiek a majoritás szabadságát is megkaphatnák.

Kérdés, hogy KGST szintű társulási normatívában, így a vegyes vállalatra vonatkozó nemzetközi megállapodásban nem kell-e ettől eltérni. Nem az aritmetika, hanem az előbb említett pszichés-nemzeti és nagyon is lényeges gazdasági, ill. gazdálkodási megfontolásokból. Ezekhez kapcsolódik még egy érv. Az nevezetesen, hogy egy integratív instrumentum elvileg is csak kérdésesen helyezkedhet az egyik fél majoritásának pozíciójára. A működési ország partnerének majoritását törvényi rögzítés nélkül hagyni nem lehet sérelmes e partnerre, hiszen választásában áll részt venni ilyen társulásban vagy sem.

A gondolatmenet következő eleme: tilalmazni kell-e bármelyik partner majoritását. Azaz szólnak-e politikai, jogi és gazdasági megfontolások a majoritás lehetősége ellen? Azt lehet mondani, hogy nem. Hiszen itt is áll az előbbi válasz: a kisebbségi pozícióba lépő félnek választásában áll ilyen feltételek mellett nem csatlakozni a társuláshoz; miért nem csatlakozna esetenként így is, ha gazdasági megfontolásokból ezt is indokoltnak tartja; ilyen konstrukció mellett szólna a kisebbség-védelem is, amely esetleg odáig is elmehet, hogy a kisebbségi felek kilépésének lehetőségét a nagyobbak részéről történő kötelező megváltását is előírja a nemzetközi statutumban.

18. Mindez helyes lehet az alapításnál, az indulásnál. Problematikusabb azonban a helyzet, ha *társasági pozíciók alapítás utáni mozgására* vetítenénk. A majoritást minden további nélkül megengedni még akkor is komplikációkkal járna, ha végső ellenszerként a garantált megváltással járó kilépést is rögzítenénk. Ez ugyanis arra is vezethetne, hogy valamely külföldi partner kizárólagos tulajdonosa lenne a vállalatnak, azaz ún. Einmangesellschaft jönne létre. Ez aligha kívánatos.

Adódik tehát az a követelmény, hogy az alapítás utáni pozícióváltozást be kell határolni. Ennek szabályozásában több variáció képzelhető el. Az egyik az lehetne, hogy minden alapítás utáni pozícióváltozáshoz minden alapító hozzájárulása szükséges. Egy ilyen megoldás a vegyes vállalatot — legalábbis ebben az összefüggésben — a polgári jogi társaság szintjén tartaná.

Célszerűbb differenciáltabb megoldást keresni. Ebben az első szabály az lehetne, hogy mind valamely fél kiválásánál, mind alaptőke emelésnél minden partnernek részesedése arányában elővételi joga van. Ily módon egy polgári jogi intézmény szolgálná a felek polgári jogi pozícióját, amely egy másik pol-

gári jogi kategória, a polgári jogi akarati autonómiában lejátszódó döntéstől függően jön működésbe.

Ez azonban azt a felet, aki nem akart egy másik partner által majorizált társulásba lépni és ezért a maga elővételi jogával él is, még mindig hozhatja nem szándékolt helyzetbe. Ha ui. nem minden partner váltja magához a kilépő fél vagy az alaptőkeemelés megfelelő hányadát, akkor pl. 30–10–10–10–40%-cs felállásban, a 30%-os fél kiválásával a 40%-os partner szükségszerűen többséghez jut. Ebből logikusan következik az a korrektívum, hogy az ilyen úton keletkezett majoritáshoz minden fél hozzájárulását kellene megkívánni. Ha ez megvan, akkor lényegében ugyanaz a helyzet áll elő, mintha alapításnál látja valaki célszerűnek, hogy ilyen konstellációban is társuljon, így szerződjön. *Volenti non fit iniuria.*

Ha nem jön létre egyhangú döntés és így átvétel nélkül maradna egy pozíció (betétek meghatározott hányada), akkor első lépésben csak a feloszlás elhatározása maradna. Ez ellen (egy funkcionálisan hasznos gazdasági egység pusztulása ellen) azonban védekezni kell. Védekeznek a kapitalista jogok is — az ő eszközeikkel, ami a részvények szabad forgalmának törvényszerűségei között történik. Itt ilyen eszközök kiesnek. Megfontolandó az lehetne, hogy ilyen esetben szótöbbséges döntéssel lehetővé tegyük, hogy *a)* külső fél a kilépő helyébe lépjen, ill., hogy *b)* a kisebbségi résztvevők a kilépő fél hányadának azt a részét is magukhoz válthassák, amelyet valamely tag nem akar átvenni.

A harmadik fél szerepének belépésével jelentkezik az a kérdés is, hogy valamely tag milyen módon idegeníthesse el tagsági pozícióját. A betétek szabad forgalma — az eddigi vélemények és szocialista országok gazdaság-szervezési koncepciója mellett — kiesik. Ez azt jelenti, hogy az elidegenítés struktúráját a többi félhez való viszonyban kell rendezni, úgy hogy a létrejött gazdasági egységek lehetséges fennmaradását favorizáljuk. Ezzel összhangban az lenne, hogy minden partner a maga pozícióját saját országának más alanya részére a többi fél egyszerű értesítésével átadja. Harmadik ország alanyának javára való elidegenítéshez a kilépés előbb említett szabályait kellene alkalmazni (arányos megváltás a jelzett korrektívumokkal, majoritás és feloszlás ellen harmadik fél szótöbbséges beengedése).

19. Olyan *belépés, amely más tag kiválása nélkül történik*, nemcsak jogilag, de gyakorlatilag is fontos jelenség (az új betét útján a vegyes vállalat komoly anyagi injekcióhoz jut, fejleszthet, bővíthet). Gazdasági és gazdálkodási szempontok — esetleges más megfontolások ellenére — amellettszólnak, hogy ehhez, legalábbis egy bizonyos szintig, ne kelljen minden fél hozzájárulása; ez ugyanis a racionális gazdálkodást és felfuttatást nagyon paralizálhatja és egy egyébként fejlett, a jogi szervezethez magas fokán levő vegyes vállalatot megint csak a polgári jogi társaság szintjére szorít. Célszerű volna megelégedni az összes betét vagy résztvevő minősített (pl. 2/3-os) többségével

hozott döntéssel. Ehelyett — ha tetszik ez ellen — az alaptőke arányos fel-emelésére és a tagok részéről való viselésére vonatkozó egyhangú döntés volna csak alkalmazható. Viszont a kisebbség védelme c. fejezetbe tartozik annak megfontolása, hogy a kisebbség az említett és gazdasági racionalitásra alapított szótöbbséges döntés ellen jogorvoslati lehetőséget kapjon, hogy tehát a gazdasági racionalitást a kisebbség, ha azt vitatja, ilyen úton felülvizsgálthassa.

20. A *kisebbség védelme*, akár a résztvevők, akár a betétek aránya szerinti kisebbségről legyen szó,

a) már a fentiekben is szóba került. Értelme a problémának abban az alapállásban van, hogy a társulás vezető szerveiben való döntés bizonyos (általában *taxative*) meghatározott kérdések egyhangúsági követelményén kívül szótöbbséggel történik (ezt az alapállást fogadja el a VB-anyag is). A szótöbbséges döntési mechanizmus a gazdálkodás és irányítás körében — vegyes vállalat esetén! — egy bizonyos minimumig a racionális gazdálkodás nélkülözhetetlen feltétele és általában is integráns része a polgári jogi társaság szintjét messze meghaladó társulásnak, mint amilyen a vegyes vállalat.

A többség gazdaságilag esetleg mégsem indokolt, vagy egyébként kérdésesen jogszerű döntéseivel szemben jobb fék a társasági jogban aligha képzelhető el, mint a közvetlenül érdekeltek (a kisebbség) érdekének jogilag institucionalizált fórumhoz, ellenzéshez való juttatása. Ennek módjára fent az alanyok körének változása kapcsán már utaltunk (17—19).

b) A legáltaláncsabb és hatásosabb kisebbségvédelem természetesen az egyhangúsági döntések kővítése az irányító szervben. Ebben azonban egy meghatározott körön túlmenni (a referátum feladata ezek részletezése nem lehet), már a racionális és *expenditív* gazdálkodást veszélyeztetheti és a vállalatot az irányító szervben a szó általános értelmében vett politikai testületté alakíthatja, ami aligha célszerű. Ennek fényében kérdéses az olyan elképzelés, hogy kollektív vagy egyszemélyes végrehajtó szerv megfelelő hatáskörének hiányában maga az irányító szerv operatív végrehajtó intézkedések mezejére lépjen (mert legyen megfelelő hatásköre). Kérdéses az az elképzelés is, hogy az irányító szerv hatáskörébe állóeszközök, licenciák vétele és eladása tartozzék. Ez management feladat és már csak azért sem kerülhet az irányító szerv hatáskörébe, mert az irányító szerv kifelé nem képviseli a vegyesvállalatot, ez sajátosan a végrehajtó szerv kompetenciája; minden másból komoly zavarok keletkeznek. Más kérdés, hogy bizonyos nagyobb jelentőségű szerződések megkötéséhez befelé az irányító szerv hozzájárulását is meg lehet és meg kell kívánni. A magyar társasági törvény szerint pl. akkor, ha a kérdéses szerződés értéke a társulás induló vagyonának 1/5-ét eléri és ilyen szerződések kötése nem tartozik a közös vállalat rendszeres tevékenységéhez. A szerződést harmadik felekkel ilyen esetben is a végrehajtó szerv köti. Ismét más kérdés, hogy ilyen belső hozzájárulás esetében kell-e egyhangú döntéshez ragaszkodni.

c) A kisebbség védelmét jelentheti az alapítási szerződésnek olyan rendelkezése, amely kisebbségi részvényesek javára specifikált kivételt tesz az egy részvény = egy szavazat elve alól, azaz egyes részvények nem numerantur sed penderantur. Ez általánacs hatályú kisebbségvédelem, bármilyen döntésnél hatályosul, szemben azzal az említett védelmi intézménnyel, amely sérelmezhető gazdálkodás, ill. jogszabályba vagy alapszabályba ütközés feltételezésével nyújt jogorvoslati lehetőséget a kisebbségnek.

d) A kisebbség védelmét a megtámadási jog és a fenti egyéb garanciák mellett az a társasági jogokban általánosan ismert elv is alkalmas védeni, hogy a közös vállalat vagyonának egy minimális részét (5–10%-át) képviselő kisebbség közgyűlés összehívását, a végrehajtó szerv üzletvezetésének közgyűlési (irányító szerv előtti) megvizsgálását, továbbá a társaság tevékenységének szakértői megvizsgálását, a vizsgálat eredményéhez képest bírói fórum határozatát kérheti, sőt fontos okból esetleg megszüntetési keresetet is indíthatnak. Körültekintő kodifikációkhoz bizonytalannal hozzá tartozik, hogy az ilyen kisebbségi lépések esetkörét és a jogorvoslati lehetőségek struktúráját meghatározza.

*

A referátum vitájában Bruzinsky „Nemzetközi közös vállalatok” c. korreferátumában egyrészt a közös vállalatoknak a belső gazdasági és jogi rendszerre való betagolásáról, másrészt a közös vállalatok perszónál-statutumáról és harmadrészt a közös vállalatok munkajogi struktúrájáról szolt.

A belső gazdasági és jogi rendszerre való tagolás körében utalt néhány olyan objektív körülményre, amelyre a probléma rendezésénél figyelemmel kell lenni. Ilyenek: a valószínűleg objektive jelentkező tendencia a közös vállalatok működésének a belső gazdasági és jogi viszonyoknak megfelelő befolyásolására, amivel szemben nemzetközi érvényű megfelelően differenciált jogi garanciák kiépítése lesz szükséges; a belső jogok eltérése, illetóleg az adott területen jelentkező esetenkénti fejletlensége, ami a belső jog mobilizálását teszi szükségessé avégből, hogy a befogadó ország belső struktúrája a közös vállalatok alakulása és működése szempontjából optimális legyen; a betagolás optimalizálásához szükség lesz a mindenkori konkrét viszonyok feltételeiből kiindulni, a konkrét megoldásokat az e viszonyokra épülő analitikus megközelítésben kell keresni.

A közös vállalatok perszónál-statutumának kiépítése számos kérdés jogi szabályozását igényli (alapítás, belső szervezet, irányítás, döntéshozatal, felelősség, képviselő stb.). E problémák harmonizált megoldása történhet egyrészt nemzetközi megállapodások, másrészt belső jogi szabályozás keretében. A hangsúlyt a modernizált belső jogi szabályozásra kellene helyezni. Ez azonban nem teszi feleslegessé bizonyos főbb kérdések nemzetközi csatornák útján történő harmonizált szabályozását. A nemzetközi szabályozás is lehet többféle (általános jellegű, egyedi jellegű, két- és többoldalú megállapo-

dások). Még az elmondottak szerint feltételezett — tehát többszorosítás — anyagi jogi szabályozás sem teszi nélkülözhetővé, hogy kiegészítő jelleggel ne alkalmazzuk a belső kollíziós jogi szabályokat.

Külön probléma a közös vállalatok munkajogi statutuma. E tekintetben a minimum a fogadó ország belső joga lenne, amit azonban számos összefüggésben a közös vállalatok jellegére tekintettel nyilvánvalóan ki kell egészíteni bizonyos nemzetközi jellegű elemekkel.

Djurović részletesen ismertette a közös beruházásokról szóló jugoszláv törvényhozás rendelkezéseit. Hangsúlyozta, hogy a „külföldi tőke befektetése jugoszláv vállalatba közös üzletvitel céljából” nem hoz létre valamely klaszikus vagy speciális társasági jogi formában alakult közös vállalatot, hanem egy már fennálló jugoszláv vállalat keretein belül képez olyan önálló egységet, amely jogi személyiséggel is rendelkezhet. Sajátossága a jugoszláv megoldásnak, hogy a külföldi társ nem jut tulajdonjogi pozícióba; pozícióját kötetlen jogi jogosultságok keretében határozzák meg. A szabályozás előírja, hogy a jugoszláv vállalatok részesedése 51%-nál kisebb nem lehet. A valóság úgy alakult, hogy a külföldi résztvevők 25–30%-os részesedéssel társultak. Lényeges eleme a jugoszláv szabályozásnak, hogy homogén módon érvényes a Kelet–Nyugat társulásokra, valamint az olyan társulásokra, amelyek jugoszláv vállalatok és más szocialista országok vállalatai között jönnek létre. A viszonylag erős transzfer kötöttségek eredetileg a jövedelemnek csak egy részét engedték transzferálni; ezen újabban lényegesen enyhítettek. Eddig 40 közös vállalkozásra került sor, összesen kb. 100 millió dollár beruházási értékkel.

Tokareva hozzászólása a komplex programnak a közös vállalatokra vonatkozó részéből indult ki. Elemezte a viszonyt a „nemzetközi gazdálkodó szervezetek” és az „államközi gazdasági szervezetek” között, és hangsúlyozta az államközi gazdasági szervezetek jelentőségét. Kiemelte a nemzetközi jog szerepét a közös vállalatok szabályozásában.

Kalensky két kérdést vizsgált: a KGST integráció és a Közös Piac tapasztalatai közötti viszonyt és a közös vállalat jogi szabályozását a szocialista államokban. A Közös Piac jogi mechanizmusa — amint ezt pl. a *Societas Europae* példája különösen szemlélteti — rég túlhaladta a római szerződésben előírt harmonizálást. Ezt a fejlődést — a gazdasági szituációtól függetlenül — összehasonlítva a KGST-vel, sokkal fejletlenebb helyzetet találunk. A Közös Piac tapasztalatainak kritikai vizsgálata több összefüggésben fontos feladatunk. *Kalensky* rámutatott, hogy az egyes polgári jogi problémákat vagy unifikálással, vagy kollíziós normák segítségével megoldhatjuk, nem e módszerek egyikének absztrakt előnyben részesítése a fő feladat. A döntő kérdés ma: a jogi szabályozásnak az *egyes közös vállalatok gazdasági érdekeinek idomuló megalkotása*. Először is a vállalat gazdasági életképességének kell meglennie, amit a jogi szabályozás nem adhat meg. A gazdaságilag megalapozott közös vállalat szabályozásának a konkrét körülményeknek kell alapulnia. Pél-

dául a csehszlovák Rt-törvény alapján szocialista és tőkés részvétellel alapított részvénytársaságot nem tekintik ilyenként tipizált szocialista jogi személynek, tehát jogviszonyai nem a gazdasági kódex, hanem a Ptk. hatálya alá tartoznak. Ebből az anyagbeszerzésnél stb. a közös vállalat konkrét hátrányokat szenved. Az ilyen hátrányokat már az alapításnál ki kell jogilag küszöbölni. Ennek biztosítására Kalensky végső soron az egységes nemzetközi szabályozást látta jobbnak.

Gringolc felszólalásában az ún. betagolás néhány kérdéskörében vetette fel a szükségét annak, hogy összehasonlító szemléletben kell vizsgálni olyan alapvető kérdéseket, mint pl. a tervutasítás mibenléte, jogi természete, ennek eltérése az egyes országokban. Hasonlóan problematikus és az egyes országok gyakorlatában távolról sem hasonló súllyal jelentkező kategória az adóztatás. Ha nem is lehet egyetérteni olyan elképzeléssel, amely az adózás kérdésében jogegységesítésre irányul, ami már csak azért is problematikus, mert a vállalati jövedelem elvonása egyes országokban nem is adóztatás útján történik, annyi bizonyos, hogy a közös vállalatok jövedelmének adóztatására vagy bármilyen jellegű részleges állami lefölözésére bizonyos nemzetközi jelleggel képzett paraméterek indokoltak lesznek; ezek rendeltetése azonban nem mehet túl a megfelelő belső jogi szabályozás olyan kiegészítésén, amely megakadályozza a nemzeti jövedelemnek az egyenlőtlen jövedelemelvonásból keletkező nem indokolt átcsoportcsítást.

A közös vállalatok perszónál-statutumának jogi megjelenése több variációt tesz lehetővé. Ilyenek: a kollíziós és közvetlen jogrendező szabályozás egyrészről, a nemzetközi vagy nemzeti szintű szabályozás másrészről. Az eddigi tapasztalatok és a KGST országok jogfejlődésének konkrét viszonyai amellettszólnak, hogy ezeket a formákat nem lehet egymással szemben abszolutizálni; majdnem bizonyos, hogy a jó megoldás középúton, azaz e formák kombinált alkalmazásában lesz. Az általánocsabb jellegű problémák szabályozása — a harmonizációs határfok végett — nemzetközi szabályozás útjára, a részletes szabályozás a belső jogrendezés útjára kívánkozik.

A jogi szabályozás és jogi dogmatika kiépítése nagyon sokágú feladat, amihez a problémák differenciált, összehasonlító szemléletű ismerete, minden integrálható tapasztalat számításbavétele szükséges. Kritikai jelleggel tájékozódni kell a tőkés tapasztalatok körében is, különösen a fejlett tőkés országok (USA, Közös Piac) nemzetközi társasági jogi kodifikációjára és gyakorlatára nézve.

Popov azon a véleményen volt, hogy a nemzetközi közös vállalat jogi rezsimjének kidolgozása jogászok és közgazdászok komplex feladata és hogy gazdasági természetű nehézség esetén sem lehet a megoldást egyedül gazdasági szakértőkre bízni. Elsősorban a KGST-n belüli közös vállalatok problémáinak tisztázását tartotta fontosnak és csak másodsorban a kelet—nyugati közös vállalatok tárgyalását.

A vita összefoglalásaképp *Mádl Ferenc* abból indult ki, hogy természetesen még nem lehet szó a felmerült sok kérdésben kiérett és egységes álláspontok rögzítéséről. Ezt annak ellenére hangsúlyozni kell, hogy a referátum főbb tételei, koncepciója tekintetében viszonylag erős helyeslés, illetőleg egyetértés nyilatkozott meg. Vonatkozik ez mindenek előtt arra, hogy a közös vállalatok jogi struktúrájának optimalizálásához szükség lesz egyrészt nemzetközi harmonizációs jogalkotásra, másrészt a fő kérdésekben harmonizáltan alakuló belső jogalkotásra, hogy továbbá a közös vállalat ilyen formában képzett jogi modelljének homogénnek kell lennie (alapvetően azonosnak a szocialista országok közötti társulások és a nem szocialista országok vállalatainak részvétele esetére). Általáncs meggyőződésként állapítható meg az is, hogy a közös vállalatok sorsa nagyban függ az ún. betagolási problematika jó megoldásától (belső tervezéshez való viszony, adójogi helyzet, az anyaggazdálkodási rendszerhez való kapcsolódás, a munkajogi statutum stb.). Különös hangsúlyt kell adni annak a véleménynek, hogy mind a betagolás, mind a közös vállalatok perszónál-statutumának alakításában és szabályozásában — akár nemzetközi, akár belső jogi formában történjék — a konkrét viszonyok feltételeiből kell kiindulni, a megoldásoknak analitikus jelleggel a valóság konkrét feltételeire kell épülniök. Ehhez a kívánalmhoz kapcsolódik annak szükségessége is, hogy a gazdasági integráció, általában a nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi struktúrájának kimunkálásában nélkülözhetetlen az együttműködés a közgazdaságtudomány képviselőivel; ebben az összefüggésben a jogásznak ismernie kell a közgazdasági összefüggéseket és eredményeket, és fordítva, a közgazdász és gazdaságpolitikus nem nélkülözheti a jogi ismereteket vagy még helyesebben a jogi szakember közreműködését; mindez egyszerűen azért van így, mert a szóban forgó kérdések mindig egyszerre jogi és közgazdasági kérdések, amelyek megoldása csak e két diszciplína együttes alkalmazásában vezethet a lehetséges helyes eredményre.

Mindenképp helyeselni kell azt a többször kifejezésre jutott véleményt, hogy a jogi instrumentárium optimalizálásához nélkülözhetetlen minden összefüggő kérdés összehasonlító jellegű elemzése, és ebben a körben a tőkés integrációs folyamatok tapasztalatainak kritikai értékelése is.

KÜLSŐ ÉS BELSŐ KOMPLEXITÁS

(A GAZDASÁGI JOG KÉRDÉSÉHEZ)*

EÖRSI GYULA

I.

1. A gazdasági jog már a monopolkapitalizmusban — különösen a weimari köztársaságban — is ismeretes volt. Jogágazati szempontból azonban a közjog-magánjog dichotómiájának az állam gazdasági beavatkozása folytán szükségképpen bekövetkezett bomlástermékeként jelentkezett, mert hiszen a burzsoáziának a jogrendszer tagolására vonatkozó tudományos igényű koncepciója a közjog-magánjog megkülönböztetésére korlátozódott. Mint a jogrendszer tagolásának problémája, csak a szocialista jog kiépülésével keletkezett, azzal összefüggésben, hogy a termelőeszközök társadalmi tulajdonán alapuló szocialista jog egy másfajta tagolást indikált. Azóta azonban a probléma — tilalmi időket eltekintve — mindig is létezett; még kifejtjük, hogy miért (20. pont). Itt csak arra utalunk, hogy ennek lehetnek egészen speciális okai, mint a Szovjetunióban a gazdasági jog első hulláma idején, amikor a hadikomunizmus direktív gazdasági mechanizmusával megütközött a NEP árutermelése, az állam gyors elhalásának illúziójával a szocializmus egy országban való hosszú távú építésének a valósága. Ezek vezettek arra a felfogásra, amely szerint az állami szektor gazdasági joga szocialista jellegű és valójában már úgyszólván „nem-jog”, hanem dolgok, folyamatok szervezése-igazgatása, a polgári jog viszont valódi jog, vagyis burzsoá maradvány, amelynek napjai meg vannak számlálva. A mai gazdasági jogi koncepciók pedig a jog gazdasági meghatározottságának és szolgálati szerepének sajátos értelmezésén alapulnak: a gazdasági tevékenység valamilyen sémáját teszik meg a jog rendszerének gerincévé, a gazdasági intézményeihez közvetlenül rendelik hozzá a jogtételt, a jogot „közelebb viszik a gyakorlathoz”.

Ezért a gazdasági jog leghatározottabb ellenzői sem mondhatják, hogy itt csak egy ragályos tévedésről van szó.

2. A gazdasági jogi és a polgári jogi-államigazgatási jogi koncepció hívei egy-egy országon belül azonos tényanyaggal dolgoznak. Hogyan juthatnak mégis ennyire eltérő következtetésekre? Semmiesetre sem úgy, hogy különböző szabású elméleti kényszerzubonyokat húznak a tényekre. A tények *érté-*

Az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának 1972. április 12-i felolvasó-ülésén elhangzott előadás.

keléséről van itt szó — adott hasonlóságok és eltérések értékeléséről. Az egyik tábor a rendszeralkotásnál a gazdasági struktúrára helyezi a fő súlyt, a másik a jogintézményekre. Ugyanazokat az azonosságokat és eltéréseket látják, de nem ugyanazoknak az azonosságoknak és eltéréseknek tulajdonítanak rendszeralkotó jelentőséget. *Szabó Imre* pl. világosan látja, hogy milyen nagyszámú adminisztratív-technikai szabályra van szükség az állami irányításban, és ennek le is vonja jogszabálytani következményeit,¹ de a jog rendszerét alakító jelentőséget e jelenségnek nem tulajdonít. Az állami gazdasági irányítás és a társadalmi tulajdonnal való gazdálkodás igen szoros összefüggésével mindenki tisztában van, de ezt némelyek jogágazat-alakító tényezőnek tekintik, mások nem. Ugyancsak mindenki tudja, hogy az áruszerződéseknak vannak közös tulajdonságai a társadalmi tulajdon és a személyi tulajdon körében egyaránt, de némelyek egyebek között ennek is rendszeralakító jelentőséget tulajdonítanak, mások nem. A cél is közös: a népgazdaság — és a társadalom — minél hatékonyabb jogi segítése. A két koncepció közötti választás tehát ideológiai felfogásokkal alátámasztott *optimalizálási döntés* kérdése, amely döntés akkor sikeres, ha az alapul fekvő viszonyoknak, amelyek sokféleképpen csoportosíthatók, *jogszempontról* a leginkább megfelel. A leginkább pedig akkor felel meg a viszonyoknak, ha a társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog összefüggésének objektív törvényszerűségeiből folyó lehetőségeket maximálisan kihasználja.

II.

3. Expozícióul két népgazdasági mechanizmus modell témánk szempontjából jelentős elemeinek szembeállításából indulok ki.

a) Az egyik az egész népgazdaságot egyetlen hatalmas, központi vezérlésű „*gépezet*”-ként fogja fel. Ebben a népgazdasági makroszféra és a vállalati mikroszféra, valamint a vertikális-hatalmi és a horizontális-árukapcsolatok megkülönböztetésének nincs rendszeralkotó jelentősége. Egy hierarchikus piramis — a „*staatliche Leitungspyramide*” — minden szintjén vegyül az állami tervező-szervező-irányító munka az ugyancsak állami gazdálkodási tevékenységgel: az önálló elszámolás valamilyen rendszere a felső igazgatási szinteken is megjelenik; kiemelkedő jelentősége van a középszintű egyesületeknek, kombinátoknak, amelyekben az említett kétféle tevékenység a leginkább vegyül; a vállalati szint is ellát államnak nevezett tervező-vezető tevékenységet.

b) A másik modell egy a népgazdasági terv által szabályozott mozgásteren működő, dinamikus egyensúlyt megvalósító *rendszer* modelltje, amelynek nem alkatrészei vannak, hanem relatíve autonóm rendszeralkotó elemei, egységei. Itt következetesen, ha nem is százszázalékosan megvalósul a makro-

¹ *Szabó, A szocialista jog, Budapest, 1963, 164—166.*

szféra és a mikroszféra, továbbá a vertikális-hatalmi és horizontális-árukapcsolatok szétválasztása. A népgazdasági terv a vállalatokat közvetlenül nem kötelezi, a vállalati terv vállalati elhatározás és nem állami aktus közvetlen eredménye. Az olyan középszintű szerveknek, amelyek vegyítik a vertikális-hatalmi és a horizontális-gazdálkodó tevékenységet, elhanyagolható a jelentősége.

A „gépezet”-modellben a jogi elemek *belső* komplexitásban vannak, a „rendszer”-modellben *külső* komplexitásban.² Belső komplexitáson azt értem, hogy a jogi egységek a jogi funkció és módszer szempontjából *heterogén* elemeket egyesítenek (pl. államigazgatási jogi és polgári jogi elemeket) — ez a gazdasági jog felfogása —, külső komplexitáson pedig azt értem, hogy a jogintézmények kontúrjaikat, jogágazati jellegzetességeiket lényegében megtartják, és a különböző jogágazatok intézményei úgy hatnak együtt, hogy közben nem oldódnak fel, hanem megőrzik funkció- és módszerbeli specifikumaikat. A „gépezet”-modell a melegágya a *belső* komplexitásnak (a gazdasági jognak), mert a lényegéhez tartozik az igazgatási és gazdálkodási elemek, vagyis az államigazgatási jog és a polgári jog vegyítése, a „rendszer” modellnek pedig a *külső* komplexitás felel meg, mert az külön tartja az igazgatási és gazdálkodási, vagyis az államigazgatási jogi és polgári jogi elemeket. A *belső* komplexitás jogágazati vetülete a jogrendszer hagyományos szocialista tagozódásának a fenntartása.

4. A „gépezet”-modellt hozom tehát kapcsolatba a *belső* komplexitás, a gazdasági jog koncepciójával és a „rendszer”-modellt a *külső* komplexitásával. Ez nem ugyanaz, mintha a direkt tervutasításos rendszert kapcsolnánk össze a gazdasági joggal és az indirekt vagy decentralizált rendszereket a hagyományos szocialista koncepcióval, vagyis mintha azt állítanánk, hogy a szocialista államokban végrehajtott reformokat megelőző állapot a gazdasági jognak, a reform utáni pedig a *külső* komplexitás koncepciójának kedvez. Ez a korábban általam is képviselt felfogás némileg leegyszerűsítő és ellentmond bizonyos tényeknek. A direkt tervirányítási rendszer nagyon jól megragadható volt a *külső* komplexitás koncepciójával: ez volt az uralkodó az európai szocialista államok jogaiban. A gazdasági jognak nem maga a direkt tervutasítási rendszer kedvez, hanem a „gépezet”-modell, noha — mint látni fogjuk — a *belső* komplexitás, a gazdasági jog mintegy természeténél fogva orientál a centralizmus túlsúlyára. *A belső és külső komplexitás koncepciója tehát nem a direkt és indirekt gazdaságirányítási mechanizmushoz kapcsolódik, hanem a „gépezet”- és „rendszer”-modellhez.*

5. Hangsúlyozni kell azonban, hogy ezek az összefüggések nem kényszerítőek. A döntés még akkor sem irányulna egyetlen lehetséges megoldás „választására”, ha a gazdasági mechanizmus modellek olyan tiszták lennének, ahogy leegyszerűsítetten vázoltam őket. A két koncepció közötti választás legalábbis

² A „belső” és „külső” komplexitás fogalmait először „A tervszerződések” c. munkánkban (Budapest, 1957) alkalmaztuk, kül: 113—114. old.

a felszínen optimalizálási döntés kérdése. Ez a döntés akkor sikeres, ha az alapul fekvő viszonyoknak, amelyek sokféleképpen csoportosíthatók, *jogszem-pontúlag* a leginkább megfelelnek. Ennek az optimalizáló döntésnek a során azonban nemcsak a mechanizmus-modellekre kell tekintettel lenni. Ezeket elsősorban azért bocsátottam előre, mert — *Sárközy* kivételével³ — mind ez idáig mindkét koncepció hívei a társadalmi tulajdon, a szocialista gazdaság stb. elvont kategóriáiból vezették le elgondolásaikat — érthetően azokban az időkben, amikor a mechanizmus-modell Jugoszlávia kivételével minden európai szocialista államban nagyjából ugyanaz volt. A mechanizmus-modellhez való adaptálás azonban csupán *első megközelítése* a kérdésnek és a döntésnél annál súlyosabban eshet latba, minél egyértelműbben van szó a fenti értelemben vett „rendszer” vagy „gépezet”-modellről (a magyar mechanizmus viszonyai között pl. alighanem ez önmagában is már perdöntő). A döntésnek azonban a mechanizmus-modellhez való adaptáció kérdéseinek túl nagyönis messze-menő következményei vannak, mind *a gazdaságot szabályozó jog módszerére és hatékonyságára*, mind *az egész jogrendszer alakulására* nézve. Az optimalizáló döntésnek van tehát egy másik, magasabb szintere: ez a döntés nagymértékben kihat a gazdaság és jog összefüggése objektív törvényszerűségeinek mikénti érvényesülésére. A hordereje túlterjed a mechanizmus és a jog szűken vett viszonyán. Másképpen megfogalmazva és általánosítva: a jogrendszer nem közvetlenül a társadalmi-gazdasági rendszer *alapjaira* épül rá. Az alapvető összefüggést nemcsak gazdagítja, de módosíthatja, áthatja a társadalmi-gazdasági rendszer másodlagos tényezők által alakított *konkrét megvalósulási módja* — a *Sárközy* által említett un. „gazdálkodási forma” —, amelynek sajátosságai erősen hatnak a jogrendszer tagozódásának konkrét megvalósulási módjára is.

A következőkben az említett mélyebb és általánosabb összefüggésekről lesz szó.

III. .

6. A kiindulópontok azonosak. A gazdaság végső fokon meghatározza a jogot, és a jog funkciója a most tárgyalt téren abban áll, hogy az uralkodó osztály érdekeinek megfelelően hasson vissza a gazdaságra. A másik kiindulópont: minden modern gazdaság a központi irányításnak és a gazdálkodó egységek öntevékenységének optimális *arányát* és összeegyeztetésük optimális *módszereit* igyekszik megvalósítani. A szocialista államok ezt a termelőerők társadalmi tulajdona alapján, átfogó tervgazdálkodás keretében végzik, biztosítva az állam gazdaságirányító szerepét. Végeredményben tehát a gazdaság és jog viszonyáról, továbbá a centrális és helyi elem összekapcsolásáról van szó, szocialista viszonyok között.

³*Sárközy*, Indirekt gazdaságirányítás, vállalati árutermelés és a tulajdonjog (kandidátusi disszertáció, sajtó alatt).

7. A két koncepció e közös talajon fennálló egyik lényeges eltérése a következőkben áll. A belső komplexitás koncepciója, amely a staatliche Leitungspyramide megvalósítója, *vertikális metszetben* gondolkodik. Minden idevágó elméleti munka a központi szervek csúcsaitól megy le a talapzathoz és jellegénél fogva erősen orientál a centrális elemekre. A piac mesterkéltén találja meg benne a helyét, mert a piac nem „gépezet”-et, hanem szocialista viszonyok között „rendszer”-t indikál. *Posch* szerint a jogrendszert és elemeit, akárcsak minden más „Leitungsprozess”-t, kibernetikusan mint viszonylag önálló rendszerek vezérlési és szabályozási folyamatait, egyszersmind mint informatikai folyamatokat lehet megragadni. E kibernetikai modellben az állam a szabályozó, amely a társadalom egész rendszerére utasításokkal gyakorol ráhatást; a jogi norma is az utasítás („Weisung”) általánosított formájának tekinthető.⁴ *Such* a „Leitungsrecht”-et a gazdasági jog általános részeként javasolja kiépíteni; „die Rechtsformen aller Teilgebiete des Wirtschaftsrechts sind . . . stets Instrumente der staatlichen Leitung — auch in der eigenverantwortlichen Leitungstätigkeit — írja.⁵ *Müller* és *Such* pedig arról ír, hogy a vállalati kombinát a maga körében az *állami* hatalomgyakorlásban vesz részt;⁶ ezt vállalati jellegű szervezetre a külső komplexitás koncepciója keretében aligha lehet állítani. Ugyanez vonatkozik arra a megállapításra, hogy a jogképesség a lényegét tekintve szocialista „Leitungsform”.⁷ Itt tehát az *állami* vezetés megnyilvánulása mind a vállalati vezetés, mind a jogképesség; már itt jelezzük a gazdasági jognak azt a sajátosságát, hogy *jogi szempontból* minőségi különbségeket mennyiségiere redukál. A centrális vezetésre orientált vertikális felfogás tehát *a centralizmusra orientál, és elmossa az állami és gazdálkodási tevékenység különbségét*. Ebben állnak a belső komplexitás elméletének fő jogpolitikai problémái.

Ezzel szemben a külső komplexitás koncepciója az orientálás szempontjából *semleges*. A vertikális metszettől megkülönbözteti a horizontális metszetet, valamint a vállalati, szövetkezeti intern viszonyokat. Ezzel egy olyan vonzásteret hoz létre, amelyben a mindenkori gazdaságszervezés kijelölheti az egyes elemek helyét és súlyát: a külső komplexitás koncepciója egyformán alkalmas lehet egy *direktív, centralizáltabb* mechanizmus szolgálatára és egy olyanra is, amely *decentralizált*, amelyben a szabályozott piac számottevő szerephez jut.

8. A két koncepció másik fontos eltérésének a lényege abban áll, hogy *más-más szinten rendeli a jogot a gazdasághoz*. *Such* egy „system- und prozessorientiertes Wirtschaftsrecht” kiépítéséről ír.⁸ *Supranowitz* szerint a gazdasági

⁴ *Posch*, Funktion und Struktur des Rechtssystems im gesellschaftlichen Regelprozess, 11 Staat und Recht, 1700—1718, kül. 1700—1702 (1962).

⁵ *Such*, Zur Bedeutung des Wirtschaftsrechts für die Herausbildung sozialistischer Rechtsformen, 2 Wirtschaftsrecht, 220—227, 223—224 (1971).

⁶ *Müller—Such*, Zur Rechtsstellung des Kombinats und der Kombinatbetriebe, 1 Wirtschaftsrecht, 338—344, 339 (1970).

⁷ Im. 343.

⁸ *Such*, im. 223.

jog „ein spezifisches Instrument der Leitung volkswirtschaftlicher Entwicklungsprozesse durch den sozialistischen Staat”.⁹ Természetesen a külső komplexitás koncepciója is a gazdasági folyamatokra igyekszik hatni, de a belső komplexitás koncepciójának a specifikuma ebben a vonatkozásban abban áll, hogy ehhez a folyamatszabályozáshoz *közvetlenül* idomítja a jogi rendszert. A „staatliche Leitungspyramide” *gépezete* azt igényli, hogy a jogot lényegesen alacsonyabb szinten rendeljék a gazdasági mechanizmus egyes elemeihez úgy, hogy a jog *önálló* rendszere elveszti a jelentőségét. Nincs benne értelme a jogintézményekben való gondolkodásnak. A tulajdonjog, szerződés, polgári jogi deliktum nem hasznos absztrakciók. A jog a gazdasági elemekhez rendelt eszköztárból áll – *Panzer-Pflicke* egy „saját modern instrumentarium” kiépítésének szükségességéről ír.¹⁰ Ezzel szemben a külső komplexitás koncepciója értelmében a jog mint egy jogintézményeken alapuló, specifikusan jogi rendszer szolgálja a gazdasági mechanizmust, operál átfogó jogi absztrakciókkal és központi jelentőséget tulajdonít a jogintézményeknek. A belső komplexitás koncepciójában – ez *Posch* említett „kibernetikai modell”-jéből világos – az építőkövek a staatliche Leitung vezérlő *utasításai*, ezek általánosságából keletkeznek a gazdasági részcélokat közvetlenül szolgáló *jogszabályok*. A belső komplexitás koncepciójában a tárgy, amelyen a jog a hatását kifejti, a gazdasági folyamat. A jog pedig „zielgerichteter Einsatz” des Rechts des Staates. Pl. a folyamatban zavar áll be, impulzusra van szükség, hogy ez kiküszöbölődjék; az ilyen impulzus lehet a felelősség és lehet más, jogilag eltérő természetű beavatkozás is.¹¹ A gépezet futószalagján tehát lebonyolódnak a gazdasági-műszaki folyamatok, és ezeket az állam a szerszámaival megmunkálja; egyneművé válik eközben az az impulzus, amely az állampolgárok pszichéjét éri (felelősség) és az, amely közvetlenül műszaki jellegű vagy közvetlenül gazdasági (pl. hitellel kiváltott impulzus pénzügyi zavarba került vállalatnál) – egyneművé válik a jog „külső” és „belső” hatása.¹²

A jog működésének az a felfogása, amely szerint az célirányított eszközök bevetésében áll, arra vezet, hogy a jog nem jogintézményekből álló jogi rendszer, hanem gazdasági-műszaki folyamatokhoz rendelt jogi eszközök sokasága.

Ez a sokaság természetesen bizonyos rendszerré szerveződik. Ez a rendszer, mint említettem, tagadja az államigazgatási jog – polgári jog megkülönböztetését, mert a gazdasági jog fő célját éppen abban látja, hogy az organikus módon egyesíti az alá- és fölérendeltségi és mellérendeltségi elemeket; a „gépezet”-mechanizmus vagy „staatliche Leitungspyramide” minden fokán egyesíti a

⁹ *Supranowitz*, Aufgaben der Gesetzgebung auf dem Gebiet des sozialistischen Wirtschaftsrechts der DDR, 18 Staat und Recht, 1059–1073, 1062 (1969).

¹⁰ *Panzer-Pflicke*, Zur Entwicklung des Wirtschaftsrechts und der Wirtschaftswissenschaft, 18 Staat und Recht 1288–1304, 1302 (1969).

¹¹ *Heuer-Klinger-Panzer-Pflicke*, Sozialistisches Wirtschaftsrecht – Instrument der Wirtschaftsführung, Berlin, 1971, 238–242.

¹² *Eörsi*, A szocialista polgári jog alapproblémái, Budapest, 1965, 35–38.

tervezés-vezetést és a gazdasági tevékenységet. Ez úgy lehetséges, hogy nem tulajdonít jelentőséget a közhatalmi elemeket is magában foglaló, a mi terminológiánkban *állami* vezetés és az ilyeneket magában nem foglaló, *munkajogi* gyökerű vállalatvezetés különbségének: mint homogén jelenségeket tárgyalja a „staatliche” és az „eigenverantwortliche” Leitung-ot. Megszabadítja magát a specifikusan jogi jellegű rendszerképző elemektől, és ezt úgy tekinti, mint a burzsoá jogrendszer meghaladását.¹³

A jogi jellegű rendszerképző elemektől megszabadulva a belső komplexitás legkifejlettebb koncepciója a rendszerképző elemeket a gyakorlati gazdasági tevékenység funkcionális sémájából veszi. A rendszer gerince:

- a) a tudományosan megalapozott *tervező és vezető* tevékenység a minisztériumtól a vállalatiig minden szinten,
- b) a *szervezési formák és módszerek* ugyancsak minden szinten és
- c) a *kooperáció*.

Így áll elő a rendszer, amely a tervezés jogából a szervezeti formák és módszerek jogából, valamint a kooperáció jogából áll,¹⁴ és amelyik egy teljesen *vertikális* rendszer, mert minden része végigfut a felső szervektől a belső vállalati egységekig. Az említett három rendszeri egységhez javasolja *Such* általános részként a *vezetés jogát*, amely az állami és az „eigenverantwortlich” vezetést is magában foglalja, mert a tág értelemben vett állami vezetés rendszere áthatja mindhárom területet és bizonyos specifikumokkal is rendelkezik.¹⁵ Végül az említett három részhez csatlakozik a szerzők nagy részénél a *folyamatok gazdasági jogi biztosítása*.¹⁶

Nyilvánvaló itt a gazdasági folyamatokra való közvetlen ráépítés. Úgy tűnik, a kooperációs jog a szerződési joghoz áll közel, a folyamatok biztosításának joga pedig a felelősségihez, azonban a közvetlenül a gazdaságra építés itt is átüt. A kooperációs jogban a legújabb folyamat a különféle szolgáltatástípusok különbségeinek feloldása és a kérdésnek a *növekedési faktorok optimális együttműködése* szemszögéből való vizsgálata. *Such* szerint nem az áru – pénzviszony jogi formáiról van a Kooperationsrechtben szó, hanem a növekedési tényezők jellegzetes összekapcsolásáról. A folyamatok biztosításának kérdését pedig a vezetési tevékenység részkérdésének tekintik, beleértenek az ellenőrzésen kívül mindenféle rendkívüli impulzust, köztük a hitelfolyósítást is és a kártérítési- és kötbérfelelősséget is.¹⁷

Hasonlóan járnak el pl. a kombinátok jogállásának elemzésekor *Müller* és *Such*: egy kísérletet a kombinátok jogképességének a részletezésére azzal

¹³ *Panzer—Pflücke*, 1292, 1296, 1301; *Supranowitz*, 1061; *Such*, 222.

¹⁴ *Panzer—Pflücke*, 1296; *Supranowitz*, 1063—1064; *Such*, 223.

¹⁵ *Such*, 223.

¹⁶ *Panzer—Pflücke*, 1296; 1. továbbá a *Heuer—Klinger—Panzer—Pflücke* mű szerkezetét; *Supranowitz*, 1074: össze kell fogni minden olyan eszközt, amely a gazdasági egységek „systemgerechtes Verhalten”-ját biztosítja; itt nem csupán a felelősségről van szó.

¹⁷ *Such*, 226—227; *Supranowitz*, 1073—1074.

utasít el, hogy ennek a csoportosításnak „nem egy egységes gazdasági kritérium az alapja”. A kombinátok jogállását – írják – „mint specifikus gazdasági kategóriát erősítette meg a fejlődés”. Ez a jogállás a már ismert tervezési-vezetési jogosultságból és szervezési jogosultságból, valamint a komplex „Fondbefugnis”-ből áll.¹⁸ A gazdasági jog minden szinten reprodukálja a tervezés-vezetés a szervezés és a vagyoni elem hármasságát, amely az irányítás és gazdálkodás „szerves egységé”-re vezethető vissza; így hozza létre minden szinten a „gépezet”-modell vertikális nem-jogi rendszerét.

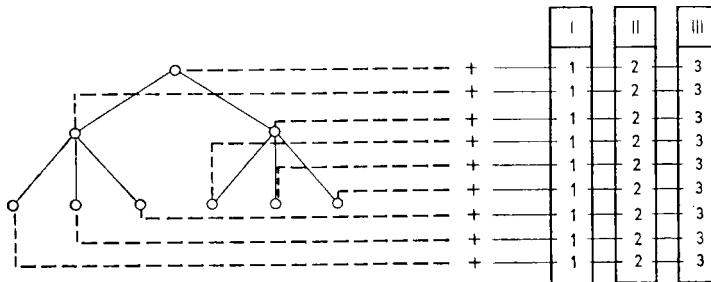
Összefoglalásul *Such* még egy következtetését említjük. Arról ír, hogy vertikális kapcsolatban kell a távlati tervezéstől a végtermékig az egész gazdasági folyamatot jogilag szabályozni. „Ez is világossá teszi, milyen szükséges a gazdasági jogot *mint állami vezetési eszközt* a differenciált gazdasági folyamatok szerint tagolni, a vállalatok „*eigenverantwortlich*” tervező- és vezetőtevékenységét *mint a népgazdaság állami vezetésének* alkatrészét felfogni és a központi vezetésnek és „*Eigenverantwortung*”-nak az uralandó és optimalizálandó gazdasági folyamatokra irányuló *összekapcsolása* hatékonyságára orientálni.”¹⁹

Ezekben foglaltam össze a belső komplexitás legfontosabb – nem kizárólagos *elméleti* problémáit.

9. Megkíséreljük a fentieket igen leegyszerűsített ábrákkal bemutatni.

I. A gazdaság és jog összefüggése: a rendszer

a) *Belső komplexitás*: folyamatszabályozás célirányított eszközökkel;

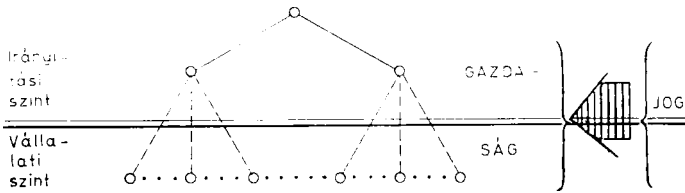

- O = a gazdasági mechanizmus folyamatai, a gazdasági rendszer elemei
 --+ = a jogi elemek és hatóeszközök
 1 = tervezési-vezetési jogosultság
 2 = szervezési jogosultság
 3 = vagyoni oldal (önálló elszámolás, alapokkal rendelkezés, kooperáció). Vertikális tagolása a gazdasági jognak:
 I = *Tervezési-vezetési jog*
 II = *Szervezési jog*
 III = *Kooperációs jog* (mögötte: a rendelkezés az alapokkal, illetve az önálló elszámolás)

¹⁸ Müller—Such, 341—342.

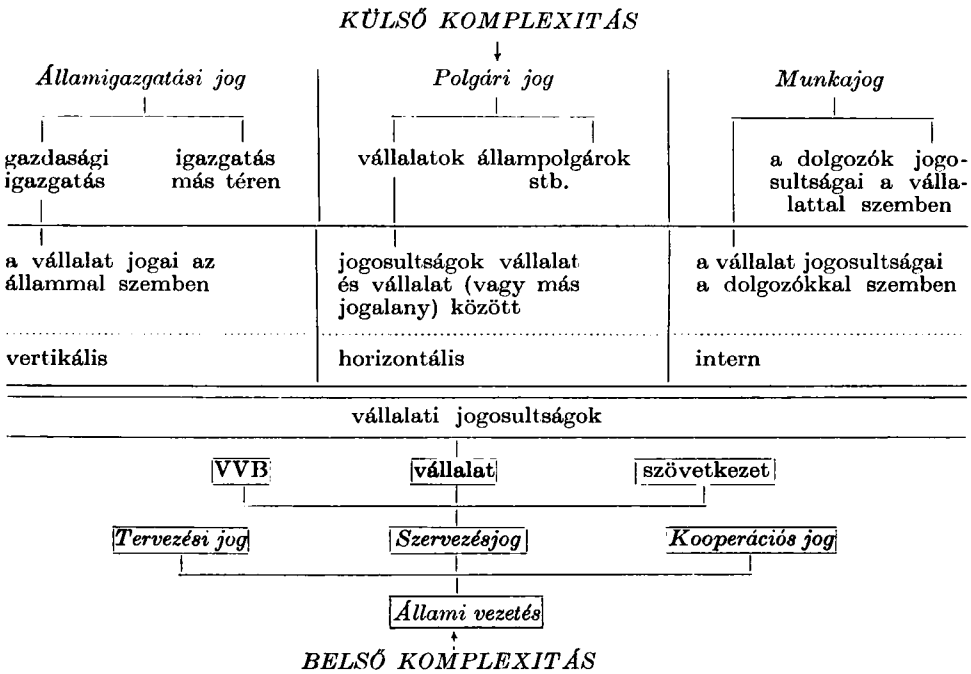
¹⁹ Such, Aktuelle Probleme der Erhöhung der Wirksamkeit des Wirtschaftsrechts, 19 St.u.R. 365—377, 370 (1970) — az én kiemeléseim, E. Gy.

b) *Külső komplexitás* (a magyar mechanizmus alapján).

- = Állami jogi irányítás
- = Irányítás túlnyomórészt gazdasági regulátorokkal, kivételes jogi úton
- = Gazdálkodási kooperáció
- ◀ = A jog komplex hatása

II. Rendszerezési eltérés a vállalati jogosultságok területén

Tehát: a belső komplexitás rendszerében a vállalati jogosultságok homogén egységet alkotnak, a külső komplexitás rendszerében viszont ezek komplex módon együttműködő, eltérő természetű, heterogén jogosultsági fajtákból tevődnek össze. Az előbbi a jogszempontú minőségi eltéréseket figyelmen kívül hagyva általánosít, az utóbbi jogszempontú általánosításokból kiindulva nem fogadja el ezt az általánosítást.

10. Megjegyzendő, hogy a *szovjet* gazdasági jogi elmélet rendszerezése a németétől a belső komplexitás közös koncepciója talaján eltér. Nem a gazdasági folyamatok dinamikus sémája (tervezés, szervezés és kooperáció) szerint tagol, hanem a statikus népgazdasági-szervezeti alapokon. A *Laptyev* szerkesztette Gazdasági jog²⁰ tizenhét fejezete a következő:

- I. A gazdasági jog fogalma és rendszere
- II. A gazdasági szervezetek jogi helyzete
- III. A gazdasági szervezetek vagyonának jogi rezsimje
- IV. A gazdasági tevékenység tervezésének jogi formái
- V. Az önálló elszámolás és gazdasági ösztönzés jogi formái
- VI. Gazdasági kötelek. Gazdasági szerződés
- VII. Az új technika létrehozásának és bevezetésének jogi formái
- VIII. A hitelezés és elszámolás jogi szabályozása a népgazdaságban
- IX. Felelősség a gazdasági viszonyokban²¹
- X. Az ipar jogi szabályozása
- XI. A beruházási és tervezési tevékenység jogi szabályozása
- XII. A gazdasági viszonyok jogi szabályozása a mezőgazdaságban
- XIII. A fuvarozási tevékenység jogi szabályozása
- XIV. Az ellátási-értékesítési tevékenység jogi szabályozása
- XV. A gazdasági tevékenység szabályozása a szolgáltatások szférájában
- XVI. A gazdasági viták eldöntése
- XVII. A jogi szolgálat szervezete a népgazdaságban

Ilyen jellegű munkákra a gyakorlati mindennapi tevékenységben szükség van; *Magyarországon* is van a jellegében -- ha nem is a rendszerében -- hasonló.²² A mintegy „különös rész”-nek tekinthető utolsó tizenegy fejezet egyes ágazatokban egymás mellé helyezve leírja az igazgatási és polgári jogi jellegű tételeket. Egy *jogágazat* rendszere azonban ilyen módon aligha jön létre.

11. A belső komplexitás koncepciója azzal, hogy *a*) a gazdaság egy-egy eleméhez rendeli hozzá a legkülönfélébb jogi eszközöket és *b*) ezáltal a specifikus jogi rendszert egy gazdasági rendszerrel helyettesíti, *a jogi elemet nagymértékben elvékonyítja*. A gazdasági jogi munkákat gyakran alig lehet megkülönböztetni a gyakorlati gazdaságtani munkáktól; jogintézmények helyett gazdasági célokhoz, módszerekhez, szervezéshez rendelt jogi eszközökről van bennük elsősorban szó. Jellemző pl., hogy *Supranowitz* idézett tanulmányában, amely a gazdasági jog kodifikációjáról szól, egyetlen jogintézmény neve szerepel, a szállítási szerződésé, és az is annak feloldása jegyében. Ez a koncepció a jog szolgálati szerepét úgy fogja fel, hogy a jog viszonylagos önállósága jórészt elvész. Ezzel szemben a külső komplexitás koncepciója a jog viszonylagos önállóságában a speciális, csak a jogra jellemző hatóeszközök fokozottabb kibontakozásának, tehát a gazdaság hatékonyabb szolgálatának a feltételeit látja; ezt a belső komplexitás koncepciója tagadja.

²⁰ *Laptyev* szerk. Hozajsztvvennoe pravo, Jur. Lit. Moszkva, II. kiad. 1970.

²¹ Míg a II. fejezetben az irányító szervek, az „obegyinyenyije”-k és a vállalatok jogi helyzetéről van szó (belső komplexitás) addig itt csak a polgári jogi típusú felelősségről van szó: nem érvényesül a belső komplexitás.

²² Pl. *Simalcsik-Sóos*, A vállalati és szövetkezeti gazdálkodás új szabályai. Bp. 1969.

A jogi elem elvékonyítása kapcsolatban van azzal, hogy a „gépezet”-modell meglehetősen *érzékeny a jogi minőségi különbségekkel szemben*. Lehetséges, hogy ez összefügg azzal, hogy *egy kibernetikai vezérlésű mechanizmus mindent eleve mennyiségekre redukál*. Igen jellemző ebből a szempontból a jogi normának az utasítás általánosságaként való felfogása, ahol az aktus egyedisége és a norma általánosságára közötti minőségi különbség két vezérlési eszköz mennyiségi különbségére redukálódik; az állami közhatalmi „vezetés”-nek a vállalati vezetéssel, a szűk értelemben vett „staatliche Leitung”-nak az „eigenverantwortliche Leitung”-gal egynemű jelenséggént kezelése, ahol a közhatalmi-állami és a vállalati-munkajogi irányító tevékenység minőségi különbségei arra a mennyiségi különbségre redukálódnak, hogy az egyik a vezetési piramis magasabb szintjén található, mint a másik (7. pont); ugyanilyen jellegű a „zavar esetén impulzus”-felfogás, amelyben a jog „külső” (pl. hitelfolyósítás) és „belső” (felelősségi, nevelő) hatóeszközei²³ közötti különbsége megszűnik (8. pont).

Ugyanakkor tehát, amikor a belső komplexitás felfogása a jogszempontú absztrakciókat (tulajdon, szerződés) tagadja, a helyükbe olyan absztrakciókat helyez, amelyek a gyakorlati gazdasági tevékenységen alapulnak. A két koncepció különbsége tehát végeredményben nem az, hogy a gazdasági jog által polgárinak, meghaladottnak tekintett absztrakciók helyett a gyakorlathoz fordul, hogy elvet bizonyos „semmitmondó” általánosításokat, amint azt általában a gazdasági jog hívei állítják, hanem az, hogy *más alapon absztrahál: nem jogszempontúan, hanem gazdasági-tevékenység-szempontúan*. Az egyik koncepciónak is és a másiknak is vannak olyan általánosításai, amelyeket a szembenálló koncepció nem fogad el.

A jog elvékonyításának a jelensége tehát abban áll, hogy a belső komplexitás koncepciója *a specifikus jogi jellegzetességeket a gazdasági folyamatok közvetlen szolgálatában nagymértékben figyelmen kívül hagyja, a minőségi különbségeket mennyiségekre redukálja*.

12. Mindebből nyilvánvaló, hogy a „gépezet”-modellre építő belső komplexitás és a „rendszer”-modellre épülő külső komplexitás más-más elvet követ a jogrendszer tagozódása kérdésében. A jog elvékonyítása ebből a szempontból azt jelenti, hogy a belső komplexitás koncepciója a jogrendszer tagozódása szempontjából *nem tulajdonít számottevő jelentőséget a jogi módszernek*.

Ez is a legélesebben az *NDK* jogirodalmában figyelhető meg. A *szovjet* felfogás — annak tulajdoníthatóan, hogy a specifikusan jogi módszer ismérvének jelentősége igen mélyen gyökerezik az egész jogtudományban — olyan megoldásra törekszik, amelyben a gazdasági jog is érvényesül, de a jogi módszer jelentősége is fennmarad: a gazdasági jog szabályozási módszerének a

²³ *Simalcsik — Soós*, A vállalati és szövetkezeti gazdálkodás új szabályai, Bp. 1969.

lényegét abban látja, hogy az a gazdasági viszonyokra irányuló jogi tevékenység *különböző* módszereit egyesíti.²⁴

Ebből azonban az következik, hogy a belső komplexitás módszere alig alkalmas arra, hogy *kodifikációs* koncepcióvá váljék, mert hiszen a kódex egyik jellegzetessége az, hogy egy széles jogterületet rendszerbe foglal. Jogi rendszerbe. Márpedig, mint kifejtettük, a belső komplexitás koncepciójában a jogi rendszernek nem sok lehetősége van. Ennek tudható be, hogy ahol ez a koncepció a legkövetkezetesebben érvényesül, az *NDK*-ban, a nagy kodifikációs nehézségek sok évi erőfeszítés után arra vezettek, hogy — legalábbis egyelőre — letettek a gazdasági törvénykönyv létrehozásáról, és kormány szinten, szét-darabolva és nem egységes rendszerben szabályozták a népgazdaságot. Ugyanakkor a polgári törvénykönyv kodifikálása tovább folyik. *Csehszlovákiában* pedig a gazdasági törvénykönyv valójában a népgazdasági ágazatok szerint rendezett gazdasági törvény; a 400 szakaszból az irányítási viszonyokról csak egy „Általános rendelkezések” címet viselő cím rendelkezik mindössze 26 szakaszban. A többi rendelkezés jobbára olyan jellegű, hogy helyet kaphatna egy szocialista polgári jogi szabályozás keretében is; e részben 272 szakasz kötelmi jogi jellegű, és ebből 43 szakasz kivételével az összes a kötelmi jog különös részébe tartozik.

13. A népgazdaság jogi szabályozása végeredményben emberi *magatartások* szabályozását jelenti, noha szükségképpen nagyszámú merőben technikai elemet is tartalmaz. A jogi elem a gazdaságihoz nemcsak az állami szankciót bocsátja rendelkezésre, hanem az emberi magatartások rendszerébe transzponálja a közgazdász és a mérnök által lefektetett célokat, megtervezett folyamatokat. Nem utolsósorban ebben van a létjogosultsága annak, hogy a jog kiépítése egy sajátos, az azt meghatározó gazdasággal nem azonos rendszer kiépítésével jár. Mármost a gazdasági mechanizmus „gépezet” vagy „rendszer” jellege más-más irányba orientál. A belső komplexitásnak a „gépezet” szolgálatára rendelt koncepciójában a „folyamatok szabályozása” dominál, a külső komplexitásnak a „rendszer” szolgálatára rendelt koncepciójában pedig a „magatartás-szabályozás”. Ez a különbség alapjában az „alkatrész” és „rendszer relatíve autonóm eleme” közti különbségből ered. A staatliche Leitungspyramide rendszerében, ahol a hierarchia minden elemét szoros vertikális kapcsolatok fűzik össze, egy gazdasági-műszaki-szervezési *folyamat* jogi formájába öntésről van szó, és ennek keretein belül, egyik „impulzus”-fajtaként szerepel a nevelés, mégpedig elsősorban fegyelemre nevelés a büntetés és jutalmazás elemeivel. Ahol viszont igen nagy a szerepe a vállalatok jogilag szabad döntéseinek, amelyeket egy a tervgazdálkodás által szabályozott piacon hoznak, ott szükségképpen a *magatartás-szabályozás* van előtérben. A gazdasági-

²⁴ Részletesen ld. *Laptyev*, Predmet i szisztéma hozajsztvennogo prava, Moszkva, 1969, 62—71.

műszaki-szervezési folyamat jogi szabályozása a relatíve autonóm *jogi* rendszert nem igényli, mert az említett folyamat egyes elemeihez rendeli hozzá a jogi szabályt és a jogi általánosítások csökevényesek maradnak, csak a jogra vonatkozó gazdasági általánosítások virulnak. Ezért is beszéltünk a jog elvékonyodásáról ebben a koncepcióban. A magatartás-szabályozás előtérben állása viszont a jogi rendszer előtérbehelyezésével jár.

14. Vizsgáljuk meg az eddigiek összefoglalásául, hogy mi történik a *belső komplexitás* rendszerében. A különböző jellegű jogi elemek rendszerileg összetartan léteznek. Ennek során hasonulnak egymáshoz. A jogi különbségek elhalványodnak. A minőségi eltérések mennyiségire redukálódnak. A jogi kötőanyag hiányában a jogi elemek atomizálódnak. A jogi rendszer megszűnik és az atomizált jogi elemek új, most már olyan rendszerbe szerveződnek, amely nem jogi természetű.

Ez a folyamat a gazdasági jog, mint jogágazat szintjén konkrétebben a következő jellegzetességeket mutatja:

a) A gazdasági jog vertikális szemléletben látja az egész jogot; ennek következtében centralizálásra orientál.

b) Alapvető, központi jelensége a valóban nagyon lényeges állami vezetés a munkapadig lehatoló demokratikus centralizmus jegyében. Az állami vezetés a legkifejlettebb gazdasági jogi elméletben egy kibernetikus rendszer vezérlő rendszere. A kibernetikai analógia arra vezet, hogy a minőségi eltérések mennyiségi eltérésekre redukálódnak.

c) Mindennek eredményeképpen a jog konkrét gazdasági célok szolgáltatására rendelt eszköztárra redukálódik,

d) ezért a jog rendszerét nem a jog törvényszerűségei adják, hanem a konkrét gazdasági tevékenység különféle sémái — más az NDK-ban és más a gazdasági jog szovjet híveinél.

Némi leegyszerűsítéssel ez *folyamatszabályozási* rendszer — természetesen nem olyan értelemben, ahogy erről a *kommunizmus jogmentes társadalmára nézve* a marxizmus klasszikusai szóltak —, szemben a külső komplexitás koncepciója által megvalósított *magatartás-szabályozással*.

A *külső komplexitás* rendszere, vagyis a hagyományos szocialista jogágazatokat fenntartó koncepció vegyítés helyett különtart és összekapcsol. Megőrzi a gazdaság meghatározó szerepéhez képest relatív jellegű jogi sajátosságokat és ettől azt várja, hogy a jog a specifikus hatóerejét teljesen ki tudja fejteni, és ezeket a különböző jogi természetű intézményeket működteti együtt. Konkrétebben ennek a lényege:

a) a hatalmi és gazdálkodási tevékenység jogának különtartása és megfelelő összekapcsolása. Itt pl. a kormány irányító tevékenysége és egy vállalati igazgató irányító tevékenysége gyökeresen eltérő jellegű: más a közhatalmi fölérendeltség, és más a merőben mur.kamegosztásból folyó fölérendeltség egy dolgozó kollektívában.

b) Ez a koncepció nem egyoldalúan vertikális szemléletű. Vertikális-igazgatási, horizontális-szerződési és intern (vállalaton, szövetkezeten belüli) viszonylatokban gondolkodik. Ezért önmagában nem orientál sem centralizációra, sem decentralizációra.

c) Központi jelensége a jogintézmény. A hitelt és a felelősséget pl. nem kapcsolja össze azon a címen, hogy zavarelhárító impulzusok.

d) A jogrendszer jogi rendszer marad, amely a jogalkotás csúcsain átfogó és jogilag lényegében homogén *kódexekben* fejeződik ki. A terület megkívánta összekapcsolás a jogi rendszer ágazatainak és intézményeinek különtartása talaján történik meg a kódexek alatti szinten végbemenő komplex jogalkotás, a tudomány, az oktatás és a jogalkalmazás során. Még visszatérek arra, hogy a külső komplexitás koncepciójának az összekapcsolás a figyelmet érdemlő, immanens neuralgikus pontja, amely azonban megfelelően kiküszöbölhető (20. pont).

IV.

15. Eddig alapján a belső komplexitás koncepciójának a gazdasági jog kialakítására irányuló szerepét, mintegy „belső oldalát” vizsgáltuk. A gazdasági jog kialakulása azonban természetesen az *egész* jogrendszerre is fontos hatással van. Most tehát a belső komplexitás koncepciójának mintegy a „*külső oldaláról*” lesz szó.

16. A belső komplexitás koncepciója — a „gépezet”-modell szolgálata folytán — a „hasznos” és az „üres” jogi általánosítás határát lejjebb vonja meg mint a külső komplexitásé, mégpedig mind elméletileg, mind kodifikációs-politikailag. A társadalmi tulajdon még hasznos absztrakció: két formája, az állami és a szövetkezeti még egy jogágazat keretében helyet kaphat. A szocialista tulajdonjog (társadalmi + személyi) azonban már nem hasznos absztrakció, hanem voltaképpen a burzscá jogászai formalizmus továbbélése szocialista viszonyok között. Mármost világos, hogy a szocialista tulajdonjog mindkét alakzatának, sőt, minden tulajdonjogi fajtának vannak bizonyos közös vonásai (pl. az elsajátítás dinamikáját és az elsajátított statikáját jogi eszközökkel biztosító hatalom a termelőeszközökön és más javakon, amely stratégiai szintű döntéseket tesz lehetővé), és vannak bizonyos különös vonásai (a termelőeszközök társadalmi és a szükségletkielégítési javak személyi tulajdona). Kétségtelen, hogy a kettő között lényeges különbségek is vannak. Ebben a helyzetben a kérdés az, hogy a jogágazat-képzés szempontjából milyen helyet és relevanciát tulajdonítunk az egésznek, és milyent a résznek (amely a maga részéről természetesen szintén további részekből állhat). A *belső* komplexitás koncepciója a szocialista tulajdonjog struktúráján belül a *részt* tekinti relevánsnak. A társadalmi és a személyi tulajdon már az államjog szintjén kerül az Alkotmányban szétválók, jogágazatképző ereje a társadalmi tulajdonnak

van: ez szervezi a már érintett jellegű egységbe a jogilag heterogén államigazgatási jogi, polgári jogi, pénzügyi jogi eszközöket. A társadalmi tulajdon mint jogágazatképző egység tehát egyfelől irrelevánsná minősíti a társadalmi és személyi tulajdon politikai-gazdasági összefüggését, és ezzel elvesznek a közös elemekre vonatkozó elvi és technikai szintű szabályok, másfelől irrelevánsná minősíti a fölé- és alárendeltségi, valamint a mellérendeltségi viszonyok jogi különbségét is, és ezzel megszünteti a jog jogi rendszerét. Ez a koncepció tehát a társadalmi tulajdont izolálja a személyi tulajdontól, és a gazdasági jog keretében az államigazgatási jogi, pénzügyi jogi, polgári jogi sajátosságoktól elvonatkoztatva igyekszik a gyakorlati gazdasági szervezési igényeket szorosan követve alapjában nem-jogi egységbe szervezni. Ez a megoldás áll közel a „gépezet”-modelljéhez, amelynek nincs szüksége a gépezeten kívüli elemekre, igényli a „gépezeten” belüli összes elem jelenlétét és azt, hogy ezek szorosan a „gépezet”-hez legyenek rendelve, vagyis szakadjanak el a „gépezet”-en kívüli rendszeri kapcsolataiktól. Ezzel szemben a *külső* komplexitás koncepciójában releváns az *egész* is. Itt a jogágazat-képzés szempontjából a kiindulás a gazdaság totalitása, és ennek szolgálata a különböző specifikus módszerekkel és eszközökkel rendelkező jogágazatok együttműködése révén. A tulajdonjog vonatkozásában ez azt jelenti, hogy annak valamennyi alakzata a polgári jogi szabályozás körébe tartozik, de csak annyiban, amennyiben a polgári jogi vonatkozásairól (és attól elszakíthatatlan vonatkozásokról) van szó: az állami szocialista tulajdonjog igazgatásának kérdése pl. államigazgatási jogi kérdés. Alighanem egyik megoldás sem tökéletes, és ez arra vezethető vissza, hogy az állami tulajdonjog valóban nagyon speciális a tulajdoni fajták között, egyrészt mert az állam a közhatalmat és a tulajdonjogot egyesíti, és szükségképpen közhatalmi eszközöket is igénybe vesz tulajdona működtetése során, másrészt mert az első olyan tulajdonjogi fajta, amelyből állampolgári minőségében senki sincsen kizárva, és az árúviszonyok mégis vállalati elkülönüléseket hoznak létre. Mármost egy bizonyos szinten – ott, ahol a népgazdaság köre a horizont – úgy tűnik, hogy a szocialista tulajdonjog mint absztrakció a jogi szabályozás számára értéktelenné vált vagy visszavonult az Alkotmány csúcsaira. Magasabb szinten azonban, ahol a tulajdoni rendszer egész mechanizmusa a horizont, világossá válik nemcsak a szoros összefüggés a társadalmi és a személyi tulajdon között, de az is, hogy a tulajdonjog minden formájában védi a „saját”-ot és biztosítja az elsajátítást, legfeljebb más és más eszközökkel: pl. a személyi tulajdon esetén a birtoklás, használat és rendelkezés triászra révén. a részvénytulajdonban hatalmat biztosítva a részvények többségét a kezükben tartóknak és elsajátítási jogot minden részvényesnek, állami tulajdon esetén pedig túlnyomórészt igazgatási aktusokkal való berendezést, működtetést, ellenőrzést téve lehetővé (vállalatalapítás, tevékenységi kör meghatározása, alapító vagyon rendelkezésre bocsátása stb.). Megjegyzem, hogy ugyanez áll a *szövetkezetekre* is. Nem értek egyet azzal az állásponttal, hogy a szövetkezeti

kódex egy „mini-gazdasági jog” elvi alapján áll. Ellenkezőleg: a kódex azzal, hogy a termelés és a szükségletkielégítés szövetkezeteit egybefoglalva szabályozta, élesen szembekerült a gazdasági jogi koncepcióval.

17. A szerződés, mint ismeretes, az áruviszony közvetlen jogi kifejezése. Az áruviszonyok jelentősége a gazdaság valamennyi szektorában jelentős. A csere egyaránt közvetít a termelés és a fogyasztás szférájában. Ezen az alapon a szerződéseknek nagyszámú és nagy jelentőségű közös szabálya alakult ki; a magyar ptk. eredeti 685 szakaszából 141 a szerződések közös szabályairól szól.

A gazdasági jog koncepciójában azonban a szerződések közös szabályai nem férnek bele, csak azok a szerződések, amelyek a szocialista szervezetek között jönnek létre. Gyakran ezek is más, a belső komplexitás által indikált rendszerben. A *Laptyev*-szerkesztette gazdasági jogi monográfia VI. fejezete pl., amely a gazdasági kötelekről és gazdasági szerződésekről szól, és legalább egy a gazdasági jogon belüli szerződési általános részt tartalmazhatna, ehelyett árujellegű kötelekről, vállalati kötelekről és gazdaságirányítási kötelekről szól. Vagyis itt is, akárcsak a vállalati jogosultságok esetében, nem egy jogi rendszer érvényesül, hanem a vállalati horizontális, intern és vertikális gazdasági szervezési kapcsolatok jogilag heterogén rendszere. A belső komplexitás koncepciója szerint egységet, mégpedig gyakorlati-gazdasági egységet a népgazdasági kötelek alkotnak; ebből ki vannak zárva a szocialista szervezetek és állampolgárok közti, valamint állampolgárok egymásközti szerződésai. A külső komplexitás koncepciója számára viszont az egység valamennyi árujellegű (relatív autonóm felek viszonyában jelentkező) kötelelem, az alanyokra és szektorokra tekintet nélkül; ez viszont kizárja az állami gazdaságirányítás viszonyaiból és a vállalati gazdálkodás intern viszonyaiból eredő kötelekkel való rendszeri egységet.

Itt számcimra meglehetősen világos a belső komplexitás koncepciójának két gyakorlati hibája:

a) A hagyományosan polgári joginak nevezett szerződések közös szabályaira szükség van. Ez következetes gazdasági jogi megoldás mellett igen nagyszámú azonos szabályt igényel a gazdasági és a polgári törvénykönyvben. Nem túlságosan sikerült ebből a szempontból a *csehszlovák* megoldás: itt a kötelmi általános rész bizonyos kérdéseit a ptk., más kérdéseit a gazdasági törvénykönyv szabályozza; pl. a képviseletet, a jogok és kötelezettségek módosulását és megszűnését a ptk., a szerződésszegést és a szerződéskötést (ebben a sorrendben) a gazdasági törvénykönyv.

b) A szocialista országokban változó számú olyan szerződésfajta van, amelyet a társadalmi tulajdon és a személyi tulajdon szektora egyaránt igénybe vesz. Minimálisan ilyen a hitel (bankhitel), a fuvarozás, a biztosítás, a bérlet, a letét, az építési vállalkozás, de ilyen Magyarországon a vállalkozás, a társaság, a bizomány és a szállítási szerződés is csak az adásvétel egy sajátos faj-

tája. Ilyen módon a népgazdasági szerződések *nem különülnek el* a többi szerződéstől. Az ún. „gazdasági szerződés” szétfolyó fogalom, amelyet csak az tart össze, hogy bizonyos szerződésfajták a népgazdaságban *is*, kivételesen *csak* a népgazdaságban kerülnek alkalmazásra. A „gazdasági szerződés” szabályozása a kötelmi jogban is nagyarányú megkétszereződésre vezetne. Függetlenül elméleti meggondolásoktól, ezért gyakorlatilag is hibás volna a „minigazdasági jogi” megoldás, amely a ptk.-n belül próbálná rendszerileg elkülöníteni a direkt tervlebontási rendszer megszűnése után e szerződéseket a többi áruszerződéstől.

18. Az ebből a részből levonható fő következtetés az, hogy a jogi rendszernek a gazdasági tevékenység vagy szervezet sémáján alapuló rendszerrel való felváltása jogintézmények kettévágására vezet, magasabb fokú általánosítások (szocialista tulajdonjog, áru- vagy autonómstruktúrájú szerződés, felelősség stb.) rendszeralkotó relevanciájának tagadása útján. A belső komplexitás koncepciója mind a rendszer, mind a még hasznosnak tartott jogi általánosítás megválasztásában, mind pedig a jogintézményi szintről a jogszabályi szintre való leszállás tendenciájában a külső komplexitás koncepciójához képest közelebb megy a mindennapi gyakorlathoz. Mielőtt ezt feltétlenül előnyűl tudnánk be, hadd emlékeztessünk arra, hogy a gyakorlathoz a legközelebb a common law esetjogi szemlélete száll le; nem is látja a fáktól az erdőt, pragmatistává válik, olyan szférákban marad, amelyben az elméleti közönyösség természetes közeg. A belső komplexitás koncepciójára ez természetesen nem áll, sőt, NDK-beli megnyilvánulásai a lehető legideologikusabbak, de a meggondolások eredménye jogi szempontból közel kerül a realizmus felé, mert hajlamos arra, hogy a jogban csupán a gazdasági gyakorlat adminisztratív-technikai segédeszközét lássa.

A belső komplexitás koncepciójának a célja az, hogy egységes rendszerben gyűjtse össze mindazt, amire a népgazdaságnak jogi téren szüksége van. Eltekintve mármint a munkajog, mezőgazdasági termelőszövetkezeti jog és a gazdasági bűncselekmények hagyományos, de a gazdasági jog alapkoncepciójának ellentmondó kívülmaradásától, ez a célkitűzés lényegében két alternatívát enged:

a) A célkitűzés megvalósítható jogintézmények *elsorvasztása* árán. Arra, hogy a tulajdonjog, a szerződési jog, a felelősségi jog vagy akár a pénzügyi jog közös szabályait, vagy a személyi jognak a jogi személyekre vonatkozó részét egy gazdasági kódexbe belekodifikálják, senki sem gondol; inkább formalisztikusnak tekintik ezeket az igényeket és a burzsoá-római jogi koncepció meghaladásának elsorvasztásukat.

b) Ha az említett és más jogintézmények elszegényítését nem tekintik célnak, akkor a gazdasági jogi célkitűzés *nem va'ósítható meg*. A „gazdasági szerződések” szabályai mögött szükségképpen ott vannak pl. a szerződéskötés, módosítás, megszűnés; a cselekvőképesség; az érvénytelenség stb. szabályai.

Ezek vonatkozásában a gazdasági törvényben hézag támad. Ezt a hézagot alighanem a polgári törvénykönyvekből kell kitölteni, ha pedig ezek sem tartalmaznak ilyen szabályokat, akkor az arbitrázs fcgja ezeket a szocialista polgári jog hagyománycs nemzeti leltári anyagából elővarázsolni. Naturam expellas furca, tamen usque recurret.

Ebben állnak a belső komplexitás koncepciójának *gyakorlati* kodifikációs nehézségei.

V.

19. Mindkét koncepció arra törekszik, hogy meghaladja a citoyen-bourgeois szétváláson alapuló közjog-magánjog dichotómiát a fejlődés jelenlegi szintjén, amikor a szétválás felszámolásának alapvető feltételét a termelőeszközök társadalmi tulajdonba vétele már megteremtette ugyan, de a szétválás maradványai még fennállnak. A meghaladás alapja tehát mindkét koncepcióban a társadalmi tulajdon győzelme, de ez a meghaladás még számolni kénytelen a társadalmi és egyéni érdek immár nem antagonisztikus konfliktusaival, amelyek egy része csak a tudati elmaradottság következménye, másik része azonban reális gazdasági tényekben gyökerezik.

A belső komplexitás koncepciója azzal, hogy a társadalmi tulajdon szféráját a személyi tulajdon szférájától élesen elválasztja, a felszínen erősíteni látszik a közjog-magánjog dichotómiáját. Valójában azonban egyáltalán nem ez a helyzet. A gazdasági jog lényegéhez tartozik az államigazgatási jog és polgári jogi módszerek „szerves” összeolvasztására tett kísérlet, amelynek erőteljes jogi „fedezet”-ét a nagy jelentőségű egyesülések, kombinátok adják a maguk vegyesen igazgatási és gazdálkodási feladataival, továbbá a minisztériumok önálló elszámolási rendszere és a vállalati tervezésnek és irányításnak állami tervezésként és irányításként való felfcgása. A szétválás nyemait őrző állampolgári, illetve fogyasztói jogviszonyok mellett tehát ott vannak a gazdasági jogi viszonyok, amelyekben a szétválás feloldódott.

A külső komplexitás koncepciója a közjog-magánjog dichotómiájának másfajta meghaladását teszi lehetővé, noha ez a megoldás — derűlátóan szólva: egyelőre — még az állam- és jogelméletben nem talált kedvező visszhangra. Végző fokon ez is azon alapul, hogy a társadalmi tulajdon a jogban is merőben új helyzetet hozott létre, de ahelyett, hogy a társadalmi tulajdon szféráját annak összes jogviszonyával elszakítaná a vegyes és személyi tulajdoni szférától, specifikusnak csak a társadalmi tulajdon intern viszonyait tekinti.²⁵ azt, hogy az össznépi tulajdon reálissá teszi az ösztársadalmi érdekeltséget és a csoporttulajdon, illetve a vállalati kollektív munka csoportérdekeltség kiépítésének a lehetőségét teremti meg. Közelebbről:

²⁵ A családjog mint kiskollektíva-jogág kérdését most figyelmen kívül hagyjuk.

a) a vállalati, szövetkezeti csoportérdek közvetít a társadalmi és egyéni érdekek között: a népgazdasági tervnek a gazdasági szabályozókról szóló része csoportérdekké alakítja mind az egyéni, mind a társadalmi érdeket;

b) az egyének mint *állampolgárok* a társadalmi tulajdon részesei, a társadalmi érdek hordozói, mint *dolgozók* tulajdonosi (szövetkezeti) és nemtulajdonosi (vállalati) kollektívákat alkotva a csoportérdeket hordozzák, és mint *fogyasztók* — eltekintve a jelenleg visszaszoruló tendenciájú társadalmi szolgáltatásoktól —, mint személyi tulajdonosok az egyéni érdekek hordozói.

Ebből adódik, hogy a jogviszonyok vagy *össztársadalmiak* (az állampolgár, a közhatalom jogviszonyai), vagy *csoportkollektíva*-viszonyok (a dolgozók jogviszonyai, vagyis a vállalati és szövetkezeti intern jogviszonyok), vagy *relatív autonóm* felek jogviszonyai (a fogyasztók jogviszonyai, a gazdasági egységek horizontális áruviszonyai vagy ehhez hasonló jogviszonyai). Az első jogviszonytípust a közhatalmi elem jellemzi, a másodikat az, hogy egy strukturált kollektíva közhatalomtól mentes alá- és fölérendeltséget is ismerő egyéni és csoportviszonyairól van szó, a harmadikat pedig az egyenjogúság és mellérendeltség. Ebben a koncepcióban tehát a közjog-magánjog dichotómiáját az a *dolgozó* oldja, aki mint állampolgár az állami tulajdon államjogi résztulajdonosa, mint fogyasztó a személyi tulajdonát egy szocialista kollektíva tagjaként, kollektív érdekeltségben szerzi, illetve objektívebb és egyszerűbb megfogalmazásban: a *csoportérdek* oldja a dichotómiát. Így jön létre a közérdek és magánérdek szférái helyett az össztársadalmi — csoport — egyéni érdek három igen szorosan összekapcsolódó szférája a maguk jellegzetes jogviszonytípusaival.²⁶

VI.

20. Végezetül néhány szót arról, hogy miért él a gazdasági jogi vita a monopolkapitalizmus kialakulásától, illetve a szocialista forradalmaktól napjainkig. Itt nyilván nem valamiféle ragályos tévedésről van szó és nem is arról, hogy mindenki a saját kényszerzubonyába gyömöszöli a valóság tényeit és saját kényszerképzetait, legfeljebb — legáltalánosabban — arról, hogy egy jelenségkomplexum különböző gondolatrendszerekben ragadható meg. Közélebről a vita szívós életképességének a fő okait a következőkben látom:

a) A hagyományos „tisztá” liberálkapitalista megoldást alaposan kikezdte az állam megnövekedett gazdasági szerepe, a centrális irányítás és tervezés bizonyos fokú szükségszerű bevezetése a modern gazdaságba. Létrejöttek komplex jogterületek (beszélnek pl. természetvédelmi jogról stb.).

b) Hozzájárult ehhez, hogy elszaporodtak a merőben adminisztrációs-technikai szabályok a klasszikus magatartás-szabályok rovására.

²⁶ *Supranowitz* is említi az „Übereinstimmung der gesellschaftlichen, kollektiven und persönlichen Interessen der sozialistischen Produzenten”-t (im. 1061.), de ennek rendszerképző jelentőséget nem tulajdonít.

c) Végül, de talán elsősorban: sem a belső, sem a külső komplexitás rendszere nem tökéletes. Nema a tökélyt, hanem az optimumot keressük. Ha valamelyik koncepció megvalósul, hiányosságai mindig elegendőek ahhoz, hogy a másik koncepciót vessék vele szembe. A kritikát kiterjeszti az, hogyha extrapolált, vagyis pl. a „gépezet” modell viszonyainak alapulvételével bírálja a „rendszer” modellre épülő jogi megoldást és viszont.

A belső komplexitás koncepciójának immanens hátrányaival eleget foglalkoztam. A külső komplexitás koncepciójával — mint említettem — azt vetik szembe, hogy nem tartja együtt a népgazdasági joganyagot, noha az funkcionálisan egységet alkot. Ez az érv valóban rámutat a külső komplexitással együttjáró bizonyos veszélyekre, azonban a diagnózis túlzott és a terápia elhibázott.

Az egész népgazdasági joganyag összegyűjtése és különösen kódexbe foglalása szükségtelen és lehetetlen. Szüségtelen, mert az egészre senkinek sincs szüksége. Aki az építőiparban jogász, annak nincs szüksége a belkereskedelem teljes szabályrendszerére. De lehetetlen is, mert a jogi tevékenység visszanyúl a általánosabb, a gazdaság körét meghaladó intézményekhez (pl. késelem, érvénytelenség, elállás stb., stb.). Különösen lehetetlen a mi mechanizmusunkban, ahol szétválak az állami és a gazdálkodó tevékenység, ahol ezért a gazdaságban használatos és azon kívül használt joganyag egynemű, úgyszólván ugyanazokat a szerződésfajtákat veszik igénybe, a népgazdasági és más szerződések részleteltéréseinek jó része véletlenszerű, és a ptk.-nak fokozottan a népgazdasági modellre építő reformjával remélhetőleg eltűnik. A gazdasági kódex a kérdést nem oldja meg, mert abba amúgy is csak a legfontosabb, legstabilabbnak látszó rendelkezések vehetők fel, akárcsak a polgári törvénykönyvbe.

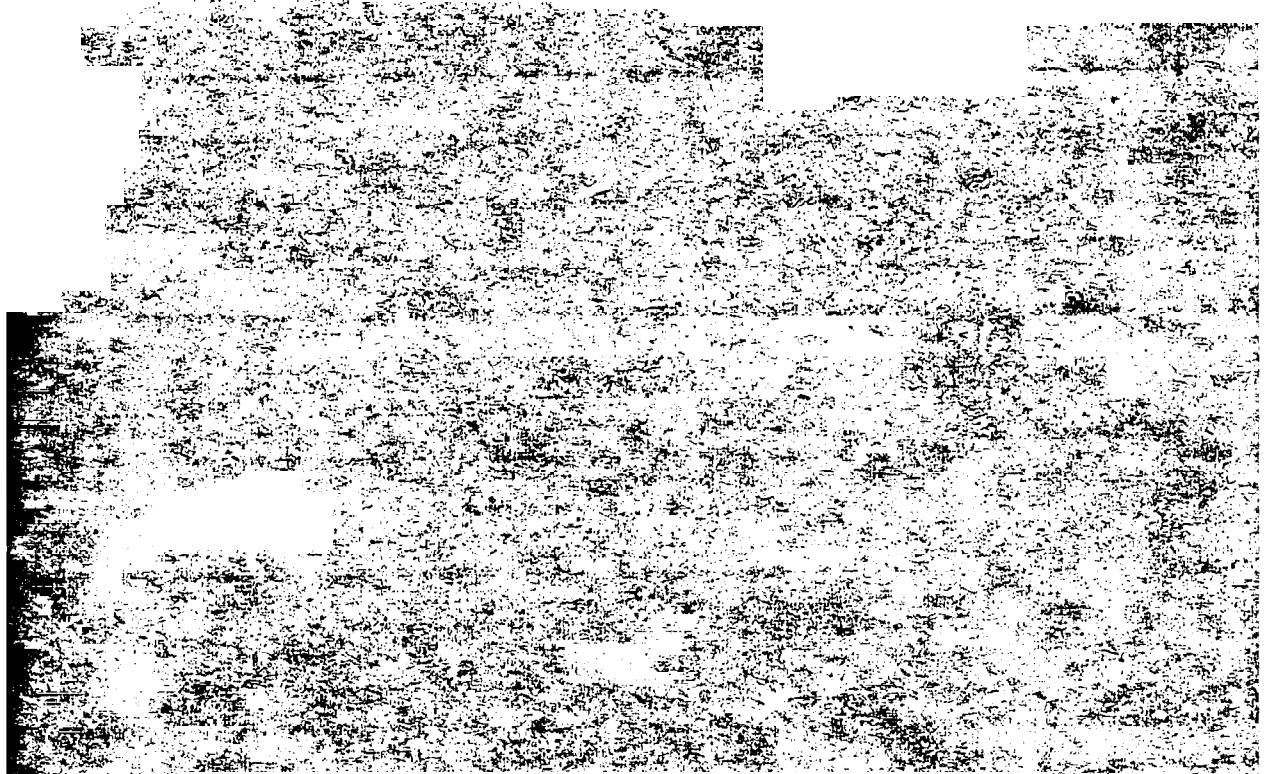
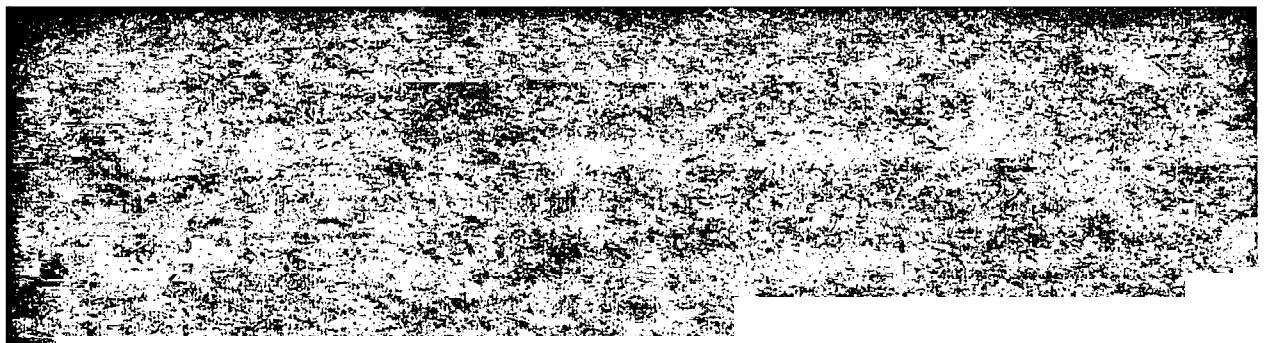
Mindazonáltal van itt probléma. Míg a belső komplexitás koncepciója *eleve vegyíti* az eltérő jogi eszközöket és ezzel okozza a *vázolt elméleti, jogpolitikai és gyakorlati* problémákat, addig a külső komplexitás koncepciójának a neuralgikus pontja a különböző jogágazatokba tartozó intézmények megfelelő szintű, mértékű és módszerű *összekapcsolása* a jogászai munka különböző területein: a jogalkotásban, jogtudományban, jogi oktatásban stb. Ez *gyakorlati jellegű* probléma valamennyi felsorolt területen. Nem utolsósorban éppen a gazdasági jog híveinek kritikája következtében egyre több a tudatos erőfeszítés e probléma megoldására. Pl. a Szovjetunióban a gazdasági jog legismertebb ellenzójének, *Brátusznak* a vezetésével egy kollektíva, amelynek minden tagja ellenzi a gazdasági jogot, írt egy elméleti és gyakorlati munkát a gazdasági jogalkotás rendszerezéséről.²⁷ Nálunk kézikönyvek, jogszabálygyűjtemények, monográfiák jelentek meg, a Jogász Szövetségben működik egy munkaközösség, amely a népgazdaság jogi kérdéseivel foglalkozik, az egyetemeken meg-

²⁷ *Brátusz, Szisztyematizacija hozajsztvennogo zakonodatjelsztava*, Jur. lit. Moszkva, 1971. 1. kül. bev. 4—5.

indult a gazdasági ágazati oktatás stb. Lehet, hogy mindez nem elegendő. Ebben az esetben azonban ebben a körben kell többet tenni és nem áttérni a belső komplexitás koncepciójára.

Különböző szerszámok attól nem lesznek egyneművé, hogy ugyanannak a megmunkálására veszik azokat igénybe. A fúró fúró marad, a kalapács kalapács marad. *Külön* kell őket gyártani, kezelésüket *külön* kell elsajátítani, és -- *együtt* kell alkalmazni őket.

Ez a külső komplexitás koncepciójának a lényege.

VÁLLALATI SZERVEZÉS ÉS SZERVEZÉSTUDOMÁNY

(Beszámoló egy vitáról)

FÖLDI TAMÁS

Az MSZMP Központi Bizottsága és a Kormány múlt év végén nagy jelentőségű határozatokat hozott a vállalatszervezés tökéletesítésére. Ismeretes, hogy a vállalaton belüli szervezés, az üzem- és munkaszervezés színvonala elmarad a termelés technikai szintjétől, és ez gátolja mind a termelés tárgyi feltételei, mind pedig a munkaerő hatékony kihasználását. A magyar gazdaság e nem új keletű problémájának azzal a hangsúllyal való felvetését, ahogy ezt a határozatok teszik, folyó ötéves tervünk hatékonyságnövelési célkitűzései szükségessé, az új gazdaságirányítási rendszer teremtette feltételek pedig lehetővé tették. A határozatokból közvetlenül következik, de voltaképpen enélkül is nyilvánvaló az a jelentős szerep, amely a feladatok megoldásában a tudományok egész sorára vár. Ennek felismerése készítette az MTA Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának négy bizottságát, az Ipargazdasági Bizottságot, a Közgazdaságtudományi Bizottságot, a Munkatudományi Bizottságot és a Szervezéstudományi Bizottságot, hogy együttes ülésen tűzzék napirendre és vitassák meg az említett határozatból fakadóan a tudományra váró feladatokat, e feladatok megoldási lehetőségeit, valamint a kérdés komplexummal összefüggő egyéb problémákat.

A vitára — amelynek előkészítését a bizottsági elnökökből és titkárokból álló munkabizottság végezte — *Wilczek Jenő*nek, a Pénzügykutatási Intézet igazgatójának elnöklétével f. év április 21-én került sor. *Dózsa Lajos*, az MSZMP Központi Bizottság Gazdaságpolitikai Osztálya munkatársának és *Román Zoltán*nak, az Ipargazdaságtani Kutatócsoport igazgatójának bevezető referátumát több órás vita követte. Az alábbiakban megkíséreljük, hogy a referátumokban és a vitában felmerült legfontosabb kérdésekről összefoglaló tájékoztatást nyújtsunk.

A vállalati szervezésről szóló határozatról általában

Dózsa Lajos referátumában hangsúlyozta, hogy a vállalati szervezés helyzetéről végzett többéves vizsgálat és az ennek nyomán hozott határozatok szervesen kapcsolódnak a párt- és az állami vezetés által kezdeményezett azon elemzésekhez, amelyek során az elmúlt évtizedben szisztematikusan napirendre kerültek népgazdaságunk legfontosabb időszakos, de egyben perspektivikus kér-

dései. A határozatok meghozatalát széles körű vita előzte meg, amelyben az illetékes, pártfórumokon kívül részt vettek gazdaságirányítási szerveink, vállalataink és a tudományos élet képviselői. A vizsgálatok és a határozatok az átfogó rendszerszemlélet jegyében kerültek lefolytatásra, illetve megfogalmazásra. Ennek a komplex szemléletnek kell érvényesülnie a határozatok végrehajtásában is.

A vita valamennyi résztvevője egyetértett abban, hogy a határozatok és megfelelő végrehajtásuk hatalmas jelentőséggel bírnak népgazdaságunk kívánatos fejlődési iránya szempontjából. Ugyanakkor a felszólalók rámutattak néhány olyan problémára is, amelyek megoldatlansága általánosságban fékezheti a határozatok megfelelő végrehajtását. *Román Zoltán* felvetette, hogy mennyire elengedhetetlen a határozat végrehajtásának ágazati felelős szervei közötti szoros kooperáció. Ennek az együttműködésnek már a végrehajtás kezdeti fázisában ki kell alakulnia, egyelőre azonban még nem világos, hogyan fog ez az együttműködés kibontakozni. Az együttműködést a minisztériumok és az intézetek vonalán leginkább a tudományos kutatás oldaláról tudjuk elősegíteni: egyrészt a nagyobb igényű kutatások indításának összehangolása, másrészt eredményeik együttes megvitatása, harmadsorban a gyakorlati munka tapasztalatait elemző és általánosító kutatások szervezése útján.

Szervezés és mechanizmus

A vita résztvevőinek túlnyomó többsége egyetértett azzal, amit *Dózsa Lajos* vitaindító referátumában hangsúlyozott, hogy az új gazdaságirányítási rendszer a korábbinál kedvezőbb feltételeket teremtett a vállalati szervezés magasabb színvonalra emelése számára. Többen azonban nem látták problémamentesnek ezt az összefüggést. *Román Zoltán*, *Szabó Kálmán*, *Tímár János*, *Marosi Miklós*, *Wilcsek Jenő*, *Weltner Andor* különböző oldalakról hangsúlyozták, hogy gazdaságirányítási rendszerünkben még ma sem jelentkezik elég erős kényszer, olyan pozitív ráhatás a gazdasági környezet oldaláról a vállalatokra, ami elengedhetlenné tenné a szervezés színvonalának emelését. A vállalatnak sok egyéb lehetősége is van arra, hogy könnyebben növelje nyereségét. *Tímár János* arra utalt, hogy bár a munkaerőhiány egyfelől kényszerítő erővel bírhat, a munkaerőforrások ésszerűbb kihasználására, ugyanakkor a munkaerőhiányból következő jelenségek fékező hatást is gyakorolnak a vállalati szervezésre. *Marosi Miklós* azokat az összefüggéseket hangsúlyozta, amelyek a vállalaton belüli szervezési színvonal és a népgazdaság szervezési színvonal között fennállnak, és ebből a szempontból mutatott rá bizonyos korlátozó tényezőkre. Ugyanakkor ellenvetésre találtak *Kiss Lászlónak* azok a fejtegetései, amelyek túlságosan is a gazdasági környezetre hárították a „felelősséget”, a szervezés viszonylag alacsony színvonaláért illetve azért, hogy az elmúlt években nem találkozhattunk kielégítő mértékű erőfeszítésekkel ennek leküzdésére.

A szervezéstudomány szerepe, helyzete, feladatai

A vitában érthető módon központi helyet kaptak a szervezési határozatokkal kapcsolatos tudományos feladatok és problémák. *Dózsa Lajos* referátuma és a hozzászólások egyértelműen rámutattak arra, hogy a határozatok által kitűzött célokat tudományosan megalapozott szervezési tevékenység nélkül nem lehet elérni, és hogy e tekintetben számos tudományágra, mindenekelőtt a szervezéstudományra igen nagy feladatok várnak. Többen megállapították, hogy a szervezéstudomány ma már polgárjogot nyert, fontosságát senki nem vonja kétségbe, de elhangzott az is, hogy a szervezéstudomány még nem képes eleget tenni a reágháruló nagy feladatoknak.

A szervezési határozatokkal kapcsolatos tudományos feladatok kérdésését a referátumok és a hozzászólások sokoldalúan világították meg. *Dózsa Lajos* a megoldandó feladatok közül kiemelte a szervezéstudomány tartalmának, belső rendszerének kialakítását. *Kovács István* hangsúlyozta, hogy különbséget kell tenni a szervezési tevékenység, a tudományosan megalapozott szervezés és a szervezéstudomány között. Az utóbbi is összetett jelenség. Meg kell különböztetni az általános szervezési elméletet és módszertant, az ágazati szervezési diszciplínákat és a funkcionális szervezési diszciplínákat. Hangsúlyozta, hogy a tudománynak az alap kutatással egyenrangúan fontos, sőt azt bizonyos vonatkozásban megelőző feladata a korszerű szervezési eljárások megfelelő adaptálásának elősegítése. A szervezéstudomány eredményei gyakorlati alkalmazásának jelentőségét hangsúlyozta *Szabó Kálmán* is, rámutatva arra, hogy a már régóta kidolgozott módszerek, ismert eljárások sem kerülnek bevezetésre. Ugyanezt emelte ki *Parányi György* is. *Szaló Kálmán* a szervezéstudomány és a gyakorlat összefüggésének másik oldalára is rávilágított nevezetesen arra, hogy a szervezéstudományi vizsgálatoknak gyakorlati tapasztalatokon, vállalati szervezések tapasztalatainak feldolgozásán kell alapulniuk. *Horváth László* elmondta, hogy a vállalatok a szocialista viszonyokra is érvényes szervezési módszerek kidolgozását várják a tudománytól, nagy jelentőséget tulajdonítanak a szervezés fogalomtára tisztázásának, és a nyugati szervezési módszerek tudományos bírálatának. Annak a nézetének adott kifejezést, hogy az alkalmazott szervezéstudományi kutatások ma még gyermekcipőben járnak, holott ezek nélkül tudományosan megalapozott szervezés megvalósítása elképzelhetetlen.

Kutatásszervezési kérdések

Az említettek közül a tudományos kutatásra háruló megnövekedett feladatok megfelelő intézményi rendszer kialakítását teszik szükségessé, húzta alá referátumában *Dózsa Lajos*. Ezenkívül hangsúlyozta, hogy leküzdendőek azok a veszélyek, amelyek e területen is jelentkeznek egyes tudományos monopóliumok kialakulása tekintetében. Az intézményi rendszer fejlesztése különböző

variánsokban sok más hozzászólásban is határozottan felvetődött. *Kovács István* és *Harsányi István* javaslatot tett a tudományos minősítési rendszer olyan módcsítására, amelynek keretében a szervezéstudomány előtt álló kutatási feladatok preferálása megoldható. *Kovács István* javasolta, hogy a távlati tudományos terv közigazgatási kutatási főiránya keretében a szervezéstudomány fejlesztésére helyezték a fő hangsúlyt, és nézete szerint a „Szocialista vállalat” közigazgatási kutatási főirány keretében is megoldható a szervezéstudományi kutatások fejlesztése. *Szabó Kálmán* ezzel kapcsolatban felhívta a figyelmet: eldöntendő kérdés, vajon a szervezéstudományi kutatások koordinálása a „Szocialista vállalat” kutatási főirány keretében, vagy attól elkülönülten történjék. *Dózsa Lajos* a valamennyi szervezéstudományi kutatási irányt átfogó koordinálás mellett foglalt állást. *Román Zoltán* hangsúlyozta, eldöntendő: hozzanak-e létre a szervezéstudományi kutatások céljára egy központi kutatóbázist, de feltétlenül erősíteni kell a különböző intézetekben folyó kutatások koordinálását, s az alapozó kutatások finanszírozásához nagyobb központi keretet kell biztosítani. Az intézményi rendszer hiányosságait több oldalról bírálta felszólalásában *Ladó László*, határozott intézkedéseket sürgetve ezek felszámolására.

Többen felvetették az ipargazdasági és üzemszervezési intézetek szerepét és helyzetét. *Román Zoltán* kiemelte, hogy ezek az intézetek nehézségekkel küzdenek, a mennyiségi és a minőségi igények egyidejű kielégítése terén. Viszonylag kevésbé jutnak hozzá alapozó jellegű vizsgálatokhoz. Ugyanakkor a különböző ágazatokhoz tartozó intézmények munkájában sok a párhuzamosság, még több azonban a fehér folt. Ez szükségessé teszi az ágazati kutatóintézetek eddigénél nagyobb együttműködését. *Horváth László* arra tett javaslatot, hogy az egyes nagyvállalatok szervezési részlegeit éppen úgy tekintsék a szervezési kutatások bázisának, mint az ipargazdasági és üzemszervezési intézeteket. A vita során az is felmerült, hogy ezen intézetek nyereségre való orientáltsága fékezi a kutatótevékenység bizonyos területeinek kibontakozását. Kérdésesnek tartották egyes felszólalók, hogy helyes-e a kutatásokat és a szervezést azonos intézményekben végezni, nem lenne-e célszerűbb külön szervező vállalatokat létrehozni.

Az Akadémia feladatai

Dózsa Lajos referátumában hangsúlyozta, hogy az illetékes párt- és állami szervek az Akadémiától várják a szervezési határozat végrehajtása tudományos alapjai megteremtésének megszervezését. Többen hangsúlyozták, hogy ezen belül természetesen más feladatok hárulnak az Akadémia kutatóapparátusára és mások a testületi szervekre. Gondosan megvizsgálandó, milyen feladatoknak tudnak eleget tenni az Akadémia testületi szervei. *Román Zoltán* rámutatott arra, hogy egyaránt hiba lenne az Akadémia testületi szerveinek

jelentőségét ebből a szempontból lebecsülni vagy túlbecsülni. Az Akadémia testületi szerveire nagy feladatok hárulnak, mindenekelőtt a szervezéssel kapcsolatos tudományos kérdések, kutatási irányok, kutatásszervezési módszerek megvitatása, véleményezése terén. A kritikai élet kibontakoztatása, a tudományos kommunikáció aligha oldható meg az Akadémia testületi szerveinek aktív közreműködése nélkül. Az együttes ülést szervező négy bizottság között megfelelő együttműködést kell kialakítani oly módon, hogy a Szervezéstudományi Bizottság elsősorban az általános szervezéstudományi kérdésekkel, a Munkatudományi Bizottság a munkaszervezési kérdésekkel, az Ipargazdasági Bizottság a szervezés ipari alkalmazásának kérdéseivel, a Közgazdaságtudományi Bizottság a szervezéssel összefüggő közgazdasági problémák, mindenekelőtt a gazdasági környezet kérdéseivel foglalkozik. *Ladó László* javasolta, hogy a testületi szervek közül a szociológiai bizottság és az agrárüzemszervezési bizottság is vállaljon aktív szerepet a szervezési határozatokból adódó feladatok megoldásában. *Szabó Kálmán* javaslatot tett a vállalat-szervezés, továbbá a szervező szakemberképzés kérdéseiről tartandó tudományos konferenciák megszervezésére. A vita összefoglalójában ajánlás született arra nézve, hogy az egyes akadémiai osztályok és bizottságok vizsgálják meg, mily módon működhetnek közre a feladatok megoldásában. *Parányi György* javasolta, hogy az Akadémia illetékes Bizottságai megfelelő információk birtokában rendszeresen biztosítsanak fórumot a fontosabb ipari-szervezési kísérletek, új módszertani alkalmazások tudományos igényű megvitatásához, a tapasztalatok leszűréséhez.

A vitában felmerült azonban az is, hogy az Akadémia testületi szerveinek csak korlátozott eszközök állnak rendelkezésére a tudományszervezés terén. Nem rendelkeznek pénzeszközökkel, megfelelő hatáskörrel és apparátussal sem. E korlátok szabta határokon belül azonban szükséges és hasznos tevékenységet fejthetnek ki.

Harsányi István szóvá tette, hogy az Akadémia jelenlegi szervezete kevésbé alkalmas az interdiszciplináris kutatások akár elvi, akár gyakorlati irányítására. Ezeknek a tudományágaknak még nincs kialakult helyük az Akadémián, és sürgette az előrelépést ezen a téren.

A vitában felszólaltak közül többen rámutattak arra, hogy (pl. *Ladó László*) egyelőre nem világos, mi módon tud eleget tenni az Akadémia Központi Hivatala a szervezési határozatban foglalt kötelezettségeknek, hogyan alakul az ott szervezett kutatáskoordinálás.

Szakemberképzés

Több felszólaló hangsúlyozta, hogy a szervezési feladatok megoldásának egyik legfontosabb feltétele megfelelő szervező szakember gárda kialakítása. *Szabó Kálmán* ismertette a Közgazdaságtudományi Egyetem ezzel kapcsolatos

elképzeléseit. *Ladó László* a Közgazdaságtudományi Egyetem és a Budapesti Műszaki Egyetem együttműködésének szükségességét húzta alá. *Kovács István* felhívta a figyelmet a posztgraduális képzés megoldatlanságára. *Wilczek Jenő* és többen mások hangsúlyozták, hogy a szervezők tényleges kiképzése csak a gyarkolatban történhet meg, és bármiféle oktatás is csupán az alapokat képes biztosítani. Többen óvták az illetéseket külön szervezéstudományi szakok létrehozásától.

* * *

A fenti nagyobb témakörökön túl a felszólalók igen sok részletjavaslatot és részletmegjegyzést tettek. Többek között felhívták a figyelmet arra, hogy a publikációs fórumok is szervezzék a szervezéstudományi közlemények megjelenítését; a szervezés fejlesztése terén igen nagy jelentősége van a nemzetközi és a belföldi tapasztalatcserének; biztosítani kell a szervezéstudományi kutatás és a kutatási eredmények alkalmazásához szükséges tájékoztatási bázist; szervezéstudományi tájékoztatási központot kell létrehozni.

Az elhangzott referátumokról és a széles körű vitáról adott rövid beszámoló szükségképpen fogyatékoságai ellenére is úgy véljük, alátámasztja azt az ülésen is elhangzott értékelést, hogy a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya négy bizottsága hozzájárult a szervezési határozatok megvalósításával kapcsolatos problémák felvetéséhez, állást foglalt egyes fontos elvi kérdésekben, és így bár kezdeti, de eredményes lépést tett a határozatok végrehajtásának megszervezése terén.

VITA A KÖZIGAZGATÁS TUDOMÁNYOS VIZSGÁLATÁNAK AMERIKAI TAPASZTALATAIRÓL

NAGY ENDRE

I.

A Magyar Tudományos Akadémia Szervezéstudományi Bizottsága 1972. március 13-án vitaülést rendezett „A közigazgatás tudományos vizsgálata az Amerikai Egyesült Államokban” címmel. A résztvevők előzetesen kézhez kapták *Lőrincz Lajos*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete tudományos főmunkatársa által készített több mint hetven oldalas referátumot.*

Kovács István, az Akadémia levelező tagja, a Szervezéstudományi Bizottság elnöke nyitotta meg az ülést. Bevezetőjében emlékeztetett arra, hogy a Szervezéstudományi Bizottság 1970 októberében tartott ülésén vitatta meg a közigazgatás fejlesztésével kapcsolatos legjelentősebb kutatási feladatokat tartalmazó távlati kutatási koncepciót. A Bizottság vitája jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a Magyar Tudományos Akadémia által gondozott országos kutatási főirányok egyike éppen a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata lett. A Bizottságnak továbbra is feladata, hogy a távlati kutatási főirány teljesítéséhez hozzájáruljon. Egyik ilyen feladat a közigazgatással összefüggő tudományos kutatások helyzetének az áttekintése, azaz a nemzetközileg ismert és elismert egyes irányzatok, iskolák, koncepciók, módszerek és intézmények feldolgozása, a tanulságok levonása és a tapasztalatok hazai hasznosításának segítése. Ebben a körben a Bizottság több előadást tervez. Januárban, az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának vendégeként, hazánkban járt, s a Bizottság rendezésében előadást tartott Ju. A. Tyihomirov professzor „Az igazgatástudomány helyzete a Szovjetunióban” címmel. Előkészületben van a közigazgatással összefüggő tudományos kutatások összegezése Franciaország, a Német Demokratikus Köztársaság, a Német Szövetségi Köztársaság, Lengyelország viszonylatában. Egészen különleges feladat a Szovjetunió vonatkozó tudományos kutatásainak az áttekintése. Az egyes tanulmányok három munkaszakaszban készülnek. Az első szakasz az illető ország irodalmának előzetes hazai tanulmányozása, a második fázisban huzamosabb ideig tartó, alaps helyszíni vizsgálatra kerül sor, végül pedig az előzetes tanulmányozás és a helyszíni vizsgálatok eredményeinek alapján készül

A referátumot az *Állam- és Jogtudomány* 1972. évi 1. száma közli.

el az összegező tanulmány. A módszer ismertetése azért látszik szükségesnek, mert gyakran hangzik el olyan megjegyzés, hogy e bonyolult munka könnyen helyettesíthető lenne külföldi meghívásokkal vagy külföldön élő tanárok, kutatók felkérésével tanulmányok megírására. Kétségtelen, hogy ez a forma is hasznos lehet. Esetenként élni is fogunk ezzel a lehetőséggel. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a hazai szükségletek kielégítésének csak első lépcsője lehet, mert ez a forma nem helyettesítheti a külföldi tapasztalatok saját szükségleteinkre való adaptálását.

A Bizottság munkája — az országos kutatási főirány miatt — a közigazgatás problémáinak megoldására összpontosul. Nem jelenti az egyéb területek elhanyagolását, folyamatban van az általános szervezésemélet kérdéseiről rendezvények előkészítése.

II.

A bevezető után *Lőrincz Lajos* egészítette ki néhány kérdésben a referátumban vázolt gondolatokat.

1. A közigazgatás tudományos vizsgálatának szükségességét hangoztatva — mutatott rá az első problémára — általában a társadalmi, állami viszonyok egyre bonyolultabbá válására, a közigazgatásra háruló feladatok megsokszorozódására, s az ebből adódó, a gyakorlatot segítő elvi problémák megoldásának szükségességére gondolunk. A kérdés felvetésének van azonban egy másik oldala is, nevezetesen az, hogy a tudomány képes-e a közigazgatásban végbemenő bonyolult mozgásformák törvényszerűségeinek a felismerésére? A közigazgatás tudományos vizsgálatának különböző állami és társadalmi fórumokon megfogalmazott igénye nemcsak a szükségleteket fogalmazza meg, hanem a tudományok felkészültségének, a feladatok megoldására való alkalmasságuk kifejezője is. Közismert, hogy a tudományok fejlődése rendkívül meggyorsult, alkalmazási területük kiszélesedett. A közigazgatás, amely a legkülönbözőbb fajtájú és jellegű társadalmi szükségletek kielégítését szervezi, különösképpen igényli és magára vonja a tudományos kutatók figyelmét. Harminc évvel ezelőtt kuriózumnak számított a közigazgatási tevékenység, a közigazgatásban dolgozók cselekvésének pszichológiai vizsgálata, ma a közigazgatás megismerésében az egyik legtöbb újat nyújtó tudományág a szociálpszichológia. A közigazgatás automatizálásának gondolata fel sem vetődött, a gépesítés lehetőségeit körvonalázó írásokat ma már megmosolyogjuk, még ha sajnálkozva konstatáljuk is, hogy az akkori lehetőségek elérésétől még ma is számos területen elég távol vagyunk. Harminc-negyven éve kezdett Európa közigazgatása megismerkedni a szervezéstudomány alkalmazásának lehetőségeivel, s ez az az időpont, amikor a közigazgatási vizsgálatok amerikai módszereinek, szempontjainak ismertetése és kipróbálása kétségekívül számottevően megemelte a magyar közigazgatás megismerésére irányuló kutatások színvonalát. A har-

minc évvel ezelőtti kutatási irányzatok azóta jócskán megszorodtak, s ma jobban értékelhetők a már harminc-negyven évvel ezelőtt is meglevő, de a scientific management irányzat sikerének árnyékában meghúzódó más irányzatok jelentősége is — ismét időszerű tehát számot adni a közigazgatás tudományos vizsgálatának amerikai útjairól.

2. Valamely kutatási területen elért eredmények tanulmányozása egy adott országban, az eredmények összegezése és értékelése csak igazán úgy szemléltető — mutatott rá az előadó —, ha az együttjár az adott kutatási területen más országokban elért kutatási eredmények egybevetésével, azokhoz való viszonyításával. A fejlett nyugat-európai országokban végzett közigazgatási kutatások és az amerikai közigazgatási kutatások összehasonlítása azt mutatja, hogy a köztük korábban lényegesnek minősíthető szemléletbeli és módszertani különbség fokozatosan eltűnőben van. A második világháború utáni néhány évet bezáróan véget ért az a korszak, amelyben Nyugat-Európa legalább annyival hozzájárult a közigazgatási kutatások formálásához, mint Amerika. A nagy tradícióval rendelkező közigazgatásjogi, a vezetés elemeit feltáró általános szervezéseméleti, az ideális bürokrácia típusát kidolgozó szociológiai elméletek váltakozó intenzitással, de mindenképpen befolyásolták a közigazgatásról vallott amerikai eszmék alakulását. Ezzel az állapottal szemben kb. két évtizede az egymáshoz közeledés folyamata — kevés kivételtől eltekintve — nem a kutatási eredmények kölcsönös kicserélődésével és a szemléletmódok kölcsönös egymáshoz közeledésével megy végbe, hanem azzal, hogy a közigazgatás kutatásának amerikai eredményeit a nyugat-európai országok átveszik, s azokat sajátos viszonyaikra adaptálni igyekeznek. Az angol, francia és olasz közigazgatási kutatások tematikájának, e kutatások koncepciójának tanulmányozása, a közigazgatási szakemberképzés módosult egyetemi programjának áttekintése egyaránt arról győzhet meg bennünket, hogy a közigazgatás vizsgálatának amerikai módja igen nagy mértékben befolyásolja a nyugat-európai országokban végzett közigazgatási kutatásokat. Ezt a tényt nyilvánvalóan több körülmény együttes hatása idézi elő.

Az Amerikai Egyesült Államok kétségkívül a legfejlettebb tőkés ország, amely a tudományos-technikai forradalom problémáival elsőként találkozott, s elsőként kényszerült a közigazgatás ilyen körülmények között jelentkező, mennyiségileg megnövekedett és minőségileg megváltozott feladataival szembenézni, azokat megoldani. A nyugat-európai országok, amelyek később érkeztek a fejlődésnek ehhez a szakaszához, ugyanazokkal a feladatokkal találkoztva, mint korábban az Egyesült Államok, szükségképpen az amerikai tapasztalatokat hasznosították, a már elért kutatási eredményeket tanulmányozták. Ezek részben közvetlenül, részben közvetve adaptálhatók, illetve az esetek egy részében alkalmazhatatlanok, mindenesetre: mindenféleképpen kiinduló bázist nyújtanak. A tanulság számukra magától adódik: a közigazgatás jelenségeinek feltárására irányuló tudományos kutatások *elsődleges megismerési*

forrása (a tőkés országok viszonylatában) az amerikai irodalom, amely a tudományos koncepciók kidolgozásában, új módszerek kikísérletezésében, tudományterületünkön a nyugati világban vezető szerepet játszik. Nem véletlen, hogy a fiatal francia, angol, német és olasz kutatók, oktatók és a kormányzati szervezetekben dolgozó szakemberek elárasztják az amerikai egyetemek közigazgatási iskoláit, a közigazgatással foglalkozó tudományos intézeteket.

Ha igaz is, hogy az új áramlatok megismerésének elsődleges forrása az amerikai közigazgatási irodalom, mivel a nyugat-európai ezt általában több évi késéssel közvetíti, ez semmiféleképpen nem jelenti azt, hogy a nyugat-európai közigazgatási kutatások tanulmányozása mellőzhető lenne. Ellenkezőleg! A nyugat-európai tudományos gondolkodási mód, fogalomalkotási módszer, rendszerezési elv, a közigazgatás felépítésének struktúrája hozzánk sokkal közelebb áll, mint az amerikai, s ezért, ha lehet ezt a kifejezést használni, megnemesítve, ha a vulgárisabb kifejezés jobban tetszik: emészthetően közvetíti az amerikai közigazgatási kutatások gondolatait. Ez általában ugyan nem túlságosan jelentős funkció, de helyenként az. Aki tanulmányozta már az amerikai közigazgatási irodalmat, az tapasztalhatta, hogy annak műfaji sajátosságai – nem minden esetben, de eléggé általánosan – eltérnek a kontinentális Európában a tudományos művekkel szemben megkívánt formai követelményektől. Az amerikai tudós úgy igyekszik lekötni olvasója figyelmét, hogy humoros vagy kevésbé humoros sztorik elmesélésével fűszerezi okfejtését, ugyancsak ilyenekkel bizonyítja saját elméleti koncepciójának helyességét, illetve mások állításának helytelenségét. Az olvasó ezért sokszor nem tudja eldönteni, hogy érdemes-e a könyvet elolvasni, mert a perspektívákban a mű tudományos munkának van ugyan feltüntetve, de első betekintésre inkább szórakoztató műnek tűnik. Nálunk, Magyarországon a „Parkinson törvényei” c. munkát a közvélemény szatíráként vagy pamfletként könyvelte el. Ugyanez a mű Angliában tudományos esszéként szerepel, Amerikában pedig tudományos monográfiaként, amelyet így is idézgetnek más könyvekben. Ez azonban csak másodlagos jelentőségű kérdés. Sokkal inkább jelentősebb a nyugat-európai irodalom tanulmányozása azért, mert közvetítő szerepe *kritikai* jellegű. Az amerikai közigazgatási kutatások csak speciálisan Amerikára érvényes eredményeinek és általánosságban értékű megállapításának különválasztásával, az értéktelen munkák kiszűrésével a nyugat-európai közigazgatási irodalom igen jól orientálhatja a hazai kutatásokat.

3. A fentebbi vázlatos összehasonlítással az előadó főként csak a hatás-kölcsönhatás szemszögéből próbált párhuzamot vonni az amerikai és a nyugat-európai közigazgatási kutatások között. A továbbiakban arra a kérdésre keresett választ, hogy *miben áll a közigazgatás tudományos tanulmányozásának amerikai sajátossága*. A teljesség igénye nélkül kettőt említett meg. Az *egyik* – amint azt az írásban szétküldött anyagban dokumentálni igyekezett – a közigazgatás megközelítésének sokszínűsége. Szinte mindegyik társadalomtudomány

foglalkozik a közigazgatás jelenségeinek vizsgálatával, s az utóbbi időkben már nemcsak egyes természettudományi, matematikai módszerek társadalomtudományi alkalmazásának elterjedéséről beszélhetünk a közigazgatás megismerését célzó kutatásokban, hanem egyes természettudományok közvetlen bekapcsolódásáról az említett feladat megoldásába. A politikatudományt, a szervezéstudományt, a történettudományt, a szociológiát, a filozófiát, az etikát, a közgazdaságtudományt, a statisztikát, a pszichológiát, a kulturális antropológiát, gazdasági földrajzot, a kibernetikát lehet említeni a legexponáltabb helyen, de a „közreműködő” tudományok felsorolását még lehetne folytatni. Ehhez hozzá lehet tenni azt is, hogy a fentebb említett tudományok külön-külön is tovább bomlanak elméleti koncepciójuk vagy alkalmazott módszereik szerint, tehát a közigazgatás eltérő területeit vagy ugyanazon területet más-ként vizsgálja a politikatudomány egyik vagy másik áramlata. Mi az oka annak, hogy Amerikában a tudomány már jó néhány évtizede sokkal szélesebb skálán vizsgálja a közigazgatást, mint máshol? Ismét a teljesség igénye nélkül, az előadó csupán néhány dolgot említett meg.

A közigazgatás és a magánigazgatás - - pontosabban csak angolul fogalmazhatnánk, a public és a business administration között - - Amerikában sokkal kisebb a választóvonal, mint bárhol másutt. A közigazgatás, a közismert történeti és politikai okok miatt, bizonyos területeken erősebb mértékben, máshol kevésbé érezhetően, kezdettől fogva sajátos típusú üzleti vállalkozásként fejlődött ki, ezt az amerikai szerzők úgy fejezik ki, hogy az amerikai állami, politikai élet olyan sajátos business kultúrán alapszik, amely ilyen formában máshol nem található. A magán- és a közigazgatás szoros egybefonódása azt eredményezte, hogy a business igazgatás területén végzett *kutatómunka*, ennek eredményei, közvetlenül befolyásolják a közigazgatási kutatásokat. A business igazgatás pedig a profitszerzési cél, az eredményesség miatt kényszerülve van a legkülönbözőbb irányú kutatások támogatására, ösztökélésére. Ez a magyarázat azonban nem ad választ arra, hogy mi az oka a *politikai jellegű* tudományágak igen intenzív érdeklődésének? Ezzel kapcsolatban egy másik, eléggé mellőzött körülményre hívta fel az előadó a figyelmet. A közigazgatási kutatások túlnyomó többségét Amerikában az egyetemeken, egyetemi kutatóhelyeken végzik, mégpedig főként a politikatudomány, kormányzati ügyek, közügyek oktatására és kutatására létrehozott egyetemi központokban. E központokon belül önálló fakultása van ugyan a közigazgatásnak, ezek a School of Public Administration-ok, a központ jellege azonban rányomja bélyegét a közigazgatás oktatására és kutatására is. Ehhez tudnunk kell azt is, hogy az egyetemek szervezete az egyetemesség elvére épül, ami azt jelenti, hogy a különböző fakultások között nincs olyan merev válaszfal, mint az európai, s különösen a magyar egyetemeken. A szervezetileg különálló fakultásoknak jóformán csak a vezetői - - a dékán, helyettesei - - vannak a kar oktatói között feltüntetve, a többi professzor az *egyetem* professzoraként szere-

pel, s az általuk meghirdetett témakörökből ott adnak elő, ahol erre igény mutatkozik. A harvardi egyetem School of Government-jén, vagyis a Kormányzati ügyek fakultásán 87 egyetemi tanár, professzor ad elő. Ebből 23 a Professor of Government, tehát a kormányzási ügyek professzora, ugyanannyi a közgazdaságtudományok professzora titulust viseli. A politikatudományokat 13, a jogot 7, a business administration-t 2, a történettudományt 4, az orvostudományokat 4, a statisztikát és szociológiát 2–3, a fizikát, biokémiát, bankügyeket, kémiát és műszaki tudományokat pedig 1–1 professzor képviseli. A politikai jellegű tudományok túlsúlya nyilvánvaló, s ez nem csak az oktatás tematikájában, hanem a fakultás kutatási programjában is kifejezésre jut. A gyakorlat és az egyetemi képzés tehát egyaránt a közigazgatási kutatások többoldalú megközelítését igényli és ösztönzi. Egészen nyers megfogalmazásban a fentiekhez azt is hozzá lehet azonban tenni, hogy amíg a gyakorlat főként az igazgatás szervezési, vezetési, irányítási elemeinek sokoldalú megközelítésére, tehát a business administration általános problémáinak a közigazgatás területére applikálható megoldására szorítja a közigazgatással foglalkozó kutatásokat, addig az egyetemek a közigazgatás *politikai* elemei komplex megközelítésének fontosságát hangsúlyozzák, s ennek a problémának a megoldására koncentrálnak erőfeszítéseiket.

A közigazgatási kutatások amerikai sajátosságai között másodikként azt emelte ki az előadó, hogy e kutatások zömükben *konkrét feladatok megoldását célozzák*. A Kaliforniai Egyetem igen nagynevű intézményének, az Institute of Governmental Studies-nek, tehát a Kormányzati tudományok Intézetének, 1969–70-es beszámoló jelentésének ismertetését használta fel az előadó példaként. Az Intézet kutatási programja két fő téma köré csoportosul. Az egyik a városi és regionális problémák címet viseli. Ennek körében a következő témák kutatását végzik: A földrengésbiztonság és az állami politika; San Francisco város és megye adórendszere; a helyi adóreform; San Francisco-i politikusok; A nagyvárosok újraszervezése és faji koncentráció a városokban; A San Francisco-i öböl körül elhelyezkedő régió közigazgatási szerveinek fejlődése; Nagyvárosi szervezet Portland területén. Az amerikai kormányzat és politika című második témakörben az alábbi konkrét témák szerepelnek: A nemzeti pártszövetségek 1952 óta; Kormányzat és a művészetek; A közvélemény és az amerikai elnökségi rendszer; A közösség véleménye a jóléti rendszerről; A több székhelyű egyetemek igazgatása; California kormánya és politikusai. A célirányultság következtében az amerikai közigazgatási irtdalm óriási tapasztalati materiát gyűjt össze. Az nem állítható, hogy a konkrét kutatási feladat megoldása során ne támaszkodnának semmilyen elméleti hipotézisre, s a tényanyagokat ne vetnék össze a kiindulásként használt teóriával, a közigazgatás tudományos vizsgálatának egésze azonban mégis a *rendkívül szegényes elméleti megalapozottság* a jellemző. Több helyen olvashattuk — mutatott rá az előadó —, hogy a teória szegénysége legfeljebb az európaiakat zavarja, az ame-

rikaiaknak ez azonban semmiféle fennakadást nem okoz. Lehet, hogy valamikor korábban ez így volt, ma azonban a helyzet megváltozott. Számos amerikai tudós már régebben arra a következtetésre jutott, hogy a közigazgatási kutatások zsákutcába jutottak, s ezt a véleményt egyre többen hangoztatják. A szétforgácsolódó, ezer és ezer különböző szálon futó vizsgálatok egyszerűen áttekinthetetlenek s értékelhetetlenek. Történnek ugyan kísérletezések a kutatások szintetizálására, ezekről a tanulmány számot is ad, ezek azonban többnyire nem közvetlenül a közigazgatás területén folytatott kutatások általáncsítására, elméleti bázisának megteremtésére irányulnak, hanem vagy a szervezet, a rendszer, a magatartás stb. közös jegyeinek feltárására, ennyiben tehát többre, mint ami a közigazgatási kutatások tárgyköre, vagy a közigazgatás speciális megközelítésű kutatómunkáinak összegezésére, ennyiben tehát kevesebbre, mint ami a közigazgatási kutatások egészét illeti. És ezzel jutott el az előadó ahhoz a kérdéshez, amellyel tanulmányát befejezte: a közigazgatástudomány vagy a science of public administration problémáinak vázolásához.

4. A közigazgatás-tudomány jellegéről, tartalmáról nálunk Magyarországon is sokféle ellentmondó véleményt találunk. Magyar Zoltán 1942-ben közreadott „Magyar Közigazgatás” című könyvében a következő, még ma is általában elfogadott megállapítást teszi: „A közigazgatás tudományos vizsgálata két főirányban fejlődött ki: az egyik a közigazgatás jogi, a másik a közigazgatástani irány. A közigazgatással nem jogi szempontból foglalkozó tudomány a közigazgatástan. Mivel pedig a közigazgatási jognak is fejlett tudománya van, a közigazgatás és a közigazgatási jog együttes, összefoglaló megjelölésére szolgál ez a kifejezés, hogy «közigazgatás-tudomány», angolul scientific management, administrative law, administrative sciences.” Ez a megállapítás egy vonatkozásban továbbra is helyes, abban ti., hogy a világon, illetve a fejlettebb államokban a közigazgatás tudományos vizsgálatának több iránya fejlődött ki, s ezek közül az egyik a jogi irányzat. Amerikában azonban — ehhez tudnunk kell, hogy Magyar a közigazgatástudomány modern eredményeit ismertette minden esetben Amerikára hivatkozik — a közigazgatás-tudománynak sem 1942-ben, sem korábban, sem későbbben nem volt része az igazgatási jog, ugyanakkor már 1942-ben vagy korábban sem csak a scientific management irányzat alkotta a közigazgatási kutatásokat, illetve ahogy ő nevezi, a közigazgatástant. A politikatudományi orientáció a szervezési, scientific management irányzattal legalább egyidős, s legalább olyan mértékben gazdagította a közigazgatásról szerzett ismereteinket, mint az utóbbi. Az azóta eltelt három évtizedben pedig a szociológiai, a pszichológiai irányzatok váltak az előbbiekekkel egyenértékűvé a közigazgatási kutatásokban. A közigazgatás-tudomány meghatározására irányuló kísérletekben azonban legfeljebb még mindig annyival mentünk túl, hogy a Magyar által megjelölt szervezéseméletet más tudományos orientációval helyettesítettük be, mondván, hogy a közigazgatás-tudo-

mány, a közigazgatás szociológiája vagy a közigazgatás politikája, de általában még mindig szervezéseméletre gondolunk a közigazgatás-tudomány, illetve közigazgatástan említésekor. Ahhoz a megállapításhoz azonban többnyire nem jutottunk el, hogy a közigazgatás-tudomány az előbbinél sokkal komplexebb, a közigazgatás politikai, jogi, szociológiai, szervezéseméleti, pszichológiai, történeti, közgazdaságtani stb. megközelítésének szintézisét nyújtó tudományág, vagy — ez a másik lehetséges következtetés — a közigazgatás-tudomány nem létezik.

A közigazgatás-tudományról folyó többévtizedes vita Amerikában éppen e két szélsőséges álláspont körül csúcsosodik ki. A közigazgatás-tudomány a közigazgatásról szerzett tudományos ismeretek rendszerezett összessége, amelynek tartalmát azonban nem csupán a politikatudományi, szervezéseméleti, pszichológiai és más tudományágak kutatási eredményeinek egyszerű számtani összeadás útján nyert összessége alkotja, hanem ezeknek az eredményeknek olyan szintézise, amelyből többet tudunk meg a közigazgatásról, mint a komponensek egyszerű egymás mellé helyezésével — mondja az egyik álláspont. Ez tehát elismeri, hogy létezhet közigazgatás-tudomány mint önálló tudományág, de ennek az álláspontnak a szószólói sem állítják, hogy van. Az igaz ugyan — mondják —, hogy e tudományág jól körülhatárolható tárggyal rendelkezik, a közigazgatással, e tudományág módszerei, rendszerezési elvei, fogalmi kategóriái azonban még kidolgozatlanok, következésképp a közigazgatás-tudomány, amely számos részeredményt mutathat fel, tudományválaszának félútján áll. A tudományok kialakulása azonban minden esetben hosszú folyamat eredménye, a közigazgatás-tudomány problémáinak megoldására irányuló tudatos erőfeszítések e folyamat időtartamát lerövidíthetik.

A *másik* álláspont kategorikusan tagadja a közigazgatás-tudomány létét, s kialakulásának lehetőségét is. Az önálló kutatási tárgy meglelte semmit sem bizonyít — állítják —, hiszen a világon milliósámsra található jól körülhatárolható kutatási tárgy, ezeknek vizsgálatára mégsem jött létre millió új tudományág. Az ún. közigazgatás-tudomány eddig még semmi új eredményt nem produkált, a közigazgatásról nyert ismereteink a politikatudományi, a szociológiai, a szervezéseméleti, a pszichológiai stb. kutatások révén gyarapodtak, s semmi jele nincs annak, hogy a közigazgatás-tudomány ezeknél többet tudna mondani. A közigazgatás problémáinak megoldását nem a közigazgatás-tudomány, azaz egy mesterségesen kreált új tudományág módszertani vitái segítik elő, hanem a problémák komplex megközelítése, a kutatási szempontok további kiszélesítése a már jelentős eredményeket felmutató tudományágak révén. — Eddig a másik álláspont lényege.

A vita számunkra egy tekintetben mindenféleképpen tanulságos — mutatott rá az előadó: a közigazgatás jelenségeit sokoldalúan kell vizsgálni. Ez a felismerés tükröződik annak a közeljövőben valószínűleg elfogadásra kerülő országos kutatási főiránynak a megfogalmazásában és tematikájában, amely

„A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása” címet viseli.

Tudományelméleti szempontból pedig az a következtetés vonható le, hogy óvakodni kell a fogalmak meghatározásának elsietésétől. A közigazgatás vizsgálatának jogi és nem jogi kutatási irányzatait szembeállítani — jóllehet a szembeállításnak 30—40 évvel erősebb mértékben, ma pedig bizonyos korlátok között van értelme — önmagában megtévesztő lehet. Először is a szembeállítás ilyen megfogalmazásban olyan értelmezésre is lehetőséget ad, hogy a jogi megközelítés egymagában olyan mértékű, mint az összes többi megközelítés együttvéve, hiszen minden mást a joghoz mér. Másodsor: nem elégedhetünk meg „a nem jogi vizsgálat” terminológiával, azaz a feltételezett közigazgatás-tudomány nagy részét kitevő terület negatív meghatározásával, mert az a homályosság teszi lehetővé, hogy pl. a szervezélmélet közigazgatási kutatásokban való applikálását nevezik közigazgatás-tudománynak.

III.

Az előadást követően két kérdésben érdekes *vita* bontakozott ki.

Többen hiányolták, hogy a jog, különösen az államigazgatási jog szerepét az amerikai közigazgatási kutatásokban a szerző-előadó eléggé mellőzte. (Schmidt Péter, Martonyi János, Toldi Ferenc.) Jogi szemléletű kutatások — ha nem is olyan méretekben, mint Európában — az amerikai közigazgatás területén is folynak, hangoztatták e felszólalók. A közigazgatási eljárás törvénybeiktatása óta kutatóintézet is létesült e probléma vizsgálatára. Az összehasonlító kutatások egy része szintén a jogi intézmények közös és eltérő sajátosságainak feltárására irányul. Hiba lenne tehát azt a következtetést levonni, hogy a jogi kutatásoknak semmiféle jelentősége nincs az amerikai közigazgatás megismerésében.

A közigazgatásról szerzett ismeretek *szintetizálása*, a különböző tudományágak ismeretanyagának *összegezése és általánosítása* valóban olyan szükségyszerűség — húzta alá több felszólaló —, amelynek elvégzése meggyorsítja a további kutatások menetét. Egyetértés alakult ki abban a kérdésben, hogy az ágazati (jogi, közgazdasági, szervezélméleti, szociológiai, politikai stb.) kutatások további erősítése csak akkor jár a ráfordítással arányos eredménnyel, ha az ismeretek általános rendszerbe való foglalásával jár együtt. Ennek több formája is elképzelhető, a felszólalók a továbbiakban az erre vonatkozó véleményüket ismertették. *Halász József* a közigazgatás jelenségei komplex vizsgálatának szükségességére utalt. Emellett külön kiemelte a politikai, a politikatudományi orientációjú vizsgálatok fontosságát. A politikai vezetés számára, a politikai döntés meghozatalához a politikai nézőpontú kutatások közvetítik, közvetíthetik a többi tudomány eredményeit. A közigazgatásban a politika szerepe jóval közvetlenebb, mint más igazgatási szférákban, ezért a közigaz-

gatási politika tudományos megalapozása a közigazgatás fejlesztésének alapvető feltétele. — *Toldi Ferenc* abból indult ki, hogy mindegyik kutatási irányzat magába olvaszthatja a többi irányzat eredményeit, s ezzel sajátcs formában szintetizálhatja a közigazgatásról különböző kutatások útján nyert ismereteket. Különösképpen áll ez a tétel a jogi szemléletű kutatásckra. A közigazgatást ugyanis az különbözteti meg az egyéb igazgatási területektől, hogy szervezete, működése, cselekvéseinek határai jogilag szabályozottak, a jogi szabályozás pedig a politikai, szervezési, szociológiai stb. igények sajátcs formájú összegezése. *Szentpéteri István* azt hangsúlyozta, hogy helytelen lenne bármelyik kutatási orientációt azzal kitüntetni, hogy képesnek tartjuk a többi tudományág eredményeinek szintetizálására. A közigazgatásról nyert ismereteink szintézisét egyetlen ma ismert irányzat sem adja, s ez jelenleg nem is várható el tőlük. *Verebélyi Imre* arra mutatott rá, hogy a közigazgatás-tudomány kialakítása nem egyszerűen elhatározás kérdése. Mindaddig, amíg e tudományág alapvető elvi és módszertani kérdései nem nyernek tisztázást, nehezen képzelhető el előrelépés.

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA AFRO-ÁZSIAI KUTATÓ KÖZPONTJÁNAK TEVÉKENYSÉGE*

Sz. I. TJULPANOV — V. L. SEINISZ — N. J. SUSZTROVA

A „harmadik világhoz” tartozó országok társadalmi-gazdasági fejlődésének nemzetközi elismerésben részesült jelenlegi marxista koncepcióját számos ország kutatói alakították ki. Kidolgozásához jelentős mértékben hozzájárultak a Magyar Népköztársaság tudósai is. A marxista metodológia elveire támaszkodva nem csak annak érdekében tettek sokat, hogy a „harmadik világ” jelenlegi gazdasági és politikai fejlődésének egész sor konkrét kérdésével kapcsolatban megalapozzák a szocialista országok álláspontját, hanem a korszerű álláspontok kialakításának módszereire és távlataira vonatkozó marxista szempontok kimunkálását is elősegítették.

A Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Központja 1963-tól létezik. Létrehozóinak elgondolása szerint a Központnak egyesítenie kellett a „harmadik világ”, nevezetesen Afrika és Ázsia problémáit tanulmányozó kutatókat, elsősorban a közgazdászokat.¹ Az intézet munkatársainak korszakos kollektívája az országban és külföldön jól ismert tudósokat foglal magában. A Központ vezetője Bognár József, tekintélyes politikus és közéleti személyiség, világhírű tudós, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, a magyar Világgazdasági Tanács elnöke. Bognár Józsefnek — a gazdaságtudomány legkülönbözőbb problémáival foglalkozó nagyszámú mű szerzőjének — nagy érdemei vannak a „harmadik világ” társadalmi-gazdasági átalakulása marxista koncepciójának kidolgozásában, a szocialista országok és a fiatal afro-ázsiai államok kapcsolatainak és együttműködésének megszilárdításában. A tudós sokéves kutatásainak eredményeit „A fejlődő országok gazdaságpolitikája és tervezése” c. alapvető művében általánosította.² Aktív

* A három szovjet szerző figyelemre méltó tanulmánya az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központjának sokrétű tudományos tevékenységéről a Szovjetunió Tudományos Akadémiája „Narodnii Azii i Afriki” c. folyóiratában jelent meg (1971. évi szám, 231—237. old.). A tanulmányt a szerzők hozzájárulásával az Afro-Ázsiai Kutatóközpont által rendelkezésre bocsátott fordításban közöljük.

¹ „Centre for Afro-Asian Research Hungarian Academy of Sciences” — „International Social Science Journal” Paris, vol. 20. 1968. No. 4. 693. p.

² J. Bognár, *Economic Policy and Planning in Developing Countries*. Budapest, 1968; lásd. V. V. Szmirnov és Sz. I. Tjulpanov recenzióját — „Vesztnyik LGU”, 1969. No. 17.

tudományos kutatómunkát folytatnak a Központ más munkatársai is. A Központ az állománybeli munkatársak mellett az egyetemeken és más tudományos intézményekben dolgozó kutatókat, egyes esetekben pedig más országok tudósait is bevonja munkájába.

A Központ munkatársainak figyelmét főként a fejlődő országok gazdasági fejlődésének problémáira koncentrálja. Ezen érdeklődési körök medrében mind elméleti, mind világosan kifejezett gyakorlati jellegű kérdéseket tanulmányoznak. A gazdasági fejlődés problémakörében a legnagyobb figyelmet a nemzeti fejlődés halaszthatatlan szükségleteit kielégíteni képes népgazdasági mechanizmus, a gazdaságpolitika és legfontosabb alkotórésze -- a tervezés vizsgálatára fordítják. A magyar kutatók jogosan hangsúlyozzák, hogy a gazdaságfejlesztés ésszerű stratégiájának alapját a hosszú időre szóló gazdaságpolitikai koncepciónak kell képeznie, amelynek keretein belül kölcsönös összefüggésbe hozhatók és összehangolhatók a hosszú időszakra kitűzött célok és a napi gazdaságpolitika konkrét intézkedései. „A hosszúlejárátú tervek és a bennük található célok — hangsúlyozza Bognár József — nem érnek el kellő szervező hatást és nem lelkesíthetik a népet, ha a gazdasági fejlődés mindennapi eredményei nem igazolják a kormány gazdaságpolitikáját. Ha a gazdasági élet hanyatlásnak indul — különösen vonatkozik ez a tömegek életszínvonalára —, ellentét keletkezik a jelenlegi helyzet és a jövő céljai között, mégpedig olyan ellentét, amely inkább demoralizál, semmint mozgósít. Az ilyen esetekben a sivár jelen nem ellensúlyozható a jövőre vonatkozó jóslatokkal.”³

A népgazdasági tervezés elveinek kidolgozása — hangsúlyozzák a magyar tudósok — a marxizmus nagyszerű hozzájárulása a huszadik század gazdaságtudományához. Makroökonómiai szinten a tervezés éppen a szocialista országok tapasztalatai révén változott tudományággá. Ami pedig a fejlődő országokat illeti, ezekben a tervek teljesítése „a kutatás új, specifikus területét képezi”. Azt a munkát, amelyet a Központ az UNCTAD II. ülészakára készített, Bognár József kísérletnek tekinti „makroökonómiai szinten a tudományág alapjának” gazdagítására, „ahhoz hasonlóan, ahogy mikroökonómiai szinten már régóta a cég ügyeinek irányításaként lép fel”. A gazdasági tervezés ezen új területének specifikuma abból ered, hogy a fejlődő országokban, a tőkés és szocialista országoktól eltérően, ahol a gazdasági tervek teljesítését vagy a piac mechanizmusa, vagy — a termelőeszközök tulajdonosa — az állam szabályozza, „a szabályozás mechanizmusának e típusai közül egyik sem fejlődött ki teljes mértékben, a két típus elemei pedig különböző, össze nem hangolt részekként léteznek”.⁴ A fejlődő országokban a gazdasági tervezés problémáit feldolgozó kutatónak, a hatékony, tudományo-

³J. Bognár, említett mű, 390. p.

⁴J. Bognár, *Some Problems of Plan Implementation on the Macro- and Orbital Economic Levels*. Budapest, 1968. 5. p.

san megalapozott tervek készítése során ezt a specifikumot figyelembe kell vennie.

A Központ publikációiban alapos elemzésnek vetették alá egyes ázsiai és afrikai országok hatályos gazdaságfejlesztési terveit, valamint a probléma olyan általánosabb aspektusait is, mint: a tervezés tárgya, metodikája és metodológiája, a nemzetgazdaság szervezési és irányítási kérdései, amelyek között fontos helyet foglalnak el a gazdasági és állami apparátusok különféle szervei között fennálló kölcsönös kapcsolatok problémái. Az országa állami tervező szerveinek tevékenységében tevékenyen résztvevő indiai tudós, B. Singh munkája, például „széles körű áttekintést ad az indiai gazdasági rendszerről és a vegyes gazdaság tervezési módszereiről”.⁵ B. Singh, a terv megvalósításának mechanizmusát vizsgálva, három fő alkotóelemet helyez előtérbe: a kormányzati költségeket, az institutionális reformokat és politikát, a piac ellenőrzését és irányítását. A szerző arra a következtetésre jut, hogy „a tervszerű beruházásokkal támogatott gazdaság magától értetődően, nem csupán ellenőrizhető piaci gazdaság”. A tudós, hangsúlyozza, hogy a tervezés rendszere Indiában „teljesen életképes”, ezután jellemzi az indiai gazdaság sebezhető oldalait, amelyek e rendszernek „magát az alapját” veszélyeztetik — a tervszerű fejlődés éveiben keletkezett vagy fokozódott nagyszámú aránytalanságot: az inflációt, az élelmiszerhiányt, a munkanélküliség növekedését, a szakképzett káderek hiányát stb.⁶

A „harmadik világ” országainak aktuális tervezési és gazdaságpolitikai problémáit Szentes Tamás, a Központ munkatársa Tanzánia anyagán vizsgálja. A szerző megállapítja, hogy a jelenlegi Afrika körülményei között sem a nemzeti célokként kitűzött saját alapon fejlődő gazdaság megteremtése, sem a szocializmus építése nem képezik Tanzánia sajátosságait. De e célok reális értelmezése és a gazdaságpolitikai koncepciók sajátos gyakorlati felfogása „nem csak a különböző országokban különböznek, hanem maga Tanzánia fejlődésének folyamán is egész sor változáson mennek át”.⁷ A szerző számos olyan tényező hatását elemzi, amelyek ebben az országban lényegesen befolyásolják az összes gazdasági folyamatot, beleértve „a bürokrata elit és a külföldi tőke hatását” is. „Jóllehet a fejlődés további menete és számos probléma megoldása még kérdéses — vonja le a végkövetkeztetést Szentes Tamás —, kétségtelen, hogy a szó tágabb értelmében — az elmaradottság megszüntetését előírányzó — gazdaságpolitikai és politikai célok, csakúgy

⁵ B. Singh, *A Planned Market Economy — India's Model*. Budapest, 1969. 3. p. Ezt a munkát, amelyet a Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Központja adott ki, B. Singh azon előadás alapján írta, amelyet a szerző a budapesti Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen tartott 1966-ban.

⁶ Lásd *uo.*, 13–17. p.

⁷ T. Szentes, *Economic Policy and Implementation Problems in Tanzania*. Budapest, 1970. 5. p.

mint a megvalósításuk során elért eredmények Tanzániát más, hasonló problémákba ütköző fejlődő országok elé helyezi.”⁸

A gazdaságirányítás és tervezés olyan kérdéseinek széles körét világítják meg a Központ munkatársainak nagy kollektív munkájában, amelyet szintén az UNCTAD II. ülészakára készítettek, mint: a tervek teljesítésének általános koncepciója, az állami tervező szervek struktúrája és funkciói, a tervek pénzügyi biztosítása, az iparcsítás és az agrárpolitika helye a fejlesztési tervekben stb.⁹

Az ázsiai és afrikai országokban a tervezés területén összegyűlt tapasztalatokat általánosítva, a tervgazdasági tevékenység eszközeit és eredményeit vizsgálva, a magyar tudósoknak, magától értetődően, külön kellett elemezniök a társadalmi-gazdasági állapotnak azt a kiinduló szintjét, amelyről ezen országok önálló fejlődése megkezdődött, de különösen a gazdasági fejlődés útjában álló nehézségeket és akadályokat.

A Központ publikációiban komoly figyelmet fordítottak a gazdasági elmaradottság problémájára: az elmaradottságnak tartalmára, megnyilvánulásaira és következményeire. Ezt a kérdést érintik Bognár József, Szentes Tamás, Szászy István munkáiban, valamint abban a Központ által publikált beszámolóban is, amelyet P. Streeten, a Sussex-i egyetem (Anglia) fejlődéskutatási intézetének igazgatója 1967-ben tartott Budapesten.¹⁰ A gazdasági elmaradottság fogalma és gazdasági fejlődésünk szintje alapján az országok tudományos osztályozásának vele kapcsolatos problémája — sok vita tárgya. Ezzel a kérdéssel mind a polgári, mind a marxista irodalomban számos munka foglalkozik, amelyeknek kritikus áttekintését Szentes Tamás részletesen felvázolta. A társadalmi-gazdasági folyamatok elemzéséhez való marxista hozzáállás elveire támaszkodva, a szerző bíráltnak veti alá egyes polgári tudósok szubjektív, egyoldalú, néha pedig nyíltan rasszista koncepcióit, aláhúzza, hogy a polgári gazdaságtudomány nem képes meghatározni sem az elmaradottság alapvető okait, sem megszüntetésük perspektíváit. Ugyanakkor, megállapítva, hogy a polgári tudományban az utóbbi időben bizonyos haladás észlelhető a gazdasági elmaradottság különféle aspektusai között fennálló kölcsönös összefüggések, egyes okaik és tényezőik tisztázásában, Szentes Tamás figyelmeztet e koncepciók leegyszerűsített, rendkívül elutasító megközelítésének veszélyére: velük vitába bocsátkozni „egyáltalán nem jelenti, hogy a polgári szerzők valamilyen konkrét kérdésre vonatkozó elemzése és eredményei egyáltalán . . . nem értékesek és nem alkalmasak arra, hogy azokat tudományos kutató vagy pedig gyakorlati munkával foglalkozó bármilyen világnézetű közgazdászok felhasználják”.¹¹ A szerző

⁸ Uo., 16. p.

⁹ Lásd: „Problems of Economic Management on the Governmental Level in Developing Countries and the Implementation of Central Decisions”. Budapest, 1968.

¹⁰ Lásd: P. Streeten, *Obstacles to Development*, Budapest, 1969.

¹¹ Lásd: *Szentes Tamás, A gazdasági elmaradottság értelmezése*. Budapest, 1967. 9–10. p.

hangsúlyozza, hogy a gazdasági elmaradottság marxista értelmezése abban különbözik a burzscá elméletektől, hogy a fejlődés konkrét problémáit történelmi kölcsönös összefüggésében vizsgálja, a társadalmi-gazdasági haladás alapvető ösztönző erőinek kérdését állítja az elemzés központjába. Szentesi Tamás egy másik munkájában részletesen elemzi a gazdasági elmaradottság és függőség okait, kritériumait, ismertetőjeleit és különböző formáit.¹²

Nagy érdeklődésre tarthat számot a „gyengén fejlettség” kritériumának kérdése, és ezzel összefüggésben azoknak az elveknek problémája, amelyek alapján a világ országai a gazdasági fejlettség szintje szerint osztályozhatók. Meg kell említeni, hogy e kérdés megoldásának megközelítésében a szovjet és a magyar kutatók közel állnak egymáshoz: az osztályozás kiindulási elvéül az egyik vagy másik társadalmi-politikai rendszerhez való tartozást fogadják el, és csak a két világrendszer közül az egyik keretein belül kerülnek előtérbe a tulajdonképpeni gazdasági fejlettség mutatói.

Bognár József arra a következtetésre jut, hogy a gazdasági elmaradottság fogalma nem fejezhető ki egy valamilyen elszigetelten vett mutatóval. Bognár József úgy véli, hogy legalább öt fő kritérium létezik: *a)* az egy főre eső nemzeti jövedelem alacsony szintje, amit részben sztatikai, részben pedig a felhalmozás lehetőségét korlátozó „antidynamikai” tényezőnek kell tekinteni; *b)* „a világgazdaságtól való függésnek a jelenlegi helyzet mutatójaként — sztatikus és — a külkereskedelemmel kapcsolatos nagy érzékenység következtében dinamikus tartalma van, amely a fejlődés tényezőjeként lép fel”; *c)* „a szakképzett munkaerő elégtelensége és a hosszúlejárátú fejlesztés szükséges előfeltételének — a tudományos potenciál gyengesége”; *d)* ellentétes társadalmi rendszerek egyidejű létezése a gazdaságban. Az elavult társadalmi rendszerek zavarják a gazdasági fejlődéshez szükséges társadalmi dinamizmus megnyilvánulását, és akadályozzák a jövedelmek felhasználását a fejlesztés céljaira. Ezek az elmaradt rendszerek ennek ellenére a politikai hatalom jelenlegi mérlegének alkotórészét képezik. Ebből következik, hogy a fejlődés folyamata rendkívül erősen függ a hatalmi viszonyoktól; *e)* „a lakosság szaporodásának gyors üteme . . . a lakosság gyors növekedéséből eredő problémák a növekedési folyamat elidegeníthetetlen részét képezik”.¹³

A kritériumok sokasága lehetővé teszi a megalapozottabb osztályozást, mint egyedül a nemzeti jövedelem mutatója szerinti csoportosítás.

A magyar tudósok a gazdasági elmaradottság ismérveit a növekedés problémájával közvetlen kapcsolatban vizsgálják: „A gazdasági elmaradottság fogalmát felölelő kritériumok meghatározásában és kiválasztásában — írja Bognár József — figyelembe kell venni a tudományos analízis célját. A mi célunk abban áll, hogy támogassuk azokat az erőfeszítéseket,

¹² Lásd: uo., Az úgynevezett gazdasági elmaradottság okai, ismertetőjelei és nemzetközi aspektusai. Budapest, 1967.

¹³ J. Bognár, Economic Policy and Planning in Developing Countries. 34–35. p.

amelyek előmozdítják a gyengén fejlett országok lehető leggyorsabb gazdasági fejlődését”. Bognár József és munkatársai ezért minden egyes ország konkrét körülményeinek vizsgálatához folyamodnak, és igyekeznek alaposan átgondolni „azokat a politikai, társadalmi és gazdasági feszültségeknek időben figyelembe vett sorrendjét, amelyek a növekedés folyamatát előidézik”.¹⁴

A társadalmi-gazdasági elmaradottság leküzdésében a gazdaság és a politika viszonya azokhoz a problémákhoz tartozik, amelyeknek tanulmányozásához a magyar tudósok számottevően hozzájárultak. A magyar tudósok a problémáknak abban a komplexumában is tiszták a konkrét szociológiai összefüggéseket, amellyel a marxista irodalomban ezt megelőzően rendszerint tagolatlan, túlságosan általánosított módon foglalkoztak. Bognár József „Politikai hatalom és gazdasági növekedés a fejlődő országokban” c. munkája, amelyet a Központ a szóban forgó tematika keretei között publikált, a politikai és gazdasági döntések közötti optimális viszony konkrét kutatásaira orientál, megvizsgálja a társadalmi-gazdasági folyamatok vezetésének és irányításának problémáit, rámutat arra, hogy a politikai hatalom különböző formái és az ellenük vívott küzdelem milyen hatást gyakorolhat a gazdasági fejlődésre, több gyakorlati ajánlást tartalmaz.¹⁵

A gazdasági fejlődés hatékonyan csak olyan meghatározott gazdasági és társadalompolitikai egyensúly viszonyai között valósulhat meg, hangsúlyozza Bognár József, amely többek között, szavatolja a kormány és az általa választott irányvonal stabilitását. Mivel a gazdasági fejlődés szétzúzza a stagnáló termelésen és a társadalmi lét hagyományos formáin alapuló társadalmi egyensúly korábbi típusát (az imperialista kizsákmányolás mind az egyiket, mind a másikat csak részben módosította) és időszakonként feszültségi állapotot idéz elő, ezért, a szerző véleménye szerint, a vezető erőknek a gazdaságfejlesztés koncepciójának kialakításakor előre kell látniok lehetséges politikai következményeit, az ilyen politikai és társadalmi bonyodalmak méreteit és erejét. Mihelyt „a politikai szerv, bármilyen kérdéssel kapcsolatos döntést hozva, nem képes a politika törvényeitől elszakadva cselekedni”, amelyek „jelentős mértékben eltérnek a gazdaság mozgástörvényeitől”, a felelős politikai szervek kötelesek mindent megtenni annak érdekében, hogy szinkronba hozzák a politikai és gazdasági mozgásokat.¹⁶

Bognár József, egész sor fejlődő ország pozitív és negatív tapasztalatait tanulmányozva, beleértve a progresszív antiimperialista politikát folytató rendszerek ellen irányuló ellenforradalmi fordulatokat is, igyekszik meghatározni a „harmadik világ” társadalmi-politikai életében megnyilvánuló

¹⁴ Uo., 34. p.

¹⁵ Bognár József, *Politikai hatalom és gazdasági növekedés a fejlődő országokban*. Budapest, 1968.

¹⁶ Uo., 8. p.

néhány fontos törvényszerűséget. „A rendszer stabilitásának vagy létének garanciája — állapítja meg többek között — nem az ellenzék felszámolásában vagy asszimilálásában áll, hanem a nép érdekeit szolgáló előrelátó gazdasági és politikai tevékenységben. Ellenkező esetben a szembenálló erők feltétlenül behatolnak magába a pártba, a hadseregbe és a politikai közvéleménybe. Keletkezésük adminisztratív eszközökkel nem akadályozható meg.”¹⁷ A további kutatások kiinduló pontjaként nagy tudományos fontossága van a fejlődő országokban a politikai rendszerek és a velük szembenálló erők — Bognár József ajánlotta — eredeti, bár nem vitathatatlan osztályozásának. A szerző hat fő típusukat állapítja meg:

1. azok a rendszerek, amelyeknek keretei között harc folyik a hatalomért — a döntőbíróként néha a hadsereget segítségül hívó — nagybirtokosok és városi burzsoázia között;

2. a fejlődés nem kapitalista útjára irányt vevő nemzeti demokratikus rendszerek;

3. a nemzeti kapitalizmus fejlesztéséért fellépő és a külföldi tőke támogatását élvező rendszerek;

4. a közbülső politikai erőkre támaszkodó és a parlamenti formák bázisán békés úton komoly társadalmi fordulat és gazdasági fejlődés elérésére számító rendszerek;

5. a hadseregre támaszkodó rendszerek;

6. azok a rendszerek, amelyeknél a hadsereg kivételes esetekben, az egyensúly megbomlása esetén kezd tevékenykedni.

A szerző nyomon követi a politikai erők egyensúlyát mindezekben a típusokban, fejlődésük várható dinamikáját, lehetőségeiket a társadalmi és politikai stabilitás körülményei között a nagy és állandó gazdasági növekedés fenntartása szempontjából, végül azt is, hogy mennyire felelnek meg a hosszúlejáratú nemzeti érdekeknek.

Nyilvánvaló, hogy az elmaradottság összes formáinak leküzdését csak úgy érhetik el, ha az ütem állandó fokozásának eredményeként a gazdasági fejlődést a jelenlegit legalább kétszeresen meghaladó szintre emelik. E feltétel teljesítése számos olyan akadályba ütközik, amelyek azzal kapcsolatosak, hogy magukban az afro-ázsiai országokban nem állnak rendelkezésre elegendő anyagi, természeti erőforrások és emberanyag tartalékok, valamint nem rendelkeznek elegendő tapasztalattal a társadalmi, politikai és gazdasági folyamatok irányításában. Bognár József, Szentés Tamás, Mándi Péter magyar, P. Streeten angol és H. Spetter bolgár közgazdász a Központ által publikált munkákban meggyőzően mutatnak rá arra, hogy a fiatal független államok csak akkor képesek az említett nehézségek leküzdésére, ha rátérnek

¹⁷ Uo., 17. p.

a fejlett országok legújabb termelési tapasztalatai alkalmazásának és gazdasági segítségük különböző fajtái felhasználásának útjára.

A fejlődő országok helyzete a világgazdaságban, hangsúlyozzák az említett munkákban mélyen ellentmondásos. A kapitalista világpiacon a diszkrimináció következtében, valamint a tőkeexport eredményeként ki vannak téve a gazdasági fejlődést és a társadalmi átalakításokat fékező imperialista kizsákmányolásnak. Ugyanakkor ezen országok alapvető problémái nem oldhatók meg a gazdasági autarkióval, hanem csak a fennálló kapcsolatok erősítése és fokozatos átalakítása révén. A magyar tudósok kutatásai azt mutatják, hogy ez a probléma kétfelől oldható és oldandó meg.

Egyrészt olyan az ENSZ, az UNCTAD és más nemzetközi szervezetek szerveiben megtárgyalandó intézkedésekről van szó, amelyek bizonyos mértékben figyelembe vehetnék a fejlődő országok érdekeit. Éppen ezzel kapcsolatban veti fel Bognár József a gazdaságfejlesztés világ szinten, „orbiónomiai szinten” való tervezésének gondolatát (a makro- és mikroökonómiai szint mellett). „Az ENSZ fejlesztési dekádja a tervezés területén jelentős előrelépés volt. A tervezés horizontális kibővítése mellett most kezd elterjedni a vertikális tervezés abban az értelemben, hogy a tervezés meghatározott elemei világgazdasági méretekben jelentkeznek”, amely megszűnik „önmagában jelentős makrogazdasági egységek egyszerű konglomerátuma” lenni.¹⁸ Az ilyen megközelítés elemeit tartalmazta, állapítja meg a magyar tudós, a második dekádra J. Tinbergen által előterjesztett indikatív „világfejlesztési terv”.

Az Afro-Ázsiai Központ munkáiban megvilágítják a fejlett és fejletlen gazdaság kölcsönös kapcsolatainak és kölcsönhatásának különböző aspektusait, mind a pozitív, mind a negatív tényezőket. Kemenes Egon a világ valuta-viszonyaiban az ázsiai és afrikai országok helyzetét és a nemzetközi valuta-reform számukra javasolható változatainak lehetséges következményeit vizsgálja.¹⁹ Bognár József a világgazdaságban jelentkező hosszú távú tendenciák háttérében értékeli a fejlődő országok perspektíváit.²⁰ H. Spetter a gazdaság export-orientációjának szerepét elemzi a gazdaságfejlesztés lehetőségei és sajátosságai szempontjából.²¹

Különös figyelmet fordítanak a szocialista országok által a fejlődő országoknak nyújtott gazdasági segítség,

¹⁸ J. Bognár, *Some Problems of Plan Implementation on the Macro- and Orbionomic Levels*, Budapest, 1968. 6. p.

¹⁹ Lásd: E. Kemenes, *The Reform of the International Monetary System and the Developing Countries*, Budapest, 1968.; *The Development Decade of the UNO and the International Monetary Reform*, Budapest, 1968.

²⁰ Lásd: Bognár József: *A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világgazdaságában*. Budapest, 1965.

²¹ Lásd: H. Spetter, *Inward-Looking and Export-Oriented Industrialisation in Developing Countries*, Budapest, 1970.; a recenziót lásd a jelen szám 177–181. oldalán.

pénzügyi és tudományos támogatás kérdéseire. Ezzel a témával foglalkozik Bognár József cikke,²² G. M. Prohorov szovjet kutató — a Szovjetunió és az afro-ázsiai országok együttműködésének eredményeit és perspektíváit vizsgáló műve,²³ valamint a Központ egyik kiadványa is, amelyet a magyar tudósok kollektívája a szovjethatalom 50. évfordulójára készített. „Annak ellenére, hogy a Szovjetunió által nyújtott hitelek, segítség és támogatás a fejlődő országok nyújtott egész segítségnek viszonylag kis részét teszik ki — hangsúlyozzák e kiadvány szerzői —, mégis szerfölött nagy hatást gyakorolnak az ezeket a hiteleket és segítséget élvező országok nemzetgazdaságára, mivel a fejlesztés céljaira összpontosulnak.”²⁴ A magyar kutatók nem szorítkozva a szocialista és a fejlődő országok kapcsolatainak dinamikáját jellemző adatok kimerítő összegyűjtésére, felvázolják e kapcsolatok hatékonyságnövelésének útjait mindkét fél érdekeinek szempontjából. Bognár József úgy véli, hogy bár „a szocialista országok jelenlegi belső és világgazdasági helyzetéből az következik, hogy a fejlődő országok segélyezésében csak korlátozott közzvetlen szerepet játszhatnak, de a kérdés rugalmas és alkalmazkodó megközelítése esetén sokkal nagyobb közvetett szerepet játszhatnak”.²⁵ Az Afro-Ázsiai Kutató Központ munkatársai részt vesznek saját országok külgazdasági kapcsolatai stratégiájának kidolgozásában, beleértve azon népgazdasági arányok hosszú távú változásainak tervezését is, amelyek lehetővé teszik Magyarország és a fejlődő országok kereskedelmi kapcsolatainak növelését. Éppen ezért nem véletlenül kerültek a Központ munkatársainak látóterébe a magyarországi gazdasági reform kérdései, amelyek az első tekintetre, távol állnak az afro-ázsiai problémakörtől.²⁶ Nemcsak arról a lehetőségről van szó, hogy a szocialista államok gazdasági gyakorlatának egyes oldalai reprodukálhatók a fejlődő gazdasági viszonyok között, hanem a szocialista Magyarország külgazdasági kapcsolatainak mint átalakuló gazdasági mechanizmusa fontos alkotórészének számbavételéről és ésszerűsítéséről.²⁷

A magyar tudósok hangsúlyozzák, hogy a „harmadik világ” gazdasági elmaradottságának leküzdésében életbevágóan érdekelve vannak valamennyi ország népei. „A gazdasági fejlődés meggyorsítása — írja Bognár József —

²² Bognár József, *Gazdasági kapcsolataink távlatai a fejlődő országokkal*. Budapest, 1966.

²³ G. M. Prohorov, *Ekonomiceszkoe szotrudnicestvo i razvitie*. (Gazdasági együttműködés és fejlesztés.) Budapest, 1968.

²⁴ Balogh, M., Inotai A., Szilágyi M., Irányi K., Surányi S., *A Szovjetunió segítsége a fejlődő országoknak*. Budapest, 1968. 7. p.

²⁵ Bognár József, *A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világgazdaságában*. 19. p.

²⁶ Bognár J., *Overall Direction and Operation of the Economy. The New Economic Mechanism in Hungary*, Budapest, 1966.

²⁷ Bognár József e szemle egyik szerzőjével beszélgetve, 1970 nyarán azt mondta, hogy a magyarországi gazdasági reform hatásának tanulmányozását szándékoznak a Központban folyó kutatások egyik irányává tenni.

a szilárd béke és a biztonság előfeltétele, aminek következtében a XX. század második felének igen fontos problémáját képezi. Nem lehet szilárd béke és biztonság az olyan világban, amelyben a javak, a jövedelmek, a gyártási kapacitások és a tudomány olyan egyenlőtlenül vannak elosztva, mint jelenleg.”²⁸

De a fejlett országok segítségének és tapasztalatainak a „harmadik világ” országai által történő felhasználásában egy másik oldal is van: saját politikájuk, képességeik és hozzáértésük, hogy úgy szervezzék meg a külgazdasági kapcsolatokat, hogy azok hozzájáruljanak a nemzeti feladatok megoldásához. Bognár József többek között, hangsúlyozva, hogy szükség van a fejlődő országokban a tudományos és műveltségi potenciállal összefüggő problémák megoldásának ilyen kétoldali megközelítésére, megállapítja, hogy a tudományok és a képzés területén a nemzetközi együttműködés távlatai két tényezőtől függenek: „1. attól a szervezettségtől és hajlandóságtól, amelyhez az iparilag fejlett országok e különböző formákban megvalósuló tevékenység során igazodnak; 2. attól a szervezettségtől és hajlandóságtól, amelyhez az adaptáció során (a fejlődő országok – szerző megj.) tudósai, pedagógusai és közéleti tényezői igazodnak”.²⁹

A fejlődő országokban a műveltség, a szakképzés és a tudomány terjesztésével összefüggő problémák tanulmányozására nagy figyelmet fordítottak munkáikban Bognár József, Kemenes Egon és Mándi Péter, akik a tudomány és a művelődés területén a nemzeti politika kialakítási, a tudomány kialakulási folyamatában keletkező elméleti és gyakorlati kérdéseket vizsgálták.³⁰

A magyar tudósok megállapítják, hogy a fejlődő országok tudományos és oktatási potenciáljának gyengesége képezi az egyik fő akadályt a tulajdonképpen gazdasági fejlődés és a társadalmi átalakulások útjában. Ennek az akadálnak leküzdése a művelődési politika területén olyan általános koncepció kidolgozását igényli, amely többek között figyelembe veszi a problémák megoldásának meghatározott sorrendjét. Mándi Péter véleménye szerint a jelenlegi szakaszban a fő probléma a képzés minőségének megjavítása, még az iskolai hálózat mennyiségi növekedésének korlátozása révén is. Ez úgy tűnik, mint a képzettség szerzésében a társadalmi igazságosság és egyenlőség elvének megsértése. De „vajon két rosszul képzett végzett növendék hasznosabb két jól képzettnél”? Az erők felhalmozásának fázisa, amelynek ideje alatt a súlyt az oktatói kar képzésére és továbbképzésére kell helyezni, meg-

²⁸ Bognár József, A fejlődő országok helyzete és szerepe a következő évtizedek világgazdaságában. 1. p.

²⁹ Bognár József, Prioritások a tudományos kutatás és a tudomány alkalmazása terén a gazdasági fejlődésben. Budapest 1966. 22. p.

³⁰ Lásd például Mándi Péter, Afrika oktatás-fejlesztésének koncepciója és annak problémái. Budapest, 1967.

teremti a későbbi mennyiségi fejlődés előfeltételeit.³¹ Ez a kiélezett formában kifejtett álláspont, magától értetődően, ellenvetést válthat ki. De a probléma felvetése önmagában hasznosnak és időszerűnek látszik.

Megvilágítva a fejlődő országokban kívülről érkező gazdasági és műszaki segítség ésszerű felhasználásának problémáit, a magyar kutatók³² ebben a vonatkozásban hangsúlyozzák olyan tervapparátus létrehozásának fontosságát, amelynek szakképzettsége lehetővé teszi, hogy időben és megalapozottan hozzanak döntéseket. A magyar tudósok rámutatnak arra, hogy a külföldről érkező segítség felhasználásának hatékonyságnövelése a fejlődés igen fontos tartalékát képezi, hogy felül kell vizsgálni azokat a feladatokat, amelyeknek megoldásához segítséget nyújtanak, hogy „tovább kell fejleszteni és centralizálni kell az úgynevezett segélyfelhasználási mechanizmust”.³³

Túlzás nélkül mondhatjuk, hogy a magyar tudósok figyelmét nem kerüli el az afrikai és ázsiai országok gazdasági fejlődésének egyetlen jelentős kérdése sem. Sőt a Központ munkái fontos határproblematikák is érintenek. A Központ munkatársai egész sor etnográfiai és nyelvészeti jellegű cikket,³⁴ Nigéria munkásosztályának elemzésével, a Maliban végbemenő etnikai folyamatokkal foglalkozó munkát publikáltak.³⁵ A nem gazdasági jellegű munkák publikálása segítséget nyújt ahhoz, hogy komplexen közelítsék meg a fejlődő országokban végbemenő folyamatok és jelenségek tanulmányozását.

Az Afro-Ázsiai Központ munkájában fontos helyet tölt be az információs és kiadói tevékenység. A központ magyarul és idegen nyelveken rendszeresen publikálja munkatársai kutatásainak legfontosabb eredményeit, valamint külföldi szerzők fejlődő országokkal foglalkozó, igen fontos műveit is. A Központ mostanáig több mint 40 munkát publikált, amelyeknek egy része orosz nyelven jelent meg.

A Központ sokoldalú tevékenysége hozzájárul a tudományos együttműködés kiszélesítéséhez a szocialista országok tudósai között. A magyar kutatók rendszeres tudományos kapcsolatokat tartanak fenn szovjet kollé-

³¹ P. Mándi, *Quantity and Quality in the Educational Policies of Developing Countries*. Budapest, 1969. 14. p.

³² Lásd például, *Szentes Tamás*, *A gazdasági-társadalmi dezintegráltság és a self-help néhány kérdése a fejlődő országokban*. Budapest, 1967. *I. Szász*, *Conflicts of Laws Arising from Investment in Developing Countries*. Budapest, 1970.; *B. Kádár*, *Implementation Problems in Developing Countries in Connection with more Efficient Utilization of External Resources*. Budapest, 1970.

³³ *B. Kádár*, idézett mű, 5. p.

³⁴ Lásd: *I. Fodor*, *The Problems in the Classification of the African Languages. Methodological and Theoretical Conclusions Concerning the Classification System of Joseph H. Greenberg*, Budapest, 1966.; „African Words and Name in Hungarian Usage”, Budapest, 1969.; *I. Sellnow*, *The Role of Ethnography in Research of Africa's Problems*, Budapest, 1967.; *P. Paricsy*, *a New Bibliography of African Literature*. Budapest, 1969.

³⁵ Lásd: *L. Krizsán*, *Aspects of an Analysis of the Labour Structure of the Nigerian Working Class*. Budapest, 1970.; *H. Megahed*, *Socialism and Nation-Building in Africa. The Case of Mali (1960–1968)*. Budapest, 1970.

gáikkal: megszervezték a szakirodalom cseréjét, elméleti konferenciákat tartanak, közös kutatásokat végeznek, személyes kapcsolatokat létesítenek. A Központ kezdeményezésére és aktív részvételével megszervezik a szocialista országok tudósainak -- fiatal afrikai és ázsiai államok társadalmi, politikai és gazdasági fejlődésének időszerű kérdéseivel foglalkozó -- nemzetközi konferenciáit és szimpozionjait. A Központ munkatársai a tőkés országokban tartott legfontosabb konferenciákon is részt vesznek.

A Központ tőkés és fejlődő országok közgazdasági és statisztikai intézeteivel fenntartott kapcsolatai megkönnyítik az információk gyűjtését a gazdaság és a tudomány jelenlegi állapotáról az ázsiai és afrikai országokban. A megszerzett terjedelmes dokumentáció bázisán a központ munkáinak még egy fontos irányát valósítja meg -- a konzultatív tevékenységet. A Központ konzultációit igénybe veszi nagyszámú hazai és külföldi tudományos intézet, magyar gazdasági szervezet, több afro-ázsiai állam kormánysszervei. A Központ munkatársai rendszeresen tartanak előadásokat Magyarországon és külföldön, részt vesznek az afro-ázsiai országok szakembereinek képzésében. Bognár József részt vett Ghana hétéves tervének elkészítésében és Burma gazdasági tervezési problémáinak kidolgozásában.

A tudományos következtetések állandó kölcsönös összefüggésbe hozása a valóságos társadalmi folyamatokkal, az elméleti tételek gyakorlati ellenőrzése, a tudománycs és gyakorlati feladatok megoldásának elméleti megközelítése lehetővé tette, hogy a Magyar Tudománycs Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Központja jelentős eredményeket érjen el és nemzetközi tekintélyt vívjon ki magának.

SZIMPÓZIUM AZ AGRÁR-IPARI KOMPLEXUMRÓL

VARGHA LÁSZLÓ

A Csehszlovák Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetének rendezésében 1971. november 22 és 27 között került sor a Kutna Hora közelében fekvő Roztezsben (Prágától kb. 80 km) arra a tudományos tanácskozássra, melynek témája „Az agrár-ipari komplexum helye és szerepe a szocialista gazdaság fejlődésében és annak tervszerű irányítása” volt. A tanácskozáson az európai KGST országok közgazdaságtudományi intézeteinek kutatói vettek részt. Jóval a szimpózium előtt a résztvevők megkapták az előadások mintegy felének orosz nyelvű szövegét, a többit közvetlenül a megérkezés után lehetett átvenni. A szimpóziumra 19, átlagosan egy ív terjedelmű tanulmányt küldtek be. A magyar delegáció vezetője Komló László, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos csoportvezetője volt, tagja Vargha László, az MTA Közgazdaságtudományi Intézetének tudományos munkatársa és Szemes Lajos, az Agrárgazdasági Kutató Intézet tudományos osztályvezetője voltak.

Ebben a témakörben első ízben került sor véleménycserére a szocialista országok közgazdász kutatói között, s ahogy várható volt, a témában dolgozó kutatók élénk érdeklődését váltották ki a különböző kutatóhelyeken kialakult kutatási irányok, az elért eredményekről szóló beszámolók és a minden kutatás alapját jelentő módszertani problémák. Tanulságos volt áttekinteni, hogy hol mit tekintenek a kutatások terén a közvetlenül soron következő feladatnak, s hogy a kutatási eredményeket milyen módon kívánják hasznosítani, hiszen minden közgazdasági kutatásnak ez az indítéka és végső értelme. Abból a tényből eredően, hogy az érdekelt kutatók első ízben gyűltek össze véleménycserére, szükségszerűen következett, hogy szinte valamennyi kérdésnél felmerült a fogalmak egyöntetű értelmezésének és használatának problémája. Már magának az agrár-ipari komplexumnak a fogalmi elhatárolása is élénk vitát váltott ki, hogy melyek azok a határok, a mezőgazdaságon és az iparon belül, amelyek még beletartoznak az agrár-ipari komplexumba, és melyek azok, amelyek már kívül esnek e fogalom határain. Így például felvetődött, hogy a vízgazdálkodás és a fagazdaság, más oldalról a mezőgazdasági gépjáratás a komplexum részeként tekinthető-e vagy sem.

Világosan megmutatkozott, hogy e fogalmak értelmezése és kezelése a termelőerők fejlettségének és az irányítási rendszer milyenségének a függ-

vénye, valamint annak, hogy milyen aspektusból és milyen céllal és milyen szinten vizsgáljuk a mezőgazdasági ágazat kapcsolatait. A fogalmak értelmezése és egyeztetése körüli viták nem voltak terjengősek és öncélúak, s ha nem is alakult ki minden kérdésben egyetértés, nagyjából pontosan körvonalazni lehetett a fogalmak tartalmát, s így a problémák érdemi megvitatására rendelkezésre álló idő vonatkozásában ez mindenképp nyereséget jelentett. De ezen túlmenően is elgondolkoztató volt az eltérő értelmezések megalapozását megismerni, mert ez mindenképp a beidegződött szemléleti módok kritikus újra átgondolására ösztönöz.

A szimpózium tulajdonképpeni témája annak a rendkívül összetett folyamat elemeinek, összefüggéseinek és következményeinek a feltárása volt, amit a mezőgazdaság fejlődése jelent a tudományos technikai forradalom és a termelési viszonyok változásának, fejlődésének viszonyai között. V. A. Morozov (Szovjetunió) fejtette ki részletesen, hogy a mezőgazdaságnak a szocialista népgazdaságban betöltött szerepe a fejlődés során lényeges változások során megy át. Egyre inkább megszűnik munkaerő-forrásul szolgálni más népgazdasági ágak számára, s egyre csökken súlya a társadalmi felhalmozásban. A fogyasztási igények növekedésével csökken a termelőtől a végső fogyasztóhoz közvetlenül kerülő termékek aránya, és nő az élelmiszeripari feldolgozáson keresztülmenő termékek aránya: a mezőgazdaság egyre inkább nyersanyagtermelővé válik az élelmiszeripar és a könnyűipar egyes ágazatai számára. Másrészt a mezőgazdasági termelésben egyre nagyobb szerepet kapnak az ipari termelők szolgáltatói, következésképp a mezőgazdaság a termelés és a realizálás tekintetében is egyre nyitottabb ágazattá válik az ipar számára: termelésében növekvő mértékben meghatározó szerepet kap a termelőeszközök és szolgáltatásokat szállító ipar, a realizálásban pedig mind nagyobb súllyal kell figyelembe venni a feldolgozóipar igényeit. E. Divila, R. Goulli és F. Zahlava (Csehszlovákia) közös tanulmányukban a csehszlovák népgazdaság elemzése kapcsán azt mutatták be, hogy a népgazdaságon belül csökken a mezőgazdasági-ipari komplexum egészének és különváltva a mezőgazdaságnak is a súlya. Egyetértés alakult ki abban a tekintetben, hogy a mezőgazdaság, az ipar és a kereskedelem közötti kooperáció szférájának kiterjedése és szorossága alapvetően hat az agrár-ipari komplexum fejlődésére általában, megjelenési formáira, szervezetére pedig különösen. Ez lényegében egyetértést jelentett az alapkérdésben, hogy ti. e komplexum megjelenése objektív realitás a társadalmi-gazdasági fejlettségnek azon a fokán, amelyet az európai szocialista országok már elértek.

Ezen a ponton a vélemények találkoztak abban a megállapításban, hogy a mezőgazdaság és más népgazdasági ágazatok közötti kooperáció kialakulása, fejlődése az agrár-ipari komplexumok létrejöttének az alapja. Nem volt lényeges véleménykülönbség abban sem, hogy kölcsönös előnyökkel jár a mezőgazdaság és az ipar közötti termelési kooperáció, illetve a kooperá-

ciónál szorosabb együttműködési-szervezeti formák kialakulása. W. Schmidt, V. P. Mozsín, N. V. Vasziljev, D. Vladov és más kutatók is egyetértettek abban, hogy az ágazatközi kooperáció fejlődése egyaránt elősegíti a termelés társadalmi és ágazati hatékonyságának növekedését, valamint a fogyasztók differenciálódó igényeinek teljesebb kielégítését.

A szimpóziumon általános elismerést váltott ki és jelentős érdeklődést keltett Komló László előadása, amely átfogóan elemezte a mezőgazdaság iparosodásának és integrálódásának folyamatát.¹

Nézete szerint az agrár-ipari komplexumok kialakulásának feltétele a népgazdaság és azon belül a mezőgazdaság magas fejlettségi szintje, az iparosodás. A mezőgazdaságon belül az egyes ágazatok ipari jellegű nyersanyag termelése, a termelés magas fokú koncentrálása a vertikumok kialakulásának előfeltétele. Az ipari jellegű termelés kialakulásának technikai feltételei különbözőek a mezőgazdaság egyes ágazataiban. Vannak olyan ágazatok, ahol ezt már sikerült megteremteni (szántóföldi növénytermelés, baromfi hús- és tojástermelés), más ágazatokban viszont még csak kísérleteznek az ipari jellegű termelés technológiájának megfelelő géprendszerek és biológiai egyedek előállításával (általában ez vonatkozik a szarvasmarha- és sertés-tenyésztésre, valamint a kertészetre és a szőlészetre). Nem várható az iparszerű termelés megvalósításában általános és gyors előrehaladás azért sem, mert a fejlesztés — a megoldatlan technikai és biológiai kérdések mellett — igen nagy beruházásokat igényel. Kialakul tehát egy különböző tényezők által meghatározott sorrend, amelyben a mezőgazdaság ágazatai iparosíthatók és integrálhatók, de gyors és valamennyi ágazatot magában foglaló ipari jellegű termelést nem lehet a mezőgazdaságban rövid időn belül megvalósítani, következésképp látványos és gyors eredmények se várhatók. Fokról fokra teremthetők meg az iparosodott mezőgazdaság igényeit kielégítő feltételek a mezőgazdasággal kapcsolódó ágazatokban is, a termelőeszköz gyártó iparban, a feldolgozóiparban és a mezőgazdasági termékeket értékesítő kereskedelemben is. Az integrálódásra érett ágazatokban is nehézséget okoz a vertikumok létrehozása a szocialista tulajdon eltérő formái miatt. A vertikumok kialakulásának számos nehézsége ellenére is tudatosan törekedni kell ezek kialakítására, mivel az agrár-ipari komplexum, s ennek jelenlegi legfejlettebb vállalati formája a mezőgazdasági ipari kombinát a fejlődés hordozói.

A mezőgazdasági ipari komplexumban résztvevő ágazatok különböző tulajdoni formája számos probléma forrása; ezzel a kérdéssel több felszólaló foglalkozott. W. Schmidt (NDK) szerint jelenleg az NDK-ban a termelési kooperációt meghaladó közös vállalatok kialakítása, amelyek szövetkezeti és állami tulajdont is egyesítenének — nem képzelhető el, s éppen ezért a termelési kooperációk működésének tökéletesítését, az együttműködés ki-

¹ Előadása megjelent a *Közgazdasági Szemle* 1972. 4. számában: „A mezőgazdaság iparosodása és integrálódása”.

terjesztését, általánosabbá tételét tekinti közvetlenül megoldandó feladatuknak. Ha jelenleg megkísérelnék az NDK-ban az állami és a szövetkezeti tulajdon egyesítését, beláthatatlan következményekkel járó politikai feszültség indikálna. E. Divila, R. Goulli és F. Zahlava ebben a vonatkozásban egyetértően azt fejtegették közös tanulmányukban, hogy jelenleg elsősorban a szektoron belüli (állami és szövetkezeti mezőgazdaságon belüli) horizontális kooperáció kifejlesztése a későbbi vertikális kooperáció és teljesebb ágazaton belüli és népgazdasági ágak közötti együttműködés előfeltétele. Vargha László a szövetkezetek közötti, valamint a mezőgazdaság és élelmiszeripar között kialakult termelési-feldolgozási-értékesítési kooperációkat a kialakuló vertikális integráció szempontjából elemezte. Kitért a szabályozási rendszer ágazatok és tulajdonformák szerinti eltéréseire, amelyek megnehezítik, sok esetben lehetetlenné teszik az együttműködés szorosabbá tételét és közös, vertikálisan szervezett vállalatok kialakítását. Az agrár-ipari komplexumban érdekelt ágazatok egységes szabályozási rendszerének fokozatos kialakításával egyre inkább létrejönnek azok a feltételek, amelyek serkentően hatnak a gazdaságilag hatékonyabb, szorosabb szervezetbe egyesült termelési egységek kialakulására. Jelenleg nálunk is a termelési kooperációk működésének általánosabbá tétele és a szektorokon belüli, valamint a szektorok közötti közös vállalkozások gazdasági előnyeinek kihasználására kell súlyt fektetni, bár jelenleg már a kutatók és gazdasági vezetők is egyre behatóbban foglalkoznak a mezőgazdasági-ipari kombinátok kialakításának kérdéseivel. V. Miszjuna (Lengyelország) érdekesen fejtegette, hogy a kollektivizálás meggyorsítja ugyan a koncentrációt, de ez még nem jelent automatikus átmenetet a bonyolult termelési kooperáció magasabb típusa felé. A kooperáció magasabb típusa -- pl. a mezőgazdasági-ipari kombinát -- abban különbözik a jelenlegi nagyüzemektől, hogy a manufaktúránál fejlettebb üzemi típust testesít meg. Szerinte a termelési kooperációk különböző formáinak fejlesztésével is el lehet érni kollektivizálás nélkül a koncentráció olyan magas fokát, amely lehetővé teszi a tudományos-technikai forradalom vívmányainak általános alkalmazását, következésképp a jelenlegi ismereteink szerinti legfejlettebb vertikálisan integrált termelési szervezetet is. Abban valamennyi résztvevő egyetértett, hogy a mezőgazdasági-ipari-kereskedelmi vertikumot magában foglaló vállalati szervezeti forma kialakításának feltételei az európai szocialista országokban kialakult tulajdonviszonyok miatt még nem adóttak, mivel a mezőgazdasági-ipari komplexumnak megfelelő vállalati szervezet megvalósítása egyben a tulajdonviszonyok lényeges változását is feltételezi, és lényegében az egységes szocialista tulajdon, valamint az ennek megfelelő termelési viszonyok létrejöttét jelentené. Ebben a vonatkozásban nem lehet figyelmen kívül hagyni e problémának politikai vonatkozásait és társadalmi jelentőségét. Előre látható, hogy a termelőerők és a társadalom egy fejlettebb szakaszán kerül majd napirendre a megvalósulás konkrét útjainak feltárására.

Többen foglalkoztak az agrár-ipari komplexum fejlesztésének, irányításának, tervezésének problémájával, azzal, hogy a gazdaságpolitika milyen eszközökkel mozdíthatja elő a népgazdaságilag igen fontos agrár-ipari komplexum fejlődését. A kifejezetten e kérdést exponálók -- E. Divila, R. Goulli, F. Zahlava, V. P. Mozzin, V. A. Morozov, I. Rubik -- és az e kérdést is valamilyen formában érintő előadók egyöntetű véleménye szerint az agrár-ipari komplexum fejlesztésének előfeltétele a komplexumban résztvevő ágazatok egységes szabályozási rendszere, amely nem differenciál ágazatonként, hanem komplex megközelítéskől indul ki. Ez annyit jelent, hogy a komplexumban érdekelt ágazatok tervezési, jövedelemelvonási, finanszírozási rendszerét az egységes szabályozás irányában kell fejleszteni ahhoz, hogy valóban létrejöhessenek a termelési vertikumok vállalati keretei. Jelenleg a szocialista országokban általában ágazatok és szektorok szerinti differenciálás érvényesül a gazdaságirányítás eszközeiben, s ezek az eltérések különböző érdekeltséget és feltételeket teremtve fékezik a hatékony együttműködés kialakítását, s a különböző szálon futó szervezeti kapcsolatok nem teszik sem áttekinthetővé, sem irányíthatóvá a komplexum egészét. Az ágazati elkülönülésből eredően a számbavétel, az irányítás és a szabályozók kialakítása is ágazatonként és nem komplex módon történik. A fejlődést szolgálná, ha kidolgozásra kerülnének az agrár-ipari komplexum igényeit kielégítő hosszú távú, de legalábbis a közép távú népgazdasági tervek, amelyek magukban foglalják egyrészt a tervezett gazdaságpolitikai intézkedések termelésében tükröződő hatását, másrészt a mezőgazdaság kapcsolatait a népgazdaság egyéb ágazataihoz. Ez a tervezési munkák mai színvonalán természetesen maximális követelményeket támasztana, már csak azért is, mert kidolgozásához jelenleg még nem rendelkeznek a tervezők olyan alapadatokkal sem, mint pl. az ágazati kapcsolatok mérlegei. A népgazdasági szintű statisztikai számbavételnél ma is az ágazati szemléletnek megfelelő felmérések dominálnak, s részben emiatt is ágazatonkénti tervezés folyik. Amint A. I. Tulupnikov (Szovjetunió) hangsúlyozta, a mezőgazdaság anyagi-műszaki ellátásának gondos biztosítása nélkül nem képzelhető el sem a mezőgazdaság, sem az agrár-ipari komplexum fejlesztése. Legalább a közép távú tervek ismeretében lenne szükséges felmérni a gazdaságpolitikai intézkedések és a szabályozók változásának következményeit, hogy ezekkel összhangban lehessen kialakítani a termelési, technológiai struktúrát és a tevékenységek fejlesztésének tervét a kooperációk vonatkozásában is. A tervezőkre váró feladatok rendkívül összetettek, mert maga az agrár-ipari komplexum is igen sok ágazatot és igen sokféle tevékenységet foglal magában, amelyek változatosan kapcsolódnak egymáshoz. A tervezéssel, a tervekészítésnél felhasznált modellekkel kapcsolatban vetődött fel ismét, de a fogalmi meghatározások egységesítésénél már említetthez képest más aspektusban és konkrétan, hogy melyek is az agrár-ipari komplexum elemei. A vélemények ebben a vonatkozásban is megoszlottak, s ezeket

nagyjából két csoportba lehet sorolni aszerint, hogy egy tágabban vagy egy szűkebben megvont értelmezésről van-e szó. Meg lehetne kockáztatni azt az általánosítást, hogy a tervezői beállítottságú kutatók a tágabb, a komplexum megjelenési formáit vizsgáló kutatók pedig inkább egy szűkebb értelmezés felé hajlanak. Elismerést nyert, hogy a komplexum része természetesen maga a nyersanyag termelő mezőgazdaság és ennek azon ágazatai is, amelyek nem nyersanyag termelésre irányulnak, de amelyek általában a szocialista mezőgazdasági nagyüzemek részét képezik, továbbá a mezőgazdasági nyersanyagokat felvásárló szervezetek és a nyersanyagokat feldolgozó élelmiszeripar és egyes könnyűipari ágazatok és végül az a kereskedelmi szervezet, amely a feldolgozott mezőgazdasági nyersanyagokat eljuttatja a végső fogyasztóhoz (élelmiszerkereskedelem). Differenciáltabban kellett kezelni a mezőgazdaságnak termelőeszközöket és termelési szolgáltatásokat szállító iparágakat. A mezőgazdaságon belül termelő fogyasztásra kerülő mezőgazdasági eredetű nyersanyagot feldolgozó ipari tevékenység komplexumba való tartozását nem vitatták (takarmánygyárak), de több szempontból is nehezen vonható még az a határ, amely az egyéb termelőeszközt szállító ipar integrációban való részvételét, integrálását általában érinti. (A traktorgyárakat nem lehet pl. minden további nélkül a komplexum részeként tekinteni, hiszen szükség szerint vagy rendszeresen hadieszközöket is előállíthatnak, ill. előállítanak.) Ebben a kérdésben tulajdonképpen nem is a határ pontos megvonása volt a lényeges, hanem a mezőgazdaság termelőeszköz igénye kielégítésének szükségessége, mégpczzá úgy, hogy az ipar választéka és a szállítási ütemezés, az ezekhez kapcsolódó szolgáltatások megfeleljenek a mezőgazdasági komplexum érdekeinek, ami már viszont a tervezést, a tervezési módszertant nagyon is közlelről érintő, kielégítően megoldottnak nem tekinthető kérdés. A tervezéssel kapcsolatban vetődött fel az a kérdés is, hogy a gazdasági kapcsolatok tervezése, a szakemberek képzése és a kutatómunka mennyiben része és hogyan kapcsolódik az agrár-ipari komplexumokhoz.

Szocialista országok közgazdász kutatóinak szimpóziumán először szerepelt az ipari-mezőgazdasági komplexumok témája. Érthető, hogy első alkalommal a kérdéssel kapcsolatos sok lényeges kérdés merült fel. A sok kínákozó téma közül — megítélésünk szerint — a legfontosabb kérdések, az alapvető problémák tették ki az előadások és viták zömét. Az agrár-ipari komplexum értelmezése, kialakulásának, megjelenésének okai és jelentősége, a komplexum népgazdasági jelentősége, a gazdaságirányítással és tervezéssel szemben támasztott követelmények, a fejlődés iránya, üteme és perspektívái: valóban az elsősorban tisztázandó kérdések közé tartoznak a szükséges fejlődés megalapozásának szempontjából. A kutatások viszonylag nem hosszú időszakra visszatekintő múltja és a jelenség újszerűsége miatt az eszmecsere inkább a problémák áttekintését, mint a kérdések megválaszolását tette lehetővé. De világosan kirajzolódott a szocialista élelmiszergazdaság fejlődő-

désének útja, ami egyben választ ad arra a kérdésre is, hogy milyen módon emelkedhet ki a mezőgazdaság a fejlettség manufaktúra szintjéből, s hogy ez milyen következményekkel jár a szocialista gazdaság és társadalom egészének fejlődése szempontjából, ide értve az egységes össznépi tulajdon kialakulásának egyik lehetséges módját. A kollektivizálással létrejöttek ugyan a termelés nagyüzemi keretei a mezőgazdaságban, de az iparhoz viszonyított mai lemaradás is csak abban az esetben számolható fel, ha a genetikai-technikai fejlődés következtében mind nyíltabbá váló mezőgazdaság integrálódik az iparral és a tevékenységük eredményét közvetítő egyéb gazdasági ágazatokkal. Ha belátható időn belül lezárul a mezőgazdaság manufaktúra korszaka, akkor bontakozhatnak ki egészükben a szocialista társadalom termelőerői, akkor nyilvánul meg a szocialista termelés fölénye még meggyőzőbben a tőkés termeléssel szemben. Ez egyben a szocialista országok gazdasági együttműködésének új, kedvezőbb lehetőségeit is magában foglalja.

A szimpóziium során feltétlen hasznos volt, hogy az azonos témában kutatók megismerkedtek egymással, a kutatási témákkal, a kutatási irányokkal és célkitűzésekkel. Egyöntetűen kifejezésre jutott a résztvevőknek az az óhaja is, hogy a kialakuló kapcsolatok ápolása és az elért eredmények általánosítása végett kívánatos lenne a létrejött kontaktusokat állandósítani. Ennek egyik megnyilvánulása, hogy a szimpóziium záró jegyzőkönyvében felkérték a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézetét, hogy vállalja el az 1973-ra tervezett legközelebbi szimpóziium szervezését. Tekintettel arra, hogy a felkérés elért kutatási eredményeinkre való utalással történt, ezt Intézetünk munkájának és a delegáció szereplésének elismeréseként értékeltük. Sajnálattal kellett kölcsönösen konstatálnunk, hogy az Akadémiák közötti jelenlegi tanulmányút-rendszer nem teszi lehetővé az azonos témákon különböző országokban dolgozó kutatók közötti rendszeres konzultálást és érintkezést, aminek alapvető oka az, hogy jelenleg is kicsi az Akadémiák közötti egyezményekben rögzített tanulmányút keret.

Végezetül néhány szót a szimpóziium rendezéséről. A szimpóziium előkészítése és szervezése mintaszerűen gondos volt, jóllehet a technikai lebonyolítást alaposan megnehezítette, hogy a szimpóziium helye, Roztezs az Intézet székhelyétől, Prágától távol feküdt. Ki kell emelnünk vendéglátóink közvetlen segítőkészségét, messzemenő figyelmességét, és személy szerint is köszönettel tartozunk Jozef Nikl elvtársnak, a CsSzTA Közgazdaságtudományi Intézete igazgatójának, aki végig irányította a szimpóziium munkáját, és nagyban hozzájárult a szimpóziium alkotó légkörének megteremtéséhez és a résztvevők közötti baráti kapcsolatok kialakulásához. Érdeklődéssel várjuk a szimpóziium anyagát tartalmazó kiadványt, amelyet a szimpóziium szervezői készítenek el, s amely jó összeállítás és gondos szerkesztés esetén értékes forrást jelent majd elsősorban az agrárgazdasági kérdésekkel foglalkozó kutatók számára.

KÜLFÖLDI TŐKEBERUHÁZÁSOK JUGOSZLÁVIÁBAN

FACSÁDY JÚLIA

Az utóbbi évtizedekben rendkívüli mértékben felgyorsult technikai haladás következtében a világpiaci versenyképesség fenntartása megköveteli a találmányok gyors bevezetését a gyakorlatba. Az új termékek elévülési ideje is rövidebb lett. A megváltozott körülményeknek megfelelően megnőtt a kutatással foglalkozók száma. Gyorsan növekednek a kutatás költségei is részben a nagyobb kutató létszám, részben a kutatáshoz szükséges kísérleti eszközök jelentős ráfordításai miatt. Az oktatás és a tudomány fejlesztése, mivel ez a gyors technikai haladásnak előfeltétele, a gazdasági növekedés fontos tényezője. A közepes nagyságú és kis országokban nem állnak rendelkezésre a legújabb technikai vívmányokkal kapcsolatos sok irányú kutatáshoz, a gyakorlati alkalmazás megkívánta beruházásckhez szükséges pénzeszközök, nem elég széles a belső piac nagy mennyiségű azonos termék értékesítéséhez, és nincs megfelelő, széles skálájú ipari alap a tudományos-technikai forradalom eredményeinek továbbfejlesztéséhez. A versenyképesség fenntartása, a megváltozott feltételekhez való alkalmazkodás ezekben az országokban úgy lehetséges, ha néhány, adottságaiknak legjobban megfelelő terület fejlesztésére koncentrálnak; és kihasználják a nemzetközi gazdasági együttműködés kínálta lehetőségeket gazdasági növekedésük gyorsítására.

A KGST tagországok műszaki fejlődésük elősegítésére egyebek között a műszaki-tudományos együttműködés és az ipari kooperáció különféle formáit és variációit valósítják meg fejlett tőkés országokkal kialakult gazdasági kapcsolataikban. Amennyiben a megállapodások keretében tőke is áramlik a szocialista országokba, ez kölcsöntőke, amit rendszerint gép, berendezés, licenc vagy know-how vásárlására használnak fel a partnerországban. Az említett együttműködési formák mellett Jugoszláviában túlnyomórészt fejlett tőkés országokból származó működő tőkét is igénybe vesznek, elsősorban a technikai haladás elősegítőjeként. A román jogszabályok is lehetővé teszik hasonló kapcsolatok kialakítását külföldi vállalatokkal, de az ezekre vonatkozó törvényhozás és a tőkeberuházási gyakorlat is előrehaladottabb Jugoszláviában. Ezt az együttműködési módot több jugoszláv szerző termelési-

pénzügyi kooperációnak nevezi. A továbbiakban én a külföldi tőkeberuházás vagy a közös vállalkozás megjelölést használom. A gazdasági kapcsolatok ilyen formája részben eltér a hagyományos tőke kivitteltől. Az eltérés mibenlétére a jugoszláv törvényhozás idevágó fejezetei adnak választ.

1. A külföldi tőkeberuházásokat szabályozó törvények

A külföldi tőkére vonatkozó szabályok létrehozását megelőzően vita folyt arról, megengedhető-e, hogy egy szocialista ország ilyenfajta gazdasági kapcsolatokat építsen ki más, elsősorban tőkés országokkal. Az egyik vélemény szerint a külföldi tőke gyengíti az öngazgatási rendszert, csorbítja a munkás-tanácsok jogait, jelenléte ellentmond a társadalmi tulajdon elvének. Mások álláspontja viszont az volt, hogy a külföldi tőkeberuházásból mindkét fél előnyöket szerez anélkül, hogy ez a jugoszláv társadalom alapjait (öngazgatás, társadalmi tulajdon) veszélyeztetné. Azok a törvények, amelyek közvetlenül érintik a hazai és külföldi cégek közös beruházási vállalkozásait, 1967 óta jöttek létre.

A tőkeberuházások határai és a közös beruházási szerződés

A maximális külföldi érdekeltség 49,99% lehet a jugoszláv vállalatokban. Ha speciális nemzeti érdek a külföldi beruházás, valamilyen terület fejlesztése érdekében, akkor a részesedés 49,99% fölé emelkedhet. A beruházási hányad alsó határát a jogszabály nem határozza meg. Hogy ennek megállapítására szükség van-e, arról megoszlanak a vélemények.

Nem ruházhatnak be külföldiek a bankok, biztosítás, hazai közlekedés, kereskedelem, közművek és társadalmi szolgáltatások területére. A kutatásokba való befektetés viszont engedélyezett.

A külföldi szerződő partnerek lehetnek nemzetközi és nemzeti állami és magán szervezetek. A közös vállalkozási szerződések minimum 3–5 évre szólnak, tartalmazzák a profit, a kockázat és felelősség megosztására, valamint a közös üzletvitelre vonatkozó döntéseket. Nem veszik nyilvántartásba az olyan szerződéseket, melyek nincsenek összhangban a szövetségi törvényhozással, nem járulnak hozzá a jugoszláv gazdasági növekedéshez, a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szokásos gyakorlatától eltérő üzleti együttműködési feltételeket kötnek ki, olyan kapcsolatokat hoznak létre, melyek alapjában megsértik a hazai és a külföldi partner közötti egyenlőség elvét, vagy kikötései ellentmondanak az ország védelmi és biztonsági érdekeinek. Joga van a külföldi félnek tőkéjét egy jugoszláv vállalatba beruházni, de sem egyedül, sem belföldi partnerével közösen nem hozhat létre új vállalatot.

Tulajdonjog

A külföldi vállalkozó megtarthatja a jogcímet beruházott eszközeire, de ez nem jelenti azt, hogy a vállalatnak, amelybe tőkét fektette, tulajdonosa vagy társtulajdonosa lesz. A kérdéses vállalat jugoszláv jogi személy. De nem is veszti el tulajdonjogát, mert senki nem szerezte meg azt helyette. A szerződés aláírásával a jugoszláv társvállalkozó használati jogot kap a partnere által beruházott eszközökre. A közös beruházási szerződés nem hoz létre klasszikus társtulajdonosi viszonyt a partnerek között.

Röviden összefoglalva így szabályozza a törvény a közös vállalkozásokkal kapcsolatos tulajdonjogot. Több részlet nem világos: egyrészt nem derül ki, mi a különbség a használati jog és a tulajdonjog klasszikus koncepciója között, másrészt bizonytalan, hogy megkapja-e a külföldi partner is a használati jogot, együtt gyakorolhatja-e jugoszláv társával.

A továbbiakban a jogszabály a tulajdonjogok következő csoportjaival foglalkozik: a beruházott aktívák visszatérítése, a profit egy részének átvétele és külföldre utalása, kamat átutalás és részvétel a vállalkozás irányításában. Ez a részletezés a hiányosságok ellenére teljesebbé teszi a tulajdonjogokról alkotott képet.

Ami az amortizációs fizetéseket illeti, a külföldi beruházó nem köteles a neki járó hányadot a vállalatnál hagyni, ha ezt a szerződés külön elő nem írja. Ha az amortizációs fizetések devizában teljesítendők, akkor átutalhatók, ha dinárban, ez azt jelenti, hogy a külföldi partner előre lemondott minden átutalási jogáról, beleegyezett, hogy az amortizációs fizetések a jugoszláv vállalatnál maradjanak. Amennyiben átutalás történik, a vállalatnak két devizaforrása van erre a célra. A hazai és külföldi tőkevagyon amortizációjának 10%-át képviselő devizáért egy ilyen ügylet bonyolítására felhatalmazott bankhoz fordulhat. A 10%-on felül csak az összeg fele áll rendelkezésre konvertibilis valutában. Elvileg ezt a 10%-ot profitátutalásra is fel lehet használni, de az összeg általában annyira alacsony, hogy még az amortizációs szükségletekre sem elég. Az amortizációs fizetések átutalására a vállalat retenciók kvótájából* is felhasználhat devizát.

A külföldi beruházásokról szóló törvény a profithól való részesedés kiszámításának módjáról semmit nem mond. Feltételezik, hogy a felek profithól való részesedése megegyezik beruházási hányadukkal. Előfordulhat, hogy a szerződés a beruházások valamilyen százalékának megfelelő minimális profitot garantál a külföldi partner számára. A külföldi beruházó profit részesedését 35%-os adó terheli. Hogy ösztönözzék a minél nagyobb profithányad Jugoszláviában hagyását, bizonyos esetekben a külföldi fél adókedvezményeket kaphat. Az egyébként átutalható profitrész minél nagyobb hányada

* A vállalat export bevételeinek meghatározott százaléka.

marad az országban, annál nagyobb az adókedvezmény. Ha a közös vállalkozás színhelye elmaradt köztársaság vagy terület, szintén kaphat kedvezményt a külföldi partner. 1971 augusztusától az adózás után megmaradt profit teljes összege kivihető Jugoszláviából. Korábban ennek 20%-át nem lehetett átutalni. A külföldi fél ezt az összeget beruházhatta bármelyik belföldi vállalatba, vagy letétbe helyezhette a jugoszláv bankokban az érvényben levő kamatláb mellett. Külföldi valuta letét esetén a kamat átutalható volt, ellenkező esetben nem. Ha a szerződés lejár, a beruházott összes tőke kivihető.

A külföldi partner tehát a profitban való részesedését átutalhatja külföldre, ha a közös beruházási szerződés a profit fizetését konvertibilis devizában írja elő és az adót* befizették. Nyitott kérdés, hogy mi a teendő akkor, ha a közös vállalat nem exportál. Ilyenkor ugyanis nincs konvertibilis deviza az átutaláshoz. A profitátutalás fontos feltétele az is, hogy a jugoszláv partnernek elég devizája legyen a retenciók alapban vagy a közös vállalkozás jövedelméből erre a célra. A belföldi fél retenciók kvótáját elsősorban alkatrészek és anyagok vásárlására fordítja, így sok vállalatnak nehézséget okoz, vagy éppen lehetetlen, hogy ebből finanszírozza külföldi partnere netto részesedését. Ha a retenciók alap nem elég, vagy nem fordítható — egyéb irányú felhasználása miatt — profitátutalásokra, a vállalat export bevételeinek 33%-a felhasználható ilyen kifizetésekre.

A külföldi beruházó addig részesül a közös vállalkozás hasznából, amíg saját forrásaival részt vesz benne. Ha tehát nem ruház be újra, részesedése csökken, végül megszűnik. Joga van a külföldi félnek a közös vállalkozásban játszott szerepét átruházni egy másik külföldi vagy jugoszláv vállalatra azzal, hogy a jugoszláv partnernak mindig elsőbbségi joga van. Hogy él-e vele, ezt 60 nap alatt kell eldöntenie.

A közös vállalkozási szerződés dönti el, létrehozna-e valamilyen testületet a mindkét felet érintő ügyek szabályozására. Amennyiben létrejön, szintén a szerződéstől függ, hogy bizonyos határokon belül milyen jogköre lesz és milyen lesz az összetétele. Feltételezhető, hogy a partnerek beruházásuk arányában delegálnak tagokat a testületbe, de megállapodhatnak a beruházási aránytól független, egyenlő képviselőben is. A szavazás lehet egyhangú vagy többségi. A mindennapi üzletmenettel kapcsolatos kérdésekben (gyártásszervezés, forgalmazás, eladás stb.) őt megillető jogokat a munkástanács átruházhatja a közösen létrehozott testületre. Nem dönthet viszont a közös irányító testület a következő kérdésekben: vállalat létrehozása, fúzió, egy-egy részleg elkülönítése a vállalattól, a vállalatnál maradó profit felhasználása. Elkészíthető a szerződés úgy is, hogy a testület javaslatára a munkástanács csökkentheti vagy növelheti a munkáslétszámot, a profit nagyobb részét fordítja felhalmozásra, vagy például a testület javasolhatja, hogy a vállalat

* A mindkét felet terhelő, jugoszláv jogszabályok által előírt befizetések + 35%.

külföldi szakembereket vegyen igénybe stb. A közös vállalkozások irányításával kapcsolatos eddigi tapasztalatok kedvezőek. Az általános benyomás az, hogy a külföldi fél megbízik jugoszláv társában, és az irányítást illetően majdnem mindent ráhagy a közösen létrehozott testület két ülése között. A külföldi beruházó elsősorban a termelés szervezésével és az értékesítéssel törődik, a jugoszláv öngazgatási rendszer kérdései kevésbé érdeklik. Természetesen ez nem jelenti azt, hogy nem érdeke minél nagyobb irányítási jogok megszerzése.

A külföldi beruházásokra vonatkozó törvények vázlatos ismertetéséből látható, hogy sok még a nyitott kérdés, a jogok és kötelezettségek pontatlan körülhatárolása, amire az előbbieken csak néhány helyen hívtam fel a figyelmet. Talán éppen a külföldi tőkeberuházások teremtette függőséget leginkább meghatározó területeken, a tulajdonjog és az irányítás kérdéseiben a legtöbb a homályos pont. A jelenlegi törvényes rendezést Jugoszláviában sem tartják hiányosságok nélkülinek és befejezettnek. A külföldi tőkeberuházások gyakorlata csak néhány éve kezdődött, így nincs még túl sok tapasztalat. Nem mérhető még le pontosan, beváltja-e a gazdasági együttműködésnek ez a formája a hozzá fűzött reményeket.

2. A külföldi beruházások kölcsönös előnyei

A külföldi tőkeberuházásokkal szemben Jugoszláviában támasztott igény az, hogy járuljon hozzá a gazdasági reform alapvető céljának megvalósításához, tehát segítse elő a technikai rekonstrukciót, a kapacitások optimális kihasználását, magas fokú munkamegosztáson alapuló specializált termelés létrehozását, és új termelési eljárások adaptálását és folyamatos korszerűsítését.

A közös vállalkozást a korábbi licencvásárlási gyakorlattal összehasonlítva jugoszláv szerzők hangsúlyozzák, hogy a licencvásárlás nem járul hozzá kielégítően a műszaki fejlődéshez, mert mire a termelés a kérdéses licenc alapján megindul, a technológia már rendszerint elavult, csak a vásárlás időpontjában lehet legújabbnak nevezni. Közös vállalkozás létrehozása esetén azonban a külföldi cég anyagilag érdekelt a vállalkozás sikerében, így gondoskodik a technika eredményeinek folyamatos hasznosításáról. Ugyanez igaz a munkaszervezésre, a személyzet képzésére is. Nem hanyagolható el az export motívum sem, a versenyképesség növekedésével nő az export bevétel. Alapvetően fontos maga a tőkeszerzési lehetőség. A közös vállalkozás eredményeként nőhet más hazai vállalatok termelése is, ha ezek alszállítóként szerepelnek. Mindezek alapján remélhető, hogy Jugoszlávia sikerrel oldja meg a minden fejlődő gazdaságra jellemző export, import és technológiai problémákat.

Hogy egy cégnek érdemes-e külföldi vállalatba fektetni tőkéjét, elsősorban a profit kilátásoktól és attól függ, hogy a tulajdon sértetlen marad-e. A jugoszláv törvények garantálják a külföldi tulajdon sértetlenségét. Feltételezhető, hogy a profit kilátások sem kedvezőtlenek. A megfelelő mennyiségű munkaerő és nyersanyag, a kedvező földrajzi helyzet és az alacsony munkabérek mind hozzájárulnak a magasabb profit eléréséhez. A külföldi tőkét vonzza a piac kibővülése, az értékesítési lehetőségek biztosítása is.

3. Az eddigi gyakorlat

1970 végéig 31 külföldi tőkeberuházási szerződést jegyeztek be a Szövetségi Gazdasági Titkárságnál. Ebből kettőt töröltek közben. A legtöbb szerződést nyugat-európai országok társaságaival kötöttek. Így Olaszországgal kilencet, Nyugat-Németországgal hatot, Franciaországgal hármat, Svájcjal kettőt, Angliával, Belgiummal, Svédországgal, Ausztriával és Dániával egyet-egyet. Két szerződés jött létre Jugoszlávia és szocialista országok között, egy Csehszlovákiával, egy pedig Kelet-Németországgal. Ezek beruházott összege 16 165 000 dollár. Végül megállapodás jött létre egy amerikai és egy japán vállalattal is.

A külföldi tőkét kizárólag iparvállalatokba fektették. Megoszlásuk ágazatok szerint:

fémipar	7	vegyipar	5
elektromos ipar	3	textilipar	3
nem fémes ásványok	2	dohányipar	2
vaskohászat	1	autóipar	2
faipar	1	papír ipar	1
bőr ipar	1	nyomdaipar	1

A teljes külföldi tőkeberuházás összege 71 022 270 dollár, ebből 25 000 000 dollár került a kragujeváci Crvena Zastava Gyárba. Ez a beruházás annak példája, amikor a külföldi cég a hazai vállalat egy részébe fekteti be tőkéjét. A kragujeváci gyár — az ország egyetlen személyautó termelője — a kapacitásának bővítéséhez szükséges pénzeszközöket részben belföldi, részben külföldi forrásokból szerezte. Az autógyárat 1952-ben építették, évi 32 000 db-os kapacitással, ami két évvel később 50 000 db-ra emelkedett. Mivel a piac igényeit így nem tudták kielégíteni, kétlépcsős kapacitásbővítést határoztak el, hogy évi termelésüket 80, majd 200 000 db-ra növeljék. Az első fázis 1969-ben befejeződött. A szükséges pénzeszközök egy része a Fiat cégtől származott, ebből felszereléseket és szerszámokat vásároltak. A második fejlesztési fázist maga a Gyár, az érdekelt jugoszláv bankok és más gazdasági szervezetek, valamint a Fiat cég és a Nemzetközi Pénzügyi Társaság (International Finance Corporation) fedezte. Az összes fejlesztési költségekből

* F.: Dr. Miodrag Sukijasovič: Foreign Investment in Yugoslavia, 1970.

16 000 000 dollár hazai, 25 000 000 dollár pedig külföldi forrásokból származik. A Fiat céggel 1968-ban és 1969-ben kötött szerződések (5 és 12 millió dollár) nem csak pénzügyi részvételt, hanem technikai-termelési kooperációt is előirányoznak. A Zastava Gyár már 1954 óta Fiat licenc alapján termel. A Fiat—Crvena Zastava közös vállalkozási szerződés szerint a külföldi partner beruházási hányadának megfelelően részesül a profitból. A közös üzletvitel irányítására létrehozták az ún. „Üzleti Testület”-et, melybe mindkét fél három-három tagot delegál. Az Üzleti Testület egyhangúlag hozza döntéseit, Belgrádban ülésezik, illetve, ha erre szükség van, Torinóban. A szerződés 10 évre szól. Ha lejártakor nem hosszabbítják meg, az eredeti beruházási összeg hitellé változik, melyet meghatározott idő alatt, minimális kamattal kell visszafizetni. Ha a 10 éves időszak alatt bomlik fel a szerződés, az eredeti beruházás szintén hitellé alakul, aminek törlesztését a megállapodás megszűnte után egy évvel kell megkezdeni egyenlő részletekben.

A Nemzetközi Pénzügyi Társaság 8 000 000 dollárt ruházott be a Zastava Gyárba. Ez finánc hitel jellegű szerződés, mely 1984. december 31-ig érvényes.

1971-ben még hét közös vállalkozási szerződés jött létre, tehát a múlt év végéig bejegyzett megállapodások száma harminchat.

4. Következtetés

Jugoszláv szakemberek az eddigi külföldi tőkeberuházási gyakorlatot biztató, de szerény kezdetnek tekintik. Nem a létrejött szerződések számát, hanem a beruházott összegeket keveslik. Az eddigi egyetlen jelentősebb megállapodás a Fiat cég és a Crvena Zastava Gyár közös vállalkozása.

A külföldi beruházók óvatosságának egyik oka, hogy a tőkés cégek gyakran elkobzástól, nacionalizálástól tartanak, mivel szocialista ország vállalataival lépnek szoros üzleti kapcsolatba. Csökkenti a jugoszláv gazdaság vonzerejét az aránytalan gazdasági növekedés is. A törvényhozás hiányosságai és a nem kielégítő ösztönzés szintén a jelentős üzletek létrejötté ellen hatnak. A jelenlegi számtalan módosítás és törvény helyett a külföldi tőkeberuházások önálló szabályozására lenne szükség. Ez elkülönülne az egyéb, beruházásokkal és kizárólag hazai vállalati tevékenységgel foglalkozó törvényektől. A jogszabály alkotás következő területein van szükség pontosításra, változtatásra, kiegészítésre: tulajdonjogok, visszatérítés és repatriálás, a profitátutalás forrásai, adózás, import adó, nem exportáló hazai vállalatba való befektetés, irányítási kérdések, csőd, a hazai partner részesedésének meghatározása, vámmentes övezetek problémái.

A törvényhozás hiányosságainak megszüntetése nem könnyű. Néhány probléma megoldásának feltétele a jugoszláv társadalmi-gazdasági és törvényhozási rendszer továbbfejlesztése. Más esetekben a gyakorlat nyújt majd kielégítő megoldást.

A hiányosságok ellenére a külföldi tőkeberuházások eddigi gyakorlata és az erre vonatkozó törvények elég jónak bizonyultak ahhoz, hogy közös vállalkozásokat hozzanak létre, és a partnerek számára profitot biztosítsanak. A külföldi beruházásokat szabályozó jugoszláv jogalkotás kifejezi az iparilag fejlett és fejlődő országok, a szocialista és kapitalista létesítmények közötti kapcsolatok változását, hozzájárul a szorosabb kooperáció és kölcsönös előnyök biztosításához.

Ez volt tehát a jugoszláv vélemény, amelyhez, a részletes kommentálást mellőzve, csak néhány megjegyzést fűzök.

A műszaki fejlesztéssel kapcsolatban nálunk is gyakran felmerülő vita-téma, hogy milyen területeken érdemes hazai fejlesztést megvalósítani. A legtöbb esetben ugyanis a kifejlesztett eljárás külföldön már ismert, sőt több országban már elavultnak számít. A fejlettebb technika pusztá adaptálása, bár egy-egy ágazat fejlődésének jelentős lökést adhat és előnyei nem vitathatók, bizonyos tekintetben hátrányos is. Egyrészt kérdés, hogy milyen hatást gyakorol az adaptáló ország műszaki kultúrájára, másrészt könnyen előfordul, hogy a fejlettebb partner már nem a legújabb technikát adja át, és így a lemaradás konzerválódik. A külföldi tőkeberuházásokkal foglalkozó jugoszláv irodalom szerint ezt a hátrányt az ott kialakult közös vállalkozási gyakorlat kiküszöböli, mert a külföldi partner anyagilag érdekelt a termékek korszerűségének fenntartásában. De az, hogy milyen színvonalú technika alkalmazása érdeke a külföldi beruházónak, függ attól is, hogy milyen piacon értékesítik a közös vállalkozás termékeit. Ha az exportpiac nem különösebben igényes, a „levetett” technikával készült áruk is értékesíthetők.

A korszerű technika adaptálásának előnyeit a szocialista országok többé-kevésbé igyekeznek kihasználni, de a technika importja — mint a bevezetésben már említettem — lényegében csak Jugoszláviában párosul működő tőke igénybevételével. Bármennyire is igyekezett a jugoszláv törvényhozás a külföldi tőkeberuházásokat úgy szabályozni, hogy az ne sértse a szocialista társadalom alapjait, a közös vállalkozások felvetik a fejlettebb partnertől való gazdasági és politikai függés problémáját.

Összefoglalva: a fejlett technika adaptálása nélkülözhetetlen, de vitatható, hogy egyértelműen előnyös-e. A jugoszláv közös vállalkozási gyakorlat figyelemre méltó kísérlet a műszaki fejlődés meggyorsítására, de jelenlegi formájában még meglehetősen problematikus.

A TUDOMÁNYOS TECHNIKAI FORRADALOM ÉS A JOGTUDOMÁNY*

SÁRÁNDI IMRE

I.

A tudományos technikai forradalom érezteti hatását az állam- és jogtudomány területén is. Az állami és jogi életben fontos változások történtek már ez idáig is, a tudomány pedig megkísérli előrelátni a további fejleményeket. A tudományos technikai forradalom befolyása az állam és jogtudományokba közvetett módon, a termelési viszonyokon keresztül érvényesül. A termelőerőkben beállott változások a társadalmi viszonyokon keresztül hatnak az állami, jogi felépítményre. A *jog* a társadalmi viszonyokon keresztül mozdíthatja elő vagy fékezheti a tudományos technikai haladást. Ennél fogva a jogtudománynak az a feladata, hogy kutassa azokat a jogi eszközöket, amelyek a tudományos technikai haladás számára nyílt teret biztosítanak a megfelelő társadalmi viszonyok kialakításán keresztül, továbbá hogy jogintézményeket, jogszabályokat javasoljon a tudományos technikai forradalomból fakadó veszélyek elhárítása érdekében.

Az államtudományok előtt alighanem elsősorban az a feladat áll, hogy a tudományos technikai forradalom által alaposan megváltoztatott államok új vonásait vegyék szemügyre. Korunkban elsősorban a termelőerők nagyfokú koncentrálttsága miatt, másfelől a termelés és a kutatás mindenütt bekövetkező centrális irányítására való törekvés miatt *mindenféle állam* szerepe megnövekedett a gazdasági életben. A tudományos technikai forradalom megváltoztatja a kapitalista államok viszonyát is a gazdasághoz, vagy nagymértékben meggyorsítja a már megindult változásokat. Új feladatok állanak az államok előtt, abból kifolyólag is, hogy a nemzeti és országhatárok között működő vállalatokat sok területen felváltják a multinacionális vállalatok. A tudományos technikai forradalom által produkált technikai eszközök magában az államelméletben is az állami tevékenység gyakorlásában is változásokat hoznak. A gépek segítségével végzett nyilvántartás és esetleges határozathozatali lehetőség is új problémákat vet fel akár a polgárok személyes szabadságát, akár az államigazgatási munka megszervezését illetően.

* Elhangzott az Eötvös Loránd Tudományegyetem „A tudományos technikai forradalom és a társadalmi élet kölcsönhatásai” c. tudományos ülésén, 1972. április 18-án.

Jóllehet a jelenleg folyó tudományos technikai forradalomra, illetőleg e forradalom eredményeinek befogadására a szocialista állam és a jog elvileg sokkal inkább alkalmas mint a kapitalista állam és jog, a szocialista állam és jogéletben is számos alapvető változásra van szükség ahhoz, hogy az állami-jogi eszközök megfelelő „környezetvédelmet” nyújtsanak mind a tudományos technikai forradalom előrehaladásának, mind a tudományos technikai forradalom káros hatásainak kitett embereknek.

Aligha kell bizonygatni, hogy e lépések időben való megtétele előnyt biztosíthat a szocialista társadalom számára a haladás legújabb eredményeinek a dolgozó emberek tömegei számára való hasznosításában, míg a késlekedés megingathatja, meggyengítheti a szocializmus bástyáit, még az állami jogi felépítményt is.

II.

1. A tudományos technikai forradalom, azt gondolom, nagyon meg fogja gyorsítani azt a fejlődést, amely a gazdaság *állami irányítása* körében a szocialista államokban több-kevesebb lendülettel kibontakozott. A legfőbb kérdés ebben a körben, hogy a tudományos technikai forradalom milyen gazdaságirányítást követel. Nem utolsósorban a tudományos technikai forradalom hatását a termelés fő területein, vagy pontosabban szólva a végtermék előállítás számos területén az üzemek, illetve vállalatok nagysága rohamosan növekszik, egy-egy gazdasági tevékenység nemegyszer az egész országot átfogó gazdasági szervezet képében jelentkezik, amikor remélhetőleg a szocialista világban is megjelennek azok a vállalatok, amelyek több, esetleg sok országra terjednek ki. Első pillanatban újra csábító lehetőség kínálkozik arra, hogy épp úgy, mint ezeket a nagyvállalatokat, az egész népgazdaságot egy központból, direkt eszközökkel irányítsák. Ha azonban mélyebben elemezzük a fejlődést, és netán még a kapitalista nagyvállalatok tapasztalataiból is tanulunk egyet-mást, akkor arra a következtetésre kell jutni, hogy ilyen körülmények között a gazdaság minden mozzanatának centrális átfogása miatt még inkább lehetetlen, be kell látni — s a magyar gazdasági mechanizmus is erre épül —, hogy a népgazdaság nem egyszerűen egy egymással szoros kapcsolatban levő fogaskerékrendszer által hajtott mechanizmus, hanem gazdasági organizmusok, önálló szervezetek összessége, amelyeket a központi motorokon kívül a saját motorok is mozgatnak, és hogy ezek az önálló organizmusok mennyiben állanak össze rendezett összességgé, azt nem utolsósorban az dönti el, hogy mennyiben képes az állam a *gazdaság fő folyamatait* átfogni. Kevés nagyvállalat teljes átfogása a centrumból éppen olyan bonyolult, mint a sok kis- és középvállalaté, sőt még több nehézséget okoz, mivel ezekben a vállalatokban számos olyan önálló vállalati ösztönző kapcsolódik ki, amelyek még a legcentralizáltabb direkt irányítási rendszerben is az önálló kezdemé-

nyezésre ösztönöztek, és a konfliktushelyzetek plasztikusabban tártak fel a vezetés számára fontos jelenségeket. Valószínű az is, hogy ahol még trösztök léteznek, meg az egyesülésekben is, szabadabbra kell engedni a gyeplőt, és nemegyszer valóságos termelés koncentráció nélkül centralizált nagyvállalatokban pedig az egyes résztvevők döntési jogát szélesebb körben kell lehetővé tenni. A szocialista vállalatról folyó folyamatban levő sokoldalú kutatások remélhetőleg feltárják azokat az optimális megoldásokat, amelyeket a gazdaságirányítás és a gazdálkodás körében a fő folyamatok átfogása és a vállalati önállóság további fokozása érdekében nem utolsósorban a műszaki előrehaladás meggyorsítása végett alkalmazni lehet.

2. A vállalat-nagyságrend Magyarországon külön is figyelemre méltó problémákat vet fel. Mint ismeretes nálunk *1962 - 64 között az iparban gyökeres centrális jellegű szervezeti változás ment végbe*. A termelési koncentráció erőteljesebb kibontakozása csak viszonylag hosszabb idő alatt következhetett volna be, viszont a centralizáció az intézkedések nyomán megvalósult. Eltekintve attól, hogy a nagyüzem csak akkor tekinthető valóban nagyüzemnek, ha technológiája, felszereltsége és a jog által elsősorban befolyásolható szervezettsége és a vezetési színvonal biztosítja a nagyüzemi előnyök kihasználását, továbbá hogy kisüzem egy telephelyre történt összevonása nem jelenti igazi nagyüzem létrehozását, számos esetben az a helyzet állott elő, hogy *adminisztratív alapon monopóliumokat teremtettek*, és a monopóliumok a tényleges koncentráció és specializáció ellen hatnak. Monopolisztikus viselkedésük a gazdaság számos területén megfigyelhető. Itt az ideje a komoly és valóságos *monopóliumellenes fellépésnek* még azon az úton is, hogy újraszervezzük a versenyt, a feleslegesen monopóliummá centralizált vállalatok között. Egyébként is — úgy látom —, hogy a 62–64-es átszervezés nem előfutára volt a 68-as mechanizmusnak, hanem a gazdaságnak csaknem kizárólagosan az igazgatás eszközeivel való vezetésébe vetett, a direktirányítás rendszere alapján kialakult, mindmáig le nem küzdött babonás hitből fakadt. Remélhetőleg nem lesz nehéz annak a meggyőződésnek a kialakítása, hogy a monopólium, ha szervezeti feltételei adva vannak, ha monopolisztikus helyzete a valóságban kialakul, *monopolisztikusan viselkedik* akkor is, ha a legtökéletesebb szocialista állam és jog eszközeivel igyekszünk is rá hatni. A monopólium kitermeli a monopolisztikus gondolkodást, szocialista viszonyok között is, és az objektíve létező monopólium jogi szabályozással való megfőkeztése csak eredménytelen erőlködés lehet. Alighanem itt az ideje annak, hogy figyeljünk a monopolhelyzetben levő vállalatok túlsúlya elleni védekezés egyes — a jogi szabályozással ugyan ideig-óráig az objektív körülmények figyelmen kívül hagyásával visszafogható — hátrányos következményeinek kialakulási lehetőségeire is. A monopóliummal szemben vagy alulmarad a partnervállalat, ez nemcsak a kapitalista, hanem a szocialista gazdasági rendben is érvényesülő tendencia (más kérdés az, hogy a szubjektív jogi jó

szándék a szocializmusban megakadályozni törekszik ezt, esetleg egyszerűen nem valljuk be a tényt), vagy maga is keresi azt az utat, miként lehetne ellen-monopóliumot teremteni. Valószínűnek tartom, hogy ilyen törekvések bontakoznak ki rövidesen a mezőgazdasági termelők körében, akik ma Magyarországon a világ legcentralizáltabb élelmiszeriparával és felvásárló szervezeteivel állnak szembe. Ideje lenne komolyan felvetni a kérdést, hogy mit csináljunk. Vállaljuk-e ennek az objektív tendenciának a valósággraválását, azaz a monopóliumok harcát egymással szemben, vagy rendbehozzuk a helyzetet (a mezőgazdasági termelők ellen-monopóliumra való törekvését persze jogi szabályozással meg lehet akadályozni, egyszerűen el kell tiltani, hogy közösen értékesítsenek vagy közösen szerezzenek be, illetőleg hogy közös feltételeket dolgozzanak ki, amelyeket szembeállítanak a monopólium feltételeivel, még azt is meg lehet csinálni, hogy a tömegszerződések feltételeit időről időre újra meg újra átvizsgálják, esetleg lehetőséget adnak azok bírói felülvizsgálatára is, meg lehet szigorítani a szerződéses feltételek tartalmára vonatkozó szabályokat, a gyakorlat azonban azt igazolja, hogy a monopol-feltételek mindig újratermelődnek, és a kiegyenlítő állam késve tud csak beavatkozni). A megoldás vagy a *centralizált vállalatok felszámolása*, vagy az *egyes egységek önállóságának lényegében vállalati szintre való emelése*, az országos központnak csupán a legfontosabb döntéseket fenntartva. Természetesen a mezőgazdaság és a feldolgozó ipar elszakítottóságának radikális megszüntetése lenne a legjobb kivezető út, azaz a mezőgazdasággal közös érdekelt-ségű élelmiszeripar és értékesítés megteremtése, vagy legalábbis a mezőgazdasági üzemek ilyen irányú munkájának nemcsak a kibontakozás jogi megengedésével, hanem az állami élelmiszeripar egyes üzemeinek a szövetkezetek vagy azok társulásai kezébe való adása útján, vagy éppen a decentralizált élelmiszeripari állami vállalatok, illetőleg önálló üzemegységeik és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásainak ösztönzésével való kiszélesítése.

3. Azért, hogy a tudományos műszaki forradalom szele egyes lelkekben szeleburdi módon viharra ne fokozódjék, és a gazdaság-szervező munka a divatnál tartósabb és magasabb értékmezőkhöz igazodva folyhassék, fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a tudományos technikai forradalom viszonyai között *a nagyüzem ugyan a vezetőszerp, de nem a nagyüzem a kizárólagos*. A *kis- és középüzemek* elősegítik a specializálódási folyamatot is, lehetővé teszik, hogy a koncentrációval párhuzamosan a specializálódás úgy menjen végbe, hogy a termelés gazdaságosságának növekedése mellett a termékek választéka ne szűküljön. A specializálódás azonban feltételezi és megköveteli, hogy a kis- és középüzemek technikai felszereltsége korszerű színvonalú legyen. A centralizáció jelenlegi mértéke nincs mindenben összhangban a gazdaságirányítás rendszerével. A vállalatok közötti verseny kibontakozása kedvezőbb eredményeket hozhatna, mint az olyan helyen kialakított monopolisztikus helyzet, amely gazdaságilag nem célszerű, sőt mind a fogyasztókra,

mind a termelőkre káros. Népgazdaságunk előtt tehát az a feladat áll, hogy egyrészt valóban nagyüzemmé alakítsuk át, ha lehet és kell, a centralizált vállalatokat, másrészt létre kell hozni korszerű, esetleg a jelenlegi nagyüzemeknél is korszerűbb technológiával felszerelt kis- és középüzemeket. A gazdaság állami irányításában tehát az állami aktusokban és jogszabályokban is kifejezendő olyan elhatározások szükségesek, amelyek arra irányulnak, hogy a nagyüzem nagyüzem legyen, hogy a kisüzem a középüzemmel együtt életteret nyerjen, hogy ezek kooperációs tevékenysége a verseny kibontakozása útján is előmozdítsa a piacképes termékek előállítását, a továbbfelhasználók és a fogyasztók érdekeinek jobb szolgálatát. Mindezzel csak azt akarjuk nyomatékosan aláhúzni, hogy a tudományos technikai forradalom *egyik* tendenciáját az üzem nagyság, a vállalat nagyságnövekedését valójában *csak egyik* jellemző vonásának, ne pedig a tudományos technikai forradalom *egyetlen* jellemzőjének tekintsük.

4. Őszintén kell szólni — irigységtől és gyűlölettől mentesen — arról a problémáról is, amely bizonyos *nagy jövedelmekkel kapcsolatban merül fel*. A társadalom szükségleteinek kielégítése a fő termékek vonatkozásában általában a nagyüzemekben vagy közép- és kisüzemekben folyó termelő, értékesítő, szolgáltató munka eredményeként történhet, de minden szükségleti. Teljesen világos, hogy a nagyüzem, de még a mai értelemben felfogott közép- és kisüzemek sem képesek rugalmasan alkalmazkodni a periférikus, a rendhagyó módon, alkalmanként felmerülő, az áttekintés hiányában semmiképpen sem tervezhető szükségletekhez. Vannak emberek, családok, néhány barátból vagy vállalkozó szellemű állampolgárból álló csoportok, akik vállalják ezeknek a szükségleteknek is a kielégítését. Mivel különleges szükségleteket elégítenek ki, különleges a jövedelmük is. Igaz, hogy ezért a különleges jövedelemért különleges munkát is végeznek. Az ilyen vállalkozó megszervezi az anyagbeszerzést, elvégzi az előkészítő munkát, a rendszerint saját maga által előállított termék értékesítését, se éjjele, se nappala, könyvel, tervez, jóváhagyja a tervét, módosítja, felülvizsgálja tevékenységének irányát. Tegyük fel őszintén a kérdést, ha ezt egy nagyüzemben csinálnák, hány ember munkája vagy munkájának egy része, és hány ember fizetése vagy fizetésének egy része kapcsolódnék ehhez a tevékenységhez. Erősen megfontolandó, érdemes-e indokolatlan jövedelemről beszélni ezekben az esetekben, valójában indokolatlan-e gazdaságilag is e jövedelem, vagy csak az irigység által motivált, nemegyszer a tömegkommunikációs eszközök által felpiszkált közvélemény hatása mutatkozik ezeknek az eseteknek más, valóban indokolatlan jövedelemszerzési esetekkel is összekeverve történő napirenden tartásában, lehetne persze olyan megoldás is, hogy a vállalatok, amennyiben ez profiljukat tekintve lehetséges és szükséges, lehetőséget teremtenének saját dolgozóik számára, hogy az általánostól eltérő feltételek, díjazás, jutalék, jutalom stb. ellenében vállalkozhassanak — ha ezt egyáltalán óhajtják — periférikus,

rendhagyó módon, alkalmanként felmerülő, a vállalat által gazdaságosan nem teljesíthető, a tevékenységbe be sem illeszkedő szükségletek kielégítésére. Az atomreaktor tervező vállalat a tudományos technikai forradalom élvonalában van, de az igazgató szeretheti a lángost. Az automatizált üzem magasan képzett főmérnöke, azt gondolom, megengedheti magának, hogy vasárnap délután különleges ízű fagyalathoz jusson, a hétvégi pihenőjét töltő műszaki tudományok doktora ne fosztassék meg egy üveg söröcskétől, csak azért mert nehezen megközelíthető helyen fekvő vityillója mellé nem telepít üzletet a vendéglátóipari vállalat. Hadd viseljen a számítógép-konstruktőr is, meg a gép mellé beosztott szakmunkás is, ha akar, különlegesen fodrozott inget, melynek előállítására még a normális méretűre tervezett (nálunk ezek sem ilyenek) ruhagyárban sem lenne gazdaságos, és fizessük meg azt, aki meccs helyett az üzletben talpal, aki felviszi a meredeken a kosarat, aki hajlandó kibodorítani az ingmellet. Az irigység szülte jövedelemszabályozás nem veheti kedvét a *fehér fcl'ok e festőművészeinek* az egyenlőség mindenhol való értelmetlen megvalósulása érdekében. A fogyasztót ugyanis nem érdekli, hogy nagyüzem vagy más szolgálja ki, csak az, hogy kiszolgálják. Megtagadhatja a társadalom a speciális igények kielégítését csak azért, hogy az, aki ezeket kielégíti, jelentős jövedelemre ne tehessen szert? Aligha.

5. A tudományos technikai forradalom alkalmazása a gazdasági életben, és az ezzel együttjáró vállalatnövekedés a népgazdaság minden szektorában kielezi vagy éppen létrehozza a *vállalat és az egyes dolgozók közötti ellentmondást*. A nagyvállalat ügyei nehezebben áttekinthetők. A tudományos technikai folyamatok nehezen érthetők. Nő a szakképzettség jelentősége. A vezető posztokon magasan kvalifikált emberek jelennek meg. A folyamatok ellenőrizhetetlenné válnak a dolgozó számára. Kialakul a szakképzettséget követelő vezetés és a vezetés rendelkezéseit csak végrehajtó dolgozók közötti ellentét. Felvetik a szakszerűség és a demokrácia ellentétét. Vitatják a közvetlen és a közvetett demokrácia szükségességét. Az egyszemélyi vezetés elve az egyszemélyi parancsolás gyakorlatává változhat. Ennek másik oldala, hogy elhomályosul a vállalati javak társadalmi tulajdoni jellege. Elidegenedési folyamat indul meg, a vállalat és a dolgozók között. A munkás bérmunkásnak érzi magát, a szövetkezet új fiatal tagjai előtt közömbössé válik tulajdonosi minőségük. Nincs mentség? A tudományos és technikai forradalom újra megosztja a társadalmat, illetőleg fokozza a megosztottságot? Ha így lesz, súlyos bajok következnek be. Ha a munkás újra csak kiszolgálónak érzi magát, csak munkaerejének minél jobb hasznosításával törődik, proletárhabitust vesz fel. Nem így lesz azonban, ha nemcsak munkaerejét, de véleményét is igényli a vállalat. *A megoldás csak a demokrácia minden irányú fokozása lehet*. A minden irányú fokozás alatt egyaránt értendő a politikai demokrácia és a munkahelyi demokrácia szélesítése. A politikai demokrácia kiszélesítése kapcsán elő kell mozdítani a dolgozók hatékonyabb részvételét

a gazdaságpolitikai döntésekben is. El lehet képzelni akár még népszavazást is a legfontosabb gazdaságpolitikai döntésekben, a nagyobb beruházások elhatározásakor a gazdaságfejlődés irányának megszabásában. Az állampolgárok közvetlen véleménynyilvánítása a rendszeresen tartott és figyelembe is vett közvéleménykutatások alapján többször alapul szolgálhatna fontos döntésekhez. Nagyobb döntési jogkört lehetne adni e kérdésekben a dolgozók különböző szervezeteinek is. A közéleti, különösen az állami demokrácia növelése mellett — ez utóbbinak feltétlenül túl kell terjeszkednie a választási demokrácián — komoly figyelmet kell szentelni az üzemi, a szövetkezeti demokrácia kiszélesítésére. Nem kívánnék elébe vágni a szocialista vállalatról szóló kutatások eredményeinek, ezért csupán néhány megjegyzést tennék az informáltság és a döntésképeség összefüggéseihez. Az információtárolás gépesítése és az információk gépi csoportosítása minden lehetőséget megad arra, hogy a különböző adatokat olyan követelmények szem előtt tartásával szedjük csokorba, amelyek megfelelnek a tömegtájékoztatás követelményeinek. Gyakorlati tapasztalatok bizonyítják, hogy bizonyos információkat nemcsak szakemberek számára lehet befogadásra alkalmassá tenni, hanem kellő eligazítást nyújthatnak megfelelő csoportosítással az egyszerű dolgozóknak is. De mi az, hogy egyszerű dolgozó? Az üzemek jelentős részében vagy az ipaitanuló-képzés keretében, vagy az ezt megelőző középiskola alatti képzés során is magasabb műveltségi színvonalra emelkedett, meg diplomás, tájékozott, kíváncsi dolgozók látják el a feladatok jelentős részét. Ez a jövőben még inkább így lesz. Ezeknek az embereknek többé sem vélt, sem valódi tekintély alapján nem lehet meggyőzés nélkül utat mutatni, még kevésbé parancsolni. Képesek viszont sokféle információt felfogni. A munkához rend és fegyelem kell. Ez a rend és a fegyelem ma leginkább a tájékozott ember önfegyelme lehet. Még a fejlett kapitalista országokban is felismerik, hogy az ember nem egyszerű gép, hogy az embert informálni kell, és jóllehet a valóságban csak munkaerejének maximális hasznosítására törekszenek, igyekeznek benne azt a benyomást kelteni, sőt kisebb ügyekben ezt meg is valósítják, hogy a vállalat dolgai reá is tartoznak. A szocialista vállalat nemcsak a munkacserőt akarja magáénak tudni, hanem az egész embert. Ha ez így van, akkor az egész embernek kell lehetőséget adni a bekapcsolódásra, az egész ember egyik oldala pedig a vállalati élet alakításában való részvételre törekvésben jut kifejezésre. A részvételhez megfelelő információ kell. Ennek alapján érdemi döntésekben is részt tud venni a dolgozó. Alighanem nem azon kellene törni a fejünket, hogy milyen szintű döntésekbe kell bevonni a dolgozókat, hanem azon, hogy milyen módon lehet minden szintű döntésbe bevonni őket. A társadalmi tulajdon a saját üzemen keresztül érezhető tulajdonképpen, másként a tulajdon társadalmisága csak írott malaszt. Összegezve ezt a kérdést: *a tudományos technikai forradalom eredményei nemcsak bonyolulttá teszik a szervezeteket, a folyamatokat, hanem biztosítják az eszközöket e bonyolult szerve-*

zetek és folyamatok egyszerű formában való kifejezésére is. A tudományos és technikai forradalom *nem* állítja szükségképpen szembe a szakszerűséget a demokráciával. A tudományos technikai forradalom és a társadalmi fejlődés szülötte — az ifjúságban már kibontakozó — másfajta ember képes bonyolultabb információkat is felfogni, és e képességhez — ha le nem hervasztjuk — információszerzési készség is párosul. Az informált ember döntésképes. A döntésben résztvevő ember teljes emberként vesz részt a munkában. A vállalatnál éppen ezért elengedhetetlen feladat az üzemi demokráciának a jelenlegi kereteken messze túlra szélesítése, kiépíthető volna az igazgató kettős felelőssége is. Az egyszemélyi felelős vezetés nem örök törvény, örök szabály a szocializmusban, valószínű, hogy az igazgatók az államhatalom és a helyi kollektíva közös végrehajtó szerveként is megfelelően funkcionálhatnak. Ilyenfajta helyzet kialakítása figyelhető meg pl. a román állami gazdasági egységek megszervezéséről és vezetéséről szóló törvényben.¹ Az alkalmazottak közgyűlése az a forma, amely révén a munkások, mérnökök, közgazdászok és valamennyi vállalati alkalmazott szervezetten részt vesz a vállalati gazdálkodás irányításában. Az alkalmazottak közgyűlése megvitatja a vállalati terveket, a kollektív szerződést, a vállalati bérezési formákat elfogadja a vállalat tevékenységéről szóló beszámolókat, megválasztja, illetve visszahívja azokat az alkalmazottakat, akiket az igazgatótanácsba delegál, végül ellenőrzi az igazgatótanács, illetőleg igazgatóbizottság működését. A vállalat igazgatója biztosítja a vállalat folyamatos vezetését, és végrehajtja az igazgatóbizottság az operatív vezető kollektíva és az alkalmazotti közgyűlés határozatait. Az igazgatóbizottság tevékenységéért felel a felettes kollektív vezető szerv irányában és az alkalmazottak közgyűlése irányában egyaránt, amellet az igazgatóbizottság mindegyik tagja felel azon kollektív vezető szervvel szemben, amely őt az igazgatóbizottságba delegálta.

III.

6. A tudományos technikai forradalom tulajdonképpen *napjainkban hatol be világméretben a mezőgazdaságba*. Komplex gépsorokat alkalmaznak. Új növényfajtákat kísérleteznek ki, és vezetnek be tömegesen termelésüket. Ipari szervezettség színvonalán állítják elő az állattenyésztés számos termékét. Komplex sertés-, marhatelepek létesülnek. Nő a műtrágya-felhasználás. A növényvédőszer csaknem felváltják a hagyományos emberi tevékenységet a növényápolás területén. Fokozódnak a termelési eredmények. Nő a szakképzettség jelentősége. Ki fogja be a technikát? Egyre nagyobb szükséglet merül fel a fiatal, jól képzett munkaerő iránt. A jól képzett munkaerő-hordozók műveltebbek, igényeik növekszenek, hátat fordítanak a hagyó-

¹Törvény a Román állami gazdasági egységek megszervezéséről és vezetéséről. Előre 1971. 27. sz., Jogi Tudósító II. évf. XIX—XX. sz. 1971. 38—40 oldal.

mányos elmaradott paraszti életformának. A fiatalok nem vállalják az éjt-nappallá tevő robotot a háztáji gazdaságban. Úgy akarnak élni, mint a többi állampolgár, annyi és olyan szociális juttatást követelnek, mint a munkások és az alkalmazottak. A vagyonyűjtő szenvedélyt elhomályosítja a kulturált élet utáni vágy. A fizetett szabadság, a többi dolgozóval egyenlő nyugdíjkorhatár és nyugdíj, a megszabott munkaidő az ideál. Sokakban felmerül a gondolat, hogy csak alkalmazottként dolgozzanak a szövetkezetben. A szövetkezetek közös vállalkozásainál, közös vállalataiban úgyszólván alig van tag. A tudományos-technikai forradalom *meggyorsítja a nemzedékváltást*. Az új nemzedékkel ezek a halványan vázolt problémák váltják fel a régieket. Az ifjúság bemutatott igényeinek kielégítése alapján marad meg a mezőgazdasági termelőszövetkezet szövetkezetnek, a kielégítetlenség szövetkezetietleníti a szövetkezet dolgozóit. A szövetkezet elveszti szövetkezeti jellegét. Márpedig aligha mondhatunk le a szövetkezetekről, amelyek napjainkban minden kétségen felül — a legdinamikusabb gazdaságok a szocialista gazdálkodó szervezetek között.

7. A mezőgazdaság *egyre jobban iparosodik*. Termékeinek legnagyobb része nem végtermék, csak befejezetlen termék vagy a fegyasztó asztalára kerülő termék alapanyaga. Az élelmiszertermelésben előtérbe jutnak az *ipari módszerek*. A tudományos technikai forradalom egyes területeken itt is az erők összpontosítását, nagy tőkeberuházást igénylő vállalatok kialakítását követeli meg. Lassan (sajnos a tudomány figyelmeztetései ellenére elég későn, de még nem elkésve) felismerik, hogy *nincs egymástól szeparált mezőgazdaság és élelmiszeripar*, hogy legalábbis a *friss termékek értékesítésénél nincs feltétlenül igény (mindig és mindenvitt) külön kereskedelmi szervezet közbelépése iránt*. Másfelől viszont féltő, hogy feltámad a szervezési düh, és elkezdődhet — alighanem el is kezdődött — az ipar és a mezőgazdaság egybeszervezése, anélkül, hogy ennek az egybeszervezésnek az igazgatási apparátus felállításán kívül egyéb feltételeit is megteremtenék. A szocialista országok nemrég Brnóban rendezett szövetkezeti jogi konferenciáján igen sokat lehetett hallani az *agráripari komplexumokról*. Itthon óvatosságot ajánlanék. Nem kell különböző szervezeteket egy vállalatba összekalapálni csak azért, mert bizonyos tevékenységük közös, és ezt jobban láthatják el, ha erőforrásaikat egyesítik. Mechanikus vállalatszervezés helyett a szükséges összefogást kell szorgalmazni. Ennél fogva nem feltétlenül szükséges egy mezőgazdasági üzemet egy ipari üzem részévé tenni — vagy fordítva —, a kettőt úgy összekombinálni, hogy ami közös bennük, az csupán a közös vezetés, ellenben az összes többi viszonyok pedig a munkafeltételektől szokásokig csak a résztvevők közötti ellentmondások kielezését eredményezik. Ehelyett hazai használatra inkább a kooperáció különböző formáit kellene hatékonyabban szorgalmazni, a kooperáció feltételeit kellene még jobban biztosítani, jelentős teret engedve a gazdálkodó szervek a vállalatok kezdeményezéseinek. Ki kellene elvileg mondani, nincs

benne a marxista tízparancsolatban, hogy Magyarországon az élelmiszeripar zömében csak állami lehet, továbbá, hogy nemcsak az élelmiszeripar szempontjai a döntőek a kooperáció létrehozásában.

A kooperációról szólva többször szó esik manapság az *élelmiszergazdasági vertikumról*. El-elhullajtják ezt a szót is, hogy *vertikális integráció*. A vertikális integráció behatolása a köztudatba Magyarországon a 60-as évek tájékán történt. Akkor azonban inkább csak a tudományos munkákban foglalkoztak vele, hiszen azok a feltételek, amelyek a nyugati országokban, elsősorban az Amerikai Egyesült Államokban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban a vertikális integráció különböző formáit létrehozták az élelmiszergazdaságban, Magyarországon és általában a szocialista államokban nem voltak meg. Ma a feltételek egy része adott, másik részét, azt hiszem, hamarosan megteremtjük. Ezért a vertikális integráció gondolatát együtt-lépve a tudományos technikai forradalommal, ki kell emelni a szellemi termékek kincs- vagy lomtárából és komolyan szemügyre kellene venni, hogy a szocialista élelmiszergazdasági vertikumok kialakításánál a nyugati mintájú vertikális integráció alkalmazható módszer-e, illetőleg mi az, ami alkalmazható belőle. Vannak alkalmazható vonásai, de egészében nem alkalmazható. Különböző szellemi tornák árán ugyan a nyugati tudományban is bemutatták, hogy integrátor elvileg mindenki lehet, valóban azonban a vertikumon belüli integrátor mindig a vertikumba tömöríteni érdemes termelési folyamatok azon láncszemének birtokosa, ahol a legnagyobb tőkeerő összpontosul. A kapitalista viszonyok között ez a láncszem rendszerint az iparban van. Még egyszer hadd mondjam el, nem azért az ipar az integrátor, mert ipar, hanem mert ott van a tőke. (Elvétve előfordul mezőgazdasági integrátor is, de nem azért ritka a mezőgazdasági integrátor, mert a mezőgazdasági üzem nem lehet integrátor, hanem azért, mert kevés az olyan mezőgazdasági üzem, amelyik az integrációhoz elegendő tőkével rendelkezne.) Az integrátor az egész termelési és értékesítési folyamat felett tényleges uralmat gyakorol. Hatalma esetenként lenyűgöző. Kérdés; kell ilyen lenyűgöző hatalom az élelmiszergazdasági vertikumban? Kell-e, hogy a világviszonylatban egyedül-álló módon centralizált magyar élelmiszeripar és felvásárlás újra megjelenjék a maga kötelező szerződési feltételeivel a feltételek változtatására fel nem jogosított szerződéskötőivel, diktátumaival, fenyegető magatartásával, egyenlőtlen feltételeivel stb.? Ezekben a nehézségeken már egyszer túlestünk, senki-nak nincs kedve megismételni őket. Még inkább elutasítandó az olyan gondolat, amely valamiféle élelmiszeripari konszern leányvállalataivá tenné a mező-gazdasági termelőszöveteket vagy állami gazdaságokat az élelmiszeripar és a mezőgazdasági üzemek valamiféle agráripari komplexumba való szerve-zése nyomán.

Mi a megoldás? Élelmiszergazdasági vertikum kell. Nyugati mintájú vertikális integráció teljhatalmú integrátorral nem kell. Agráripari komplexum,

amelyben a szövetkezetek fiái az ipari konszernnek, szintén nem kell. Ezzel szemben fejleszteni kell a szerződéses kapcsolatokat a monopol jellegtől megfosztott ipari szervezetek és a mezőgazdasági termelők között. Közös feladataik eredményesebb megoldása érdekében a kockázat megosztásával közös társulások létesítésére kell ösztönözni őket. Lehetővé kell tenni még egyes állami élelmiszeripari objektumoknak a szövetkezetek vagy társulásaik részére történő átadásával is a mezőgazdasági tevékenység és a feldolgozás egységesítését. Biztosítani kell, hogy a termelőszövetkezetek ugyanolyan feltételek mellett juthassanak feldolgozó és kereskedelmi tevékenységet lehetővé tevő felszerelésekhez, mint az állami vállalatok (a feltételek közé beleérttem a hitelek is, a devizát is). Létre kellene hozni olyan szervezetet, amelyben a mezőgazdaság az élelmiszeripar és élelmiszer kereskedelem közös ügyeiről a vállalatok érdekképviselőiben eljáró személyek felelősen egyeztetethetnék elgondolásaikat, terveiket, a fejlesztés irányára, beruházásokra, egymás támogatására, az együttműködés formáira. A vállalatoknak ezt a közvetlen érdek-összeegyeztető tevékenységét semmiféle decentrális irányító szerv, minisztérium, más főhatóság intézkedései, tervei, elképzelései nem pótolhatják. A kettő együtt azonban valószínű alkalmas lenne a gazdaságirányító állam akaratának és a vállalati érdekképviselők közösen kialakított akaratának egyeztetése útján a mezőgazdaság és az élelmiszeripar, az élelmiszerkereskedelem megreformálására, és lehetővé tenné a tudományos műszaki forradalom új eredményeinek megfelelő hasznosítását.

8. A tudományos technikai forradalom hatásának nyomán rohamosan növekszik az *ipari eredetű anyagok felhasználása a mezőgazdaságban*. Hazánkban — aligha kivételként a szocialista államok közül — a következő tendencia érvényesül. A közfogyasztás megfelelő színvonalon tartása, az életszínvonal növelése érdekében — elképesztően nagyevő nép vagyunk — viszonylag alacsonyan tartják a közfogyasztásra kerülő élelmiszerek árát. Ennek megfelelően — bár nem teljesen a fogyasztói árak által meghatározottan — alacsony a mezőgazdasági termékek termelői ára. Ugyanakkor magasabb a mezőgazdasághoz szükséges gépek és egyéb ipari eredetű anyagok ára is. A különbözetet az állam támogatás formájában igyekezett és igyekszik most is megoldani. Az utóbbi időben egyre többször hangzik el, hogy a mezőgazdaság gépesítésének szintjét lehetőségeinkhez képest kell emelni. Ez annyit jelent, hogy a tudományos műszaki forradalmat a mezőgazdaságban visszafogjuk. Rossz előérzetem van ezzel a politikával kapcsolatban. Nem lehet a tudományos műszaki forradalom eredményeit a népgazdaság egyik területén hasznosítani, a másikon meg nem. Kötetnyi leckék állanak előttünk az egyoldalú fejlesztés inkább hátrányos, mint eredményes voltára. Ha a mezőgazdaságot technika nélkül hagyjuk, vagy csak fékezve látjuk el technikával, fékeződik az ipar fejlődése is. Magyarországon az ismert okoknál fogva ez sokszorosán aláhúzó tétel.

Az alacsonyabb szinten maradó mezőgazdaság nemcsak hogy az ipart nem tudja ellátni megfelelő nyersanyaggal, a lakosságot élelmiszerekkel, de nem tudja majd export bevételeivel sem előmozdítani az ipar fejlesztését. Olyan állami elhatározás, olyan állami gazdasági politika hozhatna megoldást, amely amellett, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket beruházásokra ösztökéli (ez már megvan), meghirdetné a mezőgazdaság tudományos technikai forradalmának *valóságos* állami támogatását. Ezt kell tenni, ha a mezőgazdasági árakat, a közfogyasztásra kerülő cikkek árát nem akarjuk emelni. Messze vagyunk attól, hogy az árak, bérek, teljes tudományos tervszerű átrendezésével esetleg megoldjuk az aránytalansági problémákat. Nincs más, mint a támogatás eszközához nyúlni.

Szokás a mezőgazdaság szocialista átszervezését a szocialista forradalom győzelmének jelentőségéhez hasonlítani. Ez a hasonlat korrekcióra szorul. Nem az átszervezés egyenlő vagy megközelítően egyenlő jelentőségű a szocialista forradalommal, hanem a modern technika minden vívmányát felhasználó szocialista mezőgazdaság létrehozásáé. Az ilyen mezőgazdaság létrehozása valójában a szocialista ipar egyik nagy próbája is, viszontszolgáltatás a parasztságnak, amely az ipar megteremtéséért hozott áldozatokban kielégítő módon osztozott a társadalom más osztályaival és rétegeivel.

IV.

9. A tudományos technikai forradalom eredményei között jelentős helyet foglalnak el az új műszaki gazdasági ismeretek, vagy klasszikus formájukban — mindenütt a világon a találmányok, szabadalmak — a szocialista országokban a külön is nevesített újdonságok, a találmány szintjét el nem érő újítások vagy azok az új gazdasági műszaki ismeretek, amelyeket a hagyományos iparjogvédelem eszközei nem védelmeznek ugyan, de mint szellemi termékek fontos eszközei a tudományos műszaki haladásnak. A műszaki fejlődésnek két útja van: törekvés új műszaki gazdasági ismeretek kidolgozására, azaz a *kutatómunka megszervezése*; illetőleg a máshol létrehozott eredmény *megvásárlása*. A jognak és az államnak fontos szerepe van a tudományos műszaki eredmények létrehozásának és bevezetésének előmozdításában egyaránt. A tudományos műszaki eredmények megteremtését és bevezetését az állam gazdasági politikája előmozdíthatja, a jog pedig a maga eszközeivel elősegítheti vagy gátolhatja. A magyar szocialista jogtudomány és jogalkotás alighanem kellően felkészült — ez nem jelent teljes tökéletességet — mind a tudományos műszaki eredmények létrehozását, mind azok bevezetését előmozdító jogi eszközök kimunkálását illetően. Az állami politika és a jogalkotás fejlesztésénél a következő szempontokat tartotta szem előtt mind a jogtudomány, mind a jogalkotás. A tudomány közvetlen termelőerővé válik, eredményeinek gyakorlati felhasználása igen gyorsan történik. Számos kez-

deményezés és impulzus gyakran a tudomány oldaláról érkezik. Ennek megállapításakor néhány szerző hajlamos figyelmen kívül hagyni az emberiség haladásának (ide értve a tudományos műszaki haladást is) igazi — a marxizmus — leninizmus által feltárt — rendjét is, nevezetesen, hogy a társadalmi szükségletek, illetőleg a termelőerők fejlődésének szükségessé válása teszi fel a kérdést végső fokon mindig a tudománynak, és a tudomány annyiban látja el feladatát megfelelően, amennyiben ezekre a kérdésekre, tehát a haladás végső kérdéseire megfelelő választ tud adni. Ez után — de csak ez után — már valóban úgy látszik, hogy a tudomány mintegy önállóan kezdeményez, önmagától fejlődik, valóságban azonban nem ez a helyzet.² Előtérbe kerül a kollektív kutatás, megnövekednek a tudományos kutatás költségei, előtérbe kerül a tudományos eredmények gazdasági hatékonysága, növekszik a tudományágak komplex együttthatása, a kutatások és a felhasználás kilép a nemzeti keretektől, mindezen tényezők fennforgása miatt egyre aktívabb és egyre nagyobb súlyú mindenféle állam részvétele a tudományos kutatások szervezésében, irányításában és finanszírozásában.³ A magyar törvényalkotás a kutatási szerződés szabályainak kialakításával új szabadalmi és újítási jogszabályainkkal nagyban-egészében olyan jogi környezetet teremtett a tudományos kutatás számára, mint amelyet az átlagosan fejlett országok általában jogilag biztosítani tudnak — talán kicsit jobbat is.

A belföldi feltételek kedvezővé tétele azonban — figyelemmel az általános haladásra és különlegesen hazánk viszonyaira — önmagukban még nem hoznak kielégítő megoldást sem a tudományos műszaki eredmények védelme, sem azok forgalma területén. A műszaki fejlődés a gazdasági reformtörekvések, illetőleg a szocialista államoknak a KGST keretében történő kooperációja sürgetően megkívánja a tudományos műszaki eredmények létrehozását, hasznosítását és forgalmát előmozdító jog maximális egységesítését a KGST államok között. A szocialista országokban e területen követett különböző gyakorlat és elméleti felfogások miatt ez idáig kevés előrehaladás történt. Bár az elméleti tudományos tevékenység ebben az irányban is megindult.⁴

Milyen területeken kell a jogi integrációt mielőbb megteremteni?

a) A találmányi jog egyik alapvető problémája — korunkban — az a körülmény, hogy a találmányok többsége valamilyen gazdasági egység, vállalat keretében jön létre. A kérdés ilyenkor az, hogy kit milyen mértékben illetnek meg a találmányból folyó jogcsuftságok. Több szocialista országban az állam javára és nem a konkrét gazdasági szervezet javára jegyzik be az ún.

² Lásd Lontai Endre: A tudományos műszaki eredmények létrehozását és bevezetését elősegítő polgári jogi intézmények. *Gazdaság és Jogtudomány*, 1969. évi kötet 346. oldal 4. sz. jegyzet.

³ Lontai i. m. 347. oldal.

⁴ Lásd pl. az 1970. május 26., 29-i a KGST országok gazdasági integrációjának jogtudományi kérdéseiről a Német Állam- és Jogtudományi Akadémia által rendezett nemzetközi konferenciáról szóló beszámolót (Mádl Ferenc és Sólyom László tollából) *Gazdaság és Jogtudomány*, 1970. évi 1—2. sz. 260—262. oldal.

szolgálati találmányra a szabadalmat. Ezáltal nem érvényesül az adott országon belül a szocialista szervezetek közötti relációban a szabadalomból fakadó kizárólagosság.

Egyre általánosabbá válik az az álláspont, hogy a szolgálati találmány szabadalmára vonatkozó szabályozást az egyéni, a vállalati és a társadalmi érdek összhangjának megteremtését szem előtt tartva a verseny ösztönzésének érdekében kell kimunkálni.⁵ A magyar jog szerint a szolgálati találmányra a szabadalmat a vállalat kapja (munkáltató), és a szabadalom felhasználása a jogosult hozzájárulásával ellenérték fejében történhet.

b) A tudományos technikai forradalom veti fel az új növény- és állatfajták szabadalmazhatóságának problémáját is. A magyar törvény az új növény- és állatfajtákra a szabadalom megadását *lehetővé teszi*. A növény- és állatfajta és az azt eredményező eljárás akkor szabadalmazható, ha a növény- és állatfajta *új, egynemű és viszonylag állandó*. Mindamellet a növényi és állatfajtákra vonatkozó szabadalom szabályai sok tekintetben eltérnek a szabadalom általános szabályaitól.⁶ A nemesített növényfajták oltalmát a különböző országokban vagy a szabadalmi oltalom útján, vagy speciális oltalmuk útján oldották meg. Esetenként többféle oltalom is lehetséges. Ilyen a francia megoldás, amely szerint a nemesített növényfajtákra fajtaoltalmi tanúsítvány (certificat d'obtention végétale) nyerhető. E tanúsítvány azonban nem zárja ki a nemesített növényfajta szabadalmazását.⁷

c) Az iparjogvédelmi irodalomban az egyik legvitatottabb kérdés a *vegyitermékek*, illetőleg a *gyógyszerek és élelmezési cikkek szabadalmi oltalmának* problémája. A jelenleg hatályban levő törvények jelentős része nem adja meg a kémiai eljárással előállított anyagokra, a gyógyszerekre, az élelmiszerekre a szabadalmi oltalmat. Ennek indokát a szabadalmi oltalom ellenzői különböző körülményekben látják. Van olyan felfogás, amely szerint azért nem adható oltalom, mert vegyi úton csupán a természetben egyébként is előforduló vegyületek reprodukálása történhet, tehát tulajdonképpen *hiányzik az újdonság*.⁸

Mások a gyógyászati és élelmiszerek szabadalmazhatóságának gazdasági társadalmi következményeiből indulnak ki. Álláspontjuk szerint a gyógyászati és élelmezési cikkek ára a szabadalmazhatóság engedélyezése esetén jelentősen emelkednék, és ez társadalmilag negatív eredményhez vezetne.

⁵ 1969. évi II. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról, különösen 6. §. 7. §. 9. §. 11. §.

⁶ 1969. évi II. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról, különösen 6. §. (2) bek. illetőleg 67. §. 68. §. 71. §.

⁷ Vida Sándor: Francia iparjogvédelmi napok, Francia Műszaki Tájékoztató 1971. 6. sz. 32. oldal. A szerző R. Harle: A nemesített növényfajták oltalma c., a francia iparjogvédelmi napok alkalmából tartott előadását ismerteti.

⁸ Lontai Endre: Gazdasági-műszaki fejlődés és iparjogvédelem. A találmányi jog időszerű kérdései két nemzetközi konferencia tükrében. Gazdaság és Jogtudomány, 1970. 1—2. sz. 135—136. oldal.

Ami a konkrét jogi megoldásokat illeti, a magyar jog szerint *csak* a gyógyszer és az élelmezésre szolgáló termék előállítására szolgáló *eljárás* szabadalmazható, a vegyi úton előállított termék a gyógyszer, az emberi, illetőleg állati élelmezésre szolgáló termékekre szabadalmat nyerni nem lehet.⁹

A magyar törvény megoldásához hasonló a többi szocialista ország jogának állásfoglalása is. Tekintettel arra, hogy Magyarország vegyipara — ideértve a kutatásokat is — erőteljes fellendülésben van, gyógyszeripara pedig jelentős szerepet játszik az ország számára annyira fontos külkereskedelemben, komolyan megfontolandó, hogy a vegyitermékekre és a gyógyszereszekre vonatkozó — jelenleg hatályos, törvényes rendelkezések — felülvizsgálata. A szocialista jogok kétségtelen humanitárius jellegére utalnak azok a jogi megoldások, amelyek a szabadalmi oltalom köréből a gyógyszereket és az élelmiszereket kizárják. Gyógyszeriparunk érdekeinek megvédése végett azonban kívánatosnak látszana termékek szabadalmazhatóságának lehetővé tétele is. (Azt, hogy belföldön ne monopolizálhassa senki se a gyógyszert, más módon is meg lehet akadályozni.)

Ami a többi vegyi úton előállított terméket illeti, alighanem hamarosan elfognak az ellenző érvek, tekintettel a vegyiparnak a fejlődésben betöltött óriási szerepére és hazai vegyipari kiemelkedő fejlődésére is.

A tőkés országokban (vagy legalábbis azok többségében és köztük a legfejlettekben) egyébként nemcsak a vegyi termékek előállítására vonatkozó eljárás, hanem az előállított új anyag is oltalmat nyerhet, ami azt jelenti, hogy a közvetlen termékek sem maradnak védelem nélkül. Anglia, Belgium, Hollandia hosszú ideje ezen a nyomon jár. Franciaországban, Nyugat-Németországban csak nemrég vezették be az anyagoltalmat, és ennek megvalósítására törekszik az északi országok készülő új szabadalmi törvénye. Komoly fejlettséggel rendelkező vegyipari, műszaki technológia esetén az anyagoltalom egyetlen hatékony és reális oltalmi forma mind a feltalálól, mind a népgazdaság szempontjából.

Az anyagoltalom kérdését a gazdasági és tudományos műszaki együttműködés elmélyítésével kapcsolatos nemzetközi tanácskozások során a Szovjetunió, más szocialista országok és a tőkés országok képviselői ismételtelen megvitatják. Az álláspontok az anyagoltalom megadásának irányából közelnek egymáshoz.¹⁰ Kívánatos lenne, ha hazánk jogtudománya is intenzíven kapcsolódna be a vegyitermékek, a gyógyszerek és élelmiszerek anyagoltalmára vonatkozó szabályok kidolgozásába, mert az e területen fennálló különbözőségek egyformán nehézséget jelentenek a két legfontosabb európai

⁹ 1969. évi II. törvény a találmányok szabadalmi oltalmáról 6. §. (3) bek. a) pont.

¹⁰ Vess össze Lontai Endre: Gazdasági műszaki fejlődés és iparjogvédelem stb. 126. oldal, továbbá Reformtörékvések a szovjet szabadalmi jogban, Neue Zürcher Zeitung 1971. évi 63. sz. Jogi Tudósító 1971. 11–12. sz. 59–60. oldal.

gazdasági tömörülés, a Közös Piac és a KGST országain belüli és országaik közötti forgalomban.¹¹

d) A számítógépek megjelenése és tökéletesedése veti fel a *matematikai gépi programok szabadalmi védelmének szükségességét is*. Talán — a korán kialakult nemzetközi iparjogvédelmi unió kezdetein megfogalmazott, és mai szemmel már konzervatívnak tűnő — találmányfogalom miatt is, a matematikai gépi programok nem sorolhatók be a régi fogalomnak mindenben megfelelő találmányok körébe. Mindazonáltal ezek a matematikai gépi programok nem maradnak védelem nélkül. Ez idő szerint a szerzői jog alapján nyújtanak számukra oltalmat. Jelenlegi világunkban azonban a matematikai gépi programok a termelők egy részét képezik. Mint valóságos termelőeszközök a gépi programok bizonyos tevékenységek területén éppen olyan jelentőséggel bírnak, mint az egyébként szabadalmazható új termékek vagy eljárások. Úgy vélem, hogy inkább a szabadalmazható találmány *konzervatív fogalmát* kellene feloldani, mint ezeket a szabadalmi védelem köréből kizárni.

10. A másik probléma a szabadalmak, illetőleg a szabadalmi védelemben nem részesülő új gazdasági műszaki ismeretek *forgalma*. Ebben a tekintetben különösen nagy különbség van a szocialista államok megoldásai között. Azokban az államokban, ahol a szabadalmakat nem valamely konkrét szocialista szervezet számára jegyzik be, ahol nincs biztosítva meghatározott gazdasági szervezet számára a kizárólagosság, hanem az állam a jogosultja a szabadalmak többségének, az új haladást jelentő műszaki megoldásokat — szabadalmazott találmányokat — a szóban forgó állambeli gazdasági szervezetek, rendszerint az állami vállalatok, minden további nélkül felhasználhatják. Azokban a szocialista államokban, ahol a jog vagy a feltaláló, vagy — szolgálati találmány esetén — a munkáltató szocialista szervezet részére adja meg a szabadalmi jogot, a kizárólagosságot, csak a szabadalmi jogosult kifejezett engedélyével lehetséges — egyes kivételes esetektől eltekintve (kényszerengedély) — a szabadalom más által történő felhasználása. A feltalálót, illetőleg a szocialista gazdálkodó szervezetet megillető kizárólagossággal, vagy ennek hiányával szoros összefüggésben van a felhasználás *ingyenességének*, illetőleg a felhasználási jog *visszterhes* engedélyezésének problémája. Több szocialista országban a belföldi vállalatok ingyenesen vehetik használatba a más vállalatoknál kidolgozott és szabadalmi védelemben is részesülő találmányokat. Vannak azonban olyan szocialista országok — köztük hazánk is —, ahol felhasználás csak ellenérték fejében történhet.

A szocialista országok eltérő megoldásai különösen, ha a különbségek a forgalmazás területén az ingyenesség, illetőleg a visszterheség körül vannak,

¹¹ Lásd az előző jegyzetet, továbbá E. Guttmann: A gyógyszerek szabadalmazható-sága c. előadásának ismertetését Vida Sándor tollából, Francia Műszaki Tájékoztató 1971. évi 6. sz. 30–31. oldal.

megnehezítik a műszaki haladást előmozdító szabadalmak forgalmát ezek között az országok között.

A feltalálói jog egységesítése során azoknak az országoknak -- köztük hazánknak -- a jogából kellene kiindulni, amelyek az átadás visszterhessége mellett foglalnak állást mind a belföldi, mind a nemzetközi forgalomban. A különböző nemzetközi konferenciákon kialakult egységes vélemény szerint az ingyenes átadás elve ma már nem tartható fenn. Még azokban az államokban is (Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Szovjetunió), ahol az átadás ingyenesen vagy legfeljebb költségtérítés fejében történik, a módosítást sürgető bíráló vélemények egyre nagyobb számúak.¹² A magyar és az ehhez hasonló megoldások -- amelyek értelmében a feltaláló, ill. a szolgálati találmány esetében a munkáltató kizárólagos jogot élvez a szabadalom tárgyára és más a szabadalmat belföldi viszonylatban is, csak a szabadalmi jogosult engedélyével, ellenérték fejében használhatja fel -- megfelelnek az egyéni csoport és a társadalmi érdek összhangba hozása követelményének és módot adnak arra is, hogy a leggyakoribb szabadalmi jogosultak a szocialista szervezetek között verseny bontakozhassék ki új műszaki, gazdasági ismeretek felkutatásáért. Aki pedig ezen a téren előnyt szerez a versenyben ezt az előnyt tisztességes körülmények között -- a kizárólagosságnál fogva -- megtarthatja, továbbá mert az, aki az előnyt jelentő megoldást fel akarja használni, ellenértékkel köteles honorálni az új ismeret létrejötté érdekében kifejtett fáradozásokat.

11. Más -- de a kizárólagossággal az ingyenességgel és a visszterhességgel mégis csak összefüggő -- kérdés a műszaki eredmények cseréje a KGST keretén belül. Az 1949-es szófiai döntés értelmében a KGST országok közötti műszaki eredménycsere az ingyenesség alapján történt. Jóllehet a szófiai elv alapján kibontakozott dokumentációcsere is igen jelentős mértékben járult hozzá a KGST országok műszaki fejlődéséhez, ma már -- figyelemmel az egyes szocialista államokban bevezetett gazdasági reformokra is -- nem szolgálja kielégítő mértékben az együttműködés továbbfejlesztését. Ezért a KGST-n belüli nemzetközi kóperáció terén is egyre inkább előtérbe kerül a visszterhesség. E vonatkozásban fontos előrelépést jelent a KGST végrehajtó bizottságának 1967. július 30-i ülészakán elfogadott határozat.¹³

12. A műszaki haladás gyors üteme a tudományos műszaki információk széles körű áramlása az országokon belül és nemzetközi méretekben egyaránt az új műszaki gazdasági ismereteket *gyorsan elavulttá* teszi. A verseny sokoldalú kibontakozása feltámasztja azt a szükségletet, hogy az aki új gazdasági

¹² 1969. évi II. törv. a találmányok Szabalmi oltalmáról 11 §. 17. §.

¹³ Lontai Endre: Gazdasági műszaki fejlődés és iparjogvédelem stb. 127. oldal.

A Lengyel Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete szervezésében rendezett iparjogvédelmi konferencián lengyel szerzők felvetették a KGST államok közötti, a műszaki gazdasági ismeretek -- elsősorban szabadalmak -- forgalmára vonatkozó nemzetközi megállapodás kidolgozásának szükségességét.

és műszaki ismeret birtokába jutott — rendszerint nem csekély anyagi befektetés, szervező munka és kockázatvállalás útján —, akkor is kizárólagos jogot nyerjen a kutatás eredménye felett, ha rá a legtöbb országban igen hosszadalmas, bonyolult eljárás során elérhető hagyományos iparjogi védelmet nem szerzett volna, továbbá, hogy a műszaki gazdasági ismeretek továbbadásából, mielőtt még azok gyorsan elavulnának, haszna lehessen. Végezetül mivel, hogy ezekre az ismeretekre olyanoknak, akik velük nem rendelkeznek, is szükségük van és gyorsan igyekeznek az ismereteket ellenérték fejében is akként megszerezni, hogy egy-egy ügylettel komplex műszaki, gazdasági ismeretet, eljárást tudhassanak magukénak és vehessenek használatba, ne csak egyes, a régebben kialakult iparjogvédelmi szabályok szerint rendszerint szabadalmi védelemben részesülő szellemi alkotásokat; a hagyományos licenciaszerződés helyett a tágabb értelemben felfogott, de a szabadalmak átadását is magában foglaló gazdasági, műszaki ismeret forgalom gyakran — egyelőre még nem tipizált — a jogi szerkezetüket tekintve a *hagyományos licencia szerződéshez hasonló, de a tárgyukra nézve annál rendszerint szélesebb körű szolgáltatásra irányuló szerződések útján bonyolódják le.*

E szerződések tárgya a *know-how*, azaz olyan materializálódott gazdasági műszaki ismeret, amelyet áruként ismernek el, azaz a kizárólagosságot is deklarálják abban a szerződésben, amelyet a gazdasági műszaki ismeretek birtokosa azokkal köt, akiknek érdekében áll ezeket az ismereteket megfelelő ellenérték fejében megszerezni vagy azért, mert ez az ismeret számukra *títkos*, vagy azért mert bár a gazdasági műszaki ismeret nem idegen tudatoktól annak gyakorlatba vételében *valamiképpen akadályozva vannak.* A *know-how* — amelynek definiálását egyre többen megkísérelik, és most ismét egy definícióra való törekvés következik — *olyan műszaki gazdasági ismeret, amely abban a szerződésben, amelynek tárgyát képezi, áruként jelenik meg és ezáltal elismerődik ennek a műszaki és gazdasági ismeretnek a kizárólagosságához való jog akkor is, ha ezt a kizárólagosságot a hagyományos iparjogvédelmi eszközökkel nem biztosították.* A *know-how*-val, illetőleg a legkülönbözőbb típusú műszaki ismeretek átadására vonatkozó megállapodásokkal¹⁴ a dinamikus gazdasági élet tulajdonképpen a korszerűtlenné vált állami bürokráciával szemben védekezik. A szerződés általános lehetőségeit, főként pedig a szerződéses szabadság elvét kihasználva előmozdítja az új gazdasági műszaki ismeretek kizárólagosságához való jog áruként való *általános elismerésének tendenciáját*, és azok forgalmát. A gyakorlat, úgy látszik, átlépi a hagyományos iparjogvédelmi eszközök körét, és a *know-how* útján valósítja meg a műszaki, gazdasági ismeretekre nézve a minden külsődleges forma nélküli árumínőségé válást. Ez egyenes következménye annak, hogy a tudomány, pontosabban a tudomány eredményei a gyakorlatban felhasználható gazdasági, műszaki

¹⁴ Philippe Rouyre: A műszaki tárgyú megállapodásokról. Újítók Lapja XXIII. évf. 22. sz. (1971. november 13.) 13—15. oldal.

ismeretek közvetlen termelő erővé — pontosabban szólva —, termelőeszközökké válnak, és felettük el kell ismerni a tulajdonjoghoz hasonló kizárólagosságot, valójában minden forma nélkül az áru jelleget. Mindazonáltal a szóban forgó szerződések tárgya, a *know-how* ma még vegyesen lehet olyan műszaki gazdasági ismeret, amely a hagyományos iparjogvédelmi intézmények védelme alatt áll, és olyan ismeret, módszer, eljárás, tapasztalat is, amely ilyen védelem alatt nem áll.

Ez a helyzet azonban nézetem szerint *átmeneti állapot* a hagyományos iparjogvédelem és a között a helyzet között, amikor nemcsak a valóságban lesz „közönséges” termelőeszköz a gazdasági, műszaki ismeret, hanem a jog a többi termelőeszközön fennálló tulajdonjog analógiájára, az ilyen ismeretek feletti kizárólagos jogot elismerni. Ebben az időszakban a különböző lajstromoknak, lajstromozott jogosítványoknak minden valószínűség szerint jelentősége lesz majd, mint amennyi jelenlegi jogunkban a telekkönyvnek van az ingatlan tulajdonjog fennállása szempontjából.¹²

Mindezek figyelembevételével arra a megállapításra juthatunk, hogy a *know-how* nem valami új jogintézmény, amelynek valaminő speciális jogi jellegű sajátosságai lennének. A *know-how* nem más, mint műszaki gazdasági ismeret formájában jelentkező termelőeszköz, a jelen és a jövő termelőeszköze, amelyre nézve a jog a védelmet ma még csak konkrét esetekben — azáltal, hogy egyes szerződésekben a szolgáltatás tárgyaként mint áru szerepel, — a jövőben pedig épp olyan általánosan, mint bármely más termelőeszköze, minden további nélkül elismeri.

V.

13. Az emberiség javára szolgáló tudományos műszaki forradalom egyben új veszélyforrásokat is jelent az egész emberiség és az egyes ember számára is. Az egész emberiség jólétét, sőt létét veszélyeztetik az emberi környezet károsodásai, az egyes embert pedig fokozottabban veszélyeztetik egyenként is azok a technikai újítások, amelyek a rohamos fejlődés következtében nehezen megszokhatóan, tömegesen terjednek el. A veszélyeztetettség fennáll az utcán, a háztartásban, szárazon és vízen, a levegőben és az űrben, a magánéletben és a munkahelyen egyaránt.

A történelem tapasztalatai szerint az emberiség mindig képes volt arra, hogy a fokozott veszélyekkel szemben megszervezze a fokozott védekezést. Ezt azért tehette — és ez is történelmi tanulság —, mert az új veszélyforrásokat magával hozó új technika egyben az új veszélyforrások elleni hatékonyabb védekezés lehetőségét is biztosítja.

Az emberi környezet, az emberiség és az egyes ember védelme csak akként valósítható meg jogi eszközökkel is, ha e fontos területen megvalósul a jog-

ágazatok komplex együttthatása, sőt az embervédelem egyes területein is elengedhetetlen a komplexitás. A polgári jog a felelősség fokozásával, a veszélyes üzem fenntartójának a múlt század végén kialakult különleges felelősségből kiindulva, lépésről lépésre fejleszti tovább a fokozott veszéllyel járó tevékenység folytatásából eredő károkozásért való felelősség szabályait. „A jogtudomány” új meg új felfedezésekkel gyarapítja a fokozott veszéllyel járó tevékenység elméleti alapjait. A biztosítás tömegmértékűvé válása, a kötelező biztosítás széles körben való elterjedése, a biztosítási szerződésen keresztül polgári jogivá lett védelmi eszköz szabályainak tökéletesítése a polgári jog tudományának egyik kiemelkedő feladata. Az egész emberi lét veszélyeztettségének felismerése serkent a *környezetvédelemre* és ennek jogi szabályozására, a munkahelyi körülményekben a tudományos technikai forradalom következtében beállott változások pedig a munkavédelem forradalmi jellegű korszerűsítését követelik meg.

14. A környezetvédelem — tágabb értelemben — az emberi lét feltételeinek minden oldalú biztosítására irányuló tevékenységet a jogban az e tevékenységhez segítséget nyújtó jogi szabályozást jelenti. Szűkebb a közfelfogás szerinti értelemben a környezetvédelem az emberiség élelmezését szolgáló vegetációra alkalmas összes közegek, mindenekelőtt a termelőföld védelmét, továbbá a víz és a levegő természetes tisztaságának megőrzésére való törekvést jelenti.¹⁶

Azok közül a közegek közül, amelyek az emberi táplálkozásra alkalmas vegetációk hordozói, egyenlőre a legfontosabb a termőföld. A föld mint az élelmiszertermelés szempontjából legfontosabb termelőeszköz, veszélyben van.

Egyre több új ipari létesítményt hoznak létre. Ezeknek hely kell ez a termőföld. A létesítmények egyike-másika olyan anyagokat termel, amelyek veszélyeztetik a talaj egészséges állapotát, nemegyszer a környezetben levő víz és a levegő szennyeződésén keresztül magát a vegetáció bázisát képező földet, illetőleg a növényeket, az állatokat. A termelőföldek védelme tulajdonképpen maga is komplett feladat, magában foglalja a földterületek megőrzését az élelmiszertermelés céljára, a vízszennyeződés és a levegőszennyeződés megakadályozását a föld termelőképességének biztosítása érdekében.

A termőföld területének védelme érdekében modern földtörvényünk, illetőleg a földvédelemmel kapcsolatos egyéb szabályok élenjáró jogi megoldá-

¹⁵ Vesd össze Világhy Miklós: A „Know-how” problémája. *Újítók Lapja* XX. évf. 17. sz. 1968. szeptember 10. 3–7. oldal. Philippe Rouyrre: A műszaki tárgy megállapodásokról stb. lásd: 14. sz. jegyzet.

A. Dozorcev: A találmányok jogvédelmének jövője; *Szovjetszkoje Goszudarsztvo i Pravo* 1971. évf. 9. sz. *Jogi Tudósító* II. évf. 23–24. sz. 1971. december 34–35. oldal.

¹⁶ Vö. Nagy László: A környezetvédelem jogi aspektusai *Magyar Tudomány*, 1971. 10. sz. 635–637. oldal.

sokat tartalmaznak. A földhasználó művelési kötelezettségének kimondásával a mezőgazdasági földek más célra való felhasználásának engedélyhez kötésével, az ipari tevékenység alól felszabaduló földeknek a mezőgazdasági termelés számára való kötelező visszabocsajjtásának elrendelésével, továbbá azáltal, hogy a termőföldeknek a pusztulás elleni védelmét a termelők és az állam fontos kötelességei közé sorolják, kielégítő módon eleget is tesznek, egyelőre azonban csak konkrét esetekben született tapogatózó bírói ítéletekből lehet következtetni arra, hogy a föld termőképességének, illetőleg a vegetáció védelmének érdekében más károsító hatások elleni védekezésre is felkészül a jog. A földvédelemnek vegetációvédelemként, pontosabban a vegetációvédelem egy részeként való felfogása szempontjából azonban az sem közömbös, hogy azokon a földeken, ahol mezőgazdasági termelés nem valamely szocialista szervezet vagy magánszemély rendszeres tevékenységként folyik, miféle növények tenyésznek, egyáltalán van-e a földön növényzet vagy nincs. Különös figyelmet kell fordítani a városokban a növényzettelépítésre alkalmas területekre, és a személyi tulajdonban álló lakó-, illetőleg vikend-telek növénytakarójának alakulására. Az előbbi esetben a kötelező hatósági előírásokkal, a másodikban különböző kedvezményekkel (pl. fásítás esetén a vételár egy részének elengedésével, adókedvezménnyel, kedvezményes csemete-akciókkal, ingyenes fásítási, ültetési tanácsadással stb.), továbbá a rendszeres tevékenységként gazdaságosan nem folytatható mezőgazdasági termelésre alkalmatlan területeken az üdülőtelek számának szaporításával lehet eredményt elérni.

15. A víz és a levegő szennyeződése, mivel mindkét közeg önmagában is az emberiség létfenntartásának alapvető feltételül szolgál, igen veszélyes az emberiségre. A vizeket meg kell óvni a szennyeződéstől közegészségügyi okokból, az egészséges ivóvíz és a halállomány megóvása érdekében, a mezőgazdasági öntözővízellátás érdekében, de ezeken az érdekeken felül egyéb emberi érdekek is fűződhetnek a vizek tisztaságához (sport, szórakozás, testedzés). A levegő tisztaságának szintén vannak táplálkozási aspektusai is, de a levegő tisztaságához az embernek mint létének feltételéhez ezek figyelmen kívül hagyása mellett is fontos érdekei fűződnek. A jog hatékonyan működhet közre a víz és a levegő szennyeződésének megakadályozásában az általános szennyezési tilalom kimondásával, a káros szennyezés határértékeinek normatív megállapításával, a szennyező anyagokat kibocsajjtók tisztítóberendezések létesítésére való kényszerítésével. Az állam jelentős feladatának tekintheti — és kell hogy tekintse —, hogy a szennyeződés elleni küzdelemre számottevő állami eszközöket bocsásson rendelkezésre, megszervezheti a nemzetközi együttműködést, egyezményeket köthet a szennyeződés elhárítása érdekében.

16. Külön figyelmet érdemel a környezetvédelem mint a *nemzetközi jog problémája*. A Duna vizének a Német Szövetségi Köztársaságban, Ausztriában meg Magyarországon való szennyeződése nem lehet közömbös Jugoszlávia

számára. A románok, akiknek országán keresztül a tengerbe vezető útjának utolsó szakaszát teszi meg a folyó, elvileg érdekeltek abban, hogy azokban az országokban, amelyeken e nagy folyam áthalad — mivel majdnem minden vizet ez gyűjt össze azokból —, semmilyen folyóvíz ne szennyeződjék. Hogy mit jelentenek az óceánok az emberiség étel-miszer-háztartása szempontjából, nem kell magyarázni. A légszennyeződés hatásaiban legalább annyira nemzetközi jelentőségű, mint a vízszennyeződés. Régóta ismert tény, hogy Skandináviában a Ruhr vidékéről származó ipari füstgázok rengeteg kárt okoznak. Az eddigi nemzetközi egyezmények csak bizonyos szennyező magatartásokat tiltanak, de nincs általános egyezmény a levegő- és a vízszennyeződés generális tilalmára. A nemzetközi bíróságok ítéletei is hangsúlyozzák a környezet szennyeződésével kapcsolatos nemzetközi védekezés kötelezettségét. Az egyik bíróság már a két világháború között kimondta, hogy a nemzetközi jog alapelvei szerint egyetlen állam sem teheti lehetővé területének olyan jellegű használatát, hogy ennek következtében más államok területén nagyobb károsodások állhassanak elő.¹⁷

VI.

17. A technika fejlődése, az automatizálás csökkentette a foglalkozási megbetegedések számát, *meggyorsította a munkavédelmet*, kedvező hatással volt a balesetek számának csökkentésére. A tudományos műszaki forradalom egy részről javította a munkakörülményeket és jó lehetőséget biztosított a munkajog egyik legfontosabb intézményének, a munkavédelemnek a továbbfejlesztésére.

A modern üzem lényegesen kevesebb dolgozót foglalkoztat. Már ennek kapcsán is csökken az egy üzemre eső balesetek száma. A korszerű üzemekben jobbak a higiéniai feltételek, könnyebben megszűrhető a por, a szélsőséges hőmérséklet, a magas páratartalom, a gőz, csökkenthető a levegőben levő káros gázok mennyisége és részben a zaj károsító hatása is. Az erősen gépesített üzemekben, az automatizált egységekben csökkennek a nehéz fizikai munkából (anyagmozgatás), a gépek közvetlen kezeléséből származó sérülések. A veszedelem fokozódása pl. az atomenergia hasznosításával kapcsolatos üzemekben — sajátos módon éppen a nagyobb veszély miatt, intenzív munkavédelemre készítetett. Erőteljesebben fejlődött, hatékonyabbá vált a tudatos tervező, megelőző munkavédelmi tevékenység.

18. *Ám a műszaki technika fejlődésének a munkavédelemre negatív hatása is van.* Új veszélyforrást jelent az új eljárások és új anyagok alkalmazása. Számos területen csökkent ugyan a fizikai munka intenzivitása, ellentétként viszont növekedett a szellemi kifáradás, a munkafolyamatok monotonitása

¹⁷ A környezetvédelem mint a nemzetközi jog problémája. Neue Zürcher Zeitung 1971. évi 227. sz. Jogi Tudóstító III. évf. I—II. sz. 1972. január 87. oldal.

következtében. A rohamcs ipari fejlődés — legtöbb a szocialista országban — az ipari ugrás során sok vidékről felkerült ember kellő tapasztalat nélkül vállal munkát az iparban, és számukra a falusi élet még mindig más üteméből igen nehéz az átállás az ipari munka nagyobb veszedelmei között. Az automatizált üzemekben egy dolgozó számos munkafolyamatot irányít, ellenőriz. Ez fokozott gondosságot igényel. A nagyobb felelősség, a fokozott szellemi, idegi igénybevétel, a rohanó életritmus különböző új betegségek forrásaivá válik. Gyakoribbá válnak a szív- és idegrendszer betegségei. A hipermodern üzemben dolgozó ember magányos is. Az izoláltság, a személyes kezdeményezés lehetőségének kikapcsolása, pszichikai zavarokat idézhet elő. Régen, ha valaki kitanult egy szakmát, többnyire egész életében ugyanabban, nagyjából azonos feltételek mellett dolgozhatott. Ma a dolgozók életük során a valóságban többször változtatnak szakmát. Még akkor is, ha egy munkahelyen maradnak új feltételek, új veszélyek közé kerülnek, új meg új veszélyforrásokkal kell megismerkedniük, újból meg újból el kell sajátítaniuk a munkavédelem új fogásait is. A technika rohamosan fejlődik, a szabályozás lassabban. A gyors technikai fejlődés és a tőle elmaradó munkavédelmi jogalkotás közötti ellentmondás is többnyire a dolgozó terhére esik.

Új és igen széles körben ható veszélyforrások keletkeznek a mezőgazdaságban a növénytermelés és az állattenyésztés gépesítése miatt, a kémiai úton előállított termékek fokozott felhasználása miatt, továbbá a hagyományos mezőgazdasági tevékenység kiszélesedése folytán.

19. Lehet-e védekezni, és miféle módon a fokozott veszélyek ellen? Vannak-e az emberiségnek lehetőségei, kialakíthatók-e állami-jogi eszközök a fokozott veszély hatásának csökkentésére, illetőleg elhárítására? A legtágabb értelemben vett munkavédelem továbbfejlesztése útján megtalálhatók a veszélyek elleni védekezés új eszközei.

E körben komoly lehetőséget jelent a munkaidő mértékének normatív előírással való optimalizálása, jelenleg általában annak csökkentése, a túlmunka elrendelésének általános tilalma, és a megengedhetőség szoros kivételleként való kezelése a kivételre vonatkozó jogi felfogás teljes érvényesítése mellett, a pihenőidő közenszabályozása, az állásváltogatás nélküli átállásnál is kötelezővé tett orvosi vizsgálat. Távolsági jövőben különösen a monoton munkát végző dolgozók számára jogszabállyal kell biztosítani, hogy különböző kiegészítő tevékenységeket végezhesenek, és munkahelyüket gyakorta változtassák.

20. A munkavédelmet a munkaszervezés integráns részének kell tekinteni. Mivel komoly és hatékony munkavédelmi felügyelet nélkül nincs hatékony munkavédelem sem, állandóan tökéletesíteni kell a munkavédelem szervezetét és erősíteni a munkavédelmi felügyelet pozícióit. A munkavédelem korszerű megszervezéséhez komplex tudományos kutatás, több tudományág együttműködése szükséges. A munkavédelem alapvető szabályai az alkotmányban,

illetőleg törvényekben kell megfogalmazni, konkrét kifejtését pedig lépcsőzetesen megvalósítani. Csak az általános szabályok tekintélye és az üzemi munkavédelmi szabályzatnak a technikával való szinkronizációja biztosíthatja a dolgozók általános és az egyes dolgozók hatékony, konkrét védelmét. A munkavédelem kötelező távlati programjainak kidolgozása, a nemzetközi együttműködés és tapasztalatcsere, továbbá annak a felfogásnak az általánossá válása, *hogy a termelékenységgel szemben az embert illeti az elsőbbség*, jelentős tényezők lehetnek a munkavédelem, az ember szolidaritásának védelmének egyik területén történő továbblépésnek.¹⁸

21. Hazánk különösen rá van utalva arra, hogy gazdaságát a *nemzetközi együttműködés* különböző formáinak segítségével is fejlessze. A nemzetközi kooperációk közül a legjelentősebb a gazdasági integráció irányába tartó KGST kooperáció. A gazdasági integráció jogi struktúrájának kiépítése, és e körben a már emlegetett és még igen sokáig sorolható feladatok megoldása az állam- és jogtudomány kiemelkedő feladatai közé tartozik.¹⁹ A különböző országok belső jogának összehangolása további lépésként, a jogegységesítés mindenekelőtt a KGST országok vonatkozásában készítenendő elő.

Az összehangolás és a jogegységesítés különböző módszereinek kimunkálásához jelentős segítséget nyújthat a tudományos jog-összehasonlítás. A jog-összehasonlítás világméretűvé általánosítása és általánosítása a jogtudomány reflexiója a tudományos és kulturális forradalom nemzetköziségére. A jog-összehasonlítás²⁰ különböző aspektusai közül ma igen jelentős, hogy a különböző jogrendszerek szabályait mindenekelőtt a szocialista és elsősorban a KGST államok jogszabályait és az egyes országokban honos speciális szemléletmódokat, a jog-összehangolás, a jogegységesítés, a mindenki számára könnyen elfogadható nemzetközi egyezmények megteremtése érdekében tanulmányozzuk. Az összehasonlító jogi tudományos tevékenység egyik döntő célja — napjainkban, azt hiszem, a legfontosabb feladata —, hogy a belső és a nemzetközi tételes jogi normák alkotásához, módosításához, egyezmények megalkotásához, tökéletesítéséhez indikációkat, lehetőleg egzakt indikációkat képezzen. Természetesen másképp jelentkezik ez a szerep az azonos társadalmi rendszerek jogára vonatkozó összehasonlító tevékenységben, és másképp a kelet—nyugati jog összehasonlításban.²¹ Nálunk éppúgy, mint a nyugati országokban a világ-

¹⁸ A VI. rész a Munkajogi- és Társadalombiztosítási-Jogi Társaság Varsói Kongresszusáról. Weltner Andortól, Kertész Istvántól és Garancsi Gabriellától a Jogtudományi Közlöny 1971. évi februári (II.) számában közzéadott elemző ismertetéseken és felszólaláson alapszik.

¹⁹ Részletes beszámolót és problémákat is lásd Mádl Ferenc: A gazdasági integráció jogi struktúrája felé c. tanulmányában. Állam- és Jogtudomány, 1969. évi II. sz. 264—307. oldal.

²⁰ Szabó Imre: A jogtudományi kutatás új útjairól. Állam- és Jogtudomány, XIV/4, (1971), 600. oldal.

²¹ Mádl Ferenc hozzászólása „A jogtudományi kutatás új útjairól” szóló vitában Állam- és Jogtudomány, XIV/4, (1971), 618—619. oldal.

piac, a világgazdaság szükségletei a különböző társadalmi berendezkedésű államok békés egymás mellett éléséből fakadó gyakorlati problémák megoldására való törekvés a fő mozgató erő, amelynek hatására a szocialista államokban a korábbinál — korábbi alatt az elmúlt évtizedet értve — jelentékenyebb mértékben bontakozott ki a jog-összehasonlítás.²²

22. A tudományos technikai forradalom nyomán mind a *műszaki tudományokban*, mind a *társadalomtudományokban* további differenciálódás figyelhető meg. Az egyes jelenségek mélyebb tudományos vizsgálata a specializálódott szaktudományokban számos olyan ismeretet hoz felszínre, amelyeket a differenciált kutatás hiányában nem tudott az emberi társadalom ez idáig a bonyolult összefüggésekből kihámozni. E bonyolult szakirányú kutatások során azonban egyre inkább nyilvánvalóvá válik, hogy bizonyos szaktudományok területein elért felfedezések, megismerések nemcsak vagy nem elsősorban a szűkebb szaktudományban hasznosíthatók. E körülmények tudatosodása arra a törekvésre vezet, hogy a szaktudományok egyes eredményeinek egymásra való hatását és összefüggését vizsgáló tudományos tevékenység bontakozzék ki elsősorban azokban a szaktudományokban, amelyek eleve a jelenségek nagyobb tömegének mélyebb átfogása érdekében jöttek létre. A jogtudomány, amely a jogot, az államtudomány, amely az államot hosszú századokon keresztül nagyobb részt csak magában, valóságában vizsgálta, legfeljebb az alapvető társadalmi összefüggéseiben szemlélte, ma arra kényszerül, hogy hatékonyságának növelése érdekében egyfelől szélesebb körben vegye saját maga is megismerésének tárgyai körébe azokat az eredményeket, amelyeket más tudományágak nemcsak a legalapvetőbb összefüggéseket feltáró társadalomtudományok, hanem az emberrel, a társadalommal foglalkozó, az emezekhez képest részlet-problémákat böngésző ágazatok produkálnak. Ez azzal jár, hogy az állam- és jogtudományok specialistáinak bizonyos szinten meg kell ismerkedniük nem csak más tudományok eredményeivel, hanem annak a területnek tudományos módszereivel is, ahonnan ezek az ismeretek származnak, és ebből a megközelítésből kiindulva bővíteniük kell az állam- és jogtudomány korszerű műveléséhez szükséges eszköztárakat is. Az átvett eredmények gazdagítják az állam- és jogtudományokat, más tudományok eredményeinek módszerként való felhasználása pedig hatékonyabbá teheti „mind az idegen” ismeretek hasznosítását, mind magát a klasszikus értelemben felfogott állam- és jogtudományt.

23. A más tudományok által kiművelt eszköztárból ezúttal — nem véletlenül, hanem mert a legfontosabbnak tartom — a számítástechnika, a kibernetika tudománya által produkált ismeretek felhasználásának szükségességét emelem ki. Ahhoz azonban, hogy ezeket a jogtudományi kutatás fegyvertárába sorolhassuk, meg kell ismerkedni — legalábbis a tudományos kutatóknak — nem

²² Péteri Zoltán hozzászólása „A jogtudományi kutatás új útjairól” szóló vitában Állam- és Jogtudomány XIV/4, (1971), 621. oldal.

csak a gépkezelési technikával, hanem a számítástechnika tudományának alapvonásaival is. Mind a magyar, mind a külföldi — ez idő szerint nagyobb részt azonban leginkább csak a külföldi — jogi irodalomban számos utalást találhatunk arra, miként használják fel a számítástechnikát az információ tökéletesítésére az államigazgatásban,²³ milyen szerepe van az elektronikus adatfeldolgozásnak az igazságszolgáltatásban,²⁴ hogyan használják fel a számítástechnikát a tudományban. Átfogó programot kell készíteni (készül) a jogászok és köztük is legelső sorban a vezető tevékenységet kifejtő jogászok és a jogtudomány képviselőinek számítástechnikai képzésére. A ilyen képzés mielőbbi megkezdése a tudományos technikai forradalom egyik fontos parancsolatjának megvalósítása lenne.

²³ V. I. Vasziljev: Az információ tökéletesítése a tanácsok rendszerében, Szovjet-szkoje Goszudarsztvo i Pravo, 1971. évi 9. sz. Jogi Tudósító II. évf. 23—24. sz. 1971. december 17., 18. oldal.

²⁴ Elektronikus adatfeldolgozás az igazságszolgáltatásban. Der Staatsbürger 1971. évf. 1. sz. Jogi Tudósító II. évf. 11—12. sz. 1971. június 45—46. oldal. Számítógépek az olasz igazságszolgáltatásban L'Osservatore Romano 1971. évf. 30. sz., Jogi Tudósító II. évf. 11—12. szám 1971. június 47—48. oldal.

TARTALOMJEGYZÉK

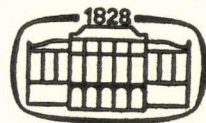
A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának munkájáról.....	1
A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogtudományi problémáiról (Nemzetközi munkaértekezlet a Magyar Tudományos Akadémián, 1971. október 16—18.)	17
<i>Eörsi Gyula</i> megnyitó előadása	18
<i>Világhy Miklós</i> : A nemzetközi gazdasági kapcsolatok jogi szabályozásának elméleti alapjai	18
<i>Szász Iván</i> : Az Általános Szállítási Feltételek. Egységes törvény a nemzetközi kereskedelemre	34
<i>Mádl Ferenc</i> : A nemzetközi vállalati társulás néhány jogi kérdése, különös tekintettel a szocialista gazdasági integráció programjára	56
<i>Eörsi Gyula</i> : Külső és belső komplexitás. (A gazdasági jog kérdéséhez).....	81
<i>Földi Tamás</i> : Vállalati szervezés és szervezéstudomány	105
<i>Nagy Endre</i> : Vita a közigazgatás tudományos vizsgálatának amerikai tapasztalatairól	109
<i>Tjulpanov, Sz. I.—Seinisz, V. L.—Susztrova, N. Ja.</i> : Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Központjának tevékenysége.....	119
<i>Vargha László</i> : Szimpózium az agrár-ipari komplexumról.....	131
<i>Facsády Júlia</i> : Külföldi tőkeberuházások Jugoszláviában.....	139
<i>Sárándi Imre</i> : A tudományos-technikai forradalom és a jogtudomány.....	147

Megjelent: 1972. X. 20.

GAZDASÁG- ÉS JOG- TUDOMÁNY

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS
JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK
KÖZLEMÉNYEI**

VI. kötet 3–4. szám

GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNY

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
GAZDASÁG- ÉS JOGTUDOMÁNYOK OSZTÁLYÁNAK KÖZLEMÉNYEI

A szerkesztő bizottság tagjai:

EÖRSI GYULA, FRISS ISTVÁN, HÁY LÁSZLÓ, SZALAI SÁNDOR

Szerkesztő:

FRISS ISTVÁN

Technikai szerkesztő:

MÁDL FERENC

KIADÓHIVATAL: BUDAPEST V., ALKOTMÁNY U. 21.
SZERKESZTŐSÉG: BUDAPEST V., MÜNNICH F. U. 7.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának Közleményei a *Gazdaság- és Jogtudomány* változó terjedelmű füzetekben jelennek meg, és az Akadémia IX. Osztályának munkájáról szóló tájékoztatókat, az Osztály előadó ülésein bemutatott dolgozatokat, magyar nyelven még nyomtatásban meg nem jelent értekezéseket közölnek a közgazdaságtudomány, az ágazati gazdaságtudományok, az állam- és jogtudományok, a szociológia, a statisztika, a demográfia, valamint az afro-ázsiai kutatások köréből. Évenként általában négy füzet jelenik meg.

A kéziratok a következő címre küldendőek:

Gazdaság- és Jogtudomány
Magyar Tudományos Akadémia
IX. Osztályának Közleményei
Budapest V., Münnich F. u. 7.

Ugyanerre a címre küldendő minden szerkesztőségi levelezés.

Közlésre el nem fogadott kéziratokat a szerkesztőség lehetőleg visszajuttat a szerzőhöz, de felelősséget a beküldött kéziratok megőrzéséért vagy továbbításáért nem vállal.

A *Gazdaság- és Jogtudomány* előfizetési ára 40,— Ft. Belföldi megrendelések az Akadémiai Kiadó (1363 Budapest V., Alkotmány u. 21. Pénzforgalmi jelzőszámunk 215—11488.) külföldi megrendelések a „Kultúra” Könyv és Hírlap Külkereskedelmi Vállalat (Budapest I., Fő u. 32., pénzforgalmi jelzőszám: 218—10990 43-790-057-181) útján eszközölendők.

A Magyar Tudományos Akadémia IX. Osztálya a következő idegen nyelvű folyóiratokat adja ki:

1. *Acta Oeconomica* 2. *Acta Juridica*

Acta Oeconomica szerkesztősége: Budapest V., Münnich F. u. 7. *Acta Juridica* szerkesztősége: Budapest I., Országház u. 30.

ÖSSZEHASONLÍTÓ MÓDSZEREK A TÁRSADALOM- TUDOMÁNYBAN

A Magyar Tudományos Akadémia 1972. évi Közgyűlésének keretében május 8-án az Akadémia három társadalomtudományi osztálya — a Nyelv- és Irodalomtudományok Osztálya, a Filozófiai és Történettudományok Osztálya, a Gazdaság- és Jogtudományok Osztálya — a fenti címmel együttes tudományos ülést rendezett. A vitaülésen a következő három referátum hangzott el: *Sótér István*: Az összehasonlító módszer az irodalomtudományban, *Eörsi Gyula*: A komparatív módszer a jogtudományokban, *Ránki György*: Az összehasonlító történetírás problémái. A vitaülésen, amelyen *Szabó Imre* alelnök elnökölt, *Lakó György*, *Nizsalovszky Endre*, *Harmatta János* és *Tamás Lajos* akadémikusok szözláltak fel.

Az alábbiakban a három referátum szövegét közöljük.

SÓTÉR ISTVÁN: AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ MÓDSZER AZ IRODALOMTUDOMÁNYBAN

Van abban valami nyugtalanító, ha egy tudomány művelőinek gondolkodásában a módszer kérdése fontosabbá válik e tudomány voltaképpeni tárgyánál és annál a célnél, melyet e tárgynak szolgálnia kellene. Azt hiszem, egy-egy tudomány tárgyának és társadalmi funkciójának kell az alkalmazható módszerek helyét, körét, használhatóságát megszabnia. Ebből a megfontolásból az is következik, hogy totális igényű irodalomtudományt éppúgy lehetetlen egyoldalúlag az összehasonlítás módszerére alapoznunk, mint, mondjuk, a nyelvészeti kategóriák egyoldalú érvényesítésére.

Ha az irodalomtudomány tárgyából és rendeltetéséből, tehát az emberiség vagy a nemzet kulturális örökségéből és annak szolgálatából indulunk ki, úgy az összehasonlító módszernek nem juttathatunk különálló, egyeduralkodó szerepet, mivel ez a módszer ezt az örökséget csak részlegesen közelítheti meg, szolgálatát pedig csak közvetetten láthatja el. A marxista irodalomtudomány totális igénye megköveteli, hogy a jelenségeket minél szélesebb összefüggéseikben és párhuzamaikban, minél lényegesebb mozgásaikban és kontextusukban szemléljük. Az irodalmi jelenségek ilyen szemléletéhez azonban az összehasonlító módszer egymagában nem tud elvezetni bennünket. Amikor egy szélesen elénk táruló változatos és sokféle elemből összetett tájat szemlélünk, e táj jellegzetességeit nem abból értjük meg, hogy a tájelemeket összehasonlítjuk egymással. Ha valamely irodalom lényeges összefüggéseit keressük, úgy ezeket más irodalmakban vagy az egyéb művészetekben találhatjuk meg leghamarább. A különféle irodalmak hasonló vagy egymástól eltérő jelenségei egymást magyarázzák meg, egymást emelik ki. A tudományos felismerést elősegíti, ha túllépünk azon a körön, melyet megismerni kívánunk.

Egy-egy nemzeti irodalom sajátosságainak megértését elősegíti, ha más irodalmak sajátosságait is megismerjük. Kelet-Európa irodalmainak megértését elősegíti a nyugati irodalmak ismerete. A nyugati irodalmak ismeretéhez hozzájárul a keletiekhez való hasonlóságaik vagy azoktól való eltéréseik feltárása.

Az irodalmak hatásokat, inspirációkat bocsátanak ki egymás felé, és befogadják, asszimilálják mindazt, amire valamely okból szükségük van. E hatásokat és befogadásokat tanulmányozta a hagyományos komparatizsztika.

Az egyes irodalmakat azonban a hatásoknál is szorosabban kapcsolják össze a valamennyiükön végigvonuló tendenciák, törekvések, az azonos kor követelte feladatok, választások, az azonos korból reájuk sújtó vagy őket fel-emelő erők. Az irodalom nagy egységek és nagy különbségek összessége. Csak ennek az egységnek és ezeknek a különbségeknek elemzése, megismerése vezethet bennünket újabb és újabb összefüggések feltárásához. Amikor ezzel az egységgel és ezekkel a különbségekkel foglalkozunk: többé már nem az összehasonlítás területén járunk, és új területünkre az összehasonlító módszer nem is vezethet el bennünket.

A több irodalomra kiterjeszkedő, a több irodalom teremtette egységet, valamint a több irodalomra jellemző különbségeket feltáró módszert nem az összehasonlítás, hanem inkább a *komplex szembesítés* műveletei jellemzik.

A komplex szembesítés azt igényli, hogy egyetlen nemzeti irodalom helyett lehetőleg több irodalom átfogására törekedjünk. Amikor a világirodalmat vagy annak valamelyik zónáját vizsgáljuk, ebben az egészben érzékelnünk kell a részeket, amikor pedig valamelyik nemzeti irodalommal foglalkozunk, körülötte érzékelnünk érdemes a világirodalmat vagy annak valamelyik egységét. A világirodalmat csak a nemzeti irodalmakból érthetjük meg, de ha egy mégoly fontos nemzeti irodalom keretei közé zárkózunk, sohasem ismerhetjük föl, hogy ez a nemzeti irodalom miféle részt vállal egy szélesebb irodalmi mezőny mozgásából.

Az irodalomtudomány a nemzeti irodalom megértése érdekében folyamodhatik a világirodalomhoz, és a világirodalom megértése érdekében fordulhat a nemzeti irodalmakhoz. Az emberiség történetében vannak egységes folyamatok, melyek azonban nem egyöntetűen, hanem nemzetenként, művelődési zónánként különböző ütemekben, különféle módokon, tehát nagyszámú változatban zajlanak le.

Ha tudományunk tárgyát a nemzeti irodalomnak és a többé vagy kevésbé tágra felfogott világirodalomnak olyanféle egységében próbáljuk felfogni, ahogyan pl. a zenetörténet fogja fel egységben a nemzeti és az európai zenét, úgy felmerül a kérdés, hogy az ilyen felfogás milyen alapelvek érvényesítését igényli? Más szóval: ha nem az irodalmi hatások terjedését, befogadását, asszimilálását vagy elutasítását akarjuk vizsgálni a hagyományos komparatizsztika szellemében, – hanem az ilyen vizsgálatokat egy magasabb síkon végbemenő tájékozódás részének tekintjük csupán; mi módon teremthetjük meg a komplex szembesítéshez szükséges szélesebb áttekintést, és mi módon kell kezelnünk a szélesebb egységeit, az általánosabb folyamatot, valamint az annak részeit képező egyéni (azaz nemzeti) változatokat?

Elsősorban a párhuzamos irodalmi folyamatok vizsgálata lehet a célunk. Ez a párhuzamosság eleve szinkroniát jelent, de mivel folyamatok párhuzamosságáról van szó: egyszersemind diakroniát is. Módszerünk a világirodalomnak, helyesebben a világirodalom egyes részeinek (adott esetben az európai zónának) egységes mozgásait, folyamatait törekszik megragadni, és ezen az egységen belül keresi a különböző nemzeti irodalmak egymástól el-eltérő vagy egymással rokon változatait.

A világirodalom egységét és ennek az egységnek parallel elemeit vizsgáló új módszerünk a Nemzetközi Összehasonlító Irodalomtörténeti Társaság nagy vállalkozásának, az európai irodalmak történetének megtervezése során alakult ki. E vállalkozás csak nemzetközi műhelyekben hozható tető alá, olyan szakemberek segítségével, akik nem csupán egyetlen nemzeti irodalom specialistái, hanem akiknek több irodalom felett van áttekintésük. Ez a vállalkozás késztetett minket az irodalomtudományi módszerek újbóli átgondolására s a komparatiztika hagyományos módszereinek felcserélésére a komplex szembesítések eljárásaival. Ezek az eljárások nemcsak a nagyobb világirodalmi egységek megragadására alkalmasak, hanem termékenyítőn hatnak a nemzeti irodalmak kutatására is, hiszen egy-egy nemzeti irodalom sajátos jelenségei nem, hogy elsikkadnának, hanem épp plasztikusabbakká válnak a szélesebb világirodalmi összefüggések háttere előtt.

Az európai irodalmak komplex-konfrontáló tárgyalásmódjának kidolgozásában segítségünkre volt a szovjet komparatiztika, mely már a 60-as évek elején felszámolta a kozmopolitizmusról alkotott dogmatikus és idejétmúlt elméleteket. A Szovjetunió Tudományos Akadémiájának Gorkij Világirodalmi Intézete jelenleg egy nagyarányú világirodalomtörténet létrehozásán dolgozik, s e munka módszertani alapvetésül a Zsirmunszkij és Konrad által kialakított tipológiai módszer szolgál. A tipológia szerint az analóg társadalmi-történelmi helyzetek analóg irodalmi jelenségeket hoznak létre, s például a verses epika vagy a regény analóg társadalmi fejlődés vetületeiként jöttek létre mind az európai, mind az ázsiai irodalmakban. A népköltészet vagy a nyelvújítás is analóg szerepet játszik azokban az irodalmakban, melyek a 19. század elején nemzeti és polgárosult szintre akarnak emelkedni. A tipológiai elv a társadalmi fejlődés azonos típusú formáinak megfelelő irodalmi jelenségek kulcsául szolgál. Amikor azonban mi a tipológia alkalmazására esetenként vállalkozunk, nem annyira az analóg végeredmények statikus rendszerét érezzük tanulságosnak, mint inkább a mozgások, a folyamatok analógiáit. Ezt a felfogásunkat Lenin Filozófiai Füzetekéből abból a gondolatából merítjük, mely a tükrözésnek épp a mozgásjellegét hangsúlyozza.

A szovjet komparatiztika alakította ki a zónaelméletet is, mely az emberiség történelmének és kultúrájának bizonyos egymástól elhatárolható egységeit különbözteti meg, s ezeken az egységeken belül az irodalmi folyamat közös vonásait ismeri föl. Az irodalmi zónát mi nem elsősorban földrajzi, hanem

történeti jelenségnek tekintjük, hiszen az azonos szerkezetű társadalmi és gazdasági régiók határai a történelem folyamán megváltoznak. Magyarország például a 18. század végén a feudális agrár-zónában foglal helyet, a 19. század végén pedig abban az agrár-kapitalista zónában, mely Közép- és Kelet-Európa nagyrészére terjeszkedik ki.

A komparatiztika különösen virágzik az Egyesült Államokban, s vannak, akik ezt a tudományt jellegzetesen amerikai veretűnek tekintik. Az egyébként mindig nagy ismeretanyagot megmozgató amerikai komparatiztika, mely az antik irodalmakat is folyamatosan szem előtt tartja, gyakorlatilag három-négy nagy nyugati irodalom vizsgálatával éri be. A világirodalomnak, az európai irodalomnak ilyen redukált szemlélete az európai jelenségek és irányzatok igen fontos változatainak megismeréséről mond le. Az amerikai romantika-kutatás például, mely csak az angol, a német, a francia és esetleg az olasz romantika kutatására szorítkozik, nem veszi tudomásul a romantikának olyan sajátos és az egész irányzat szempontjából nagy jelentőségű változatát, aminő a lengyel romantika, mely pedig ennek az irányzatnak talán legkövetkezetesebb megvalósulása — vagy a magyart, melyben ennek az irányzatnak sokkal haladóbb tendenciái mutatkoznak meg, mint akár a német vagy az angol romantikában.

Egységeket és párhuzamokat vizsgáló szembesítő módszerünk két alapvető kategórián épül. Az egyik: a történelmi korszak, — a másik: az alkotói műhely egyéni, alkotói munkamódszere. Ez a két kategória annyiban különemű, hogy az előbbi tisztán történelmi, az utóbbi tisztán irodalmi fogalmat jelöl, s míg egyikük egy nagyon is általános, másikuk egy nagyon is részleges, egyéni jelenséget foglal magában. A történelmi korszak, és az egyéni, alkotói módszer: íme a két támpont, melyre komplex és konfrontáló rendszerünket felépíthetjük.

Korszakul mindig történelmi, azaz világtörténeti egységet választunk, s azt objektív és konkrét keretnek tekintjük. A korszakok valósága: az emberiség történelmi tapasztalata. Nem az egyes irodalmi irányzatok különféle korszakait kutatjuk tehát, hanem az egyes *történelmi* korszakokban fellépő különféle irodalmi irányzatokat és jelenségeket.

Minden történelmi korszak az embert alkotó történelem egy-egy fejezete. A korszak-keret politikai, eszmei, tudományos, művészeti mozgásokat és e mozgásokból kialakuló szövevényt foglal magába. A gazdasági-társadalmi valóságában konkretizált *történelmi* korszak és azon belül az *irodalmi* irányzatok mozgása és e mozgások szövevénye, íme a modell, melyet komplex és szembesítő műveleteinkben megvalósítunk. Világos, hogy ez a képlet egyaránt alkalmazható világirodalmi, európai irodalmi vagy nemzeti irodalmi kutatásokra is.

Az ember valódi korszak-tapasztalata történelmi, nem pedig irodalmi tartalmú, s az irodalom sem ahhoz segít hozzá, hogy valamiféle irodalmi korszakot, hanem ahhoz, hogy történelmi korszak-valóságot tapasztalhassunk.

Irodalmi korszakokról szinte csak metaforikus értelemben beszélhetünk. Európa történelmének egy-egy korszakát az időkeretébe tartozó valamennyi jelenség együttesen határozza meg. A 19. század első felének Európáját meghatározza az a pusztán tény, hogy a kapitalizmus és a feudalizmus még egyidejűleg állanak fenn. A magyar reformkort például épp az egyidejűleg fennálló feudalizmus és a kapitalizmus közti ellentét és feszültség hozta létre. Nyugaton már megvalósult a polgári társadalom, Magyarországon pedig még nem, de Magyarország is a polgári társadalmi rend és műveltség felé törekszik: ez a tapasztalat a magyar reformkor írói számára is elsődlegesebb volt annál a tapasztalatnál, melyet korszakuknak akár maguk követte irányzatairól is szerzhettek.

A történelmi korszakkal szembenálló szélső kategória a mi szemünkben: az írói alkotóműhely, amely sajátos, az alkotóra egyénileg jellemző módszerrel működik. Ez az alkotói módszer magában foglalja a műalkotás műfaját, a témát, a cselekményt, a jellemábrázolást, a stílust stb. Habár az egyéni alkotói módszerek egymástól egyénileg különböznek, mégis fennállhatnak közöttük hasonlóságok, vagyis lehetnek közös elemeik. E közös elemek szélesebb körű, következetes előfordulása arra figyelmeztet, hogy irodalmi irányzattal, mozgalommal, iskolával állunk szemben. Vörösmarty alkotói módszere lényegesen különbözik pl. Wordsworthétól, vannak mégis olyan közös vonásaik, melyek mindkettőjüket a romantika irányzatához kapcsolják. Az alkotói módszer nem függ szükségképpen az író eszmeiségétől, világnézetétől, sőt egyéni ars poeticájától sem. Byron szemben áll a Tavi Iskolával, alkotói módszere azonban elválaszthatatlan az angol romantikától. Az egyéni alkotói módszerek és az irányzatok művészi módszerei nem statikus képződmények, hanem történetileg változó folyamatok, mozgások. Különböző korokban és más-más irodalmakban, részben a hagyományok és a nemzeti sajátosságok befolyására, ugyanannak az irányzatnak más-más funkcióját, más-más tendenciáját ismerhetjük föl.

Az imént jellemzett két kategória együttes alkalmazása teszi lehetővé az irodalom komplex és szembesítő vizsgálatát. A történelmi korszakoknak megvan a maguk alapvető történelmi tendenciája, jellemvonása. Az egyazon korszakon belül kibontakozó irodalmi és művészeti jelenségek ezt, a kor lényegét hordozó tendenciát is tükrözik. A 18–19. század fordulóján például a polgári rendszer kialakulása és e kialakulás forradalmi formái szolgálatják a korszak történelmi lényegét. A történelmi változások mélyreható tudatváltozással járnak mindig együtt. Az emberi, a társadalmi tudat gyökeres átalakulása maga után vonja az irodalom gyökeres átalakulását is. Az irodalom átalakulása a 18–19. század fordulóján oly intenzív módon megy végbe, hogy joggal beszélhetünk e korszak *költészeti forradalmáról*. Ezen a költészeti forradalmon nem politikai forradalmat értünk, de azt is látnunk kell, hogy a költészeti forradalom teremtette új költőiség idővel majd a valóságos forradalom költészetévé

is válik. A költészet forradalmától út vezet a forradalom költészetéig, 1848 költészetéig, Heinig, Petőfiig.

Az átalakuló tudat nyomán átalakuló irodalom a 19. század kezdetén a személyesség előretörését, a klasszicizmus személytelen esztétikájának lerombolását, a költészetben a líra kivirágzását, az epikában a szubjektív jelleg diadalra jutását, sőt a mindennapi valóság olyan életanyagának jelentkezését váltja ki, amelyet addig az irodalom be sem fogadott. (Gondoljunk Balzac regényeinek merőben új, irodalmilag addig soha fel nem dolgozott életanyagára.)

Egy-egy történelmi korszak irodalmát csak az ilyen általános törekvések és jelenségek felől érthetjük meg, tehát pl. az olyan jelenség felől, mint a forradalmian átalakuló tudattal együttjáró irodalmi-költészeti forradalom. Ehhez a kor valamennyi irodalmára széleskörűen jellemző alapjelenséghez képest maguk az ún. irodalmi irányzatok csak másodlagos fontossággal bírnak. Nem az irányzatok teremtik meg egy korszak alapvető irodalmi tendenciáját, hanem a korszak történelmi valósága hívja életre az irodalomnak azt a széleskörűen érvényes alapjelenségét, mely a különböző művekben és irányzatokban ölt testet. A szembesítő vizsgálat teszi elsősorban lehetővé, hogy egy korszak széleskörűen érvényes irodalmi alaptendenciáját felismerhessük és azt a különböző nemzeti irodalmak műveiben és irányzataiban nyomon követhessük.

Ez a nyomkövetés, mely valójában a folyamatoknak és azok szövevényének szembesítő feltárását jelenti, elvezet bennünket annak fölismeréséhez, hogy egyeduralgó korstílusokról, egy-egy korszakra általánosan érvényes irányzatról vagy alkotói módszerről nem lehet beszélni, és ilyenek nem léteznek. A 19. század első fele nem a romantika korszaka és nem is a realista regényé, hanem mindkettőé együtt, sőt még bizonyos értelemben egy fennmaradó klasszicizmusé is. Mi több, a romantika epikai törekvései szorosan összekapcsolódnak a 19. századi realista regény létrejöttével, a romantika ábrázolásmódja pedig nemcsak egyidejű a realista regény ábrázolásmódjával, hanem befolyásolja is az utóbbit, és a 19. század legnagyobb realista regényíróinál a romantikus ábrázoló módszer is minduntalan megjelenik. Ezeknek a sajátságoknak felismerése lehetlenné válik, ha kiragadott irányzatokat vizsgálunk, s ha pl. a 19. század első felében csak a romantikára korlátozzuk figyelmünket, a romantikával párhuzamosan fellépő realista regényt pedig éppúgy mellőzzük, mint ahogyan nem akarunk tudomást venni a romantika olyan meghaladásairól, aminők Puskin vagy Petőfi költészeti realizmusában valósulnak meg. Ezzel a módszerrel a romantikát éppúgy részlegesen értjük csak meg, amiként azt a korszakot is, melyben a romantika helyet foglal.

Ha az imént módszerünk két kategóriájaként a történelmi korszakot és az egyéni alkotó módszert jelöltem meg, úgy vizsgálatunk két legfontosabb formájaként a *mozgás* és a *szövevény* formáit említhetem. Mozgásformák és szövevény-formációk konfrontáló vizsgálata lép a hagyományos összehason-

lító vizsgálat helyébe. A szembeesító módszer nagy jelentőséget tulajdonít a jelenések egyidejűségének és egymásmellettiségének, mert az egyidejűség és egymásmellettiség éppúgy minősíti a műveket, mint a korszakot is. Annak a kutatásnak, mely egyoldalúan pl. a romantika vizsgálatára korlátozza magát, az 1831-es dátum csak a Notre Dame de Paris megjelenését jelenti. Holott 1831-ben a következő elkészült művek kerülnek egymás oldalára, különbözőségükben is valamely mély korszaki rokonságról tanúskodva: Stendhal *Vörös és Fekete*-je, a már befejezett *Faust*, Puskin *Anyegin*-je, valamint Vörösmarty *Csongor és Tündéje*. Kiragadott példa ez az egyetlen évszám és ez az öt, egymástól gyökeresen különböző alkotás. De egy-egy korszak bonyolultsága épp az ilyen egymástól gyökeresen és jellegzetesen különböző elemek egyidejűségéből derülhet ki. Mégoly nagymérvű eltéréseik, különbözőseik, sőt ellentéteik mellett is, az egyazon kor szülötte művek bizonyos rokonságot mutatnak föl. Balzac alkotói módszere sok tekintetben ellentétes Victor Hugo-éval, mégis ezek az egyazon kort tükrözö alkotások rokonabbak egymással, mint pl. Balzac és mondjuk Roger Martin du Gard regényei, melyek pedig egyazon esztétikai elven alapulnak.

A szembeesító módszer, az analógiák és párhuzamosságok egy olyan mezőnyre felé fordítja figyelmünket, amelybe minél mélyebben kellene behatolnunk ahhoz, hogy az összefüggések lehetőségeit kimeríthessük. A következőes szembeesítés nem érheti be az irodalom témájával, hanem ki kell terjeszkednie a zenére, a képzőművészetre, az iparművészetekre is. Azok az alapvető korszakjelenségek, melyek az irodalom különféle egyéni alkotói módszereiben, illetve irányzataiban tükrözödnék, legalább ennyire sokatmondón, sőt néha pregnánsabban fejeződnék ki a zenében, a képzőművészetben és nem utolsósorban az iparművészetben is. A késések és az előrefutások legváltozatosabb képe csak akkor bontakozhatik ki, ha valamennyi művészet mozgásait egymással szembeesítjük. Bizonyos, hogy a 18 - 19. század fordulójának történelmi és emberi lényegét a zene mélyebben ragadja meg, mint a képzőművészet és fontos tanulságok adódhatnak egy olyan párhuzamosságból, aminő pl. az 1840-es években Magyarországon az építészet klasszicizálásának, a zene és a képzőművészet romantikájának, valamint a költészet lírai realizmusának egyidejűsége. Nem kevésbé bonyolult az a párhuzamosság, mely a 19. század vége felé a zenei romantika és a költészeti szimbolizmus kapcsolódásában, egymást áthatásában s velük összefüggő a festészeti impresszionizmus jelentkezésében valósul meg. Hogy a 20. század művészeti ágainak különböző irányzatai milyen változatos szövevényt alkotnak, azt egyrészt könnyű, másrészt hosszú időt igénylő feladat lenne bizonyítanunk. Minden olyan törekvés, mely a 20. század valamely egységes stílusát akarná kimutatni, elméletileg is, történetileg is kudarokra van ítélve. Annál többet ígérne azonban a korszakbeli irányzatok sokféleségének s ezt a sokféleséget egybefogó szövevénynek konfrontáló feltárása.

Minél inkább totalitásra törekszünk tudományunkban, munkánkban anélkül inkább komplex jellegűvé kell válnia. Ugyanakkor jogosan támadhatna bennünk szkepszis az iránt, hogy komplex feladatainkat az ún. határterületeken szükséges-e keresnünk. A valódi komplexitás nem a határterületek érintkezése által valósul meg, hanem ellenkezőleg, a különmemű jelenségek, a különböző szférák egybefogásában, tehát a határok voltaképpeni megszűntetésében.

Ö s s z e f o g l a l ó l a g: az összehasonlító módszer régi válfaja ezentúl inkább csak epizódyszerű, noha bizonyos esetekben nem éppen haszontalan szerepet tölthet be. Összehasonlítás helyett ma már inkább konfrontálásra törekszünk, vagyis a jelenségek együttes és szembeesítő szemlélésére, mely a szövevény egységét éppúgy fölismeri, mint a szövevényen belüli parallel folyamatok különbözőseit, valamint egyezéseit is.

EÖRSI GYULA: A KOMPARATÍV MÓDSZER A JOGTUDOMÁNYOKBAN

1. Az egyéni indítók a kíváncsiság, amely kitekintésre készlet, tudni akarja, mi van odaát. Ahhoz azonban, hogy a kíváncsiság tömegesen forduljon éppen a jogösszehasonlítás felé, meg kell jelennie a társadalmi megrendelésnek is, mondhatni, „objektív” kíváncsiság szükségeltetik. A jogfejlődés egész folyamán hébe-hóba akadtak jogösszehasonlítók; ezeket megidézgetik a pedáns teljességre törekvők, a nemzeti elsőbbség bizonyításáért síkraszállók és főként azok, akik egy fellendülő, lényegében új tevékenység szalonképessé tételéhez az őskutatást szükségesnek tartják. Valójában azonban a társadalmi megrendelés — korábbi, rendkívüli okokra visszavezethető epizódoktól eltekintve — a múlt század végén érkezett.¹ Hogy ütött az óra, azt bizonyítja, hogy elkezdtek dolgozni a jogösszehasonlítás elméletén: már nem volt elegendő, hogy jogi megoldásokat összehasonlítsanak, hanem elmélettel, ideológiával és rendszerrel kellett ellátni ezt a tevékenységet: a jogösszehasonlítás öntudatra ébredt. Öntudatra ébredt, és nyomban szervezkedni kezdett. 1900-ban összehívták az első jogösszehasonlító világkongresszust, a polgári világ akkori eufóriája légkörében: a világjog előkészítésének rózsás optimizmusa jegyében. Ez csak torzított kifejezése volt a társadalmi megrendelés objektív alapjának: a tőke már nem tudott megférti az országhatárok között, a nemzetközi kereskedelem, amely még csak a nemzetközi magánjoggal ajándékozta meg a világot, intenzív világkereskedelmmé vált, és kiegészült a tömeges

¹ Az elődök nem tekintették a jogösszehasonlítást sajátos, önálló tevékenységnek. Vagy meghatározott törvényhozási célokat szolgáltak, vagy voltaképpen egy más társadalmi berendezkedés bemutatására vagy propagálására törekedve hivatkoztak más jogrendszerekre.

tőkeexporttal, amely idegen jogok ismerete nélkül nem lehet meg, amely szükségessé teszi, hogy nagyvállalatok sokféle joggal operáljanak, és létrehívja az erők küzdelmét a saját joguk minél szélesebb körű elismertetésére. A jogösszehasonlítás mint az európai kontinens burzsoá belügye indult meg, és az I. világháború után, a splendid isolation áttörésével, az USA erőfölényének kialakulásával kiterjeszkedett a common law-ra. A második fázist a II. világháború utáni idők nemzetközi gazdasági integrációt igénylő termelőerői indították be. Ez megsokszorozta a jogközelítés és jogegységesítés igényét, kiterjesztette azt úgyszólván a jogrendszer egészére, de már nem egy világjog perspektívájában. Ezzel egyidejűleg a burzsoá belügy világjelentőségű üggyé vált. Megjelentek a porondon a szocialista államok — a Szovjetunió splendidnek egyáltalán nem nevezhető elszigeteltségének külső okai javarészen megszűntek, létrejött a többi szocialista állam —, és megjelentek a színen az ún. fejlődő országok és ezzel együtt a neokolonista politika, amely a gyarmati jog octroi-ját tiszteletreméltóbb és tudományosabb színezetű eszközökkel váltotta fel.

Mindez két vetületben jelentkezett: gyakorlati és ideológiai vetületben, létrehozva mindkét vetületben a neki megfelelő elméletet:

a) a gyakorlati cél a nemzetközi gazdasági kapcsolatok megkönnyítése, az integrációk jogi berendezése volt, továbbá az összeszövődött világban a verseny célját szolgáló tapasztalatcsere, mind egy-egy társadalmi rendszeren belül, mind a két fő társadalmi rendszer között, a neokolonista politika jegyében pedig a jogösszehasonlítás legkiválóbb nyugati művelőinek szubjektív törekvéseitől függetlenül a volt gyarmati hatalom joga — ezzel a jogi képzés, a jogi ideológia — pozícióinak a megőrzése;

b) az ideológiai cél egy-egy társadalmi rendszeren belül az integráció egyik fő akadályának, a nacionalizmusnak a leküzdése lett, a két társadalmi rendszer között pedig az ideológiai konfrontáció új színterét nyitotta meg.

2. A tudományos jogösszehasonlító tevékenység folyamatának állomásai: a megismerés, a szembesítés, a hasonlóságok vagy az eltérések megállapítása, elemzése és végül fejlődési törvényszerűségek kihámozása. A jogösszehasonlítás a jogfejlődés általános törvényszerűségeinek feltárásához elvezető egyik lehetséges út. Bár gyakran szolgál közvetlenül gyakorlati célokat, mint, pl. törvényhozási megoldások kidolgozását vagy különböző államközi vállalatok közötti szerződések kötése alkalmával annak kimunkálását, hogy melyik állam jogának a kikötésétől várható a szerződő fél számára a legkedvezőbb jogi klíma, de a tudomány nevezetét akkor érdemli meg, ha törvényszerűségek feltárására törekszik. Erre kiválóan alkalmas, mert a jogban alig alkalmazható kísérletet bizonyos fokig pótolni tudja a legkülönbözőbb körülmények között végbemenő jogfejlődések elemzésével.

Csak illusztrációképpen megemlítek néhány olyan megállapítást, amelyhez a jogösszehasonlítás útja viszonylag könnyen elvezet. Valóban illusztrá-

ció lesz ez, mert itt a bizonyításra, a tételek gazdaságukban való kibontására, a különösen tanulságos kivételek elemzésére nem kerülhet sor.²

a) A jogfejlődés nem egyéb, mint *aktív adaptáció* a változó társadalmi-gazdasági viszonyokhoz, vagyis alkalmazkodás + ráhatás az uralkodó osztály érdekében. A társadalmi-gazdasági viszonyok és a jog közötti kapcsolat jellegéből következik, hogy azonos domináns körülmények alapján azonos jogokat hoznak létre. Ezen a meglehetősen kézenfekvő megállapításon alapul a világ jogrendszereinek osztályozása, ami nem egy postaelosztó tevékenységéhez hasonlítható, hanem elméleti és ideológiai tartalommal telített: anynyi az osztályozás, ahányféle körülményt „domináns”-nak tekintenek. A szocialista elmélet pl. ezen az alapon megkülönbözteti a *jogtípusokat*, mint az azonos társadalmi rendszerű államok jogát, továbbá az egyes jogtípusokon belül, másodlagos meghatározó tényezők alapján a különböző *jogcsoportokat*. Az „azonos domináns körülmények: alapján azonos jog” tétele azonban korlátozott érvényű. Csak a jog tartalmára, az általa betöltött funkcióra áll, de nem feltétlenül a technikai szintű megoldásaira: a magántulajdon jogai pl. igen különböző technikákkal töltik be az alapján azonos funkciót. A helyzet ugyanis messzemenően, ha nem is maradéktalanul az, hogy „a célokat a társadalom, az eszközöket a tradíciók határozzák meg” (Kahn-Freund); ez a szocialista polgári jogokon is bőségesen dokumentálható: elegendő gondot okoz a KGST jogi munkájában az, hogy a tagállamok egy része német, egy másik része francia és egy harmadik része osztrák hatások alatt fejlesztette ki a burzsoá magánjogát, és az ennek során kifejlesztett jogi eszközök, technikák ma is élnek. Itt a hasonlóságok és különbözőségek három szinten jelentkeznek: az *alapvető*, a társadalmi-gazdasági rendszer *totalitásához* kapcsolódó *jogtípus* szintjén — a jogrendszerek „kemény magvát” a jogtípus mellőzhetetlen elemei adják, és itt a mellőzhetetlen elemek körének a megvonása okozza a problémát és vezet polgári körökben értetlenségre, a szocialista fejlődés során pedig vezethet arra, hogy az aktuálisan szükségesnek látszót általában, mindenkorra szükségessé előléptető hajlamnak engedünk, illetve ellenkezőleg, teljesen elvont, a tényeket szuverén voluntarizmussal figyelmen kívül hagyó ideológiai türelmetlenséggel ítélik meg a valóság felett, és mindkét esetben a jogtípus mellőzhetetlen elemének minősül egy-egy fejlődési fok több aktuális jelensége; jelentkeznek a *másodlagos* társadalmi-gazdasági tényezők hatására kialakuló, jogtípusokon belüli *jogcsoportok* szintjén, ahol a fő probléma e másodlagos tényezők számbavétele és főleg súlyozása; végül jelentkeznek a *jogi-technikai* jellegű szabályok szintjén: ennek adott esetben lehet bizonyos szűkebb gyakorlati jelentősége, de ez tudományosan irreleváns.

² Egy készülő munkánkban fejtjük ki részletesen egyebek között az itt csak érintett kérdéseket is.

b) Az „azonos domináns körülmények — alapjában azonos jog” tétele egyebek között a gazdaság joga területén úgy is finomítható, hogy a termelőerők nagyjából azonos foka bizonyos kérdéseket egyformán tesz fel, és ezekre az ellentétes társadalmi rendszerek jogai a maguk módján, vagyis a társadalmi lényegét illetően ellentétesen, ezektől távolabb eső vonatkozásokban többé-kevésbé hasonlóan vagy éppenséggel azonosan válaszolnak. Ennek égető aktualitását az adja meg, hogy korunkban a nehezen beköszöntő szocializmus és a nehezen búcsúzó kapitalizmus a termelőerők lényegében azonos fokán él egymás mellett. Nem is kifizető leegyszerűsítéssel azt lehet itt mondani, hogy gondolatilag el kell választani az elválaszthatatlant: azt, ami közvetlenül a termelőerők igénye és azt, ami a társadalmi rendszereké. Pl. közvetlenül a termelőerők igénye az olyan nagyvállalatok jogi berendezése, amelyekben a tulajdonos személyi, részletekre kiterjedő kapcsolatai vállalatával már aligha lehetnek intenzívek. A társadalmi rendszerek eltéréseiből eredő különbségeket tévesztette szem előtt itt a magyar jogalkotó, amikor a vállalati társulásokot először az rt. és a kft. formájában alakította ki, noha pl. a részvénytulajdonos anonimitására és a részvénytulajdon teljes forgalomképességére a szocialista gazdaságban általában nincs szükségünk; ezt a hibát korrigálta az 1970. sz. tvr. két a társadalmi viszonyainkra szabott sui generis társulási típus kialakításával, amelynek során a kapitalizmus tapasztalatait csak abban a körben használta fel, amelyben felhasználásuk indokolt. Ennek a leegyszerűsítéssel nyert tételnek a jelentősége elsősorban az, hogy módszertani kiindulást ad ahhoz, hogy mit vehetünk át a nyugattól, és hogy másfelől hol van az ideológiai konfrontáció színtere. Ha ennek során tudatában vagyunk annak, hogy minden jogintézményben vegyesen van meg a termelőerők és a termelési viszonyok egymást általában erősítő, mégis gyakran megkülönböztethető kétféle meghatározottsága, akkor elkerüljük azt a polgári jogirodalomban divatos hamis leegyszerűsítést, hogy vannak elhatárolható „systembezogen” jogterületek és vannak „systemneutral” jogterületek. Minden terület alapjában „systembezogen”, de vannak — néhol mennyiségileg domináns — „systemneutral” elemeik is. Egyformán hiba, ha feltételezzük, hogy — eltekintve az „üres forma” világtól — vannak olyan területei a jognak, amelyek teljesen mentesek a társadalmi rendszer befolyásától, és ha feltételezzük, hogy vannak olyan jogterületek, amelyeket semmi más nem határoz meg, csak az általános: a társadalmi rendszer. És ha e két végletet elkerültük, egyformán hiba, ha átveszünk — *Loeber* kifejezésével élve — „systembezogen” elemeket a nyugati jogokból, és ha ideológiai harcot folytatunk „systemneutral” elemekkel kapcsolatban. Itt keresendő egyébként az ún. konvergencia-probléma árnyalt megoldásának egyik lényeges eleme is.

c) A tradíciókra utalás már jelzi azt a feszültséget, amely az aktív adaptáció lényegéhez tartozik: a stabilitás és a rugalmasság feszültségét két egymásba játszó vonatkozásban, ti. a csukott szemű *Iustitia merev szabálya* és

a mindenütt kikényszerített ún. „méltányos” szabály harcában, továbbá a fejlődés során, amikor is a jogtól egyszerre várnak el stabilitást és idomulást a változáshoz. Ez a felgyorsult idő hatására vált világproblémává, és nézetem szerint a *jogfejlesztés technikai világválságára* vezetett, tetézve a burzsoá államokban a jogfejlesztés társadalmi válságával, és amelyből a kiút, ha ennek társadalmi-gazdasági feltételei megvannak, a *folyamatos és szakaszos jogfejlesztés tudatos kombinációja*: a kódexek a fejlődés egy-egy szakaszára széles kereteket és biztos jogpolitikai orientációt biztosítanak, és a szakaszokon belül a kódexek alapján folyik a bíróságok — általában a jogalkalmazás — mindennapos folyamatos jogfejlesztő tevékenysége.

d) Mindezekből sokkal konkrétabb, de még mindig széles körben érvényes megállapításokra lehet jutni. Az aktív adaptációnak nagyjából négy eszköze alakult ki: a *jogszabály megmanipulálása* szövegének érintése nélkül, rejtett technikák alkalmazásával főleg jogszabály- és szerződésértelmezési trükkökkel, a jogszabályok tilalmát megkerülő formalisztikus szertartásokkal, joghézagok mesterséges előidézésével és analógia útján való kitöltésével stb., a *jogintézmény vagy jogterület megmanipulálása* a jog megkettőzése útján, pl. generálklauzulákkal, amelyek a kódex szigorú joga mellé, e szigorú jogot hatályban tartva egy rugalmasan kezelhető, a bírót a szigorú jog béklyói alól törvényesen felszabadító jogot raknak le, a *jog perifériára szorítása* kereskedelmi szokványok, blankettaszerződések, adhéziós szerződések révén, amelyek a kódex szerződési joga helyébe a felek szerződési jogát helyezik és végül: *a jog kifejezett megváltoztatása*.

e) Említettük a jog megkettőződését. Ezt meg kell különböztetni a jogok pluralizmusától. A jogok *pluralizmusa* azt jelenti, hogy egyidőben, egyazon társadalomban lényegében ugyanazt a társadalmi rendszert kifejező jogok — partikuláris jogok — állnak fenn. Ezek fennállhatnak (végeredményben) *rokonsági* alapon mint a törzsi jogok, *vallási* alapon, egy történelmileg fejlettebb fokozaton *területi* alapon, mint ennek alsó fokán a feudális uradalmak joga, vagy a városi jogok, vagy pedig felső fokon a nemzeti jogok. A pluralizmus jelensége önmagában nem fejlődési jelenség, hanem többé-kevésbé statikus állapot, de a pluralizmus mint történelmi folyamat természetesen történelmi termék. A felszínen lineárisan a pluralizmus csökkenése, illetve az azt alkotó egyes jogok alkalmazási körének a növekedése jellemzi. Ez a társadalmi érintkezési háló tágulásának a jelensége. Függ pl. a gazdálkodás módjától (naturál- vagy árugazdálkodás); a kommunikációs lehetőségektől, az infrastruktúrától; elősegíti a folyamatot az, ha a körök között intenzív érintkezés van: a nemzetközi kereskedelem pl. létrehozta a nemzetközi magánjogot, majd a tömeges tőkeexport és még inkább a nemzetközi gazdasági integrációs törekvés a jogegységesítési törekvéseket hozza létre, és ezzel oldja a pluralizmusban együttélő jogok határait. A fejlődés lényeges eleme mégsem ez. A pluralizmusok most említett fejlődés-tendenciája valójában a társada-

lomfejlődésnek megfelelően minőségi, forradalmi változások megnyilvánulása: a magántulajdon kialakulására vezető forradalom, a kapitalizmusra vezető forradalom és a kommunizmus megvalósítását célzó szocialista forradalom adta, illetve adja meg a döntő lökést az említett tágulási folyamathoz. Az első határállomás tehát az áttérés az állandó területen való földművelésre, a letelepedés, a társadalomszervezetnek területi alapokra való áttérése a magántulajdon kifejlődésének, a jog keletkezésének bizonyos fokán. A második határállomás a naturálgazdálkodásról a tőkés árutermelésre való teljes áttérés, ami a nemzeti államok létrejöttével jár. És a harmadik – jövőbeli – állomás, amely végeredményben mind a pluralizmust, mind a megkettőződést, sőt a jogot mint állami kényszerrel biztosított magatartásszabályok rendszerét is egy hosszú történelmi fejlődés eredményeképpen sok fokozaton keresztül felszámolja: a szükségletek teljes kielégítésének megszervezése, az ennek megfelelő társadalmi tudat kifejlesztése során majdan világszerte kiépülő kommunizmus.

Ezzel szemben a *megkettőződés* jelensége par excellence fejlődési jelenség, amely korszakhatárokon, főleg társadalmi rendszerek változása idején mutatkozik meg, hol rövidebb időre, hol évszázadokra is elnyúlva. Megkettőződésről akkor beszélünk, ha egy társadalom jogának egy többé-kevésbé körülhatárolható része a korábbi korszak terméke, és egy másik része az újé. Utalunk a feudális jog mellé rakódó recipiált római jogra az európai kontinensen; az equity ama korszakára, amelyben az új termelési viszonyok kifejlődését segítette elő a megmerevedett common law-al szemben főleg a 16–18. században; a magánjog és a kereskedelmi jog együttélésére a késleltetett polgári forradalom államaiban vagy Franciaországban a forradalom előkészítésének évszázadában; a részleges szelektív recepciós vagy octroi-s modernizálás sok példájára az Izlám joga, a hindu jog és az afrikai tradicionális jogok területén a gyarmati időkben vagy az új államokban a tradicionális jogoknak a modern szocialista vagy burzsoá vagy mindkétféle elemeket tartalmazó jogokkal való megkettőzésére stb.; végül, ha az egész Földet vesszük egységnek, a szocialista és kapitalista (továbbá a még meglévő „prekapitalista”) jogok együttélésére. A megkettőződés mindig az új és a régi harcának kísérőjelensége, amely előbb-utóbb az új olyan győzelmével végződik, amelybe a régi bizonyos elemei megszüntetve-megőrződve beépülnek, és amely néha nem mentes kompromisszumoktól sem. Ez sokféle formában megy végbe (pl. a magánjog és kereskedelmi jog, a common law és equity homogénné válik, megszűnnek a megkettőzés jelensége lenni, esetleg a kettősség is megszűnik; a törzsi, vallási, feudális jog elhal, esetleg bizonyos elemei átalakulva-adaptálódva, a bíró-jog révén vagy törvényhozási alapanyagként beépülnek az újba stb.). A modern időkben a megkettőződés a felszínen gyakran úgy jelentkezik, mint a központi és a helyi elemek harca. Ilyenkor az átfordulási pont ott van, ahol kimondják (és érvényt is szereznek neki), hogy a központi jog

nem szubszidiárius a helyihez képest, hanem a helyi érvényesülhet csak akkor, ha a központiba ez nem ütközik (mint német területeken a Stadtrecht bricht Landrecht, Landrecht bricht gemeines Recht feladásakor vagy mint Indiában az 1950. évi Alkotmány nyomán). Ezekben az esetekben az új győzelme egyben a pluralizmusban is változást hoz: a territoriális, vallási, törzsi partikularitás helyébe az egységes állami jog (az államok közti partikularitás) lép.

Ez azonban nemcsak a jogi kérdés. A törzsi szokásjogok pluralizmusa a törzsi naturálgazdálkodás viszonyainak megváltoztatása nélkül nem váltható fel egy egységes nemzeti joggal. A nemzeti jogok mai pluralizmusa nem váltható fel világjoggal, amíg a jog megkettőződésének fő oka: a magántulajdon és a társadalmi tulajdon ellentmondása fennáll. Mind a pluralizmus, mind a megkettőződés tehát gyökerében gazdasági-társadalmi-politikai jelenség jogi megnyilvánulása, amely bizonyos határok között, de csak bizonyos határok között jogilag befolyásolható.

3. A hasonlóságok és eltérések különböző szintjei már átvezetnek egy igen lényeges módszertani kérdéshez: ahhoz, hogy mit választanak a jogösszehasonlítás tárgyául szolgáló alap-*egységnek*: pl. egy szabályt, egy intézményrészt, egy intézményt, egy jogrendszert hasonlítanak-e össze. Ez többféle aspektusból vehető fel.

a) Először felmerül az „egymás melletti” és „egymás utáni” kérdése. Ha az összehasonlítandó nagyobb területet, pl. a szerződéseket nem bontjuk, akkor az összehasonlítandó jogok egymás utáni leírásához jutunk el, és elmarad a jogösszehasonlítás. Ha viszont a területet altémák szerint bontva az altémákban összehasonlító módon járunk el, megvan az összehasonlítás eleme, de egyben meg is hamisítottuk az összehasonlítandókat, mert kiszakítottuk az altémákat történeti, intézményi környezetükből, rendszerükből.

b) Az altémák túlzott bontása pedig lehetetlenné teheti azt, hogy az összehasonlítás lényeges következtetésekre vezessen. Ha két hidat össze akarunk hasonlítani, nem járhatunk el úgy, hogy minden kis alkatrészüket külön-külön összehasonlítjuk, mert a következtetések nem a híd, hanem az alkatrészek tartományába fognak tartozni. A polgári jogösszehasonlítás gyakran azáltal fosztja meg magát a releváns társadalomtudományi következtetések lehetőségétől, hogy a jogesetet választja jogösszehasonlítási alapegységül, és ezáltal egy atomizált tartományban végezve az összehasonlítást, a jogintézményről társadalmilag relevánsat nem tud mondani.

c) Mindezek elvezetnek ahhoz a jelenséghez, hogy *a következtetések jellege nagymértékben függ a jogösszehasonlítás alapegységének megválasztásától*. A látószög megválasztása bizonyos értelemben döntés a következtetések jellegéről. Budapest a dombokról szebb X. városnál és közelről, ahonnan a részletek jól kivehetők, talán csúfabb X. városnál. Itt persze nem „szebb”-ről és „csúfabb”-ról van szó, hanem arról, hogy más-más jellegű következtetésekre juthatunk, ha pl. a jogelmélet vagy másképpen: a jog társadalmi

lényegének a szintjén egész jogrendszereket, ezek alapelveit, alapintézményeit hasonlítjuk össze („felső szint”), ha a tételes jogász jogintézményenként hasonlít össze („középső szint”), vagy ha technikai részletmegoldásokat hasonlítanak össze, pl. a fellebbezési határidőket a különböző országok joaiban („alsó szint”). *Egész jogrendszerek jogelméleti* összehasonlítása a jogtípust helyezi éles fénybe: a különböző társadalmi rendszerek jogrendszerei ellentétesek, azonos társadalmi rendszerek jogrendszerei közel azonosak lesznek. Korántsem ez a helyzet a *jogintézmények tételes jogi* összehasonlításánál, bár jogintézménye válogatja. Ha pl. egy olyan internacionális intézmény kerül összehasonlításra, mint az adásvétel, akkor nem egyszer éppen a különböző társadalmi rendszerek jogainak hasonló megoldásai és az azonos társadalmi rendszerek jogainak eltérő megoldásai vezetnek a leggazdagabb következtetésekre; a tulajdonjog összehasonlításánál — érthetően — már nem feltétlenül ez a helyzet. Végül a *fellebbezési határidők* összehasonlítása szignifikáns eredményre önmagában aligha vezet, tudományos jelentősége aligha van. Folytatva a hasonlatot: két városra elmondhatjuk, hogy merőben ellentétesek, hiszen az egyik hegyekre épült, a másik síkságon áll. Ezek után mégis érdekes lehet, hogy mi a közös a hegyi és síksági épületek között, továbbá miben különböznek egymástól a hegyi vagy síksági épületek; végül közömbös lesz a hegyi és síksági típusú város vízcsapjainak összehasonlítása — nem a vízcsapok, hanem a város tartományában. A különböző látószögek tehát más-más következtetésekre vezethetnek, és minden releváns látószög indokolt és lényeges következtetésekre vezethet. Csak az nem megengedhető, hogy az egyik látószögből jogosult következtetéseket a másik tartományába átvigyük. Ezért a jogösszehasonlítás komplex, minden társadalmilag releváns szintet integráló elméletére van szükség.

4. Különös figyelmet érdemel a „középső”-nek nevezett szint. Ez a burzsoá jogösszehasonlítás par excellence szintje és kedvelt szintje a szocialista jogösszehasonlításnak is. A polgári jogösszehasonlítás alapkiindulása az, ami a már idézett *Kahn-Freund* idézett megállapításban is benne van, hogy *ugyanarra a célra* a különböző jogok *különböző eszközöket* hoznak létre. Az angol jog a trust intézményével jogi célok egész olyan légióját szolgálja, amely célokra a kontinensen igen sokféle jogi konstrukció szolgál. Az NSZK jogában az alkalmazottért való deliktuális kártérítési felelősség egy kisipari viszonyoknak megfelelő modellre épül, és alkalmatlan a nagyüzemi viszonyokra. Ezért kitágítják a szerződésszegési felelősséget, pl. a culpa in contrahendo révén, és ez alá vonnak egyébként védelem nélkül maradó eseteket. Ugyanakkor bizonyos körben az említett gyengéséget pótolja a vétkességre tekintet nélkül fennálló felelősség fokozottan veszélyes tevékenységért stb. stb. A jogösszehasonlítási kérdésfeltevés ezért meghaladja a jogintézmények logikai és formai elemei hasonlóságainak és különbözőségeinek társadalmilag kevésbé releváns leírását; a legelismertebb burzsoá szerzőknél a felvetett kérdés úgy

szól, hogy ugyanazt a funkciót a különböző államok milyen jogi eszközökkel szolgálják, és a rendszerinti következtetés az, hogy a különböző államok a maguk nagymértékben eltérő eszközeivel nagyjából ugyanarra az eredményre jutnak. Ez a jogösszehasonlítás *funkcionális* módszere. Antinacionalista tendenciáján kívül igen nagy érdemei vannak abban is, hogy hathatósan segít lerogyasztani a „juristischer Begriffshimmel”-t: széttöri a változatlan jogi-logikai-dogmatikai struktúrák kristályegét, mégpedig azáltal, hogy szorosan összekapcsolja a jogi eszközt a gazdasági-társadalmi célkitűzéssel, lényegesebbnek tekinti a jogintézmény funkcióját, mint a jogintézmény jogi-formai struktúráját. Egyazon társadalmi rendszeren belüli jogösszehasonlításra ez a módszer széles körben igen hasznosan alkalmazható, feltéve, hogy a jogösszehasonlítási alapegységet helyesen választják meg.

Másfelől ennek a módszernek a monopolizálása hibás: ez sem az aranycsináló bölcsek köve. Ha fel is használható, az alapjául szolgáló szemlélet csonka és korlátozott. Amiben meghaladja a korábbi dogmatikai szemléletet, abban maga is meghaladásra szorul. Bevezeti a jog és a társadalmi-gazdasági célok szoros összefüggésének, gondolatát és teleológiai szemlélete néhol kauzális jellegű felismerésekre is vezet, a jog meghatározottságának a gondolatát is kiváltja, de csak a partikularitás szintjén, részfunkciók, részcélok, részokok vonatkozásában. Ezért széles körben alkalmas ugyan annak vizsgálatára, hogy egy adott cél milyen jogi eszközökkel valósítható meg, de önmagában lényeges, általánosítható következtetésekre azon túl, hogy ugyanazt a funkciót a különböző jogrendszerek tradícióiknak megfelelően különféle eszközökkel szolgálják, aligha vezet. A következtetések elsősorban a jelenségek szintjén állják meg a helyüket, és különböző társadalmi rendszerek jogi jelenségeinek összehasonlítása esetén irrelevánsak vagy hibásak lehetnek. A funkcionális módszer továbbá — bár ez nem tartozik a lényegéhez — invitál a jogesetek szintjén való összehasonlításra, a fentiekben „alsó”-nak nevezett szintre leszállásra, ez pedig visszavonhatja a funkcionális módszer fő előnyét: a noha partikuláris, mégis társadalmi szemléletet, és technikák összehasonlításává silányul.

A funkcionális szemléletben tehát a jog mint intézmény- és eszmerendszer nem létezik, csak konkrét, körülhatárolt, gyakorlati célokra szolgáló, különféleképpen kiképzett szerszámok vannak, amelyek — úgy tűnik — a nacionalizmusok leküzdésével, illetve a volt gvarmattartók jogai pozícióinak megvédésével lassan szabványosíthatók. A polgári szemlélet a partikuláris társadalmi-gazdasági funkciókra koncentrálnak, és hajlamos leszállni a csak-technikai szintre, ha pedig túllép a funkcionális módszeren, akkor a jogrendszert hajlamos izolálni társadalmi-gazdasági talajától, és azt jobbára szellem-történeti alapon tárgyalja, lemondva ezzel a valóság egy mélyebb rétegének figyelembe vételéről. A szocialista „középszintű” jogösszehasonlítás viszont a partikuláris funkciókat a társadalmi-gazdasági viszonyok rendszerré szer-

veződött totalitása talaján, abból hasznosan-mesterkéltén kiemelve hozza kapcsolatba a jog egész rendszeréből ugyancsak mesterkéltén kiemelt intézményekkel, intézmény-részekkel, és a funkcionális módszert e társadalmi-történeti szemlélet keretein belül, ennek talaján tartja hasznosnak, mégpedig nagyon hasznosnak. A polgári jogösszehasonlítás tehát a közép szintű jogösszehasonlításról hajlamos az alsó szintűre leszállni, a szocialista rendszer pedig a közép szintűt a felső szintű keretei között végzi.

5. Ez a különbség arra vezethető vissza, hogy a polgári jogösszehasonlítást a „mi?” és a „miért?” kevésbé érdekli, a figyelme a „hogyan?”-ra összpontosul. Ez abból ered, hogy az alapvető, végső kérdések felvetésére itt nincs társadalmi megrendelés. Ennek a fő oka az, hogy óriási tartalékai ellenére a burzsoá rendszer ma már olyan anyagi termelési feltételekhez kényszerül — nagy leleménnyel — alkalmazkodni, amelyekkel a magántulajdon már nem adekvát; ezért többnyire a partikuláris gyakorlat a gyakran nagyon magas színvonalú jogösszehasonlító tevékenység színtere. A szocialista jogösszehasonlítás ezzel szemben a „mi?” és a „miért?” kérdésében otthonosabb és a „hogyan?” kérdésében szenvedni néha a rutinhiányt és gyermekbetegségeit. Ez visszavezet a már többször megpendített álellentét megoldásának lényegéhez: ez a jelenség ismét az alapvetően ellentétes ideológiák konfrontációja és az egymástól való tanulás együttes lehetőségeire vall.

RÁNKI GYÖRGY: AZ ÖSSZEHASONLÍTÓ TÖRTÉNETÍRÁS PROBLÉMÁI

Azt mondhatnók, szinte törvényszerű a tudomány fejlődésében, hogy valamennyi tudományág saját belső fejlődésének logikájából vessen fel újabb és újabb elméleti és módszertani kérdéseket. Ezek a kérdésfelvetések egy ideig uralják a szakterületet. Sokan foglalkoznak vele, még többen vitatkoznak róla. A felvetett problémák többsége azonban előbb vagy utóbb a feledés homályába merül, vagy azért, mert bebizonyosult, hogy a kérdés nem érdemli meg azt a figyelmet, melyet szentelnek neki, elméletileg és módszertanilag túlhaladott, nem hozza meg a várt eredményt és alkalmazhatatlan, vagy pedig azért, mivel alkalmazható és alkalmazzák is, de közben a tudomány oly mindennapi gyakorlatává vált, hogy senki sem tartja érdemesnek, hogy vele külön foglalkozzék. Nem kétséges, az összehasonlító módszer nem annyira alkalmazása, mint a róla való vita következtében az utóbbi években erősen előtérbe került. Természetesen más és más indítékokból, annál is inkább, mivel többnyire mást és mást értenek rajta. Ebben nincs semmi meglepő. Nemcsak azért, mert az összehasonlító módszer ma nemcsak a marxista, de a polgári történetírásban is előtérbe került, de azért is, mivel elég régi jelenség, hogy a metodológiai tisztaság éppen a metodológiai problémák vitáit nem jellemzi.

Hangsúlyozni szeretném, hogy az összehasonlító történetírást semmiképp sem lehet valamiféle önmagában levő elvnek tekinteni. Elsősorban módszer, mely különböző célokat és irányzatokat szolgálhat, tartalmi töltése tehát igen különböző lehet. A marxista történetiszemlélet hívei mellett alkalmazhatják és alkalmazzák a polgári történetírás különböző képviselői is. Bár itt tehetünk némi korlátozó megjegyzést. A modern összehasonlító történeti módszer, ami a polgári történettudományt illeti, a történettudomány fejlődésének abban a szakaszában terjedt el, amikor ez a történetírás szembe fordul mind a historizmussal, mind a szellemtörténettel, amikor a történetírás beintegrálódik a közben felfejlődött többi társadalomtudományág szélesebb táborába.

Tekintettel arra, hogy az összehasonlítás teszi lehetővé a lényeges vonások megismerését, egyidejűleg a véletlen és lényeges, az egyszerű és tipikus megkülönböztetését, a módszert feltétlenül a második világháború után a többi társadalomtudomány által befolyásolt történetiszemlélet szerves részeként kell kezelnünk. Annál is inkább, mivel az összehasonlító módszer bizonyos értelemben mindig kapcsolódott a történelmi haladás gondolatához azáltal, hogy azt vizsgálta: honnan jövünk és hová megyünk a történelemben.

A marxista történetírásban is az 50-es években kialakult válság tűzte napirendre az összehasonlító módszert, jóllehet korábban sem volt ismeretlen, hiszen a történelmi materializmus az emberiség fejlődését belső egységében törvényszerű fejlődésnek tekinti, s így szükségszerűen felveti az összehasonlítás igényét.

Az összehasonlító történetírás ugyanakkor igen alkalmas arra, hogy azt a mély szakadékot, mely az ötvenes évek dogmatikus hibáinak mintegy ellenhatására, az egyetemes történeti fejlődés általánosabb értelmezésére törekvő, illetve a szakszerű részletkérdésekben elmerülő történeti egyedi kutatások között keletkezett, ténylegesen tudományos eszközökkel és módszerekkel áthidalja. Így az összehasonlító módszer az egyre beláthatatlanabb történeti anyagnak feldolgozási és értelmezési módszere.

Az összehasonlító módszer tehát a legalkalmasabb a történettudomány és a többi társadalomtudomány összekapcsolására is, így azt is mondhatnók: kimondottan a 20. század második felének kutatómódszere. Mégis erős túlzás lenne, ha a gondolat eredetének és terjedésének vizsgálata során eltekintենénk a történeti előzménytől. Az összehasonlítás gondolata ugyanis csupán a historizmus és a szellemtörténet felfogásától áll távol. Ténylegesen a módszer már a felvilágosodás történelemszemléletében jelen volt. A felvilágosodás történetiszemlélete a maga mechanikus gondolkodásával abból indult ki, hogy az ember bármilyen és valamennyi történelmi körülmény között lényegében azonos értelmi lény. Schiller 1789-ben írta: „Az analógia alapján kutató módszer, mint minden tudományban, úgy a történettudományban is hatékony segédeszköz, azonban lényeges célokat kell szolgálnia és nagy

elővigyázattal és ítéloképességgel kell alkalmazni.”¹ Schillernél azonban nemcsak az összehasonlítás gondolata jelenik meg, hanem egyidejűleg az összehasonlítás két megközelítése, az analogikus, illetve paradigmátikus módszer is. Az utóbbi az általánost és azonost keresi meg, az analogikus viszont az azonosból következtet az ismeretlenre. Az analógiák alkalmazása ugyan a 19. század gondolatvilágától sem állt teljesen távol, de már Ranke és követői inkább elutasították. Ranke az összehasonlító eljárást lényegében az analógiákkal azonosította és legjobb esetben a hiányzó források deduktív következtetési eszközöként fogta fel. Ahogy Droysen írja: „Az összképből, amelyet megismertünk, következtethetünk néhány kétséges vagy ismeretlen eset valószínűségére.”²

Miután Troeltsch és Rickert kidolgozták a historizmus teóriáját, az összehasonlító módszert még inkább degradálták. Droysen az interpretáció során még segédeszközként elfogadta, figyelmen kívül hagyva azonban az ontológiai és értékproblémákat. Rickert viszont már egyértelműen elveti és csupán a leíró természettudományoknak tartja fenn az összehasonlítás lehetőségét. Troeltsch az egyediség elvét oly végletekig veszi történetfelfogásában, hogy mindenféle szintézist vagy univerzalitást teljesen elutasít. Troeltsch szerint a történettudományban három nagy tévedés jelentkezik. Az első, mely szerint a különböző történeti fejlődési tendenciákból lehetséges abszolút értékrendszert felállítani. A második az a nézet, mely szerint minden egyes érték az egész emberiségre érvényes, és az egész emberi világban végigkísérhető. Végül a harmadik tévedés az a felfogás, mely úgy véli, hogy az általános fejlődés törvényszerű sorrendje fellelhető. Troeltsch ezzel jut el tehát a felvilágosodás felfogásának kétségbevonásához. Ez utóbbi ugyanis a világtörténet felfogásában mindent mindennel összehasonlíthatónak tartott, mivel végsősoron mindent mindennel azonosnak tekintett.

Aligha vonható kétségbe, hogy az összehasonlító módszer historista kritikája a módszertani kérdésekkel összefüggő, de azon túl is lépő igénytel jelentkezik, nem csupán módszertani vitát jelent, hanem alapvető történeti koncepció kérdését veti fel.

A historizmus ugyanis a tudományos szemléletet a 19. században éppen a természettudományos módszerektől való függetlenségre alapozta. Tanai a történelmi jelenségek egyediségéről a korabeli politikai gondolkodással is teljes összhangban állottak, mely a nemzeti individuumot tekintette a legfőbb értéknek.

Szükségszerű volt, hogy a valóság legfontosabb elemei összefogásának igénye a társadalomtudományok részére a 20. század elején a történeti jelen-

¹ Schiller: Was heisst und zu welchem Ende studiert man Universalgeschichte — idézi: Theodor Schieder: Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft. Historische Zeitschrift, 1965. jún.

² J. G. Droysen: Historik, 1958. 962. 1.

segek egyediségének túlhangsúlyozásával szemben a típusalkotás előtérbe helyezését vesse fel. Max Weber típusalkotási kísérlete és az összehasonlító történettudomány viszonya további tisztázást igényel még. Weber beszél a történeti gondolkodás szintetizálásáról és arról, hogy „össze kell fűzni az itt-ott, hol gyengébben, hol erősebben felmerülő történeti jelenségeket”.³ Webernél az ideáltípusok azonban csupán „kézzelfogható eszközök a valóság mérésében és összehasonlításában”. Így ténylegesen még akkor is, amikor szintetizáló igényű összehasonlító módszer eredményei, valójában a történelmi egyediség megkeresésének eszközei maradnak. A marxista történet szemléletben viszont az összehasonlítás nem eszköz, hanem az objektív, általános történeti folyamatok kifejezése, és az összehasonlításnak a lényegét a szintetizálás felé vezető úton látjuk. Webernél a történeti általánosítás kamufálva van, rendszerében a filozófiai idealizmus kategóriái az absztrakció és általánosítás olyan alapvető tudományos módszerét takarják, mely az egyedi jelenségeket kereső historizmus világában idegen lehetett, de jórészt természetes a ma történetírásában. Mindenesetre az összehasonlító módszer előtérbe kerülését aligha datálhatnók Webertől.

Az összehasonlító módszer történetében új fejlődési szakasz Marc Bloch fellépésével indult meg.⁴ A neves francia történész 1928-ban a *Revue de Synthèse* hasábjain megjelent tanulmányában az összehasonlító történeti módszerben jelölte meg a világtörténet megismerésének mélyebb lehetőségeit, azt a módszert, ami képes az általánost és az egyedit megkülönböztetni, a fejlődés tényleges sajátosságait kiemelni, s ugyanakkor érdemleges elméleti kérdéseket megfogalmazni. Véleménye szerint az összehasonlító társadalomtörténet tárgyául egyfelől választhatók azonos korszakban élő szomszédos országok, másfelől ez a vizsgálati módszer kiterjedhet időben és térben egymástól távol eső társadalmakra is. Az összehasonlító módszer tehát úgy győzi le a történelemfelfogás nemzeti korlátait, hogy ugyanakkor a nemzeti történet tanulmányozásának az eddigieknél mélyebb, eredményesebb eszköze. Elsősorban azért, mivel korántsem elégszik meg a fő utak vagy tipikusnak nevezett folyamatok ábrázolásával, hanem éppen a különböző utak és típusok megkülönböztetésével és összehasonlításával (tipizálás), valamint kölcsönös egymásra hatásával törekszik a teljesebb egyetemesség megragadására.

Bloch három összefüggésben tett kísérletet az összehasonlító módszer alkalmazására. Egyrészt magyarázó hipotézisek ellenőrzése révén, másrészt a különböző társadalmak, illetve társadalmi jelenségek egyedi vonásainak feltárása útján, harmadrészt történeti kutatási problémák megfogalmazása és a hipotézisek érvényességének kipróbálása által.

Már Bloch is foglalkozott a kérdéssel, s azóta változatlanul az össze-

³ *Max Weber: The Methodology of Social Sciences.* 90. 1.

⁴ Részletesen lásd: *William H. Sewell: Marc Bloch and the Logic of Comparative History. History and Theory, 1967.* 23. 1.

hasonlító módszer egyik alapvető módszertani problémája: mit tekinthetünk az összehasonlítás egységének. Aligha kétséges, hogy bár az egységet megközelíthetjük állami vagy nemzeti szinten is, semmiképp sem tekintendő ez kizárólagosnak, sőt bizonyos történeti, földrajzi egységek sokkal alkalmasabb bázist kínálnak egy módszeres összehasonlító vizsgálat számára. A regionális összehasonlítás kérdésére még e tanulmány során visszatérve, utalnunk kell arra, hogy egyoldalú és vitatható lenne általános normákat felállítani. Legalkalmasabbnak a társadalmi rendszer összehasonlítása — a marxi formációnál szűkebb értelemben — tűnik. Végső soron azonban a kérdést az dönti el, hogy a történelem milyen aspektusát tanulmányozzuk, és milyen problémákra kívánunk választ adni. Nyilván különböző társadalmi szisztémák összefüggésrendszerének, intézménytípusainak makro- és mikro-szinten való tanulmányozása más és másban jelölné ki az összehasonlítás egységét. Egy adott történelmi tanulmányban az összehasonlítás keretei mások és mások lehetnek a különböző problémák vonatkozásában. Még az sem áll, hogy az összehasonlítás csak két vagy több jelenség nyomon kíséréssel lehetséges, egy nemzet történetét is lehet összehasonlító módon vizsgálni, ha a történeti analízist, a kérdésfelvetéseket is ilyen szemlélet hatja át.

Az összehasonlítás lehetőségeit tehát kár lenne leszűkíteni, de ugyanolyan hiba volna a végsőig kitágítani. Az összehasonlítás elveszti értelmét és tudományos bázisát, ha mindent mindennel összehasonlíthatónak érzünk. Helyben és időben egymástól igen távol eső rendszerek összehasonlítása ugyan érdekes lehet, de túlságosan pontatlan tudományos szempontból. Az a nézet viszont, hogy csak tárgyakat és számokat lehet összehasonlítani, hogy csupán a kvantifikáció nyújt összehasonlítási lehetőséget, aligha hiszem, hogy komolyabb cáfolatra szorul. Az összehasonlíthatóság történelmi feltételeit — ha a kérdés marxista megközelítésére térünk rá — a kvalitatív, minőségi összehasonlításban találjuk, s termelési viszonyok, s az azzal összefüggő állami, politikai intézményrendszer, kultúra összehasonlítására helyezük a súlyt. „A különböző országok politikai és gazdasági fejlődésének, valamint marxista programjuknak összehasonlítása — írja Lenin — roppant nagy jelentőségű a marxizmus szempontjából, mert kétségtelen, hogy a modern államoknak közös kapitalista természetük van, és fejlődésük törvénye is közös. De az efféle összehasonlítást hozzáértéssel kell végezni. Elemi feltétel ebben az esetben annak a kérdésnek a tisztázása, vajon összehasonlíthatók-e az összehasonlítandó országok fejlődésének történelmi korszakai?”⁵ A történelmi egyidejűséget tehát semmiképp sem tekinthetjük az összehasonlítás feltétlen kriteriumának.

„A marxista elmélet feltétlen követelménye bármely kérdés tárgyalásánál az, hogy a kérdést meghatározott történelmi keretben tegyük fel, azután

⁵ *Lenin szavait idézi: Pach Zsigmond Pál: Lenin és a történettudomány. Századok, 1970.*

pedig, ha egy bizonyos országról van szó az, hogy számba vegyük azokat a konkrét sajátosságokat, melyek ugyanazon történelmi korszakon belül ezt az országot más országoktól megkülönböztetik.”⁶

A marxista összehasonlító módszer, éppen tudományos elméleténél fogva, a történelmi fejlődés lényeges, általánosítható jelenségeit kívánja megragadni. Mivel nem a véletlent, a szingularitást, a kuriózumot keresi a történelemben, az összehasonlítás lehetőségét bizonyos fokig korlátozza térben és időben egyaránt. Ezzel éppen az olyan általánosítás alól húzza ki a talajt, mely túlzott absztrakcióval történelmileg nem hiteles modelleket kíván felállítani, mely bizonyos folyamatok azonosságait és különbségeit azoknak történelmi összefüggéseiből való kiragadásával kívánja konstatálni.

Nyilvánvalóan az első feladat tisztázni, hogy a tanulmányozandó kérdés vagy jelenség ténylegesen egyedülálló, vagy pedig olyan összefüggő eseménysorozat része, mely valamilyen formában összehasonlítható.

Az összehasonlításnak több formája adódhat: a paradigmatis, az analogizáló, az általánosító, az egészből egyedi eseteket kereső és szintetizáló.

A komparatív módszert lényegében az adatok szinkronizációjának tekinthetjük három összefüggésben. Először is a különböző történelmi események, társadalmi szervezetek térbeli elhelyezését nyújtja, lényegében tehát klaszifikáció lehet, mely logikai történelmi sorrendet állít fel, az egyszerűtől a bonyolultig osztályozza a történelmi fejlődési szakaszokat. Az összehasonlító módszer másik tényezője az idő. Így lényegében idősorokat állítunk fel, s a történelmi dokumentumok időbeli összehasonlítására helyezük a hangsúlyt. Fejlődési sorok már bizonyos értelemben általánosítást, a konkrét történelmi eseményektől való elvonatkoztatást jelentenek. Mivel a legszerűebb összehasonlítás sem állhat meg végső soron a puszta összehasonlításnál, mindenkor egy szélesebb, összefüggő történelmi folyamat feltárása a célja, adódik, hogy részletösszefüggések, kisebb részletfolyamatok egybevetése a történelmi vizsgálat kiindulópontját képezheti, ezt követheti regionális vagy más jellegű nagyobb egységek összehasonlítása, mely végül is bizonyos egyetemes történelmi folyamat rekonstrukciójában jut el a szintetizálásig. Valóban az összehasonlító történelmi módszer tudományos vita minden nemzeti bezárkózással, nacionalista történelemszemlélettel. Kettős értelemben is: egyrészt, mivel minden nemzeti elfogultságnak, túlzásnak sajátos cáfolata, másrészt mert behatárolja, hogy egy ország történetét sem lehet igazán megérteni, éppen a sajátos vonásokat nem lehet elég mélyen feltárni, ha csak azt tanulmányozzuk.

Az összehasonlító módszer lényegében a kísérlethelyettesítés egy módja, szisztematikus bizonyítékvűjteménye magyarázatai érvényességének. Ha egy történész feltételezi, hogy A jelenség egy adott társadalmon belül B jelenség függvénye, úgy ezt a feltételezését ellenőrizheti, hogy más helyeken is meg-

⁶ Lásd ugyanott

vizsgálja, vajon A jelenség előfordul-e B nélkül és fordítva. Ha nincs olyan eset, mely a hipotézisnek ellentmond, úgy kétségtelenül növekedni fog bizalma a feltételezés érvényét illetően, s mind több és sokoldalúbb összehasonlítást tesz. Ha ellentmondó eseteket talál, úgy vagy elveti, vagy újjáformálja, finomítja téziseit, figyelembe véve az ellentmondó tényeket, és ezután veti ismét alá az összehasonlító vizsgálatnak. Az ellenőrzés, újraformálás, újraellenőrzés eme folyamatában kidolgozható a pontos és megfelelő magyarázat. Az összehasonlító módszer tehát a történeleznél a kísérleti logika bevezetése egy olyan vizsgálati folyamatba, ahol tényleges kísérletezésre nincs lehetőség.

Az összehasonlítás kérdésfeltevései közül a legfontosabbak:

- melyek a tanulmányozandó jelenség leglényegesebb azonos és eltérő vonásai;

- az eltérő vonások milyen viszonyban vannak a jelenség legfontosabb jellemzőivel, függő vagy független változó szerepét töltik be;

... a különbségek és eltérések mennyiségi vagy minőségi jellegűek-e?

A történeti jelenségek hasonlóságot mutathatnak, mivel azonos körülmények között keletkeztek (genetikus hasonlóság), avagy kölcsönös történeti egymásrahatás, együttthatás eredményeként (pl. kulturális diffúzió), s végül a történeti jelenségek hasonlósága létrejöhet mint a különböző történeti folyamatok általános funkcionálási és fejlődési törvényszerűségeinek az érvényesülése, következménye. Az összehasonlító történetírás által kitűzhető feladatok sokban függnék attól, hogy a fentebb említett háromféle hasonlóság közül melyikről van szó. Markarjan szovjet történész szerint a következő megkülönböztetések lehetségesek: „történeti-tipológiai összehasonlítás, amely a genetikailag egymással kapcsolatban nem álló jelenségek hasonlóságát a társadalmi fejlődés azonos feltételeivel magyarázza; a történeti-genetikai összehasonlítás, amely a hasonló jelenségeket úgy tekinti, mint hasonló keletkezési körülmények eredményét, a később bekövetkező különbségeket pedig mint a további fejlődésük során fellépő történeti körülmények következményét; végül az egyes népek történeti közelsége és társadalmi fejlődésük premisszái által előfeltételezett nemzetközi kulturális kölcsönhatást megállapító összehasonlítás.”⁷

A továbbiakban az összehasonlító módszer problémáit konkrét történeti anyag összefüggésében kívánom bemutatni. Először a politikatörténet keretében a magyar és német politikai pártstruktúrát összehasonlító vizsgálatom néhány eredményét szeretném összegezni. Bár itt egy hosszabb történeti szakasról van szó, a fejlődés és az állapot összehasonlítása mégis kínálkozik. Majd a történeti összehasonlítás egysége szempontjából a gazdaságtörténetre áttérve kívánom felvetni a regionális összehasonlítás lehetőségét.

A politikai párt kétségtelenül egyik legsajátosabb jelensége a modern

⁷ E. Sz. Markarjan: Az összehasonlító történetírás alapelveiről. Voproszi Isztorii, 1966. 7. sz. 20. l.

történelemnek. Kapcsolata a polgári korszakkal, az alkotmányos parlamentarizmussal, a képviseleti alapon nyugvó választási rendszerrel jól ismert.

A pártok története azonban nem csupán a politikai harcok eseménytörténeti leírását követeli meg, hanem legalább annyira a modern társadalom, állam, gazdaság strukturális változásainak elemzését. A pártok története tehát a korai liberalizmus és a monopolkapitalizmus, a régi típusú honorációr párt és az új típusú tömegpárt története. Olyan politikai, gazdasági és társadalomtörténeti komplex jelenség, mely kiválóan alkalmas az összehasonlító módszer alkalmazására. A pártok történetére vonatkozóan az összehasonlító módszer alkalmazása kettős metszetben, talán úgy is mondhatnánk, kereszt- és hosszmetsetben lehetséges. Az összehasonlító vizsgálat ugyanis egyaránt nyomon kísérheti a pártok jellegének, struktúrájának, az államban és a politikai harcokban betöltött szerepének változásait egy adott társadalmon, illetőleg országon belül, mint ahogy lehetséges egy-egy történelmi korszak pártstruktúrájának nemzetközi általános és nemzeti sajátos összehasonlító vizsgálata. Ez utóbbi természetesen ugyanúgy választ adhat arra a kérdésre: vajon az azonos történelmi szakaszban levő országok pártstruktúrája ugyanazon jellegzetességeket és vonásokat tükröz, vagy pedig a nagy európai történeti szakaszok csupán igen tág kereteket adnak, s ezen kereteken, történelmi korszakokon belül a társadalmi-gazdasági fejlődés bizonyos minimuma feltételezhető, de hasonló pártstruktúra alakul ki függetlenül a rendkívül erős fejlettségi szintkülönbségtől. Vagyis az egyes országokban a pártok nem közvetlenül a gazdasági helyzet szülöttei, a nagy politikai eszmék is ott szerepelnek létrehozó tényezői között, olykor megelőzve a társadalmi-gazdasági fejlődést, így nem kizárólag a társadalmi fejlődés adekvát függvényei.

Gramsci szerint „a pártok azért keletkeznek és konstituálódnak szervezetté, hogy az osztályuk szempontjából életbevágó történelmi pillanatban irányítsák a helyzetet”.⁸ Más helyütt alapján két párttípust különböztet meg:

1. elitpártokat, melyeket egy értelmiségi, ideológiai vezetőréteg tömörülésének tekint, valamint
2. tömegpártokat, „ahol a tömegeknek nincs politikai funkciójuk, hanem katonai típusú hűséggel szolgálnak egy látható vagy láthatatlan vezető csoportnak”.⁹

Gramscinak ez a megkülönböztetése tekinthető ugyan tipológiaiának is, de inkább történetinek vélem. Hiszen az elitpárt 19. századi, a tömegpárt erősebben 20. századi jellegzetes párttípust testesít meg. Vajon mennyiben igazolják ezt összehasonlító vizsgálatok?

Ismeretes, hogy a modern politikai pártok Angliában, illetve az Egyesült Államokban keletkeztek. Itt szűnt meg leghamarabb, ill. létre sem jött

⁸ A. Gramsci: Filozófiai írások. 309 l.

⁹ A. Gramsci: Note sul Machiavelli. Torino, 1949. 23. l.

a társadalom rendi tagozódása, itt jelentkeztek először a modern testületi és képviseleti formák, s itt alakult ki az állam és társadalom megfelelő tagozódása; mégis vizsgálódásaink inkább Németország és Magyarország vonatkozásában tesznek kísérletet az összehasonlításra.

Bármily lényeges különbség volt ugyanis a két ország gazdasági fejlődése között, mindkettőben a 19. század közepére érlelődtek meg, alakultak ki a modern pártalakzatok keletkezésének feltételei. Az 1848-as forradalmak idején mindkét országban a liberalizmus, illetve konzervativizmus ellentéte az a rendező elv, amely politikai csoportosulásokat hoz létre, s a liberalizmus ideológiája adja azokat a széles kereteket, melyek köré elsősorban világnézeti szempontok szerint pártszerű tömörülésekben csoportosulnak. Jóllehet a liberalizmus elve világosan kötődik a polgári átalakuláshoz, formálisan mégis a világnézeti elemek dominálnak benne, s az osztályérdekek a pártszervezkedésben nem kerültek egyértelműen előtérbe.

Ha az indulásnál beszélhetünk is bizonyos alapvető azonosságról a német és magyar pártalakulás vonatkozásában, 1848 után a tartalmi különbségek sokkal lényegesebbekké válnak. A német történeti irodalom mintegy a 80-as évekig beszél az ún. világnézeti párttípus uralmáról. Társadalmilag ezt kimondottan a Gramsci-féle elitpárt vagy honorációr párttípussal azonosíthatjuk. Ténylegesen pártszervezet nem is létezik, a parlamenti frakció kap párt elnevezést, jóllehet maga a parlamenti csoport sem bír semmiféle zárt keretekkel. Az individuális elvek uralma ebben a tekintetben is messzemenően érvényesül. A párt honorációr párt, mivel szervezetei jórészt választási bizottságokból állnak. Tagjai, illetve vezetői elsősorban a körzet helyi tekintélyű személyiségeiből – erősen értelmiség, ügyvéd – rekrutálódnak, zömmel ad hoc, illetve az egyes választásokhoz kapcsolódó jelleggel.

Magyarországon – ami a szervezeti formákat illeti – a párttípus jórészt hasonló, itt sincs még tulajdonképpeni párt, itt is főleg parlamenti (67-ig még az sem) csoport és választási bizottság. Viszont a pártkeretek Magyarországon még abban az értelemben sem kristályosodnak ki, mint Németországban. A liberalizmus és konzervativizmus eszmei, világnézeti s természetesen osztályellentéte itt ténylegesen a kiegyezés körüli viták mögé szorul, vagy azzal keveredik össze, s a pártcsoportosulásokban – még ha a különböző pártok mögött ki is tapinthatók különböző osztályok vagy rétegek – végső soron egyáltalán nem a modern polgári párt rendezőelve, az osztályérdek, ill. -ellentét kerül előtérbe.

A német pártok fejlődésének következő, jórészt az első világháború kitöréséig terjedő szakaszát átmenetnek tekintik az érdekképviseleti pártok irányában. A szervezkedés fő rendezőelvét most nem általános nemzeti liberális elvek határozzák meg, hanem világos osztályellentétek, akár az uralkodó osztály belső viszonylatában (vám és szabadkereskedelem), akár az egész társadalom keresztmetszetében. Nem kétséges, hogy a modern gazdasági és osztály-

érdekek mértéktelenebb jelentkezése a politikai és ideológiai síkon kapcsolódik ahhoz a mélyreható társadalmi változáshoz, melyet a kapitalizmus Németországban előidézett. A falu és város, mezőgazdaság és ipar strukturális eltolódása, a választójog kiterjedése mind ideológiájában, mind szervezeti formáját illetően elavulttá tette a régi típusú pártot, vagy talán ténylegesen most kezdte életre kelteni azokat az érdekképviselői szerveket, melyeket ténylegesen pártnak nevezhetünk. A régi pártok külsőleg és belsőleg elavultak, kezdett kiépülni egy szilárdabb szervezeti mag, finanszírozó szervek, agitációs és pénzügyi apparátus. A kör tehát már átmenetet alkot a tömegpárt felé. Nemcsak a választókhoz, de saját tagjaihoz is megváltozik a párt kapcsolata. A katolikus centrum például még régi típusú párt, de mögötte már átvitt értelemben kialakul a tömegszervezet, amely pénzügyileg erősen támogatja és agrárideológiájával áthatja a párt politikai elképzeléseit és jelszavait, annak erősen konzervatív jelleget tulajdonítva (Volksverein für das katholische Deutschland, 800 000 tag).

Mennyiben kísérhető Magyarországon is nyomon ez a — csak igen felületesen felvázolt — változás? Meglehetősen kevésbé. A Szociáldemokrata Párt megalakulása természetesen már az új fejlődési tendenciának a legpregnansabb bizonyítéka, de az uralkodó osztályon belül ez a világosabb érdekképviselői tagozódás még kevésbé ismerhető fel. A Néppárt megalakulásában van ugyan ilyen konzervatív agrár-tendencia, de ismeretes, hogy a századfordulót követően ez a párt is a közjogi küzdelmeket tekinti fő feladatának. A jellegzetesen pesti kispolgári pártalakulások pedig jelentéktelenek. A magyar politikai pártok szervezeti elve is csak igen lassan tér el a korábbi laza formáktól. Ténylegesen továbbra is választási pártok maradnak. Igaz, a választási bizottságok szerepe növekszik, a finanszírozás lényegesen nagyobb szerepet kap, de ezek a pártok még legfeljebb átmenetet jelentenek a Weber-féle honorácior típusból a politikai típusba, tömegpárt, főleg szervezett tömegpárt nincs. A magyarországi politikai harcok és ennek megfelelő pártcsoportosulások e sajátos tengelyéről már többször szoltunk, itt inkább ennek szervezeti kihatásait, illetve sajátosságait emelném ki. Németországban határozottan agrárkonzervatív irányzat jegecesedik ki, a Bund der deutschen Landwirte egyetlen párt mögött áll, Magyarországon az OMGE eszméi a konzervatív pártok mellett a szabadelvű pártban is hatnak, mivel továbbra sem a liberalizmus és konzervativizmus a pártmegoszlás alapelve, hanem a 48-asság és 67-esség — közvetlenül a háború előtt tapasztalható ennek a rendezőelvnek a felbomlása. Végző soron olyan jellegzetesen új érdekképviselői szervezet is, mint a GyOSZ, a politikai életben nincs határozottan egy párthoz elkötelezve. Vajon tekinthetjük-e ezt kizárólag ama felemás fejlődés következményének, mely az Osztrák — Magyar Monarchia strukturális problémái révén a magyar politikai életnek ezen torzulását létrehozta? Részben igen. Benyomásom szerint azonban itt többről is van szó. A nagybirtokos osztály, a feudális maradványok jóval

erősebb súlya is érvényesül abban, hogy továbbra is inkább arisztokratikus vagy honorációr párt és nem a politikai vagy tömegpárt dominál, illetőleg hogy a fokozatosan — csak igen fokozatosan, mivel nincs általános választójog (a lakosság 9%-a szavaz), tehát a társadalmi struktúra átalakulását a politikai aktivitás szervezett lehetősége alig kísérte nyomon — felmerülő új párttípus igénye nem teszi még feltétlenül szükségessé az új szervezeti formákat. Modern szervezeti formákra ugyanis modern társadalomban, modern (polgári, kispolgári, munkás) pártoknak van szükségük, a konzervatív pártoknak viszont lassan átalakuló társadalmi struktúra mellett még kevésbé van szükségük szervezeti bázisra. Egy befolyásos autoratív nagybirtokos (Weber-féle karizmatikus vezető) a helyi közigazgatás felhasználásával messzemenően biztosítani tudja azt a választási sikert, melyet egy polgári párt már csak szisztematikus szervező és agitációs munkával érhet el. Katolikus pártok esetében jórészt hasonló a helyzet, mivel ez esetben az egyház és a templom biztosíthatja a szervezeti erőt.

Gramsci szerint egy politikai párt három legfontosabb erő vagy csoport egyesüléséből jön létre: A terjesztő erő, az átlagember, a tömeg, mely a fegyelmet- és hűséget biztosítja, mely még önmagában nem párt, de akik nélkül nem létezhet párt; a politikai kohéziós erő, mely az effektív hatalmat biztosítja, ez önmagában szintén nem párt, de sok esetben fontosabb, mint az első elem, mivel a kapitányok meg tudják szervezni a sereget, de a sereget szétverik kapitányok nélkül; végül a közvetítő elemek. A három réteg között meghatározott arányok alakulnak ki. Magyarországon ezek az arányok még erősebben a második és harmadik elem túlsúlyát hordták magukban.

A magyar és német politikai pártok kifejeződési pontjainak, tevékenységi területeinek, szervezeti formáinak az összehasonlítása világosan mutatja tehát Magyarország politikai életének elmaradottságát. Az összehasonlítás azonban néhány közös vonást is világossá tesz. Nevezetesen: a parlament és a végrehajtó hatalom sajátos viszonya folytán mindkét esetben tapasztalható a pártfejlődésnek kevésbé határozott formája és bizonyos fokig elmaradottsága a tisztán polgári demokratikus országokhoz képest.

A háború utáni Németországban a pártok fejlődése tekintetében ismét két szakasz különböztethető meg. Az első szakasz mintegy a kiteljesedése a pártok polgári rendszeren belüli fejlődésének. A polgári demokrácia nemcsak a legteljesebb mozgásszabadságot biztosítja, de a végrehajtó hatalomba is mind teljesebb beleszólást biztosít a pártoknak (a hadsereg és alsóbb közigazgatás kivételével). A jobb- és baloldal elhelyezkedése világossá válik, a nagybúrsoázia jórészt teljesen konzervatívvá válik, és az agráriusokkal egy vagy több, de azonos típusú pártban sorakozik fel. Szervezetileg az apparátusok szerepe megnő, a választási rendszer a listasavazattal még nagyobb befolyást juttat a fizetett funkcionáriusoknak, s a pártok — kisebb-nagyobb kivétellel — kísérletet tesznek tömegpárttá való átfarmálódásra. Ebben a korszakban

a jobboldali fasiszta tömegpárt megteremtődésével, a vezető köröknek a hagyományos pártokban való csalódása, az uralkodó osztály hegemoniájának válsága folytán megérlelődik a pártrendszer teljes újjárendeződésének korszaka. A hitleri rendszerben nemcsak arról van szó, hogy az egypártrendszerre korlátozódik, és valamennyi többi pártra betiltás, üldöztetés vár, hanem arról, hogy míg egyfelől a tömegpárt fogalmát a végletekig fejlesztik, másfelől ténylegesen a régi értelmű pártot megszüntetik. Gramsci a totális rendszerben a pártot a következőképp jellemzi: „Ilyen rendszerben a pártnak nincs többé kimondottan politikai funkciója, csupán technikai, propaganda, rendőri, erkölcsi és kulturális befolyásoló. A politikai funkció közvetetté válik.”¹⁰

Magyarországon viszont a pártok szerepében, szervezeti formáiban sem az egyik, sem a másik irányban nem kerül sor ilyen radikális változásokra. 1919 után nálunk is az a helyzet (pontosabban már 1918-ban is), hogy „a társadalmi csoportok elszakadnak hagyományos pártjaiktól, vagyis a hagyományos pártokat — adott szervezeti formájukban az őket alkotó képviselő és irányító meghatározott személyekkel — nem ismerik el többé osztályuk vagy osztálytöredékük hű kifejezőjének”.¹¹ A pártviszonyok teljes újjáalakulására, a régi, legalábbis az uralkodó osztályok régi pártjainak felszámolására s új pártok alakítására, új emberekkel, új programokkal, demagóg ígéretekkel a helyzet átvészelésére, majd a hatalom megszilárdítására kerül tehát sor. Változik-e lényegében a pártstruktúra? Alapjában 1921 után alig. Folytatódik valamennyi hagyomány, így az, hogy a legkülönbözőbb osztályok és osztálytöredékek egyesülnek egy statikus egyensúlyt képviselő pártban (egységes párt), folytatódik, hogy a burzsoázia nem rendelkezik külön párttal, s kisebb, halvány kísérletektől eltekintve a 30-as évekig fennáll, hogy a pártok elsősorban helyi választási bizottságok, ténylegesen nem tömegpártok. Maradt volna tehát minden a régiben a vezető pártoknál? Aligha. A tömegek szerepének nagyobb figyelembevételét ugyanis nemcsak a forradalmak sugallták, hanem az a körülmény is, hogy jöllehet az általános választójogot megszüntették, mégis a választók száma lényegesen nagyobb volt, mint 1918 előtt. Ilyen körülmények között a régi, konzervatív típusú agitációs módszer, választási harc mellett szervezeten is jobban kellett a tömegekre építeni, legalábbis értelmi-ségi, kispolgári, középosztályi szinten. Másrészt az uralkodó osztály új hatalmi struktúrája, a dzsentri, katonatiszti csoportok előtérbe kerülése is új tényezőt jelentett. A katonai és bürokratikus réteg „maga diktálja a törvényt a felső osztályoknak, ha tartalmilag nem is, legalább a megoldás formáját illetően”, s ez annál is inkább lehetséges, mivel a MOVE, EME bizonyos tömegszervezeti funkciókat tölt be, szükségszerűen mozgósítható tömegekkel rendelkezve.

¹⁰ A. Gramsci: *Note sul Machiavelli*. 24. l.

¹¹ A. Gramsci: *Filozófiai írások*. Budapest, 1970.

Ebben az értelemben tehát már a 20-as években sem beszélhetünk egyszerűen a régi, konzervatív típusú pártok visszaállításáról. Mégis nagyszámú, fizetett apparátussal, széles körű helyi szervezetekkel, nagy taglétszámmal rendelkező, modern tömegpárt kiépítésére kifejlesztett módszeres kísérletre csak a 30-as években kerül sor. Valójában azonban a kormánypárt társadalmi megkötöttsége folytán sohasem vált ilyen párttá, szervezett tömegpárt csupán a nyilaskeresztes párt volt, legalábbis ami a jobboldal csoportosulásait illeti.

E néhány vázlatzerű gondolattal arra kívántam felhívni a figyelmet, hogy a pártok történetének összehasonlítása nem csupán az összehasonlító módszer alkalmazására kínál megfelelő lehetőséget, de ténylegesen messze túlnő szorosan vett témáján, hiszen míg egyfelől összehasonlítja a politikai szervezeteket, a politikai döntések hozatalát és a vezetés mechanizmusát, másfelől tartalmaznia kell a politikai pártok történetét is, s így lényeges hozzájárulás az adott országok történetének teljes spektrumához is.

Áttérve a regionális gazdaságtörténeti összehasonlítás kérdéseire,¹² tisztáznunk kell: mit értünk mindenekelőtt az összehasonlítás bázisát képező régió? Egy-egy régió nagyobb területi egység, melynek keretében nemegyszer több ország vagy birodalom helyezkedik el, sok vonatkozásban hasonló földrajzi-természeti meghatározottságok között, sok vonatkozásban hasonló politikai hatások és befolyások szférájában. Mégis az egyes régiók jellegét elsősorban történelmi tényezők határozzák meg. Történelmi folyamatok, melyek a földrajzi-természeti és politikai összekapcsolódások áttételein keresztül érvényesülnek, s melyek évszázadok során a fejlődés lényeges hasonlóságait, közös vagy rokon törvényszerűségeit alakítják ki. A konkrét történeti elemzés lehetővé teszi a történeti hasonlóságokat mutató és összekapcsolódó régiók többé-kevésbé pontos elhatárolását. A XV—XVIII. századra vonatkozó kutatások hívták fel leghatározottabban a figyelmet Közép- és Kelet-Európa sajátos gazdaságtörténeti különállására, elkanyarodására az európai fejlődés általános tendenciáitól. A XIX—XX. századra vonatkozó kutatások alaposan megerősítik a közép- és kelet-európai régió elkülönített vizsgálatának indokát.

Kelet-Európa közvetlen szomszédsága az ázsiai területekkel és elszigeteltsége a nagy világtengerektől, a világtörténelem XV. század végétől meginduló nagy fordulatától sajátos történeti körülmények kiindulásává válik. Míg előzetesen, ha lemaradva is, de követte a fejlődés élvonalában haladó nyugat-európai régió gazdasági fejlődési útját, ez időtől már késedelmesen sem követhette azt. Míg Amerika felfedezése, a világkereskedelmi útvonalak eltolódása és a kereskedelem szerkezetének átalakulása hatalmas lökést ad a nyugati fejlődésnek, és a modern tőkés átalakulás folyamatait indítja meg, addig Kelet-Európa országai e fejlődés perifériájára kerülnek, az iparosodó Nyugat

¹² A tanulmány következő része Berend T. Ivánnal írt „Az egyetemes gazdaságtörténet módszeréhez és felfogásához” című cikkünkéből lett átvéve. Századok, 1971. 2. sz.

agrár függvényeivé válnak, s a jobbágyrendszer másodvirágzása következik be. Míg a polgárosodó Nyugaton a centralizált államhatalom fejlődik ki, s telítődik egyre inkább modern nemzeti tartalommal, addig az elkanyarodó Kelet török és mongol hódítások hatására jórészt elveszíti az önálló államiság lehetőségeit. Ilyen történelmi bázison a XVIII. század végétől megindul s a XIX. század első két harmadában kiteljesedő ipari forradalom, mely a kontinens nyugati felét néhány évtized leforgása alatt ipari jellegűvé alakította át, Kelet-Európában nemesak 50–100 évvel elmaradt, de nyugati értelemben sohasem játszódott le: a nyugat–keleti egymásrahatások nyomán ugyan a XIX–XX. század fordulója körül lejátszódik, vagy megindul a modern gazdasági átalakulás Keleten is, de nem tudja maradéktalanul szétzilálni a megcsontosodott agrár-struktúrát és túlsúlyt. Közép- és Kelet-Európa országai többségükben sajátos, közepesen fejlett vagy az elmaradottságból még alig kimozduló gazdasági struktúrával léptek századunkba, ami gyökeresen új utak keresésére ösztönözte őket jelenünkben.

Vázlatszerűen ezek a folyamatok adják meg Közép-Kelet-Európa történelmi egységének tartalmát, s teszik lehetővé, hogy a gazdaságtörténeti vizsgáldás szempontjából regionális egységként legyen kezelhető. A regionális egység azt jelenti, hogy a térség gazdaságtörténetének feltárása során a régió egészére jellemző gazdasági folyamatokból indulhatunk ki. Nem elsősorban az egyes országokat vizsgáljuk, hanem a térség országainak összességére jellemző folyamatokat. A modern kori Közép-Kelet-Európa példáján: a jobbágyi viszonyok felszámolásának és a modern tőkés mezőgazdaság kialakulásának folyamatát, az infrastruktúra kiépülésének és a bankrendszer születésének sajátosságait, az állam és a külföldi tőke szerepét az iparosodásban, az ipari forradalom általános sajátosságait.

Ez a regionálisan egységes vizsgálati módszer természetesen azonnal felveti a nemzeti különbségek, a nemzethatárokból adódó eltérések nagy súlyú problémáját. Olyan ellenérveket szolgáltat az egységes vizsgálati módszer ellen, ami még az általánosítás igényével fellépők körében is erős aggályokat kelt. A. Gerschenkron pl. nagy nyomatékkal hangsúlyozza, hogy a XIX. század második felétől különös jelentőségre emelkedő nemzeti fejlődés, a politikai hatalom és az államhatárok kérdése, s mindaz, ami ezzel összefüggésben áll, erősen egyedivé teszi az egyes országok fejlődését és akadályt állít a regionális általánosítás útjába. Az ilyen jellegű érvelés természetesen számos igaz, indokolt aspektust tartalmaz. Ennek ellenére túlértékeli a nemzeti keretek jelentőségét (részben talán az állam szerepének túlhangsúlyozása révén). A regionális vizsgálati egység mellett érvelve mindenekelőtt arra hivatkozhatunk, ami a módszer gyakorlati használhatóságát és történetiségét megalapozza: a regionális általánosítás, a gazdasági folyamatok egységes vizsgálatából való kiindulás egyáltalán nem ellentétes az országonkénti eltérések és egyedi vonások figyelembevételétől. Az egyes folyamatok áttekintése ugyanis a régióon belül

országoként történik, ami lehetőséget nyújt a sajátos mellett az egyedi feltárására is. Éppen az egyes gazdasági folyamatok konkrét történeti vizsgálata alapján vált meggyőzővé és bizonyítottá, hogy az agrárfejlődéstől a bankrendszer és közlekedés kiépítésén keresztül a külföldi befektetések problémáig a közép- és kelet-európai térség országainak számos alapvető hasonlósága mellett a különbségek és eltérések is meglehetősen egységesen jelentkeznek, és önmagukban is tipizálhatók. A gazdasági fejlődés legfőbb folyamatainak hasonlósága ellenére ugyanis a térségen belül világosan elkülöníthető kisebb fejlődési csoportok (alrégiók) képezhetők, az osztrák—cseh területek, az orosz—lengyel—magyar fejlődési vonal és a balkáni típusú út sajátosságai indokolják a a közép- és kelet-európai régió ezen hármas belső tagolását. (Korántsem zárva ki az alrégiókon belül is jelentkező eltéréseket, az átmeneteket, amit pl. Románia képvisel világosan felismerhetően az orosz—lengyel—magyar és a balkáni típus között stb.)

E különbségek feltárása és bemutatása, ami a regionális összehasonlítási módszer alapján válik igazán lehetségessé, ugyanakkor nem teszi indokolatlanná, hogy a térség világgazdaságban elfoglalt helyének alapvető azonosságát, fejlődésének minden más régiótól eltérő, közösen sajátos vonását állítsuk a regionális vizsgálódás középpontjába. Ez az általánosítás jelöli meg ugyanis elsősorban Közép- és Kelet-Európa sajátos arculatát és a világgazdaság egységében elfoglalt sajátos pozícióját. Ez teszi a régiót világosan beilleszthetővé az egyetemes folyamatok rendszerébe.

S ezen a ponton jutottunk el a regionális összehasonlítás egyik legfontosabb módszertani problémájához, a különböző régiók összehasonlításának kérdéséhez.

Ha ugyanis egyes régiókat kutatunk, akkor elkerülhetetlen a régiók összehasonlítása. Még az összehasonlítás tudatos szándéka és törekvése nélkül is szükség van hallgatóságos mércékre, viszonyításokra, melyek minden értéketétele mögött meghúzódnak. A gazdaságtörténeti munkák szemléletének gyakorlatában kimondva vagy kimondatlanul úgyszólván általános az összehasonlítási mércét a fejlődés élvonalában haladó, legfejlettebb országok útjában meghatározni, s minden mást, lemaradót és elmaradottat ehhez viszonyítani, ennek alapján értékelni. Ebből adódott, hogy az elmaradottság különböző fokán álló régiók gazdasági szintjének emelésekor nem egyszer a kvantitatív tényezők domináltak: a különbségeket az összehasonlítóként főként abban látták, hogy az elmaradottabb terület (vagy ország) 50--100--200 év lemaradást mutat a legfejlettebb területekhez (országokhoz) képest. Ebben az ítéletben gyakran kimondatlanul is bennfoglaltatik a lemaradás egyoldalú mennyiségi értelmezése, az a perspektíva is, hogy a lemaradott terület 50--100--200 év múlva jut el a legfejlettebb által reprezentált szintre. Sokkal egyértelműbben jut kifejezésre az az álláspont egy-egy gazdasági jelenség megítélésében: az elmaradott régió országaiban valamely gazdasági ágazat akkor fejlett, ha hason-

lít a vezető régió hasonló ágazatainak szintjéhez, akkor sajátos, ha valamilyen eltér attól stb.

Végül is mindez olyan fejlődési teóriát rejt magában, hogy az elmaradottabbak a fejlettebbek, az előttük járók példáját, útját követik. Az összehasonlítás ilyen szemlélete azonban már veszélyes, mert egyoldalú leegyszerűsítéseket idézhet elő. Igaz ugyan, hogy a fejlettebbekhez való viszonyítás és ezen belül a mennyiségi összemérés sok vonatkozásban indokolt, de korántsem kizárólagos. Indokolt, amennyiben a legfejlettebb régió a legtisztábban tartalmazza a fejlődés legbenső lényegének fő vonásait: a XIX—XX. századi tőkés fejlődés, az ipari átalakulás és modernizálódás esetében az egyértelműen igaz Nyugat-Európára és az Egyesült Államokra. A legtisztábban fejezik tehát ki azokat a gazdasági jelenségeket, melyek így vagy úgy, de a későn jövők fejlődését is áthatják valamilyen formában. Nem lehet azonban kizárólagos, mert a későn jövők fejlődése mégsem az előttük járók útjának pusztá végigkövetése, hanem történelmileg (és regionálisan) meghatározott utak végigjárása. Az elől haladók csoportja maga sem pusztán vonzó hatású példa, de egyben új feltételeket, körülményeket kiváltó tényező is. Az időbeni késés, az időközben kialakult új feltételek, a történelmi meghatározottságok tehát ugyanazon folyamatok lényeges változásait idézhetik elő, egyes gazdasági folyamatok elmaradására, új jelenségek kialakulására vezethetnek. A regionális összehasonlítás esetében tehát korántsem elegendő a különböző régiókhoz való viszonyítás hagyományos formája, az elmaradottság szintjének megállapítására való törekvés, az egyes régiók pontos rangsorolása. Az egyes régiók sajátos történelmi útját kell feltárni, a régiók közötti fejlődési változatkülönbségek vizsgálatát kell elvégezni. Csak az teszi lehetővé, hogy a regionális összehasonlítás legfőbb előnye érvényre jusson: hogy ne csak tipizáljuk az egyes régiókat és meghatározzuk fejlettségi hierarchiájukat (vagy akár fejlődési eltéréseiket), hanem mindezen keresztül eljussunk az egyes régiók valódi egymásra hatásának felismeréséig is. Annak a bonyolult kölcsönhatásnak a tisztázásához, hogy az egyidejűleg, egymás mellett létező, eltérő gazdasági szintet és jellegzetességeket képviselő régiók hogyan hatnak egymásra, hogyan és milyen irányban befolyásolják egymás útjait.

*

Sem módszertanilag, sem elméletileg nem állíthatjuk, hogy az összehasonlító történetírás ma már egyértelműen tisztázott lenne. Reneszánsza túlságosan új, s a régi feltételek adaptálása túlságosan merőv, semhogy kijegecesedett útjelzőkről vagy még kevésbé kikövezett útról beszélhetnénk. Jó néhány kérdés vár még további tisztázásra, így nemcsak az, hogy mit tekinthetünk az összehasonlítás megfelelő egységének, amire bizonyos összefüggésben megpróbáltam választ keresni az előadásban, de jó néhány további kérdés is. Hadd utaljak olyan kérdésekre, lehet-e külön történetírói felfogásnak tekinteni, s ha igen, mi ténylegesen a státusa a történetíráson belül? Új ágazata-e

a történetírásnak, vagy pedig ennél szélesebb területet ölel fel? Miben lépi túl a hagyományos teóriát és metodológiát, s ha túllépi, milyen sajátos teoretikus és metodológiai igényekkel lép fel?

Van tehát jó néhány tisztázatlan kérdés, bár aligha több, mint a történetírás bármely más módszerénél, mindazon előjogok és eredmények nélkül, melyeket az összehasonlítás szolgáltathat. Kétségtelen, sokan úgy érzik, hogy az összehasonlító történetírás veszélyes mesterség, mennyivel egyszerűbb egy kis korszak (egy év) adatokat szorgosan összegyűjtő céhes mesterének lenni. Az összehasonlító módszer esetében jóval nagyobb a tévedés lehetősége, s a józan tudós inkább megmarad a történelem általa kisajátított darabkáján, s azt szántja-veti-túrja.

Az alternatíva, jóllehet elterjedt, mégis hamis. Egyrészt, aki csak a történelem egy kis mezsgyéjét kívánja céhes mesterként művelni, azzal joggal lehet szembeszegezni Lucien Fèbvre ismert felháborodott mondását: „Minek nektek a történelem?”, de hamis az alternatíva azért is, mert az összehasonlító történetírás alapja éppen az elmélyülés, a specializáció, ténylegesen csak az tud tudományos összehasonlítást tenni, aki egyes korszakoknak és kérdéseknek valóban elmélyült kutatója és szakértője, egyben azonban rendelkezik azzal a szélesebb ismerettel és elméleti igénnyel és bátorsággal, ami a komparatistikához nélkülözhetetlen.

Ha az összehasonlító történetírásban semmi más előnye nem lenne, mint az, hogy a túlságos specializáció következtében fenyegető jelenséget, a történelmi tudás széttöredezését kiküszöbölje, már akkor is követendő példának tartanám. Ha pedig figyelembe vesszük, hogy az összehasonlítás fő mércéje, vajon a történészek mennyiben tudtak a modern társadalomtudományok összességéhez integrálódni és mennyiben képesek hatékonyan, de jól megválasztva a társadalomtudományok módszeréből mindazt átvenni, ami a történettudományra megtermékenyítően hathat, akkor aligha hiszem, hogy túlbecsüljük az összehasonlító történetírás lehetőségeit és feladatát.

IRODALOM

- Black, C. E.*: The Dynamics of Modernisation A Study in Comparative History. New York, 1966.
Gramsci, A.: Filozófiai írások. Budapest, 1970.
Gramsci, A.: Note sul Machiavelli. Torino, 1949.
Hanák Péter—Lackó Miklós—Ránki György.: Vita a magyarországi kapitalizmus fejlődéséről. Budapest, 1971.
Bloch, Marc: Pour une histoire comparée des sociétés européennes. Revue de synthèse historique, 1925.
Bloch, Marc: The Historian's Craft. New York, 1962.
Abertini, R. v.: Parteiorganisation und Parteibegriff in Frankreich. Historische Zeitschrift, 1961.
Nipperdy, Th.: Die Organisation der bürgerlichen Parteien in Deutschland vor 1918. Historische Zeitschrift, 1950.
Weber, Max: The Methodology of Social Sciences. Glencoe, 1951.
Markarjan, E. Sz.: Az összehasonlító történettudomány alapelveiről. Voproszi Isztorii, 1966.

- Vajda György Mihály*: Az összehasonlító irodalomtörténet. Helikon.
- Berend T. Iván—Ránki György*: Az egyetemes gazdaságtörténet felfogásához és módszeréhez. Századok, 1971.
- Gottschalk, Louis* (szerk.): Generalization in the Writing of History. Chicago, 1961.
- Carr, E. H.*: What is History. London, 1961.
- Sewell, William H.*: Marc Bloch and the Logic of comparative History. History and Theory, 1967. 2. sz.
- Schieder, Theodor*: Möglichkeiten und Grenzen vergleichender Methoden in der Geschichtswissenschaft. Historische Zeitschrift, 1965. jún.
- Rothacker, Erich*: Die vergleichende Methode in den Geisteswissenschaften. Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft, 1957.
- Droysen, J. G.*: Historik. Vorlesungen über Enzyklopädie und Methodologie der Geschichte. 1958.
- Troeltsch, E.*: Der Historismus und seine Probleme. 1922.
- Wagner, F.*: Begegnungen von Geschichte und Soziologie bei der Deutung der Gegenwart. Historische Zeitschrift, 1960.
- Cameron, Rondo E.*: Comparative Economic Progress. Comparative Studies in Society and History, 1961.
- Kottek, Conrad*: Towards a Comparative Science of Society. Comparative Studies in Society and History, 1970.
- Neumann, Sigmund*: The Comparative Study of Politics. Comparative Studies in Society and History, 1958.
- Stan, Rokkan*: The Structure of Masspolitics in the Smaller European Democracies and Development Typology. Comparative Studies in Society and History, 1967.
- Vann Woodward, C.*: The Comparative Approach to American History. New York, 1965.

A KÖZIGAZGATÁS FEJLESZTÉSÉNEK KOMPLEX TUDOMÁNYOS VIZSGÁLATA

TERVTANULMÁNY*

I.

A kutatási feladat társadalmi és tudományos jelentősége

1. Általában

A szocialista forradalom és a szocializmus felépítésének folyamatában társadalmi méretekben változik az igazgatás egész struktúrája. A termelési eszközök szocialista tulajdonának talaján szükségképpen jelentősen csökken az ún. magánigazgatás területe, ezzel szemben nagymértékben kiterjed az ún. társadalmi igazgatás, de különösen az állam szervei által ellátott igazgatási tevékenység, másrészt *a szocialista állam viszonyai között is megmarad a jelentősége annak az elhatározásnak, mely megkülönböztetendőnek tartja a) az ún. anyagi műveleteket végző szervezeteken belül az alkotó, termelő, szolgáltató stb. tevékenységgel mintegy összefonódó, vagy azok közvetlen szervezésével összefüggő igazgatási tevékenységet (ahol az igazgatási folyamatok résztvevői szerződéses viszonyok alapján, szervezeten belül, a szervezet alkotóelemeként vesznek részt az igazgatási folyamatokban) és b) az állam szervei által, közhatalmi jogosítványuk alapján végzett igazgatási tevékenységet, azaz a közigazgatást.*

Az utóbbi évek tapasztalatai, főleg a gazdasági irányítás rendszerének fejlesztésére irányuló törekvések (az „igazgatott” vállalatok és intézmények önállóságának, önálló felelősségének előtérbe kerülése) különösen aláhúzzák a közigazgatás specifikus vonásainak jelentőségét. Egyre inkább nyilvánvaló

* Az érintett tudományos intézmények és főhatóságok hosszabb előkészítő munkája után a Minisztertanács 1012/1972. (IV. 27.) számú határozatában (Magyar Közlöny, 1972, 33. sz.) jóváhagyta az 1971–1985. közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási tervet (OTTKT). Ebben országos szintű kutatási főirányként szerepel *A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata* c. téma is. A téma felelőse a MTA főtitkára, ill. mint koordináló bázisintézmény a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete. Az OTTKT tervtémáira — így erre a témára nézve is — ún. tervtanulmányok készültek. A tervtanulmányok körvonalazzák azokat a tudományos és gyakorlati megfontolásokat, amelyek a témának ilyen kiemelt kutatását indokolják. A tervtanulmányok továbbá vázolják a téma fontosabb résztemáit, valamint felvázolják azokat a kutatási és szervezési elképzeléseket, amelyek megvalósításával a különböző résztvevő intézmények a kutatási feladatokat a felelős intézet koordinálásával mellett megoldani tervezik. A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának profiljába tartozó tervtanulmányokat az Osztályülés is megvitatta, és úgy határozott, hogy az általános információ és a kutatások jobb szervezése érdekében a tervtanulmányokat — a megfelelő intézet hozzájárulásával és szerkesztésében — a *Gazdaság- és Jogtudományban* közzéteszi. Jelen tanulmány az Állam- és Jogtudományi Intézetben Kovács István irányításával és szerkesztésében készült.

lesz, hogy a közigazgatás (vagy akár egyik ágazata) a szocializmus viszonyai között sem fogható fel egyszerűen egy nagy vállalat analógiájára. A közigazgatásnak a szocialista állam viszonyai között is megmarad az a vonása, hogy elkülönül az igazgatás egyéb területeitől. Ez mindenekelőtt abban fejeződik ki, hogy nem ún. „szervezetben belüli”, hanem „szervezetben kívüli” eredményeket céloz. (Az állampolgárok, azok szervezetei, továbbá anyagi műveleteket végző gazdasági, kulturális, egészségügyi stb. szervek felé irányul!) A közigazgatás egész szervezete és működése a szocialista állam viszonyai között is a társadalom politikai viszonyainak szférájában helyezkedik el. (Akkor is, ha tárgya — az általa célzott feladat — nem politikai jellegű.) A közigazgatás elvileg az általános társadalmi érdekek kifejezője. Ez a sajátossága különösen jelentőssé válik a szocialista fejlődés olyan időszakában, amikor az igazgatás egyéb területein előtérbe kerül a csoport-érdekek fokozottabb honorálása. A közigazgatás további specifikuma, hogy feladatait egészében jogi keretek között oldja meg; kizárólagossággal alkalmazza az állami kényszert — másrészt feladatainak megoldását szolgálva nemcsak kívülről kapott (a képviselő szervek által elfogadott) jogszabályokat alkalmaz, hanem maga is alkot általános kötelező magatartási szabályokat. A jogi keretek jellemzők a szocialista közigazgatás egyre szélesedő szervező feladataira is.

Mindezek egyben jelzik azt is, hogy a közigazgatás irányában a szocialista állam viszonyai között is speciális módon merül fel, és különleges intézményeket igényel az igazgatás társadalmi méretű ellenőrzése, demokratikus vonásainak fejlesztése, hivatásos személyzeti állományának alakítása és törvényességének biztosítása.

A közigazgatás specifikumainak felsorolását még lehetne folytatni, de talán már az eddig kiemelték is alátámasztják, hogy a közigazgatás hatékonyságának, eredményességének fejlesztése az igazgatás általános problematikájától elkülönítő kutatásokat igényel.

2. A tudományos technikai forradalom hatása a közigazgatás fejlesztésére

A napjainkban lezajló tudományos technikai forradalom a társadalom minden területén gyökerében alakítja át az igazgatási folyamatokat és az igazgatási munka feltételeit. Korábban a tudomány és technika felhasználása (ennek egyik elemeként az igazgatás gépesítése) elsősorban a manufaktúrális igazgatás egyes elemeinek géprevitelét, mechanizálását jelentette. Ezzel szemben a tudományos-technikai forradalom olyan új lehetőségeket tárt fel, amelyek felhasználása az igazgatási folyamatok egészének felülvizsgálatát igénylik. Nem túlzás az az állítás, hogy a tudományos-technikai forradalom az igazgatásban és ezen belül a közigazgatásban is forradalmat hozott. Ez a sokak által „igazgatási forradalomnak” nevezett változás nemcsak az igazga-

tási szervezetek és tevékenység nagyfokú differenciálódását eredményezi, hanem minőségileg átformálja az igazgatási folyamatok összességét, átalakítja az igazgatás egész struktúráját és működését. Módosítja az igazgatás elé és az igazgatás által kitűzhető célokat, ennek megfelelően az igazgatás szervezetrendszerét, az egyes igazgatási szervezetek belső felépítését, a káderállomány összetételét, a vezetéssel szemben támasztott igényeket és általában a vezetés módszereit; új feltételeket teremt a döntési folyamatok, az információ, az ellenőrzés alakítására, megváltoztatja az igazgatási tevékenység technikai oldalait (értve ez alatt az eljárási folyamatokat és a gépi technikát.)

A fejlett országok tapasztalatai azt mutatják (ezt egyébként külön vizsgálatok is alátámasztják), hogy az új igazgatási technika által nyújtott lehetőségekre leggyorsabban a gazdaság, a gazdaságban lezajló szervezési folyamatok reagálnak. Általában a közigazgatás mintegy 10 - 15 éves elmarradással adaptálja a gazdaságban már kipróbált eszközöket. Emellett a közigazgatás, a közigazgatás országos méretekben egybekapcsolódó nagy szervezetrendszerei fokozottabban igénylik, hogy a bonyolultabb feladatok megoldására képes új technika a már korábban is adott lehetőségek felhasználására épüljön. Azaz: a közigazgatás fejlesztésében még erőteljesebb hangsúlyt kap a fokozatosság.

Kétségtelen, hogy nálunk ma még a gazdaság igazgatásának területén sem merítettük ki az új technika felhasználásának lehetőségeit. Az is közismert, hogy közigazgatásunk számos területén az elemi technikai feltételek biztosítása is probléma. Mindez azonban nem csökkenti, hanem külön aláhúzza a közigazgatás fejlesztésével összefüggő komplex tudományos kutatások jelentőségét.

3. A közigazgatásra irányuló kutatások nemzetközi és hazai helyzete

A közigazgatás szervezete és működése a múltban is, jelenleg is számos tudományág tárgya. Több olyan irányzat is ismeretes, mely azzal az igénnyel lépett fel, hogy egyetlen tudomány keretében fogja össze a közigazgatásra irányuló kutatásokat. Kezdetben a politika tudománya, illetve ennek egyik specializálódó ágazata, a közigazgatási politika, majd a korai szociológiai iskolák körében tapasztalható ilyen törekvés. Később hasonló tendenciák figyelhetők meg az ún. szervezési (igazgatástechnikai) diszciplínák részéről. (Ez az irányzat az igazgatás általános törvényszerűségeiből kiindulva — bizonyos egyoldalúsággal — a közigazgatást mint igazgatási nagyüzemet fogta fel, egyébként számos jelentős részeredménnyel gazdagította a közigazgatásra vonatkozó ismeretanyagot.) A két háború között a burzsoá államokban is és a Szovjetunióban is megjelentek olyan irányzatok, amelyek egyesíteni kívánták a korábbi törekvések célkitűzéseit. Ilyennek kell tekinteni pl.

a burzsoá államokban az ún. közigazgatástani iskolákat. Más alapokon ugyan, de hasonló módszertani megközelítéssel indult el a Szovjetunióban az ún. szovjet építés tudománya. A különböző irányzatokkal végig konkurrált az ún. jogi vagy állam- és jogtudományi irányzat, mely abból kiindulva, hogy a közigazgatás specifikuma egész szervezetének és tevékenységének jogi szabályozottsága — mindig a közigazgatás egész problematikáját átfogó irányzatként jelentkezett. Az állam- és jogtudományi irányzatok saját kutatási területükként kezelték (elsősorban a közjog, ill. az alkotmányjog, valamint a közigazgatási jogtudományokra támaszkodva) a közigazgatás összes jogi és politikai vonatkozásait, a közigazgatás egyéb oldalait tekintve pedig — részint segédtudományaikra támaszkodva — elsősorban az eredmények összesítését és adaptálását tekintették feladatuknak. A közjogi dogmatizmus, majd a normativista iskolák térhódításával az állam- és jogtudományi irányzatok szintetizáló jellege erősen gyengült.

Ma már meg lehet állapítani, hogy azok a törekvések, amelyek egyetlen közigazgatástudományba kívánták összefogni a közigazgatásra és ennek fejlesztésére irányuló kutatásokat — sehol sem jártak eredménnyel. Az igazgatási munka egyre növekvő differenciáltsága arra is figyelmeztet, hogy az ilyen törekvések a jövőben sem számíthatnak sikerre.

A jelenlegi helyzetet azzal lehetne jellemezni, hogy a fejlett országok általában a legkülönbözőbb társadalmi és technikai tudományágak területén egyaránt támogatják a közigazgatásra irányuló kutatásokat. A különböző tudományágak körében folyó kutatások eredményeit a gyakorlati politika foglalja egységbe részben az állam- és jogtudományok körébe eső elméleti kutatásokra, részben az államapparátusban működő elvi-igazgatási osztályokra, ill. az államapparátushoz kapcsolt, közvetlen gyakorlati igényeket szolgáló közigazgatási intézetekre támaszkodva. Olyan időszakokban, amikor a közigazgatás fejlesztése, ill. átszervezése különösen időszerűvé válik — esetenként erre a feladatra külön kijelölt tárcanélküli miniszter, kormánybiztos vagy kormány szintű (az elmélet és a gyakorlat szakembereit tömörítő) bizottságok gondozzák a közigazgatás-fejlesztési koncepciók kidolgozását és azok gyakorlati realizálását.

Ha a magyarországi helyzetet vizsgáljuk, szembetűnő, *a*) a kutatóbázis viszonylag leszűkített volta és *b*) a közigazgatási tárgyú kutatások támogatására hivatott centrumok hiánya.

Ami a kutatóbázist illeti: az egyes intézetekben, egyetemeken, minisztériumokban, főhatóságoknál folyó kutatások megfelelő személyi kapacitás és anyagi dotáció hiányában is jelentős segítséget nyújtottak a szocialista típusú közigazgatás alapjainak lerakásához. Értékes és nemzetközileg is elismert eredményeket mutatnak fel egy-egy részterületen. Kapacitásuk azonban ma már nem elegendő ahhoz, hogy megfeleljenek egy olyan átfogó tudományos program által támasztott igényeknek, mint a közigazgatás fejleszté-

sének komplex tudományos megalapozása. A számszerű adatokra egyébként a jelenlegi kutatói kapacitást vizsgálva még visszatérünk.

A közigazgatási tárgyú kutatások támogatására hivatott centrumok hiánya minden olyan tudományágat érint, amely megfelelő kérdésfeltevés és támogatás mellett jelentősen segíthetné a közigazgatás fejlesztését. Itt kell megemlíteni, hogy az államapparátusban csak most vannak kialakulóban azok az elvi osztályok és gyakorlati irányú közigazgatási intézetek, amelyek alkalmas csatornákká válhatnak a tudományos eredmények átvételében, másrészt megrendelőkként léphetnek fel a tudományos kutatások felé. Egyébként az államapparátus ilyen irányú fejlesztése, az igazgatási folyamatok elemzésére is képes elvi osztályok és intézetek funkcióinak meghatározása és tervszerű telepítésének kidolgozása már maga is a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozására irányuló kutatások feladata.

II.

A kutatási célok meghatározása

1. A kutatási célokról általában

A kutatás fő célkitűzése mindazoknak a tudományos megalapozott eljárásoknak, módszereknek, szervezeti formáknak és eszközöknek a feltárása és összegezése, amelyek az adott időszak általános nemzetközi níveljén állnak, és a hazai lehetőségek keretei között a közigazgatási munka hatékonyságának és célszerűségének növekedését eredményezik.

A fenti meghatározás érzékeltetni kívánta egyrészt azt, hogy a téma csak komplex módon, több tudományág művelőinek együttes együttműködésével oldható meg, másrészt azt, hogy időben nemcsak azért tölti ki a tervezett 15 évet, mert a téma kidolgozása ennyire munka- és időigényes, hanem azért is, mert a már kidolgozott témák állandó újradolgozását igénylik a rohamosan változó technikai, szervezési megoldások.

A fő feladat tárgy szerinti körülhatárolása már a bevezetőben felvázolt közigazgatási koncepcióra (az igazgatás és közigazgatás elhatárolása) épül. Eszerint a tervtanulmány a közigazgatást a közhatalmat gyakorló állami szervezet és tevékenység részeként szemléli, másrészt az állami szervezetet a társadalom politikai mechanizmusába ágyazva, a szélesebb értelemben felfogott politikai rendszer intézményeivel fennálló kapcsolataival együtt vizsgálja.

A kutatás fő területe a kormánynak alárendelt központi és helyi államigazgatási szervezet és annak tevékenysége. Legalábbis ez a terület áll a kutatások központjában. E tevékenység oldaláról közelítve kerülnek vizsgálat alá

részint az államigazgatásnál szélesebb állami szervezet, részint a társadalmi mechanizmus olyan elemei, amelyek közvetlenül hatnak az államigazgatási szervezetre. Ezek egy része egyébként a szélesebb értelemben felfogott közigazgatás része. Mint *határterületek* tartoznak a célzott kutatások keretébe az államszervezet nagy választott testületei — az Országgyűlés, a Népköztársaság Elnöki Tanácsa, a Kormány szerepe, jelentősége, munkájuk igazgatási oldalai (ideértve munkájuk és a közigazgatás közötti kapcsolat mindkét oldalát, azaz irányító, vezető tevékenységüket a közigazgatási szervezet irányában, valamint közigazgatás tevékenységének azokat az oldalait, amelyek mintegy a választott testületek eredményes és hatékony tevékenységének is előfeltételei) — továbbá a bírói és ügyészi szervezetnek az államigazgatással való összefüggései (szintén széles értelemben, tehát a kapcsolatok minden oldalával). Ezzel szemben kutatási főfeladat tárgya pl. a minisztériumok, általában a központi államigazgatási szervek, a tanácsok és igazgatási szerveik egész tevékenysége. Ez egyben azt is jelenti, hogy a helyi igazgatás területén is elsősorban a specifikus közigazgatási tevékenység áll a kutatások központjában. A vizsgálatok tehát nem fogják át a község-, illetve a város-politika, valamint a terület-fejlesztés, település-fejlesztés, település-struktúra alakítása stb. egész problematikáját. E problémaköröknek csak államigazgatási vetületei jelentkeznek a kutatási főirány keretei között. Ezen keresztül azonban a közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos megalapozása szükségszerűen betölt bizonyos koordinatív funkciót az említett nagy problémakörök vizsgálata irányában is. Ami a politikai mechanizmus nagy társadalmi szervezeteit illeti, ezek társadalmi szerepének, jelentőségének, általános funkcióinak vizsgálata nyilvánvalóan túlnő a kutatási főirány keretein. Ezek elsősorban a szocialista demokratizmus erősítését célzó kutatások (főirány) keretei közé tartoznak (amit tudomásunk szerint a Párt Társadalomtudományi Intézete gondoz). Másrészt nyilvánvalóan a közigazgatás fejlesztése során sem hagyhatók figyelmen kívül a társadalmi szervezetek munkájának azok a területei, amelyek közvetlen befolyással vannak, vagy közvetlenül kapcsolódnak az államigazgatási szervezet munkájához. Hasonlóan nem maradhatnak a kutatási területen kívül az államigazgatás ún. közvetlen demokratikus elemei (az állampolgárok közvetlen részvétele a közigazgatás feladatainak megoldásában), e közvetlen demokratikus formáknak az államigazgatási szervezettel fennálló kapcsolatai — megint csak széles értelemben.

Az anyagi műveleteket végző szervek (ideértve a termelő, elosztó, szolgáltató vállalatokat, a kulturális, szociális, egészségügyi stb. intézeteket) belső igazgatása kívül esik a kutatások tárgyán. Végül nem is annyira a kutatás területének, mint inkább a kutatás céljának pontosabb körülhatárolása érdekében (a kutatás, a vizsgálat területe ugyanis szélesebb, mint a kutatások célja) le kell szögezni, hogy a közigazgatás fejlesztésének komplex megalapozása mindenekelőtt a közigazgatás egésze számára általánosan jelentős elvi

szintű problémák megoldását célozza. A különböző szakigazgatási ágazatok speciális kérdéseire tehát nem ad közvetlen választ.

Mindez egyáltalán nem jelenti azt, hogy a vizsgálatok nem foghatják át a legjelentősebb ágazatokat — éppen az általános érdekű problémák megoldását kutatva. Az is valószínű, hogy a kutatások közvetlenül koncentrálhatók egy-egy — a fejlődés adott szakaszán — különösen fontossá vált ágazat sajátos igazgatási szervezeti kérdéseinek kidolgozására. A célkitűzések leszűkítése tehát csupán azt jelzi, hogy a közigazgatás nagyszámú ágazatában jelentkező speciális igazgatási-szervezeti kérdések közvetlen megoldása az egyes ágazatok feladata, amiben saját intézményekre támaszkodnak. Másrészt e problémák korszerű megoldásához is nélkülözhetetlen a javasolt kutatási főirány keretébe tartozó, a közigazgatás egésze számára jelentős témák kidolgozása.

Ami a fő feladat részletesebb bontását illeti, utalnunk kell arra, hogy a téma komplexitása mellett is szükséges az alapvető kérdések külön kiemelése és hangsúlyozása, ezt követeli meg a kutatás személyi és anyagi erőinek helyes felhasználásával szemben támasztott igény. A témák jellege — amint az később látható lesz — kettős. Első csoportjuk olyan általános kérdéseket ölel fel, amelyek a közigazgatás egész rendszerét érintik, amelyek megalapozó jelentőségűek. Ilyenek az A–K témák. A témák másik része (L–N) a közigazgatás egyes szintjeinek szervezeti felépítéséhez és működéséhez kapcsolódik.

Az egyes témákat igyekeztünk egymástól elhatárolni, másrészt figyelemmel voltunk arra is, hogy több olyan kérdés van, mely több összefüggésben és több aspektusból (jogi, szociológiai, szervezési stb.) is vizsgálandó (pl. döntési folyamatok): az ilyen jelentősebb kérdéseket mindegyik összefüggésben jelezzük. A konkrét elhatárolás a részletes kutatási tervek feladata lesz.

A kutatási feladatok számbavétele előtt még azt is hangsúlyozni kell, hogy a munka megkezdéséhez mindenekelőtt a rendelkezésre álló személyi és anyagi erőforrások pontos feltérképezése, a már megindult kutatások eredményeinek összegezése, a lehetőségek felderítése szükséges. Ezt a tulajdonképpen a témához nem lényegileg kapcsolódó feladatot mintegy a munka első fázisának is tekinthetjük.

2. A kutatási témák megnevezése

A) A társadalom, az állam és a közigazgatás.

Ebben a vonatkozásban mindenekelőtt az vizsgálandó, történetileg is, milyen társadalmi folyamatok, jelenségek és viszonyok kerültek általában a politikai rendezés szférájába, milyen tényezők hatására és milyen eszközök segítségével hatolt be a politika a társadalmi viszonyok újabb területére, milyen rendezési elvek, formák alakultak ki.

A második kérdés a politikának a társadalom különböző tevékenységi szférájába való behatolásából következően a közigazgatás „kiterjedése”. A politika „érdeklődése” ugyanis az egyes folyamatok, jelenségek iránt általában e folyamatok és jelenségek közigazgatási átfogására, rendezésére, szervezésére való törekvésben nyilvánul meg.

A harmadik kérdés a közigazgatási szervezet mint állami szervezetrendszer sajátos vonásainak, e sajátosságok változásának és a változást meghatározó tényezők vizsgálata.

A negyedik kérdés a közigazgatási szervezet közvetlen politikai kapcsolatainak felderítése.

B) *A közigazgatási szervezet mint társadalmi jelenség.*

Ebben a témakörben lényegében az államigazgatási szervnek mint szociológiai egységnek kutatása kerül előtérbe. (Tehát nem az egész államigazgatási szervezet mint szervezetrendszer, hanem egyes tipikus államigazgatási egységek.) Ezek a bizonyos fokig „klasszikus” szervezet-szociológiai vizsgálatok főleg a következő csomópontok körül alakíthatók ki:

a) a formális, a nem formális struktúra jelentősége az államigazgatási szervezetben. Ideértve a hierarchia problémáját is.

b) Az igazgatási szervezet információs rendszere.

c) A döntési folyamat problémái, nevezetesen

aa) az igazgatási és a csatlakozó közvetlen testületi szervezet jelentősége a döntésben;

bb) a jogszabály- és a diszkrecionális kereteket kitöltő belső szervezeti normák és elvárások jelentősége a döntésben;

cc) a döntés politikai összetevői.

C) *A jog és a közigazgatás*

A közigazgatás és a jog kapcsolatát eddig a közigazgatás egész szervezetének és tevékenységének jogi szabályozottsága, ennek alapján elsősorban a közigazgatás törvényességének garanciái oldaláról vizsgálták. A közigazgatás törvényességét biztosító korszerű intézmények fejlesztése és az ezzel kapcsolatos kérdések kidolgozása változatlanul jelentős, és e kutatási főirány keretei között gondozandó — ez azonban a közigazgatás és a jog kapcsolatának csak egyik oldalát jelenti. A jövőben jóval differenciáltabb kérdésfeltevés alapján kell vizsgálni részint a jog aktív szerepét az egyre inkább „szervező” közigazgatásra háruló feladatok megoldásában, részint a közigazgatás funkcióit és tevékenységét a jogrendszer egészének fejlesztésében. Mindebből következik, hogy a közigazgatás és a jog kapcsolata a jogalkotás, a jogalkalmazás, a jogkövetés és jogismerés egész mechanizmusát átfogja. Ennek során egyre inkább előtérbe kerül a csak a közigazgatási szervezeten belül ható ún. szervezési normák és a jogszabályok, ez utóbbiakon belül a csak az állam-szervezeten belül ható ún. reszort-jogszabályok (szakjog) és az állampolgár-

rokat is kötelező jogszabályok megkülönböztetésre. Az államszervezeten belül ható jogszabályok körében is perspektivikusan nő a differenciálás igénye éppen annak folytán, hogy egyre inkább előtérbe kerül az irányító közigazgatási szervezetek és az általuk irányított, anyagi műveleteket végző állami szervek fokozottabb megkülönböztetése, ez utóbbiak önállóságának növekedése, szervezeti és működési viszonyainak speciális szabályozása.

Végül jelezni kell azt is, hogy a közigazgatás és a jog kapcsolata minden vonatkozásban túlmutat a szűkebb értelemben vett ún. közigazgatási jog területén. A közigazgatás által alkalmazott anyagi jog ugyanis lényegében kiterjed a jogrendszer összes ágazataira, másrészt a közigazgatás formálója, alakítója a jogrendszer összes ágazataiba tartozó jogszabályoknak. Ezért az e témakörbe eső kutatásokban szükségképpen közre kell működniük az összes állam és jogtudományi ágazatoknak.

D) *A közigazgatás információs rendszere*

Az információs rendszer fejlesztésének jelentőségét elsősorban a gazdasági jellegű tevékenység területén ismerték fel. Népgazdasági, politikai szempontból ennél is jelentősebb a közigazgatás információ-rendszerének kiépítése. Az információs rendszer főbb kérdései: a közigazgatási tájékoztatási központ kiépítése, a közigazgatási információ-kezelés gépesítése.

A közigazgatási információ-kezelés gépesítése kétféle szempontból: egyrészt közigazgatási tevékenységhez, elsősorban a döntésekhez kapcsolatos információ-kezelés, másrészt a közigazgatási szervektől az állampolgárok számára adott információk kezelésével kapcsolatosan vizsgálható. A kutatásoknak ezen a területen már az elektronikus gépek alkalmazási lehetőségeire is figyelemmel kell lennie.

Emellett egvidejűleg szükség volna felmérni és a lehetőségekhez képest - elemezni azokat a gyakorlati megvalósításokat, amelyeket a gépesített információ-kezelés a közigazgatás egyes szakágazataiban hazánkban és a külföldön elért, s megvizsgálni azokat a területeket, ahol - nem csupán az alkalmazandó normával, hanem a jogszabály alkalmazásához szükséges ténybeli adatokkal kapcsolatban is - a gépesített információ-kezelés a közigazgatási döntések előkészítésében lehetséges, illetőleg célszerű. További lépés ezeknek a lehetőségeknek a gyakorlati megtervezésével, ill. egy később létrehozandó, összefüggő központi közigazgatási információs rendszerbe való beillesztésével kapcsolatos kérdések elemzése.

E) *A közigazgatási szervek cselekvése*

E témakör a közigazgatási szervek működésével összefüggő legáltalánosabb kérdések kutatását öleli fel jogi, szociológiai és pszichológiai szempontból, emellett külön figyelemmel van a szervezeten belüli és szervezeten kívüli hatásokra. Konkrét vizsgálati feladatként jelentkeznek különösen:

döntési folyamatok elemzése

- döntési hatáskörök telepítése
- a közigazgatási eljárás jogi és nem jogi elemei.

F) *A közigazgatás gépesítése és automatizálása*

Az igazgatási folyamatok gépesítése nem egyszerűen a „manufaktúrás” közigazgatás gépekre való áttételét jelenti. Külön vizsgálandók az igazgatási folyamatok gépesítésének és automatizálásának lehetőségei, valamint a gépesítés és automatizálás visszahatása a közigazgatás szervezetére, működésére (eljárásaira) általában a közigazgatás szervezetének, rendszerének struktúrája, az egyes szervezetek belső felépítésének (összetételének, személyi állományának) kialakítására. A közigazgatás területén az igazgatási folyamatok gépesítésének és automatizálásának külön vizsgálatát részint a kifelé irányuló hatás, részint az igazgatási szervezet szuperorganizációs jellege indokolja.

G) *A közigazgatási tevékenység mérésének és hatékonyságának problematikája*

E probléma lényegében az igazgatási szervezetek optimalizálásának alapkérdése. A kérdéskör az igazgatástudományok egyik legnehezebb kutatási területe. A közigazgatásban fokozza a nehézségeket az, hogy a szervezeten belüli hatások mellett elsősorban a szervezeten kívüli hatásokat kell előtérbe állítani. A tudományos kutatások feladata e területen az igazgatási szervezet belső tevékenységét és az igazgatott terület sajátosságait figyelembe vevő olyan egzakt mutatók kidolgozása, amelyek — legalábbis viszonylagos határok között — segítséget adhatnak mind a szervezeti felépítés struktúrájának, mind az egyes szervezetek nagyságrendjének és személyi összetételének meghatározásához.

H) *A közigazgatás személyi állománya, különös tekintettel a közigazgatási szervek típusaira*

A közigazgatás személyi állományával az irodalom ezideig főként általános politikai és munkajogi szempontból foglalkozott. A szocialista közigazgatási szolgálat azonban differenciált. A differenciálási igény több irányú. Alapvetően különböztetni kell politikai és szakmai (szakigazgatási funkciók) és szervezeti egységek között. Ennek megfelelően a közigazgatási szolgálatot ellátó állomány jellege is különböző.

Mind a politikai, mind a szakirányú állománnyal szemben vannak egyaránt fennálló, közös vagy általános igények vagy elvárások. Ezeket túl a különleges problémák és elvárások főként a szakirányú állománnyal szemben jelentkeznek. E problémák feltárása, feldolgozása és a megoldások realizálása a közigazgatás hatékonysága emelésének egyik alaptényezője. Ilyen probléma egyebek között a képesítési rendszer, az alkalmasság és a munkaintenzitás elemzése és szinten tartása, a választási, ill. kinevezési rendszer, a szolgálati státusz-rendszer és nem utolsósorban a korszerű bérrendszer, valamint az egyéb ösztönzők kimunkálása is.

I) *Az urbanizáció hatása a közigazgatásra*

A jelenkori világ egyik legszembetűnőbb jellemzője az urbanizáció. E problémának alapvetően két közigazgatási vonatkozása van.

Az urbanizáció összetett folyamat. Jelentős demográfiai, gazdasági - ipar-kereskedelem, szolgáltatás stb. -, továbbá szociológiai, műszaki és más változásokkal jár. E folyamatnak módszeres vizsgálata és a jelentkező problémák megoldása a közigazgatás folyamatos és intézményes közreműködését igénylik. A közigazgatás feladatát alapvetően tudományos módszerekkel oldhatja meg. Ez a körülmény, valamint az urbanizációval kapcsolatban kutatásokat végző intézmények koordinálása megfelelő igazgatási struktúra létrehozását igényli.

Az urbanizáció eredményeként a közigazgatási feladatok arányaikban változnak, sőt jelentős új feladatok is jelentkeznek. A közigazgatás e feladatainak kielégítését szolgáló apparátus viszonyaink között valójában spontánul formálódik. Ebből adódik, hogy a közigazgatás szervezeti és állományi fejlődése gyakran elmarad a tényleges szükségletek mögött, s indokolatlan feszültségek keletkeznek.

A közigazgatás fejlesztésének problémái mindkét vonatkozásban nemzetközi tapasztalatokra támaszkodó elemző kutatást igényelnek.

K) *A közigazgatás alakulása a szocializmus feltételei között*

A szocialista állam feltételei között a közigazgatás funkciója és társadalmi helyzete alapvetően megváltozott, és a jövőben is változik. A változást a közigazgatási szervek feladatai jelzik legszembetűnőbben. A feladatok végrehajtását biztosító közigazgatási szervezet azonban formáját és működési módszereit tekintve nagyrészt átvett, régi vonásokat tükröz. Ez egyben azt is jelenti, hogy a közigazgatási szervezeti formák és működési módszerek a szocializmus fejlődésével egyre kevésbé felelnek meg a társadalmi elvárásoknak, s hogy azok az elidegenedés és a bürokratikus nehézség veszélyeit hordozzák.

A feladat, szervezet és működési módszer egységben, de ugyanakkor a politikai viszonyok alapul vételével differenciált elemzése és tudományos feldolgozása megoldásra váró feladat. E téren ezideig vagy csak túl általános művek, cikkek és brossurák születtek, vagy pedig a kutatás egy-egy jelenség megvizsgálására és praktikus megoldására korlátozódott.

Az eredményes, a szocializmus célkitűzéseit jól realizáló közigazgatás, amelyben az elidegenedés veszélye a minimálisra csökkenthető, alapvető társadalmi érdek.

L) *Az államigazgatás központi irányítása*

1. Az államigazgatás kormányzati irányításának kérdései:

a) A legfelső államhatalmi szervek szerepe az államigazgatás központi szerveinek irányításában:

b) a Kormány irányító és koordináló tevékenysége.

2. A feladatok természetéből adódó munkamegosztás és államigazgatás központi szervezetében.

a) A központi államigazgatási szervezet tagozódása a feladatok jellege alapján;

b) az ágazati és funkcionális feladatokat ellátó szervek közötti hatás-körmegosztás és koordináció problémája.

M) *A helyi-területi igazgatással kapcsolatos problémakör*

E témakörben a *községek* korszerű igazgatási szervezetének kialakítására, a *városok és vonzáskörzetük* igazgatásának problémáira, valamint a *megyék* területfejlesztési irányító-koordináló funkciójának érvényesülésére indokolt a különböző jellegű kutatásokat összpontosítani.

a) *A községi igazgatási szervezet* korszerűsítése ma minden ország igazgatásának egyik alapp problémája. Lényegében a lakossággal közvetlen kapcsolatban levő, legszélesebb igazgatási hálózat perspektivikus fejlesztéséről van szó, amit a társadalmi-gazdasági fejlődés, az igazgatással szemben megnövekedett igények tűztek napirendre.

b) Külön tanulmányozandó fontos témakör a városok és vonzáskörzetük igazgatásának összetett szervezeti működési problémája. A hazai településhálózat fejlesztésében mintegy 100–110-es nagyságrendben kialakuló várossal számolnak 2–3 évtizeden belül. Ez a tendencia új oldalról veti fel nemcsak a jelenleg hasonló nagyságrendben mozgó járások helyzetét, hanem a városok és vonzáskörzetükbe tartozó községek, falvak jövőbeni kapcsolatainak szervezeti-igazgatási problémáinak rendezését is.

A városigazgatás témakörében külön tanulmányozandó fontos problémát jelent az ún. *nagyvárosok, városi agglomerációk* igazgatása.

c) A községi és városi igazgatás önállóságának fejlődése, a központi kormányzati irányítás hatékonyságának növelése, valamint a növekvő jelentőségű területfejlesztési és szolgáltatási feladatok koordinált ellátása a *megyei igazgatási szervezet* és tevékenység lényeges átalakításával jár együtt. A megyék igazgatási szervezetére háruló feladatok olyan új követelményeket támasztanak, amelyek ellátása az igazgatási szervezet sokoldalú tudományos vizsgálatát igényli.

N) *A regionális problémák és a közigazgatás*

A területi tervezés jelentőségének növekedése, a településhálózat hosszútávú fejlesztése, a nagyobb beruházások, az ipari létesítmények telepítése, valamint általában a tervszerű területfejlesztés kérdéseinek előtérbe kerülése egyre növekvő mértékben vetik fel az ún. regionális (a jelenlegi megyei egységeken is) túlmutató problémákat. A gazdasági és szociológiai kutatások már ma is több vonatkozásban utalnak a kérdéskör politikai jelentőségére. Perspektivikusan felmerülhet a regionalizmus esetleges közigazgatási vetületeinek

kidolgozása. Ebből kiindulva elképzelhető, hogy kutatások induljanak egy jól körülhatárolható tájegység említett problémáinak feltárására. E vizsgálat során azonban különösen hangsúlyozni kell a gazdasági, szociológiai, igazgatási-szervezési megközelítés komplexitását.

III.

A kutatási tevékenység ütemezése

1. A kutatás ütemezése az 1971—1985-ös tervidőszakra

A tizenöt éves időszak folyamán a kutatásokra ténylegesen ráfordított anyagi és személyi kapacitás arányában oldható meg a kutatási főirány. Az egyes feladatok rangsorolása elvi szempontból is lehetetlen. A közigazgatás fejlesztése ugyanis csak a fentebb vázolt feladatok együttes, összehangolt megoldásával képzelhető el.

2. A kutatás ütemezése az 1971—1975-ös tervidőszakra

Első feladat a tájékoztatás rendszerének kidolgozása és megszervezése: Ami magát a kutatási program megvalósítását illeti, az öt év folyamán:

- el kell készíteni a hazai közigazgatás topográfiáját,
- fel kell mérni és összegezni a közigazgatás-tudomány új irányzatait,
- összehasonlító alapon fel kell tárnai a közigazgatás központi irányításának rendszerét, komplex kutatásokkal fel kell tárnai egy igazgatási ágazat szervezetrendszerét és funkcióit,
- el kell végezni a regionális igazgatás problémái címmel C. alatt előirányzott vizsgálatokat,
- megalapozó kutatásokat és vizsgálatokat kell végezni a közigazgatási tevékenység mérésével és hatékonyságával összefüggő (G.) témakörben,
- előzetes vizsgálatokkal és a legidősebb részproblémák megoldásával elő kell készíteni minden tématerületen a távlati kutatási feladatok megoldását.

IV.

A kutatási tevékenység megoldásában közreműködő tudományos szervek, intézmények

1. A távlati kutatási terv kidolgozása közelebbről a következő tudományágak közreműködését igényli:

- állam- és jogtudományok,
- szervezés- és igazgatástudományok,
- szociológia,

- pszichológia,
- közgazdaságtudományok,
- kibernetika,
- gazdasági földrajz,
- statisztika,
- demográfia.

2. Fentiekből következik, hogy a téma kidolgozásában érdekelték mindazok az intézetek, amelyekben a megjelölt kutatások folynak. Pontosabban:

Akadémiai intézmények;

- Állam- és Jogtudományi Intézet,
- Ipari Kutató Csoport,
- Szociológiai Kutató Intézet,
- Pszichológiai Kutató Csoport,
- Közgazdaságtudományi Intézet
- Automatizálási és Számítástechnikai Intézet
- Földrajztudományi Intézet

Nem akadémiai intézmények:

- a tudományegyetemek állam- és jogtudományi karainak államjogi, államigazgatási jogi, állam- és jogelméleti tanszékei,
- Közgazdaságtudományi Egyetem,
- a minisztériumok szervezési intézetei, központjai,
- PM Ügyviteli Intézete,
- Tanácsakadémiai Tanácsigazgatási Szervezési Intézete,
- Építésügyi Min. Településtudományi Intézete,
- Demográfiai Kutató Csoport,
- Statisztikai Hivatal.
- PM Államigazgatási Szervező Intézete.

V.

A kutatások személyi és anyagi feltételei

1. *A kutatások jelenlegi személyi és anyagi kapacitása.*

A kutatások személyi és anyagi kapacitása külön vizsgálándó

a) az egyetemeken és a Magyar Tudományos Akadémia intézeteinél, valamint

b) a közigazgatás szervezetéhez kapcsolódó munkahelyeken, ill. intézeteknél.

a) Az egyetemeken elsősorban az Állam- és Jogtudományi Karok államjogi, államigazgatási jogi, pénzügyi jogi, valamint állam- és jogelméleti tanszékein, az akadémiai kutató intézetek közül elsősorban, az Állam- és Jogtudományi Intézet és a Szociológiai Kutató Csoport területén folynak a kutatási főirány keretébe eső (vagy legalábbis számbavehető, a kutatási

főirány profiljának megfelelő) kutatások. A jelzett témakörökben az egyetemeken Állam- és Jogtudományi Karain mintegy 40 kutatással is foglalkozó oktatóval, az Állam- és Jogtudományi Intézetben és a Szociológiai Kutató Csoportnál mintegy 10–12 kutatóval lehet számolni. Ez a *tényleges kutatási kapacitást számítva összesen mintegy 25 kutatót jelent. Az anyagi ráfordítások* nagyban-egészében egyeznek a társadalomtudományok területén egy kutatóra eső átlagos összegekkel.

Már itt is jelezni kell, hogy a kutatási főirány elfogadása esetén a főirány keretébe tartozó témák kutatására a jelenlegi kutató és oktató állományból további kapacitás is koncentrálható. Ez mintegy *további 10 kutató kapacitását jelentheti.*

b) Jóval nehezebb a jelzett témakörökhöz kapcsolódó kutatásokban érdekelt kutatási kapacitás — akár csak becslésszerű — meghatározása a közigazgatás szervezetéhez kapcsolódó munkahelyeken és intézeteknél. Számos központi államigazgatási szervnél vannak olyan elvi osztályok, ahol a gyakorlat közvetlen szükségletei alapján a jelzett témakörök keretében is értékelhető vizsgálatok folynak. Ugyancsak folynak hasonló vizsgálatok egyes, a tárcák alá tartozó gazdasági és szervezési intézetekben. Külön kiemelkedő a Tanácsakadémia Tanácsigazgatási Szervezési Intézete, melynek tevékenysége több vonatkozásban kapcsolódik a kutatási főirány egyes témáihoz. A kutatási kapacitás meghatározásánál azt is figyelembe kell venni, hogy a közigazgatás szervezetéhez kapcsolódó intézményeken belül folyó vizsgálatok többnyire közvetlenül gyakorlati, ill. kifejezetten ágazati jellegű problémák megoldását célozzák. Mindezeket egybevetve a közigazgatás szervezetéhez kapcsolódó munkahelyeken is mintegy 20–25 főre becsülhető a kutatási főirány szempontjából értékelhető kutatási kapacitás.

2. Fejlesztés 1971–75. között.

a) Elsődleges feladat a *közigazgatási szakkönyvtár és tájékoztatási (dokumentációs) központ* kialakítása. (Ennek valószínű bázisa az Országgyűlési Könyvtár.) A vonatkozó irodalom volumenének és a feldolgozási költségek becslése alapján az évi költségek mintegy 1,5 millióra tehetők. Számolni kell azonban azzal, hogy ennek nagyobb része visszatérül — a nyújtott szolgáltatásokért kapott befizetésekből.

b) Az egyetemeken és az MTA kutató intézeteinél a *kutatói létszám fejlesztésében* öt év alatt mintegy 15–20 új kutatói hely fokozatos megnyitásával lehet számolni. (A jelenlegi kutatói létszámot figyelembe véve reálisan maximum 15–20 új kutató kiképzése irányozható elő.) Ennek költségei, a státusok fokozatos megnyílását, egy-egy kutatói hely átlagos költségeit és a képzéshez szükséges, viszonylag költségesebb tanulmányutakat is számítva, 5 év alatt mintegy 6–8 millió forintba tehetők. (Itt csak az akadémiai és egyetemi kutatóhelyeken jelentkezett fejlesztési igényekkel számoltunk.)

Évente hozzávetőlegesen 1 millió forint (az ötéves ciklus vége felé növekvő felhasználással) irányozható elő reálisan *ténykutatásokra, összehasonlító vizsgálatokra, szociológiai felmérésre és a gyűjtött anyagok feldolgozására, esetenként közzétételre.*

A könyvbeszerzéssel kapcsolatos igények növekedését a kutatási főirányhoz kapcsolódva az egyetemeken és az MTA kutató intézeteinél külön nem vettük fel. Ez részben a közigazgatási báziskönyvtár kialakításával nyer megoldást, részben az általános és az intézeteknél, valamint egyetemekenél egyaránt jelentkező könyvtárfejlesztés keretében oldható meg. Ami a műszerezettséget illeti, a kutatási főirány keretében külön igényt nem szükséges jelezni, mivel azok részint a közigazgatás szervezetében már rendelkezésre álló, részint az ugyancsak a közigazgatás szervezetében egyébként is fejlesztendő bázison kielégíthetők.

c) A közigazgatáshoz közvetlenül kapcsolódó kutatási kapacitás fejlesztésének költségigénye nem tartozik a kutatási főirány keretei közé. Ez már magának a közigazgatás közvetlen fejlesztésének területére esik. A közigazgatás szervezetében elhelyezkedő elvi osztályok, kutató csoportok, intézetek további fejlődésük során is elsősorban a közigazgatás közvetlen gyakorlati igényeit hivatottak szolgálni, mintegy a közigazgatás különböző szintű irányításának, vezetésének eszközeiként. Számolni lehet azonban azzal, hogy jelzett alapfunkciónk túl a jövőben a jelenleginél fokozottabban vehetnek részt a főirány keretébe tartozó és a közigazgatás fejlesztésének tudományos megalapozását általában szolgáló témák kidolgozásában.

Ami egyébként a közigazgatáshoz közvetlenül kapcsolódó elvi osztályok, intézetek fejlődési tendenciáit illeti: az első 5 évben számolni lehet a közigazgatás összes ágazati főszerveinél olyan elvi részlegek, osztályok (esetenként kutató csoportok, ill. intézetek) kialakulásával, amelyek jelentősen hozzájárulnak az egyes igazgatási ágazatok speciális problémáinak megoldásához. Emellett a fejlett országok tapasztalatai alapján reálisan lehet számolni néhány regionális, ill. területi intézmény kialakulásával. Így pl. valószínű, hogy a fővárosi tanács, továbbá a nagy centrumok (Szeged, Pécs, Miskolc, Debrecen) megyei vagy városi apparátusában is létre kell hozni olyan elvi és módszertani részleget, amelyek közvetlenül foglalkozhatnak (mintegy a megyei, ill. városi vezetés eszközeiként) a helyi és területi igazgatás időszerű és perspektivikus problémáival.

Ilyen elvi részlegek kialakítása nem jár együtt szükségképpen új létszám- és költségigényekkel. Ezek nagy része az apparátus jelenlegi szervezetéből és létszámából is megoldható, illetve kikülöníthető.

d) A bizonytalansági tényezőket is figyelembe véve az 1971–75. közötti időszakban a kutatási főirány fejlesztési költség-kihátásai mintegy 18–20 millióra tehetők.

3. Fejlesztés 1975–85. között.

A ráfordítások nagyságrendje igen nehezen becsülhető, inkább a célkitűzések fogalmazhatók meg.

Az 1975–85. közötti időszakban folyamatosan működik a közigazgatási szakkönyvtár és tájékoztatási központ.

A kutatók létszáma a jelenleginek mintegy négyszeresére nő, kiépül a közigazgatási elvi igazgatási osztályok, ill. intézetek hálózata, folyamatossá válnak a tényvizsgálatok.

VI.

Nemzetközi együttműködés

A téma kidolgozásában jelentős mértékben támaszkodhatunk a szocialista országokban nemrégén megindult kutatásokra. A szocialista közigazgatás általános vonásait, a közigazgatástudomány új kutatási irányzatait, a közigazgatási munka gépesítés- és automatizálási lehetőségei vizsgáló témák kidolgozása alig képzelhető el a szocialista országok — különösen a Szovjetunió — megfelelő intézményeivel kötött együttműködési megállapodás nélkül.

Egyes rész kérdések kidolgozásában célszerű olyan kapitalista ország intézményével is együttműködni, ahol az adott téma kutatásában nemzetközileg is élen járnak.

A SZOCIALISTA VÁLLALAT

TERVTANULMÁNY*

1. A kutatási főirány célja, tudományos és társadalmi jelentősége

1.1 A főirány keretében mindenekelőtt népgazdaságunk különböző ágaiban — az iparban, az építőiparban, a közlekedésben, a mezőgazdaságban, a kereskedelemben, a kommunális és szolgáltatói szférában — működő állami vállalatok és szövetkezetek *gyakorlatát* kell tanulmányozni. Ezen kívül azonban szükséges feldolgozni más országok — elsősorban a szocialista országok — vállalataira vonatkozó tudományos igényű vizsgálódás eredményeit is. A cél az, hogy módszeres ténymegfigyelések, a tapasztalatok elemzése és a fejlődési tendenciák prognosztizálása útján feltárják a szocialista vállalat általános és speciális jellemzőit, hogy *bizonyított következtetéseket* vonjanak le működési elveikre, struktúrájuk és fejlődésük törvényszerűségeire nézve, s végül hogy ezáltal a kormányzati és a helyi irányítás, valamint a vezető- és szakemberképzés számára használható tartalmi megoldásokat, hatékonyság-fokozó módszertani és szervezési ajánlásokat nyújtsanak.

A valóságfeltáró kutatómunkával szoros egységben marxista kritikai elemzését kell adni a különféle tudományterületeken jelentkező hazai és külföldi, szocialista és polgári vállalatelméleti irányzatoknak, részint a gyakorlatból levont és verifikált következtetések ideológiai háttérének megalapozása, részint az e téren fellépő antimarxista, nem-marxista nézetekkel szembeni eszmei harc tudományos eszközeinek erősítése végett.

* Az érintett tudományos intézmények és főhatóságok hosszabb előkészítő munkája után a Minisztertanács 1012/1972. (IV. 27.) számú határozatában (Magyar Közlöny, 1972. 33. sz.) jóváhagyta az 1971—1985. közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási tervet (OTTKT). Ebben országos szintű kutatási főirányként szerepel *Az állami vállalat* c. téma is. A téma felelőse a Magyar Tudományos Akadémia főtitkára, ill. mint koordináló bázisintézmény a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem. Az OTTKT tervtémáira — így erre a témára nézve is — ún. tervtanulmányok készültek. A tervtanulmányok körvonalazzák azokat a tudományos és gyakorlati megfontolásokat, amelyek a témának ilyen kiemelt kutatását indokolják. A tervtanulmányok továbbá vázolják a téma fontosabb résztémáit, valamint felvázolják azokat a kutatási és szervezési elképzeléseket, amelyek megvalósításával a különböző résztvevő intézmények a kutatási feladatokat a felelős intézet koordinálása mellett megoldani tervezik. A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának profiljába tartozó tervtanulmányokat az Osztályülés is megvitatta, és úgy határozott, hogy az általános információ és a kutatások jobb szervezése érdekében a tervtanulmányokat — a megfelelő intézet hozzájárulásával és szerkesztésében — a *Gazdaság- és Jogtudományban* közlésezi. Jelen tanulmány a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen, Szabó Kálmán professzor irányításával és szerkesztésében készült.

1.2 A kutatási főirány keretében végzendő tudományos alkotómunka *társadalmi fontosságát* kiváltképp *magának a vizsgálandó kategóriának a szocialista társadalom egész mozgásában játszott tényleges szerepe határozza meg*. Közlebről nézve:

a) A vállalatok (most és a továbbiakban ide értve a különféle termelői, kereskedelmi és fogyasztási szövetkezeteket is) a szocialista *népgazdaság alap-egységei*. Nagyobb részt és legfontosabb elemeiket tekintve bennük összpontosulnak az ország *anyagi és emberi termelőerői*, általuk valósul meg az anyagi javak és szolgáltatások bővített újratermelése és képződnek a gazdaságon kívüli szektorok — a kultúra, a tudomány, az egészségügy, az államigazgatás és a fegyveres testületek ellátását, a lakosság életszínvonalának rendszeres növelését szolgáló források. A vállalatok tevékenységén, aktivitásán nagymértékben múlik, hogy milyen gyorsan hatolnak be a gyakorlatba a tudomány és a technika modern vívmányai, válik hatékonyabbá, szerkezetében és működésében versenyképesebbé népgazdaságunk, realizálódnak az anyagi és a kulturális jólét emelésére irányuló céljaink.

b) A vállalatok a szocialista *társadalmi-termelési viszonyok* fontos hordozói. Az anyagi értékek általuk megvalósított újratermelés során ugyanis a bennük tevékenykedő emberek és emberi kollektívák egymás közti termelési viszonyai realizálódnak, amelyek társadalmunk egész felépítményére, a jogi, a politikai, morális és tudati stb. szféra állapotára és alakulására meghatározó módon gyakorolnak befolyást. Ennélfogva a vállalati működés hatékonyabbá tétele, a kollektívákon belüli emberi viszonyok szocialista kritériumainak erősödésével egybekapcsolt korszerűsítése jelenti egyik zálogát a szocialista tulajdonviszonyokban rejlő hajtóerők szabadabb kibontakoztatásának, s egyáltalán a szocialista társadalom teljes felépítéséhez szükséges egyéb feltételek kifejlesztésének.

c) Az a mechanizmus, amely szerint a vállalataink működése és fejlődése végbemegy, szerves részét, *fontos láncszemét* képezi szocialista *tervgazdálkodásunk rendszerének*. A gazdasági reform lényegéhez tartoznak azok a változások, amelyek a vállalati gazdálkodás önállósághoz jutásával, központi szabályozással befolyásolt környezetük megváltozásával bekövetkeznek. Az általános gazdasági helyzet és a gazdaságpolitika természetesen továbbra is elsődleges meghatározó a vállalati gazdálkodás alakulását illetően. Ez azonban nem zárja ki, hanem feltételezi vállalataink arra irányuló önálló kezdeményezéseit, hogy felzárkózzanak a fejlődés támasztotta új és magasabb követelményekhez. Nem utolsósorban tehát a vállalati vezetés és szervezés, valamint alkotómunka megjavításán, illetve színvonalán múlik az, hogy milyen következetességgel tud teljesülni az intenzív fejlődésre való rátérést, gazdaságunk modernizálását, világpiacon versenyképességét, integrációs készségét, s általában a dinamikus egyensúlyban történő hatékony növekedést célzó gazdaságpolitikánk.

1.3 A kutatási főirány országos szinten szervezett eredményes realizálása — ismereteink mai fokáról nézve -- a következők miatt bírhat *tudományos jelentőséggel*:

a) A hazai kutatások nagymértékben hozzájárulhatnak a szocialista *vállalat* politikai gazdaságtani *kategóriájának*, valamint egy vállalati gazdaságtan kidolgozásához s egyáltalán a vállalattal kapcsolatos jog, szociológiai, szociálpszichológiai stb. *társadalomtudományi elméletek* marxista megalapozásához. Ezáltal a marxista társadalomtudomány egyik leginkább elhanyagolt területén következhetne be pozitív felgyorsulás.

Az elhanyagoltság okai nagyrészt történeti eredetűek; de az elmaradás behozása legalább oly erőteljes történelmi szükségesség. Az okok összefüggenek egyrészt azzal, hogy tőkés viszonyok közt a marxista kutatásnak nem lehetett célja a vállalati gazdálkodás gyakorlati szükségleteinek szolgálata; ez a szerep a polgári tanok művelőire hárult. Kapcsolatosak másrészt az átmeneti időszak, az extenzív iparfejlesztés körülményeivel, amelyek fölöttébb szűkre korlátozták a vállalatok hatáskörét, s általa gazdálkodásuk folytonos racionalizálásának, irányításuk tudományos megalapozásának belső igényét is.

Most viszont az igény valamennyi szocialista országban négyzetre emelten jelentkezik. De ezzel a marxista vállalatelmélet felfejlesztésének szükségessége is, olyan fokra, hogy képessé váljon a polgári elméletekkel való hatásosabb konfrontációra, valamint sajátos módszertani fegyvertárának kiépítésére, melynek során a polgári kutatások valóban tudományos és viszonyainkra alkalmazható eredményeinek adaptálása csakúgy, mint apologetikus tételeik cáfolata egyaránt megtörténhet.

b) A kutatási főirány realizálásával elérhetnénk az országban jelenleg nagyon sok helyen és számos tudományágban egymástól elszigetelten, gyakran egyénileg — folyó vállalati kutatások nagyrészt a gyakorlat legégetőbb és tudományosan sem megoldott feladataira való *tervszerű ráállítást* és a széles körű *tudományos kooperációban* rejlő előnyök hasznosítását a hatékonyabb vállalati tevékenység és a korszerűbb működési formák megalapozására.

Fokozatosan megszüntethető volna a jelenlegi állapot, amelyre eléggé jellemző, hogy a kutatás a maga sajátos általánosítható és közlési eszközeivel nem segíti az egyik vállalat, az egyik ágazat, az egyik szektor pozitív tapasztalatainak, sikeres megoldásainak elterjesztését a másokban; nem szembeesíti az egyik tudományterület művelőinek következtetéseit a másik tudományterület megállapításaival; hiányzik a sokféle kisebb, nem egyszer gyakorlatban is ellenőrzött értékes részeredmény elemző összegezése, s egyáltalán a kommunikáció az egymástól függetlenül folyó hazai kutatásokról éppenúgy, mint a témakört érintő bőséges nemzetközi szakirodalom tartalmazta tudományos fejleményekről.

A fenálló helyzet e fogyasztékosságainak megszüntetésével tehát a tudományosan bizonyított diszciplináris és interdiszciplináris törvényszerűségek, történetileg igazolt elméleti általánosítások, s elterjedtebb gyakorlati alkalmazhatóságuk számára nyithatnak szélesebb utat.

2. Kutatási irányok az 1971—1985. évekre terjedő időszakra

A főirányhoz sorolható megoldásra váró problémák száma és súlya olyan nagy, hogy kutatásaik orientálása, anyagi és erkölcsi támogatásuknak bizonyos koncentrációja végett mindenképpen szükség van közülük a legfontosabbak *kiemelésére*.

A másfél évtizedre szóló kutatási irányok meghatározásánál néhány reális korlátozó tényvel és célracionális szemponttal kellett számolnunk.

2.1 A vállalati kutatások meglehetősen *költség- és munkaigényesek*, mivel nem nélkülözhetik a konkrét gyakorlati megfigyeléseket és széles körű *empirikus* felvételeket, esetleges kísérletezéseket.

2.2 A már érintett, erősen interdiszciplináris jellegüknél fogva e kutatások összehangolása, eredményeinek általánosítása igen *komoly koordinációt és elméleti összegező munkát* követel. E körülményekben rejlő korlátokhoz kell hozzáigazítani tehát a vállalható feladatok számát és jellegét.

2.3 A gyakorlat által felvetődő igényeknek azon tartományai közül igyekeztünk a kutatási irányokat kiválasztani, amelyek, mai ismereteink szerint, az előttünk álló másfél évtizedes szakaszon szinte *valamennyi* szektorban, ágazatban működő *vállalatnak* valószínűleg egyaránt *tartós* gondját, tipikus problémáját tükrözik. A kutatási irányok illetően meghatározása teszi lehetővé azt, hogy a kiemelés dacára is építeni lehessen a tradicionálisan ágazatonkénti vizsgálatokban (ipar, építőipar, mezőgazdaság, kereskedelem, közlekedés, pénz- és hitelügy stb. terén) jártas kutatóerőkre.

2.4 Az a szempont vezetett továbbá, hogy a javasolt irányok matematikája alapvetően *gazdaságtani* maradjon, tehát hogy gerincét gazdasági jellegű kutatások képezhessék, oly módon azonban, hogy lehetőleg valamennyi kutatási irány keretein belül — önállóítható témakörökkel és sok ponthoz intenzíven kapcsolódva — tág tere lehessen a *jogtudomány, a szociológia, az alkalmazott matematika, a rendszermélelet, a vezetés- és szervezéselmélet*, itt-ott a pszichológia, a gazdaságtörténet stb. művelői számára.

2.5 Lehetőleg *nem nagy számban* javasolunk kutatási irányokat, azokat azonban *olyan jelleggel*, hogy a kereteik közt végzendő kutatók *szoros együttműködése*, eredményeik kölcsönös felhasználása könnyen megvalósulhasson; valamint *elégge széles skálával* ahhoz, hogy nagy valószínűséggel alkalmasaknak bizonyuljanak ma még talán meg sem fogalmazható, de öt-tíz év múltán aktuálissá váló, igen lényeges kutatási feladatok szerves befogadására.

2.6 Az említett körülményekből és szempontokból kiindulva, az egész témakört alaposan végiggondolva és a problémák tényleges súlyát mérlegelve,

a főirányon belül öt kutatási irányt javasolunk kijelölni a 15 éves tudományos tervben.

a) Első kutatási irány: *A társadalmi tulajdon és a szocialista vállalat.*

A marxista tulajdonelmélet a szocialista országok történeti tapasztalatai alapján több ponton konkrét kidolgozást, tudományos elmélyítést kíván. E pontok között a legsarkalatosabb, amely körül nemzetközileg is nagy hullámokat verő viták folynak, éppen az a mód, ahogyan a munkaerő a szocializmusban a társadalmi termelőeszközökhöz kapcsolódik, és egyáltalán milyen a munkában elfoglalt helyzete, és amilyenek ott a funkciói. Mivel a munkások kapcsolódása a termelőeszközökhöz mint sajátjukhoz közvetlenül vállalatukkal való munkaviszonyuk révén realizálódik, e kérdések tudományos tisztázása — ennek során a vállalat szocialista jellemzőinek és általános vonásainak kidolgozása — előmozdíthatja a nemzetközi vitákba való alkotó részvételünket. Egyúttal azonban konkrét segítséget is nyújtana mind a tulajdonelmélet gyakorlati alkalmazásának, mind a vállalati viszonyok és tevékenység fejlesztését direkte szolgáló kutatásoknak.

Ily módon az ez irányban végzendő alap kutatások kettősen is közvetítő szerepet játszanának. Egyfelől a többi — főként alkalmazott jellegű — vállalati kutatás eredményeinek elméleti általánosítása révén, másfelől az egész kutatási főirány és más kutatási főirányok (pl. bizonyos makroökonomiai kutatások) közötti kontaktus tartásával.

b) Második kutatási irány: *Vállalati irányítás és szervezés.*

A vállalatokon belüli hatáskörök és a vezetői tevékenységek, valamint az érdekeltségi és információs rendszer ésszerű kiépítése égető gyakorlati feladat; de előre látható, hogy még hosszú ideig az is marad.

A műszaki fejlesztés, a gazdasági hatékonyság csakúgy, mint a munkahelyi demokrácia és a légkör ügye jelentős mértékben azon múlik, mennyire javul a vállalati irányítás és szervező tevékenység megalapozottsága, mennyire tud lépést tartani a vezetés a korszerűség követelményeivel. E kutatásoknak lehetőség szerint el kell jutniuk ama törvényszerűségekhez, működési elvekhez, amelyek a szocialista vállalatok technikai, szervezeti, pénzügyi és szociológiai fejlődését meghatározzák, ésszerű funkcionálásukat biztosítják. De kidolgozandók a vállalatok tevékenységét, belső viszonyait és külső kapcsolatait javító eszközök, módszerek is.

c) Harmadik kutatási irány: *Vállalati munkaerőgazdálkodás és munka-viszonyok.*

A létszám-bővítés népgazdasági lehetőségeinek mérséklődése, egyáltalán a növekedés intenzív módszereinek elsődlegessé válása az előttünk álló szakaszban kényszerítőleg teszi szükségessé azt, hogy a vállalatok munkaügyi és személyzeti tevékenységében minőségi változás következék be. A korszerű munkaerőgazdálkodásnak vállalataink érdemi feladatává kell válnia, hiszen ez az emberi egészség óvásának, képességei sokoldalú fejlesztésének, a munka-

termelékenység növelésének egyik legfontosabb eszköze. Ennélfogva e témakörrel kapcsolatos gyakorlati kérdések kutatása is újfajta, legtöbbször interdiszciplináris (pszichofiziológiai, szociológiai, munkajogi) megközelítést igényel.

d) Negyedik kutatási irány: *A vállalati kereskedelmi funkciók fejlesztése.*

Népgazdaságunkat nagy veszteségek érik amiatt, mert a vállalatok piaci ismeretei hiányosak, lassan alkalmazkodnak a szükségletek módosulásaihoz, kiforratlanok kooperációs kapcsolataik és a versengés szocialista magatartásformái. E gazdasági, jogi, szociológiai, szociálpszichológiai kutatásoknak olyan támpontok nyújtására kell irányulniok, melyekre támaszkodva vállalataink egyre képesebbé válnak arra, hogy fejlesztő, termelő és forgalmazó tevékenységükkel állandóan és rugalmasan alkalmazkodjanak a lakosság, a közületek, a termelők belső piaci és a világpaci szükségletváltozásainak objektív tendenciáihoz.

e) Ötödik kutatási irány: *A vállalati alapok optimális kihasználása és fejlesztése.*

A népgazdasági alapok és ezen belül a vállalati alapok hatékonyságának fokozása társadalmi előrehaladásunk egyik legfontosabb feltétele. A hatékonyság javításában a vállalati szintű döntéseknek és tevékenységeknek is alapvető szerepet kell játszaniuk. Ugyanakkor ma az a jellemző, hogy vállalataink többségénél a vezetés egyik leggyengébb pontja a fejlesztési és üzletpolitikai koncepciók, a távlati tervezés hiánya, illetve hogy ezek gyakran nélkülözik a szakszerű megalapozottságot. A helyzet megfordításának, később pedig e vállalati funkció állandó továbbberősítésének szükségessége megkívánja az ez irányú tudományos szolgáltatás kiépítését és eddigiekhez képest e kutatásokban az újszerű, a sokoldalú (műszaki-gazdasági, szervezéstani és prognosztikai) megközelítést.

3. A kutatási irányok tematikai vázlat az 1971 -75. évekre

A kutatási főirány első középtávú szakaszára nézve nem látszott indokoltnak szűkíteni vagy bővíteni az előbbi (2.) pontban hosszú távra kiemelni javasolt kutatási irányok számát. Fontosnak tartottuk viszont az egyes kutatási irányok témaköreinek körülhatárolását s így lényegében a hosszú távon lehetséges kutatási témák számának csökkentését. Arra törekedtünk, hogy a gyakorlat és az elmélet számára leglényegesebb problémaköröket ragadjuk ki, a témakörökön belül pedig arra, hogy a kutatásokat ne általánosságban orientáljuk, hanem lehetőleg *konkrét kérdésekként* megfogalmazott feladatokra, serkentve a vizsgálatok és koordinálások célra irányultságát.

A kutatási irányok témaköreire és tematikájára vonatkozó javaslatunk a következő:

3.1 A társadalmi tulajdon és a szocialista vállalat

3.1/a. *Az emberi munkaerő összekapcsolása a szocialista tulajdonban levő termelőeszközökkel*

Miként történik ez az összekapcsolás, amely elvontan nézve a termelési mód, benne a szocialista vállalkozási mód lényegét érinti? Milyen változatai léteztek az összekapcsolásnak a szocialista országokban történetileg és léteznek ma az állami és szövetkezeti szektorban, s ezeken belül az egyes ágazatokban? Szükségszerű-e, s ha igen, miben áll általános és specifikus lényege annak, hogy áru—pénz formát öltön ez a kapcsolat? Az áru - pénz formával együtt vagy azon kívül mely közvetítők tartoznak még a tulajdonviszonyok szocialista természetéhez?

3.1/b. *A vállalati elkülönültség objektív okai és korlátozottsága*

Kiknek kiktől és milyen módon való elkülönültségéről van szó? Mi a viszonya az elkülönültségnek a társadalmi tulajdon egységes szocialista jellegéhez? Mi a munkahelyek szerepe az embereknek az államhoz mint a szocialista tulajdon központi intézményéhez való tulajdonosi kapcsolatában? Mely szervezeti, jogi és igazgatási formák felelnek meg a vállalati érdekeknek, és az milyen érdekeltségi módozatok esetén tud leginkább úgy érvényesülni, mint az egyének szocialista érdekeinek és a szocialista társadalmi közérdekek közvetítője a különféle, nálunk létező vállalati típusokban, szövetkezetekben?

3.1/c. *A társadalmi tulajdon és a gazdasági (üzemi) demokrácia*

Ez egyike a marxista társadalomtudományok sok vonatkozásában nyitott kérdéseinek. Bizonyítást kíván az a hipotézis, hogy a vállalatok működésének hatékonyabbá tétele sem valósulhat meg az intenzív fejlődés szakaszán másként, mint a munkahelyi demokrácia kibontakoztatása útján. Az egyszemélyi vezetés és a gazdasági demokrácia összekapcsolásának lehetséges formái. Ezek közül melyek biztosíthatják leginkább a szocialista viszonyokban rejlő előnyök, a felelős kezdeményező erők fokozódó felszabadítását a hatékonyabb gazdasági és társadalmi fejlődés gyorsítására?

A vezetők és a munkások (szövetkezetekben a tagság) és az alkalmazottak jogi helyzete és viszonya. A vállalati alaptőke problémája, s az ehhez fűződő kockázati és érdekeltségi következmények.

Melyek azok az alapvető jogok, amelyeket a dolgozó emberek részére — a politikai jogokon kívül — a gazdaságban garantálni kell? A munka- és gazdálkodási viszonyok milyen alakítása kell ahhoz, hogy a közvetlen termelők köztulajdonosi helyzete megerősödjék, illetve hogy gazda-tudatuk és magatartásuk kifejlődése meggyorsítható legyen?

3.2 *Vállalati irányítás és szervezés*

3.2/a. *Belső hatásköri és szabályozási rendszer*

Ki kell dolgozni, hogy tipikus vállalati feltételek mellett milyen *belső hatásköri rendszerrel*, az irányítás *direkt és indirekt* eszközeinek milyen kombinációjával segíthető elő legjobban a gazdálkodás tartalékainak feltárása és mozgósítása. Mely utak a legalkalmasabbak a vállalati belső

irányítási rendszer funkcióinak, folyamatainak, struktúrájának korszerűsítésére? Ki kell alakítani azokat a módszereket és technikai megoldásokat, amelyeknek bevezetésével elősegíthető a vállalati irányítási funkciók hatékonyabb ellátása.

3.2/b. *Vezetési színvonal*

A vállalati vezetés színvonalának emelését, a vezetés módszereinek, munkastílusának fejlesztését segítő, ki kell mutatni azt, hogy mely rendszerbeli és szervezési feltételek szükségesek a *konceptiózus vezetői tevékenység* elérésében, megszilárdításához, a túlzott operativitás háttérbe szorításához. Ezzel kapcsolatban vizsgálendő a management by exceptions felfogás pozitív elemeinek alkalmazási lehetősége.

3.2/c. *A szervezethez fokozása*

Milyen okokra vezethető vissza vállalatainknál a *szervezettség viszonylag alacsony foka*, a sok szervezési természetű veszteségforrás? Milyen módon és feltételek mellett javíthatjuk az általános vállalati szervezettség, ezen belül az üzemi — a termelés- és a munkaszervezés színvonalát? Mely szervezési módszerek és szervezési technikák ajánlhatók elsősorban vállalati alkalmazásra? Mennyiben és hogyan hasznosíthatók a kibernetika kategóriái és technikai eszközei a vállalati szervezésben?

3.2/d. *Belső információs rendszer*

Hogyan valósítható meg az *egységes belső információs rendszer*: a számviteli, statisztikai és a tervezési munkák koordinálása? Milyen követelményeket támaszt az integrált irányítási-gazdálkodási rendszer az adatgyűjtés, feldolgozás, elemzés, adattárolás rendszerével kapcsolatban? Kutatás tárgyát képezheti a vállalat külső és belső információs kapcsolatainak problematikája. Lényeges e témakörnek a *számítástechnikai* vonatkozása. Ezzel kapcsolatban az egyik alapkérdés: milyen méretű és összetételű adatfeldolgozó-, tároló- és számítógéppark képes kielégíteni egy vállalat információs rendszerének követelményeit a vállalat nagyságától, típusától, hovatartozásától függően. Hogyan lehet ezeket a követelményeket minimális eszközráfordítással kielégíteni (saját géppark, bér munkában használható géppark vagy az előbbi kettő milyen kombinációja)?

3.3 *Vállalati munkaerőgazdálkodás és munkaviszonyok*

3.3/a. *A műszaki fejlődésnek a munkaerő szakmai összetételére és az emberi kapcsolatokra gyakorolt hatása és a munkaerő-tervezés*

Milyen változtatásokat követel a műszaki paraméterek módosulása a különböző ágakban foglalkoztatott munkaerő szakmai összetételében és a munkahelyi struktúrában? Az új, változó szakmastruktúra-modellek kialakítása.

Melyek a vállalatok rendelkezésére álló munkaerőforrások tartalékai? Milyen szakmai, képzési, átképzési rendszert szükséges kialakítani? Azon feltételek megteremtésének útjai, melyekkel növelhető a szakmai képzésben

rejlő munkaerő-konvertálhatóság. A magasabb fokú technikára való rátérés hatása egy-egy vállalatnál az emberi kapcsolatokra.

A középtávú munkaerő-tervezés és munkaerő-gazdálkodás komplex rendszerének, módszereinek kialakítása. A vállalati munkaerő-átcsoportosítások megtervezése, s megszervezésük anyagi-erkölcsi, szakmai, szociológiai, jogi feltételei. A vállalaton belüli bérarányok kialakításának elvei, eszközei és felhasználásuk a munkaerő-gazdálkodásban. A mezőgazdasági üzemek, valamint a szolgáltatási tevékenységet végző vállalatok munkaerő-gazdálkodásában jelentkező specifikus vonások.

3.3/b. *A motiváció, a munkával való meglegedettség*

A technikai fejlődés és az emberi munka átalakulása, valamint a belőle fakadó konfliktusok és megoldásuk módozatai.

A technikai fejlődés és a participáció lehetősége, szükségessége és módozatai a szocialista vállalat különböző típusaiban. A participáció iránti igény-szint a szakirányítási apparátuson belül és kívül. Milyen típusú vállalati döntések és vezetői ténykedések igénylik a participációt, és milyenek zárják ki annak lehetőségeit? A dolgozók vállalati döntésekbe, a megvalósítás ellenőrzésébe való bevonásának jogszabályi lehetőségei.

A vállalati pártszervezetek és tömegszervezetek tevékenységének tapasztalatai a szakmai vezetéssel, valamint a kollektívakkal alkotott viszonyaikban.

3.3/c. *A munka szerinti elosztás elvének vállalatokon belüli érvényesülése*

A munka szerinti elosztás következetesebb érvényesítése, gazdasági aktivizáló hatásának szükségessége felveti a vállalati bér- és jövedelempolitika új elveinek, módszereinek alkalmazását. Melyek a differenciált bérarányok kialakítását meghatározó tényezők és a teljesítmények megfelelő értékeléséhez szükséges módszerek? A tanulságok általánosítása és tapasztalatcsere végett tanulmányozni kell az előforduló bérkonfliktusok eredetét és megoldási módozatait a különböző típusú vállalatoknál, a mezőgazdasági üzemekben és a szolgáltatásban.

3.4 *A vállalati kereskedelmi funkciók fejlesztése*

3.4/a. *Szocialista piaci modellek*

Átfogó vizsgálattal kell tisztázni a termelés, a forgalom és a szolgáltatás területén kialakult *szocialista piaci modellek ismérveit, rendszerkapcsolatait*. A tapasztalatok szerint a vállalatok piaci magatartását (marketing funkciójukat és szervezetüket) nemcsak ágazati és a nagyságrendekhez kapcsolható motívumok alakítják, hanem sokszor elsődlegesen a piaci modell típusához való tartozás a determináns.

E feladatkörön belül kiemelkedik a monopol, duopol, oligopol és versenymodellek, a vállalatközi vertikális és horizontális csoportosulások (laza szervezetek) vizsgálata és értékelése. E gazdasági formációk közötti versenyösztönzésének és szabályozásának problémái, a jogi szabályozás, a gazdasági „erőfölény”-nyel való visszaélés megakadályozása érdemel figyelmet.

3.4/b. *A vállalatok gazdasági rugalmassága*

Ez nagymértékben piaci kapcsolataik rendszerén, eszközein és nívóján múlik. A feladatkörön belül kell vizsgálni a különböző helyzetben levő vállalatok piacra irányuló döntéseinek folyamatát, a döntések feltételeit és típusait.

A külső piaci kapcsolatok szabályozottsága, a szerződéses viszonyok, társulások és különböző együttműködési formációk számos jogi problémát vetnek fel, ami olyan kutatási területet jelent, ahol az együttes jogi és közgazdasági megközelítés nélkülözhetetlen.

Kimunkálatlan a vállalatok külső információ megszerzésének célszerű folyamata, a kül- és belföldi piacokról keletkező információtömeg rendszerezésének és feldolgozásának általánosítható módszertana.

3.4/c. *A vállalati piacképesség fejlesztésének belső feltételrendszere*

A tudatos gazdasági kockázatvállalás feltételeit (a termékek „bevezetésével” és „kivonásával” követett eljárások), a fejlesztő és termelést szabályozó vállalati piackutatások ösztönzésének kérdéseit, a kereskedelmi részfunkciók szétszórtságának következményeit és helyes szervezeti megoldásait tartjuk itt kiemelkedő kutatási feladatnak. E témakörnek is megvan a maga „belső” információ vonatkozása, sőt vezetési aspektusa, ami főleg egyes, a piaci hatásoktól függetlenül kialakult struktúráknál (pl. a mezőgazdasági üzemek) lényeges.

3.4/d. *A piacbefolyásolás eszközei*

A kutatási irány fókuszában a *piac aktív befolyásolásának, hatékonyabb eszközeinek vizsgálatának kell állnia*. Ezen belül szükséges rendszerezni a szocialista körülményekkel egyező marketing eszközöket és módszereket, értékelni az új termékek kifejlesztésénél, bevezetésénél alkalmazott komplex módszereket. Figyelmet érdemel a vállalati árpolitika elemeinek vizsgálata és a reklám-kutatás (márka, vállalati hírnév stb.) is. Célszerűnek látszik az eddig végzett konjunktúra- és piackutatások vállalati „használó”, alkalmazásáról objektív elemzést adni.

3.4/e. *Gazdasági prognózisok készítése*

A témakör módszertani kérdései közül a *konjunktúra-kutatások* fejlesztéséhez szükséges területi és a vállalati célú prognózisok emelkednek ki. De bővíteni kell a *fogyasztás–kereslet* tendenciáira nézve fontos információs forrásokat is. Ezen belül önálló feladat a háztartásokban lezajló gazdasági döntések természetének szociológiai kutatása, a gazdasági élet e mikroszkopikus szintjéről „felhozható” tervinformációk transzponálásának módjai, amelyek a vállalati és népgazdasági tervek és konkrét programok számára egyaránt lényegesek.

3.5 *A vállalati alapok optimális kihasználása és fejlesztése*

3.5/a. *A vállalati modell célfüggvényeinek problémája*

Mivel az optimális gazdálkodás mozgatója szocialista viszonyok közt is az érdek, illetve ennek konkretizált alakja, az érdekelttség, a hatékonysági

vizsgálatokban és az optimális terv-variációk elkészítésében az érdek—érdekeltség jelenik meg alapján véve a célfüggvény (s részben a korlátozó feltételek) problémájaként. Ennek megfelelnek a kutatás fő kérdései.

Az aktuális konkrét rendszerek célfüggvényeinek megfogalmazása és strukturális elemzése. Az e típusba tartozó érdekeltségi rendszerek lényegének absztrakt modellben való megfogalmazása és összehasonlítása a konkrét rendszerek célfüggvényeivel. Melyek az eltérések okai és hatásai? A vállalati érdekeltségi rendszer fejlesztésének lehetőségei és irányai. Az érdekeltségi rendszer és más motiváló tényezők (motivumok) „súlyarányainak” vizsgálata. Az érdekeltségi rendszer verifikálása.

A mai és a holnapi jövedelmekhez fűződő érdekeltség viszonya (dinamikus érdekeltség) és sajátosságai a munka egységére jutó jövedelemérdekeltségben. A célfüggvény dinamizálásának problémái. A vállalati időhorizont tágításának lehetőségei és útjai. A vállalati és a népgazdasági célfüggvény viszonya.

3.5/b. *A termelési tényezők optimális kombinációja; a vállalati gazdasági számítások és optimális programozás*

A vállalati gazdaságossági számítások módszertani fegyvertárát olyan rendszerektől kaptuk örökül, amelyben a termelési tényezők optimális kombinációját alapján a tőke értékesítésének öntörvénye szabályozza. Ezzel szemben szocialista vállalatainknál — s ezt a hipotézist egyre több jel támasztja alá — a termelési tényezők optimális kombinációján a munka önértékesülésének törvénye uralkodik. Megvizsgálandó, gyakorol-e és milyen körülmények között gyakorol ez hatást a termelési tényezők optimális kombinációjának belső strukturális viszonyaira, valamint az optimális kombinációk kiválasztását célzó gazdaságossági számítások és optimális programozás módszereire.

A vállalati célfüggvény hatása a termelési tényezők optimális kombinációjára. A munka egységére jutó jövedelemérdekeltség, valamint konkrét alakjai, a gazdasági szabályozók és a termelési tényezők optimális kombinációjának problémája. A termelési tényezők vállalati és népgazdasági szempontból optimális kombinációjának viszonya a gazdaságirányítási rendszer fejlődésével kapcsolatban.

Az élő- és a holtmunka értékelése vállalati síkon és a termelési tényezők optimális kombinációja. A természeti erőforrások (föld, bányakincsek) gazdasági értékelése és a vállalati érdekeltség; bevitelük a vállalatok gazdasági számvetésébe. A vállalati egyensúly és a vállalaton belüli árnyékárak problémája.

A vállalati alaphatékonyság fokozásának tartalékai és útjai. Az értékelemzés alkalmazásának és fejlesztésének lehetőségei szocialista vállalatoknál. A vállalati gazdaságossági számítások elvi-módszertani problémái; matematikai módszerek, modellek és a korszerű számítástechnika felhasználása a gazdaságossági vizsgálatokban.

3.5/c. *A vállalati álló- és forgóalapok kihasználásának és fejlesztésének hatékonysága*

A felújítás, modernizálás, gépcsere gazdaságossága. Az állóeszközök optimális élettartama. Pótlási modellek.

A vállalati beruházások hatékonysága és a beruházások pénzügyi megalapozása; az amortizációs politika kérdései.

Az optimális készletgazdálkodás problémája. Készletgazdálkodási modellek; számítógépek alkalmazása a készletgazdálkodásban.

A forgóeszközök finanszírozása és a készletgazdálkodás hatékonyságának összefüggései.

3.5/d. *A vállalati növekedés és a vállalati tervezés problémái*

A vállalati növekedés tényezői és a vállalat dinamikus egyensúlya; a vállalati növekedés és a központi szabályozás.

Komplex vállalati modellek; a vállalati növekedés modelljei; a vállalatok egyesülésének, szétválásának és a közös vállalkozásoknak a gazdasági, jogi és szociológiai problémái.

A vállalati tervezés, különösen a távlati tervezés tartalmi és módszertani megalapozásának eszközei, útjai.

4. *A kutatási főirány által érintett tudományágak, tudományágazatok*

4.1 *Közgazdaságtudomány.* Ezen belül: *Vállalati gazdaságtan, Ipargazdaságtan, Agrárgazdaságtan, Közlekedésgazdaságtan, a Belkereskedelem és a Külkereskedelem gazdaságtana, Pénz- és hitelgazdaságtan, Munkagazdaságtan, Politikai gazdaságtan, Közgazdasági elméletek története, Népgazdasági és területi tervezéstan, Gazdaságföldrajz.*

4.2 *Gazdasági matematika* (ökonometria, matematikai statisztika, lineáris és dinamikus programozás stb.)

Gazdaságstatisztika és ágazatai

Informatika (Rendszerelmélet, Vállalati rendszerszervezés, Számvitel Számítástechnika)

Vezetés és szervezéselmélet

4.3 *Jogtudományok* (közjog, polgári jog, munkajog)

4.4 *Szociológia* (gazdasági szociológia, üzemi és munka-szociológia, fogyasztás-szociológia, faluszociológia)

4.5 *Történettudományok* (Gazdaságtörténet, Munkásmozgalom történet, Tudományos szocializmus)

4.6 *Műszaki tudományok* (termelés- és szállításszervezés, különösen anyagi- műszaki előkészítés, valamint az alapfolyamatok és kiszolgálásának megszervezése)

4.7 *Pszichológia* (Munkapszichológia, Szociálpszichológia)

5. A kutatási főirány területén folyó kutatások személyi és tárgyi feltételei

A szocialista vállalattal kapcsolatos kutatások jelenleg az országban számos tudományos intézményben folynak.

5.1 A Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen érdekelt a témában a

- Politikai Gazdaságtan Tanszék
- Ipari Üzemszervezési Tanszék
- Munkatudományi Tanszék
- Piackutató és Szervező Tanszék
- Ipargazdaságtan Tanszék
- Pénzügyi Tanszék
- Belkereskedelmi Tanszék
- Külkereskedelmi Tanszék
- Agrárgazdasági Tanszék
- Közlekedési Tanszék
- Matematika Tanszék
- Számítástechnikai Tanszék
- Számviteli Tanszék
- Statisztikai Tanszék
- Jogi Tanszék
- Szociológiai Csoport
- Tudományos Szocializmus Tanszék
- az Egyetem pécsi kihelyezett tagozatának *négy tanszékcsoportja*, valamint
- dokumentációs tevékenységével az Egyetem Központi Könyvtára.

5.2 A Magyar Tudományos Akadémia intézetei közül

- a Közgazdaságtudományi Intézet,
- az Ipargazdasági Kutatócsoport,
- az Állam- és Jogtudományi Intézet és
- a Szociológiai Kutatócsoport

végez vállalati kutatásokat.

5.3 A műszaki, valamint a tudományegyetemek egyes közgazdasági profilú tanszékein szintén foglalkoznak a főirányhoz kapcsolódó témák kutatásával.

5.4 A kutatási főirány a nem ágazati jellegű társadalomtudományi kutatóhelyek közül elsősorban az alábbiak tevékenységét érinti:

- MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet
- SZOT Elméleti Kutató Intézet
- OT Tervgazdasági Intézet
- Pénzügykutatási Intézet
- Gazdaságkutató Intézet
- Országos Vezetőképző Központ.

- 5.5 Az egyes ágazatokkal foglalkozó kutatóhelyek közül elsősorban
- az Agrárgazdasági Kutató Intézet
 - a Belkereskedelmi Kutató Intézet
 - az Élelmiszeripari Gazdaságkutató Intézet
 - az Építésgazdasági és Szervezési Intézet
 - a KGM Ipargazdasági Szervezési és Számítástechnikai Intézet
 - a Könnyűipari Szervezési Intézet és a
 - NIM Ipargazdasági és Üzemszervezési Intézet

érdekelte e kutatásokban. Szórványosan folytatnak vállalati kutatásokat egyes irányító szerveknél és néhány nagyvállalatnál is.

5.6 Amint egyes — itt érintett — tudományágak mai helyzetét elemző felméréseink, tanulmányaink mutatják, a folyó kutatások túlnyomó része közvetlen gyakorlati feladatok megoldására irányul, alkalmazás-fejlesztés jellegű, ún. akciókutatás. A fő probléma tehát egyrészt az, hogy miként lehet minél több kapacitást ráállítani az alapkérdések kutatására, másrészt miként kell a potenciális kutatóállományt minőségileg úgy fejleszteni, hogy az igényesebb kutatásokra képes legyen. Itt azt is figyelembe kell venni, hogy az akadémiai kutatóhelyek és más intézmények meghatározott program vagy megrendelések szerint dolgoznak. Bekapcsolódásuk mértékét, formáit és feltételeit illetően tehát külön-külön megállapodásokra lesz szükség.

6. A főirányhoz tartozó kutatások koordinálásáról.

6.1. A főirány hatósági felügyeletét az MTA főtitkára gyakorolja; ő nevezi ki a Koordinációs Tanács elnökét és tagjait, valamint titkárát, aki egyúttal meghatározott teendők ellátására szervezett titkárság vezetője is.

6.2. Az érintett tudományágak és intézmények széles körét, valamint azt figyelembe véve, hogy az egyes kutatási irányok tudatosan funkcionális (és interszektoralis) jelleggel vannak meghatározva, miközben a kutatások nagy része ágazati (és szektoralis) metszetben folyik, megfelelő (szervezeti, jogi) biztosítékokat és támogatást kell nyújtani az országos koordinációért felelős bázisintézmény, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem számára, valamint az ezen belül öt kutatási irány koordinálását országosan ellátó (Politikai Gazdaságtan, Ipari Üzemszervezési, Munkatudományi, Piac-kutató és Szervező, Ipargazdaságtan) tanszékei számára. Ugyanakkor a főirány Koordinációs Tanácsában, valamint a neki alárendelt és az egyes kutatási irányok szerint szervezett szakértői bizottságokban megfelelő súllyal kell biztosítani a különféle kutatóhelyek, tudományágak szakembereinek és felelőseinek részvételét.

6.3. A jelzett sajátosságokra tekintettel differenciáltan kell eljárni mind a tervek összeállításánál, mind a pénzügyi ellátás, mind pedig a teljesítmények értékelési és díjazási rendjének kialakításánál.

GAZDASÁGPOLITIKÁNK TAPASZTALATAI, JAVASLATOK TOVÁBBFEJLESZTÉSÉRE

JAVASLATOK A KUTATÁS ÉS A KOORDINÁCIÓ MEGINDÍTÁSÁRA

TERVTANULMÁNY*

1. Kutatásunk kiindulópontjai

1.1. Kutatásunk azon az általánosnak tekinthető felismerésen alapszik, hogy a társadalom, ezen belül a gazdaság mozgásában objektív törvények érvényesülnek. Ezek a törvények az ember által megismerhetők és a felismert törvények lehetővé teszik a gazdaság mozgásába való céltudatos beavatkozást, a mozgás befolyásolását.

1.2. Gazdaságpolitikán legáltalánosabban a gazdaság mozgásába való céltudatos beavatkozást értjük. Kutatásunkban gazdaságpolitikán értjük egyrészt azokat az általában felső és legfelsőbb szinten elfogadott elveket és döntéseket, amelyek a gazdaság egészét vagy annak fontos területeit egy meghatározott időszakban befolyásolják, másrészt ebben az időszakban a gazdaság egészében vagy egyes fontos területein folytatott gyakorlat — benne az illetékes körök intézkedései — fő ismérveit, jellemzőit. (Nem tartoznak tehát ide a nem lényeges döntések vagy intézkedések, pl. egy nem jelentékeny üzem telepítéséről, üzletek nyitvatartási rendjéről stb. De ide tartozik pl. egy atomerőmű telepítése vagy a munkahét országos lerövidítése stb. Előfordul, hogy egy döntés fontossága csak utólag, a hatásból derül ki.) Általában, de nem

*Az érintett tudományos intézmények és főhatóságok hosszabb előkészítő munkája után a Minisztertanács 1012/1972. (IV. 27.) számú határozatában (Magyar Közlöny, 1972, 33. sz.) jóváhagyta az 1971—1985. közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási tervet (OTTKT); ennek részét alkotják azok a tárcaszintű távlati kutatási tervek is, amelyeket a *Magyar Tudományos Akadémia főtitkára a középtávú (1972—1975.) tervről szóló főtitkári állásfoglalásában a távlati tervbe felvett. Ebben a keretben tárcaszintű kutatási főirányként szerepel a *Gazdaságpolitikánk tapasztalatai; javaslatok továbbfejlesztésére* c. téma is. A téma felelős koordináló bázisintézménye a Magyar Tudományos Akadémia Közgazdaságtudományi Intézete. A tervtémákra — így erre a témára nézve is — ún. tervtanulmányok készültek. A tervtanulmányok körvonalazzák azokat a tudományos és gyakorlati megfontolásokat, amelyek a témának ilyen kiemelt kutatását indokolják. A tervtanulmányok továbbá vázolják a téma fontosabb részleteit, valamint felvázolják azokat a kutatási és szervezési elképzeléseket, amelyek megvalósításával a különböző résztvevő intézmények a kutatási feladatokat a felelős intézet koordinálása mellett megoldani tervezik. A *Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának* profiljába tartozó tervtanulmányokat az Osztályülés is megvitatta, és úgy határozott, hogy az általános információ és a kutatások jobb szervezése érdekében a tervtanulmányokat — a megfelelő intézet hozzájárulásával és szervezésében — a *Gazdaság- és Jogtudományban* közzéteszi. Jelen tanulmány a Közgazdaságtudományi Intézetben *Friss István* irányításával és szerkesztésében készült.*

feltétlenül és nem mindig igaz, hogy gazdaságpolitikánk legátfogóbban ötéves népgazdasági terveinkben tükröződik.

1.3. A gazdaságpolitika fontos, szerves alkotó része a politikának, messzemenően befolyásolja az egész politikát, és messzemenően függ a politika egészétől. Általában ugyanazok, illetve ugyanazokhoz a körökhöz tartozók szabják meg, állapítják meg, irányítják és változtatják, akik az országos politikát meghatározzák. Ezek a tőkésországokban az uralkodó osztály (osztályok), illetőleg (ezek) egy szűkebb vagy szélesebb csoportjának, körének képviselői. Esetenként több csoport képviselői megegyezhetnek a követendő politikában. A politikát meghatározó tényezők és szószólók azt hirdetik, hogy gazdaságpolitikájuk az egész ország (társadalom) érdekét szolgálja. A jóléti közgazdaságtan azt az illúziót terjeszti, hogy a modern polgári államnak éppen ez a célja. Valójában azonban kimutatható, hogy a modern polgári államokban a gazdaságpolitika a legnagyobb gazdasági és politikai hatalommal rendelkező rétegek érdekeit szolgálja, a lakosság többségének vagy egyik-másik jelentős csoportjának, rétegének tett bizonyos, az uralom fenntartásához szükséges engedelmekkel. Ezekben az országokban tehát a gazdaságpolitikának egyáltalán nem az a célja, hogy az egész társadalom legkedvezőbb anyagi létfeltételeit vagy fejlődését biztosítsa, illetőleg előmozdítsa, hanem hogy a társadalom egy kisebbsége számára biztosítsa a számára az adott osztályerőviszonyok mellett lehetséges legkedvezőbb helyzetet, illetőleg fejlődést. A mi társadalmunkban a termelőeszközök társadalmi tulajdona elveszi az osztályellentétek antagonisztikus jellegét. A gazdaságpolitikának az a legfőbb feladata, hogy – a mai cselekedeteinktől, döntéseinktől független történelmi, természeti, társadalmi, nemzetközi politikai és gazdasági adottságok mellett – egész társadalmi gazdaságunk legkedvezőbb fejlődését biztosítsa, illetőleg elősegítse.

1.4. A termelőeszközök döntő részének – kulcs-iparágak, nagyvállalatok, bankok, kommunális szolgáltatások, közlekedés – társadalmi tulajdonbavételével a társadalom lehetőséget nyer gazdasági életének tudatos, tervszerű megszervezésére. Amilyen mértékben saját társadalmi tevékenységünk törvényeit meg-, illetve felismerjük, nagyjában-általában olyan mértékben tudjuk őket szakismerettel céljaink szolgálatába állítani.

1.5. Társadalmi gazdaságunk legkedvezőbb fejlődése egyet jelent az össztársadalmi érdek érvényesülésével. Ez magában foglalhatja, de nem feltétlenül foglalja magában a nemzeti jövedelem vagy a bruttó társadalmi termék vagy más általános népgazdasági mutató leggyorsabb növekedését. Ám akár magában foglal valamit, akár nem ezek közül a mutatók közül, mindenképpen egészen más természetű fogalom. Lehet, hogy az össztársadalmi érdek bizonyos körülmények között a honvédelem, vagy a lakásépítés, vagy a környezetvédelem, vagy másvalami rendkívül erőteljes fejlesztését követeli meg, s hogy a honvédelem, vagy a lakásépítés, vagy a környezetvédelem stb. kevésbé erőteljes fejlesztése a nemzeti jövedelem vagy más mutató gyorsabb növekedését

tenné lehetővé. Valamely fontos mutatónak egy ilyen, az osztársadalmi érdeket figyelmen kívül hagyó fejlődése azonban semmiképpen sem volna társadalmi gazdaságunk legkedvezőbb fejlődésének tekinthető. Teljesen elfogadhatatlannak tűnik utóbbit az anyagi javak termelésére leszűkíteni.

1.6. A terv, a mechanizmus, a gazdaságossági számítások, a gazdasági döntések megalapozására szolgáló matematikai módszerek használata: a gazdaságpolitika, illetve a felső és legfelsőbb szinten hozott döntések végrehajtásának — természetesen nem egyenrangú, továbbá egymással sokféle, részben alá- és fölérendeltségi viszonyban álló — eszközei. Egyik sem pótolja vagy helyettesíti a gazdaságpolitikát, illetve a gazdaságpolitikai elveket és döntéseket, de mindegyik és rajtuk kívül politikai vagy más mérlegelés és sok gazdaságon kívüli tény, esemény is befolyásolhatja, esetleg döntően a gyakorlatot. A terv, a mechanizmus stb. amellet és részben abból kifolyólag, hogy a gazdaságpolitika végrehajtásának eszközei, természetesen sokféle funkciót töltenek be, és ezért még sokféle módon meghatározhatók, többféleképpen jellemezhetők.

1.7. Az előző pontnak megfelelően a terv, a mechanizmus, a gazdaságossági számítások és matematikai módszerek használata stb. jóságának, helyességének, célszerűségének mércéje általában, hogy eredményesen szolgálják-e a gazdaság céltudatos irányítását, a gazdaságpolitikát, annak rövidtávú (taktikai) vagy hosszútávú (stratégiai) céljait. Emellett esetenként nem hagyható figyelmen kívül, hogy különböző funkciókból kifolyóan különböző más követelményeknek is eleget kell tenniök. (Az általában szóval jelzett megszorítás arra a kivételes esetre utal, mikor a felsorolt tényezők valamelyike vagy közülük több együttesen előre nem látott, tehát nem is a gazdaságpolitika által akart, de mégis kétségtelenül kívánatos, jó eredményre vezet.)

1.8. A gazdaságpolitika jóságának, helyességének mércéje, hogy milyen mértékben fejezi ki, mennyire szolgálja az osztársadalmi érdeket, a társadalmi gazdaság legkedvezőbb fejlődését. Ez a megállapítás néhány kiegészítő megjelölést követel.

1.8.1. Semmilyen gazdaságpolitikai döntésre sincs ráírva, hogy az osztársadalmi érdeket szolgálja-e vagy sem. Szocialista társadalmunkban az alapvető kérdésekben, tehát a gazdaságpolitika fő céljait illetően is, a társadalom által erre felhatalmazott, a társadalom által ezzel megbízott szervnek kell alapos tudományos előkészítés és mélyreható vita után, demokratikus ellenőrzés mellett döntenie. A nem alapvető kérdésekben a gazdaságpolitika (a döntés) akkor szolgálja az osztársadalmi érdeket, ha összhangban van az éppen jellemzett módon hozott döntésekkel, azoknak megfelel, ill. azoknak nem mond ellent. Az ilyen módon hozott döntéseket az osztársadalmi érdekeknek megfelelő döntéseknek tekintjük. Ez természetesen nem jelenti, hogy az ilyen döntések nem lehetnek tévesek. A tévedés ellen nincs feltétlen biztosíték. A legalaposabbban előkészített és ellenőrzött döntés is csak annyira fejezheti ki az oszt-

társadalmi érdeket, amennyire ennek a felismerését az adott pillanatban az ösztársadalmi tudat lehetővé teszi.

1.8.2. Történeti fejlődésünk mai fokán általában ösztársadalmi érdekek megfelelő döntésnek tekintjük valamely központi szerv döntését, több központi szervnek egymással nem teljesen összehangzó döntése közül a felsőbb szervét. Egyenrangú szervek egymástól eltérő döntései esetén külön vizsgálódás és körültekintő mérlegelés alapján kell megállapítani, melyik döntés felel meg inkább az ösztársadalmi érdekeknek. Egyedi esetekben egyedi vizsgálat, sokoldalú megfontolás, alapos indokolás alapján esetenként az is megállapítható, hogy a központi szervétől eltérő döntés jobban szolgálta volna az ösztársadalmi érdeket.

2. Kutatásunk célja és alapkérdései

2.1. Kutatásunk célja: olyan törvények (törvényszerűségek) megismerése, melyek felhasználásával számottevően javítható népgazdaságunk hatékonysága, jelentősen fokozható a munka termelékenysége, a műszaki fejlesztés és ezek eredményeképpen lényegesen meggyorsítható a társadalmi életszínvonal emelkedése. Alapkérdéseink:

2.2. Szocialista társadalmi gazdaságunk fejlődésében milyen része volt a gazdaság mozgásába való céltudatos beavatkozásnak, a tudatos tervszerűségnek, a gazdaságpolitikának és milyen része a figyelmen kívül hagyott adottságoknak, a szokásoknak, az inerciának, az ösztönösségnek?

2.3. Hogyan alakult és hogyan alakul ki Magyarországon a gazdaságpolitika? Milyen tényezők és érdekek, ill. érdekellentétek alakítják ki? Milyen módjai vannak a vállalati, ágazati, minisztériumi, területi vagy egyéb érdekek jelentkezésének és érvényesítésének? Milyen lehetőségek vannak kompromisszumra?

2.4. Milyen tényezők, hogyan érvényesítik, illetve törekednek érvényesíteni az ösztársadalmi érdeket? Milyen tényezők, hogyan, milyen okból akadályozzák az ösztársadalmi érdek érvényesülését?

2.5. Mely gazdasági kérdések eldöntése szükséges és elegendő a tervvel, illetve az ösztársadalmi érdekekkel egyező gazdasági fejlődés biztosításához? Milyen kérdésekben kell a legfelsőbb szervnek döntenie?

2.6. Milyen előzmények után, milyen helyeken, milyen mechanizmusban történnek a fontos gazdaságpolitikai döntések?

2.7. Milyen kapcsolatok vannak a döntés és a végrehajtás között? Hogyan derül ki, hogy egy döntés nem célravezető, vagy nem is hajtható végre? Mi történik ilyenkor?

3. Kutatásunk megkezdésekor valószínűnek tűnő feltevések

3.1. Kutatásunk, mint a kutatások általában, néhány valószínűsíthető feltevésből indul ki. Esetünkben ezek részben igazolják a kutatás indokoltsá-

gát, s egyúttal annak jelentőségét, tehát a kutatásnak főirányként való kiemelését, részben bizonyos eligazítást is adnak a kutatás megindításához és kezdeti szakaszaihoz. Feltevésekről lévén szó, a kutatás feladata, hogy vagy helyességüket bizonyítsa, vagy tarthatatlanságukat kimutassa.

3.2. Feltevéseink és az őket valószínűsítő tények, körülmények, ahol szükségesnek látszik ilyenekre rámutatni, a következők:

3.2.1. Társadalmi gazdaságunk fejlődése -- figyelembe véve a mai cselekedeteinktől, döntéseinktől független történeti, természeti, társadalmi, nemzetközi politikai és gazdasági adottságokat -- nem a legkedvezőbb. Igaz, hogy az említett adottságok hatásai, következményei csak megközelítőleg mérhetők fel, szűrhetők ki, de az ezekből le nem vezethető, ill. saját intézkedéseinkre, vagy intézkedéseink elmulasztására visszavezető hibák, pazarlások feltevéseinket erősen valószínűsítik.

3.2.3. Az a követelmény, hogy gazdaságpolitikánk biztosítsa, illetve segítse elő társadalmi gazdaságunk legkedvezőbb fejlődését, illetve biztosítsa az össztársadalmi érdek érvényesülését, feltételezi, hogy adott időpontban megállapítható mi az össztársadalmi érdek, illetve mi tekintendő a társadalmi gazdaság legkedvezőbb fejlődésének. Ezek viszont nem állapíthatók meg a ma rendelkezésünkre álló, egzaktan tekinthető, formalizálható tudományos módszerekkel. Nem áll rendelkezésünkre módszer a különböző érdekek, szükségletek, kívánságok, szempontok, lehetőségek közös nevezőre hozására.

3.2.4. Egzakt tudományos módszerek hiányában szükségesnek látszik egy, a társadalom által erre felhatalmazott, ezzel megbízott kollektív vezető testület az össztársadalmi érdek, a legkedvezőbb fejlődés megállapítására, ill. a társadalmi munkaerő (munkaidő) elosztására az össztársadalmi érdekek megfelelően.

3.2.5. E kollektív testületnek nem kell a társadalmi összmunkaidő elosztásával foglalkoznia. Elosztani lényegében a társadalom számára új, illetve bővülő feladatok ellátására hivatott munkaerőt (időt) kell. Ez részben új, rendeltetésszerűen vagy automatikusan még el nem osztott munkaerő, részben a mezőgazdaságból, a háztartásból, struktúraváltozás következtében egyes iparágakból, továbbá befejezett beruházásokról stb. felszabaduló munkaerő. Ennek egy részét is elosztották már korábbi határozatok. Amiről dönteni kell, az a társadalmi munkaerő (idő) talán egynegyede; lényegében a nemzeti jövedelemből a felhalmozásra jutó rész által igényelt munkaidő. Ennek elosztásában is csak a legfontosabbról kell a kollektív vezető testületnek döntenie. De ez a döntés, ha megvalósul, alapvetően meghatározza a társadalmi fejlődés irányát és a népgazdasági terv koncepciójának keretét.

3.2.6. A kollektív vezető testület elé döntésre kerülő kérdések megfelelő előkészítést követelnek. Ennek az előkészítésnek feladata az adott helyzet elemzésére és a problémák leplezetlen feltárására támaszkodva olyan javaslat kidolgozása, amelynek tartalmaznia kell a fő döntési alternatívákat, a lehető-

séghez képest legnagyobb tudományos alapossággal felmérve a különböző döntések lehetséges következményeit s a szükséges biztonsági tartalékokat. A fő döntési alternatívák a népgazdasági terv különböző koncepció-lehetőségei.

3.2.7. Ennek az előkészítő munkának ellátására több szervünk van: az OT, az OMF, az OAÁH, az MNB és a funkcionális és ágazati minisztériumok. Mostanáig azonban ezek a szervek sem külön-külön, sem többen együtt nem terjesztettek a döntésre hivatott központi vezető testület elé alapvető döntési alternatívákat tartalmazó javaslatokat.

3.2.8. A nemzeti jövedelemből felhalmozásra jutó rész felhasználása általában az éves vagy ötéves terv részeként kerül a döntésre hivatott központi vezető testület: a párt Központi Bizottsága, a Minisztertanács, az Országgyűlés elé. Az ezek elé a szervek elé kerülő tervjavaslatok azonban nemcsak a fő döntési alternatívákat nem tartalmazták, hanem egyéb szempontokból is nehezzé tették az érdemi döntést. A tervek általában rengeteg egymással jól-rosszul összehangolt részszámításra épülő előirányzatot tartalmaztak, melyeket háttérük ismerete nélkül elbírálni lehetetlen volt.

3.2.9. Előfordulhat, hogy a legfontosabb gazdaságpolitikai döntések előkészítésében is, meghozatalában is részérdekek érvényesülnek, megakadályozván az osztársadalmi érdek feltétlen érvényesülését. Ily módon fennáll a veszélye annak, hogy a döntés több munkaerőt (munkaidőt) oszt el, mint amennyi a társadalomnak ténylegesen rendelkezésére áll. Ebből a gazdasági egyensúlynak hol egyik, hol másik területen történő megbomlása, a társadalom rendelkezésére álló erőforrások szétforgácsolása, társadalmi-gazdasági fejlődésünk nem legkedvezőbb, nem is kielégítő alakulása következhet.

3.2.10. Feltehető, hogy a döntés-előkészítés, s a döntéshozatal előbbiekben feltételezett eljárása már a fejlődés egyenetlenségét és ciklikusságának lehetőségét, sőt valószínűségét is magában foglalja. A megbomlott egyensúlyi helyzetek ugyanis olyan éleződő ellentmondásokra vezetnek, amelyek egy bizonyos fokon már gátolják a gazdaság normális működését. Ilyenkor a vezető testületek és szervek gazdaságpolitikai intézkedésekkel — szükség esetén drasztikus intézkedésekkel is — helyreállítják az egyensúlyt. Mivel azonban sem a döntés előkészítésében, sem a döntés hozatalával nem történt lényeges változás, az egyensúly helyreállítása után újra kezdődik a fent jelzett folyamat, és tart az ellentmondások újabb kiéleződéséig.

3.2.11. Az osztársadalmi érdeket, a legkedvezőbb társadalmi-gazdasági fejlődést biztosító gazdaságpolitika, illetve gazdaságpolitikai döntés, amennyiben az egy, a társadalom által erre felhatalmazott kollektív testület hatáskörébe tartozik, nem lehet részletekbe menő szabályozás. Ilyenre képes testület aligha képzelhető el. A testületnek azonban képesnek kell lennie arra, hogy eldöntse, melyek a társadalom számára legfontosabb célok, ezeknek mi a fontossági sorrendje, s kijelölje, ahol ez szükséges, a legfontosabb variánsokat és a biztonságos tartalékokat. Ilyképpen a testület szabja meg a népgazdasági terv

konceptióját, vagy legalábbis azt az alapot, amelyre a népgazdasági terv koncepciója felépül.

3.2.12. Az erre hivatott testület eme döntésének feltétlenül érvényesülnie kell mind a népgazdasági tervben, mind az összes illetékes szerv kötelező, a kisebb célokat és a megvalósítás módját érintő összes döntéseiben, intézkedéseiben. Eddigi tapasztalataink arra utalnak, hogy a kijelölt fő célok feltétlen érvényesítésén túlmenő beavatkozásra az alsóbb szervek, gazdasági és tanácsi egységek tevékenységébe és önállóságába általában nincs szükség. De a fő célok feltétlen érvényesítése csak akkor lehetséges, ha az ehhez szükséges környezet (beleértve a szervezeti rendszert, a szabályozó rendszert, a káderkiváltást) megvan. Szükséges továbbá az egész társadalmi gazdaságra és minden tagjára kiterjedő alapos, sokoldalú nyilvántartás, információ és demokratikus ellenőrzés.

3.2.13. Kutatásunk feltevése és eredményességének feltétele az is, hogy mindaz, amit gazdaságpolitikaként megjelöltünk, és mindaz, ami a fontos döntések kialakulásában, érvényesülésében vagy megghiúsulásában szerepet játszott, a tudományos kutatás számára hozzáférhető, tudományos módszerekkel kutatható lesz.

4. Néhány elképzelés a kutatás módjáról

4.1. Kutatásunk megköveteli először is a korszak hivatalosan meghirdetett vagy magasszintű döntésekben, intézkedésekben megnyilvánuló gazdaságpolitikai anyagának összegyűjtését, illetve feldolgozását. Tanulmányozni, elemezni kell tehát a pártkongresszusok és a Központi Bizottság gazdasági tárgyú, illetve más tárgyú, de gazdasági vonatkozást is tartalmazó határozatait és irányelveit, az országgyűlésen hozott gazdasági tárgyú vagy gazdasági vonatkozást is tartalmazó törvényeket, a költségvetési előterjesztéseket és a költségvetés végrehajtásáról szóló beszámolókat, az országgyűlésen ill. egyéb helyeken felelős vezetők részéről elhangzott beszédeket, felszólalásokat, a Minisztertanács, a minisztériumok és egyéb főhatóságok rendeleteit és határozatait.

4.2. Tanulmányozni és elemezni kell a korszak gazdaságára vonatkozó egész tényanyagot, beleértve mindenekelőtt teljes sokoldalúságban a fontosnak látszó publikált és nem publikált statisztikai anyagokat, az irányító szervek által, ill. számára készített jelentéseket, beszámolókat, KNEB vizsgálati anyagokat, statisztikai és gazdaságpolitikai anyagokat feldolgozó tanulmányokat és könyveket, a korszakra vonatkozó fellelhető szociográfiai és szociológiai írásokat, esetenként a napi sajtót, helyi vonatkozású anyagokat, szépirodalmi műveket is.

4.3. Kutatásunk azonban nem szorítkozhat a gazdasági kutatásra, amint a gazdaságpolitika sem szorítkozhat anyagi-termelési szempontokra. Fel kell ölelnie annak a közegnek megvizsgálását, feltárását, melyben s mellyel kölcsön-

hatásban a gazdaságpolitika hat, működik. Ez vonatkozik lényegében mindazokra a fontosabb tényezőkre, melyek a gazdasági élet, gazdasági folyamatok alakításában részt vesznek. Ezek hatásának felfedése, elemzése nélkül a gazdaságpolitika hatása nem érhető meg. A kutatásnak tehát rendkívül komplexnek kell lennie. A közgazdaság területén túl ki kell terjednie a gazdaságpolitikával összefüggő jogra, szociológiára, pszichológiára stb. Megfelelően a kutatásba be kell vonni más közgazdasági és nem közgazdasági kutató helyeket is. A kutatásban résztvevő különböző kutató helyek a profiljuknak megfelelő témák feldolgozásával vesznek részt a munkában.

4.4. Kutatásunkban nem szükséges abból a felvetésből kiindulnunk, hogy gazdaságpolitikánk pontosan kifejezi az álláspontot. Kutatási feladat: felfedni a fontosabb gazdaságpolitikai döntések, intézkedések létrejöttének módját, körülményeit; indokolásukat; az indokolástól függetlenül kimutatható indokot; társadalmi-politikai-gazdasági hatásait rövid és hosszú távon. Ezek a feladatok részben sokoldalú levéltári (OT, minisztériumok, Országos Levéltár, Párttörténeti Intézet stb.) kutatást tesznek szükségessé.

4.5. A gazdasági folyamatok együttese (a gyakorlat) mindig sok tényező — különböző időben és helyeken hozott döntések, terv, mechanizmus, mérlegelés, gazdaságon kívüli események — hatásának eredője. A kutatóknak törekedniük kell e tényezők különválasztására, hatásait lehetőleg pontos felmérésére.

4.6. A gazdaságpolitikának sem elvi döntései, sem gyakorlata nem feltétlenül összehangzó, ellentmondásmentes egész. Mi több: egyes ellentmondások elkerülhetetlenek. A gazdasági reform keretében, annak megindításakor feltehetően helyes döntés volt — helyes abban az értelemben, hogy a reform fő vonalának megfelelő —, hogy az árarányokat lehetőleg közelítsük a ráfordítási arányokhoz. Feltehetően helyes döntés volt az is, hogy az árarányokat lehetőleg közelítsük a világpiacon lévő árarányokhoz. De a két elv gyakran ellentmond egymásnak, ellentmondó következtetésekre vezet. A kettő együtt, egyszerre nem, illetve csak korlátozott mértékben valósítható meg. A gyakorlatban ilyenkor a feladat egy előreívó, a fejlődés szempontjából előnyös, a kijelölt cél irányában fekvő, lehetőleg ahhoz közelebb vivő megoldás megtalálása. A kutatóknak igyekeznie kell behatolni a problémák lényegébe, megérteni az ellentmondásokat, a döntésekre vonatkozó és a statisztikai anyagok elemzésével nyomon követni kibontakozásukat, megállapítani az ellentmondások gyakorlati megoldási módjának menetét. Ily módon feltárni az egész folyamatot, lehetővé tenni a gyakorlati megoldások értékelését.

4.7. A gazdaságpolitika a követett elvek vagy gyakorlat, vagy mindkettő változása következtében történetileg szakaszokra tagolódik. Vannak éles és kevésbé éles periódushatárai, attól függően, hogy milyenek — általánosak, részlegesek, hirtelenek, fokozatosak stb. — a változások. (Például éles 1953, 1956, kevésbé éles 1958, 1960.) Egyes részek, elvi és gyakorlati egyaránt,

át szoktak nyúlni a következő szakaszba. Bár a kutatás soha sem szorítható kizárólag két periódushatár közé eső időszak kutatására, amint egyetlen rész-kérdés kutatására sem, a publikációk esetében mindkét elhatárolás nemcsak lehetséges, de szükséges is lesz. (Például: gazdaságpolitikánk a második hároméves terv időszakában, vagy: agrárpolitikánk a második hároméves terv időszakában.)

4.8. Fel kell kutatni és fel kell dolgozni a fontosabb kérdések Magyarországra és más szocialista országokra vonatkozó bel- és — sokkal bővebb — külföldi könyv és folyóirat irodalmát. Például: a kollektivizálás, a szocialista országok agrárpolitikája, iparosodása, a szocialista gazdasági fejlődés ciklikussága, a szocialista országok beruházáspolitikája, külgazdasági kapcsolatai stb.

4.9. Egyes kérdések feldolgozását célszerű lesz megbízás formájában olyan kutatókra bízni, akiknek szakterületéhez tartozik az adott kérdés. Az ilyen megbízások szólhatnak esettanulmányok készítésére (pl. egy nagy beruházással kapcsolatban a beruházás szükségességének ill. kívánatosságának felmerülése, a beruházási javaslat előkészítése, a döntés meghozatala stb.), vagy esetleg egy körülhatárolt terület teljes feldolgozására (pl. Magyarország gépkivitelének alakulása a tőkésországokba egy meghatározott időszakban).

4.10. A kutatóknak igyekezniük kell kimutatni az inercia és egyéb ösztönösen ható tényezők, valamint a tudatos elem befolyását, egyes tényezők változó arányát, hatását. Kutatniok kell a döntések és a gyakorlat közötti közvetítés módját, eszközeit, a közvetítés hatékonyságát. Figyelmet kell fordítaniok a rendelkezések és intézkedések gazdasági és politikai (hangulati) hatására, különböző intézkedések nem tervezett, előre nem látott hatásaira, a mellékhatásokra. Ügyelniük kell a szándékok és az eredmények összevetésére, a sikerek és a kudarcok elemzésére, a döntési mechanizmusok és a döntésekben, határozatokban stb. kimutatható érdekek, érdekellentétek feltárására, a közeg (mindenfajta szervezet, szokás, hagyomány) ellenállására. Központi kérdés-ként kell kutatniok a társadalmi érdek érvényesülésének vagy érvényesülése meghiúsulásának módját és okait. Nagy gondot kell fordítani Magyarországon külgazdasági helyzetének, a nemzetközi munkamegosztásban elfoglalt helyzetének, a világpiacon ár- és műszaki hatásának, a kereskedelmi és fizetési mérleg hatásának tanulmányozására. Tanulmányozniok kell a népgazdaság különböző területein az egyensúlyi helyzetek létrejöttének és megbomlásának törvényszerűségeit. Vizsgálniok kell egyes pozitív és negatív jelenségek ismétlődését, ez ismétlődés szabályait. Tudva azt, hogy a gazdasági élet különböző területei között különböző méretű és természetű, de rendkívül széles és sokoldalú összefüggés, kölcsönhatás érvényesül, törekedniük kell ezeknek az összefüggéseknek és kölcsönhatásoknak, valamint annak feltárására, hogy adott esetben mi volt az elsődleges, minek volt döntő befolyása, a hatás hogyan terjedt, mi mit erősített vagy gyengített, fékezett.

4.11. A kutatóknak tudniuk kell egyrészt azt, hogy egy olyan nagyszabású munkában vesznek részt, mely teljes egészében csak hosszú évek alatt, sok kutatóhely és még sokkal több kutató részvételével végezhető el, másrészt azt, hogy egyéni kutatásuk is önálló, értékes eredményeket szolgáltatathat. Minden részkutatás is vezethet fontos törvényszerűségek felismerésére, esetleg igazolhatja vagy erősen valószínűsítheti a feltevésrendszer egészét, vagy legalább egy részét.

5. A kutatás megindítása és első szakasza

5.1. A kutatás megindításakor a következő a helyzet: a Közgazdaságtudományi Intézet megbízást kapott arra, hogy a gazdaságpolitika tárgyú, tárcaszinten kiemelt kutatási főirány kutatási bázisa és a főirány komplex kutatásának országos koordinátora legyen.

5.2. A kutatási főirányokkal kapcsolatos általános rendelkezések arra kötelezik az Intézetet, hogy mint a gazdaságpolitikai kutatás bázis-intézete, kutatásai viszonylag jelentős részét igyekezzék erre a főirányra koncentrálni. Ettől függetlenül és már néhány évvel ezelőtt az Intézet vezetése úgy döntött, később pedig a Párt tudománypolitikai irányelvei e döntés helyességét megerősítették, hogy törekedni fog az intézetben folyó és kutatóinak létszámához képest túl nagyszámú, szétaprózott kutatást kisebb számú, lehetőleg népgazdasági fontosságú témára csökkenteni, kutatásainak pedig határozottabb és egyöntetűbb profilt adni. Az 1972–1975-ös kutatási tervben hangsúlyoztuk, hogy a gazdaságpolitikai kutatást tesszük Intézetünk fő profiljává.

Ennek megfelelően a terv A.I. „A tervezés tudományos megalapozása” főcsoportban 8, az A.II. „A népgazdaság vezetési és irányítási rendszerének tökéletesítése” főcsoportban 11 témát és összesen 58 kutatót sorol a fő profilhoz. (Időközben ezek közül 3 kutató távozott az Intézetből.) Ezenkívül a terv összesen még 9 témát és 13 kutatót sorol fel. (8 kutató két helyen szerepel, tehát a tervben a kutatók száma 63 volt.) Ténylegesen azonban a középtávú terv, mint ezt bevezetőjében nyomatékosan hangsúlyoztuk, a gazdaságpolitikai természetű kutatási témákat nem egy központi feladat részeként, hanem mind megannyi önálló témaként mutatta be. Összefüggésük annyi volt, hogy mind kapcsolatba volt hozható a gazdaságpolitikával.

5.3. Az Intézet, kérése ellenére, a tárcaszintű kutatásra sem embert, sem pénzt nem kapott.

Tudományos titkárunk, aki eddig egyéb munkája mellett a kutatás előkészítésével kapcsolatos feladatok jó részét is végezte, 1972. szeptember 1-től az Akadémia Társadalomtudományi Főosztályán dolgozik. Az Intézet Vezetősége reméli, hogy a koordináció céljaira kért két főt megkapjuk. De ezek legjobb esetben is csak hónapok múlva kezdhetik meg munkájukat.

5.4. Intézetünkben sok gazdaságpolitikai vonatkozású kutatás folyik, de ezek közül fenti értelemben egyelőre egyik sem tekinthető a „Gazdaságpolitikánk tapasztalatai, javaslatok továbbfejlesztésére” c. kiemelt kutatási főirány részének, vagy bevezetésének, vagy előzményének. A főirány kutatását tehát ezután kell megkezdeni.

5.5. A főirány kutatásához rendelkezésünkre álló kutatók számának és anyagi eszközöknek erősen korlátozott volta lehetetlenné teszi, hogy a munkát széles fronton kezdjük. Az a körülmény, hogy hasonló feladatunk még nem volt, és így a kutatásnak az első időszakban mindenképp kísérletező, tapasztalatszerző jellege lesz, még e nélkül a korlátozottság nélkül is indokolja a szerény méretű, óvatos kezdést, mind saját kutatásaink s az intézeten belül folyó koordinálás, mind a más kutató helyeken folyó munka koordinálásának csak lassú, fokozatos kiterjesztését.

5.6. Célszerűnek látszik a kezdeti szakaszban a téma kutatását egy történeti szakasz gazdaságpolitikájára és e szakaszon belül néhány fő kérdésre összpontosítani.

5.7. Célszerűnek látszik azt a történeti szakaszt, amellyel a kutatást kezdjük, az 1956 novemberétől 1960. december 31-ig, tehát az ellenforradalomtól a második ötéves terv kezdetéig terjedő időszakban megszabni. Ennek az időszaknak a kiválasztása önkényes és nyilvánvalóan lehetne más idősokkal is kezdeni. E mellett a választás mellett szól, hogy az időszak anyagait könnyebb összeszedni és ellenőrizni, mintha például 1948-cal, tehát nyolc évvel korábban kezdenénk, hogy viszonylag élesen elváljak a megelőző időszakról, hogy ettől kezdve a gazdaságpolitikában nagyobb törések nem voltak. Persze, ellene is lehet érveket felhozni. Vannak a korszak kutatásának különleges nehézségei is. De minden korszaknak megvannak a magáéi. Lehetetlen előre eldönteni, melyik feldolgozása fog több akadályba ütközni. Mindegyik olyan adottságokkal indul, amelyek a gazdaságpolitika szabadságát, lehetőségeit sok szempontból korlátozzák. Mindegyiknek meg kell birkóznia az elődjeitől átörökölt nehézségekkel, vagy legalább is birkóznia kell velük. Kényes kérdések is akadnak minden időszakban. De a kutatás számára nincsen tabu. Semmiestre se mondjunk le egyetlen kérdés kutatásáról sem azért, mert az talán valahol falba ütközhet. Hiszen semmiképpen sem tudjuk előre látni, kiszámítani, hol vannak a falak. Más, csak a kutatás későbbi szakaszán és csak külön eldönthető kérdés, hogy a kutatás eredményeit hogyan lehet hasznosítani, hogy belőlük mi kerülhet megszületése után azonnal nyilvánosságra, mit lehet széles, mit csak szűkebb körben megvitatni. A kutatás egyik alapelveként tekinthető, hogy csak megbízhatónak ítéltető dokumentumokra szabad támaszkodni. Ahol semmiféle dokumentum sem áll rendelkezésre, ott meg lehet kísérelni többek visszaemlékezéseinek összevetéséből helyreállítani a múlt képét, de a személyes visszaemlékezéseket általában fenntartással kell kezelni.

5.8. Célszerűnek látszik azokat a fő kérdéseket, melyekre a kiválasztott történeti szakaszban a kutatást összpontosítjuk, úgy megválasztani, hogy egyenként széles területet felölelő kérdések legyenek, és együttesen a szakasz egész gazdaságpolitikájáról viszonylag teljes, átfogó képet adjanak. Ilyen kérdések:

5.8.1. Az életszínvonal alakításával kapcsolatos gazdaságpolitikánk.

5.8.2. A mezőgazdaság fejlesztésével, a kollektivizálással, a mezőgazdaságnak az egész gazdaságba való illeszkedésével kapcsolatos gazdaságpolitikánk.

5.8.3. A munka termelékenységével, a munkaerőgazdálkodással, a műszaki fejlesztéssel, a beruházásokkal kapcsolatos gazdaságpolitikánk.

5.8.4. A külgazdasági viszonyaink alakításával kapcsolatos gazdaságpolitikánk.

5.8.5. A népgazdaság ágazati és területi szerkezetének alakításával kapcsolatos gazdaságpolitikánk.

5.9. Célszerűnek látszik ezeknek a fő kérdéseknek kutatását a munka megindulásakor egy kutatócsoportban összefogni. A csoportban tapasztalt és kevésbé tapasztalt kutatók dolgoznának együtt. A szükséghez képest foglalkoztathatnának segéderőket, egyes részmunkákra szerződéses megbízást adhatnának, munkatársaikkal alcsoportként működhetnének a kutatócsoporton belül. Azoknak a fő kérdéseknek kutatási tervét és módszerét, melyekre nem jut tapasztalt kutató, külön ki kell dolgozni, figyelembe véve, milyen erőkre, ill. kutatókra és kutatásokra lehet támaszkodni az Intézetben és esetleg intézetünkön kívül.

5.10. A kutatócsoport témája: *Az 1956 novemberétől 1960 végéig terjedő időszak gazdaságpolitikája.*

A kutatás vezetője: Friss István

Az 5.8.1. kutatója: Rédey Aranka

Az 5.8.2. kutatója: Gyenis János

Az 5.8.3. kutatója: Ungvárszki Miklósné

Az 5.8.4. kutatója: Esze Zsuzsa

Az 5.8.5. kutatója: Hegedüs Miklós

A kutatás kezdete: 1972. szeptember

A kutatás eredményeiről és tapasztalatairól időszaki beszámolót kell készíteni és a kutatásban részvevő teljes kollektívával megvitatni 1973. szeptember 30-ig. A beszámolónak javaslatot kell tartalmaznia a kutatás további menetére és befejezésére vonatkozólag.

6. A kutatás kiterjesztésére és kifejlesztésére vonatkozó előzetes elképzeléseink

6.1. Az 5. fejezetben foglaltak csak a munka első szakaszával foglalkoznak, lényegében ebben is csak a munka megindításának fő kérdéseit tárgyalják. Feladatunk azonban az is, hogy kezdettől fogva koordinátora legyünk mind az Intézetben folyó gazdaságpolitikai vonatkozású kutatások legalább egy részé-

nek, mind a más kutatóhelyeken folyó, a főirány keretébe tartozó kutatásoknak.

6.2. Az Intézetünkben folyó kutatások esetében a koordinálás felöleli az érintett kutatások esetleges módosításának, vagy újabb kutatásokkal való kiegészítésének lehetőségét is. Egyelőre főleg azokról a kutatásokról lehet szó, melyek leginkább kapcsolódnak az 5.8.1.—5.8.5.-ben felsorolt témákhoz. Első megközelítésben, melytől később esetleg lényegesen el kell térni, a következő kutatások jöhetnek számba:

6.2.1. Az életszínvonal kutatásnál:

Gazdaságpolitika és szociálpolitika (Berényi, Szalayné)

Az életszínvonal tervezése és módszere (Hoch, Redő, Ernyeiné)

A személyi jövedelem szabályozási rendszerének továbbfejlesztése (Révész, Koltay)

6.2.2. A mezőgazdasági kutatásnál:

A mezőgazdaság szabályozó rendszerének vizsgálata (Csendes, Forgács, Kelemen, Kövesi, Laczó)

A mezőgazdaság iparosítása és az élelmiszertermelés (Komló, Benet, Vargha, Forgács)

6.2.3. A munkatermelékenység stb. kutatásnál:

Fejlesztési politika és hitelek piaci megalapozása (Majlátné)

6.2.4. A külgazdasági kutatásnál:

Magyarország külkereskedelmi kapcsolatai (Ausch)

A külkereskedelem pénzügyi szabályozása (Esze, Makaruk, Méreyné, Tarafás)

6.2.5. Az ágazati szerkezeti kutatásoknál:

Ipar és mezőgazdaság kapcsolata (Hegedüs, Józsi, Mózesné)

6.3. Az intézeti kutatások koordinálásának módját az 5.8.1.—5.8.5. kutatóinak és a koordinálandó kutatási témák felelőseinek együttesen kell kialakítaniuk. Valószínűnek látszik, hogy a témák beható közös megvitatása alapján kialakíthatók vagy a koordinálandó témák olyan módosításai, melyek eleget tesznek a kutatási főirányba való bekapcsolódás követelményeinek, vagy a koordinálandó témák — esetleg további kutató részvételét igénylő — kiegészítései rokontárgyú és a főirányba beilleszkedő résztémákkal.

6.4. Arról, hogy az egyéb kutatóhelyek közül melyek és milyen témákkal kapcsolódhatnak be már a munka első szakaszában a főirány keretében koordinált kutatásba, csak az ezekkel a kutatóhelyekkel a jelen munkaterről folytatott tanácskozáson, velük együtt lehet dönteni.

6.5. Korábbi tájékozódás alapján a következő kutatóhelyek bekapcsolódása valószínű:

Ipargazdasági Kutató Csoport

Szociológiai Kutató Intézet

Állam és Jogtudományi Intézet

Gazdaságkutató Intézet
 Népeségtudományi Intézet
 Közgazdasági Egyetem Gazdaságpolitikai Kutató Csoport
 Pénzügykutató Intézet
 Belkereskedelmi Kutató Intézet
 Tervgazdasági Intézet

6.6. Intézetünktől független kutatóhelyekről lévén szó, valószínűnek látszik, hogy a koordinálás lazább formáit kell majd megtalálni. Valószínű az is, hogy kezdettől fogva célszerű lesz számba venni a kutatóhelyeken folyó mindazokat a kutatásokat, melyek a kutatási főirány keretébe sorolhatók, függetlenül attól, hogy akár a korszakot, akár a témát illetően megfelelnek-e az 5.6. — 5.9. pontokban javasolt korlátoknak. Minderről azonban csak együttes megvitatás alapján közösen lehet dönteni.

Függelék

A megindítandó munkával kapcsolatban a kutatók előzetes elképzelései:

Életszínvonalpolitikánk (Rédey Aranka)

A kutatási fő feladattal összhangban e téma vizsgálatának főbb kérdései:

— Milyen fontosabb életszínvonalpolitikai döntések történtek a vizsgált időszakban. A döntések szintje, formája.

— A lakosság — s ezen belül az egyes fontosabb társadalmi rétegek — életkörülményei miként alakultak.

— A vizsgált időszak ténytáráinak s az életszínvonal alakítására vonatkozó döntésekben foglalt célkitűzéseknek egybevetése: milyen mértékben valósultak meg a tervekben, illetve más fontosabb gazdaságpolitikai döntésekben kitűzött feladatok; melyek voltak azok a tényezők, amelyek e feladatok megvalósítását szolgálták, elősegítették, illetve fékeztek, e tényezők közül melyek hatottak akarunktól függetlenül, s melyek voltak azok, amelyeket gazdaságpolitikai döntés tudatosan teremtett meg.

Az életszínvonalpolitikai döntések végrehajtásának, s a végrehajtás eredményeinek ellenőrzése milyen időszakonként, milyen szinten, illetve szinteken, milyen módon történt a vizsgált időszakban.

Ami a kutatás munkaerőszükségletét illeti, úgy vélem, hogy az egyes főbb társadalmi rétegekre vonatkozó fontosabb életszínvonal-mutatók kidolgozására hozzáértő statisztikusra lesz szükség, mivel tudtommal nincsenek ilyen adatok a vizsgált idősakra. Természetesen jelenleg még nem mérhető fel, hogy a téma kutatása során milyen egyéb olyan munka elvégzésére lesz szükség, amelyet csak segítőtárral lehet megoldani.

Agrárpolitikánk (Gyenis János)

A téma az 1958—1960 közötti időszak gazdaságpolitikai, ezen belül agrárpolitikai célkitűzéseit, e célkitűzések politikai, társadalmi, gazdasági motivációt, a közvetítőrendszert (gazdaságirányítást), a gyakorlati megvalósulást s a közvetlen és közvetett hatásokat vizsgálja.

Ezen évek agrárpolitikai koncepciói különösen az MSZMP KB agrárpolitikai tézisein, majd 1958 decemberi mezőgazdasággal kapcsolatos határozatain alapulnak.

A mezőgazdaság általános fejlesztése, a kollektivizálás, a népgazdaságba való beilleszkedés egymással összefüggő s egymást feltételező folyamatok, amelyet együtt kíván a kutatás vizsgálni, de a részterületekről bizonyára résztanulmányok készülnek. Ilyen résztanulmányok lehetnek az előzetes elképzelések szerint például:

1. Az MSZMP agrárpolitikájának szerepe az 1956 utáni konszolidációban
2. A második hároméves terv agrárpolitikája.
3. A mezőgazdaság átszervezésének gazdasági-társadalmi, politikai feltevélei.
4. A mezőgazdaság átszervezésének társadalmi-gazdasági eredményei és hatása.
5. A mezőgazdaság állami irányításának rendszere.

*

A résztanulmányok, különösen a sok statisztikai adat feldolgozását igénylő tanulmányok, külső munkaerő alkalmazását is megkívánják. Erről konkrétan és részletesen később, a téma vázlatának alaposabb kidolgozása után dönthetünk.

Felhalmozási és fejlesztési politikánk (Ungvárszki Miklósné)

A kutatás tárgya elsődlegesen

— a gazdaságpolitikai célrendszer — fejlesztési politika — beruházási politika — beruházási terv — konkrét beruházási döntések — beruházási reálfolyamatok — rendszere, a rendszer egyes elemein belüli komplexitás, ill. ellentmondások, az elemek közötti közvetítő mechanizmus, mindkét irányban.

Vizsgálendő kérdések:

1. A vizsgált időszak ill. időszakok beruházáspolitikája.
 - A beruházáspolitikai döntéseket motiváló adottságok, gazdasági és politikai célkitűzések.
 - A beruházáspolitikai döntések kialakulásának mechanizmusa. A különböző szintű érdekek, ill. érdekellentétek érvényrejutása a döntési mechanizmusban.

2. A beruházáspolitikai célkitűzések, a népgazdasági terv és a reálfolyamatok egybevetése.

— Az eltérések iránya és mértéke a célkitűzésektől.

— Az eltéréseket előidéző tudatos és spontán elemek, a gazdaságpolitikai cél- és eszközrendszeren belüli, ill. a közöttük levő ellentmondások.

3. A reálfolyamatok rövid- és hosszabb távú hatásai

— a népgazdasági egyensúlyi helyzet alakulása

— a fő népgazdasági arányok alakulása

— a nemzeti jövedelem növekedési üteme

— a műszaki fejlődés, termelékenység és a foglalkoztatottság alakulása.

4. A vizsgált időszak (ill. időszakok) műszaki fejlesztési politikája.

A műszaki fejlesztési koncepciók kialakításának tartalmi és szervezeti rendszere.

— A műszaki fejlődést elősegítő és gátló tényezők (hazai és nemzetközi feltételek, irányítási mechanizmus, vállalati és egyéni érdekeltségi rendszer stb.).

— Az adott időszak műszaki fejlesztési politikájának hosszabb távú hatása.

Külgazdasági politikánk (Esze Zsuzsa)

A vizsgált időszak jellegzetes feladata a külgazdaság területén is a konszolidáció volt. Ehhez a baráti szocialista országoktól, de főképpen a Szovjetuniótól kapott áru- és devizasegítség adta meg az alapot. A kutatás fő kérdéseiként körülbelül a következők jelölhetők meg:

1. Hogyan, milyen eszközökkel igyekeztünk biztosítani a külkereskedelmi egyensúly helyreállítását? Milyen módon igyekeztünk elérni, hogy ne csak átmenetileg, hanem tartósan csökkentjük a kereskedelmi mérleg és ezen keresztül a fizetési mérleg deficitjét?

2. A tényleges folyamatok a kereskedelmi mérleg és a fizetési mérleg szempontjából hogyan alakultak?

3. Az eredmények mennyiben estek egybe a célokkal és mennyiben tértek el tőlük? Melyek voltak az eredmények és a célok egybeesésének, illetve eltéréseinek okai?

*

A kutatáshoz már kezdetben szükséges egy segítőtárs, aki felderíti, megszerzi, esetleg részben dokumentálja a határozatokat, irányelveket, rendelkezéseket, intézkedéseket, valamint az irodalmat, és még egy segítőtárs, aki ért a külkereskedelmi statisztikához, össze tudja gyűjteni és fel tudja dolgozni a szükséges statisztikai anyagot. Az első feladatra talán alkalmas a kutatócsoport egyik tagja.

A gazdaságpolitikának és a struktúrapolitikának néhány kérdése (Hegedüs Miklós)

A gazdaságpolitika egészének és a gazdaság szerkezetének átalakítására irányuló gazdaságpolitika között az egész és a rész dialektikus viszonya húzódik meg. Hasonlóan, mint például az iparpolitika, a mezőgazdasági politika, vagy a fogyasztási politika, beruházási politika, pénzügyi politika stb., a struktúrapolitika is szűkebb, mint a gazdaságpolitika általában, de az is világos, hogy a struktúrapolitika viszonya a gazdaságpolitika egészéhez *minőségileg más*, mint az előzőleg felsoroltaké. Leglényegesebb ebben az, *hogy a gazdaságpolitikai döntések* — de általában a gazdasági döntések *egyben strukturális döntések is*. Nem kivételek ez alól a gazdaságirányítás milyenségére vonatkozó gazdaságpolitikai elhatározások sem, hiszen ebben az esetben arról van szó, hogy a különböző jellegű, eltérő formában érvényre jutó gazdaságirányítási eszközöket, módszereket milyen arányban kombináljuk. Eltérően tehát a gazdaságpolitika azon részeitől, amelyek a gazdaság egyes ágazataira vonatkoznak — ipar, mezőgazdaság —, vagy amelyek a társadalmi termelés más-más aspektusú oldalát ragadják meg — például beruházás, fogyasztás —, a struktúrapolitika nem elsősorban a hatókör szűkebb voltával válik a gazdaságpolitika részévé, hanem abban, *hogy a struktúrapolitika mindenekelőtt a gazdaságpolitika egészén belül a változást, az előrehaladást „a mássálevést” és ezek minőségi csomópontjait ragadja meg, fejezi ki*. Ha tehát a fejlődést az állandóság és a változás egységeként szemléljük, úgy a struktúrapolitika alapvetően az utóbbira, a változásra vonatkozik.

A vizsgálandó kérdések meghatározásánál alapvetően abból indultunk ki, hogy a gazdasági struktúrát sok vonatkozásban több kutatóhelyen is vizsgálták, továbbá abból, hogy az elkövetkező időszakban viszonylag szűk kapacitás áll rendelkezésünkre. Ezek figyelembevételével a következő problémákat kívánjuk megvizsgálni:

1. a termelő és a nemtermelő szektorok aránya;
2. ipar és a mezőgazdaság viszonya;
3. a népesség a munkaerő struktúrája;
4. a gazdaság térszerkezete.

K i v o n a t

*a „Gazdaságpolitikánk tudományos megalapozása” c.
1971. március 19.-én kelt tervtanulmányból*

A kutatási feladatokról

Az egész időszakra kutatni javasoltuk többek között a következő témákat:
„2. A hazai gazdasági növekedés és gazdaságpolitika kritikai elemzése, különös súllyal az 1958-tól kezdődő időszakra.”

„4. A nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódásunk kívánatos mértékének és irányának meghatározása és ennek struktúrapolitikai kihatásai.”

„5. A termelés (főleg az ipari és mezőgazdasági termelés) strukturális fejlesztésének döntési kritériumai, a fejlesztési prioritások tudományos megalapozása, a vezető ágazatok problémája;

6. A népgazdaság fejlesztésének területi vonatkozású gazdaságpolitikai problémái; a növekedés kívánatos területi arányainak meghatározása és biztosítása.”

„10. A felhalmozás és fogyasztás, a termelés és nemtermelő felhalmozás arányának determináltsága, döntési szabadságfoka; a beruházások túlfeszítésének, ingadozásának, ki nem elégtő hatékonyságának főbb okai és következményei.

11. A nagyjelentőségű (struktúrameghatározó jellegű) ágazati és létesítmenyi koncepciók kialakítása, megvalósítása és hatása; e döntések létrejöttének mechanizmusa.”

„14. A fogyasztás, életszínvonal, életmód fejlesztésére vonatkozó állami preferenciák rendszere. A társadalom szocialista jellegéből levonható és levonandó következtetések. A fogyasztás szocialista modellje.

15. A fogyasztásra (életszínvonalra) vonatkozó népgazdasági tervek kialakításának és megvalósításának döntési mechanizmusa.

16. A lakosság jövedelmének rétegenkénti és források (keresetek, pénzbeli és ingyenes juttatások) szerinti eloszlása és ennek kritikai elemzése. Az eloszlás változásának kívánatos irányai és ezek megvalósításának módjai és eszközei. A jövedelmi minimum és a nagyjövedelmek problémája.”

„22. Az állam és vállalatok viszonya, az államapparátus kívánatos funkciójának megfelelő szervezet.”

A főirány területén folyó jelenlegi hazai kutatásról szóló részből

„A szóban forgó kutatás jelenlegi hazai helyzetére vonatkozóan általában véve megállapítható, hogy kifejezetten és sajátosan gazdaságpolitikánk tudományos megalapozását célzóan — a fenti értelmezésben és feladatmeghatározással — voltaképpen még nem folytak kutatások, de a főirány problematikáját számos kutatás közelebbről-távolabbról érinti. Így pl. érintették a kutatási főirányt a korábbi Országos Távlati Tudományos Kutatási Terv 61. és 62. főfeladatai (A tervezés tudományos megalapozása és A népgazdaság vezetési és irányítási rendszerének tökéletesítése) keretében folytatott kutatások. Ilyenek pl. a népgazdasági struktúra, az életszínvonal és fejlődése, a nemzetközi munkamegosztásba való bekapcsolódás különböző kérdéseire, továbbá a mechanizmuskutatásokkal összefüggésben — részben inkább mikroökonomiai szinten — a vállalati tevékenység tényezőire irányuló kutatások. A gazdaságpolitika tudományos megalapozását szolgálták továbbá a 15 éves távlati népgazdasági

terv elkészítésének munkálatai során — főként egyes fontos részletkérdésekre vonatkozóan — elvégzett elemzések és különböző további vizsgálódások is.”

A kutatások feltételezett személyi és anyagi igényeiről 1971–1975-ben.

	I.	II.	III.	IV.	Összesen
	i n t é z e t				
<i>Személyi igény</i>					
Béralap fejlesztés évi ezer Ft	1740	240	70	520	2570
Egyéb személyi kiadás „	200	.	.	180	380
Létszám irányszám fő	81	7	2	8	98
Ebből kutató fő	50	5	2	5	64
<i>Anyagi igény</i>					
Dologi kiadások évi ezer Ft az utolsó év és bázisév adatának különbsége	1150	200	200	200	1750
a fejlesztés átlagos évi üteme	19,3% bázis hiányában nem számítható				

Beruházások

- I. Közgazdaságtudományi Intézet
- II. Ipargazdaságtani kutatócsoport
- III. Szociológiai Kutatóintézet
- IV. Gazdaságkutató Intézet

Az előzetes informálódásnál a fenti négy intézet jelentette be anyagi igényeit.

A fentiekén kívüli kutatóhelyek bekapcsolódása:

Korábbi érdeklődésünkre a 6.5. pontban felsorolt 9 kutatóhely közül 8 jelentette be a kutatásban való részvételének szándékát. Ezek közül 7 a kutatási tervben megjelölt valamelyik témában kíván közreműködni, a Közgazdasági Egyetem pedig három fő kutatási irányt jelölt meg kiemelt egyetemi feladatként. Ezek közül az első a gazdasági növekedés és struktúra kutatása; a második a gazdasági növekedés és a működési mechanizmus összefüggéseinek vizsgálata; a harmadik a gazdasági növekedés területi kérdéseinek tanulmányozása.

Nemzetközi együttműködés lehetőségei

Célszerűnek látszik a kutatás terén elsősorban a szocialista országokkal bizonyos nemzetközi együttműködést javasolni, illetve megvalósítani. A kutatás során vár megvizsgálásra azután az a kérdés, hogy a nem-szocialista országok, közülük elsősorban egyes szempontokból (terület, népesség, nemzeti jövedelmi szint, állami szektor léte, tervezés stb.) hozzánk némileg hasonló tőkésországok gazdaságpolitikai tárgyú kutatásainak eredményei figyelembe vehe-

tők-ø ill., hogy a szóban forgó tőkésországok irányában helyes-e valamilyen együttműködés kezdeményezése.

A kifejezetten nemzetközi vonatkozású, valamint egyes általános jellegű témák kutatása tekintetében nemzetközi együttműködés megszervezése kézenfekvő lenne. Ennek megvalósítása nyilván nemcsak tőlünk függ, a gondolatot azonban a szóba jöhető partnerek felé érdemesnek látszik felvetni. (Az együttműködés körébe eső témák kiválasztása, a konkrét javaslatok kidolgozása, az elgondolások egyeztetése, az esetleges tényleges együttműködés megszervezése természetesen még alapos megfontolást és gondos előkészítést igényel.)

A nemzetközi együttműködésre vonatkozó alábbi javaslatok érdemelnék megfontolást:

Szocialista viszonylatban:

– felvethető a kérdés a KGST-országok közgazdaságtudományi intézetei igazgatóinak tanácskozása előtt;

– egyes kiválasztott témák vizsgálata a KGST-országok tudományos akadémiái közötti együttműködés keretében közös kutatási feladattá tehető;

– kezdeményezni lehetne az együttműködést a KGST új közgazdasági kutatóintézetével;

– végül felvethető és megvalósítható közös kutatás a KGST-országok közötti kétoldalú együttműködés keretében is.

Azok közül a nemzetközi szervek közül, amelyekben szocialista és nem-szocialista országok egyaránt résztvesznek, javaslatot tenni nemzetközi együttműködésre:

– az Európai Gazdasági Bizottságok kormánytanácsadói tanácskozásának;

– az European Coordination Centre for Research and Documentation in Social Sciences Bécsben működő intézménynek, amely ugyancsak foglalkozik társadalomtudományi kutatások koordinálásával.

KÖZÉPTÁVÚ VILÁGGAZDASÁGI PROGNOZIS

TERVTANULMÁNY*

A kutatás jelentősége és szintje

A kutatás szükségességét egyfelől Magyarország „világgazdasági érzékenysége”, másfelől a magyar tervezési rendszerből fakadó igények vetik fel. A gazdasági és társadalmi fejlődésünket megszabó középtávú (5 éves) terveket a nemzetközi környezet ismeretében kell kialakítani; messzemenően érdekeltek vagyunk tehát, hogy a világgazdaság várható alakulásáról szóló elgondolásaink tudományos alapra épüljenek. A nemzetközi környezet gazdasági mozgásainak a soronlevő, illetve a tervezési stádiumban levő következő tervidőszak végéig terjedő prognózisa, valamint a gazdasági folyamatokkal legszorosabb kölcsönhatásban levő társadalmi, politikai, műszaki, kulturális stb. változások előrejelzése komplex tanulmányozást tesz szükségessé. Ez a célkitűzés első menetben az 1975-ig szóló prognózis elkészítését követeli, majd ezután az ötödik ötéves tervjavaslat munkálatainak időrendjéhez alkalmazkodva az 1980-ig szólót.

E kutatás, mint tudományos vállalkozás, rendkívül jelentős. Maga a feladat: a 3–7 évre szóló komplex prognózis próbára teszi a hazai közgazdaságtudományt és a társadalomtudomány más ágait, az uralkodó felfogások és nézetek realitását, valamint a kutatók és a kutatási szervezet hatékonyságát.

* Az érintett tudományos intézmények és főhatóságok hosszabb előkészítő munkája után a Minisztertanács 1012/1972. (IV. 27.) számú határozatában (Magyar Közlöny, 1972, 33. sz.) jóváhagyta az 1971–1985. közötti időszakra szóló országos távlati tudományos kutatási tervet (OTTKT); ennek részét alkotják azok a tárcs szintű távlati kutatási tervek is, amelyeket a *Magyar Tudományos Akadémia főtűkára a középtávú (1972–1975.) tervről szóló főtűkari állásfoglalásában* a távlati tervbe felvett. Ebben a keretben tárcs szintű kutatási főirányként szerepel a *Középtávú világgazdasági prognózis* c. téma is. A téma felelős koordináló bázisintézménye a Magyar Tudományos Akadémia Afro-Ázsiai Kutató Központja. A tervtémákra — így erre a témára nézve is — ún. tervtanulmányok készültek. A tervtanulmányok körvonalazzák azokat a tudományos és gyakorlati megfontolásokat, amelyek a témának ilyen kiemelt kutatását indokolják. A tervtanulmányok továbbá vázolják a téma fontosabb résztemáit, valamint felvázolják azokat a kutatási és szervezési elképzeléseket, amelyek megvalósításával a különböző résztvevő intézmények a kutatási feladatokat a felelős intézet koordinálása mellett megoldani tervezik. A Gazdaság- és Jogtudományok Osztályának profiljába tartozó tervtanulmányokat az Osztályülés is megvitatta, és úgy határozott, hogy az általános információ és a kutatások jobb szervezése érdekében a tervtanulmányokat — a megfelelő intézet hozzájárulásával és szerkesztésében — a *Gazdaság- és Jogtudományban* közölte. Jelen tanulmány az Afro-Ázsiai Kutató Központban Mándi Péter szerkesztésében készült.

Hazánkban mind ez ideig középtávú világgazdasági prognózis nem készült. Szűkebb körben és rövidebb távra készültek prognózisok, pl. a Konjunk-túra és Piackutató Intézet rendszeresen készít kb. egy évre szóló külkereskedelmi előbecsléseket, Készülnek előrejelzések egy-egy iparág műszaki fejlődéséről, egy-egy nyersanyagpiac várható alakulásáról stb., ezek azonban nem törekednek komplexitásra, ezért jellegükben eltérnek a javasolt kutatás céljától és tartalmától.

Világszerte kevés középtávú prognózis készül ily átfogó igénnyel, ezért e vállalkozás joggal számíthat nemzetközi tudományos érdeklődésre. Módszerének komplex volta megkülönbözteti a kizárólag matematikai módszert alkalmazó prognózisoktól, és ez a körülmény fokozza e kutatás nemzetközi jelentőségét.

A kutatási főirány a távlati tudományos terv tárcaszinten kiemelt tervfeladatai közé tartozik. A kutatásért felelős tárca a Magyar Tudományos Akadémia; a kutatásokat szervező és koordináló akadémiai intézmény az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központja.

II. A kutatás témái

A kutatási főirány által kitűzött cél számos téma önálló, de ugyanakkor összehangolt kidolgozása révén valósul meg. A témák két nagy csoportra oszthatók: ország-, illetve regionális és ágazati-funkcionális prognózisokra. Előbbiek maguk is komplex kutatást követelnek, és a megszülető tanulmányok a vizsgált ország vagy régió jövőjét meghatározó ágazatok és problémák sokoldalú elemzését tartalmazzák. Az ágazati-funkcionális témák viszont tartalmazznak országokra és régiókra szóló elemzéseket és előrejelzéseket, s így a témák két csoportja nemcsak kiegészíti egymást, hanem arra is alkalmas, hogy koordinált világgazdasági prognózist nyújtson.

1. Ország- és régió-prognózisok

A vizsgálandó országok és régiók kiválasztásánál három elv érvényesül. Az ország, illetve régió világgazdasági fontossága, Magyarország külgazdasági kapcsolataiban betöltött szerepe és végül, hogy a magyar népgazdasággal való tanulságos összehasonlításra nyújtson alkalmat. Ez utóbbi szempont vezetett néhány kis európai ország vizsgálatához.

A) Országprognózisok

A kutatás tárgyát a következő országok képezik: Szovjetunió, NDK, Csehszlovákia, Lengyelország, Egyesült Államok, Egyesült Királyság, NSZK, Franciaország, Olaszország, Ausztria, Svájc, Svédország, Japán, India, EAK.

Az alábbiakban az országtanulmányok és prognózisok általános vázát közöljük. Az egyes országok kutatásában a konkrét helyzetnek és adottságoknak megfelelően módosított tematika alapján folyik a munka. Az általános témavázlat egyes pontjai természetüknél fogva csak a szocialista, ill. csak a tőkésországok kutatásában kaphatnak helyet.

A kutatás során vizsgálandó legfontosabb kérdések a következők:

a) *Társadalmi-politikai helyzet várható alakulása*

Az ország társadalmi-politikai intézményei, főbb társadalmi osztályok, csoportok helyzete és erőviszonyai, a politikai pártok tevékenysége, a kül- és belpolitikai irányzata. A külpolitika hatása a gazdaságpolitikai orientációra.

b) *A gazdasági növekedés alakulása*

A növekedés tényezői, a növekedés fő hordozói, illetve szűk keresztmetszetei.

Fejlesztési tervek, célok, programok, prioritások a gazdaságpolitikában.

c) *A gazdasági stabilitás alakulása, várható változásai*

A növekedés és az egyensúly konfliktusa.

Az infláció problémája.

d) *A nemzeti jövedelem felhasználása*

A beruházások várható struktúrája, gazdasági és technikai problémái.

A beruházások finanszírozásának forrásai; külföldi források igénybevétele.

A lakosság fogyasztásának színvonala és szerkezeti változásai.

e) *Az ipar fejlődése*

Az ipari termelés és az ipar struktúrájának alakulása.

A progresszív és hagyományos iparágak.

Koncentráció és centralizáció. Tőkés országokban a monopóliumok, oligopóliumok szerepe, valamint a külföldi tőke pozíciói.

Az egyes iparágak versenyhelyzete a nemzetközi specializáció és a külkereskedelem szempontjából.

Az állam iparpolitikájának változásai és ennek hatása.

f) *A mezőgazdaság fejlődése*

A mezőgazdasági termelési struktúra alakulása.

Az állam mezőgazdasági politikája és ennek külkereskedelmi következményei.

g) *A fizetési mérleg várható alakulása*

A folyó tételek, a tőketételek és a mérlegegyenlegek alakulása.

Az exporton kívüli devizaszerző tevékenységek. Az importon kívüli devizális terhek.

A külkereskedelem volumenének és súlyának változásai.

Nemzetközi hitelkapcsolatok.

h) *Az import alakulása*

Az import-áruszerkezet változási irányjai.

Az import várható alakulása és az ezt befolyásoló tényezők. Ha a hazánkkal való kapcsolat magyar szempontból jelentős, külön vizsgálni kell a magyar export várható alakulását és a vállalati kooperáció lehetőségeit.

i) *Az export alakulása*

Az export áruszerkezete.

Az export terén követett állami politika várható változása.

Az exportágazatok törekvései és érdekeltségei. Ha a hazánkkal való kapcsolat magyar szempontból jelentős, külön vizsgálni kell a magyar import várható alakulását és a vállalati kooperáció lehetőségeit.

j) *A külkereskedelem viszonylati orientációjának alakulása*

A külkereskedelem viszonylati megoszlásának módosulása.

Részvétel az integrációkban, illetve kapcsolat a különböző nemzetközi integrációs szervezetekkel. Az integrációs szervezetek befolyása az ország külgazdasági orientációjára.

Tőkésországok esetében a kormányzati szervek, valamint az üzleti körök törekvései a szocialista országokkal való gazdasági kapcsolatok alakítására.

k) *A Magyarországgal való gazdasági kapcsolatok*

Ez az elemzésrész elsősorban azt vizsgálja, hogy vannak-e kihasználatlan lehetőségek vagy feltáratlan tartalékok a h) és i) pontokban tárgyaltakon túlmenően a gazdasági kapcsolatok fejlesztésében.

B) *Regionális prognózisok*

A) *A fejlődő országok gazdaságnövekedésének előrejelzése*

E kutatásrész a politikai, gazdasági, társadalmi, kulturális, oktatási kérdések komplexumát foglalja magában. A fejlődő országokkal való gazdasági kapcsolatok jelentősége a jövőben növekedni fog, nyersanyag-ellátásunkban előbb-utóbb fontos szerephez jutnak, és iparfejlesztésük visszahat külkereskedelmünkre és ipari struktúránkra.

B) *Az EKG belső erőviszonyai változásának és kifelé irányuló kereskedelempolitikájának prognosztizálása*

A kelet—nyugati gazdasági kapcsolatok számunkra és a KGST-országok számára elsősorban az EKG országaival való kapcsolatot jelentik. Anglia és más országok belépésének várható hatása, az EKG-n belüli erőviszonyok módosulásának felmérése, a kereskedelempolitika tendenciáinak értékelése, a gazdasági társulások és az ipari kooperációk terén folytatandó EKG-politika és ennek jogi megjelenése stb. tőkés kereskedelmünket erősen érintik és beruházási politikánkat több vonatkozásban befolyásolják.

Mindezek figyelembevételével prognosztizálni kell az EKG gazdaságpolitikájának, kereskedelmi forgalmának várható alakulását, különös tekintettel a kelet—nyugati kapcsolatokra és a hazánkkal való kereskedelemre.

2. *Ágazati-funkcionális prognózisok*

A) *A várható világpolitikai változások és azok hatása a világgazdasági folyamatokra*

A világpolitikai változások prognosztizálását az teszi szükségessé, hogy a nagyhatalmi rendszerek céljai, egymáshoz való viszonyuk, világpolitikai súlyú döntéseik messzemenően befolyásolják a gazdasági történetet, sok tekintetben azt meghatározzák. A világgazdasági prognózisnak összhangban kell

lennie a politikai prognózissal, és részben ez utóbbit kell egyik kiinduló feltételnek tekinteni. Számításba kell venni a politikai erőviszonyok várható változásait a különböző kontinenseken, mert az utóbbi évtized tapasztalatai igazolják, hogy a világ „legtávolabbi” pontjain felmerülő konfliktusok, szembenállások visszahatnak a többi kontinens politikájára és gazdaságára.

Hazánkat közvetlenül az európai térségben érvényesülő politika érinti, így elsősorban a kelet—nyugati kapcsolatok várható alakulása: ennek jövője is függ a más kontinenseken zajló katonai és politikai eseményektől.

B) *A nemzetközi kereskedelem strukturális és relációs középtávú előrejelzése.*

E kutatásrész a Konjunktúra és Piackutató Intézetben évek óta folyó vizsgálatokra épül, melyek a nemzetközi kereskedelem övezetenkénti és áru főcsoportonkénti múltbeli áramlásainak elemzése alapján igen alkalmasak középtávú prognózisok készítésére. E vizsgálatok a nemzetközi kereskedelmet hat övezetre (KGST, Közös Piac, egyéb nyugat-európai országok, Észak-Amerika, fejlett tengerentúli országok, fejlődő országok) és hat áru főcsoportra (mezőgazdasági termékek, nyersanyagok, ásványi fűtőanyagok, vegy-cikkek, gépek, egyéb ipari termékek) bontva tartalmazzák.

A múltbeli elemzés az 1950-1965 közötti időszakot öleli fel, és már eddig is készültek prognózis-variánsok 1970-re, 1975-re és 1980-ra. Az alkalmazott modell felhasználható további prognózis-variánsok kialakítására.

E számítások jól heilleszthetők a nemzetközi gazdasági kapcsolatok más módszereket alkalmazó prognózis-kutatásaiba, egyrészt mivel a párhuzamosan folyó kutatások alapot nyújtanak egyes prognózis-variánsok kialakítására és ellenőrzésére, másrészt mivel a konzisztens áramlási prognózisok ellenőrzik az egyéb módszerekkel történő kutatások realitását.

C) *A KGST mechanizmusának várható változásai*

Közvetlenül érinti Magyarország gazdaságnövekedési lehetőségeit a KGST szervezetének, működési mechanizmusának várható továbbfejlesztése. Az integráció foka az árrendszer módosulása, a tervegyeztetés mélysége, a szakosítás mértéke és irányai, a pénzügyi, valutáris téren való együttműködés, a közös intézmények hatásköre, az integráció jogi struktúrája stb. mind-megannyi prognosztizálásra váró jelenség.

D) *Nemzetközi nagyvállalatok, konszernek befolyása a világgazdasági folyamatokra*

Az egyes legfontosabb tőkésországok gazdasági politikájának tanulmányozása mellett szükségesnek mutatkozik a nemzetközi nagyvállalatok, konszernek üzletpolitikájának előrelátása is. Ezek ugyanis nemzeti keretbe nem illeszthetők, gazdasági erejüknel fogva a kormányok gazdaságpolitikai elhatározásait sugallják, befolyásolják, ellensúlyozzák. Várható magatartásuk prognosztizálását éppen az teszi szükségessé, hogy önálló és jelentős gazdasági hatalommal és ennek megfelelő kereskedelmi, jogi helyzettel rendelkeznek, és

saját érdekeikből kiindulva hozhatnak világgazdasági köznyezetüket befolyásoló döntéseket.

E) *A műszaki fejlesztés soron következő szakaszának prognózisa különös tekintettel Nyugat-Európára és a hazai adaptáció egyes kérdései*

A kutatás célja annak tisztázása, hogy a fejlett technika terjedése mely ágazatokban, milyen ütemben várható, és hogyan hat ez Magyarország világgazdasági pozícióira. E téma természete kb. 10 éves előrejelzést követel; feldolgozása elválaszthatatlan a műszaki fejlesztés bázisát képező tudomány-fejlesztési tendenciák tanulmányozásától.

a) E kutatásrésznek nem a tisztán műszaki prognózis kidolgozása az elsődleges feladata, hanem a várható műszaki fejlődés által nyújtott gazdasági lehetőségek jelzése, illetve a fejlődés gazdasági hatásainak felmérése, előrebecslése.

b) Magyarország szempontjából a műszaki fejlődés által nyújtott gazdasági lehetőségek kiaknázása jórészt adaptáció formájában lehet célszerű.

Az adaptáció, mint a műszaki fejlesztés alapvető útjának felismerése, elvezet ahhoz a feladathoz, hogy a kutatás tanulmányozza a hazai műszaki-gazdasági élet adaptációs képességeit. Probléma elsősorban az adaptáció gyorsaságánál merül fel; a világgazdasági kapcsolatoknál ugyanis az idő ugyanolyan fontos tényező, mint a minőség vagy az ár.

c) E gondolat átvezet a hazai műszaki fejlődés institutionális kérdéseinek tanulmányozásához. Vizsgálni kell, milyen szervezeti formák mozdítják elő a kutatási eredmények gyors átültetését, milyen hitelezési formákra lenne szükség, milyen adóztatási, árpolitikai, vállalati mechanizmust érintő szabályozásra.

Megvizsgálandó továbbá az is, hogy a fejlett külföldi technika átvételének csatornái (licencek, kooperációk, stb.) milyen gyorsasággal és hatásfokkal működnek, s milyen hosszú az a periódus, amely után autonóm műszaki eredményeket váltanak ki a hazai kutatásokban.

d) A fejlett műszaki termékek gazdaságos értékesítésének egyik feltétele a piacok dimenziója. Ezért azt is kutatni kell, mik a feltételei annak, hogy a legújabb műszaki termékek gyorsan, tömegesen és a kutatásfejlesztést honoráló áron értékesíthetők legyenek a szocialista piacokon.

F) *A munkaerő-struktúra és az oktatás fejlődési tendenciái*

A munkaügyi és oktatásszervezési jelenségek részben meghatározzák, részben jelzik a várható gazdasági-társadalmi változásokat, ezért tanulmányozásuk a világgazdasági prognózis lényeges részét alkotja. E kutatásrész keretében elsősorban a közép-európai országok és a nálunk fejlettebb nyugati országok tanulmányozására van szükség. A kutatási program legfontosabb témái a következők:

a) A munkaerőhelyzet várható jellemzői az egyes országokban (munkaerőhiány, illetve felesleg jelentkezése).

b) A nők foglalkoztatottságának alakulása.

c) A munkaerőpolitika irányelvei és céljai a szocialista és kapitalista országokban (teljes foglalkoztatás gyakorlata, küzdelem a munkanélküliség ellen stb.)

d) A munkaerő vándorlásának várható tendenciái; a „brainrain” iránya és nagysága; a KGST integráció következményei; a Közös Piacon belüli szabad munkavállalás fejlődési tendenciái.

e) Az iskolarendszer jellegzetességei, a fejlődés irányai.

f) A szakemberállomány (közép-felsőfok) összetételének és arányának változása.

g) A munkaidőcsökkentés, a szabadidő — munkaidő arányának alakulása.

G) *A nemzetközi gazdasági kapcsolatokat szabályozó jog fejlődése*

A KGST-ben a növekvő jelentőségű vállalati kapcsolatok és az integráció előrehaladása, a kelet — nyugati kapcsolatokban a kooperáció új formáinak megjelenése, az európai gazdasági integráció jogi mechanizmusának kialakulása új nemzetközi jogi intézmények létesítését, új jogszabályok alkotását vonja maga után. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a világgazdasági folyamatok nem realizálódhatnak sikeresen megfelelő nemzetközi jogrendszer funkcionálása nélkül. Éppen ezért kell tanulmányozni a várható jogfejlődést, mert a jogrendszer alkalmazkodása vagy megmerevedése visszahat a gazdasági folyamatokra.

III. *A kutatás ütemezése a tudományos távlati terv tartamára*

1972. végéig a felsorolt témák többségének kutatása eljut az 1975-re szóló előrejelzésig. 1973 végére a kutatások már 1980-ra szóló prognózist is adnak.

A további ütemezésre még nem kívánunk javaslatot tenni. Előrelátható, hogy a későbbiekben a világgazdasági jelenségek folyamatos értékelése alapján az 1980-as prognózist megfelelő időpontban újra felül kell vizsgálni. Az 1985-ig terjedő időszakban aktuálissá válik az 1985-ös és az 1990-es prognózis elkészítése, feltéve, hogy ezek lesznek középtávú terveink zárócévei.

IV. *A kutatási főirány vizsgálatainak szervezése*

a) A kutatási főirány elsősorban a közgazdaságtudomány különböző ágaiban tevékenykedő intézményeket, kutatókat és nem kutatói státusban működő szakértőket vesz igénybe. Leginkább a nemzetközi gazdasági kérdésekkel foglalkozó szervek és kutatók bekapcsolására van szükség.

Ezenkívül a politikai tudományok, a jogtudományok és bizonyos mértékig a műszaki tudományok és a tudományszervezés területén dolgozó kutatókat és intézményeket is be kell vonni a munkába.

b) A kutatást, mint akadémiai kutatóintézmény és mint a Világgazdasági Tudományos Tanács tagintézménye, az MTA Afro-Ázsiai Kutató Központ

irányítja. A Világgazdasági Tudományos Tanács jelentős szerepet tölt be a kutatás szervezésében.

Jelenleg a téma kutatása Magyarországon nem folyik. A Világgazdasági Tudományos Tanács 1970 második felében indított el egy sor munkaprogramot, melyek majd a középtávú világgazdasági prognóziskutatásnak részét fogják alkotni.

c) A kutatásba bevonandó akadémiai kutatóhelyek: Közgazdaságtudományi Intézet; Ipargazdasági Kutatócsoport; Állam- és Jogtudományi Intézet;

a bevonandó nem akadémiai intézetek (kutatóhelyek): Konjunktúra- és Piackutató Intézet; Országos Tervhivatal Távlati Tervezési Főosztálya; Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Külkereskedelem Gazdaságtan Tanszéke; Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Világgazdasági Tanszéke; Nemzetközi Gazdasági Kapcsolatok Titkársága; Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság; Magyar Nemzeti Bank Tanulmányi Főosztálya; az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar Polgári Jogi Tanszéke.

d) A kutatás jelentős nemzetközi együttműködést igényel. A Világgazdasági Tudományos Tanács már említett tudományos programja a Szovjetunió Tudományos Akadémiája intézeteivel való együttműködést irányoz elő (a szovjet partnerekkel való már perfektuált megállapodás alapján); szükség van továbbá más szocialista országok és nyugati országok intézményeivel, tudományos intézeteivel és kutatóival való számos megbeszélésre, külföldi szakemberek fogadására és kiutazásokra. Előreláthatólag több kerekasztal-megbeszélést, tudományos találkozót kell szervezni a kutatási főirány témaköreiben és biztosítani kell a külföldi tudományos összejöveteleken a magyar kutatók részvételét.

A JOGELMÉLET FEJLŐDÉSE MAGYARORSZÁGON A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ UTÁN

PESCHKA VILMOS

1. A jogelméleti gondolkodásban az elmúlt 25 évben Magyarországon végbement fejlődésnek a megértése mindenekelőtt annak előrebocsátását teszi szükségessé, hogy ebben az összefüggésben mit értünk tulajdonképpen *jogelméleten*. Általában elmondható ugyanis, hogy a második világháború utáni magyar jogtudományban a „jogfilozófia”, a „jogszociológia”, a „jogtan” vagy „általános jogelmélet” önálló diszciplínaként csupán epizodikusan szerepel. A magyar szocialista jogtudománynak az a specifikus ágazata, amely lényegében az említett diszciplína területét is átfogja: az *állam- és jogelmélet*. Az állam- és jogelmélet olyan általános jellegű tudomány, amely az állammal és a joggal mint egésszel, az állam és a jog lényegével, tartalmával és formáival, alapvető általános fogalmaikkal és kategóriáikkal, röviden: ezek általános törvényszerűségeivel foglalkozik. Abból a megállapításból kiindulva, mely szerint az állam és a jog olyan társadalmi jelenségek, amelyek mind keletkezésükben, mind működésükben kölcsönösen feltételezik egymást, a szocialista jogtudományban általában, így a magyar jogtudományban is, az államelmélet nem különül el a jogelmélettől, miért is egységes állam- és jogelmétről beszélünk. Az állam- és jogelmélet tehát tárgyát, vizsgálódási körét tekintve, nem azonosítható sem az általános államtannal, az államfilozófiával, a politikai szociológiával, a politikai tudománnyal, sem a jogfilozófiával, az általános jogtannal, valamint a jogszociológiával. Az állam- és jogelméletnek — mint az vizsgálódási körének meghatározásából kitűnik — az állam és a jog általános elméleti kérdéseivel foglalkozó, említett állam-, illetve jogtudományok mindegyikével vannak közös területei, érintkezési pontjai, de tárgyát részben tágabban, részben szűkebben határozza meg, mint ezek az általános állam-, illetve jogtudományok. Amikor tehát arra vállalkozunk, hogy futó pillantást vessünk a magyar jogelméleti gondolkodás negyedszázados alakulására, akkor nem az imént körülírt állam- és jogelmélet 25 éves fejlődését vizsgáljuk, hanem csak annak *jogelméleti részét*, amely — mint látni

* Franciául megjelent az Archives de la Philosophie du Droit Tome XVI. 1971. (347—354.) számában.

fogjuk — általános jogtani, jogfilozófiai és jogszociológiai gondolatokat egyaránt tartalmaz. Sőt a jelenlegi helyzetet figyelembe véve, az is megállapítható, hogy a magyar jogelméleten belül a jogtani, jogszociológiai és jogfilozófiai problematika mindinkább differenciálódik.

2. Miként a jognak, a jogelméletnek sincs önálló története, miért is csak a gazdasági-társadalmi összefejlődésnek egyik oldalaként, mozzanataként érthető meg. Így a magyar jogelméletnek a második világháború óta végbement alakulásáról is csak úgy alkothatunk helyes képet, ha azt a gazdasági-társadalmi viszonyokban, az állam- és jogrendszerben Magyarországon a szóban forgó időszakban bekövetkezett fejlődéssel összefüggésben, annak egyik mozzanataként vizsgáljuk. Az elmúlt 25 esztendőben a magyar társadalmi, állami és jogi berendezkedés történelmi jelentőségű változáson ment keresztül, szocialista típusú társadalommá, állam- és jogrendszerré fejlődött. Ez az átalakulás a magyar jogelméletben is végbement a marxista—leninista jogelmélet kialakulásával. Ha a jogelméletnek ezt a negyedszázados fejlődését Magyarországon röviden jellemezni akarjuk, akkor abban lényegében három periódust kell megkülönböztetni: az 1945-től az 50-es évekig terjedő szakaszt, amelyben a marxista jogelmélet tulajdonképpen első lépéseit tette meg élénk elvi-elméleti küzdelemben a más, elsősorban polgári jellegű jogelméleti irányzatokkal; az 50-es évek derekáig tartó periódust, amelyet a marxista jogelmélet magyarországi megalapozásának időszakaként jelölhetünk; és végül a jelenhez vezető 15 évet, mely időszakban a marxista jogelmélet főleg már részletes, egy-egy problémát átfogó monografikus munkákban jelentkezik.

Ha a háború befejezésétől az 50-es évekig terjedő periódus jogelméletét egy szóval jellemezni akarjuk, akkor annak *polemikus* jellegét kell kiemelni. A jogelméletet ezekben az években átszövő viták többirányúak voltak: Ezen időszak jogelméletének helyzetét mindenekelőtt azok a polémiák határozták meg, amelyekben a marxista jogelméleti gondolatok az egyes polgári jellegű jogelméleti koncepciókkal, elsősorban a háborút megelőző időszakban uralkodónak tekinthető ujkantiánus jogfilozófiával ütköztek össze. Ennek jelzésére elég itt csupán a nyugati jogfilozófiában is ismert Moór Gyulának ezekben az években napvilágot látott munkáira utalni,¹ amelyekben a szerző — többek között — nyíltan vagy leplezetten a jog marxista felfogását bírálta. A szóban forgó néhány év jogelméleti vitáiban megfigyelhető másik tendenciát azok az egymással hevesen polemizáló cikkek és tanulmányok jelentik, amelyek középpontjában a jog lényegének marxista feltárása, a gazdaság és a jog közötti kapcsolat, a jogrendszer tagozódása, különösen a gazdasági jog létezése állott. Ezeket a polémiákat lényegében még a marxizmussal való első ismerkedés és

¹ L. Moór Gyula: *A jogbölcselet problémái*. Budapest, 1945.; *Tegnap és holnap között*. Budapest, 1947.

a marxista jogelmélet Magyarországon való kialakítása irányában tett első lépések jellemezték. Az ebben az irányban bekövetkezett változást és a változtatás igényét jól kifejezi ezen időszak egyik legjelentősebb tanulmányának címe: „A jog változásai és a jogászok változásai”, amelyet 1946-ban Szabó Imre írt. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a magyar népi demokratikus jogfejlődést elemző, az a gondolatokban gazdag, nagyobb lélegzetű munka,² amely jól mutatja, hogy ezek a jogelméleti viták és egyáltalában a jog egyes elméleti kérdéseinek a marxizmus aspektusából történt első vizsgálatai a legközvetlenebbül összefüggtek a szocialista jellegű jogrendszer megteremtésére irányuló politikai és gyakorlati jogi törekvésekkel. Mintegy ezen időszak jogelméleti fejlődésének és a másodikként jelzett polémiáknak összegező lezárásaként fogható fel az a két jelentős jogelméleti tanulmány, amely már 1950-ben, illetve 1951-ben jelent meg a népi demokratikus jogról és a gazdasági jog problémájáról.³

Ezek a jogelméleti művek – többek között – már jelzik azt a fontos változást, ami az 50-es évek kezdetére – a népi demokratikus forradalom eredményeként ebben az időszakban a társadalmi-gazdasági viszonyok, az állam- és jogrendszer lényegében bekövetkező szocialista jellegű átalakulásnak jogelméleti visszatükröződéseként – a jogelmélet magyarországi fejlődésében végbement: nevezetesen azt, hogy a marxista jogelmélet vált a magyar jogelméleti gondolkodás uralkodó irányzatává. A magyar jogelméletben beállott ez a változás azonban – sajnos – egybeesett a marxizmus magyarországi elméletében és gyakorlatában e periódusban eluralkodó dogmatizmussal, amelynek hatásától – természetesen – a jogelmélet sem maradt érintetlenül. Miként az elmélet és a gyakorlat egyetlen területén, a dogmatizmus a jogelméletben sem bizonyult gyümölcsözőnek. Erre vallanak az ezekben az években napvilágot látott jogelméleti cikkek és tanulmányok meglehetősen alacsony száma éppúgy, mint ezeknek a munkáknak tárgya és elméleti eredményei. Általában elmondható, hogy a magyar jogelméleti tevékenységet ekkor elsősorban Sztálin 1950-ben, illetve 1952-ben megjelent két munkájának⁴ jogelméleti adaptálása töltötte ki. Jóllehet ezek a jogelméleti tanulmányok és viták jelentősen hozzájárultak néhány fontos jogelméleti kérdés tisztázásához, így mindenkéltől a gazdasági viszonyok a jogi nézeteket és intézményeket meghatározó jellegének, a jogi felépítmény aktív, visszaható szerepének, az objektív társadalmi-gazdasági törvényszerűségek és a jogi törvények közötti különbségek, a jogban található konstans elemeknek stb. a megvilágításához, a jogelméleti kutatásnak és gondolkodásnak az említett sztálini művekhez való dogmatikus

² Szabó Imre: *Népi demokráciánk jogi feladatai*. Budapest, 1949. 91. p.

³ L.: Szabó Imre: *Népi demokráciánk joga*. Akadémiai Közlemények. Vol. I. 1/1951. 24–47. p.; Világhy Miklós: *A gazdasági jog problémája*. Budapest, 1951. 166 p.

⁴ Sztálin: *A marxizmus és a nyelvtudomány kérdései*. Budapest, 1950.; *A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban*. Budapest, 1952.

tapadása és ezek jogelméleti interpretálása rendkívül beszűkítette a jogelméleti vizsgálódás körét és tematikáját. Nem is szólva magának a dogmatikus módszernek a jogelméleti munkát bénító hatásáról. Ezeknek az éveknek egyetlen jogelméleti műve, amely említésre érdemes, Szabó Imrének a magyar polgári jogfilozófia történetét marxista aspektusból feldolgozó nagy monográfiája,⁵ amely egyfelől mint a korábbi magyar jogelméleti fejlődés lezárása, a múlt jogelméleti gondolatainak marxista-kritikai értékelésére tett első kísérletként jelentős, másfelől pedig mint olyan marxista jogelméleti munka, amely a magyar jogelmélet művelőit a régebbi, illetve a modern polgári jogfilozófiai irányzatok és gondolatok marxista kritikájára ösztönözte.

S hogy ezt nem eredménytelenül tette, arra azoknak a különféle jogfilozófiai tendenciákat és nézeteket bíráló marxista jogelméleti munkáknak nagy száma szolgál bizonyítékkal, amelyek az 50-es évek derekától kezdve — tehát már a dogmatizmus nyomasztó hatásától felszabadulásnak, a marxizmus ún. reneszánszának légkörében — jöttek létre. Mielőtt azonban ezek részletesebb bemutatására sor kerül, röviden jelezniünk kell e korszak jogelméletének legjellegzetesebb vonásait. Általában elmondható, hogy a magyar jogelméleti gondolkodás és tevékenység filozófiai alapja és módszere: a *dialektikus és történelmi materializmus*. A magyar jogelméletben tehát nem beszélhetünk eltérő filozófiai és módszertani alapokon nyugvó, különféle jogelméleti vagy jogfilozófiai irányzatokról és iskolákról. A magyar jogelméletnek ez a filozófiai és módszertani egysége azonban nem jelenti azt, hogy a magyar jogelméleti irodalomban az egyes elméleti és gyakorlati kérdések vonatkozásában nincsenek eltérő koncepciók és tudományos viták. Az azonos filozófiai és módszertani alapon ugyanabban a kérdésben gyakran jelentősen eltérő nézetek, álláspontok alakulnak ki és találhatnak kifejtésre. Ennek érzékeltetésére elég csupán a jogelméleti kutatás specifikus módszereivel, a jogrendszer tagozódásával, a kodifikációval, a népi demokratikus jogfejlődés sajátosságaival, a jog és az erkölcs viszonyával, a jog akarati jellegével, a jogforrások fogalmával és fajaival, a joghézaggal és a jogi analógiával kapcsolatosan ebben az időszakban lezajlott vitákra, valamint ekkor megjelent, egymástól olykor jelentősen eltérő álláspontokat elfoglaló cikkekre és tanulmányokra utalni. Mindezzel karöltve jár a jogelméleti kutatás és művek tárgyának, tematikájának rendkívüli gazdagodása, kiszélesedése. Ennek az elméleti tendenciának vonalában helyezhető el a *jogszociológiai* kutatások és vizsgálódások jelentőségének megnövekedése. A jogelmélet körén belül jelentkező jogszociológiai törekvés elsősorban Kulcsár Kálmán nevéhez kapcsolódik, akinek egyfelől ilyen irányú konkrét kutatásai (a jogismeret vizsgálata, a népi ülnökök szerepének elemzése a jogszolgáltatásban),⁶

⁵ L.: Szabó Imre: *A burzsoá állam és jogbölcselet Magyarországon*. Budapest, 1955. 533 p.

⁶ L.: Kulcsár Kálmán: *A jogismeret vizsgálata*. Budapest, 1967. 43 p. + 38 tábla; *A népi ülnök a bíróságon*. Budapest, 1971. 127 p.

másfelől jogszociológiai tanulmányai, különösen a jogszociológiáról írt monográfiája⁷ ezt pregnánsan tanusítják.

A magyar jogelmélet jelenlegi helyzetének és állapotának képét a legjobban azoknak az alapvető kutatási, vizsgálódási területeknek felvázolásával rajzolhatjuk meg, amelyek körében az elmúlt 10—15 évben a legintenzívebb jogelméleti tevékenység figyelhető meg. A jogszociológiai jellegű vizsgálódásokról már említést tettünk. Mind terjedelmében, mind jelentőségében a legszámottevőbbnek azonban kétségkívül a kimondottan *jogtani (jogelméleti)* munka tekinthető. A jog egyes alapvető, általános kérdéseit, fogalmait és kategóriáit elemző, megalapozó jellegű monográfiák és tanulmányok éppúgy, mint azok, amelyek közvetlenül a szocialista (népi demokratikus) jog és jogfejlődés specifikus vonásait és törvényszerűségeit tárgyalják, a magyar jogelméleti tevékenység gerincét alkotják, és tulajdonképpen egész arcukat meghatározzák. Talán nem tévedünk, amikor a magyar jogelmélet legpozitívabb vonását éppen ezekben az alap kutatásokat tartalmazó nagyobb tanulmányokban és monográfiákban látjuk. Ezek a művek nemcsak a magyar, hanem általában a marxista jogelméletben hézagpótló jelentőségűeknek bizonyulnak. Ennek dokumentálására elég itt csak a behatóbban vizsgált problémákat és a nagyobb munkákat jelezni. Ilyenek a jogalkotás és a jogforrások problematikája,⁸ a jog lényege és akarati jellege,^{8a} a jogalkalmazási folyamat egyes mozzanatai, különösen a jogértelmezés,⁹ a jogviszonyok, az alanyi jogok és kötelezettségek elméleti kérdései,¹⁰ a jogrendszer tagozódása,¹¹ a szocialista (népi demokratikus) jog alapvető vonásai és fejlődési törvényszerűségei.¹²

Mindez természetesen nem jelenti a kifejezetten *jogfilozófiai* kérdéseknek és témáknak a magyar jogelméleti gondolkodásban és kutatásban elhanyagolását vagy mellőzését. Hogy csak a legjellegzetesebb jogfilozófiai problémákat említsük, amelyek a magyar jogelméleti irodalomban tárgyalásra kerültek: a jog helye a Sein és a Sollen vonatkozásrendszerében, a jogi alapelvek kérdése, a természetjog és a pozitív jog viszonya, a „dolog természete”-nek értelmezése,

⁷ Kulcsár Kálmán: *A jogszociológia problémái*. Budapest, 1960. 269 p.

⁸ L. Szamel Lajos: *A jogforrások*. Budapest, 1958. 183 p.; Peschka Vilmos: *Jogforrás és jogalkotás*. Budapest, 1965. 497 p.

^{8a} Szotáczy Mihály: *A jog lényege*. Budapest, 1971. 375 p.

⁹ L.: Szabó Imre: *A jogszabályok értelmezése*. Budapest, 1960. 618 p.

¹⁰ L.: Peschka Vilmos: *A jogviszonyelmélet alapvető kérdései*. Budapest, 1960. 219 p.; *Az állampolgárok alapjogai és kötelezései*. Szerk. Halász József, Kovács István, Szabó Imre. Budapest, 1965. 630 p.; e téma marxista feldolgozásának első kísérlete volt Szabó Imre 1948-ban megjelent monográfiája: *Az emberi jogok mai értelme*. Budapest, 1948. 240 p.; *Az emberi jogok*. Budapest, 1968. 120 p.

¹¹ L.: Samu Mihály: *A szocialista jogrendszer tagozódásának alapjai*. Budapest, 1964. 268 p.

¹² L.: Kulcsár Kálmán: *A jog nevelő szerepe a szocialista társadalomban*. Budapest, 1961. 347 p.; Antalffy György—Halász Pál: *Társadalom, állam, jog*. Budapest, 1963. 457 p.; Szabó Imre: *A szocialista jog*. Budapest, 1963. 454 p.; *Népi demokratikus jog — szocialista jogelmélet*. Budapest, 1967. 321 p.; *A jogelmélet alapjai*. Budapest, 1971. 308 p.; Katonáné Soltész Márta: *Személyiség és jog*. Budapest, 1972. 452 p.

a jogfilozófiai tárgya, a jog és az érték összefüggése, a jog ontológiai megalapozása, a jog és az erkölcs viszonya, a jog fogalma.^{12/a} Lényegében ebbe a körbe sorolhatók azok a kritikai-elméleti munkák is, amelyek mint jeleztük — az egyes nem-marxista jogfilozófiai irányzatokat és koncepciókat a marxista jogelmélet aspektusából elemzik. Ezek a tanulmányok mind terjedelmükben, mind színvonalukban a magyar jogelméleti tevékenység jelentős részét alkotják. A kritikai jellegű jogfilozófiai tanulmányok tematikájára vetett futó pillantás is jól mutatja az ez irányú magyar jogelméleti tevékenység széles spektrumát és up to date voltát. A múlt jogfilozófiájának és fontosabb irányzatainak, illetve képviselőinek kritikai méltatásáról tanúskodnak mindenekelőtt a magyar polgári jogbölcselet történetét feldolgozó, már említett munka, a történeti-jogi iskolával, a Hegel, Montesquieu és Rousseau jogfilozófiai gondolataival foglalkozó tanulmányok. A jogfilozófiai kritikai munka túlnyomó részét azonban a jelenkori polgári jogfilozófiai irányzatok és koncepciók elemzése teszi ki. Ezek közül meg kell említeni a Radbruch és Kelsen jogfilozófiai koncepcióját, a modern jogfilozófiai fenomenologizmust, egzisztencializmust és pszichologizmust tárgyaló tanulmányokat éppúgy, mint a modern polgári jogfilozófia szociológiai szemléletét és történetiségét, az újjáéledő természetjogtant és a realista iskolát kritikailag vizsgáló műveket.¹³

A vázolt tematika és a felsorolt, nagyobb lélegzetű, jelentősebb munkák természetesen nem ölelik fel a magyar jogelmélet 25 éves fejlődésének minden produktumát. Ezekről megbízható tájékoztatást nyújt a Nagy Lajos szerkesztésében megjelent jogi bibliográfiának az állam- és jogelmületről szóló része.¹⁴ A magyar jogelméleti tevékenység intenzív és aktív jellegét mutatja az a nem jelentéktelen tény is, hogy Magyarországon három olyan folyóirat létezik, amelyek rendszeresen közölnek monografikus jellegű jogelméleti tanulmányokat.¹⁵

A jogelméletnek a második világháború óta eltelt negyedszázadban Magyarországon végbement fejlődéséről rajzolt kép nem lenne teljes, ha nem tennénk említést a jogelméletnek a magyar társadalmi, mindenekelőtt a jogi életben, a jogtudományban és a joggyakorlatban betöltött szerepéről és jelentőségéről. Már az a tény, hogy az ország három jogi fakultásán (Budapest, Pécs, Szeged) önálló jogelméleti tanszék létezik, ahol a jogelméletet fő kollégiumként — amelyből a hallgatók a tanulmányokat lezáró államvizsgát kötelesek tenni — oktatják, a jogelméletnek a jogászok képzésére gyakorolt jelentős

^{12/a} Peschka Vilmos: *A modern jogfilozófia alapproblémái* Budapest, 1972. 392 p.

¹³ L.: Kulcsár Kálmán—Peschka Vilmos—Péteri Zoltán—Szabó Imre—Sztodolnik László: *Kritikai tanulmányok a modern polgári jogelmületről*. Budapest, 1963. 510 p.

¹⁴ L.: *Bibliography of Hungarian Legal Literature. 1945—1965*. Ed. by Lajos Nagy. Budapest, 1965.

¹⁵ Ezek: *Jogtudományi Közöny*; az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata. Felelős szerkesztő dr. Pap Tibor; *Állam- és Jogtudomány*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének folyóirata. Főszerkesztő Szabó Imre; *Acta Juridica. Academiae Scientiarum Hungaricae*. Szerkesztő Eörsi Gyula.

hatásáról tanúskodik. Ezen kívül az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetében önálló jogelméleti csoport keretében folynak ilyen irányú kutatások. Külön kell szólni arról a jelentős jogelméleti tevékenységről, amelyet az egyetemek és az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete keretében működő jogelméleti szakemberek a magasabb szintű jogalkotási (kodifikációs) vagy jogalkalmazási munkát illetően javaslataikkal, szakértői véleményekkel és tanácsaikkal kifejtnek. A jogelmélet 25 éves magyarországi fejlődése tehát nemcsak az intenzív jogelméleti kutató munkában, a tudományos jogelméleti produktumokban mérhető le, hanem a jogi oktatásban, a joggyakorlatban és egyáltalán a társadalom életében betöltött jelentős szerepében is.

A TERMELŐSZÖVETKEZETI TÁRSULÁSOK JELENLEGI HELYZETE ÉS PROBLÉMÁI

DOMÉ GYÖRGYNÉ

I.

Gazdaságpolitikánk hosszú időn keresztül kedvezőtlenül értékelte — s talán nem vagyunk nagyon távol a valóságtól, ha azt mondjuk, hogy még mindig nem jelentőségüknek megfelelően értékeli — a gazdasági társulások és ezen belül a termelőszövetkezeti társulások intézményét. Ez — Sárközy Tamás szerint — főként arra vezethető vissza, hogy a társasági szerződés a kapitalista magánjog imperialista szakaszában a gazdasági fejlődés következményeként különleges szerepet kapott. A társulás ugyanis mint a monopóliumok létrejöttének elsődleges eszköze rendkívül alkalmas forma volt a nyilvánosságot kerülő, titkolt gazdasági és hatalmi célokat szolgáló tőkés szervezetek létrehozására és működtetésére. S miután ezek a társulások elsődlegesen tőkeérdekeltségen alapultak, és a tőkeérdekeltségnek szükségszerűen szerepet kellett kapnia a szocialista társulások formáinál is, féltő volt, hogy a szocialista társadalmi viszonyok között is alkalmasak lehetnek a kapitalista tendenciák szolgálatára. Így — mint ismeretes — a gazdálkodás alapintézményei az állami gazdálkodás körében az állami vállalatok, a mezőgazdaság területén pedig a termelőszövetkezetek lettek, s csak meghatározott területeken találkozunk az 1875:XXXVII. tc. alapján létrehozott részvénytársaságokkal, illetőleg az 1930:V. tc. alapján létrejövő korlátolt felelősségű társaságokkal.

A direkt gazdaságirányítási vagy másképpen a tervlebontásos rendszerben azonban a gazdasági társulásoknak még pozitív állásfoglalás mellett sem lett volna különösebb jelentőségük, illetőleg szerepük. Ezt a legkézenfekvőbbben az mutatja, hogy a szocialista szervezetek társulásainak előhírnökei a mezőgazdasági termelőszövetkezetek között jöttek létre, ahol elvileg soha nem volt központilag kötelezően előírt tervlebontásos rendszer; vagyis a népgazdaság olyan területén, ahol elméletileg elkülönült tulajdonosi érdekeltségről és ezen az alapon öngazgatást megvalósító termelő egységekről beszéltünk.

A fent említett társulásellenes szemléleten azonban hosszú időn keresztül még a termelőszövetkezeti kooperációk léte sem változtatott sokat, noha — mint tudjuk — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásainak lehetőségét már egy 1954-ben megjelent rendelet biztosította és 1961-ben pedig a társulásokról a szocialista országok közül elsőként nálunk átfogó jellegű

jogszabály is megjelenik. A kísérő körülményekből azonban úgy tűnik, hogy sem az 1954-es, sem az 1961-es jogszabályok nem alapultak egy egységes gazdaságpolitikai és jogi koncepción, mert a jogszabályi lehetőség ellenére a társulások széles körben történő elterjedését számos más jogszabály, illetőleg miniszteriális állásfoglalás és az ezekhez szükségszerűen tapadó gyakorlat gátolta. E nehézségek ellenére is az 1961-ben kiadott rendelet után a társulások számszerű fejlődése pl. az építőipari társulások létrehozását illetően ugrásszerű volt, s csak egy-két évvel később kezdett stagnálni az említett ellenállás következtében. S mégis a termelőszövetkezeti törvény hatálybalépése idején (MÉM adatok szerint) már 142 termelőszövetkezeti társulással számolhattunk.

A gazdaságirányítás reformja, az állami és szövetkezeti tulajdon egyenrangúságának deklarálása, a vállalati és termelőszövetkezeti vagyoni önállóság létrejötte, és a központi koordinálás megszüntetése szükségképpen megváltoztatta a gazdasági társulások jelentőségét is. Sorra jelennek meg a különböző szintű és a különböző gazdálkodási egységekre vonatkozó jogszabályok, köztük első helyen az 1967. évi III. tv. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekről és a 11/1967/V.13./Korm. sz. rendelet az állami vállalatról, amelyek hol szélesebb, hol szűkebb körben szabályozzák, vagy legalábbis érintik a szocialista szervezetek társulásait is. Ezekre a jogszabályokra is el lehet azonban mondani mindazt, amit fentebb már elmondottunk: ezek sem állottak egységes gazdaságpolitikai és jogi koncepció alapján. Nem állottak mégpedig azért, mert a szövetkezeti törvény is és a 11/1967/V.13./Korm. sz. rendelet is lehetőséget nyújt a termelőszövetkezetek kizárólag egymásközi társulásaira. Ez -- ha már kiforrott társulási gyakorlatunk van, talán jó is lett volna, mert a lehetőségek szélesebb variációit tárta elénk, de mivel még ma sem rendelkezünk kellő tapasztalattal ezen a területen, csak bizonytalanságot keltett a társulni kívánók között. Így volt ez annál is inkább, mert ha a termelőszövetkezetek más szocialista szervezettel kívántak társulni, akkor már nem volt választási lehetőségük, mindenképpen az állami vállalatról szóló rendelet szabályait voltak kénytelenek alkalmazni, s csak akkor volt lehetőség a termelőszövetkezeti törvény szabályainak alkalmazására, ha a más típusú szocialista szervezet a már meglévő és az 1967. évi III. tv. alapján létrehozott társuláshoz később csatlakozott. Ennek folytán tehát a mindkét gazdasági egységre vonatkozó rendelkezésekben belső ellentmondások feszültek, és ezen a feszültségen nem változtatott a gazdasági társulásokról megjelent 1970. évi 19. tvr. sem. Azt a jogbizonytalanságot, amely a már említett két alapvető szabályozás alapján kialakult, csak mélyítette az alacsonyabb szintű szabályozások tömege, ami nem hatott kedvezően sem a termelőszövetkezeti, s még inkább nem a vegyes társulások létrehozására.

A gazdasági társulásokról megjelent tvr., amelynek elsődleges célja csak az lehetett, hogy ezt az összekuszált helyzetet megszüntesse, nem váltotta és megítélésünk szerint nem is válthatta be a hozzáfűzött reményeket. A tvr. adott

esetben legfeljebb csak tüneti kezelést adott, de semmiképpen nem oldotta meg azokat a problémákat, amelyek érdemben hatnak a gazdasági társulások kialakulására és működésére. A hivatkozott jogszabályok alapján létrejövő társulási formákra ugyanis ma is eltérő, a termelőszövetkezeti társulások elterjedését kedvezőtlenül befolyásoló gazdasági „ösztönzők” vonatkoznak, amelyek nemcsak hogy nem segítik elő, hanem egyenesen gátolják a vegyes társulások kialakulását annak ellenére, hogy ezek gazdálkodási szükségként jelentkeznek.

Ez az állapot aligha tartható fenn hosszabb ideig, mert ez ellentétes a termelőszövetkezetek, de ezen túlmenően a népgazdaság érdekeivel is. Ezt tehát meg kell változtatni és a változtatásnak pozitíven kell hatnia mind a szövetkezeti, mind a vegyes társulások elterjedésére azokon a területeken, ahol erre szükség van. Az útkeresés során azonban világosan kell látni, hogy a termelőszövetkezeti társulások szükségességét az eddigi eredmények sokoldalúan igazolják. Nem lehet nem észrevenni a társulásoknak azt a szerepét, amelyet a termelőszövetkezeti árutermelés és forgalmazás fejlesztése, illetőleg a szakosított feladatok modern színvonalon történő elvégzése tekintetében betöltöttek. Nem lehet nem észrevenni azt a változást, amelyet a kereskedelemben az áruválaszték bővítése, a termékek minőségének növelése, az egészséges verseny megteremtése, a vásárlók friss áruval történő ellátása, a termelő és eladó közötti közvetítőként szereplő és így az árat drágító láncszem kiiktatásának érdekében létrehoztak. A vagyoni és szellemi értékek koncentrálásával, a specializált munkafolyamatok egyesítésével nemcsak arra nyújtanak lehetőséget, hogy a meglévő anyagi és technikai erőforrásokat gazdaságosabban lehessen kihasználni, hanem arra is, hogy a gazdasági önállóság hatékonyabbá tétele útján visszahassanak az alapító szervezetek alapjainak bővítésére is.

Ma már kétségtől megállapítható, hogy a társulások a termelőszövetkezeti mozgalom olyan nélkülözhetetlen intézményeivé váltak, amelyek nemcsak a szövetkezeti jellegű gazdaságok részei, hanem amelyekkel a népgazdaság is számolhat és számolnia kell. Ezt egyébként nemcsak a társulások száma és sokszínűsége, hanem az általuk előállított és forgalmazott termékek mennyisége, illetőleg az általuk nyújtott szolgáltatások ellenértéke is igazol.

1970. december 31-én kimutatott adatok szerint összesen 462 különböző típusú és formájú társulás működött. Azóta ez a szám növekedett annak ellenére, hogy a vegyes társulások kialakításában a gazdasági társulásokról szóló tvr. bizonyos megtorpanást idézett elő. *A 462 társulásból 248 közös vállalkozás, 30 szövetkezeti közös vállalat, 2 kft. és 182 egyszerűbb gazdasági együttműködés van.* A számok azt mutatják, hogy a gyakorlatban leginkább átment forma a közös vállalkozás, illetőleg az egyszerűbb gazdasági együttműködés. Messzemenő következtetéseket azonban a hivatkozott számból azért nem lehet levonni, mert a társulások harmadik formájának, a szövetkezeti közös vállalatnak a létrehozására csak az új termelőszövetkezeti törvény hatálybalépését követően nyílt jogi lehetőség. Az idő tehát rövid és nem alkalmas annak megállapítására,

hogyan melyik az a társulási forma, amely leginkább megfelel a résztvevők, illetőleg a népgazdaság érdekeinek. Az abszolút számok figyelembevételével azonban elmondhatjuk, hogy a jelenlegi társulások 53,7%-a közös vállalkozás, 6,5%-a szövetkezeti közös vállalat, 0,4% kft. és 39,4% jogi személyiséggel nem rendelkező egyszerűbb gazdasági együttműködés.

Amint erre már utaltunk, a *gazdasági társulások* nemcsak a forma, hanem a választott profil szempontjából is *tarka képet mutatnak*. A jelenleg működő társulásokat profil szempontjából általában 6 gyűjtőnéven tartjuk számon; beszélünk mezőgazdasági, élelmiszeripari, forgalmazási, építőipari, gépipari és egyéb társulási tevékenységről. Ha mármint az említett számokat tovább bontjuk, akkor *mezőgazdasági jellegű társulásaink* száma összesen 141, amelyből 67 közös vállalkozás, 2 közös vállalat és 72 egyszerűbb gazdasági együttműködés; *élelmiszeripari társulásunk* 42 van, ebből 15 közös vállalkozás, 1 közös vállalat és 26 egyszerűbb gazdasági együttműködés; a *forgalmazás* körében 55 társulás van, amelyből 31 közös vállalkozás, 2 kft. és 22 egyszerűbb gazdasági együttműködés; *építőipari társulásaink száma* 117, ebből 84 közös vállalkozás, 23 szövetkezeti közös vállalat, 10 egyszerűbb gazdasági együttműködés; *gépipari társulásaink száma* 21, ebből 17 közös vállalkozás, 2 szövetkezeti közös vállalat és 2 egyszerűbb gazdasági együttműködés; *egyéb területen*, mint pl. vendéglátóipari tevékenység, tervezői munka, keveréktakarmány-készítés stb. 86 társulásunk van, ebből 34 közös vállalkozás, 2 közös vállalat és 50 egyszerűbb gazdasági együttműködés. Ezekből a számokból *a fejlődés iránya feltétlenül a mezőgazdasági termeléshez szorosan kapcsolódó és még inkább a termelési folyamatot meghosszabbító tevékenységi formák javára billenti a mérleget*, amely pozitív és még inkább aláhúzza a társulások jelentőségét.

Érdekes és eligazító számokat kapunk akkor is, ha a gazdasági *társulásokban* részt vevő szervezetek *összetételét* vizsgáljuk. Az említett 462 társulásban ugyanis összesen 3806 *szocialista szervezet érdekelt*, ami még népgazdasági szinten is jelentős számnak mondható. Ebből a 292 *állami gazdaság* 15 *állami erdő- és fagazdaság*, 22 *élelmiszeripari vállalat*, 5 *élelmiszerkereskedelmi vállalat*, 27 *ÁFÉSZ*, 114 *egyéb szocialista szervezet*, 42 *mezőgazdasági szakszövetkezet* és 3239 *mezőgazdasági szövetkezet*. A társulásokban részt vevők zöme tehát mezőgazdasági termelőszövetkezet, ami gyakorlatilag azt jelenti, hogy minden termelőszövetkezet részt vesz valamilyen társulásban, sőt miután jelenleg 2441 termelőszövetkezetünk van, egy sor esetben több társulásban is. Ez pedig megint csak azt mutatja, hogy a termelőszövetkezeti tevékenységnek egyértelműen elismert formájává vált.

Hasonló pozitívumokat lehet észlelni *a termelési eredményeket* illetően is. Az élelmiszergazdasági kooperációkban társult jogi személyként működő gazdasági egységek 1970-ben 5,2 milliárd Ft nettó árbevétel érték el, ami 2,8 milliárd Ft-tal haladja meg az 1969-es eredményt. Hasonló dinamikus fejlődést mutat a bruttó termelési érték is, amely 1970-ben 96%-kal nőtt, vagyis közel

megduplázódott. Az építőipari közös vállalkozások és szövetkezeti vállalatok által 1970-ben elvégzett építési és szerelő munkák értéke 3 milliárd Ft volt.

A fejlettebb, vagyis a jogi személyként működő kooperációk által 1970-ben elért évi nettó nyereség tömege 515,1 millió Ft volt, amely 94%-kal haladta meg az 1969. évit.

Az 1970-ben elért nettó nyereségnek 43%-át fordították a fejlesztési alap növelésére, 57%-át pedig a társult szervezetek részesedésére használták fel.

A kooperációk tulajdonában levő állóeszközök együttes értéke 1970. december 31-én 1,3 milliárd Ft volt. Állóeszközállományukat a megalakulásuk óta közel öt és félszeresére növelték.

A felsorakoztatott számadatok azonban nem adnának hű képet, ha nem mondanánk el, hogy a jogi személyként működő kooperációkban foglalkoztatott dolgozók átlag létszáma 1970-ben meghaladta a 35 ezret, és ebből csak 4130 volt termelőszövetkezeti tag. Ezt a számarányt nyilvánvalóan befolyásolja az a körülmény, hogy a szövetkezeti közös vállalatoknál -- ahol egyébként 8227 dolgozó van -- csak alkalmazott dolgozhat. Ha azonban ezeket a dolgozókat leszámítjuk, akkor sem mutatnak a számok túlságosan biztató képet. Különösen akkor nem, ha a társulók érdemei között arra is hivatkozunk, hogy kiküszöbölik a mezőgazdasági munka idényszerűségét és biztosítják a termelőszövetkezeti tagok egész évi folyamatos foglalkoztatását. Arra a kérdésre, hogy valójában mi idézi elő a jelzett nagyarányú számeltolódást, a tények pontos feltárása nélkül aligha lehet válaszolni, annyi azonban kétségtelen, hogy egyrészt a társulások a specializálódás miatt általában jobban igénylik a szakképzett munkaerőt, mint a tsz-ek, és a tsz tag-szakemberek száma az igényekhez viszonyítottnan nem elégséges, másrészt az állami iparban dolgozó szakemberek a viszonylag kedvezőbb kereseti viszonyok miatt vonzódnak a szövetkezetekhez és társulásaikhoz. Ez azt a visszás helyzetet teremti meg, hogy a társulások -- érthető okoknál fogva -- inkább a kész szakemberek irányában mutatnak érdeklődést, és viszonylag kevés gondot fordítanak arra, hogy a szakképzettséggel nem rendelkező tagok továbbtanulását előmozdítsák: azaz a termelőszövetkezet tagjai közül alakítsák ki azt a szakgárdát, amelyre szükségük van. Ezekből kiindulva további vizsgálódást igényel, hogy melyek azok a társulási formák és típusok, ahol a szakképzettség nélküli termelőszövetkezeti tagok munkája igénybe vehető, illetőleg milyen új területek kialakítására van szükség ahhoz, hogy a hivatkozott elvnek gyakorlati érvényt szerezzünk.

II.

a) A hatályos jog szabályai szerint -- mint ismeretes -- a mezőgazdasági termelőszövetkezetek egyszerűbb gazdasági együttműködésben, közös vállalkozásban, szövetkezeti közös vállalatban, részvénytársaságban, korlátolt felelősségű társaságban, egyesülésben, egyszerű társaságban és közös vállalatban vehetnek részt. Ezt a jogi lehetőséget a már említett 1967. évi

III. tv., a 11/1967/V.13./Korm. sz. rendelet -- amely megerősítette az rt-re és a kft-re vonatkozó jogszabályokat -- és az 1970. évi 19. tvr. teremti meg.

A társulások jogi formáinak sokfélesége helyén valónak látszik, egyrészt mert a gazdasági élet is változatos, és azt nem volna helyes szűk korlátok közé szorított jogi formákkal megkötni, másrészt mert lehetőséget nyújthat a társulni kívánó szervezetnek is a típusok közötti választásra. Ez a választási lehetőség azonban jelenleg csak elvileg adott; a gyakorlatban olyan kötöttségek uralkodnak, amelyek meghatározott típus választása felé orientálnak. A társulás jogi státusa ugyanis attól függ, hogy résztvevői milyen gazdasági szektorból kerülnek ki. Ha a szövetkezeti szektorból, akkor a jogszabályokból kivehetően lényegében szövetkezeteknek tekintendők, és rájuk a szövetkezetekre vonatkozó szabályok lesznek irányadók, ha az állami szektorból vagy egyenesen akkor állami jellegük lesz, és rájuk az állami vállalatokra érvényes szabályok vonatkoznak. Ez pedig gyakorlatilag azt jelenti, hogy a társulásokra nem a speciálisan rájuk illő hitel-, adó-, gazdasági ösztönző stb. szabályok lesznek az irányadók, hanem vagy az állami vállalatokra, vagy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre vonatkozó szabályok. Jelenti továbbá azt is, hogy másként alakul e szervek áruellátása, beszerzési lehetősége, érvényesülése a polgári jogi forgalomban stb., vagyis azokban az esetekben, amelyek a gazdasági élet viteléhez elengedhetetlenek. A mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásai ennek folytán az említett viszonylatokban hátránysabb helyzetbe kerülnek, és ez a hátránysabb helyzet csak fokozódna azáltal, ha az állami vállalatokra érvényes gazdasági jellegű szabályokat az egységesítés érdekében mechanikusan rájuk is alkalmaznánk. Ennek folytán olyan gazdasági ösztönzőkre van szükség -- nemcsak a termelőszövetkezetek, de népgazdasági szempontból, is amelyek nem időtől, tértől és körülménytől elvonatkoztatva határozzák meg az adott termelési egységre vonatkozó szabályokat, hanem specializáltan, a körülményeket, a gazdasági adottságokat, termelési viszonyokat, esetleg még a megalakulás időpontját is figyelembe veszik; - s ez a társulásokra vetítve azt jelenti, hogy függetlenül a résztvevők szektorális hovatartozásától, olyan gazdasági ösztönző szabályokat kell hozni, vagy a meglévőket úgy kell módosítani, hogy elősegítsék mind a szövetkezeti, mind a vegyes társulások minél szélesebb körű elterjedését és gazdasági megerősödését. Más szóval azonos gazdasági szabályozók megalkotására és gyakorlati alkalmazására csak azonos szituációban gazdálkodó és termelő egységek vonatkozásában kerülhet sor. Ha a gazdasági szituáció eltérő, akkor a szabályozók nem ösztönöznek, hanem gátolnak. Ilyen gátló tényezőként szerepelnek pl. a társulások hitelfelvételére vonatkozó szabályok, amelyek csak a társult szervezetek kezessége mellett teszik lehetővé a hitelfelvételt. Ez a szabály lényegében és kimondhatatlanul a termelés és forgalmazás korlátozását jelenti, márpedig ez az új gazdaságirányítás viszonyai között nem lehet cél. A gazdasági önállóság -- meghatározott keretek között -- a hitel önálló felvételét is jelenti,

különösen akkor, ha azt korábban a beruházás meghatározásánál, vagyis a terv és költségvetés jóváhagyásakor az igazgatótanács vagy igazgatóság jóváhagyta. Az ilyen szabályok mellett nem elképzelhetetlen — különösen sok termelőszövetkezetet magában foglaló társulás esetén —, hogy mire a hitelfelvétel realizálódik, megszűnik az érdek, amelynek alapján azt szorgalmazzák. Semmiféle indok nincs arra, hogy ha hitelképes társulás hitelt kér, ne kapja meg, vagy csak úgy kapja meg, ha a hitel felvételéhez a résztvevők mindegyike aláírását adta. Az ilyen irányú szabályozás nem segíti, hanem gátolja a társulások továbbfejlődését és megszilárdulását.

Meg kell végre fogalmaznunk a termelőszövetkezeti társulásokkal kapcsolatos, de mondhatnánk azt is, hogy a gazdasági társulásokkal kapcsolatos álláspontunkat, még hozzá koncepcionálisan és viszonylag hosszú időre, tartósan. A jelenlegi gazdasági környezet már alkalmas arra, hogy viszonylag hosszú távra készülő jogszabályok kerüljenek megfogalmazásra, és ezek között a gazdasági társulásoknak előkelő helyet kellene biztosítani. Az a bizonytalan szituáció ugyanis, ami jelenleg van, nem hat pozitíven sem a népgazdaság egészére, sem a termelőszövetkezeti társulások fejlődésére. Az egységes koncepció kialakítása ma már nemcsak jogi, hanem gazdaságpolitikai szempontból is rendkívül sürgető, mert az évenként megjelenő rendeletek és módosítások a termelés stabilitására károsan hatnak. Gazdálkodni csak úgy lehet eredményesen, ha előre látjuk annak várható következményeit pozitív és negatív irányban egyaránt, és nem lehet megtenni, hogy az év első felében dotált tevékenységnek minősítünk valamit, a második felében pedig megszüntetjük azt. Az optimális az lenne, ha a kiadott szabályok legalább a népgazdasági tervperiódusokhoz igazodnának.

b) A társulási típus választását tehát, mint látható, a gazdasági szabályozók eléggé behatárolják. Behatárolta továbbá ezt az 1970. évi 19. sz. tvr-nek az a rendelkezése is, amely szerint a termelőszövetkezeti törvény alapján létrejött társulásoknak, ha a későbbiek folyamán hozzájuk állami vállalatok is csatlakoztak, 1971. végéig át kellett alakulniuk a hivatkozott tvr szerinti formák valamelyikévé. Gyakorlatilag ez — azon túlmenően, hogy rákényszerítjük a már működő társulásokra az utólag meghatározott, s nem a társulók által választott formákat — azt jelenti, hogy az ilyen társulásokból a nem szövetkezeti szervezetek többségükben kiléptek annak ellenére, hogy saját meggyőződésük szerint is az ésszerű gazdálkodás érdeke a bennmaradásukat indokolta volna.

Ha a vegyes tulajdonú gazdasági társulásokra szükség van, akkor ez a jogszabályi kötöttség érthetetlen és felesleges. Érthetetlen annál is inkább, mert a kötelező átalakulás csak a termelőszövetkezetek által létrehozott szervezetekre vonatkozik, de a részvénytársaságokra, korlátolt felelősségű társaságokra és egyesületekre nem: ezeknek csak lehetőségük van az átalakulásra, de nincs ilyen kötelezettségük. Érthetetlen továbbá azért is, mert egy gazdálkodó egység rentabilitását elvileg nem az határozza meg, hogy mely rendelet

szabályainak megfelelően jött létre, hanem az, hogy mennyire tud megfelelni a gazdasági élet követelményeinek.

c) Problémával találkozunk az elmondottakon túlmenően is. Jelenleg ugyanis a termelészövetkezeti törvény alapján létrehozott társulások szóródási aránya sem kielégítő. Az élelmiszeripari jellegű társulások aránya — amint azt láthattuk — meglehetősen alacsony annak ellenére, hogy mindenki világosan látja ezeknek a társulásoknak a perspektíváját és jelentőségét. Ennek oka pedig elsősorban abban keresendő, hogy az élelmiszerfeldolgozásnak magas az eszközszüksége, nagy a kockázata, és viszonylag alacsony a nyereséghányada. Ezért a szövetkezeteknek a mai szabályozókat tekintve előnyösebb, ha termékeiket vállalatoknak értékesítik — ebben az esetben nagyobb társadalmi védelmet is kapnak —, mintha magukra vállalják a feldolgozás, forgalmazás gondját, a tőkeerős vállalatokkal való versenyt az egyensúlyi, esetenként kínálati piacon. Számos érv szólna amellett, hogy ezt a tevékenységet termelészövetkezeteink állami vállalatokkal közösen valósítsák meg. A hatályos szabályok azonban ezt sem segítik elő, mert az ilyen együttműködést a termelészövetkezeti törvény szabályai nem teszik lehetővé, az 1970. évi 19. sz. tvr. szabályai pedig éppen azért, mert más gazdasági ösztönző szabályokat vonz, nem a termelő szövetkezetek társulásainak testére szabottak.

d) A termelészövetkezeti társulásokkal kapcsolatban felhozott problémák sürgetően helyezik előtérbe érdekképviselési problémáik megoldását is. E tekintetben ugyanis szintén ellentmondó álláspontok uralkodnak. Uralkodó véleménynek tekinthető a társulások termelészövetkezeti jellegű szervezetekként történő minősítése. Ezt az álláspontot azonban sem a hatályos jogszabályok, sem a jelenlegi gazdaságpolitika nem viszi végig következetesen. Ha ugyanis ezek a szervezetek termelészövetkezeti jellegű képződmények, és ezeknek a képződményeknek még ha a társult érdekeknek alárendelten is, de feltétlenül saját érdekeik is vannak, akkor teljesen érthetetlennek tűnik a termelészövetkezeti érdekképviselési rendszerből történő kirekesztésük. A kérdés lényege ugyanis nem az, hogy a társulások érdekvédelme a termelészövetkezetekkel szembeni érdekvédelem lenne — mint ahogy a termelészövetkezeti érdekvédelem sem azért született meg, hogy az egyik termelészövetkezet érdekeit megvédje a másikkal szemben —, hanem az, hogy ezeknek a társulásoknak mint közösségeknek az érdekvédelme a társult termelészövetkezeteken keresztül — éppen az elkülönült gazdálkodás miatt — csak mint az adott termelőszövetkezet és nem mint a társulások érdeke jelentkezik, és ez ma már nem elegendő. Biztosítani kell tehát feltétlenül, hogy a szövetkezeti társulások, mint szövetkezeti képződmények a termelészövetkezetekhez hasonló feltételek mellett elhatározásuktól függően a területi, illetőleg a szakmai szövetségeknek tagjai lehessenek. Ez az érdekvédelem ugyanazokat a célokat szolgálná és biztosítaná, mint a termelészövetkezeteknél általában, tehát elsősorban nem a belső, hanem a külső kapcsolatokban kapna szerepet.

III.

Ha már most meghatároztuk a gazdasági társulások népgazdaságban elfoglalt helyét, ha tisztán látjuk a jelenleg hatályos jogszabályokból adódó problémákat, akkor látnunk kell azt is, hogy ma már létezik olyan társulási forma is, amely nem teljesen fér bele sem a termelőszövetkezeti törvény, sem pedig az állami vállalatokra vonatkozó rendeletek kereteibe. Nevezetesen a koordinatív jellegű társulásról van szó, amelynek létrejöttét jogilag is biztosítani kellene nemcsak a gazdálkodás alapegységei, tehát a termelőszövetkezetek és állami vállalatok között, hanem a társulások között is, illetőleg vegyesen.

Ismeretes, hogy a jelenleg létező társulási formáknak — s itt elsősorban a termelőszövetkezeti társulásokra gondolunk — alapvető feladata az olyan termelési, gazdasági tevékenység közös megvalósítása, amely egy gazdaság keretében nem, vagy csak költséges ráfordítással volna megoldható; illetőleg amely valamilyen formában kiegészíti, továbbfejleszti, elősegíti a termelőszövetkezetek alaptevékenységét. Ez lényegében arra is utal, hogy az eddig kialakult gazdasági társulások elsősorban termelési társulások voltak, amelyeknek megvalósításához a termelőszövetkezetek meghatározott vagyontömeget bocsátottak rendelkezésre, s amely a saját működése kapcsán befolyó jövedelemből alapok képzése útján a tevékenység volumenét évről évre növelte. Ismeretes az is, hogy ezek a társulások valamilyen speciális tevékenység megvalósítására jöttek és jönnek létre, de hiányzik ma még, vagy legalábbis csak most kezd kibontakozni az a fajta társulás, amely egyrészt koordinálja a különböző speciális tevékenységi fajtákat, másrészt amely megpróbálja ezen a területen megvalósítani azt a vertikumot, amely a termelőszövetkezetek vonatkozásában megvalósult vagy legalábbis, amelynek elvi keretei adva vannak.

Az ilyen jellegű társulások létrehozása azért szükséges, mert szövetkezeteink ma már többé-kevésbé megtanultak nagyüzemi módon gazdálkodni, de még csak nem régen kezdték el a saját tevékenységük szervezett propagálását, a kínálati és felvevő piac felkutatását stb., mert erre a kötött gazdálkodás viszonyai között nem is volt szükségük. Ezeknek a társulásoknak a feladatkörébe tartozhatna többek között:

a) az adott tevékenységi körbe tartozó termékek bel- és külföldi piacának rendszeres figyelése, a várható tendenciák előrejelzése, és a tagok tájékoztatása a termékek bel- és külföldi értékesítésének lehetőségeiről;

b) a tagok tájékoztatása a gazdasági döntésekhez szükséges információkról, az erre vonatkozó statisztikai adatok beszerzése, feldolgozása, a tagok termékeinek propagálása, a propagandamunka megszervezése és összehangolása;

c) az alkalmazandó termelői, fogyasztói árak tendenciáinak feltárása és közlése; illetőleg a továbbadási és fogyasztói árak szükség szerinti összehangolásának elősegítése, árgyeztetés a külső, de azonos profilú szervezetekkel;

d) a bel- és külföldi igények kielégítésének tanulmányozása; a tagok által vállalt szállítási kötelezettségek teljesítésének elősegítése érdekében a tagok közötti koordinálás; az ehhez szükséges javaslatok kidolgozása;

e) szerződéses feltételek ajánlása; a tagok érdekképviselője a kötendő szerződéseknél; a termékek elhelyezése érdekében a vevő és az eladó közötti ügyletek közvetítése;

f) a tagszervezetek, illetőleg a kereskedelem igényeinek kielégítése érdekében szaktanácsadási szolgálat megszervezése;

g) közreműködés a termeléshez szükséges magok, szaporító anyagok, termelési eszközök beszerzésében, felszerelésében és az új gépekkel történő munkavégzés tanításában; a szükséges szállítóeszközök és göngyöleg biztosításában;

h) közreműködés a résztvevők ügyviteli, anyagi, műszaki fejlesztésének előkészítésében, a távlati tervek elkészítésében, a tagok esetleges közös beruházásainak összehangolásában;

i) új termékek előállításának kezdeményezése, ár kalkulációik elkészítése, forgalombahozataluk, fogyasztói árai jóváhagyatása;

j) gondoskodás szakember-utánpótlásról, a szakemberek elméleti és gyakorlati továbbképzésének megszervezése, tapasztalatcsere szervezése bel- és külföldi viszonylatokban.

Ez a felsorolás nem kimerítő: csak lehetséges variációkat jelez annak bizonyítására, hogy a termelőszövetkezetek és társulásaik lehetőségei még egyáltalán nincsenek kimerítve.

Ehhez azonban jogszabály-rendezésre van szükség, mert a hatályos jogszabályok csak a vagyonegyesítéssel járó társulásokra vannak tekintettel. A forma többféle lehet. Elképzelhetők ezek a koordinatív társulások úgy, mint quasi a termelőszövetkezetek „kölségtvetési szervei” önálló jogi személyiséggel vagy anélkül, attól függően, hogy konkrétan milyen feladat megvalósítására jönnek létre.

Ha ugyanis a társulás alaptevékenysége csak koordinatív jellegű és ez a koordinatív jelleg mintegy a szellemi termékek vagy kutatási jellegű eredmények közvetítésére szolgál, akkor a működéshez nem szükséges a jogi személyiség, mert a társulás a polgári jogi forgalomban nem vesz részt, kapcsolata a tagszervezetekkel belső jellegű, és a többi gazdálkodó szervezetek vonatkozásában csak információszerző tevékenységet végez. Ebben az esetben tehát elképzelhető csupán egy szűk, elsősorban szakemberekből álló apparátus létrehozása is, amely alá volna rendelve a résztvevők küldötteiből álló testületnek. Ez az testületi szerv határozná meg a társulás elvi jellegű irányát; jelölné ki a résztvevő szervezeteknél dolgozó tagok vagy alkalmazottak közül a szakemberekből álló apparátust; határozná meg a résztvevők vagyoni hozzájárulását, amely csak az apparátus fenntartását, illetőleg a működéshez szükséges eszközök, anyagok, irodaköltségek stb. fedezésére szolgálna; állapítaná meg az apparátus tagjainak díjazását, gyakorolná felettük az ellenőrzési jogot és munkál-

tatói jogokat; döntene a társulás státuskérdéseiben: újabb tagok felvétele, megszűnés, átalakulás stb.; illetőleg döntene mindazokban a kérdésekben, amelyeket a tagok a testület hatáskörébe utalnak.

Ha azonban a társulás nem csupán koordinatív jelleggel működne, hanem ellátna bizonyos szolgáltató funkciókat is, pl. beszerzést végezne vagy, a beszerzett gépek kezelését betanítaná, ezzel kapcsolatosan szaktanácsot adna, a gépek javítását és karbantartását vállalná; ha nemcsak piackutatást végezne, hanem megszervezné az áruk higiénikusabb, korszerűbb csomagolását, kikísérletezné ezek előállításához szükséges alapanyagokat, és segítene azok gyakorlatban történő megvalósításában, vagyis ha közreműködne az újítás vagy találmány hasznosításában; ha ellátná a tagszervezeteket vagy valamelyikét a gépesített könyveléshez szükséges gépekkel, közreműködne a betanításban, a gépi könyveléshez szükséges nyomtatványok megtervezésében és előállításában stb.; vagyis ha a tevékenysége párosulna szolgáltatással is, de amely kifejezetten csak a hatékonyabb koordinálás szolgálatában állna, akkor elképzelhető, vagy mondhatnánk azt is talán, eredményesebb lenne a jogi személyiség formája.

E jogi személyek belső struktúrája azonban eltérő a szövetkezeti közös vállalat, vagy a közös vállalkozás belső struktúrájától, mert *ezek nem termelő jellegű vállalatok, nem a közös nyereségre való törekvés, illetőleg a közös kockázat viselése jellemezné őket, hanem az adott termelési profilba tartozó termelőszövetkezeti gazdálkodó szervezetek* — szövetkezetek, állami vállalatok, gazdasági társulások — *tevékenységének a koordinálása, illetőleg e koordinálás szolgálatába állított szolgáltatói tevékenység végzése*. Kiesne tehát a közös vállalkozásoknál ismert vagyoni hozzájárulás, vagyis az alaptőke rendelkezésre bocsátása, és a résztvevőknek csak az üzemelési költségeket kellene biztosítaniok. Ez a rendelkezésre bocsátás pedig összességében valamennyi résztvevőnél azonos lehetne és így érdektelen volna a vagyoni hozzájáruláshoz igazodó szavazás is. Mindezen azonban nem jelentené, hogy a jogi személynek nem lennének saját bevételei, hiszen a különböző szolgáltatásokért a szolgáltatás jellegének megfelelően a résztvevők ellenértéket fizetnének, amely kiegészítené a résztvevők által rendelkezésre bocsátott pénzeszközöket, illetőleg amelynek további rendelkezését a résztvevők határoznák meg.

Szervezete lényegében az egyszerűbb forma szervezetéhez igazodna azzal, hogy itt már szükségesnek mutatkozik a külön ellenőrző bizottság létrehozása is, illetőleg jogi személyeknél szükséges belső ügyviteli szabályok megállapítása, beleértve a befolyt összegek elszámolását, könyvelését, esetleges mérlegkészítést, tervkészítést stb.

A termelőszövetkezeti társulásokkal kapcsolatban még számos más kérdést is e tanulmány tárgyává lehetett volna tenni, mi azonban csak azokat a problémákat emeltük ki, amelyek a termelőszövetkezeti társulások egészséges és egyenletes továbbfejlődése érdekében megítélésünk szerint megoldásra várnak, hogy a megoldás érdekében a figyelmet felhívjuk ezekre.

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

[REDACTED]

A NEMZETKÖZI SZERVEZETEK SZEREPE AZ EGYETEMES JELLEGŰ NEMZETKÖZI SZERZŐDÉSEK LÉTREHOZÁSÁBAN

BOKORNÉ SZEGŐ HANNA

I. A nemzetközi szervezetek általános hatásköre, mint a nemzetközi szerződések létrehozási folyamatában való részvétel alapja. II. Az ENSZ Közgyűlése I. feladatai a nemzetközi jog kodifikációjával és az államok közötti együttműködés egyes speciális kérdéseinek jogi szabályozásával kapcsolatban; 2. határozatainak helye a szerződéses normák kialakulási folyamatában. III. Az ENSZ szakosított intézményeinek keretében létrejött egyezmények és szabályzatok. IV. Konklúziók.

I. Az államközi kapcsolatok gyakorlati művelői tevékenységük során napjainkban azzal a jelenséggel találkozunk, hogy az államközi kapcsolatok szabályozásában megnövekedett a nemzetközi szerződések jelentősége; ezen belül is a több államot érintő kérdések rendezésében különös hangsúlyt kapott a többoldalú szerződési forma; hogy a többoldalú szerződések útján, az állandó jellegű multilaterális kapcsolatok fenntartására *nemzetközi szervezetek jöttek és jönnek létre*.

A nemzetközi jog elméleti művelőinek tudományos munkássága híven tükrözi az államok közötti kapcsolatok szabályozási formáiban és az államok közössége struktúrájában bekövetkezett változást akár a nemzetközi jog jogforrásrendszerével és a szerződések jogával, akár a nemzetközi jog alanyainak körével foglalkozó műveket vesszük is számításba. Viszonylag rövid múltra tekint azonban vissza annak a problémakörnek a vizsgálata, hogy a nemzetközi szervezetek tevékenysége mennyiben és milyen módon hatott vissza az államok közötti kapcsolatok szerződéses szabályozására. A kérdést konkrétan megfogalmazva: mi lehet a szerepe a nemzetközi szervezeteknek az egyetemes jellegű¹ nemzetközi szerződések kialakulási folyamatában, illetve ennek a szerepnek milyen megnyilvánulási formái vannak? A nemzetközi szervezetek több évtizedes tevékenysége ma már feltétlenül alapot adhat ennek a kérdésnek a megválaszolására. Az ilyen jellegű elemzés annál is inkább kívánatos, mivel az államközi kapcsolatok mai komplexitása annak felmérését igényli, hogy a nemzetközi szervezetek tevékenységében milyen reális lehetőségek rej-

¹ „Egyetemes jellegű szerződések” alatt e tanulmány szempontjából az olyan kérdéseket szabályozó szerződéseket értjük, amelyek minden államot érdekelhetnek. Eltekintünk annak vizsgálatától, hogy a kérdéses szerződések teljesen nyílt jellegű szerződések-e, illetve, hogy azoknak ténylegesen mely államok váltak részeseivé.

lenek. Vajon az államközi kapcsolatok intézményesítése általában mennyiben járulhat hozzá az államok közötti együttműködés fejlődéséhez, illetve a kérdést témánkra leszűkítve: mi a szerepe a nemzetközi szervezeteknek az államok közötti megegyezések létrejöttében, azaz új nemzetközi jogi normák elfogadásában?

Ennek a kérdésnek konkrét megválaszolása a nemzetközi szervezetek tevékenységének beható elemzését igényli. Minthogy korunkban a nemzetközi szervezetek nem szupranacionális szervezetek, ez a vizsgálat csak azokból az általános jellemvonásokból indulhat ki, amelyek ma az államközi síkon létrejövő jogi normák kialakulási folyamatát lényegében meghatározzák. Találón állapítja meg Lachs a nemzetközi szervezetekről, hogy „azok nem lehetnek tökéletesebbek, mint az a korszak, amelyben kialakulnak. Napjainkban mind lényegüket, mind külsőségeiket tekintve visszatükrözik azokat a küzdelmeket, ellentmondásokat, együttműködést és közös tevékenységet, amelyek a modern világot uralják. Visszatükrözik az egymással szembenálló progresszív és retrográd erőket. A népek közötti elkerülhetetlen és fokozatosan megvalósuló közeledés termékei és tevékenységük visszatükrözi ennek a közeledésnek a jellegét és lehetőségeit.”² A jogi normák kialakulásával kapcsolatban a történelem minden korszakára vonatkozóva megállapítható, hogy a nemzetközi jog esetében ugyanúgy, mint a belső jognál, végső soron az adott állam gazdasági viszonyai határozzák meg az államnak a jogi norma létrehozására irányuló akaratát. Minthogy korunkban különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok vesznek részt a nemzetközi jogi normák kialakításának folyamatában, ma ez a folyamat sokkal bonyolultabbá vált; ez a körülmény egyúttal valóban döntő módon meghatározza a nemzetközi szervezetek tevékenységének lehetőségeit is. Az egyes államok társadalmi gazdasági rendszerével szorosan összefüggő kérdések (pl. ilyen az állam felelősségének kérdése az ún. szerzett jogok elismerésével összefüggésben vagy az államutódlásból adódó problémakör) szabályozása során a különböző rendszerű államokat nyilvánvalóan eltérő célok vezetik: ilyen kérdésekben a megegyezés létrehozása pillanatnyilag áthidalhatatlan nehézségekbe is ütközhet; még a megegyezést, a nemzetközi jogi norma létrejöttét is bonyolult folyamat előzi meg, mivel ilyen esetben nem lehet szó az állami akaratok azonosságáról, csak a kölcsönös engedmények, tehát kompromisszumok útján létrejövő megegyezésről. Ugyanakkor számos olyan kérdés van, amely nem kapcsolódik közvetlenül az államok társadalmi-gazdasági rendszeréhez (pl. a diplomáciai mentességek elismerése vagy a nemzetközi posta- és távíróforgalom fenntartásában való együttműködés). Ilyen kérdésekben — mivel ezek esetében szó lehet a különböző rendszerekhez tartozó államok azonos akaratának találkozásáról — a nemzetközi jogi szabályozás kevésbé bonyolult, a nemzetközi jogi norma létrehozására több esély van.

² Lachs, M.: Les conventions multilatérales et les organisations internationales contemporaines. *Annuaire français de droit international* 1956. 341. o.

Annak vizsgálata során, hogy mennyiben járulhat hozzá az államközi kapcsolatok intézményesítése az államok közötti együttműködés fejlődéséhez, a priori tehát abból a tételből indulhatunk ki, hogy a különböző társadalmi-gazdasági rendszerekhez tartozó államokat magukban foglaló nemzetközi szervezetek ez irányú tevékenységének lehetőségeit, illetve e lehetőségek korlátait döntően az a feladatkör határozza meg, amelynek ellátására a tagállamok az adott szervezetet életrehívták. A nemzetközi szervezetek kedvezőbb lehetőségekkel rendelkeznek a nemzetközi együttműködés fejlesztésére azokban a kérdésekben, amelyek nem állnak szoros összefüggésben a tagállamok társadalmi-gazdasági rendszerével: ezzel szemben tevékenységük korlátozottabb minden olyan kérdésben, amelyben nem lehet szó a különböző társadalmi-gazdasági rendszerekhez tartozó államok érzékenységről, és ahol csak a kölcsönös engedmények útján létrejövő megegyezés képezheti az együttműködés alapját.

Ez az okfejtés azonban némi kiegészítésre szorul. A nemzetközi szervezeteknek kétségtelenül ma kedvezőbb lehetőségük van az együttműködés fejlesztésére a tudományos, kulturális, illetve minden más olyan területen, amely nem primer módon politikai természetű. Kérdés azonban, hogy a különböző területeken a nemzetközi szervezetek keretében létrejövő együttműködés nem hat-e vissza — mégpedig kedvező módon — az államok közötti politikai természetű kapcsolatok alakulására. Azt is számításba kell venni, hogy a nemzetközi szervezetek keretében a tagállamoknak az egyes kérdésekben (pl. az emberi jogok kérdésében) tanúsított állásfoglalása — éppen a nemzetközi szervezetek fórumainak nyilvánossága miatt — számos esetben pozitívabb az adott állam addigi bel- és külpolitikája alapján elvárható magatartásnál.

Áttérve most már annak elemzésére, hogy mi a konkrét szerepe a nemzetközi szervezeteknek az egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozásában, azt a tényt kell számításba vennünk, hogy a különböző célkitűzéssel és időpontban életrehívott legjelentősebb egyetemes jellegű nemzetközi szervezetek ma mind az Egyesült Nemzetek Szervezetének rendszerébe tartoznak. Az ENSZ-re és a rendszerébe tartozó nemzetközi szervezetek tevékenységére ma mindenekelőtt az a jellemző, hogy hatáskörük rendkívül széles, kiterjed az államközi kapcsolatok csaknem valamennyi területére. Tevékenységük ugyanis arra az igényre épül, hogy az államok politikai természetű problémáinak rendezésén túl az állami élet valamennyi területén biztosítsák az államok közötti együttműködést. Ebből a széles hatáskörből szükségképpen adódik a nemzetközi szervezeteknek az a törekvése, hogy előmozdítsák: az államok közötti sokoldalú együttműködés jogilag menő rendezettebb formában történését. Mindennek azonban az a következménye, hogy a nemzetközi szervezeteknek a nemzetközi szerződések megkötésében ma jelentékeny szerep juthat.

Az ENSZ-nek magának kétségtelenül politikai jellegű a főcélkitűzése: a nemzetközi béke és biztonság fenntartása, amely törekvés nyilvánvalóan első sorban a békét fenyegető cselekmények elhárítása, az államok közötti poli-

itikai természetű viszályok békés megoldása, valamint az államok közötti baráti kapcsolatok fejlesztése útján realizálódhat. Az ENSZ Alapokmánya határozott formában kifejezésre juttatja azonban azt a gondolatot, hogy a szervezetnek törekednie kell azoknak a gazdasági, szociális és kulturális feltételeknek az egész világon való megteremtésére, amelyek a béke fenntartásához szükségesek, illetve amelyek biztosítása nélkül a béke nem is tartható fenn. Az Alapokmány preambuluma, első és 55. cikke ad kifejezést annak az elgondolásnak, hogy a nemzetközi béke és biztonság fenntartása és a megfelelő gazdasági, szociális és kulturális feltételek megteremtése között szoros összefüggés áll fenn. Így az Alapokmány 55. cikke kimondja: „Abból a célból, hogy létrejöhessenek az állandóságnak és jólétnek azok a feltételei, amelyek a nemzetek között a népeket megillető egyenjogúság és önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartásán alapuló békés és baráti kapcsolatokhoz szükségesek, az Egyesült Nemzetek elő fogja mozdítani: a) az életszínvonal emelését, a teljes foglalkoztatást, valamint a gazdasági és szociális haladás és fejlődés feltételeit; b) a gazdasági, szociális, egészségügyi téren fennálló és ezzel kapcsolatos nemzetközi feladatok megoldását, valamint a kulturális és nevelésügyi téren a nemzetközi együttműködést; c) az emberi jogoknak és alapvető szabadságoknak mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő általános tiszteletben tartását.”

Mint ahogy az 55. cikk c) pontjából kitűnik, az Alapokmány, az emberi jogokról szólva, az egyes államokon belüli megfelelő életfeltételek megteremtésének követelményét emberközébe is hozza; kifejezésre juttatja azt az eszmét, hogy e feltételek megteremtésére az egyes államokon belül élő lakosságnak az adott állammal szemben olyan igénye lehet, amely nemzetközi szinten is alátámasztást nyer. A kérdést a másik oldalról megközelítve: minden államnak kötelessége az emberi jogok fogalomkörébe tartozó jogok tiszteletben tartása és e jogok gyakorlásához szükséges feltételek megteremtése. Nem tekinthető véletlennek, hogy a második világháború után a nemzetközi béke és biztonság fenntartására létrehozott nemzetközi szervezetnek vált célkitűzésévé, hogy „gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű nemzetközi feladatok megoldása útján, valamint az emberi jogok és az alapvető szabadságok mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő tiszteletben tartásának előmozdítása révén nemzetközi együttműködést létesítsen”.³ Az emberi jogok nemzetközi szabályozásának történetében a második világháború döntő fordulatot hozott.⁴ A második világháború borzalmi, a fasizmus pusztításai során ugyanis bebizonyosodott, hogy a fasizmusban, az imperializmus legszélsőségesebb uralmi formájában,

³ ENSZ Alapokmánya 1. cikkének 3. pontja.

⁴ Az emberi jogok nemzetközi védelmének történetére nézve lásd: *Bokorné Szegő Hanna: Az emberi jogok kérdése és a nemzetközi jog. Az állampolgárok alapjogai és kötelezettségei* c. kötetben. Akadémiai Kiadó 559–601. o.

az emberi jogoknak az egyes államokon belüli megsemmisítése nyíltan párosul az adott államnak más népek ellen irányuló agresszív politikájával, a nemzetek önrendelkezési jogának semmibevételével. Maguk a történelmi események bizonyították be, hogy a nemzetközi béke és biztonság megőrzése, valamint a népek és nemzetek önrendelkezési jogának, illetve az emberi jogoknak biztosítása között szoros összefüggés áll fenn, és ennek megfelelően új aspektusban jelentkezett az emberi jogok nemzetközi védelmének igénye is. A tömegek fokozódó aktivitása a második világháború élményeinek hatása alatt, a haladó erők erőteljes előretörése, a Szovjetunió győzelme a Nagy Honvédő Háborúban és a fasizmus elleni küzdelemben a többi nagyhatalommal létrejött együttműködése, valamint a szocializmus újabb térhódításai voltak azok a tényezők, amelyek ezt a fejlődést kedvező módon befolyásolták. Így vált a második világháború utáni politikai rendezés alapjává az a felismerés, hogy az emberi jogok védelme és a nemzetközi béke és biztonság fenntartása között szoros összefüggés áll fenn: e felismerésből eredő követelmény tükröződik a második világháborút lezáró békeszerződések egyes rendelkezéseiben, valamint az európai tengelyhatalmak háborús főbűnöseinek üldözéséről szóló londoni egyezményhez fűzött Szabályzatban is. Tekintettel arra, hogy a második világháború utáni viszonyok nemzetközi rendezésében, az államok közötti békés kapcsolatok fenntartásában és fejlesztésében az Egyesült Nemzetek Szervezete játszik döntő szerepet, szükségszerű volt, hogy az emberi jogok védelme és érvényesítése is a Szervezet célkitűzésévé váljék: ebből következik, hogy e Szervezet keretét nyújt az emberi jogok védelmével, valamint e jogok materiális biztosítékainak megteremtésével – azaz a gazdasági, szociális, kulturális vagy emberbaráti jellegű feladatok előmozdításával – kapcsolatos problémák nemzetközi jogi szabályozására is. Korunkban tehát olyan nemzetközi szervezet jött létre, amely az államok közötti együttműködés biztosítására minden korábbi nemzetközi szervezetnél kiterjedtebb, sokrétűbb hatáskörrel rendelkezik; ez a körülmény egyúttal megmagyarázza azt a döntő és a továbbiakban elemzésre kerülő változást, amely a nemzetközi szervezetek tevékenysége nyomán a nemzetközi szerződéses normák kialakulási folyamatában bekövetkezett. Az ENSZ Alapokmánya a Szervezet gazdasági és szociális funkcióinak elvégzését külön szervre, a *Gazdasági és Szociális Tanácsra* ruházta. Az Alapokmány 60. cikke értelmében a nemzetközi gazdasági és szociális együttműködéssel kapcsolatban az Alapokmányban meghatározott feladatok tekintetében a felelősség a Közgyűlést és ennek irányítása alatt a Gazdasági és Szociális Tanácsot terheli. A Tanács tevékenysége elsősorban a különböző szakosított intézmények működésében realizálódik, amelyek alkotmányuk értelmében gazdasági, szociális, kulturális, nevelésügyi és egészségügyi téren, valamint egyéb hasonló területeken jelentős nemzetközi feladatokat látnak el. Az emberi jogok érvényesülését szolgáló materiális feltételek megteremtésében szerepet játszó szakosított intézmények hatáskörének jellemzésére utalunk az alkotmányukban rögzít

zített célkitűzésükre. Így pl. az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) alkotmánya értelmében „a Szervezet céljával tűzi ki, hogy a béke és biztonság fenntartását azáltal segíti elő, hogy a nevelés, a tudomány és a kultúra révén szorosabbra fűzi a nemzetek közötti együttműködést”.⁵ Az Egészségügyi Világszervezet célja az, hogy „valamennyi nép a lehető legmagasabb egészségügyi színvonalat érje el”.⁶ Az Egyetemes Postaegyesület célja „a postaszolgálat megszervezésének és tökéletesítésének biztosítása s ezen a téren a nemzetközi együttműködés fejlesztése”.⁷ A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet alapítását az első világháború utáni békeszerződések⁸ azzal indokolták, hogy „a békét csak úgy lehet elérni, ha azt a szociális igazságosságra alapítják”, minthogy pedig „vannak munkaviszonyok, amelyek az emberek nagy tömegét annyi igazságtalansággal, nyomorral és nélkülözéssel sújtják, hogy ebből keletkező nagy elégedetlenség a világ békéjét és összhangját veszélyezteti”, szükség van e viszonyok sürgős javítása érdekében olyan nemzetközi szervezet felállítására, amely a munkaviszonyoknak nemzetközi síkon történő megfelelő szabályozására hivatott.

Az ENSZ és a rendszerébe tartozó nemzetközi szervezetek célkitűzésének és feladatainak áttekintése után egyértelműen megállapíthatjuk: e szervezetek az államok közötti politikai jellegű kérdések megoldásán túl igen széles hatáskörrel rendelkeznek az államok közötti kapcsolatok szinte valamennyi területén; ez a kiterjedt hatáskör ad alapot és keretet arra, hogy napjainkban a nemzetközi szervezetek befolyást gyakoroljanak az államközi kapcsolatok legkülönbözőbb területein az egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozására.

II. A nemzetközi szervezetek hatáskörének áttekintése után kerülhet csak sor annak konkrét elemzésére, hogy a nemzetközi szervezeteknek mi a tényleges szerepe az egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozásának folyamatában. Ebből a szempontból mindenekelőtt tisztázandó, hogy a nemzetközi szervezetek mely szerveinek milyen aktusai kerülhetnek közvetlen kapcsolatba a normaalkotással. Témánk szempontjából nyilvánvalóan elsősorban a nemzetközi szervezeteknek az a szerve jöhet számításba, amelyben valamennyi tagállam képviselve van, illetve ahol aktív részvételi lehetőséggel rendelkezik. Így az ENSZ főszervei közül elsősorban a Közgyűlés az, amelynek — hatáskörénél fogva — egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozásában szerepe lehet. A Közgyűlés feladatainak ellátására — az Alapokmány 22. cikke alapján — kiegészítő szervezet hozott létre, amelyek bizonyos speciális szakkérdésekben előkészítik a Közgyűlésnek az egyes kérdésekre vonatkozó állásfoglalását. Ilyen pl. a Nemzetközi Jogi Bizottság.⁹ Az ENSZ főszervei közül a Közgyűlésen kívül a *Gazdasági és Szociális Tanács* tevékenysége is kapcsolatban áll

⁵ Alk. 1. cikk 1. pont (1948. évi XL. sz. tv.).

⁶ Alk. 1. cikk (1948. évi XII. sz. tv.).

⁷ Alk. 1. cikk (1967. évi 26. sz. tvr.).

⁸ Alkotmánya többek között a Trianoni Békeszerződés XIII. részét képezi.

⁹ A Nemzetközi Jogi Bizottságról a továbbiakban bővebben lesz szó.

nemzetközi szerződések létrehozásával. Az Alapokmány 62. cikke értelmében ugyanis a Gazdasági és Szociális Tanács a hatáskörébe tartozó kérdésekben a Közgyűlésnek, a tagállamoknak és a szakosított intézményeknek ajánlásokat tehet, valamint a hatáskörébe tartozó ügyekben „a Közgyűlés elé való terjesztés végett egyezménytervezeteket készíthet elő.”¹⁰ valamint „nemzetközi értekezleteket hívhat össze”.¹¹ A Gazdasági és Szociális Tanácsot — az Alapokmány 68. cikke alapján létrehozott — bizottságok támogatják munkájában. Ilyen pl. az emberi jogok bizottsága¹² vagy a nők helyzetével foglalkozó bizottság.¹³

1. A *Közgyűlés hatásköréről* szólva az Alapokmány 10. cikke általánosságban kimondja, hogy a Közgyűlés az Alapokmányban meghatározott célok körébe tartozó minden kérdésben ajánlásokat tehet a tagállamoknak. Az Alapokmány 11. cikkének 1. pontja külön szól a Közgyűlésnek a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködéssel kapcsolatos funkcióiról, kimondva, hogy a Közgyűlés megvizsgálhatja ennek az együttműködésnek az általános elveit „ideértve a lefegyverzést és a fegyverkezés szabályozását irányító elveket, és ilyen elvek tekintetében ajánlásokat tehet . . . ”

Kelsen az Alapokmánynak ezt a rendelkezést elemezve, megállapítja, hogy „ennek a cikknek az első pontját a 10. cikk teljes mértékben magában foglalja . . . ”¹⁴ A Goodrich-Hambro féle kommentár a 10. cikk és a 11. cikk 1. pontjának egybevetése során pedig hangsúlyozza, hogy a 11. cikk a 10. cikk rendelkezéseinek szélesebb körű, különleges alkalmazásaként fogható fel. E rendelkezés szerint „a Közgyűlés hatáskörrel rendelkezik a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködés általános elveinek vizsgálatára és e tekintetben ajánlástételre. A lefegyverzésnek és a fegyverkezés szabályozásának a különálló megemlítése nem a Közgyűlés hatáskörének bárminő korlátozását, hanem annak megvilágítását célozza, hogy abban ezek a tárgykörök is bennefoglaltatnak”.¹⁵

Az ENSZ Alapokmánya 13. cikkének 1. pontja tovább részletezi a Közgyűlés különböző funkcióit, amikor kimondja:

„A Közgyűlés tanulmányozást kezdeményez és ajánlásokat tesz abból a célból, hogy

- a) a nemzetközi együttműködést politikai téren előmozdítsa, valamint a nemzetközi jog fokozatos fejlesztését és kodifikálását támogassa;
- b) a nemzetközi együttműködést gazdasági, szociális, kulturális, nevelési és egészségügyi téren előmozdítsa, és az alapvető emberi jogoknak és

¹⁰ ENSZ Alapokmánya 62. cikk 3. pont.

¹¹ ENSZ Alapokmánya 62. cikk 4. pont.

¹² Lásd a Gazdasági és Szociális Tanács 1/5. és 2/9. sz. határozatait.

¹³ Lásd a Gazdasági és Szociális Tanács 1/5. és 2/11. sz. határozatait.

¹⁴ Kelsen, H.: *The Law of Nations*, London, 1951. 201. o.

¹⁵ Goodrich, L. M.—Hambro, E.: *Charter of the United Nations*. London, 1949.

szabadságoknak mindenki részére, fajra, nemre, nyelvre vagy vallásra való tekintet nélkül történő megvalósulását elősegítse.”

Ha az ENSZ Közgyűlésének hatáskörét most már beható elemzés alá vesszük abból a szempontból, hogy az mennyiben nyújt alapot a nemzetközi szerződések létrehozási folyamatában való részvételre, az Alapokmány 13. cikkének 1. pontjából kell kiindulnunk, amely ezt a hatáskört részletezi. Minde-
nekelőtt három kérdés vár tisztázásra:

a) Mi a viszony a 13. cikk 1. pontja a) alpontjának első részében (a nemzetközi együttműködésnek politikai téren való előmozdítása) és a 11. cikk 1. pontjában (a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködés általános elveinek megvizsgálása) foglalt rendelkezések között?

b) Mit jelent a 13. cikk 1. pontja a) alpontjának második felében a nemzetközi jog „fokozatos fejlesztése”-nek és „kodifikálása”-nak fogalma, illetve a két fogalom közötti megkülönböztetés?

c) Mi a viszony a 13. cikk 1. pontja a) alpontjában a nemzetközi jog fokozatos fejlesztésére vonatkozó rendelkezés és a 13. cikk 1. pontja b) alpontjában foglalt rendelkezések között? Annak a célkitűzésnek a realizálása során, amely a nemzetközi együttműködés különböző területeken való előmozdítására és az emberi jogok megvalósulására irányul, ugyanis szükségképpen új nemzetközi szerződések megkötésére kerül sor.

Ad a) A Goodrich—Hambro-féle kommentár az Alapokmány 11. cikke 1. pontjának és a 13. cikke 1. pontja a) alpontjának összefüggéséről, illetve a Közgyűlésnek a nemzetközi béke és biztonság fenntartására irányuló együttműködés általános elveivel kapcsolatos funkcióiról szólva megállapítja: „A Közgyűlésnek az a hatásköre, hogy megvizsgálja ezeket az általános elveket, és ilyen elvek tekintetében ajánlásokat tegyen, szoros kapcsolatban áll a Közgyűlésnek a 13. cikk 1. pontja a) alpontjának megfelelő azzal a hatáskörével, amely szerint tanulmányozást kezdeményez és ajánlásokat tesz a nemzetközi együttműködés politikai téren való előmozdítására. Ténylegesen a Közgyűlés 1947. november 13-i határozatában, amellyel Interim Bizottságot létesített, e Bizottság vizsgálata és ajánlástevő funkciójának gyakorlása céljából összekapcsolja ezt a két cikket.”¹⁶ Az említett határozattal létesített Interim Bizottságnak a kérdéssel foglalkozó albizottsága pedig a Közgyűlésnek tett jelentésében a következő megállapítást tette: „... Az albizottság, miután véleménycserét folytatott az Alapokmány 11. cikke 1. pontja és 13. cikke 1. pontja a) alpontja értelme tekintetében, arra a konklúzióra jutott, hogy jelenleg — mivel az Alapokmány csak rövid idő óta van hatályban — nem kívánatos ezeknek a cikkeknek pontos és teljes értelmezése. Úgy véli, hogy egy ilyen értelmezés azzal a kockázattal járna, hogy a jövőre vonatkozóan jogtalanul korlátozná a Közgyűlés szabadságát. Ezek a rendelkezések lényegében álta-

¹⁶ Az Interim Bizottságról lásd bővebben: *Goodrich—Hambro*: i. m. 164. o.

lános jellegűek és pontos tartalmukat csak magának a Közgyűlésnek több éven át folytatott tényleges gyakorlata és a nemzetközi szervezet általános tapasztalata határozhatja meg.”¹⁷

Mindezek alapján annyi megállapítható, hogy az Alapokmány 13. cikke 1. pontjának a) alpontjában — akárcsak a 11. cikk 1. pontjában — a *Közgyűlésnek az államok közötti politikai természetű együttműködéssel kapcsolatos funkciójáról van szó*; annak, hogy az Alapokmánynak két különböző cikke is említi a Közgyűlésnek ezt a hatáskörét, nincs feltétlenül elvi jelentősége, ez a tény az Alapokmánynak nem minden tekintetben logikus szerkesztési módjára is visszavezethető. Az Alapokmány 13. cikkének egészéről szólva Brugière egyébként azt állapítja meg, hogy „ezt a szöveget kapcsolatba kell hozni a 11. cikk 1. pontjával . . . De a 13. cikk inkább funkciót ruház a Közgyűlésre, mintsem hogy hatalmat, inkább misszió ellátásával bízza meg a Közgyűlést, mintsem hogy hatalom gyakorlásának képességével . . . Eltérőek a célkitűzések is: a 11. cikkben a béke fenntartásáról van szó, a 13. cikkben az együttműködés szervezéséről. A 13. cikk így az előbbi cikk kiegészítésének tekinthető. A Közgyűlésnek ezt a funkcióját egyébként olyan szociális, gazdasági, jogi stb. területre terjeszti ki . . . , amelyeket a 11. cikk nem érint . . .”¹⁸

Ami azt a problémát illeti, hogy milyen értelmet kell tulajdonítani a *politikai természetű együttműködésnek*, inkább értünk egyet a Goodrich — Hambro-féle kommentár állásfoglalásával, mint az Interim Bizottság albizottságának azzal az álláspontjával, amely szerint az ENSZ többéves gyakorlata alapján majd sor kerülhet a politikai természetű együttműködéssel kapcsolatos közgyűlési funkciók pontos tartalmi meghatározására. A Goodrich — Hambro-féle kommentár szerint ugyanis „Napjaink kölcsönös függőségi körülményeinek közepette nehéz a politikai kérdéseket más típusú kérdésektől megkülönböztetni. Ma majdnem minden politikai kimenetelű lehet, de ez a cikk (már mint a 13. cikk 1. pontjának a) alpontja — B. Sz. H.) alátámasztja az együttműködés biztosítására irányuló törekvéseket minden olyan területen, amelyeken való együttműködés elháríthatja a háború okait és ezáltal fenntarthatja a nemzetközi békét és biztonságot.”¹⁹

Ad b) A nemzetközi jog „fokozatos fejlesztése” és „kodifikálása” közötti, az Alapokmány 13. cikke 1. pontja a) alpontjában foglalt fogalmaknak, illetve azok megkülönböztetésének vizsgálata előtt utalnunk kell arra a tényre, hogy az Alapokmánynak ez a rendelkezése összekapcsolja a Közgyűlésnek az államok politikai természetű együttműködésével kapcsolatos feladatait a Közgyűlésnek a nemzetközi joggal kapcsolatos funkcióival: ennek a kérdésnek témánk szempontjából különleges jelentősége van. A nemzetközi joggal kap-

¹⁷ Répertoire de la pratique suivie par les organes des Nations Unies I. kötet 434. o.

¹⁸ Brugière, P. F.: Les pouvoirs de l'Assemblée Générale des Nations Unies en matière politique et de sécurité. Paris, 1955. 32. o.

¹⁹ Goodrich — Hambro: i. m. 175. o.

csolatos közgyűlési funkciók kiemelésének (illetve e funkciók összekapcsolásának a politikai természetű együttműködés fejlesztésére irányuló törekvéssel) nyilvánvaló magyarázata ugyanis abban a felismerésben rejlik, hogy az államok közötti kapcsolatok szabatos formában történő jogi szabályozása hozzájárul a határozatlanságokból származó és vitákra vezető félreértések kiküszöböléséhez és ezzel előmozdítja „a nemzetközi együttműködést politikai téren” is.

A nemzetközi jogra vonatkozó feladatoknak az Alapokmányban való rögzítésével az *államközi kapcsolatok történetében első ízben vált az államok tervszerű tevékenységévé kapcsolataik jogi szabályozása, illetve annak tökéletesítése*. Minthogy erre a tevékenységre az ENSZ keretében kerül sor, egyúttal első ízben nyert egy nemzetközi szervezet arra lehetőséget, hogy lényeges szerepet töltsön be az egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozásának folyamatában.

Ami a nemzetközi jog „fokozatos fejlesztése” és „kodifikálása” közötti megkülönböztetést illeti, hivatkozunk arra, hogy a „fokozatos fejlesztés” szavak használatát az ENSZ Alapokmányának előkészítésével foglalkozó San Francisco-i konferencia határozta el. A kérdéssel foglalkozó II/2 sz. bizottságban „a fokozatos fejlesztés” szavak használatának alátámasztására azt hozták fel, hogy szembeállítva a kodifikációval, ezek mind a létező szabályok módosítását, mind kiegészítését jelentik.”²⁰

A nemzetközi jog fokozatos fejlesztésére és kodifikálására létrehozott bizottság²¹ jelentésében igyekezett a nemzetközi jog „fokozatos fejlesztésének” és „kodifikálásának” fogalmát elhatárolni. Ugyanakkor már e bizottság felismerte, hogy a két kifejezés „szükségképpen nem zárja ki egyik a másikat, mert például előfordulhat, hogy a már létező jog megszövegezése és rendszerezése arra a következtetésre vezet, hogy valamilyen új szabályt kellene az államoknak elfogadásra javasolni.”²² A kodifikáció fogalmával kapcsolatban a bizottság jelentésében külön is kiemeli, hogy „a gyakorlatban nem lehet mereven fenntartani a pontos megkülönböztetést a között, hogy a jogot úgy szövegezzük meg, amint már létezik, vagy úgy, amint lennie kellene. Utalás történt arra, hogy minden kodifikációs munka az új fejlemények világában szükségképpen a létező hézagok kitöltését és a jog módosítását eredményezi.”²³

Ismeretes, hogy a Közgyűlés az ENSZ Alapokmánya 13. cikke 1. pontja a) alpontjában meghatározott funkciók ellátásának elősegítésére hozta létre

²⁰ UNCIO 9. kötet 177–178. o.

²¹ Az ENSZ Közgyűlése 1946. december 11-i határozatával hozta létre a bizottságot. (Commission pour le développement progressif du droit international et sa codification) és felhívta arra, hogy tanulmányozza „a) azokat a módszereket, amelyekkel a Közgyűlés bátoríthatja a nemzetközi jog fokozatos fejlesztését és esetleges kodifikációját”. A bizottság tett javaslatot a Nemzetközi Jogi Bizottság létrehozására. (Doc. A/331. Közgyűlés II. ülészakának hivatalos iratai. VI. bizottság 174. o.)

²² Doc. A/331. 175. o.

²³ Doc. A/331. 178. o.

a Nemzetközi Jogi Bizottságot²⁴ és e Bizottság feladatainak és szervezetének rögzítésére Statutumot fogadott el. A Statutum 15. cikke „a nemzetközi jog fokozatos fejlesztése” kifejezést olyan értelemben használja, hogy ezalatt „szerződéstervezetek készítését kell érteni olyan tárgyakról, amelyeket a nemzetközi jog még nem szabályozott, vagy amelyekkel kapcsolatban a jog az államok gyakorlatában még nem alakult ki kellően”. „A nemzetközi jog kodifikálása” kifejezésnek pedig a Statutum olyan értelemet tulajdonít, hogy ez „a nemzetközi jog szabályainak pontosabb megszövegezését és rendszerezését jelenti olyan területeken, ahol már bőségesen van állami gyakorlat, precedens és elmélet”.

A Nemzetközi Jogi Bizottság tevékenysége során azonban megmutatkozott, hogy ez a megkülönböztetés gyakran nemigen tartható fenn; különösen egyértelművé vált ez a tény a tengerjog kodifikálása során. A Bizottság vonatkozó jelentésében hangsúlyozza: „A tengerjog szabályainak kidolgozása során arra a meggyőződésre jutott, hogy legalábbis ami ezt az anyagot illeti, nehezen tartható fenn az a megkülönböztetés, amelyet a Statutum e két tevékenység között tett. Nemcsak arra vonatkozóan térhetnek el lényegesen a nézetek, hogy valamely tárgy a gyakorlatban kellően kialakult-e, hanem a Bizottság által elfogadott és 'a nemzetközi jog valamely elismert elvére' alapozott számos rendelkezés megszövegezése oly módon történt, hogy azokat a jog 'fokozatos fejlesztésének' kategóriájába kell utalni. Annak megkísérlése után, hogy az egyes cikkek kategóriába való tartozását meghatározza, a Bizottság kénytelen volt erről lemondani, mivel számos cikk a két kategória közül egyikbe sem tartozik teljesen.”²⁵

Nemcsak a Nemzetközi Jogi Bizottság jutott tevékenysége során arra a megállapításra, hogy a nemzetközi jog fokozatos fejlesztése és kodifikálása közötti pontos megkülönböztetés gyakran nehézségekbe ütközik, hanem a nemzetközi jog elméletének számos művelője is erre az álláspontra helyezkedik.²⁶ Ezek közül a nézetek közül csak azokat szándékozunk kiemelni, amelyek azon túl, hogy utalnak e megkülönböztetés nehézségeire, érdemlegesen foglalkoznak a problémakör más vonatkozásaival is. Így Sorensen a megkülönböztetésnek abból a szempontból tulajdonít jelentőséget, hogy a korábbi szokás-

²⁴ Az ENSZ Közgyűlése 1947. november 21-én elfogadott 174/II. számú határozatával állította fel a Nemzetközi Jogi Bizottságot és fogadta el a Statutumát. A Statutum a fokozatos fejlesztésre nézve más eljárást írt elő, mind a kodifikációra nézve. Lásd bővebben: *Briggs, H. W.*: The International Law Commission. New York, 1965. 129–203. o. A magyar nemzetközi jogi irodalomban: *Ustor Endre*: A nemzetközi jog fokozatos fejlesztése és az ENSZ. Jogtudományi Közlöny. 1965. év 10. szám, 487–497. o.

²⁵ Közgyűlés hivatalos iratai. XI. ülészak. 9. sz. kiegészítés.

²⁶ *Asamoah, O. Y.*: The legal significance of the Declarations of the General Assembly of the United Nations. Nijhoff. The Hague 1966. 22–23. o. *Jennings, R. F.*: Recent Developments in the International Law Commission. Its relation to the sources of the International Law. The Int. and Comparative Law Qu. Bd. 13. 386. o. — *Lauterpacht, H.*: Codification and Development in International Law, Am. Journal (1955) Bd. 49. 30. o., a magyar nemzetközi jogi irodalomban: *Ustor* i. m. 490. o.

jogot rögzítő szabályok (vagyis a Statutum szerinti „kodifikációs tevékenység” eredményei) az egyezményekben nem részes államokat is kötik, új szabályokat tartalmazó (vagyis a „progresszív fejlesztés” kategóriájába tartozó) egyezmények ezzel szemben csak a szerződő államokra terjednek ki. „A két kategória megkülönböztetése — írja Sorensen — kétségtelenül helytálló az elméletben és hasznos a gyakorlatban. Bizonyos egyezményes rendelkezések nem tesznek egyebet, minthogy kinyilvánítják a nemzetközi jognak olyan szabályait, amelyek a nemzetközi szokásjog keretében már általánosan elfogadásra találtak; tagadhatatlan, hogy e rendelkezésekkel megerősített szabályok minden államra kiterjednek, akár részesei a szerződésnek, akár nem. Másfelől ugyancsak teljesen nyilvánvaló, hogy léteznek olyan egyezményes rendelkezések, amelyek tárgya a létező jogi helyzet módosítása, akár a korábban létezett szabályok tartalmának módosítása útján, akár a nemzetközi jog által még nem szabályozott tárgyak szabályozásával. Az ilyen természetű egyezményes rendelkezésekben foglalt szabályok nem terjednek ki a szerződésben nem részes államokra, s ezek sem léphetnek fel e rendelkezések alapján.” Amikor Sorensen a korábban kialakult szokásjogi szabályok és az új szabályok érvényesülési körének meghatározása érdekében a megkülönböztetésnek elméleti síkon való fenntartása mellett foglal állást, ő is rámutat a megkülönböztetés gyakorlati nehézségeire. „Ugyanakkor a nemzetközi jogi kapcsolatok mai állása mellett általánosan elismert, hogy a kodifikáció és a progresszív fejlesztés közötti szigorú megkülönböztetés alkalmazása nehezzé válhat. Annak ellenére, hogy ez a két fogalom elméletben világos és elhatárolható, a gyakorlatban vagy összeolvadnak, vagy ellenkezőleg, egy olyan közbeeső területet tartanak fenn, amelyen lehetetlen pontosan meghatározni, hogy hol fejeződik be a kodifikáció és hol kezdődik a progresszív fejlesztés. Egy létező szokásjogi szabály kinyilvánításának vagy megerősítésének egyszerű ténye azt a hatást gyakorolhatja, hogy tartalma szabatosabb meghatározásra kerül, és kiküszöbölődnek a pontos terjedelmére és alkalmazási módozataira vonatkozóan lehetséges kétségek. Ezt az alkalmat arra is fel lehet használni, hogy a szabályt a nemzetközi közösségben ténylegesen vagy jogilag létező helyzetre alkalmazzák. Ezzel szemben valamely új jog megteremtését célzó szerződés bizonyos mértékben az államok gyakorlatára és a szokásjogban még ki nem kristályosodott elméleti tanokra alapulhat. Ilyen szerződés nem tabula rasa-ból, hanem egy in statu nascendi állapotában levő szokásjogi szabályból indulhat ki.”²⁷

Lauterpacht annak leszögezése mellett, hogy „a legtöbb esetben a Bizottságnak (ti. a Nemzetközi Jogi Bizottságnak — B. SZ. H.) egy adott tárgykörben végzett munkája mind kodifikációs, mind fejlesztési természetű”,²⁸ a Bizottság Statutumuma 15. cikkében foglalt meghatározást, illetve megkülönböz-

²⁷ Plateau continental de la mer du Nord, Arrét, C. I. J. Recueil 1969, 243—244. o.

²⁸ Lauterpacht i. m. 30. o.

tetést más szempontokból is bírálja. Mindenekelőtt azt a megállapítást teszi, hogy nagyon kis tere lenne a kodifikációnak, ha ez a kifejezés valóban a Statutum 15. cikkének megfelelően „a nemzetközi jog szabályainak pontosabb megszövegezését és rendszerezését” jelentené olyan területeken, „ahol már bőségesen van állami gyakorlat, precedens és elmélet”; a nemzetközi jog egészének áttekintése után ugyanis arra a meggyőződésre juthatunk, hogy a kodifikáció fogalmának ilyen értelmezése mellett ennek a tevékenységnek vajmi kevés előfeltétele létezik. „A nemzetközi jog kodifikálásának feladata, ha egyáltalán jelent valamit — írja Lauterpacht —, mindenekelőtt inkább azt kell hogy jelentse, hogy szabályok összessége tekintetében egyetértést hozzon létre, mint sem hogy rendszerezze és pontosabban megszövegezze azokat a szabályokat, amelyek tekintetében szokásjogi úton vagy egyezményekben már létrejött az államok egyetértése.” Lauterpacht hivatkozik arra, hogy a nemzetközi jog tudományának művelői és mindazok, akik közelebbi kapcsolatba kerültek a nemzetközi jog kodifikálásának tevékenységével, szinte kivétel nélkül elismerik: annak a ténynek a következtében, hogy a nemzetközi jognak szinte valamennyi területén hiányzik az egyetértést kifejező jog „a kodifikációnak olyan értelmezése, hogy az a jogot pontosabbá és rendszeresebbé teszi, a nemzetközi jogban igen csekély mértékben vagy egyáltalán nem alkalmazható”. Végül leszögezi: „Konfúzióhoz vezet, hogy ezt a tényt a Nemzetközi Jogi Bizottság Statutuma nem vette figyelembe, és hogy a Bizottság munkája két fővonásának egyikeként a (nem létező) egyetértést kifejező jog pontosabb megszövegezésének és rendszerezésének feladatát jelölte meg.”²⁹ Lauterpacht a Statutum 15. cikkében a „fokozatos fejlesztés” fogalmának meghatározását is bírálja, kimutatva, hogy e meghatározás nem öleli fel azt az esetet, amikor egy meghatározott területen egyetértést tükröző szabályok alakultak ki, de különböző szempontok — mint amilyenek „a haladásból, a világosan felismert kölcsönös nemzetközi függőségből, a jóhiszeműségből, az erkölcsből, az emberi jogokból táplálkozó meggondolások” — változást igényelnek. Ezek esetében tehát nem olyan tárgyról van szó, „amelyeket a nemzetközi jog még nem szabályozott, vagy amelyekkel kapcsolatban a jog az államok gyakorlatában még nem alakult ki kellően.” Lauterpacht konklúzióként megállapítja, hogy a Statutum „nem irányoz elő kodifikációt olyan területeken, ahol létezik gyakorlat, de nincs egyetértés; ugyancsak nem irányoz elő fejlesztést olyan területeken, ahol a létező gyakorlat változást igényel”. A nemzetközi jog kodifikációjának lényege — akár a tényleges „kodifikáció”, akár a „fokozatos fejlesztés” fogalmát vesszük figyelembe — szerinte az, hogy „a kormányokat (vagy néhány kormányt) új jog elfogadására készítsen”.³⁰

Ha az eddigiek alapján megkísérlünk állást foglalni a tekintetben, hogy milyen jelentőséget kell tulajdonítani az Alapokmány 13. cikke 1. pontja a)

²⁹ Lauterpacht i. m. 17—23. o.

³⁰ Lauterpacht i. m. 27—29. o.

alpontjában a nemzetközi jog „fokozatos fejlesztése” illetve „kodifikálása” fogalmainak, illetve a két fogalom közötti megkülönböztetésnek, a következő megállapításokra juthatunk:

A nemzetközi joggal kapcsolatban az Alapokmány fenti dézett cikkében meghatározott feladat komplex tevékenység, amely: a) jelenti *írásba foglalását* (és ez a szóban forgó tevékenység valamennyi formájának közös ismérve) *az államközi kapcsolatok szabályainak olyan területeken, ahol még korábban nem alakultak ki szokásjogi szabályok* (ezt a tevékenységet nevezi eredetileg a Statutum „fokozatos fejlesztésnek”). De a fokozatos fejlesztés fogalma ennél többet is kell hogy jelentsen. Osztjuk Lauterpacht nézetét a tekintetben, hogy a nemzetközi jog fokozatos fejlesztésének fogalma fel kell hogy ölelje azt a tevékenységet is, amikor e tevékenység a korábban kialakult szokásjogi szabályok megváltoztatását eredményezi. Lauterpachtnál nagyobb hangsúllyal kívánunk azonban utalni a fokozatos fejlesztés ilyen értelmezésére. Tekintetbe kell venni ugyanis azt a körülményt, hogy ma a nemzetközi jogalkotásban a gyarmatrendszer felbomlásából megszületett azok az új államok is részt vesznek, amelyek nem vettek — hiszen nem is vehettek — részt az ún. hagyományos nemzetközi jog szokásjogi szabályainak kialakításában; sőt ezek a szabályok, mivel jó részük a kolonializmus korszakának jegyeit viseli magán, egyenesen sértik is érdekeiket. A nemzetközi jog fokozatos fejlesztése tehát feltétlenül azt a törekvést kell hogy kifejezze, hogy a létrehozott szabályozás a korábban kialakult szokásjogi szabályok szükséges megváltoztatásával megfeleljen az államok egyetemes érdekeinek;³¹

b) jelenti továbbá *írásbafoglalását az államközi kapcsolatok szabályainak olyan területeken, ahol már kialakultak szokásjogi szabályok, de ezek pontosabb megfogalmazást és rendszerezést igényelnek* (ezt a tevékenységet nevezi a Statutum eredetileg „kodifikációnak”). A Statutum megfogalmazása azonban nem tükrözi azt a követelményt, hogy a létrehozandó szabályozás ki kell hogy fejezze az államok egyetemes érdekeit. Ismét egyet kell értenünk Lauterpachtal abban, hogy az államok közösségének egyetemes érdekét kifejező egyetértés létrehozása a kodifikációs tevékenységgel szemben támasztható igény. „A kodifikációra való felhívás ezért nem a jogi tökéletességre való törekvés következménye, hanem a nemzetközi közösség parancsoló szükségessége.”³² De vajon a korábbi szokásjogi szabályoknak pusztán pontosabb megfogalmazásával és rendszerbe foglalásával létre lehet-e hozni napjainkban ezt az egyetértést? Nyilvánvaló, hogy napjaink nagy társadalmi, politikai, gazdasági változásainak tükrében a válasz erre a kérdésre csak negatív lehet. A kodifikációs tevékenység csak akkor lehet eredményes, ha ténylegesen kifejezi az államok közössége egyetemes érdekeit. Ezért arra a megállapításra kell jutnunk, hogy

³¹ Lásd részletesebben: *Bokorné Szegő Hanna: Új államok és a nemzetközi jog.* Bp. Közgazdasági és Jogi Kiadó, 1971. II. fejezet.

³² *Lauterpacht* i. m. 20. o.

a nemzetközi jog „fokozatos fejlesztésé”-nek és a „kodifikáció”-jának megkülönböztetése nem tartható fenn: az Alapokmány 13. cikke 1. pontja a) alpontjában meghatározott feladat felöleli azt a követelményt, hogy e tevékenység eredménye — akár a múltban szokásjogi úton már szabályozott területről, akár az államközi kapcsolatok olyan új ágazatairól van szó, ahol korábban még nem jöttek létre nemzetközi jogi szabályok — kifejezze az államok közössége egészének egyetemes érdekeit. Tehát teljes mértékben elvetjük az olyan kodifikációs tevékenység lehetőségét amely nem jár együtt a nemzetközi jog fejlesztésével. Ugyanakkor egyetértünk a tekintetben Sorensennel, hogy a kodifikációs szerződések³³ a gyakorlatban felvethetik a korábbi szokásjogi szabályok érvényesülésének problémáját azok között az államok között, amelyek nem válnak e szerződések részeseivé — hiszen ez is a nemzetközi jog kodifikációjával szemben leggyakrabban hangoztatott ellenérv. Ezzel kapcsolatban utalunk arra a körülményre, hogy a kodifikációs szerződésekben egyébként gondosan ügyeltek a jogi helyzet tisztázására.³⁴ Meggyőződésünk egyébként, hogy amikor valamely állam a kodifikációs szerződésben való részvételének hiányára való hivatkozással nem ismeri el valamely olyan szabálynak hatályát, amelyre a másik fél annak szokásjogi alapjaira utalva hivatkozik, ezért a helyzetért nem a létrejött kodifikációs szerződés felelős; vagy arról van szó ilyen esetben, hogy a felek között korábban nem is létezett szilárdan kialakult szokásjogi szabály, vagy egyik fél pusztán ürügyet keres jogellenes magatartásának igazolására.

A továbbiakban — éppen az ENSZ keretében a nemzetközi szerződésekkel kapcsolatban kifejtett különböző tevékenységek elhatárolása céljából — „a nemzetközi jog kodifikációja” kifejezést olyan értelemben használjuk, hogy ez alatt nemzetközi szerződések formájában írásba foglalását értjük az államközi kapcsolatok egy-egy átfogó területére vonatkozó, az államok közössége egészének egyetemes érdekeit kifejező szabályoknak. Ehhez a meghatározáshoz magyarázatul az eddig kifejtettekhez képest csak annyit szükséges hozzáfűzni, hogy a kodifikációs tevékenységet csak akkor tekinthetjük ténylegesen eredményesnek, ha annak nyomán nemzetközi szerződés kerül elfogadásra és lép hatályba. Szemben az államközi kapcsolatok egyes speciális kérdéseit szabályozó nemzetközi szerződésekkel, a kodifikáció fogalmi körébe továbbá nézetünk szerint azok a nemzetközi szerződések vonhatók, amelyek az államközi kapcsolatok egy meghatározott, viszonylag nagy, tehát átfogó területét ölelik fel, szemben az államközi kapcsolatok egyes speciális kérdéseit szabályozó nemzetközi szerződések kidolgozásával.

Az ily módon meghatározott tevékenység túlnyomórészt a Nemzetköz

³³ A nemzetközi jog „kodifikációjának” fogalmára a továbbiakban részletesebben kitérünk: a „kodifikációs szerződés” kifejezést e fogalomnak megfelelően használjuk.

³⁴ Lásd e tekintetben: *Bokorné Szegő Hanna*: A szokásjog helye a mai nemzetközi jogban. Állam- és Jogtudomány XIV/4. sz. 630. o.

Jogi Bizottság égisze alatt folyt. Ez a probléma azonban már elvezet ahhoz az előzőkben említett harmadik kérdéshez, hogy mi a viszony az Alapokmány 13. cikke 1. pontjának a), illetve b) alpontjaiban foglalt rendelkezések között.

Ad c) A Közgyűlés közreműködésével — az Alapokmány 13. cikke b) pontjában foglalt célkitűzésnek megfelelően — számos olyan nemzetközi szerződés jött létre a különböző szakterületeken, amelyek a nemzetközi élet sok fontos területén rendező szabályként szolgálnak.³⁵ Úgy tűnik azonban, hogy az Alapokmány alkotóit a b) alpont megfogalmazásánál — szemben az a) alpontban foglalt célkitűzéssel — nem az államközi kapcsolatok egy-egy hagyományos területének átfogó, kifejezett jogi szabályozásának igénye vezette, hanem az a törekvés, hogy a Közgyűlés ellássa a sokirányú nemzetközi együttműködés újonnan támadt szükségleteinek megfelelő feladatokat. Ennek a tevékenységnek mintegy „melléktermékeként” — tehát nem előre megtervezett módon — jöttek létre nem a Nemzetközi Jogi Bizottság, hanem a Közgyűlés más szervei (illetve a Gazdasági és Szociális Tanács és szervei) közreműködésével nemzetközi szerződések. E szerződések többsége az államközi kapcsolatok egy-egy speciális kérdését szabályozza (pl. ilyen a férjezett nők állampolgárságáról szóló szerződés, a faji diszkrimináció valamennyi formájának kiküszöböléséről szóló szerződés stb.), azaz nem esik a nemzetközi jog kodifikációjának fent meghatározott fogalma alá. Megjegyzendő, hogy kivételesen sor került a b) alpontnak megfelelő tevékenység során is a nemzetközi jog kodifikációjának fogalmi körébe tartozó tevékenység kifejtésére (l. az emberi jogokról szóló egyezményeket). Azt a kérdést, hogy mi a viszony a 13. cikk 1. pontja a) és b) alpontjai között, tehát oly módon határozhatjuk meg, hogy az Alapokmány alkotói az a) alpontban — abból a meggyőződésből kiindulva, hogy az államközi kapcsolatok *határozott* formában történő nemzetközi jogi szabályozása kedvez az államok közötti politikai együttműködés fejlődésének — a Közgyűlés kifejezett, tudatos feladatává kívánták tenni a nemzetközi jog kodifikálását; ezzel szemben a b) alpontban a nemzetközi együttműködés legkülönbözőbb területeken való előmozdításának napi feladatait határozták meg, amely célkitűzés realizálása *közvetve* ugyancsak új nemzetközi szerződések megkötését eredményezte.

Az ENSZ Közgyűlés hatáskörének elemzése után arra a konklúzióra juthatunk, hogy ez a hatáskör kiterjed az államok közötti sokoldalú együttműködés fejlesztésére, és ezzel alapot szolgáltat ahhoz, hogy napjaink legjelentősebb nemzetközi szervezete, az Egyesült Nemzetek Szervezete, résztvegyen az egyetemes jellegű normák létrejöttének folyamatában. Mint láttuk, az ENSZ Közgyűlésének kifejezett feladatává is vált az ilyen jellegű nemzetközi szerződések létrehozásában való közreműködés,³⁶ de a nemzetközi jog tudatos,

³⁵ Lásd bővebben: *Ustor* i. m. 492. o.

³⁶ Lásd az ENSZ Alapokmánya 13. cikke 1. pontja a) alpontjának végén meghatározott hatáskört.

előre megtervezett fejlesztésén túlmenően az államok együttműködésének fejlesztésére irányuló sokoldalú tevékenysége³⁷ is új nemzetközi szerződések létrehozásához vezetett.

2. Ha ezek után arra keresünk választ, hogy az ENSZ Közgyűlése hatáskörében eljárva milyen formában kapcsolódott be a normaalkotás folyamatába, abból a tényből indulhatunk ki, hogy a Közgyűlés a Szervezet negyedszázados fennállása alatt — az Alapokmány 11. és 13. cikke a) és b) alpontjával összhangban — a tagállamoknak a legkülönbözőbb területeken való együttműködésére ténylegesen számos határozatot fogadott el, melyek — mint látni fogjuk — kétségtávol meg határozott helyet foglaltak el a normaalkotás folyamatában.

Ennek a helynek a pontos meghatározásában mindenekelőtt a Közgyűlés aktusai természetének elemzéséből kell kiindulnunk.

A közgyűlési határozatok jogi jellegét vizsgálva — az Alapokmány 10. cikkéből következően — arra a megállapításra juthatunk, hogy azoknak a határozatoknak a kivételével, amelyek a szervezet belső életével kapcsolatosak,³⁸ a határozatok ajánlás jellegűek, nem hárítanak jogi kötelezettségeket a tagállamokra, azaz *önmagukban véve nem tekinthetők egyetemes jellegű nemzetközi jogi normákat létrehozó jogforrásoknak*. A közgyűlési határozatoknak ez az ajánlás jellege világosan következik az ENSZ Alapokmányát megszövegező San Francisco-i konferencia előkészítő anyagából is: a konferencia határozottan állást foglalt a tekintetben, hogy a Közgyűlés hatásköre ne legyen törvényhozó természetű.³⁹ Az Alapokmány dumbarton-oaksi tervezetének a Közgyűlés hatásköréről szóló és ilyen természetű funkciókat nem tartalmazó rendelkezéseikhez képest a Fülöp-szigetek képviselője ugyanis a konferencia elé a következő módosító indítványt terjesztette elő: „A Közgyűlést fel kell ruházni törvényhozó hatalommal nemzetközi jogi szabályok megalkotására, mely szabályok a szervezet tagjaira akkor hatályosulnak és válnak kötelezővé, ha azokat a Biztonsági Tanács többségi szavazással jóváhagyja. Ha a Bizton-

³⁷ A politikai természetű együttműködésre vonatkozóan lásd az Alapokmány 11. cikke 1. pontjában, illetve a 13. cikk 1. pontja a) alpontjának elején meghatározott hatáskört, az egyéb természetű együttműködésre vonatkozóan pedig a 13. cikk 1. pontja b) alpontjában foglalt rendelkezést.

³⁸ A kötelező jellegű határozatokra vonatkozóan lásd *Tunkin, G. I.*: The legal nature of the United Nations, Sijthoff, 1966. 34–35. o., *Sloan, F. B.*: The binding force of a "recommendation" of the General Assembly of the United Nations. *British Yearbook Bd.* 25. (1948). 4. o. *Sorensen, M.*: Principes de droit international public, *Recueil des cours* 101. kötet 93. o. — *Asamoah* i. m. 3–6. o., *Schuelb, E.*: Neue Etappen der Fortentwicklung des Völkerrechts durch die Vereinten Nationen. *Archiv des Völkerrechts*. 13. Band. 1. Heft. Mai, 1966. 11. o. — *Verdross, A.*: Kann die Generalsammlung der Vereinten Nationen das Völkerrecht weiterbilden? *Zeitschrift für ausländisches Recht und Völkerrecht*. 26. Dec. 1966. 691. o. — *Tammes, A. J. P.*: Decisions of international organs as a source of International Law. *Recueil des cours*. Bd. 94. (1958/11) 310–318. o.

³⁹ Lásd e kérdésről *Asamoah* i. m. 2. o. — *Bleicher, S.*: The legal significance of recitation of General Assembly Resolutions. *American Journal*. Vol. 63. 1969/3. 445. o., *Sorensen* i. m. 92. o., *Sloan* i. m. 6–7. o.

sági Tanács ilyen szabályok tekintetében azoknak a Biztonsági Tanács elé való terjesztésétől számított harminc napon belül nem foglal állást, azok oly módon hatályosulnak és válnak kötelezővé, mintha azokat a Biztonsági Tanács elfogadta volna. A törvényhozó hatalom gyakorlása során a Közgyűlés a nemzetközi jog létező szabályait az általa szükségesnek tartott változtatásokkal kodifikálhatja.”⁴⁰ Ezt a javaslatot a San Francisco-i konferenciának a Közgyűlés hatáskörével foglalkozó bizottsága 26 szavazattal 1 ellenében — tehát mondhatni kategorikusan — elvetette.⁴¹

E nyilvánvaló tények ellenére az utóbbi években a nemzetközi jogi irodalomban ismét és ismét felmerül az a kérdés, hogy milyen jelleget kell tulajdonítani a közgyűlési határozatoknak, illetve hogy azok milyen szerepet töltenek be a normaalkotás folyamatában.⁴² E helyen elvonatkoztatunk annak a problémának az elemzésétől, hogy a közgyűlési határozatok milyen szerepet játszanak a szokásjogi normák kialakulási folyamatában,⁴³ illetve milyen funkciót tölthetnek be az Alapokmány egyes rendelkezéseinek értelmezésében⁴⁴ és kizárólag arra keresünk választ, hogy milyen konkrét helyet foglalnak el a generális nemzetközi szerződések megalkotásában. Ennek meghatározásához tehát kizárólag a generális nemzetközi szerződések létrehozási folyamatában — való részvétel szempontjából — csoportosítjuk az ENSZ közgyűlési határozatait⁴⁵ a) a nemzetközi szerződések rendelkezéseinek tartalmára hatást gyakorló *normatív* jellegű, de a tényleges normaalkotás folyamatát megelőző határozatokra és b) a nemzetközi szerződések kidolgozásának és elfogadásának egyes szakaszait befolyásoló, illetve ezekkel közvetlen kapcsolatban álló, a normaalkotás folyamatához tartozó *technikai* jellegű határozatokra.

⁴⁰ UNCIO Vol. III. 536—537. o.

⁴¹ UNCIO Vol. IX. 70. o.

⁴² *Jennings* i. m. 5., 13. o., *Schwebel* i. m. 8. o., *Virally, M.*: La valeur juridiques des recommandations des organisations internationales. Annuaire français 1956. 69. o., *Tammes* i. m. 11. o., *Sloan* i. m. 22. o., *Tunkin* i. m. 34—36. o., *Lachs, M.*: Le rôle des organisations internationales dans la formation du droit international. Mélanges offerts à Henri Rolin, Paris 1964. 165—166. o. *Ionascu, Tr.*: Le rôle des organisations internationales et, plus spécialement, de l'ONU, en ce qui concerne le développement du droit international. Revue Roumaine 1965. No. 2. 207—223. o. *Johnson, D. H. N.*: The effect of resolutions of the G. A. of the United Nations, British Yearbook. 1955—56. Bd. 32, 97—122. o. *Bleicher* i. m. 50. o., *Verdross* i. m. 52. o., *Falk, R. A.*: On the quasi-legislative competence of the G. A. American Journal, Oct. 1966. 782—791. o., *Asamoah* i. m. 57. o., *Feldmann, D. I.—Janovszkij, M. V.*: Generalnaja Aszambleja OON, 1968. 58. o., *Lukin, P. I.*: Isztocsnjiki mezsduarodnava pravda, Moszkva, 1960. 105. o. — *Herczeg István*: Az ENSZ közgyűlési határozatainak jogi természete. JK. 1964. 352—359. o.

⁴³ *Bokorné Szegő Hanna*: A szokásjog helye a mai nemzetközi jogban. ÁJ. XIV. 4. sz. 643—653. o., *Asamoah* i. m. 4., 46. o., *Sorensen* i. m. 99. o., *Schwebel* i. m. 52. o.

⁴⁴ *Haraszti György*: A nemzetközi szerződések értelmezésének alapvető kérdései. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1965. 105—106. o., *Schwebel* i. m. 48. o., *Lachs* i. m. 166—168. o., *Asamoah* i. m. 27—28. o., 31—35. o., *Bleicher* i. m. 449. o., 477. o. *Ionascu* i. m. 212. o.

⁴⁵ A nemzetközi jogi irodalom a közgyűlési határozatokat egyébként különböző szempontok szerint csoportosítja. Lásd pl. *Virally* i. m. 69—70. o., *Lachs* i. m. 165—166. o., *Feldmann—Janovszkij* i. m. 41—43. o., *Asamoah* i. m. 20. o.

Megjegyezzük, hogy vizsgálatunk szempontjából a normaalkotási folyamat kezdetének tekintjük azt az időpontot, amikor egy nemzetközi szervezet kebelében a szerződéses szabályozás szükségességének tekintetében határozott állásfoglalás (határozat) született, befejezésének azt az időpontot, amikor a kérdéses szerződés hatályba lépett.

Ad a) Az ebbe a csoportba tartozó közgyűlési határozatok elfogadása-kor rendszerint a Közgyűlés keretében még nem érett meg valamely nemzetközi szerződés létrehozásának gondolata. Az elfogadott közgyűlési határozatok azonban egy adott tárgykörre vonatkozóan olyan elvi megállapításokat tartalmaznak, amelyek — ezeknek az elvi megállapításoknak megfelelő tartalommal — érlelhetik meg a jogi szabályozás igényét. Az ENSZ eddigi gyakorlatában az ilyen jellegű közgyűlési határozatok közül néhány megkülönböztető elnevezést kapott, „általános nyilatkozat formáját öltötte.”⁴⁶

Felmerül az a kérdés, hogy a Közgyűlés határozatai közül nagyobb jelentőséget kell-e tulajdonítani a „*nyilatkozat*” elnevezésűeknek, és ha igen, miben áll ez az eltérő jelentőség?

Nem érdektelenek ebből a szempontból az ENSZ főtitkárának a „nyilatkozat” és az „ajánlás” elnevezések használatáról az Emberi Jogok Bizottsága számára készített memorandumában található megállapítások. E szerint „az Egyesült Nemzetek gyakorlatában a „nyilatkozat” egy hivatalos és ünnepélyes okmány, amely olyan ritka alkalmakkor használatos, amikor nagy és maradandó jelentőségű elvek kinyilvánítására kerül sor, mint amilyen az Emberi Jogok Nyilatkozata. Az ajánlás kevésbé hivatalos. A most említett megkülönböztetésen kívül az Egyesült Nemzetek gyakorlatában feltehetően nincs különbség szigorúan vett jogi értelemben az „ajánlás” és a „nyilatkozat” között. A „nyilatkozat” vagy az „ajánlás” elfogadása valamely ENSZ szerv határozatával történik. Mint ilyen, pusztán annál fogva, hogy inkább „nyilatkozat”, mint „ajánlás” elnevezést kapott, a tagállamokat nem kötelezheti oly módon, mint ahogy egy szerződés vagy egy egyezmény kötelezi a részeseket. Mindazonáltal a „nyilatkozat” nagyobb ünnepélyességére és jelentőségére való tekintettel az elfogadó szervnek azt a komoly elvágását juttatja kifejezésre, hogy azt a nemzetközi közösség tagjai tiszteletben fogják tartani. Következésképpen abban az esetben, ha ennek az elvárásnak az államok gyakorlata fokozatosan eleget tesz, a nyilatkozatnak az államokra kötelező szabályokat megállapító jellege szokás útján elismerést nyerhet.”⁴⁷

Mint ahogy az előzőekben arra már utaltunk, e tanulmány keretében nem foglalkozunk azzal a kérdéssel, hogy a közgyűlési határozatok milyen befolyást gyakorolnak új szokásjogi szabályok elfogadására, elemzésünket kizárólag a szerződéses normák elfogadására gyakorolt hatásra korlátozzuk. Arra azonban a továbbiakban szükségképpen ki kell térnünk, hogy a normaalkotásra

⁴⁶ Répertoire de la pratique suivie par les organes des Nations Unies I. kötet 473. o.

⁴⁷ *Asamoah* i. m. 23—24. o.

gyakorolt befolyás gyakran olyan módon érvényesül, hogy a közgyűlési határozat alapján előbb szokásjogi szabály alakul ki, és a szokásjogi szabály kialakulását követően kerül sor a tárgyra vonatkozó szerződéses szabályozásra. Ami a közgyűlési *nyilatkozatok* jellegét illeti: akár valamely szokásjogi szabálynak, akár egy szerződéses normának megfelelő tartalommal való keletkezését befolyásolja is a közgyűlési nyilatkozat, egyet kell értenünk Verdross megállapításával, amely szerint „a Közgyűlés valamely nyilatkozata, amely új nemzetközi jogi alaptételeket nyilvánít ki, *önmagában véve* csak ún. »materiális jogforrás« lehet, azaz csak *hozzásegíthet* új nemzetközi jog kialakulásához”.⁴⁸

Az elvi tartalmú közgyűlési határozatok elfogadásukat követően ténylegesen oly módon gyakorolnak hatást a normaalkotásra, hogy a bennük kifejezésre jutó, bizonyos kívánatos magatartásra irányuló elvárás az államok gyakorlati és elvi állásfoglalásait formálja, és ennek nyomán az államok közösségének egyetemes érdekeit kifejező jogi szabályozásra vonatkozó igény alakulhat ki. Pusztán azzal a ténnyel, hogy a Közgyűlés e határozatokat megkülönböztetett, ünnepélyes elnevezéssel illeti, határozottabb formában jut kifejezésre az az elvárás, hogy az államok — a nyilatkozat jogi jellegétől függetlenül — az abban foglalt elveket tiszteletben tartsák. A normaalkotásra gyakorolt hatás kifejtése szempontjából ugyanakkor egyáltalán nem közömbös, hogy a határozat az ENSZ Közgyűlésén milyen többséggel került elfogadásra, illetve hogy az a különböző gazdasági és társadalmi rendszerű államok egyetértésével találkozott-e. Annak bizonyítására, hogy a közgyűlési nyilatkozatok egyéb közgyűlési határozatoknál nagyobb súllyal fejezik ki az államok közösségének álláspontját, mondhatni „közös akaratát”, és ezáltal elfogadásukat követően is nagyobb hatást gyakorolhatnak az államok magatartására, utalni kell arra, hogy nagy többségük *egyhangúan* került elfogadásra. Szavazás nélkül, közfelkiáltással fogadta el pl. a Közgyűlés az államok közötti baráti kapcsolatokat és együttműködést érintő, az Alapokmánynak megfelelő nemzetközi jogi elvekről szóló nyilatkozatot,⁴⁹ a béke eszméinek a fiatalok közötti elterjesztéséről szóló nyilatkozatot,⁵⁰ valamint a kozmikus térség kiaknázásával és használatával kapcsolatos állami tevékenységet irányító jogi elvekkel kapcsolatos nyilatkozatot.⁵¹ Egyhangúan — még hozzá minden tartózkodás nélkül — kerültek elfogadásra pl. a nők elleni diszkrimináció kiküszöböléséről,⁵² a területi menedékjogról,⁵³ a faji diszkrimináció valamennyi formájának kiküszöböléséről⁵⁴ és a gyermekek jogairól⁵⁵ szóló nyilatkozatok. Ugyancsak egyhangúan —

⁴⁸ Verdross i. m. 693. o.

⁴⁹ 2.625 (XXV.) sz. hat.

⁵⁰ 2.037 (XX.) sz. hat.

⁵¹ 1.962 (XVIII.) sz. hat.

⁵² 2.263 (XII.) sz. hat.

⁵³ 2.312 (XXII.) sz. hat.

⁵⁴ 1.904 (XVIII.) sz. hat.

⁵⁵ 1.386 (XIV.) sz. hat.

néhány állam tartózkodásával — fogadta el a Közgyűlés a szociális téren való fejlődésről és haladásról szóló nyilatkozatot,⁵⁶ a tenger- és óceánfenékre vonatkozó elvekről szóló nyilatkozatot,⁵⁷ az államok ügyeibe való be nem avatkozásról szóló nyilatkozatot,⁵⁸ az emberi jogokról szóló nyilatkozatot,⁵⁹ valamint a gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozatot.⁶⁰ Csak kivételesen fordult elő, hogy valamely nyilatkozat elfogadására ellenszavazatokkal került sor. Ez történt pl. a nemzetközi biztonság megerősítéséről szóló⁶¹ és a nukleáris és thermonukleáris fegyverek használatának eltiltásáról szóló⁶² nyilatkozatok esetében.

Hangsúlyozni kell, hogy a nyilatkozatokban kifejezésre jutó elvek és azok elfogadási körülményei olyanok, hogy azok *már* a szavazás alkalmával az ENSZ Közgyűlésén befolyásolják az egyes államok magatartását. A nők elleni diszkrimináció kiküszöböléséről szóló nyilatkozat egyhangú elfogadása nyilvánvalóan nem egy olyan állam pozitív szavazatával történt, amelynek belső jogrendje a nyilatkozat elfogadásának időpontjában számos vonatkozásban nem felelt meg a nyilatkozatban foglalt elveknek. A gyarmati országoknak és népeknek nyújtandó függetlenségről szóló nyilatkozattal még a gyarmati hatalmak sem helyezkedtek nyíltan szembe, annak megszavazása alkalmával csak tartózkodtak. (A szavazástól tartózkodó államok ugyanis lényegileg a gyarmati hatalmak sorából kerültek ki, mivel az Amerikai Egyesült Államok, Anglia, Franciaország, Belgium, Spanyolország, Portugália, a Dél-afrikai Köztársaság, Ausztrália és Dominika tartózkodott.)

A közgyűlési nyilatkozatok napjaink államközi kapcsolataiban valóban olyan tényezők, amelyek annak ellenére, hogy nem tartoznak a nemzetközi jog jogforrásai közé, adott esetben alapot adhatnak az államok várható magatartásának előrejelzésére. A nyilatkozatok esetében így megalapozottan lehet arra is számítani, hogy az azokban foglalt tartalomnak megfelelő új nemzetközi szerződések kerülnek elfogadásra és érvényesülnek: a normaalkotást megelőző folyamatban a közgyűlési nyilatkozatoknak tehát kétségtelenül az egyéb közgyűlési határozatoknál nagyobb szerep jut.

Annak bizonyítására, hogy a normatív jellegű közgyűlési határozatok, illetve a Közgyűlés nyilatkozatai az államközi kapcsolatok bizonyos területein

⁵⁶ 2.542 (XXIV.) sz. hat. A határozat elfogadása 119 szavazattal, ellenszavazat nélkül, 2 tartózkodással történt.

⁵⁷ 2.749 (XXV.) sz. hat. A határozat a Közgyűlés 108 szavazattal, ellenszavazat nélkül, 14 állam tartózkodása mellett fogadta el.

⁵⁸ 2.131. (XX.) sz. hat. 109 állam szavazta meg a határozatot, ellene nem szavazott egy állam sem, egy állam tartózkodott.

⁵⁹ 217. (III.) sz. hat. Az elfogadás 48 szavazattal, ellenszavazat nélkül, 8 tartózkodással történt.

⁶⁰ 1.514. (XV.) sz. hat. 89 állam szavazta meg a határozatot, egy állam sem szavazott ellene, 9 állam tartózkodott.

⁶¹ 2.739. (XXV.) sz. hat. 120 állam szavazta meg a határozatot, egy állam szavazott ellene, egy állam tartózkodott.

⁶² 1.653. (XVI.) sz. hat. A nyilatkozat mellett szavazott 60 állam, 16 szavazott ellene, 25 tartózkodott.

ténylegesen megérlelték a nemzetközi jogi szabályozás szükségességének gondolatát, illetve befolyást gyakoroltak az elfogadásra kerülő új nemzetközi szerződések tartalmára, hivatkozunk néhány, az ENSZ eddigi gyakorlatából merített példára.

Első példánk az ember tevékenységének egyik legújabb területével, a világűrben kifejtett ténykedéssel kapcsolatos, és — nézetünk szerint — alkalmas annak bizonyítására, hogy az ENSZ közgyűlési határozatai hozzájárultak e területen szokásjogi szabályok kialakulásához, majd ezt követően megérlelték a megfelelő szerződéses szabályozás igényét is.

Közismert, hogy az ember csak a legközelebbi múltban hatolt be a világűrbe. Az első szputnyikokat a Szovjetunió bocsátotta fel 1957-ben, ezt követte az Amerikai Egyesült Államok hasonló kísérlete, majd a Nemzetközi Geofizikai Év (1957/58) programja keretében került sor mesterséges bolygók felbocsátására. Az ENSZ azonnal reagált az államközi kapcsolatok területének erre a kibővülésére. A Közgyűlés 1958. december 13-án elfogadott határozatával⁶³ ugyanis létrehozta a kozmikus térség békés felhasználásának kérdését tanulmányozó speciális bizottságot, és e bizottságot jelentéstételre hívta fel (a határozat d) pontjában) a kozmikus térség kiaknázásával kapcsolatos „jogi problémák természetének tekintetében” is; a Közgyűlés ezzel tehát implicite már ekkor állást foglalt a tárgyra vonatkozó jogi szabályozás szükségessége mellett.⁶⁴ Ami magát a bizottságot illeti, a Közgyűlés XIV. ülészsza elé terjesztett jelentésében meghatározta a kozmikus térség használatával kapcsolatosan szabályozásra váró nemzetközi jogi kérdések körét.⁶⁵

Miközben az ENSZ különböző szervei foglalkozni kezdtek a kozmikus térség használatával kapcsolatos problémákkal, a kozmikus térséget a világ államai közül kettő — a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok — már ténylegesen a tudományos kutatás céljaira szabadon használta; e tevékenységüket a világ többi állama eltűrte, az ellen soha nem tiltakozott. A Nemzetközi Geofizikai Év alatt pedig a világ államai között kifejezett együttműködés is létrejött a kozmikus térség jelenségeinek tudományos kutatására; e kutatások eredményeit minden állam számára hozzáférhetővé és szabadon felhasználhatóvá tették. Ilyen körülmények között joggal állapíthatta meg az ENSZ bizottság jogi albizottsága 1959-es jelentésében: „Az 1957—58-as Nemzetközi Geofizikai Év alatt és azóta a világ államai abból a feltevésből indul-

⁶³ 1.348. (XIII.) sz. hat. A Közgyűlés már 1.148/XII. sz. határozatában foglalkozott azzal, hogy biztosítani kell a kozmikus térségnek kizárólag békés célokra való használatát.

⁶⁴ Lásd részletesebben *Asamoah* i. m. 126. o.

⁶⁵ A speciális bizottságnak eredetileg 18 tagja volt. A bizottságban — a Szovjetunió álláspontjával ellentétben — túlnyomórészt a nyugati államok voltak képviselve. A szocialista államok képviselői így nem vettek részt annak munkájában. Az ENSZ Közgyűlése 1959. december 12-én, újabb határozattal (1.472/XIV. sz.) felállította a 24 tagú állandó jellegű világűrbizottságot, majd 1961. december 20-án (1.721/XVI. sz. hat.) a bizottság tagjainak számát 28-ra emelte. A bizottságban 12 semleges, 8 szocialista és 8 nyugati állam jutott képviselőnek. A bizottság jogi és technikai albizottságból áll.

nak ki, hogy a kozmikus járművek felbocsátása és repülése megengedett, bármely terület felett repülnek is át ezek a kozmikus járművek a kozmikus tér-ségben megtett pályájuk során. A bizottság . . . úgy véli, hogy ez a gyakorlat alapul szolgálhat egy olyan általánosan elfogadott elvnek az elismeréséhez és leszögezéséhez, amely szerint elvileg mindenki, egyenlő feltételek mellett szabadon kiaknázhatja és használhatja a kozmikus térséget a nemzetközi jog-nak, illetve a létező vagy a jövőben kötendő nemzetközi megállapodásoknak megfelelően.”⁶⁶

Az államközi gyakorlatból tehát kezdett kikristályosodni az államok egyetértése a tekintetben, hogy a kozmikus térségre nem terjedhet ki egy állam szuverenitása sem, illetve hogy erre a térségre nem érvényesíthetők kizárá-lagos jogok.

Az ENSZ Közgyűlése XVI. ülészakának eseményei betetőzték az e sza-bály egyértelmű elfogadása felé tendáló fejlődést. A Közgyűlés 1961. decem-ber 20-án egyhangúan elfogadott határozata⁶⁷ elismerte, hogy a kozmikus tér-ség békés használata az emberiség közös érdeke; annak a meggyőződésének adott továbbá kifejezést, hogy e térség használata az emberiség javát kell hogy szolgálja, mindezek után a következő alapelvek követését ajánlotta a tagállamoknak:

„a) A nemzetközi jog, beleértve az ENSZ Alapokmányát is, hatályos a kozmikus térségre és az égitestekre;

b) a kozmikus térség és az égitestek kiaknázása és használata a nemzet-közi jog szabályaival összhangban szabad minden állam számára, és nem lehet nemzeti kisajátítás tárgya.”

A nemzetközi jog számos elméleti és gyakorlati művelője hivatkozott már ebben az időben arra, hogy a kozmikus térség jogi természetével kap-csolatos nemzetközi jogi szabály szokásjogi úton rendkívül rövid idő alatt kialakult, illetve hogy az ENSZ Közgyűlésének a kozmikus térség haszná-latával kapcsolatos határozatai hozzájárultak e folyamathoz. Így pl. az 1.721 (XVI). sz. határozattal kapcsolatban érdemes felidézni az Amerikai Egye-sült Államok hivatalos álláspontját. Az Egyesült Államok akkori külügymi-nisztere a szenátus külkapcsolatok bizottsága előtt 1962. augusztus 6-án, a kozmikus térségben folytatott tevékenységre vonatkozó jogelvekkel kapcsolatban, a következőket mondta: „Nyilvánvaló, hogy egy ilyen jellegű új terü-leten a jogrendszer csak a fejlődés kezdetén tart. Ennek ellenére véleményünk szerint már megvannak az elvek szilárd alapjai . . . A kozmikus tevékenységre vonatkozó jogelvek alapvető forrásának a Közgyűlés 1.721. sz. határozata tekinthető, melyet az Egyesült Államok és a Szovjetunió együttesen terjesz-tett elő . . . Annak ellenére, hogy e határozat a tagállamoknak elveket »ajánl«, az Egyesült Államok arra az álláspontra helyezkedik, hogy ezek az elvek ma

⁶⁶ A/AC. 98/2/4. o.

⁶⁷ 1.721 (XVI.) sz. hat.

már jogokat képeznek; az a tény, hogy a Közgyűlés, amely magában tömöríti a világ kormányait, egyhangúan fogadta el ezt a határozatot, megerősíti ezt a nézetet.”⁶⁸

Azokkal az erőfeszítésekkel párhuzamosan, amelyek a Közgyűlés keretében a kozmikus térség jogi természetére és a kozmikus térség használatára vonatkozó szabályok meghatározására irányultak, jutottak kifejezésre azok a törekvések is, amelyek annak eltiltását célozták, hogy a fegyverkezési verseny kiterjedjen a kozmikus térségre.

Ismeretes, hogy 1963. augusztus 5-én Moszkvában a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok elfogadta és aláírásra megnyitotta a légkörben, a világűrben és a víz alatt végzett nukleáris fegyverkísérletek betiltásáról szóló szerződést.⁶⁹ A szerződés aláírását követően a Szovjetunió és az Egyesült Államok az ENSZ főtitkárához eljuttatott levélben kifejezte azt a szándékát, hogy a világűrben nem helyez el nukleáris fegyvereket vagy más típusú tömegpusztító fegyvereket hordozó tárgyakat.⁷⁰ A Közgyűlés által ezt követően 1963. október 17-én közfelkiáltással elfogadott határozat⁷¹ „1. meglelégedéssel veszi tudomásul, hogy az Amerikai Egyesült Államok és a Szovjet Szocialista Köztársaságok Uniója kifejezték azt a szándékukat, hogy nem helyeznek el a kozmikus térségben olyan tárgyat, amely nukleáris fegyvereket vagy más típusú tömegpusztító fegyvereket hordoz; 2. ünnepélyesen kötelezi az államokat a) tartózkodjanak nukleáris fegyvereket vagy más típusú tömegpusztító fegyvereket hordozó tárgyaknak föld körüli pályára való juttatásától, ilyen fegyvereknek égitesteken való elhelyezésétől vagy ilyen fegyvereknek a kozmikus térségbe bármilyen egyéb módon való elhelyezésétől, b) tartózkodjanak az említett tevékenységekre való felbujtástól, az ilyenek bátorításától, vagy az ilyenekben való bármilyen részvételtől.” Ilyen előzmények után fogadta el a Közgyűlés közfelkiáltással 1963. december 13-án „a kozmikus térség kiaknázásával és használatával kapcsolatos állami tevékenységet irányító jogi elvekkel kapcsolatos nyilatkozatot”.⁷² A nyilatkozat egyrészt szokásjogi úton már kialakult szabályokat deklarált, másrészt e szabályoknak megfelelő olyan további elveket juttatott kifejezésre, amelyek most már nemzetközi szerződéses szabályok kidolgozásának alapjául szolgálhattak. A nyilatkozat lényegét azért szükséges ismertetni, mivel a továbbiakban azt igyekszünk konkrétan bemutatni, hogy a nyilatkozat elvei mennyiben szolgáltak alapul a szerződéses szabályozás számára, azokat milyen nemzetközi szerződésekben láthatjuk viszont.

⁶⁸ Contemporary practice of the United States relating to International Law. American Journal 1963. 127. o. A szokásjogi szabály kialakulása tekintetében lásd még pl. *Asamoah* i. m. 137. o., ILA Report 1960. 255., 268., 280. o.

⁶⁹ 1963. évi 26. sz. tvr. Az ENSZ Közgyűlése 1910 (XVII.) sz. határozatában meglelégedéssel vette tudomásul a szerződést és felhívással fordult valamennyi államhoz: váljanak annak részeseivé és tartsák tiszteletben szellemét és rendelkezéseit.

⁷⁰ *Asamoah* i. m. 143. o.

⁷¹ 1.884 (XVIII.) sz. hat.

⁷² 1962. (XVIII.) sz. hat.

A nyilatkozat a következő kilenc elvet szögezte le: a világűr kutatását és felhasználását az egész emberiség javára és érdekében kell folytatni (1. pont); a világűrt és az égitesteket valamennyi állam az egyenlőség alapján és a nemzetközi joggal összhangban szabadon kutathatja és használhatja (2. pont); a világűr és az égitestek sem a szuverenitás igényével, sem használat vagy foglalkozás útján, sem bármilyen más módon nem sajátíthatók ki (3. pont); az államok a világűr kutatásával és felhasználásával kapcsolatos tevékenységüket a nemzetközi joggal összhangban folytatják (4. pont); az államok nemzetközi felelősséggel tartoznak a világűrben folytatott nemzeti tevékenységekért (5. pont); az államokat a világűr kutatásában és felhasználásában az együttműködés és kölcsönös segélynyújtás elvei vezérlik (6. pont); az állam, amelynek nyilvántartásában a világűrbe felbocsátott objektum szerepel, az illető objektum és személyzete felett, annak világűrben tartózkodása idején megtartja a joghatóságot és az ellenőrzési jogot (7. pont); minden állam, amely valamely objektumot a világűrbe felbocsát, vagy felbocsáttat, és minden olyan állam, amelynek területéről vagy berendezéséről valamely objektumot felbocsátanak, nemzetközi felelősséggel tartozik azokért a károkért, amelyeket az illető objektum vagy annak alkatrészei más államnak vagy ilyen állam természetes vagy jogi személyeinek okoznak (8. pont); az államok az űrhajósokat az emberiségnek a világűrbe küldött követeinek tekintik, és nekik minden lehető segítséget megadnak (9. pont).

A nyilatkozat elfogadásával egyidőben egyébként a Közgyűlés egy másik technikai jellegű határozatot is⁷³ elfogadott, amelyben azt az óhajttá juttatta kifejezésre, hogy a kozmikus térség használatával kapcsolatos tevékenység *nemzetközi szerződések formájában* nyerjen szabályozást, és felhívta a kozmikus térség békés használatával foglalkozó ENSZ-bizottságot az ilyen tárgyú szerződések előkészítésére.

A nyilatkozat — ami a kozmikus térség természetére és békés használatára vonatkozó elveket illeti — terjedelmét és tartalmát tekintve a kérdésre vonatkozó korábbi közgyűlési határozatokhoz képest lényegesen továbbfejlesztette a kozmikus térség használatával kapcsolatos és a nyilatkozat elfogadásának időpontjában már szokásjogi hatállyal rendelkező szabályokat. Nem deklarálta ezzel szemben kifejezetten a világűr atommentesítését.

A nyilatkozat elfogadása az ENSZ tagállamainak teljes konszenzusát kifejező közfelkiáltással történt, így a továbbiakban biztos alapul szolgálhatott a tárgykör szerződéses szabályozására, amely szabályozás előkészítésére egyébként a Közgyűlés egyúttal a szükséges technikai jellegű intézkedéseket is megtette.

Annak a szerződésnek az elfogadására, amely az államoknak a világűr kutatásával és felhasználásával kapcsolatos tevékenységére vonatkozó elveket szabályozza, az ENSZ Közgyűlésén 1966. december 19-én került sor.⁷⁴

⁷³ 1963 (XVIII.) sz. hat.

⁷⁴ 2.222 (XXI.) sz. hat. Lásd az 1967. évi 41. sz. tvr.-t.

Ha tételünk igazolására a szerződés rendelkezéseit összehasonlítjuk a tárggyal kapcsolatos, az előzőekben említett nyilatkozattal (1962/XVIII. sz. hat.), illetve más vonatkozó közgyűlési határozatokkal – vagyis azt vizsgáljuk, hogy azok milyen konkrét hatást gyakoroltak a szerződéses szabályozásra –, a következőket állapíthatjuk meg:

A szerződés a nyilatkozat valamennyi pontját szinte szó szerinti szövegben tartalmazza.⁷⁵ Ugyanakkor a szerződés számításba veszi a nyilatkozat elfogadását követő technikai fejlődést, amely megfogható közelségbe hozta az ember leszállását az égitesteken. Így a szerződés a világűr kutatása és felhasználása mellett mindenütt az égitestekről is beszél, „beleértve a Holdat”. A I. cikk 2. bekezdése pl. külön kiemeli, hogy „az égitestek minden területére a bejárás szabad”, a VIII. cikk „valamely égitesten leszállt vagy ott épített objektumok”-ról beszél, a IX. cikk szerint az államok „a világűr, így a Hold és más égitestek tanulmányozását és kutatását úgy végzik, hogy elkerüljék azok káros szennyeződését, valamint a földi környezetnek Földön kívüli anyag beviteléből eredő ártalmas megváltoztatását”. A Közgyűlés 1.884(XVIII.) sz. határozatának hatása tükröződik a szerződésnek – a nyilatkozathoz képest új – IV. cikkében, amelyben a szerződő felek kötelezik magukat, hogy „nukleáris fegyvereket vagy bármely másfajta tömegpusztító fegyvert hordozó semmilyen objektumot nem juttatnak föld körüli pályára, illetve ilyen fegyvereket az égitesteken nem helyeznek el, illetve a világűrben semmilyen más módon sem tartanak”, valamint, hogy a Holdat és más égitesteket kizárólag békés célokra használják.⁷⁶

A teljesség kedvéért megjegyzendő, hogy az űrhajósok mentéséről szóló, és a Nyilatkozat 9. pontjában foglalt alapelvnek megfelelően nemcsak a szerződés V. cikke rendelkezik, hanem e kérdésben a Közgyűlés 1967. december 19-én önálló egyezményt is elfogadott.⁷⁷ Ugyancsak önálló egyezményt hagyott jóvá a Közgyűlés 1971. november 29-én, az űrtevékenységből származó károkozásról, melynek elvei megfelelnek a nyilatkozat 5. és 8. pontjaiban, illetve a szerződés VI. és VII. cikkeiben foglalt rendelkezéseknek.⁷⁸

A Közgyűlésnek az államok tevékenységének egyik legújabb területével, a világűrben kifejtett ténykedéssel kapcsolatos normatív jellegű határozatairól az eddigiek alapján megállapíthatjuk, hogy azok e területen hozzá-

⁷⁵ A nyilatkozat 1–2. pontjára lásd a szerződés 1. cikkét, 3. pontjára lásd a II. cikket, 4. pontjára lásd a III. cikket, 5. pontjára lásd a VI. cikket, 6. pontjára lásd a IX. cikket, 7. pontjára lásd a VIII. cikket, 8. pontjára lásd a VII. cikket, 9. pontjára lásd az V. cikket.

⁷⁶ Lásd még e tekintetben az 1.148 (XII.) sz., valamint az 1.721 (XVI.) sz. közgyűlési határozatokat, melyek hatása utóbbi rendelkezésben ugyancsak felismerhető.

⁷⁷ Az űrhajósok mentéséről, az űrhajósok hazaküldéséről és a világűrbe felbocsátott objektumok visszaszolgáltatásáról szóló egyezmény (2.345/XXII. sz. hat.). Lásd az 1969. évi 22. sz. tvr-t.

⁷⁸ Az űrobjektumok által okozott károkért való nemzetközi felelősségről szóló egyezmény. (2.777/XXVI.) sz. hat.).

járultak a szokásjogi szabályok, majd nemzetközi szerződéses normák kidolgozásához és elfogadásához. A tények reális értékeléséhez hozzátartozik, hogy az ENSZ Közgyűlése ez irányú tevékenységében a tagállamok közül a két elsősorban érdekelt nagyhatalom, a Szovjetunió és az Amerikai Egyesült Államok játszott kezdeményező és kiemelkedő szerepet.⁷⁹ Ez a körülmény azonban mit sem von le annak a tételnek az értékéből, hogy az ENSZ Közgyűlésének határozatai befolyást gyakorolhatnak a normaalkotás folyamatára, különösen a normák univerzális jelleggel való kialakulására. „Nem becsülhetjük le az Egyesült Nemzetek jelentőségét — írja Mateesco Matte —, mivel olyan olvasztóedény szerepét tölti be, amelyben a határozatok kialakulása érdekében tisztázódnak a vélemények és kiküszöbölődnek az ellentétek.” Ha az ENSZ Közgyűlése normatív jellegű határozatainak önmagukban véve nincs is kötelező ereje, „jelentőségük abban áll, hogy megtisztítják az utat az új megállapodások számára”.⁸⁰ Az általunk idézett példából is nyilvánvaló ugyanakkor, hogy már a normaalkotást megelőző folyamatban — tehát a közgyűlési határozatok megszületésének és elfogadásának periódusában — sem tehetünk egyenlőségjelet az egyes ENSZ tagállamok fellépésének hatékonysága között, azaz el kell ismernünk, hogy adott esetben e folyamatban az elsősorban érdekelt államok, különösen, ha ezek nagyhatalmak, nagyobb súllyal vesznek részt, mint a kisebb, kevésbé érdekelt államok. Világosan kell látnunk és értékelnünk azonban azt is, hogy éppen az ENSZ nyújt alkalmat arra, hogy egy adott norma tartalmával, elfogadásának szükségességével kapcsolatban az államok közösségének közvéleménye kialakuljon, hogy olyan államok is bekapcsolódjanak e folyamatba, amelyek egyébként a szabályozásra váró kérdésben pillanatnyilag nem is érdekeltek, vagy amelyek izoláltan, mivel kis államok, univerzális jellegű normák kialakítását egyáltalán nem is befolyásolhatnák. Az ENSZ Közgyűlés normatív jellegű határozatai azzal, hogy az államok közössége egyes tagjainak összeegyeztetett álláspontját fejezik ki, a normaalkotást megelőző periódusban megteremtik az univerzális jellegű nemzetközi jogi szabályozás igényét és kialakítják a jövőbeni szerződéses szabályozásnak az államok közössége egyetemes érdekeinek megfelelő alapelveit.

Anélkül, hogy részletes elemzésbe bocsátkoznánk, utalunk az ENSZ Közgyűlésének gyakorlatából merített további példákra annak bizonyítására, hogy a Közgyűlés normatív jellegű határozataiban, illetve nyilatkozataiban foglalt elvek későbbi nemzetközi szerződéses szabályozás kidolgozásának alapjául szolgáltak. Így pl. világosan felismerhető az emberi jogok egyetemes nyilatkozatának hatása a polgári és politikai jogokról, valamint a gazdasági, szociális és kulturális jogokról az ENSZ Közgyűlésén 1966. december 16-án elfogadott paktumokra,⁸¹ vagy a faji diszkrimináció valamennyi formájának kiküszöböl-

⁷⁹ Lásd részletesebben *Mateesco Matte, N.: Aerospace Law*, 1969. 262., 266—268. o.

⁸⁰ *Mateesco Matte* i. m. 281. o.

⁸¹ 2.200 (XXI.) sz. hat.

léséről szóló nyilatkozat befolyása a hasonló tárgyban 1965. december 21-én az ENSZ Közgyűlésén elfogadott egyezményre.⁸²

Feldmann és Janovszkij az utóbbi nyilatkozat és egyezmény létrejöttével kapcsolatban még arra is utalnak, hogy a nyilatkozat, majd az egyezmény elfogadásához az ENSZ Közgyűlésének az apartheid politikát elítélő határozatainak sora vezetett. Az egyezmény számos olyan rendelkezést tartalmaz -- írják --, melyet a Közgyűlés korábbi határozataiban már kidolgozott. A faji diszkriminációnak, a haladó emberiség által elítélt apartheid politikának a Közgyűlés határozataiban való ismételt megbélyegzése, hozzájárult annak a meggyőződésnek a kialakításához, hogy ezeket a cselekedeteket nemzetközi síkon el kell tiltani. Ezek a határozatok a maguk részéről aktív befolyást gyakoroltak a világ közvéleményére, az államok kormányaira, őket arra ösztönözték, hogy az apartheid politikát, a faji elkülönítést, a faji diszkriminációt, a nemzetközi jog által tiltott, törvénytelen cselekménnyé nyilvánítsák.⁸³

Ad b) A normaalkotást megelőző folyamatban szerepet játszó normatív jellegű közgyűlési határozatok értékelése után foglalkoznunk kell a nemzetközi szerződések kidolgozásának egyes szakaszaival közvetlen kapcsolatban álló általunk *technikai* jellegűnek nevezett közgyűlési határozatokkal. Ezek a határozatok -- ahogy a továbbiakban kifejtésre kerül -- nem azzal járulnak hozzá új nemzetközi jogi normák kidolgozásához, hogy azok tartalmát befolyásolják, hanem a szerződéskötés egyes mozzanatainak (tárgyalás, aláírás, megerősítés) realizálását segítik elő.⁸⁴ Így az ENSZ keretében a legkülönbözőbb területeken való együttműködésre -- az Alapokmány 13. b. cikkének megfelelően -- létrejött számos nemzetközi szerződés esetében a Közgyűlés valamely határozata szolgált a szerződés megkötésének kiindulópontjával. Rendszerint az Alapokmány 62. cikkében meghatározott hatáskörben eljárva a Gazdasági és Szociális Tanács, illetve valamelyik technikai bizottsága (emberi jogok bizottsága, nők helyzetével foglalkozó bizottság) működött közre a szerződés kidolgozásában. Például a Közgyűlés 96 (I.) számú határozatával megbízta a Gazdasági és Szociális Tanácsot a népirtás büntetvények eltiltásáról szóló egyezménytervezet előkészítésére, 117 (VI.) sz. határozatával a Gazdasági és Szociális Tanács speciális bizottságot létesített az egyezménytervezet kidolgozására, 153 (VII.) sz. határozatával a Tanács a Közgyűlés elé terjesztette az egyezménytervezetet,⁸⁵ amelyet a Közgyűlés 260/A/III. sz. határozatával el is fogadott.⁸⁶ A Gazdasági és Szociális Tanács előterjesztésére⁸⁷ fogadta el a Köz-

⁸² 2.106/XX. sz. hat.

⁸³ *Feldmann—Janovszkij* i. m. 185. o.

⁸⁴ Természetesen vannak olyan határozatok, amelyek technikai jellegűek, de ugyanakkor a jövőendő szabályozás bizonyos tartalmi elemeit is tartalmazzák. Lásd részletesebben *Feldmann—Janovszkij* i. m. 45. o.

⁸⁵ Lásd részletesebben: Répertoire de la pratique suivie par les organes des Nations Unies. Vol. III. 300—312. o.

⁸⁶ Répertoire i. m. Vol. III. 65. o.

⁸⁷ Répertoire i. m. Vol. III. 301. o.

gyűlés 640/VII. sz. határozatával a nők politikai jogairól szóló, a Gazdasági és Szociális Tanács (illetve egyik technikai bizottsága, a nők helyzetével foglalkozó bizottság) által előkészített egyezménytervezetet.⁸⁸

Ami az ENSZ Közgyűlésének az Alapokmány 13. cikke 1/a pontjával — a nemzetközi jog kodifikációjával — kapcsolatos speciális feladatát illeti, a közgyűlési határozatok szerepe a kodifikációs szerződések létrejöttében az előzőkhöz hasonló azzal az eltéréssel, hogy e szerződések előkészítését általában a Nemzetközi Jogi Bizottság végzi. Így pl. a Közgyűlés 799 (VIII.) sz. határozatával felkérte a Nemzetközi Jogi Bizottságot az állam felelősségével kapcsolatos nemzetközi jogi elvek kodifikálására,⁸⁹ 1.686 (XVI.) sz. határozatával pedig felhívta a Nemzetközi Jogi Bizottságot, hogy kodifikációs tevékenységében adjon elsőbbséget az államok és kormányok utódlása kérdésének⁹⁰.

Az ENSZ Közgyűlése gyakorlatában arra is sor került, hogy egy egyezmény kidolgozására a Közgyűlés külön konferenciát hívott össze. Ilyen előzmények után ült össze pl. a menekültek és hontalanok helyzetével foglalkozó ENSZ-konferencia 1951-ben,⁹¹ ahol is elfogadták a menekültek helyzetére vonatkozó egyezményt. A kodifikációs szerződések elfogadására a Közgyűlés kivételes esetektől eltekintve⁹² — általában külön konferenciát hívott össze. Így az ENSZ Közgyűlése 685 (VII) sz. határozatában annak a véleményének adott kifejezést, hogy „az államok közötti kapcsolatok megjavítása érdekében” szükség van a diplomáciai kapcsolatok és mentességek mielőbbi kodifikálására,⁹³ 1.450 (XIV) sz. határozatában — miután a kodifikációs munka a Nemzetközi Jogi Bizottság keretében több éven keresztül folyt — határozatot hozott, hogy Bécsben, 1961-ben, a nemzetközi szerződés elfogadására nemzetközi konferenciát kell összehívni, ahol létre is jött a vonatkozó egyezmény.⁹⁴

A közgyűlési határozatoknak a nemzetközi szerződések előkészítésének egyes szakaszaival kapcsolatos szerepét elemezve nem érdektelen felidézni a Közgyűlés módszereivel és eljárásaival foglalkozó speciális bizottság⁹⁵ ajánlásait és észrevételeit, amelyeket a Közgyűlés 362 (IV) sz. határozatával jóváhagyott.⁹⁶ A bizottság, amikor némileg kritikusan megállapítja, hogy a múltban a Közgyűlés üléseinek igen nagy számát szentelte nemzetközi egyezmények egyes rendelkezései részletes vizsgálatának, ugyanakkor „elismeri annak érté-

⁸⁸ Répertoire i. m. Vol. III. 115. o.

⁸⁹ Examen d'ensemble du droit international A(CN. 4.) 245. 115. o.

⁹⁰ Examen d'ensemble i. m. 126. o.

⁹¹ Lásd a Közgyűlés 429 (V.) sz. határozatát. Rep. i. m. Vol. III. 66. o.

⁹² Így a speciális missziókról szóló és a Nemzetközi Jogi Bizottság által előkészített egyezményt a Közgyűlés plenáris ülése fogadta el, 2.530 (XXIV.) sz. határozatával. Examen d'ensemble i. m. 150. o.

⁹³ Répertoire de la pratique suivie par les organes des Nations Unies I. kötet 440. o.

⁹⁴ The Work of the International Law Commission. 38–39. o.

⁹⁵ A bizottságot a Közgyűlés 271(III.) sz. határozatával hozta létre.

⁹⁶ A bizottság ajánlásai és észrevételei a határozat 2. sz. mellékletében találhatók.

két, hogy a Közgyűlés gyakorol védnökséget az egyezmények felett. Úgy véli, hogy a Közgyűlés tekintélyét és azt a visszhangot, amelyet a kebelében lezajlott viták a közvéleményben keltenek, számos esetben a nemzetközi együttműködés hatékony fejlesztésének érdekében kell felhasználni. Éppen ezért annak a kívánságnak ad kifejezést, hogy a Közgyűlés a szükséges cselekvési szabadságot megőrizze". A Közgyűlés módszereinek javítása érdekében a bizottság a továbbiakban azonban azt javasolja, hogy amennyiben a Közgyűlés elé terjesztett egyezményt olyan kormányképviselői konferencia dolgozta ki, amelyre valamennyi tagállam meghívást kapott, a Közgyűlés az egyezményt ne vizsgálja meg már részleteiben, csak annak egésze tekintetében foglaljon állást. Amennyiben az egyezményt, csak szakértői csoport vagy olyan konferencia dolgozta volna ki, amelyre nem valamennyi tagállam kapott meghívást, a Közgyűlésnek döntenie kellene a tekintetben, hogy valamelyik főbizottsága vizsgálja meg az egyezményt vagy pedig erre speciális bizottság kapjon megbízást az ülészak alatt. Amennyiben az ülészak folyamán egyik megoldásra sem lenne lehetőség, a Közgyűlés speciális bizottságot bízhat meg, amely az ülészakok közötti időben látná el ezt a feladatot. A Közgyűlés olyan értelmű határozatot is hozhat, hogy a két ülészak között diplomáciai konferenciát hív össze az egyezmény létrehozása céljából, amely esetben a Közgyűlés a konferenciát az egyezménynek aláírásra való megnyitására is felhatalmazhatja. Még ilyen esetben is módja lenne a Közgyűlésnek egy későbbi ülészak folyamán arra, hogy általánosságban véleményt nyilvánítson a konferencia által elfogadott egyezmény egészének tekintetében, és ajánlja az abban való részvételt a tagállamoknak.⁹⁷

A speciális bizottság előbbieken ismertetett állásfoglalásában — amelyet a Közgyűlés is magáévá tett — világosan tükröződik az a törekvés, hogy a Közgyűlés plenáris ülése a nemzetközi szerződések kidolgozása során szükséges részletes viták lefolytatásáról bizonyos mértékig mentesüljön; ugyanakkor — ami a szabályozásra kerülő kérdés egészét illeti — elismeri a Közgyűlés nagy nyilvánosságának, a Közgyűlés keretében lezajlott vitáknak a közvéleményre gyakorolt és a nemzetközi együttműködés fejlesztését, a nemzetközi szerződések univerzális jellegének kialakulását kedvező értelemben befolyásoló hatását: azaz azt tartja kívánatosnak, hogy a Közgyűlésnek a továbbiakban is közvetlen lehetősége legyen befolyást gyakorolni a nemzetközi szerződések kialakulási folyamatára.

Ha ezek után azt vizsgáljuk, hogy mi a nemzetközi szerződések kidolgozásának egyes szakaszaival közvetlen kapcsolatban álló közgyűlési határozatok szerepe a normaalkotás folyamatában, a következő megállapításra juthatunk:

Kétségtelen, hogy az ENSZ Közgyűlése részvételével létrejövő szerző-

⁹⁷ A Közgyűlés számtalan határozatában sürgeti különböző nemzetközi szerződések megkötését. Lásd: Répertoire i. m. I. kötet 475. o.

dések az államok számára csak a nemzetközi szerződések kötése tekintetében kialakult hagyományos eljárás útján válnak kötelezővé. Még abban az esetben is, ha a Közgyűlés plenáris ülése hagyja jóvá határozattal valamely nemzetközi szerződés szövegét (mint a népirtás büntettének megelőzésére és megbüntetésére vonatkozó egyezmény esetében), a szerződés csak az olyan állam számára válik kötelezővé, amely a szerződésnek — az abban előírt eljárásnak megfelelően — részesévé válik. A Közgyűlésnek a szerződés-tervezet elfogadására vonatkozó határozatai tehát beletartoznak ugyan a szerződéskötési eljárásba, de az eljárásnak az a része, amely a Közgyűlés keretében megvégeződik, amikor a szerződés-tervezet szövegét a Közgyűlés elfogadja, illetve az aláírásra megnyitásra kerül. A szerződéskötési eljárás zárószakasza tehát minden esetben az államok egyéni aktusa (aláírás, megerősítés vagy csatlakozás), amelyben kifejezésre jut szuverén akaratelhatározásuk. A Közgyűlésnek minden olyan határozata, amellyel a szerződés szövegének elfogadását követően tudomásul veszi ezt a tényt, vagy amellyel felhívja az államok figyelmét a szerződésben való részvétel kívánatos voltára, az államok magatartását annak érdekében igyekszik befolyásolni, hogy egyenként hozzájáruljanak az adott szerződésben való részvételre vonatkozó határozatukat.

Ha mindezek után megkíséreljük megválaszolni azt a kérdést, hogy hol a helye a Közgyűlés határozatainak a szerződéskötés hagyományos eljárásában, azok mely szerződéskötési mozzanatokhoz kapcsolódnak, arra a következtetésre juthatunk, hogy mindenekelőtt a *tárgyalás* szakaszát befolyásolják, több irányban is. Nagy szerepük van maguknak a tárgyalásoknak a létrehozásában és lefolytatásában (akár a Közgyűlés plenáris ülése, akár önálló konferencia szolgált az azokhoz keretet); azzal, hogy a szerződés szövegének előkészítésébe bekapcsolják a különböző ENSZ-szerveket, lényegesen megkönnyítik a szerződés megszövegezését és elfogadását. A Közgyűlésnek ez a szerepe különös jelentőséget nyer a kodifikációs szerződések esetében, amelyek megtervezett, előre elhatározott létrehozásának egyes szakaszait a Közgyűlés határozatai jelentékenyen befolyásolják: ezzel elősegítik a nemzetközi jog tekintélyes, átfogó részeinek szerződéses szabályozását. A Közgyűlés közreműködése teljesen átalakította az államközi kapcsolatok legújabb szükségleteit kielégítő multilaterális szerződéses szabályozás folyamatát is. Ez a folyamat az államközi kapcsolatoknak a múlthoz képest sokkal több területére terjed ki, az államok sokkal nagyobb számának részvételével jön létre.

III. Annak áttekintése után, hogy milyen szerepet játszik az ENSZ Közgyűlése nemzetközi szerződések létrejöttében, ebből a szempontból most az ENSZ *szakosított intézményeinek* tevékenységét is megvizsgáljuk. A legtöbb szakosított intézmény alkotmánya ugyanis kifejezetten rendelkezik a szervezet legfőbb szervének arról a hatásköréről, hogy *nemzetközi okmányokat* (egyezményeket, ajánlásokat) fogadjon el. Így pl. az Egészségügyi Világszervezet Alkotmányának 19. cikke kimondja: „A közgyűlésnek joga van minden, a

szervezet hatáskörébe tartozó kérdésben egyezményeket vagy megállapodásokat elfogadni.” A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Alkotmányának 19. cikke, az ENSZ Nevelésügyi, Tudományos és Kulturális Szervezete (UNESCO) Alkotmánya IV/B. pontjának 4.§-a, az ENSZ Élelmezésügyi és Mezőgazdasági Szervezete Alkotmányának IV. cikke ugyancsak a szervezet közgyűlésének a nemzetközi okmányok kidolgozására vonatkozó hatásköréről rendelkezik.

Elsősorban a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet az, amelynek keretében az alkotmányos rendelkezések alapján nemzetközi egyezmények kidolgozására és elfogadására sor került. Teljes joggal állapítja meg Labeyrie-Ménahem, hogy „egyezmények kidolgozása valójában a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet normális tevékenységi formája”,⁹⁸ hiszen 1971. január 1-ig nem kevesebb, mint 134 nemzetközi munkaügyi egyezmény született meg. Ugyanakkor a többi szakosított intézmény közreműködésével létrejött nemzetközi szerződések száma nem jelentékeny, van olyan intézmény is, amelynek égisze alatt eddig nem is dolgoztak ki nemzetközi szerződést.

A szakosított intézményeknek a nemzetközi szerződések megkötésével kapcsolatos konkrét szerepéről szólva abból indulhatunk ki, hogy az ENSZ Közgyűlésének a nemzetközi szerződések létrehozásában betöltött szerepéhez hasonló az a funkció, amelyet a szakosított intézménynek közgyűlés, konferencia vagy más elnevezésű az a szervezett ki a kérdéses szervezet keretében létrejövő nemzetközi szerződések tekintetében, amelyben valamennyi tagállam képviselve van.

A szakosított intézmények közgyűlési határozatait a normaalkotás szempontjából — az ENSZ közgyűlési határozatokhoz hasonlóan — ugyancsak egyrészt a normaalkotást megelőző folyamathoz tartozó, a szerződés tartalmi rendelkezéseit befolyásoló normatív jellegű határozatokra, másrészt a normaalkotás egyes mozzanataival szoros kapcsolatban álló technikai jellegű határozatokra oszthatjuk fel. Ennek az állításnak alátámasztására, a részletekbe való bocsátkozás nélkül, utalunk a szakosított intézmények gyakorlatából merített két példára. Az UNESCO Konferenciája 1962-ben 4/413. számú határozatában annak az álláspontjának adott kifejezést, hogy a kulturális javak illegális exportjának, importjának és adásvételének megakadályozására nemzetközi egyezményt kellene elfogadni. Ezt követően 1964. november 19-én a Konferencián e tárgyban ajánlás került elfogadásra, amelynek tartalma a későbbi szerződéses szabályozás alapjául szolgált; a kérdéses egyezményt a Konferencia 1970. november 14-én fogadta el.⁹⁹ A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet Konferenciája 1959. június 24-i határozatával, megfelelő egyezmény elfogadása céljából, következő ülészakájának napirendjére tűzte a dolgozók ioni-

⁹⁸ *Labeyrie-Ménahem, C.*: Des institutions spécialisées. Paris, 1953. 132. o.

⁹⁹ *Goy, R.*: Le régime international de l'importation, de l'exportation et du transfert de propriété des biens culturels. *Annuaire français de droit international*. 1970. 615. o.

záló sugárzások elleni védelmének kérdését;¹⁰⁰ az egyezmény 1960-ban elfogadásra is került.¹⁰¹

A szakosított intézmények keretében is sor került arra, hogy az intézmény közgyűlése nemzetközi szerződés elfogadására külön konferenciát hívott össze. Így 1952-ben az UNESCO konferenciájának kezdeményezésére önálló konferencia fogadta el az Egyetemes Szerzői Jogi Egyezményt, 1954-ben pedig a kulturális javak fegyveres összeütközés idején való védelméről szóló egyezményt.

Akár a szakosított intézmény közgyűlése fogadja el e szerződések szövegét, akár a közgyűlés által összehívott külön konferencia, a szerződések — akár csak az ENSZ Közgyűlése közreműködésével létrehozott szerződések — az egyes államok számára ugyancsak egyéni aktusukkal válnak kötelezővé. „Ezek az egyezmények — írja Labeyrie — Ménahem — semmilyen vonatkozásban sem esnek kívül a klasszikus szerződésekre vonatkozó szabályok hatókörén. Egyszerűen csak arról van szó, hogy előkészítésüket megkönnyíti az állandó szervek létezése.”¹⁰²

A nemzetközi szervezeteknek a nemzetközi szerződések kialakításában betöltött szerepét vizsgálva, külön kell szólni azonban arról a kérdéstről, hogy egyes szakosított intézmények keretében *szabályzatok* kerülnek elfogadásra. Így az Egészségügyi Világszervezet Alkotmánya 21. cikke értelmében a közgyűlés egyszerű többséggel szabályzatokat fogadhat el egészségügyi és vesztegzár intézkedésekről, a betegségek elnevezéséről és több más hasonló kérdéstről. A szabályzatok automatikusan kötelezővé válnak a szervezetek tagjai számára, ha meghatározott időn belül nem jelentik be elutasító álláspontjukat vagy fenntartásaikat (22. cikk).¹⁰³ Hasonló a helyzet a Meteorológiai Világszervezet tekintetében¹⁰⁴, amelynek kongresszusa kétharmados többséggel fogadhat el szabályzatokat és a Nemzetközi Polgári Légiközlekedés Szervezet esetében¹⁰⁵, amelynek Állandó Tanácsa (ebben a Szervezetnek nem valamennyi tagja jut képviselőhöz) bizonyos kérdések közvetlen szabályozására rendelkezik jogkörrel, s emellett az államok az elfogadott határozattal kapcsolatosan mindkét esetben ugyancsak közölhetik negatív álláspontjukat.¹⁰⁶

Vajon állíthatjuk-e azt, hogy az említett esetekben a nemzetközi szervezeteknek önálló jogalkotó szerepük van, illetve a nemzetközi jogi normák létrehozásának folyamata e szervezetek kebelében, az államok egyéni aktusa

¹⁰⁰ C. I. T. 43. session. Comptes rendus des travaux 820. o.

¹⁰¹ Lásd a 115. sz. nemzetközi munkaügyi egyezményt.

¹⁰² Labeyrie—Ménahem i. m. 132. o.

¹⁰³ T. S. 14. sz. kötet 211, 218. o.

¹⁰⁴ T. S. 77. sz. kötet. 7/d, 8., és 10. cikkek. 151, 153. o.

¹⁰⁵ T. S. 15. sz. kötet. 37, 38, 52. és 54/b cikkek. 321, 323, 333, 335. o.

¹⁰⁶ Lásd részletesebben: Labeyrie—Ménahem i. m. 132—135. o., Yemin, E.: Legislative powers in the United Nations and specialized agencies, 1969. *Sijthoff*. 114—206. o.

nélkül fejeződik be? Ha figyelembe vesszük azt a tényt, hogy az államoknak ezekben az esetekben is jogukban áll, hogy kivonják magukat a szabályzatok hatálya alól, azaz azok akaratuk ellenére számukra nem válnak kötelezővé, csak arra a konklúzióra juthatunk, hogy a jogalkotás folyamatának befejezése ez esetben is az államok egyéni elhatározásától függ. Lényegében itt a nemzetközi szerződések megkötésének leegyszerűsített eljárásáról van szó. Ha ugyanis az államok a szervezetek megfelelő szerve által elfogadott szabályzatokkal szemben nem helyezkednek elutasító magatartásra, azok kötelező ereje ebben az esetben is nem a szervezet kérdéses határozatából, hanem az egyes államok elhatározásából fakad, még ha az hallgatóságos hozzájárulásban jut is kifejezésre.

IV. Milyen következtetésre juthatunk az elmondottak alapján a nemzetközi szervezeteknek az egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozásában betöltött szerepét illetően? Vajon helytállóak-e azok az álláspontok, amelyek — nyilvánvalóan a nemzetközi szervezetek tevékenységének hatékonyságától befolyásolva — e szerep pontos meghatározása helyett egyenesen a nemzetközi jog jogforrásrendszerének felülvizsgálását tartanak szükségesnek; a nemzetközi szervezetek egyes aktusainak önálló quasi jogforrási jellegét tulajdonítanak?

Úgy véljük, semmi esetre sem homályosíthatja el a nemzetközi szervezetek jelentőségét, az államközi kapcsolatok alakulására s ezzel e kapcsolatok jogi szabályozására gyakorolt döntő hatását, ha a nemzetközi jog eddigi jogforrásrendszerét illetően megalapozatlanul nem jutottunk forradalmi megállapításokra, hanem ehelyett annak a konkrét helynek a meghatározására törekedtünk, amelyet a nemzetközi szervezetek az egyetemes jellegű szerződéses normák létrehozásának folyamatában ténylegesen betöltenek.

A nemzetközi jog jogforrási rendszerének megalapozatlan kibővítésével szemben felsorakoztatott ellenérveinkben nemcsak szigorúan vett elméleti megfontolások, hanem az államközi kapcsolatok stabilitásának igényéből táplálkozó gyakorlati szempontok is vezettek. Tekintettel arra, hogy a nemzetközi jogi normák kikényszerítésére nem létezik központi hatalom, azaz ez csak decentralizáltan történhet, a jogforrások kötelező jellegének az államok akaratával való szoros kapcsolatba hozása az állam nemzetközi felelőségének felidézése és ennek nyomán annak megállapítása céljából is különösen jelentős, hogy helye lehet-e adott esetben önsegély alkalmazásának.

Vizsgálataink alapján a következő megállapításokat tehetjük:

1) A nemzetközi szervezetek — elsősorban az Egyesült Nemzetek Szervezete — napjainkban igen széles hatáskörrel rendelkeznek, amely kiterjed az államközi élet számos területére. A nemzetközi szervezeteknek ez a kibővült hatásköre egyúttal azt a lehetőséget is magában rejti, hogy ma a nemzetközi szervezeteknek olyan jellegű államközi kapcsolatok előmozdításában is jelentékeny szerep jut, amely területeken inkább remélhető a meg-

egyezés létrehozása, mint az államok társadalmi-gazdasági rendszerével szorosan összefüggő, alapvető létérdekeiket érintő, egész állami politikájukat determináló problémák tekintetében. Hiszen a nemzetközi szervezetek számos olyan egyetemes érdekű kérdéssel foglalkoznak, amelyekkel kapcsolatban — annak ellenére, hogy az államközi kapcsolatok alakításában ma különböző társadalmi-gazdasági rendszerű államok vesznek részt — reális lehetőség van arra, hogy az államok közös nevezőre jussanak.

2) Az állami élet komplexitása, az államok tevékenységének új területekre való kiterjedése, az államközi kapcsolatokban résztvevő államok számának jelentékeny kibővülése, ugyanakkor szükségessé teszi, hogy kapcsolataik lebonyolítása mennél rendezettebb formában, minél egyértelműbben történjék: ez az igény az államközi kapcsolatoknak nemzetközi szerződések formájában történő szabályozását állítja előtérbe, és egyúttal a nemzetközi szervezetek természetes törekvésévé teszi a hatáskörükbe tartozó kérdésekben az együttműködés jogi szabályozásának megvalósítását. Ennek során a nemzetközi szervezetek keretében — a napi igényeknek megfelelően — számos speciális kérdést szabályozó multilaterális szerződés jön létre. Az a felismerés, hogy az államközi kapcsolatoknak nemzetközi szerződés formájában való határozott szabályozása a nemzetközi törvényességét, az államok közötti kapcsolatok zavartalanabb lebonyolítását szolgálja, az ENSZ-nek, a nemzetközi béke és biztonság fenntartására létrehozott szervezetnek, egyik kifejezett feladatává is teszi az államközi kapcsolatok korábban létrejött szabályainak a mai élet feltételeinek megfelelő, határozott formában történő összefoglalását és rögzítését. Ennek nyomán kerül sor a nemzetközi jog egyes területeinek tudatos, előre megtervezett módon történő kodifikációjára.

3) Az egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozásának folyamatában az államok a szerződéskötés minden szakaszában megőrzik szuverén jogukat, de az egész folyamat jellege a nemzetközi szervezetek közreműködése nyomán alapvetően megváltozott. A nemzetközi szervezetek tevékenységének hatása már a normaalkotást megelőzően is érvényesül. A nemzetközi szervezetek, már a tényleges normaalkotást megelőző periódusban, állandó, szervezett keret, vitafórumot nyújtanak az államok számára. A nemzetközi szervezetekben számos olyan jogi szempontból ugyan ajánlás jellegű, de normatív tartalmú határozat jön létre, amelynek elvei megfelelő tartalommal megérlelik a nemzetközi jogi szabályozás iránti igényt. E határozatok megalkotásában az államok hatalmi helyzetüknek, az adott kérdésben való érdekeltségüknek megfelelően kisebb vagy nagyobb súllyal vesznek részt: de a határozat megvitatása során kifejezésre és érvényre juthat az egyetemes érdekeket kifejező álláspont; így a határozat elfogadásának körülményei és elfogadásának ténye a jövőbeni nemzetközi jogi szabályozás érdekében megfelelő közvéleményt alakíthat ki.

A nemzetközi szervezetek keretében továbbá számos olyan technikai jellegű határozat jött létre, amely a szerződéskötés tárgyalási szakaszához kapcsolódik: azzal, hogy a nemzetközi szervezetek különböző szervei és bizottságai szerződéstervezeteket készítenek elő, nemzetközi szerződések megkötésére konferenciákat hívnak össze, azok rendelkezésére bocsátják megfelelő szakértelemmel rendelkező apparátusukat, a nemzetközi szerződések megkötésének folyamata lényegesen meggyorsul. Minthogy pedig a nemzetközi szervezetek keretében olyan államok is bekapcsolódnak ebbe a folyamatba, amelyek — a nem szervezett és intézményesített államközi kapcsolatok idején — pillanatnyi közvetlen érdekeltségük hiányában a normaalkotásban egyáltalán nem vettek volna részt, a múlthoz képest inkább várható, hogy a létrejövő szabályozás az államok közössége egyetemes érdekeit juttatja majd kifejezésre.

Az ilyen körülmények között — a nemzetközi szervezetek közgyűlésén vagy e szervezetek által összehívott konferencián rendszerint minősített többséggel — elfogadott nemzetközi szerződések az egyes államokra csak egyenként hozott döntésükkel válnak kötelezővé. Rendelkezéseik azonban azoknak az államoknak a magatartását is befolyásolják, amelyek a szerződéseknek nem részesei.

A nemzetközi szervezetek tevékenysége nyomán a normaalkotás folyamata tehát nemcsak könnyebbé és szakszerűbbé válik, hanem kibontakozhat a létrejövő szabályozás egyetemes jellege is.

A fenti következtetésekhez még annyit kell hozzáfűzni, hogy e tanulmányban azt elemeztük, hogy a nemzetközi szervezetek *hogyan* kapcsolódnak be a normaalkotás folyamatába; ennek során annak cáfolata mellett, hogy a nemzetközi szervezeteknek önálló jogalkotó szerepe, illetve aktusaiknak önálló jogforrási jellege lenne, annak bizonyítására törekedtünk, hogy a nemzetközi szervezeteknek konkrét helye van a jogalkotás folyamatában; sőt szerepük e folyamatban megváltoztatja annak jellegét. További önálló tanulmányt igényel annak a problémakörnek a vizsgálata, hogy a nemzetközi szervezetek közreműködésével létrejött nemzetközi szerződések valóban univerzális jellegűek-e, illetve hogy azok az államközi kapcsolatokban ténylegesen hatályosulnak-e.

A BERUHÁZÁSI SZERZŐDÉSES RENDSZER ELVI KÉRDÉSEIRŐL*

SÁRKÖZY TAMÁS

1. A cím önmagában kételyt ébreszthet. Hiszen „beruházási szerződés” néven hatályos jogunk nem intézményesít szerződéstípust, és a jogfejlődés iránya sem az ilyen típusú kodifikáció felé mutat. Vizsgáljuk tehát meg a cím létjogosultságát, amely formális kérdés mögött természetesen lényeges tartalmi probléma húzódik meg.

A direkt szocialista tervgazdálkodásban valamennyi nevesített tervszerződésnek a szállítási szerződés képezte anyajogát. Magyarországon 1954 – 55-ben éppen két beruházási jellegű szerződés önállósodott a szállítási szerződéstől, nevezetesen az építési és a tervezési szerződés. Egyideig az önállósulás csak kismérvű volt, mert az építési és a tervezési szerződés szabályainak mögöttes jogterületét a szállítási szerződésekre vonatkozó rendelkezések képezték, és ezen a Ptk. 1959-ben való létrehozása sem változtatott. 1961-ben azonban a Beruházási Kódex (45/1961/XII. 9./Korm. sz. rendelet) hatálybalépésével elvi éllel elkülönültek egymástól a termékforgalmi (szállítási szerződés) és a beruházási tervszerződések. Beruházási szerződésként kapott önálló szabályozást (közvetlenül a Ptk. a mögöttes jogterület) a tervezési, az építési, a tervezési művezetési és a kapacitásszerződés. A beruházás jellegű szerződések közül azonban a technológiai szerelési szerződés változatlanul a szállítási szerződéshez kapcsolódott.

Az új gazdasági mechanizmus, a szabályozott szocialista piacra való termelés követelményei szükségképpen felbomlasztották a tervszerződési kategória létjogosultságát, és egyben az ellen is hatottak, hogy a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződesei gazdasági területek szerint tagozódnak. A beruházások rendjéről szóló jogszabályok (38/1967/X. 12./Korm. sz. rendelet és végrehajtási rendelkezései) már nem tartalmazták a beruházások megvalósításához szükséges szerződések szabályait, a szocialista gazdálkodó szervezetek szerződesei pedig dogmatikai típus szerint tagozódnak. Így 1967 – 68-ban elkülönültek a szocialista gazdálkodó szervek adásvételi típusú (szállítási

* A munka alapvetően az építési beruházásokra tekintettel tárgyalja a beruházási szerződéseket.

szerződés, raktári beszerzés, bizomány) és vállalkozási típusú szerződésai. A tipikusan beruházási jellegű szerződések¹ a vállalkozási szerződési rendelkezésekhez (44/1967/XI. 5./Korm. sz. rendelet) csatlakoznak, nevezetesen az 5/1968/IV. 6./ ÉVM. sz. rendelettel közzétett építési szerződési alapfeltételek, az 1/1968/IV. 22./KGM – NIM – KPM. sz. együttes rendelettel közzétett technológiai szerelési szerződési alapfeltételek, valamint a 10/1968/X. 10./ ÉVM – KGM – NIM. sz. együttes rendelettel közzétett tervezési szerződési alapfeltételek. A Polgári Törvénykönyv folyamatban levő felülvizsgálata feltehetően további lépést tesz ezen a jogpolitikai úton – a magyar polgári jogi irodalom túlnyomó többségének álláspontja szerint tervleontás hiányában a tervszerződés (gazdasági szerződés) kategóriájára nincs szükség, a szocialista gazdálkodó szervek szerződéseit pedig dogmatikai típus szerint (adásvétel, vállalkozás, bizomány, társaság stb.) kell beépíteni a Ptk-ba úgy, hogy a gyakorlati követelmények alapján döntenek a tekintetben, hogy egy adott dogmatikai szerződéstípus állampolgári vagy vállalati életviszonyok modelljére épüljön.

Ezzel a megoldással magunk részéről is egyetértünk, ugyanakkor azonban – a kodifikációs megoldástól függetlenül – a szocialista szektor szerződéseit nem lehet csupán jogdogmatikai típusok szerint vizsgálni. Általában a szocialista gazdálkodó szervek közötti szerződések a tervgazdálkodási forma valamely mechanizmus eleméhez (áruforgalom, külkereskedelem, hitelforgalom, kutatás-fejlesztés) kötődnek – meg kell tehát vizsgálni a szerződési rendszer funkcionálását az adott mechanizmus-elem hatékonyságának biztosítása szempontjából is. Az a kritika, amely 1971. év során – különböző kormányhatározatokból tükröződően – beruházási rendszerünket érte, szükségképpen vonatkozik a beruházások lebonyolítását szolgáló szerződések struktúrájára, egymásbakapcsolódásuk módjára, tartalmi szabályozására.

Az elsődlegesen beruházási jellegű szerződések együttlükcionálása a beruházási folyamatban – függetlenül az 1967–1968-ban végbement jogforrási és az egyes szerződések szabályain belül jelentkező nem jelentős részmodosításoktól – lényegében *jelenleg is a direkt tervgazdálkodás adottságait tükrözi*. Ez a szerződéses struktúra pedig nem túlságosan teszi lehetővé a beruházási folyamat különböző résztvevőinek, a tervező, a kivitelező, a beruházó stb. vállalatoknak valóságos szocialista gazdasági vállalkozásként való működését. Lényegében azt állapíthatjuk meg, hogy a beruházások megvalósítását szolgáló építési, technológiai szerelési stb. szerződések csak jogi értelemben minősülnek vállalkozásnak, mögöttük nem található meg a gazdasági értelemben vett vállalkozás tartalmi kellékei.

A magyar gazdasági reform, a tervszerű piacszabályozás indirekt szocialista tervgazdálkodási modelljének egyik alapvető célkitűzése, hogy a koráb-

¹ Szállítási szerződések kötésére is sor kerül a beruházások lebonyolítása során, de a szállítási szerződés tipikusan termékforgalmi és nem beruházási jellegű szerződés.

ban meglehetősen csekély önállósággal rendelkező önelszámoló vállalatok árutermelő gazdasági vállalkozásokká alakuljanak át, amelyek mint a szabályozott szocialista piac résztvevői gazdasági kockázatot vállalva, a gazdasági élet más szereplőihöz a piac közvetítésével kapcsolódva, jövedelem maximálásra irányuló gazdálkodást folytatnak. Gazdasági értelemben tehát a szocialista vállalkozás oly módon határozható meg, hogy a vállalkozó társadalmilag is hasznos szükségletek kielégítésére irányuló működése során, a gazdasági körülmények számbavételén alapuló céltudatos tevékenységgel vagyont és tevékenységét valamely munka megvalósításába viszonylagos önállósággal befekteti és kockáztatja nyereség reményében. A gazdasági vállalkozás fogalma tehát nem függ attól, hogy a vállalkozó a vállalkozás megvalósítása érdekében jogi értelemben milyen szerződéseket köt, adott esetben tehát a vállalkozó által kötött szerződés lehet vállalkozási szerződés, de adásvétel, bizomány stb. is. A jogi értelemben vett vállalkozás lényege ugyanis, hogy a vállalat valamely eredmény szolgáltatását vállalja díjfizetés ellenében. A jogi értelemben vett vállalkozási szerződés mögött láthatóan meghúzódhat valódi gazdasági vállalkozás, de lehetséges az is — és a gazdasági reform előtti vállalati vállalkozási szerződéseknél éppen ez volt a tipikus — hogy a megrendelő olyan mértékben határozza meg az eredmény elérésének útját, a munka költségeit stb. hogy a jogi értelemben vett vállalkozás nem minősülhet gazdasági vállalkozásnak.

A beruházások területén a reform eddigi négy évében a valódi gazdasági vállalkozásoknak csupán igen kismérvű megjelenését tapasztalhattuk — ebben a beruházási szerződéses rendszer örökölt sajátosságai nem vitásan közrejátszottak. Természetesen a gazdasági vállalkozások kibontakozásának hiánya nem elsősorban jogi természetű okból vezethető le, a közreható tényezők elsősorban közgazdaságiak, így a beruházási piac egyensúlyhiánya az, hogy az építőipari kapacitás egyelőre még nem fedezi az ez irányú társadalmilag indokolt keresletet, a korábbi beruházás-lebonyolítási formák megszokottságból való továbbélése, a gazdasági vállalkozást erősebben kidomborító új beruházáslebonylítási formák iránti ösztönzés és érdekltség nem kellő hatékonysága, az árrendszer relatív rugalmatlansága stb. Az 1971-es beruházásokkal kapcsolatos kormányintézkedések egyik alapvető intenciója, hogy a beruházások lebonyolítása terén növelni kell a valóságos gazdasági vállalkozások szerepét, mert ez nagymértékben fokozhatja a beruházások megvalósításának hatékonyságát. Jogi oldalról is közre kell működni ezen feladat megvalósításában, a jogi elmélet feladata a beruházási szerződési rendszer felépítésének újra átgondolása, új strukturális elvek kidolgozása.

A beruházási szerződéses rendszer új konstrukciójának kialakításánál abból kell kiindulni, hogy olyan alakzatokra van szükség, amelyek keretében mind a beruházó, mind a tervező, mind pedig a többi beruházási közreműködő valóságos gazdasági vállalkozásként tud működni. Minél több gazdasági

vállalkozási alternatívát alátámasztó szerződéses konstrukció kidolgozására van szükség: egy kiegyensúlyozott, a gazdaságirányítás által szilárdan kézben tartott, de egyben intenzív piaci gazdálkodás -- amely felé haladunk² -- a beruházási vállalkozásnak több, a vállalatok által gazdasági szükségesség szerint választható, egymással a gyakorlatban párhuzamosan jelentkező versengő típusát és egyben rengeteg vegyes, átmeneti és atipikus alakzatát fogja feltehetően eredményezni. A beruházási gazdasági vállalkozást alátámasztó szerződéses modellek kiépítése során azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a beruházási tevékenység specifikumai (pl. huzamosság, bonyolultság, összetettség, nagyfokú koordinálási igény, magas költségek és ezáltal nagy kockázat stb.) a beruházási gazdasági vállalkozás számbajöhető formáit bizonyos mértékig szükségképp elkülönítik a gazdasági vállalkozás népgazdaság más területein alkalmazható változataitól.

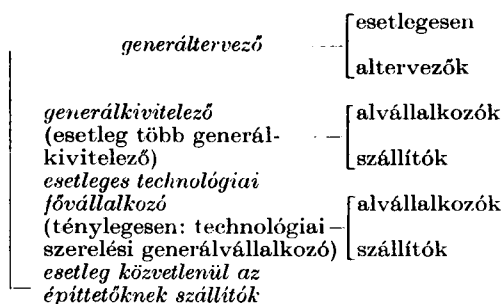
I.

A beruházási szerződéses rendszer alternatívái

2. A beruházások lebonyolításának jelenlegi tipikus és egyszersmind évtizedek óta hagyományosnak nevezhető konstrukciójában a beruházást megvalósítók, tehát a generáltervező, a generálkivitelező, a technológiai szerelő stb. egymástól elkülönülő egyedi megrendelésekkel kerülnek kapcsolatba a beruházóval (vagy megbízottjával, a beruházási vállalattal). Mivel a beruházó külön-külön, egymástól függetlenül és nagy időbeli eltérésekkel szerződik a különböző beruházást megvalósítókkal, így utóbbiak egymással szerződéses kapcsolatban nem állnak. Erre a konstrukcióra tehát a beruházás-megvalósítás *szerződéses megszakítottsága* a jellemző.

*Beruházói vonal**Beruházás-megvalósítási vonal*

Beruházó
(esetleges beruházói megbízottként a beruházási vállalat)

A beruházások megvalósításának megszakított szerződési rendszere a gazdasági reform előtt a jogszabályok által kötelezővé tett konstrukció volt.

² Az 1971–1972. évben végrehajtott beruházási restrikciónak is ezt célozzák: a kereslet ideiglenes mérséklésével törekszenek a piaci egyensúly helyreállítására.

E rendszer kötelező jellege 1968-ban megszűnt, tehát a vállalatok bármilyen szerződéses formában megvalósíthatják beruházásaikat. A beruházási javak piacán fennálló egyensúlyzavar, a korábbi formák beidegzése és az új formákra irányuló érdekltség hiánya következtében azonban az egyedi megrendelések alapján, megosztott tervezéssel, illetve kivitelezéssel történő beruházás-megvalósítás – valamennyi beruházási kategóriára, tehát pl. az egyedi állami nagyberuházásokra stb. egyaránt kiterjedőben – a jelenlegi magyar beruházási gyakorlatban meglehetősen általánosnak tekinthető.

Kétségtelen tény, hogy a beruházás-megvalósítási vonal ismertett szerződéses megszakíttósága – különösen egyes korrigáló szerződéses intézmények kiegészítő alkalmazásával – egyes beruházásoknál gazdaságilag is célszerű lehet. Különösen olyan beruházásokra gondolunk itt, amelyeknél a beruházó meglehetősen nagy szakértelemmel rendelkezik, különleges kívánalmakat tükröző egyedi jellegű létesítményről van szó, amelynek megvalósítását a beruházó a legkisebb részletek tekintetében is szilárdan kézben kívánja tartani; tehát nagy részletességgel tervezteti meg, a terveket behatóan ellenőrzi, az általa jóváhagyott tervekhez szorososan ragaszkodó kivitelezést kíván, és a kivitelezést is folyamatosan felülvizsgálja. Az azonban aligha helyeselhető, hogy a megszakított beruházás-megvalósítás tipikus és általános beruházás-lebonyolítási formaként funkcionál.

A megszakított beruházás-megvalósítási szerződéses rendszer a gazdasági reform előtti merev tervlembontásos szisztémára *jellemző* konstrukcióként értékelhető. A direkt tervgazdálkodás egyik közgazdasági alapelve volt ugyanis, hogy általában kis gazdasági volumenű vállalatokat alakított ki, ezeket egymástól mereven elhatárolta, a vállalati profilokat szűken határozta meg és a vállalatok közötti gazdasági kapcsolatokat csak néhány, tartalmában a gazdaságirányítás által részletesen és kötelezően meghatározott szerződés (pl. szállítási szerződés stb.) formájában, azaz szűk szerződéses kényszerpályákon engedélyezte. A megszakított beruházás-megvalósítási szerződéses konstrukció jól tükrözi a merev tervlembontás kívánalmait, hiszen az egymástól profilban élesen elhatárolt tervező, kivitelező, technológiai szerelő stb. vállalatok kijelölési rendszer útján kapták meg tervfeladataikat, de a kijelölés egyszersmind az adott beruházás adott *rész munkájának* teljesítésére kötelező szerződési kényszeraktus is volt. A részletes tervlembontás értelemszerűen lehetetlenné tette, hogy pl. a tervező és a kivitelező társuljon és az egész beruházás végrehajtását kompletten, ún. kulcsátadásra elvállalja.

Önmagában az, hogy valamely jogtechnikai megoldás a direkt tervgazdálkodás gazdaságpolitikájának követelményei alapján jött létre, nem teszi alkalmatlanná ezt a megoldást az indirekt tervgazdálkodásban sem. Indirekt tervgazdálkodásban azonban olyan mértékben jutnak felszínre a megosztott beruházás-megvalósítási szerződéses rendszer hiányosságai, hogy ez aligha teszi lehetővé, hogy a tervszerű piacsabályozás teljes kibontakozása

után ez a konstrukció általános és tipikus módozatként szerepeljen. A következőkben a megosztott beruházás-megvalósítási szerződéses rendszer főbb fogyatékoságainak ismertetését fogjuk elvégezni.

3. A megosztott beruházás-megvalósítási szerződéses konstrukció minde nélkülött csökkenti a beruházási közreműködők gazdasági vállalkozásszerű működését. A tényleges megvalósítástól elválasztott tervező csupán a beruházási célhoz igazodó kivitelezési tervdokumentáció hibátlan megvalósítására „vállalkozik”, de általában nem tervezői feladat a létesítmény gazdaságosságának biztosítása, továbbá a kivitelezési adottságok és lehetőségek figyelembevétele a tervezés során. A kivitelező és a technológiai szerelő vállalatok különösen csak jogi értelemben kötnek vállalkozási szerződést, tevékenységük gazdasági vállalkozásként igen kismértékben fogható fel. A beruházó ugyanis a kivitelezőnek, illetve a technológiai szerelőnek kész műszaki tervdokumentációt és költségvetést ad, és a vállalkozóknak az a jogi szankciókkal is biztosított kötelessége, hogy meghatározott határidőre hűen reprodukálják a tervdokumentáció mennyiségi és minőségi előírásait. Mivel pedig a tervdokumentáció a magyar beruházási gyakorlatban meglehetősen részletes, (korábban a jogszabályok tételesen felsorolták a tervdokumentáció tartalmi kellékeit, jelenleg ilyen kötelező előírások nincsenek, de a gyakorlat a korábban megszo- kott tartalom szerint alakul) a szerződéses megbízás teljesítése aligha kíván túlzott vállalkozói önállóságot és kockázatot. Nagyobb beruházásoknál továbbá a gyakorlatban azt a kedvezőtlen tendenciát is tapasztalhatjuk, hogy a generálev felbomlóban van, a létesítményt több generálkivitelező, illetve technológiai szerelési fővállalkozó valósítja meg, s ezáltal a beruházás széttagozottsága tovább növekszik.

A megosztott beruházás-megvalósítási szerződéses struktúra továbbá a beruházót olyan helyzetbe kényszeríti, amely gazdasági adottságaival, illetve érdekeivel nincs összhangban, a jogi és a gazdasági eredmény különválásának kockázatát ugyanis reá hárítja. Az osztott szerződéses rendszer ugyanis szükségképpen azzal jár, hogy a tervezőt szerződése tervdokumentáció szolgáltatására, a kivitelezőt pedig a beruházó által adott tervdokumentáció megvalósítására kötelezi. A beruházó gazdasági érdeke viszont nem külön a tervdokumentációhoz és külön a kivitelezéshez fűződik, hanem a létesítmény céljainak megfelelő teljes egészében határidőre és megfelelő minőségben való megvalósításához. A tervezés és a kivitelezés elkülönítése egyrészt érdekel- lentétet teremt a tervező és a kivitelező között, másrészt a beruházás-meg- valósítási folyamatban fellépő hiányosságok zöme ilyen konstrukció mellett túlnyomórészt a beruházón csattan. Ha ugyanis pl. a tervdokumentáció hibás, úgy a kivitelező voltaképp teljesíti szerződéses kötelezettségét, ha a hibás tervdokumentációt megvalósítva hibás létesítményt ad át – ezzel ugyanis megvalósította a szerződésben vállalt eredményt. Látható tehát, hogy mivel a tervező és a kivitelező a beruházón keresztül ütközik egymással,

az építmények létesítéséhez szükséges szolgáltatások műszaki-gazdasági tartalmi, illetve időbeli koordinálásából fakadó kockázat a beruházót terheli.³

A beruházót sújtja az a kockázat, hogy a tervezővel, a kivitelezővel, a technológiai szerelővel stb. kötött vállalozási szerződések ellenére sem jön létre a megvalósítandó beruházás a kívánt határidőre, a kívánt minőséggel és üzemképességgel -- e negatív eredmény pedig természetesen össznépgazdasági érdekeket is sért. Közömbös ebből a szempontból, hogy a beruházó a tervező, a kivitelező vagy az egyéb megvalósító hibás munkavégzésének következményeit részben vagy egészben át tudja hárítani az érintett vállalkozókra. A tervdokumentáció hibájából származó anyagi hátrányokat pl. az esetek többségében a beruházó részben a tervezőre, részben pedig a tervhibák elvárható fel nem ismerése címén a kivitelezőre háríthatja át,⁴ de a hibásan megvalósult beruházásból elmaradt jövedelem, de más formában a beruházót mindenképp meg nem térülő károk érik -- az általános népgazdasági veszteség ugyancsak kétségkívül fennáll.

Az egymástól elszakított tervezés és kivitelezés nagymértékben csökkenti a beruházási folyamat tervszerűségét is -- a beruházás teljes folyamata, annak kritikus pontjai az építési generálszerződés (technológiai fővállalkozási szerződés) megkötése előtt nehezen tekinthetők át, az elkülönült tervezési, építési stb. szerződések ezért aligha hozhatók összhangba a modern beruházásszervezési módszerekkel, így a hálótervezéssel stb. A beruházási folyamat szerződéses széttagoltságát a külföldi szocialista országokban általában 3 szerződéses intézmény korrigáló hatásának beiktatásával igyekeznek helyesbíteni, nevezetesen előszerződésekkel, kooperációs szerződésekkel és a tervezési művezetési szerződéssel. Hazánkban azonban ezek a segítő szerződési elemek egyelőre rendkívül alacsony határfokon érvényesülnek.

Mindenekelőtt a magyar jog is ismer előszerződéseket, a szállítási szerződések tekintetében a kapacitáslekötési, a vállalozási szerződés vonatkozásában a kapacitásfoglalási szerződést. A kapacitásfoglalási szerződés lehetővé tenné, hogy a beruházó már a tervezés időszakában biztosítsa és ütemezze a létesítmény megvalósításához szükséges kivitelezési kapacitásokat, a kivitelezők kötelezettsége a konkrét építési, technológiai szerelési szerződések megkötésére megteremti érdekeltységüket is a tervezésben való részvételre. A kapacitásfoglalási szerződés megteremtené tehát az alapját a beruházás előkészítésének szakaszában a kivitelező és a tervező, illetve a kivitelező és a beruházó hatékony együttműködésének, amely nagymértékben

³ L. erre nézve BAUER MIKLÓS elemzését az *Építőipari gazdasági vállalkozások új formáiról* szóló ÉGSZI tanulmány I. fejezetében. Kézirat. Bp. 1971.

⁴ A tervhibák folytán hibás létesítményért való felelősség kérdése hosszú évek óta vitás a beruházási jogirodalomban. A jelenleg fennálló szabályozás a többek közös károkozására vonatkozó szabályok alkalmazásával véli a problémát megoldani, de ez a megoldás sem mentes az anomáliáktól. L. erről pl. MÉSZÖLY PÁL: *A kivitelező és a tervező helytállása a létesítmény törvényes kellékeinek hiányáért*. Döntőbíráskodás, 1972. 4.

növelné a későbbi beruházási szakaszok előkészítettségének színvonalát.⁵ Beruházási irodalmunk egybehangzó véleménye szerint azonban a kapacitás-foglalási szerződés még nem töltötte be a hozzáfűzött várakozásokat — relatíve kis számban jönnek létre, és a megkötött szerződések is ténylegesen igen kismértékben hatályosulnak.⁶ E jelenség oka egyrészt, hogy a kapacitást fenntartó a fenntartásért semmilyen ellenértéket nem kap — kétségtelen, hogy az előkészítő szakaszban való közreműködés végső fokon gazdaságilag is előnyös a kivitelezők számára, de a jelenlegi piaci egyensúlyhiány egyelőre nem ösztönzi őket az ilyen jellegű lehetőségek kihasználására. Másrészt a döntőbizottsági gyakorlat a KGDB 517 sz. elvi állásfoglalás alapján — véleményem szerint helytelenül magyarázva a jogszabályi rendelkezéseket — nem kötelezi a beruházót a kapacitásszerződés alapján szerződéskötésre, holott a kapacitásfoglalási szerződésnek éppen az lenne a rendeltetése, hogy szerződéskötési kötelezettséggel bizonyosságot adjon a felek kapcsolatának; végül a vállalászási szerződés megkötésének megghiúsulása esetén a joggyakorlat csak szélső kivételként szankcionál, általában „honorálja” a szerződés megkötését megtagadó fél visszaélésszerű álláspontját (nevezetesen, hogy teljesíthetetlen feltételeket akar bevenni a vállalászási szerződésbe, és ha ezt a másik fél nem fogadja el, nem köt szerződést) és nem ítéli meg a jogszabályban biztosított kapacitásfoglalási díjat. A kapacitásfoglalási (lekötési, szerződés tehát ténylegesen joghatály nélküli szerződéssé, vált és ez nyilván nem ösztönzi a vállalatokat kapacitásfoglalási (lekötési) szerződések kötésére.

Az egymással szerződéses viszonyban nem levő vállalkozók együttműködése hatályos beruházási szerződési rendszerünkben — mint korábban sem — nem biztosított. A 44/1967/XI. 5./Korm. sz. rendelet 10. §-ának (2) bekezdése kimondja ugyan, hogy „ha ugyanazon a létesítményen több vállalkozó tevékenykedik, valamennyi vállalkozó köteles az adott helyzeten elvárható módon a többivel együttműködni. Az együttműködés módjának és feltételeinek meghatározása végett a megrendelő és a vállalkozó szerződést köthetnek, e többoldalú szerződés megkötését a megrendelő vagy bármelyik vállalkozó kezdeményezheti. Aki együttműködési kötelezettségét megszegi, köteles az ebből eredő kárt vállalkozó társának abban az esetben is megtéríteni, ha szerződéses jogviszony hiányában magatartása szerződésszegésnek nem tekinthető”. Látható, hogy ez a tartalmilag nem szabályzott, ajánlott többoldalú szerződés lényegében csak munkahelyi jellegű, a beruházás előkészítésének szakaszára nem terjed ki

A szocialista országok közül elsősorban az NDK-ban terjedtek el azok a többoldalú szerződések, amelyek a beruházási folyamat egészére kiterjedve valamennyi lényeges közreműködő közötti alapvető kooperációs kapcsolato-

⁵ Az előszerződések kooperációs szerződési jellegét l. BARANYAI ÁRPÁD: *A kapacitáslekötési és kapacitásfoglalási szerződés a gyakorlatban*. Döntőbíráskodás. 1972. 2.

⁶ L. pl. HAJNAL JÁNOS: *A kapacitásszerződésekről*. Döntőbíráskodás. 1971. 12.

kat felölelik. Az NDK-ban használatos elnevezés szerint ezek a komplex szerződések „a szóba jöhető partnereket összeköttetésbe hozzák az egységes beruházási feladattal összefüggő valamennyi probléma közös tisztázására, különösen pedig a munkamegosztás legkedvezőbb formáinak meghatározására. A különálló szerződések megnehezítik a széleskörű egyeztetést és az egyes szerződéses kapcsolatok közötti ellentmondások lehetőségét vonják maguk után. Gyakran ezért késleltetik a vállalatok a szerződéskötést, hogy magukat minden oldalról biztosítsák, a komplex szerződés az egymásután következő szerződéskötések helyére az összes probléma egységes és egyidejű tisztázását állítja”.⁷ Az 1960-as évek végére, az 1970-es évek elejére az NDK-ban az adott beruházás létrehozására irányuló komplex szerződések fokozatosan átfejlődtek a beruházások megvalósításában érdekelt vállalatok állandó, intézményes és szervezett kooperációs társulását biztosító Organisationsvertrag-ok különböző formáivá.⁸

A magyar beruházási irodalom az NDK és a csehszlovák tapasztalatok alapján az 1960-as évek második felében a beruházási kooperációs szerződések különböző elméleti modelljeit dolgozta ki,⁹ ezek azonban jogszabályi megvalósításra nem kerültek. A beruházási folyamat teljességére kiterjedő, konkrét tervezési, építési, stb. szerződésektől függetlenül fennálló és valamennyi lényeges közreműködőre kiterjedő hatályú beruházási kooperációs szerződés iránti igény viszont igazolja, hogy a gyakorlatban jelenleg is – főleg az egyedi állami nagyberuházásoknál, illetőleg más nagyberuházásoknál – gyakran hoznak létre a felek ilyen jellegű több alanyú innominát megállapodásokat. A jogi szabályozatlanság miatt azonban ezen szerződések jogi kötelező ereje, jellege, tartalma igen bizonytalan.

A tervezői művezetés a létesítmény megvalósításának szakaszában biztosítaná a tervező és kivitelező intézményes együttműködését. A tervezési művezetési szerződés a Beruházási Kódexban önálló szerződéstípus volt, jelenleg viszont szabályozatlan (helyesebben a Ptk. megbízási szerződésai alkalmazhatók, de ezek a szabályok nyilvánvalóan nem megfelelőek). A tervezési művezetési szerződés jelenlegi szabályozatlansága lényegében jogtechnikai hiba: a vállalkozási szerződési kormányrendelet alapján felhatalmazás nélkül csak vállalkozási típusú szerződések alapfeltételeit lehetett kiadni, a tervezési művezetés megbízási jellegű szerződésfajta és szabályozására az érdekelt

⁷ L. GÖRNER—SCHUBERT: *Komplex szerződések a beruházások körében*. Vertragssystem. 1966. 8.

⁸ Az NDK ez irányú intézményeinek ismertetését l. SÁRKÖZY TAMÁS: *A szocialista szervezetek társulásainak elvi kérdéseiről*. Állam- és Jogtudomány. 1970. 2. és HARMATHY ATTILA: *Az együttműködési szerződés*. Állam- és Jogtudomány. 1971. 4.

⁹ L. MÓRY LÁSZLÓ: *Gondolatok a beruházási rendszer továbbfejlesztéséhez*. Építésügyi Szemle. 1964. 11., SZÉLL ANDRÁS: *A szerződések összhangja a beruházások megvalósításának folyamatában*. Pénzügyi Szemle. 1966. 4., KOZMA TAMÁS: *A tervezési és kivitelezési szerződések a gazdaságirányítás új rendszerében*. Jogi kérdések az új gazdaságirányítás köréből. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1967.

miniszterek felhatalmazást nem kaptak. A tervezési művezetési szerződés a gyakorlatban a szabályozatlanság folytán háttérbe szorult, holott 1967-ig a szerződéses tapasztalatok igen kedvezőek voltak.

4. A beruházás-megvalósítás főbb gazdasági megoldási formái elvileg a következők lehetnek:

a) A beruházó a beruházási folyamatot lényegében saját maga, külső vállalkozók bevonása nélkül valósítja meg. A beruházási vállalkozásnak történetileg nyilván ez az első formája a társadalmi munkamegosztás és specializálás kezdetén — ennél a formánál az építetői és megvalósítási vonal egybeolvad.

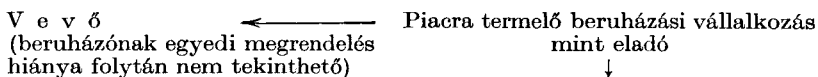
Beruházó = megvalósító

Jelenleg ez a forma elsősorban csak kisebb beruházásoknál vagy építőipari szervezetek saját részére végzett beruházásainál fordulhat elő, — itt is azonban, ha kisebb mértékben is, de egyes külső szervezetek részmunkákba való bevonása többé-kevésbé törvényszerű (tervezési szerződés, szállítási szerződések, bér munkaszerződések stb.)

b) Ez a forma a hagyományosként jellemzett megosztott beruházás megvalósítási alakzat, amelyben a beruházó esetleg megbízottján, a beruházási szakvállalaton keresztül vagy közvetlenül köt egyedi szerződéseket a generáltervezővel, a generálkivitelező(k)vel, technológiai szerelési generálvállalkozó(k)val, szállítókkal stb. Mint láttuk, a hagyományos alakzat is — különösen az előzőekben ismertetett korrigáló szerződési formákkal kiegészülve — meghatározott beruházásoknál gazdaságilag előnyös lehet, emellett jelenlegi általános elterjedtsége, a beruházás megvalósítási szervezetek ezen konstrukcióra való évtizedek óta történő „ráállása” következtében aligha remélhetjük azt, hogy a megosztott beruházás-megvalósítást általános jelleggel az egyik pillanatról a másikra felválthatjuk új, kedvezőbb beruházás-megvalósítás formációkkal. A feladat ebben a körben az, hogy növeljük a megosztott beruházás-megvalósítási szerződési konstrukció hatékonyságát. A következőkben részletesen fogunk foglalkozni egyrészt a beruházás-lebonyolítási megbízási szerződéssel, mivel ez a szerződési forma elméleti alapjaiban még nem tisztázott, másrészt a beruházási kooperációs szerződéssel, amely a beruházási folyamat tervszerűségét biztosítaná. Az építési, a tervezési és a technológiai szerelési szerződés egyes belső problémáival nem foglalkozunk, nem mintha ebben a körben nem lennének megoldandó kérdések, hanem azért, mert ezek a beruházás-megvalósítási szerződéses rendszer felépítését lényegében nem érintik.

c) A harmadik vállalkozási variáció a *beruházási fővállalkozás* lényege, hogy a beruházóval szemben egyetlen szervezet, a fővállalkozó (egy vállalat vagy a vállalatok társasága) vállalja, hogy a beruházási folyamat valamennyi, kifejezetten beruházóra nem tartozó fázisát végrehajtja és meghatározott díj ellenében garantálja a beruházó által kitűzött beruházási cél határidőre

sítása (megvalósíttatása) nem egyedi megrendelés alapján történik, hanem saját kezdeményezéséből, saját finanszírozással és az így létrejött kész létesítményeket a vállalkozó saját kockázat mellett értékesíti. A piacra termelő beruházási vállalkozás tehát a beruházási döntések előrehozását és bizonyos mértékű tipizálását, standardizálását is jelenti. A vállalkozó ugyanis a jövőbeni üzemeltető konkrét igénye és megrendelése nélkül indítja meg, illetve fejezi be meghatározott hasonló típusú létesítmények előállítását, és a kész létesítményeket adja el (esetleg adja bérbe) az ebben a konstrukcióban megrendelőből vevővé (bérlővé) váló beruházónak. A piacra termelő beruházási vállalkozás olyan létesítménykategóriáknál kerülhet előtérbe, ahol a beruházási szolgáltatások tartalma az általános szükségletek ismerete alapján megközelítőleg annyira meghatározható, hogy a konkrét igény és az általános szükségleten alapuló elkészült beruházás közötti esetleges eltérés nem akadály a létesítmény piaci értékesítésének. (Raktárépületek, műhelycsarnokok, irodaházak, garázsok, lakásépítés meghatározott formái stb.). A piacra termelő beruházási vállalkozásnál is közömbös a beruházó számára, hogy az eladó vállalkozó maga állítja-e elő a létesítményt, illetőleg ahhoz milyen mértékben és módon vesz igénybe közreműködőket.

A piacra termelő beruházási vállalkozás népgazdasági előnye abban áll, hogy a beruházási igény keletkezése és kielégítése közötti idő jelentősen rövidíthető, az időben és térben elszórtan jelentkező kisebb igények összehangolása útján a beruházásokat koncentrálja, ezáltal elősegíti a kapacitások hatékonyabb felhasználását. A piacra termelő beruházási vállalkozás emellett az üzemeltető részére maximális biztonságot nyújt, egyrészt mert az üzemeltetőnek a késedelmes teljesítéstől — ami az egyedi rendelés alapján történő vállalkozásoknál gyakran előfordul — nem kell tartania, másrészt az üzemeltetőnek jobban lehetősége van a kész létesítmény minőségét szükségletkielégítési céljával összevetni és minőségi hiányosságok esetén sokkal előnyösebb pozícióban képes az építmény vételáráról tárgyalásba bocsátkozni. Mindemellett a vevőt terhelő ár aligha lesz magasabb, mint a fővállalkozási díj, mert a hasonló jellegű, szinte sorozatgyártásnak minősülő létesítmények előállítása a megvalósítás egyes elemeinek tipizálásával nagymértékben csökkenti a megvalósítás koordinálásából származó kockázatot.

Ahhoz, hogy a piacra termelő beruházási vállalkozás meghatározott beruházási kategóriákban elterjedjen, szükség lenne — a később még tárgyalandó finanszírozási problémák rendezésén túl — egy olyan elvi „tudatosító” gazdaságirányítási aktusra, amely deklarálná ezen vállalkozási forma népgazdasági indokoltságát és tartalmazná a különböző tervező, kivitelező stb. szervezetek tevékenységi körének olyan kiterjesztő értelmezését, amely lehe-

tővé teszi számukra a piacra termelő beruházási vállalkozás folytatását. Ezt követően indokolt volna a beruházások előkészítésére és végrehajtására vonatkozó rendelkezések intézményes felülvizsgálata a saját vállalkozásban történő beruházás-megvalósítás elősegítése céljából. A különböző jogszabályok ez ideig érthetően, főleg az ingatlanszerzés és az értékesítés terén, de más vonatkozásban is nem számoltak a piacra termelő vállalkozással, s ezáltal szükségképpen sokszor gátolják azt (pl. a vállalkozó saját nevére nem szerezheti meg a beruházás-megvalósítás érdekében vásárlandó ingatlan kezelői jogát, amelyből viszont igen sok adminisztratív bonyodalom származik stb.) A piacra termelő beruházási vállalkozás kérdéseivel, mivel szerződéses problémát nem vetnek fel, a továbbiakban nem foglalkozunk.

A *c)* és *d)* pont alatt ismertetett beruházási vállalkozási típusok nem ütköznek jogszabályi tilalomba – ezért jogász szerzők részéről gyakran felmerül az a megállapítás, hogy ebben a körben jogi szabályozási probléma lényegében nincs, a vállalatok, ha akarnak, köthetnek pl. beruházási fővállalkozási szerződést stb. Úgy véljük, ez a felfogás pusztán jogi szempontból sem helyes, pl. a fővállalkozás vonatkozásában jogilag is szabályozható kérdések vannak; az alapvető kérdés azonban közgazdasági: olyan gazdasági környezetet kell teremteni, amely kedvez az új típusú gazdasági vállalkozási formák elterjedésének. Ha azt akarjuk, hogy a fővállalkozás (amely elvileg valamennyi beruházási kategóriánál alkalmazható) és a piacra termelő beruházási vállalkozás (meghatározott beruházási kategóriáknál) nemcsak pusztán formális jogi lehetőség legyen, hanem versenyezzen a megosztott beruházás-megvalósítási szerződéses konstrukcióval, úgy ennek *elengedhetetlen feltétele a jelenlegi beruházási pénzügypolitikai szemlélet, illetve tág értelemben vett beruházási finanszírozási rendszer megváltoztatása*. A beruházási pénzügypolitika, finanszírozás és hitelezés érthetően ez ideig a hagyományos megosztott beruházás-megvalósítás igényeire épült, és ezáltal kevésbé alkalmas, sőt egyes esetekben egyenesen alkalmatlan a fővállalkozásra, illetve a piacra termelő beruházási vállalkozásra. A beruházásokban közreműködő szervezetek túlnyomó többségének finanszírozási rendszere – a termékgyártással ellentétben – a konkrét létesítmények beruházó anyagi eszközeiből való megvalósítására épül, ebből kifolyólag a beruházást megvalósító szervezetek anyagi eszközökkel való ellátottsága saját erőből rendszeres és nagyobb gazdasági volumenű fővállalkozási, illetve piacra termelő vállalkozási tevékenységet nem tesz lehetővé. A beruházási vállalatok és a tervezők induló vagyona, forgóeszközökkel való ellátottsága igen csekély, ezért gazdasági kockázatvállalási lehetőségük rendkívül minimális. Legmagasabb indulóvagyonnal nem vitásan a kivitelező, illetve technológiai szerelő vállalatok rendelkeznek, de ezek a szabad eszközök sem olyan mérvűek, hogy különösen nagyobb beruházásokat akár fővállalkozásként, akár piacra termelő vállalkozásként ezek a szervezetek lebonyolítsanak. Mindehhez hozzá kell tenni azt is, hogy a jelenlegi piaci

helyzet aligha ösztönzi a kivitelezőket fővállalkozásra, illetve piacra termelő vállalkozás folytatására, így Magyarországon ezek alanyainak egyelőre első-sorban a tervező és a beruházó vállalatokból, illetve a különböző társulásokból kell kikerülniök.

Láttuk a fővállalkozás, illetve a piacra termelő beruházási vállalkozás, a beruházások tervszerű, gyorsabb, hatékonyabb és koncentráltabb megvalósítását teszi lehetővé, és ezáltal jelentős népgazdasági megtakarításokkal jár. Pénzügypolitikailag is elő kell segíteni tehát ezen új gazdasági vállalkozási formák elterjedését — ez azonban jelenlegi költségvetési helyzetünkben igen bonyolult feladat. A fővállalkozással, illetve a piacra termelő beruházási vállalkozással foglalkozó szervezeteknek jelenős volumenű mobilizálható tőkére van szükségünk — részben forgóalap, részben kockázati alap formájában —, hogy vállalkozási tevékenységük finanszírozásának zavartalanságát, illetve a vállalkozások kockázati fedezetét biztosítani tudják,¹¹ hiszen ezekben a formákban huzamosabb ideig már nem a beruházók eszközeiből finanszíroznak. A kérdést bonyolítja, hogy a jelenlegi piaci helyzetben előreláthatóan alapvetően nem a kizárólagosan fővállalkozással vagy piacra termelő beruházási vállalkozással foglalkozó szervezetek fognak tipikus esetben a piacon jelentkezni, hanem olyan tervező, beruházó stb. vállalatok, amelyek alkalmasszerűen foglalkoznak a hagyományos konstrukcióban lebonyolódó beruházások mellett fővállalkozással, illetve piacra termelő beruházási vállalkozással. Alanyi alapon tehát aligha lehet a speciális fővállalkozási, illetve piacra termelő beruházási vállalkozási jövedelemszabályozást, érdekeltséget stb. kialakítani, hanem alapvetően adott gazdasági vállalkozásokat kell preferálni. A fővállalkozás, illetve a piacra termelő beruházási vállalkozás anyagi alapjait véleményünk szerint alapvetően három módszer kombinálásával lehetne biztosítani: a) különböző gazdaságirányítási kedvezmények az adózásban, a vállalati alapok kialakításában stb., b) bankoknak a fővállalkozási, illetve a piacra termelő beruházási vállalkozásba való betársulásával, ez a valódi banktevékenység — amelyre eddig a jogszabályi lehetőség ellenére alig volt példa¹² egyáltalán nem áll szemben a központi állami érdekekkel, hiszen népgazdaságilag is helyes fejlesztési célokat támogatna, és egyben növelné az állami bevételeket is, c) különböző vállalatok közötti fejlesztési eszközátadásokkal, amelyek társulásokon belül vagy azokon kívül egyaránt végbemehetnek.

Amikor a fővállalkozás vagy a piacra termelő beruházási vállalkozás kapcsán a különböző beruházásmegvalósítási szervezetek részére a központi

¹¹ Fővállalkozásnál kockázati alapra azért van szükség, mert nem minden fővállalkozás szükségképp nyereséges vállalkozás, a fővállalkozó működése akkor minősíthető gazdaságilag eredményesnek, ha több fővállalkozást bonyolít le, és ezek összességükben bizonyulnak nyereségesnek.

¹² Az Állami Fejlesztési Bank feladatköréről szóló kormányhatározat lehetővé teszi, hogy a Bank új vállalatok alapítását kezdeményezze, gazdasági társulásokat szervezzen, társulásokhoz, gazdasági vállalkozásokhoz anyagi támogatásokat nyújtson.

eszközök terhére többleteszközöket igényelünk, úgy ebben elsősorban nem a vállalati eszközök növekedését kell látni, hanem azt, hogy ezen vállalkozási alakzatok a beruházások hatékonyságának növelésével az átmenetileg a vállalatoknak juttatott, illetve a vállalatoknál hagyott eszközöket jóval meghaladó népgazdasági megtakarításokat idéznek elő.

II.

Beruházási megbízási szerződés

5. A hagyományos megszakított beruházás-megvalósítási szerződéses rendszer egyik új típusú szerződése a beruházási megbízási szerződés, amelynek tartalma, hogy a beruházási szakvállalat a leendő beruházás üzemeltetője (vagy az annak érdekében eljáró más szervezet) megbízásából végrehajtja mindazon tervezési-szervezési, koordináló, szerződés-kötési és egyéb intézkedéseket, amelyek az adott beruházás előkészítése, megterveztetése, kiviteleztetése és üzembehelyezése érdekében szükségesek. A beruházási vállalat az üzemeltető nevében (mint látni fogjuk a megbízások egyes részeinél a bizományi jelleg is beléphet) és számlájára jár el mint díjazott megbízott, aki azonban nem a beruházás határidőre, meghatározott költségen való üzemképes megvalósítását vállalja, hanem csak azt, hogy szakvállalattól elvárható gondossággal törekszik ennek biztosítására. Igaz ugyan, hogy a beruházási vállalat eredményfelelősséget is vállalhatna a beruházás komplett ún. kulcsra kész átadására (fővállalkozás!), de erre a feleket a piaci egyensúlyhiány nem ösztönzi, és a beruházási vállalatok nem is rendelkeznek olyan anyagi eszközökkel, hogy a vállalkozási szerződés kötésével járó kockázatot elbírják. Ezért csak szórványosan és csak kisebb volumenű beruházásoknál találkozhatunk a beruházási vállalatok részéről vállalkozási szerződés létrehozásával — a főforma a beruházási megbízási szerződés.

Vállalatok közötti megbízási jogviszonyok létrejötteinek a direkt tervezdőlkodási mechanizmus egyáltalán nem kedvezett — a tervmutatók teljesítéséért való felelősség szemben állt azzal, hogy a vállalatok egymásnak „díjas piaci megbízást” adjanak¹³. Ennek megfelelően az 1959. évi Ptk 397. §-ban foglalt tervszerződési definíció negatív előjellel kizárta a tervszerződések köréből a megbízási szerződést, a Ptk XL. fejezete pedig a megbízást — mint ahogy a törvény miniszteri indokolásából világosan megállapítható — az állampolgárok közötti megbízásos viszonyok „gazdasági modelljére” (vagy legalábbis olyan megbízásokra, amelyekben az egyik fél állampolgár) építette.

A gazdaságirányítási reformmal létrejövő valóságos áruviszonyok azonban a szocialista szektorban új fajta szerződési viszonyok kialakulására vezet-

¹³ L. CSANÁDI GYÖRGY: *A megbízási jogviszony*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1959. 157. o.

tek, így elsősorban a hitelezési-társulási viszonyok, valamint a piaci megbízások megjelenésére. Amíg a társulások a reform 1968—1971 közötti folyamatában relatíve egységes szabályozást kaptak (1970. évi 19. sz. tvr.), addig az egyre szaporodó vállalati megbízások jogi szabályozása meglehetősen hiányos maradt.

A megbízási jellegű szerződéses viszonyok közül a 46/1967/XI. 5./Korm. sz. rendelettel módosított 10/1966/II. 14./Korm. sz. rendelet a szállítási szerződési szerződés különös szerződésfajtájaként szabályozza a bizományi szerződést, lényegében visszautalva a Ptk ugyancsak „állampolgári modellre” épített adásvételi-bizományi szabályaira, a vállalati gazdasági körülményeket már jobban figyelembevevő bizományi szabályozást a 32/1967/IX. 23./Korm. sz. rendelet III. fejezetében foglalt rendelkezések képezik, amelyek természetesen csak a külkereskedelmi vállalat és belföldi partnere közötti kapcsolatban alkalmazandók. A vállalkozási szerződési kormányrendelet 42. § (3) bekezdésében foglalt felhatalmazás alapján kiadott kutatási-fejlesztési általános feltételek (1/1968/I. 11./OMFB. sz. rendelet melléklete) megbízási jellegű kutatási-fejlesztési szerződéseket is szabályozott. Ugyancsak a külkereskedelem—belföldi partnerek viszonylatában nyert rendezést a piaci megbízások egyik jellegzetes formája, a másik két fél szerződéskötését megelőző ügynöki megbízás (32/1967/IX. 23./Korm. sz. rendelet IV. fejezet). A pusztá felsorolásból is látható, hogy meglehetősen hiányos a vállalatok közötti szerződések új gazdasági viszonyok között már tipikussá váló azon válfajának jogi szabályozása, amelyben a szerződés tárgya nem valamely eredmény létrehozása és garantálása, hanem ügyellátás a megbízó részére, a megbízó számlájára, valamely tág értelemben vett eredmény elérése érdekében, de az eredmény garantálása nélkül. Ilyen ügyviteli kötelmek ugyanis egyre nagyobb mértékben jönnek létre,¹⁴ de a Ptk megbízási szerződési rendelkezései — mivel egészen más életviszonyokra készültek — nem nagyon alkalmasak a vállalatok számára. A vállalatok ezáltal megbízási szerződéseik kialakításánál bár rendszerint „mögöttes jogterületként” utalnak a Ptk XL. fejezetének alkalmazására — általában eltérnek a Ptk vonatkozó diszpozitív rendelkezéseitől, és ez az eltérés tapasztalatunk szerint olyan mérvű és olyan tipikus, hogy némi túlzással a szocialista szektorban létrejövő megbízási szerződések zöme innominát szerződésnek tekinthető.¹⁵

A vállalatok közötti ügyviteli kötelmek egységes és korszerű szabályozásának hiánya főleg a beruházások körében hátrányos. Mint láttuk, szabályozatlanná vált a tervezői művezetés, és nem kapott jogi szabályozást az e célra profilírozott beruházási vállalatok beruházás-lebonyolítási tevékenysége sem.

A beruházási megbízások szervezeti alapja ugyanis a beruházási vállalat.

¹⁴ L. CSANÁDI GYÖRGY: *Polgári jog*. Tankönyvkiadó. Bp. 1969. 345—349. o.

¹⁵ L. hasonlóan SZÉLL ANDRÁS: *A szerződéses gyakorlat új vonásai a beruházásoknál*. Döntőbíráskodás. 1970. 5. 176. o.

Ilyen vállalatok 1949–1954 között is működtek Magyarországon azzal a feladattal, hogy mentesítsék a beruházást megvalósítani szándékozót a beruházás lebonyolításával kapcsolatos teendőktől, amelyek nagyobb beruházásoknál olyan mérvű szakértelmet követelnek, amellyel általában a beruházni szándékozó nem rendelkezik. A beruházás-lebonyolítási tevékenység nem egyszerűen adminisztratív jellegű, hanem egy rendkívül összetett és bonyolult műszaki-gazdasági feladat. Az ágazatok szerint szakosítottan profizolt beruházási vállalatok ismerik a legjobban az adott beruházásnak optimálisan megfelelő lebonyolítási módozatokat és lehetőségeket, kivitelezői-tervezői kapacitáshelyzetet és szakmai megbízhatóságot, a belföldi és külföldi gép- és anyagbeszerzési relációkat, jobban tájékozottak a területfejlesztési koncepciók és regionális adottságok tekintetében, az ismétlődő beruházási megbízások folyamatában kialakul beruházói szakmai rutinjuk és presztízszük.

A beruházási vállalatok 1950-es évek első felében való elhalását követően a direkt tervgazdálkodás lazulásával (jelenlegi elnevezéssel élve) a gazdasági ágazati minisztériumok, illetve a megyei tanácsok az 1960-as évek elején-közepén újra létrehozták a „felügyeletük alatt álló” gazdasági terület beruházásait lebonyolító beruházási vállalatokat, illetve irodákat. Az elnevezéstől függetlenül 1968-ig a beruházást lebonyolító szakszervek lényegében nem voltak vállalatok, némi túlzással a felügyeleti szerv beruházási osztálya kihelyezett részlegeként tevékenykedtek. A beruházási vállalatoknak (irodáknak) a megbízást a minisztérium (tanács) sokszor szerződésnek aligha nevezhető formában adta, a leendő üzemeltető vállalat és a beruházási vállalat egymás közötti viszonya általában jogilag bizonytalan volt, az üzemeltető a beruházással kapcsolatos igényeit a beruházó vállalat felé jogilag nem tudta érvényesíteni. A gazdasági reform során részben a korábban nem valóságos vállalatként működő beruházási szervezetek tényleges vállalatokká való átalakításával, részben pedig új beruházási vállalatok alapításával kialakult a főtevékenységként beruházás-lebonyolítással foglalkozó beruházási szakvállalatok egységes rendszere.

Jelenleg kb. 35 a főtevékenységű beruházási vállalatok száma, kb. 2 : 1 arányban minisztériumi, illetve tanácsi felügyelet alatt. Bár a beruházási vállalatok általában ágazatilag tagoltak (építőipari, gépipari, vízügyi stb. beruházó vállalat), illetve meghatározott körzet beruházási igényeinek kielégítésére hivatottak – tevékenységi körük nincs szorosan behatárolva. Ma még kétségtől az a helyzet pl., hogy a minisztériumi felügyelet alatt álló beruházási vállalat megbízásainak zöme az alapító minisztérium felügyelete alatt álló vállalatoktól ered, egyre nő azonban az ún. külső megbízások száma. Kezdeti jeleit mutatja a beruházási vállalatok közötti piaci verseny. Ezen verseny kialakulása a beruházás-lebonyolítás egyelőre kétségtől még hosszabb ideig uralkodó „ügyviteli jellege” mellett is elő fogja segíteni a beruházások gazdaságosabb, gyorsabb, jobb minőségben való megvalósítását. Ebbe

az irányba hat továbbá az is, hogy egyre több tervező vállalat, sőt kutató, intézet vállal kiegészítő tevékenységként beruházáslebonyolítást.

A beruházási megbízási szerződések tartalma általában azonban meglehetősen sablonos és jogi színvonala sem mondható túl magasnak. Ezen — gondoljuk, sajnos valós — megállapítás mögött számos objektív és szubjektív tényező húzódik meg. Ilyen okok főleg: a beruházási megbízások 1968 előtti teljesen kaotikus jogi helyzete; a korábbi szerződés nélküli állapotok valóságos szerződéssé váló átfordításának máig is ható rendkívül bonyolult feladata; az a körülmény, hogy a beruházó vállalatok — kellő anyagi eszközök hiányában — jövőjüket jelenleg is meglehetősen bizonytalannak érzik; a PTK megbízási rendelkezéseinek beruházási megbízásokra való már említett alkalmatlansága; az, hogy az eltelt néhány év alatt olyan szilárd beruházási vállalati üzleti gyakorlat, amely usance-szerű vállalati szerződési feltételek kialakítására vezetett volna nem alakulhatott ki; továbbá az igazgatási kényszerelemek hatása — főleg burkoltan és leginkább a nagyberuházásoknál — a beruházási megbízási szerződésekre még mindig nagy stb.

Az is tapasztalati tény, hogy a tiszta klasszikus megbízási konstrukció (amely a Ptk szabályaiban jórészt érvényesül), nevezetesen, hogy a megbízott semmilyen eredményt nem vállal, csak az adott helyzetben elvárható gondossággal törekszik a megbízó érdekeinek szolgálatára, kizárólag a megbízó érdekében, a megbízó számlájára „szívességi-bizalmi” viszony alapján tevékenykedik, a hatályos beruházási gyakorlatban nem érvényesül: az ügyviteli kötelemben bizományi-vállalkozási elemek szükségképpen érvényesülnek. Csanádi György a klasszikus megbízás vonatkozásában említette, hogy ez voltaképp „eretnek szerződés a polgári jogban”, és idézte Meszlény Artur már 1920-ban is nagyon igaz megállapítását, hogy a modern technikai viszonyok között”... az élet napról napra felvet alakulatokat, amelyek más jogi kategóriákba, mint a megbízáséba, nem illeszthetők bele, de amelyek természete kizárja ennek alapelvei (ti. a klasszikus római jogi mandátum) érvényesülését”.¹⁶ Általánosítva azt mondhatjuk, hogy a fejlett szocialista áruviszonyok kibontakozásával a vállalati, jelentős gazdasági súlyt képező megbízások szükségképp nem tűrik el a „szívességi-alkalmi, kisebb munkavégzést és időtartamot felölelő állampolgári megbízási modellt,” és erőteljesen közelednek a vállalkozási szerződésekhez.¹⁷ Mindez a beruházási megbízásnál több vonatkozásban is megnyilvánul.

Mindenekelőtt felvethető, hogy egyáltalán *megbízási és nem a vállalkozáshoz közelebb álló bizományi szerződése a beruházási megbízás*. Kétségtelen

¹⁶ L. CSANÁDI GYÖRGY: *A megbízási jogviszony*. 87—88., 98—100. o.

¹⁷ TÖRŐ KÁROLY utal arra, hogy a megbízás és a vállalkozás pusztán az eredmény alapján való elhatárolása nem helyes, a megbízásnál is van az eredménynek szerepe, csak a vállalkozásnál az eredmény a kötelelem közvetlen tárgya, a megbízásnál viszont a háttérben marad, közvetett célkitűzés. *Az orvosi polgári jogi viszony*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1965. 22. o.

tény, hogy a vállalatok által kötött szerződések túlnyomó többsége magát megbízási szerződésnek nyilvánítja, amit építési beruházásoknál az is jelez, hogy a szerződésben sokszor a gépbeszerzésre és a technológiai szerelésre kifejezetten bizományosként vállalkozik a beruházási vállalat, és így még jobban kiemeli az építési rész megbízási jellegét. Rendszerint a szerződések tartalmazzák a beruházási vállalat szerződések kötésére való meghatalmazását. A döntőbizottsági gyakorlat is megbízottnak és nem bizományosnak tekinti a beruházási vállalatot (557. és 663. sz. KGDB állásfoglalás). Ezzel szemben megállapítható, hogy a beruházási vállalatok a meghatalmazást félretéve ténylegesen a saját nevükben és nem a megbízó képviselőjében kötik meg a beruházás megvalósítására irányuló tervezési, építési, technológiai szerelési, szállítási stb. szerződéseket, és ezt a megoldást a döntőbizottsági gyakorlat is — a mezőgazdasági termelőszövetkezetek beruházási megbízásait kivéve, ahol ennek kifejezett jogszabályi akadálya van¹⁸ — elfogadta. A KGDB 557. sz. állásfoglalása, miközben az üzemeltető és a beruházási vállalat között megbízási szerződésről beszél, a kivitelező irányában az üzemeltetőt a beruházási vállalat jogutódjának nevezi — ez viszont tipikusan bizományi megoldás, hiszen szerződéskötésre (vagy szerződéskötésre is) irányuló megbízás keretében a megbízott a megbízó meghatalmazottjaként szerepel a szerződésben, tehát a szerződésből eredő joghatások közvetlenül a megbízónál állnak be; a bizomány viszont az a megbízásból kiemelt speciális nevesített szerződés, ahol a megbízott a megbízó javára, de a saját nevében köti meg az adásvételi, vállalkozási stb. szerződést (Ptk 507., 513. §), tehát ebben a konstrukcióban a megbízó a bizományos által kötött szerződésben később tényleg mint jogutód lép be. (Ezzel szemben áll viszont az állásfoglalás azon megbízást kedvezményező része, hogy a kártérítési igényt az üzemeltető a kivitelezővel szemben azelőtt is közvetlenül érvényesítheti, mielőtt a művet a beruházási vállalattól átvette volna.) A KGDB 663. sz. állásfoglalásának az a része még összefér a megbízási konstrukcióval, hogy a beruházási vállalat az általa a különböző vállalkozóknak kifizetett kötbérek nem háríthatja tovább a megbízóra, hiszen elvileg a beruházási vállalat vétkes magatartása alapján fizet kötbért, az azonban már aligha egyeztethető össze a megbízás természetével, és a szerződéses konstrukciót erőteljesen a vállalkozási bizomány felé tolja, hogy a beruházó vállalat által nyert kötbérek a megbízott a Ptk 479. § (2) bekezdésével szemben (bár a döntőbizottság éppen ezen szakasz „helyes” értelmezésére hivatkozik állásfoglalásában, noha szerintünk ez

¹⁸ Az 1/1967. (XII. 1.) OT—PM—MÉM. sz. együttes rendelet 9. §-ának nem eléggé gondos megfogalmazása szerint a mezőgazdasági termelőszövetkezet a beruházást lebonyolító szervnek a szerződések „aláírására” (?) nem adhat megbízást. A gyakorlatban a beruházó vállalatok sok esetben a termelőszövetkezeti beruházásoknál is a saját nevükben szerződnek. A KGDB 605. sz. állásfoglalása szerint ezek a szerződések nem érvénytelenek, hanem úgy kell értelmezni ezeket, mintha a beruházó vállalat a megbízó képviselőjeként kötött volna szerződést.

inkább jogszabály lerontó értelmezés) nem köteles a megbízónak kiadni — ilyen megoldás ugyanis kifejezetten kiemeli a megbízott megbízás természetétől elütő különérdekét¹⁹.

Felmerülhet, hogy vajon nem közreműködői, teljesítési segédjei-e a különböző vállalkozók a beruházási vállalatnak, s így a saját nevében kötött szerződések sem változtatják bizománnyá a konstrukciót (a Ptk 475. § lehetővé teszi teljesítési segédek igénybevételét, ha az a megbízás jellegével együtt jár). Az elhatároláshoz hozzájárulhatna annak a tisztázása, hogy mennyiben jár el a vállalkozási szerződések kötésénél a beruházási vállalat a saját számlájára — ez azonban ebben az esetben meglehetősen nehéz, mert a beruházási vállalat végső soron az üzemeltető eszközeit használja, de azokkal tipikus esetben a beruházási megbízási szerződés fennállta alatt nagyfokú önállósággal rendelkezik. A kérdés nem pusztán elméleti jellegű: ha a beruházási vállalat bizományos, úgy terheli őt az általa kötött szerződésekért való vállalkozás-szerű del credere felelősség (Ptk 509. § (2) bek.); ha a kivitelezői, technológiai szerelői stb. vállalkozók a megbízott teljesítési segédei, úgy a beruházási vállalat megbízotti felelőssége változatlanul marad.

A beruházási megbízási szerződések egy részénél egyéb vállalkozás-szerű elemek is találhatók, pl.

— a megbízott a kikötött alapidíjon túl költségmegtakarítás esetén a költségmegtakarítással lineárisan vagy progresszíven megállapított külön díjazásban részesül;

— a beruházás határidő előtti befejezése esetén a díj időarányosan, esetleg progresszíven nő;

— ha a megbízott a beruházás műszaki tartalmát, gazdaságosságát, használhatóságát, üzemképességét stb. növeli, az alapidíjnál magasabb összegű díjazásban részesül;

— költségkeret, határidő túllépés vagy más irányú eredménytelenség esetén a megbízó (rendszerint maximált) díjsökkentést alkalmazhat stb.

Annak, hogy a beruházási megbízási szerződések jelentős része nem tartalmaz ilyen vállalkozási elemeket, és a díjat mechanikusan a megvalósítási költség meghatározott százalékában (1–4%) jelöli meg, nemcsak a megszokottságból ered, hanem abból is, hogy a beruházási vállalatok egyelőre alig rendelkeznek a vállalkozási elemek növeléséhez szükséges anyagi eszközökkel (kockázati alap, erőteljesebb saját fejlesztési lehetőség, pl. saját kiegészítő tervezői-kivitelezői-szerelői apparátus kialakítására, gépek vásárlására; több forgóeszköz biztosítása, rugalmasabb érkeltségi-ösztönzési rendszer stb.)

¹⁹ Pl. olyan esetben, amikor a beruházó vállalat díjazása úgy lett megállapítva, hogy nem érdekelt az eredményben, a megbízott jogilag kötelezően nem érvényesítendő csekély súlyú kötbérek érvényesítésével ronthatja a megbízó és a vállalkozó kapcsolatát, ami viszont a beruházási piac jelenlegi helyzetében sajnálatos módon a beruházás-megvalósítás rovására lehet stb.

Összegezve az elmondottakat úgy vélem, a beruházási vállalatok szerződéseit jól jellemzi Széll András annyiban, hogy ezek alapvetően *megbízási szerződések, amelyek már jelenleg is, de főleg perspektivikusan jelentős mértékben bizományi-vállalkozási elemekkel telítődnek.*²⁰

Megemlítenénk, hogy a beruházási megbízási szerződések a gyakorlatban differenciálódnak, és több speciális szerződésfajtájuk alakult ki. Így a beruházási megbízást előkészítő speciális előszerződés; a beruházási megbízási keret- vagy kapacitásszerződés (több beruházás lebonyolítására huzamosabb időre való kapacitásfoglalás); az alberuházási megbízási szerződés (a beruházási vállalat a beruházás egy részét másik beruházási vállalatnak adja „alvállalatba”); a beruházás lebonyolítási-szervezési szerződés mint minősített beruházási szerződés. Utóbbi a piacra termelő beruházási vállalkozás felé való átmenet; főleg közös beruházásokat és típusépítményeket – irodaház, raktár, társaslakásépítés stb. a beruházó egy bizonyos ideig saját eszközeivel készíti elő (ingatlant szerez, a tervezési munka egy részét elvégezteti, kivitelezői kapacitást biztosít), majd ezt követően piackutatás révén keres beruházókat, amelyek társaságával utóbb beruházási megbízási szerződést köt. Az ilyen megbízási szerződésekben a beruházási vállalat különböző – megbízás természetétől elütő – többletjogosítványokat is kiköt, pl. az építőközösségbe való belépéshez a beruházási vállalat hozzájárulása szükséges stb. Végül a beruházási megbízásoknak néhány egészségtelen válfaja is előfordul a gyakorlatban, pl. a házigyári beruházásoknál a megbízó és egyben későbbi üzemeltető kivitelező vállalat bízta meg a beruházási vállalatot a lebonyolítással, majd elvállalja a saját megbízottja vállalkozójaként a kivitelezést (sokszor az összeférhetetlen helyzetet együttműködési megállapodással próbálják feloldani). Véleményünk szerint természetellenes konstrukció az is, hogy a beruházási szakvállalatok a még nem létező lakásfenntartó szövetkezetek ex lege megbízottjaként bonyolítják le a lakásszövetkezeti beruházásokat.

Magunk részéről egyetértünk Harmathy Attilának azon javaslatával, hogy a vállalkozással szemben a megbízási szerződést a Ptk. változatlanul az állampolgári életviszonyokra szabottan szabályozza, és ehhez kapcsolódjanak kivételként a vállalatok közötti megbízási szerződések speciális szabályai.²¹ A kivételek kialakításának lényege azonban az legyen, hogy a „vállalati megbízás” közelebb álljon a vállalkozáshoz, mint az „állampolgári megbízás”, a vállalatoknál a megbízott bizonyos fokú különérdeke jogilag honorálandó, felelőssége szigorítandó. Vállalati megbízásnál minden esetben mód legyen közreműködők igénybevételére, az utasítási jog szabályai a megbízott végrehajtási kötelezettsége szempontjából a vállalkozáshoz legyenek hasonlóak, a szerződés megszüntetésénél az állampolgári megbízásokhoz képest

²⁰ L. SZÉLL ANDRÁS: *A szerződéses gyakorlat új vonásai beruházásoknál.* 176. o.

²¹ L. Az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének jelentését a szerződések rendszerének vizsgálatáról. Bp. 1970. Kézirat. I. fejezet. 141–143. o.

jóval erősebb megkötések építendőek be, a választott bíraskodás igénybevétele (amelyet *contra lege* a beruházási megbízási szerződések zöme jelenleg is tartalmaz) a vállalati megbízásoknál is biztosított legyen stb. Végül éppúgy, mint ahogy az állampolgári megbízásoknál helyeselhető, hogy az orvosi, illetve ügyvédi megbízás alapelemei magában a Ptk-ban jelentkezzenek, illetve a Ptk adjon felhatalmazást magas jogforrási szintű végrehajtási rendelkezések kiadására, ugyanezen igény a vállalati megbízások egyes tipikus fajtái vonatkozásában (kutatói megbízás, beruházási megbízás, ügynöki megbízás) is alaposnak tekinthető. A beruházási megbízási szerződésnek is tehát közvetlenül vagy áttételesen a Ptk-ban kell jelentkeznie.

III.

A beruházási fővállalkozási szerződés

6. A beruházási fővállalkozási szerződés intézményét akkor közelítjük meg helyesen, ha abból indulunk ki, hogy a beruházási fővállalkozás elsődlegesen *gazdasági fogalom*, és gazdasági értelemben csak az tekintendő fővállalkozásnak, ha a vállalkozó a komplex beruházás-megvalósítással kapcsolatos teljes eredmény elérését vállalja. Mindez természetesen azt jelenti, hogy azoknak a főleg a technológiai szerelés körében hozott jogszabályoknak, amelyek már a gazdasági reform előtt fővállalkozási szerződésről beszéltek (65.005/1965/KGK. 36./KGM. sz. utasítás a belföldi fővállalkozás alapfeltételeiről), igen kevés közülük van a gazdasági értelemben vett fővállalkozáshoz, és nem beruházási fővállalkozás a generáltervezés és a generálkivitelezés sem. Ezért aligha lehet egyetérteni Majoros Richárddal, hogy a beruházások körében már a gazdasági reform előtt és jelenleg is számos fővállalkozási szerződéssel lehet találkozni²² - valóságos beruházási fővállalkozási szerződés a gyakorlatban elenyésző kivétel. Fővállalkozási szerződésnek nem az olyan vállalkozási szerződések tekintendők ugyanis, amelyekben a vállalkozó alvállalkozókat és egyéb közreműködőket is igénybe vesz, hanem azok, amelyeknél a vállalkozó akár közreműködők segítségével (ez a tipikus eset), akár anélkül a beruházási célnak megfelelő teljes létesítmény (üzemképesen, megadott költségen, határidőre) átadását vállalja.

A gazdasági értelemben vett fővállalkozás kielégítő fővállalkozási szerződés jóval magasabb értéket képvisel a beruházó számára, mint a sok külön kötött megvalósítási szerződés: leveszi a beruházóról a különböző megvalósítók munkája koordinálásának terhét, az ezzel járó műszaki-gazdasági és időbeli kockázatokat, megszünteti annak a lehetősé-

²² L. MAJOROS RICHÁRD: *A fővállalkozás jelenlegi helyzete és fejlesztésének kérdései*. Döntőbíráskodás. 1972. 2. 46. o.

gét, hogy a jogi és a gazdasági eredmény különválásából eredő hátrányok a megrendelőt terheljék. Ezért téves véleményünk szerint Majoros Richárd azon álláspontja, hogy a fővállalkozó nem ad többet és nem kockáztat többet, mint pl. a generálkivitelező²³ – a hagyományos megosztott beruházás-megvalósítási szerződéses konstrukció esetén a beruházót terhelő koordináló tevékenység és kockázat a fővállalkozóra száll, és bár materiálisan a beruházó végeredményben fővállalkozás esetén sem kap többet (ti. a komplett beruházást kapja), a fővállalkozás gazdasági konstrukciójának ismertetett struktúrája általában és tipikus esetekben lehetővé teszi, hogy a beruházó a hagyományos konstrukcióhoz képest gyorsabban, jobb minőséget és (a beruházási költségek időközi emelkedésének kizárásával a feltehetően magasabb fővállalkozási díj ellenére) olcsóbbat kapjon.

A beruházási fővállalkozási szerződés gazdasági tartalmának gyökeres újdonsága és minőségű magasabbrendűsége ugyanakkor azonban nem eredményezi azt, hogy a fővállalkozási szerződés önálló jogdogmatikai szerződéstípust képez, és hogy jelenleg jogilag szabályozatlan, mint pl. azt Malina Lajos állítja.²⁴ Azok az érvek ugyanis, amelyek alapján a fővállalkozást a vállalkozástól szerződéstípus szempontjából megkülönböztetni kívánják – nevezetesen, hogy a fővállalkozás lényege a koordináló tevékenység, a fővállalkozás csak nagyobb volumenű, bonyolult és összetett beruházásoknál jöhet számításba, valamint hogy a fővállalkozó alvállalkozói nem egytípusú tevékenységet végeznek – nézetünk szerint nem alaposak. Mint amilyen gyökeres különbség van egy beruházási fővállalkozás, illetve egy építési vagy technológiai szerelési vállalkozás között közgazdasági szempontból, ugyanúgy a szerződéstípus polgári jogi vonatkozásában nincs differencia egy gazdaságilag valóságos fővállalkozásra irányuló, illetve egy pusztán építési vagy technológiai szerelési szerződés között: mindegyik *vállalkozási eredménykötelem*.²⁵ A polgári jogi értelemben vett vállalkozásnál a vállalkozónak a Ptk-ban foglalt és a 44/1967/IX. 5./Korm. sz. rendeletben lényegében megismételt definíció szerint munkával elérhető eredményt kell szolgáltatnia. Azt, hogy az eredményhez vezető munka milyen jellegű, bonyolult vagy kevésbé bonyolult, azonos típusú vagy eltérő tevékenységgel foglalkozó teljesítési segédekert vesz-e a vállalkozó igénybe, a vállalkozási szerződéstípus szempontjából közömbös; a koordináció, a szervezés is munkajellegű tevékenység, a „tisztán irodajellegű” fővállalkozói szervezet is munkával elért eredményt szolgáltat: a művet, a teljesen megvalósított beruházást. Mivel pedig a 44/1967/XI. 5./Korm. sz. rendelet minden szocialista gazdálkodó szervek közötti vállalkozási szerződést hatálya

²³ L. MAJOROS RICHÁRD: *A fővállalkozás jelenlegi helyzete és fejlesztésének kérdései*. 52. o.

²⁴ L. MALINA LAJOS: *A fővállalkozási intézmény érvényesítésének problémái* Építésügyi Szemle. 1971. 5.

²⁵ A fővállalkozás és a beruházási megbízás egymástól való elhatárolása az ez irányú gyakorlati félreértések ellenére nézetünk szerint nem jelenthet elméleti problémát.

alá vont, az sem alapos állítás, hogy a beruházási fővállalkozási szerződés jelenleg polgári jogilag szabályozatlan.²⁶

Az a körülmény azonban, hogy a beruházási fővállalkozási szerződés jelenleg szükségképp a 44/1967/XI. 5./Korm. sz. rendelet szerint bírálendő el, nem jelentheti azt, hogy a fennálló szabályozás teljesen megfelelő, és így a fővállalkozásnak csak az államigazgatási-pénzügyi jogi vonatkozásai rendezendők.²⁷ A 44/1967/XI. 5./Korm. sz. rendelet létrehozásánál a valóságos belföldi fővállalkozások igényeire gyakorlati tapasztalatok hiányában a jogalkotás nem lehetett tekintettel, a kormányrendelet alapján kiadott tervezési, építési és technológiai szerelési alapfeltételek a beruházás-megvalósítás egyes részeire vonatkoznak, és így a fővállalkozásra nem alkalmasak. A kormányrendelet szabályainak többsége kielégíti ugyan a fővállalkozás szükségseit is, de a beruházási fővállalkozási szerződés számos részvontakozása igényel a kormányrendelet szabályaitól eltérést, illetőleg bővebb szabályozást. Tekintjük át tehát a beruházási fővállalkozási szerződés alapvető tartalmi elemeit.

Beruházási fővállalkozási szerződés alanya elvileg bármely beruházások megvalósításában érdekelt szervezet lehet, így

- a tervező vállalatok, amelyek fővállalkozási tevékenységének a felszabadulás előtti időkből Magyarországon hagyományai vannak, és a tervező vállalatok tevékenységi körében jelenleg is szerepel a fővállalkozás,

- a beruházási vállalatok, amelyekre egyre erősödő nyomás neheztel, hogy ne csak beruházás-lebonyolítási ügyintézés, hanem a beruházási eredményt, a műszaki-gazdasági mutatók garantálását is vállalják,

- a kivitelező vállalatok, amelyeket azonban a piaci egyensúlyhiány nem készítet arra, hogy a megszokott konstrukcióról a többletkockázattal-felelőséggel járó fővállalkozásra térjenek át,

- a társulások, amelyek akár egyszerű társaság, akár közös vállalat formájában is folytathatnának fővállalkozási tevékenységet,

- speciális fővállalkozási szervezetek (irodák,) amelyek sem a tervezésben, sem a kivitelezésben nem vesznek részt, hanem kizárólag a beruházási folyamat összehangolásának feladatát látják el, és pusztán a koordinálási tevékenységből származó beruházási eredményt szolgáltatják a megrendelőnek. Az ilyen fővállalkozói szervezetek előnye a nagyobb piaci mozgékony-ság, amelyet nem korlátoznak a saját tervezői, illetve kivitelezői adottságok

— az irodalom egy része csak a tisztán koordináló fővállalkozási szervezet tevékenységét tekinti „valódi”, „tisztá” fővállalkozásnak. Véleményünk szerint ez a különbségtétel szükségtelen, fővállalkozásnál a lényeg a beruházási eredmény teljes értékű megvalósításán van és másodlagos, hogy ezt az

²⁶ Hasonlóan MAJOROS RICHÁRD: *A fővállalkozás jelenlegi helyzete és fejlesztésének kérdései*. 48—51. o. BAUER MIKLÓS: *A fővállalkozási intézmény érvényesítésének problémái*. Építésügyi Szemle. 1971. 5. 173—174. o.

²⁷ L. MAJOROS RICHÁRD: *A fővállalkozás jelenlegi helyzete és fejlesztésének kérdései*. 56. o.

eredményt milyen jellegű szervezet, milyen módszerekkel valósítja meg. Fővállalkozó az is, aki „csak” koordinálás útján szolgáltatja a beruházási eredményt, és az is, aki esetleg teljes mértékben a saját tevékenysége útján állítja azt elő; e két szélsőség között számos közbenső variáció elképzelhető.

A beruházási feladatok egymástól eltérő jellege azt kívánja meg, hogy egymás mellett többfajta szervezet is ellásson fővállalkozói feladatokat.²⁸

A szerződéskötési folyamat legkritikusabb pontja két lényeges szerződéses tartalmi kellék, a beruházási cél (a fővállalkozó eredménykötelezettségének tartalma) és a fővállalkozói díj megállapítása. Hangsúlyozni kell azonban, hogy a beruházás végrehajtásának elhatározásához, az igényelt eszközök mennyiségének előbebecsléséhez, a létesítmény műszaki-gazdasági paramétereinek meghatározásához minden nagyobb egyedi megrendelés alapján lebonyolítandó beruházásnál a hagyományos rendszerben is el kell végezni egy teljes körű, de nagyobb tűrésű előzetes tervezési munkát (ezt nevezik lényegében jelenleg beruházási programnak), amely műszaki rajzokban, műleírásokban, ütemtervekben, költségszámításokban az egyébként szükséges teljes tervezési munkának mintegy 10–20 %-os befektetésével meghatározza a létesítmény beruházói szempontból lényeges adatait. Erre az előzetes tervezési munkára fővállalkozásnál különösen szükség van, és ez nemcsak a beruházó szempontjából fontos, hanem a fővállalkozói eredménykötelelem elvállalásához is szükséges. Ezt az előzetes tervezési munkát beruházói felhívásra elvégezhetné a leendő fővállalkozó, és ennek alapján tehetne ajánlatot (ha nem jön létre a szerződés, az ajánlatba fektetett munka külön díjazandó), de kidolgoztathatná a beruházó is, és ez esetben a megrendelés alapjául szolgálna. A beruházó részére a megrendelés alapját kidolgozhatnák különböző tervezővállalatok, továbbá érdemes lenne fontolóra venni a több külföldi országban jól bevált beruházási szakértői intézmények (consulting, engeneering) szervezését, amelyek intézményesen támogatnák a beruházót nemcsak a beruházási cél, a fővállalkozási szerződés lényeges tartalmi kellékeinek meghatározása, a fővállalkozási díj megállapítása tekintetében, hanem a teljesítés átvétele, illetve a teljesítés hibáinak megállapítása vonatkozásában is — ez utóbbi tekintetben a beruházási minőségvédelmi szervezetek tevékenységének kiterjesztése is szóba jöhet.

Ami a fővállalkozói díjat illeti, fel kell adni azt a szemléletet, hogy a fővállalkozó valamilyen közvetítő-kezelő szervezet, amelyet ezért a közreműködői számlái után mintegy kezelési költség, jutalék illet meg. A fővállalkozónak nyilván — a jelenlegi piaci helyzetben és a fővállalkozások elterjedésének kezdetén különösen — többet fog fizetni a beruházó, a komplett beruházás átadásáért, mint a hagyományos rendszerben történő lebonyolítás

²⁸ MÁNDI NAGY ISTVÁN azt javasolja, hogy a nem termelő beruházásoknál a beruházási vállalat, a termelő beruházásoknál a tervező legyen a fővállalkozó. A beruházásokért való felelősség néhány vonatkozása. Döntőbíráskodás. 1972. 5. 167. o.

esetén a különböző megvalósítóknak összesen, de ezzel szemben elesik a beruházási szakvállalatoknak fizetendő beruházás-lebonyolítási díj, valamint a hagyományos megszakított szerződési rendszer minden kockázattöbblete és esetleges anyagi vesztesége. A jelenlegi gyakorlatban a beruházási programban megállapított költségelőirányzat túllépésének átlagos és eltűrt mértéke nagyobb beruházásoknál 10–20% körül mozog. Ha tehát az előzőekben említett előzetes durva tervezés költségirányzatához a fővállalkozó díjaként az egész jelenlegi 10–20%-os túrést hozzászámítaná — amelyet részben hatósági ármaximálással, illetőleg a piaci verseny kibontakozásával amúgy is lejjebb lehet szorítani — a beruházó akkor sem járna rosszabbul a fennálló helyzethez képest, hisz a fix fővállalkozói díjjal mentesül az utólagos költségemelkedés rizikójától. A fővállalkozói rendszer elterjedése és a piaci egyensúly fokozatos helyreállítása nagymértékben csökkenteni fogja a fővállalkozói kockázatot (több fővállalkozás elvállalása esetén a nyereséges és veszteséges fővállalkozások kiegyenlíthetik egymást), és így állandóan csökkennének a fővállalkozói díjak is. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a vállalkozót a beruházási költségkeret, illetve a fővállalkozási díj megállapításánál az a megfontolás is ösztönzi, hogy az előzetes tervezés alapján megállapított pénzügyi kereten belül optimális beruházás-megvalósítási megoldások alkalmazása révén költségmegtakarításra és ezáltal többletnyereségre tegyen szert. Ez a vállalkozói többletnyereség a beruházás-megvalósítási kapacitás jobb kihasználása, fejlesztése folytán népgazdasági érdek is.

A fővállalkozási szerződés tartalma körében indokolt a vállalati vállalkozási szerződések általános szabályaihoz képest a megrendelő szerződéskötés utáni utasítási és ellenőrzési jogának jelentős korlátozása — ilyen jellegű eredménykötelezettség vállalása esetén, mint amelyre a fővállalkozásnál sor kerül, a beruházó részfolyamatokba való beavatkozása nem indokolt. Részletes szabályozást igényel a fővállalkozó részéről a részmunkákat végző közreműködőktől történő közbenső átvétel, a közreműködők szolgáltatásainak minőségi ellenőrzése stb. Beruházási fővállalkozásnál a jelenlegi szabályozástól részben eltérve alvállalkozókra és szállítókra nézve egyaránt ki kell mondani, hogy a közreműködőkkel szemben a fővállalkozó hibás teljesítés alapján mindaddig érvényesíthet szavatossági jogokat, amíg ő a beruházóval szemben szavatosság (vagy kötelező jótállás) alapján helyt állni tartozik.

A szerződésszegés tekintetében a fővállalkozó helytállási kötelezettségének az általános szabályokhoz képest részbeni súlyosítására, részbeni enyhítésére van szükség. A jelenlegi 6 hónapos (egy éves), illetve 3 éves szavatossági határidők építési, illetve technológiai szerelési szerződés esetében is igen rövidek, fővállalkozásnál különösen indokolt a magasabb díj fejében a fővállalkozó hosszabb időtartamra kiterjedő szavatossági kötelezettségének vagy kötelező jótállásának előírása. Másrészt viszont éppen a nagy fővállalkozási szerződési értékre tekintettel az általános kötbérkulcsok, illetve kötbér-

alapok felülvizsgálandók és radikálisan csökkentendők. Felmerülhet még (a tervezési szerződés körében már alkalmazott) a fővállalkozó kártérítési felelősségének korlátozása is, mégpedig Harmathy Attila általános javaslata alapján a vállalkozó által előre látható kár mértékére.²⁹

A beruházási fővállalkozási szerződés tehát többirányú szabályozási igényt vet fel. Azzal is egyet lehet érteni, hogy a feltétlenül szabályozandó kérdéseken túl, a kutatási fejlesztési szerződések szabályozásához hasonlóan, annak kedvező hatását figyelembe véve, a fővállalkozás tudatosítása — propagálása érdekében szükség lenne a beruházási fővállalkozás részletes, irányelv-ajánlásszerű, alapvetően diszpozitív jellegű szabályozására. Csak a jelenlegi hatályos jogszabályi helyzetet figyelembe véve azt mondhatnánk, hogy célszerű lenne, ha az érdekelt főhatóságok az építési, tervezési, technológiai szerelési szerződési alapfeltétel mellett, de azok szerkezetétől eltérve és a kutatási fejlesztési szerződési alapfeltétel felépítésének mintájára, beruházási fővállalkozási szerződések alapfeltételeket is kiadnának. Figyelembe kell azonban venni a Polgári Törvénykönyv folyamatban levő felülvizsgálatát, azt hogy előreláthatóan a szocialista gazdasági szervezetek szerződesei teljes értékű beépítésre kerülnek a Ptk-ba és az alapfeltételek jelenlegi rendszere megszűnik — kérdés, hogy az átmeneti rövid időre célszerű-e újabb alapfeltételek kibocsátása. Ha a szocialista gazdálkodó szervek vállalkozási szerződesei a jövőben már közvetlenül a Ptk-ban fognak jelentkezni, úgy gondot kell fordítani arra, hogy kellően rugalmas szabályozás, kivételek, illetve végrehajtási jogszabályok kiadására való felhatalmazás útján a beruházási fővállalkozási szerződés igényei kielégítésre kerüljenek.

IV.

Beruházási kooperációs társulás — kooperációs szerződés

7. Beruházási kooperációs társuláson a beruházások megvalósításában érdekelt vállalatok (tervező, kivitelező stb.) működésének általános (tehát nem egyes beruházások lebonyolítására vonatkozó), tartós, hosszabb időre szóló és szervezetszerű összehangolására irányuló szerződéseket értünk. Beruházási kooperációs szerződés viszont az az adott beruházás lebonyolítására vonatkozó többoldalú megállapodás, amely a kétoldalú beruházási szerződéseken túl a főbb beruházási közreműködők között jön létre együttműködésük teljes körű megteremtésére, tevékenységük szorosabb összehangolására. A beruházási kooperációs társulás és a beruházási kooperációs szerződés lényegében tehát abban különböznek egymástól, hogy az első általános jelleggel, az utóbbi pedig konkrét beruházások vonatkozásában teszi tervszerűbbé-szervezettebbé a beruházás- megvalósításra hivatott szervezetek munkáját.

²⁹ L. az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének jelentését a szerződések rendszerének vizsgálatáról. VI. fejezet 412. o.

A beruházási kooperációs társulás a beruházás-megvalósítás új típusú vállalkozási formáinak alapjává válhat, így pl. a tervező és kivitelező vállalatok egységes üzletpolitikájának kooperációs társulással való biztosítása megteremtheti a közöttük való eszközáramlást, illetve eszközegegyesítést, a fővállalkozás vagy a piacra termelő beruházási vállalkozás bázisát. A gyakorlatban azt tapasztalhatjuk, hogy a beruházás-megvalósításra hivatott vállalatok 1968 — 1972 között igen szép számmal hoztak létre kooperációs társulási szerződéseket. Ennek alapvető oka az volt, hogy a korábbi részletes tervlebontás megszüntével a vállalatok saját maguk kényszerültek megszervezni általános kooperációjukat, és az általános jellegű együttműködést kedvezményezték az új gazdasági mechanizmus speciális újszerű szükségletei is, mint pl. a piacon való fellépés összehangolása stb. Miután azonban a kooperációs társulás jogilag jelenleg szabályozatlan, a beruházási szerződéskötési gyakorlatban igen nagy a bizonytalanság ezen szerződések elnevezésével (együttműködési, szocialista szerződés stb.) és tartalmával kapcsolatban. Gyakori ezért az a szemlélet is, amely ezeket a szerződéseket pusztán társadalmi jellegűnek, jogilag nem kötelező erejűnek tekintik. Ezzel szemben a kooperációs társulás valóságos szerződés kötelező jogi erővel és szankciókkal. Remélhetőleg a Ptk felülvizsgálata — több külföldi szocialista ország tapasztalata alapján — során a vagyonegyesítő társaságok mellett a koordinációs jellegű kooperációs társulások is szabályozást nyernek, és ezáltal a fennálló bizonytalanság megszűnik.³⁰

Az eddig létrejött beruházási kooperációs társulások főbb tapasztalatai a következők:

- ágazatok közötti kooperációs társulás szélső kivétel, általában csak adott minisztérium felügyelete alatt álló tervező és kivitelező vállalatok között jönnek létre ilyen megállapodások. Az anyagipar és a szerkezetgyártás bevonása csekély, nem kielégítő az építőipar és az ipari háttér közötti kooperációs társulások elterjedtsége;
- legnagyobb mértékben tervező vállalatok kötnek kooperációs szerződéseket. Több tervező vállalat szinte minden jelentősebb gazdasági partnerjével 4—5 évre előre általános jelleggel összehangoztatta együttműködését;
- igen elterjedtek a negyedik ötéves tervidőszakra szóló kooperációs szerződések. Különösen adott azonos megyéhez tartozó, beruházó, tervező és kivitelező szervezetek kötöttek egymással, sőt esetleg a tanácsi szervekkel is a lakás, illetve kommunális beruházások tekintetében kooperációs társulást;
- piacfelosztó és profiltisztító kooperációs társulások is találhatóak, különösen a tervező vállalatok gyakorlatában;
- igen gyakoriak a műszaki fejlesztésre-kutatásra irányuló kooperációs szerződések is;

³⁰ L. A kooperációs társulás fogalmát és a szabályozására vonatkozó javaslatokat SÁRKÓZY TAMÁS: *Vállalati önállóság, vállalatirányítás, társulások*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. Bp. 1972. III. rész.

--- a tervező és kivitelező vállalatok kooperációs szerződéseinek gyakori tartalma megállapodás fővállalkozási tevékenység közös folytatásában. A tapasztalatok szerint azonban ezek a szerződéses kikötések ténylegesen nem hatályosulnak.

A beruházási kooperációs társulások elterjedtségére tekintettel indokolt lenne, ha az érdekelt gazdaságirányító szervek irányelvekkel-ajánlásokkal, szerződésminták kidolgozásával segítenék a vállalatok ez irányú tevékenységét.

8. Különösen egyedi állami nagyberuházásoknál, de más nagyobb beruházásoknál is gyakran kötnek a vállalatok beruházási kooperációs szerződést, amelyben a tervező, a különböző kivitelező és szerelő vállalatok, lényegesebb szállítók egyeztetik és ütemezik a beruházás megvalósítását. Mindez azonban a beruházási kooperációs szerződés szabályozatlansága folytán igen sok bizonytalansággal vegyül.

A beruházási kooperációs szerződés felépítésére, ajánlott tartalmára nézve elképzelésünk lényege a következő:

— a beruházási kooperációs szerződés az egymással egyébként közvetlen szerződéses kapcsolatban nem levő, a beruházási folyamatban lényeges szerepet betöltő közreműködők intézményes, jogilag biztosított összekapcsolására irányul, és ezáltal a hagyományos megszakított beruházás-lebonyolítási szerződéses rendszer mellett is fokozott tervszerűséget biztosít,

— a beruházási kooperációs szerződés a beruházási folyamat egészére kiterjed az előkészítéstől egészen az üzembehelyezésig, magába olvasztva az előszerződéseket, bizonyos keretszerződés jelleggel bírva, bár a keretszerződési jelleg sajátos: részben a kétoldalú szerződésekben is konkretizálódik, de azoktól teljesen független, önálló tartalmú kellékekkel is rendelkezik.

A beruházási kooperációs szerződés alanyai tehát tipikus esetekben a beruházó (vagy a beruházó megbízottjaként a beruházási vállalat), a generáltervező, a generálkivitelező(k), a technológiai szerelési fővállalkozó(k). Az alvállalkozók és a szállítók bekapcsolása a kooperációs szerződésbe nézünk szerint helytelen, mert túlsúlyfoltá teszi azt, egyenlősíti a különböző szintű koordinációs fokozatokat. Az alvállalkozók és a szállítók együttműködésének megszervezése a kooperációs szerződésben résztvevő generálvállalkozók feladata. A szállító kivételesen akkor lehet teljes értékű résztvevője a beruházási kooperációs szerződésnek, ha a beruházási cél szempontjából lényeges nagyértékű gépeket, berendezéseket szolgáltat.

A beruházási kooperációs szerződés hatálya időbelileg felöleli a beruházás előkészítésének és lebonyolításának teljes fázisát, és egészen a létesítmény üzembehelyezéséig tart. Adott esetben az együttműködés tárgyi hatálya kiterjeszhető az alapberuházáson túl az esetleges kapcsolódó beruházásokra is. A beruházási kooperációs szerződés elemét képezné a kölcsönös kapacitásfoglalás, annak helyreállított jogi konzekvenciáival.

A beruházási kooperációs szerződés tartalmát a felek teljesen szabadohatározhatnák meg. A kooperációs szerződés gazdasági alapja azonban szükségképp a gazdasági programozás, nagyobb beruházásoknál a hálódiaagram. A hálótervezés értékes alapokat nyújt az egyes kétoldalú szerződések megkötésének, illetve teljesítésének optimális időpontjáról, a lebonyolítási folyamat kritikus pontjairól, amelyeket a kooperációs szerződésben fokozott biztosítékokkal kell körülvenni. Ugyanakkor azonban nem helyes a gazdasági programozással való kapcsolat szerződéses abszolutizálása, azaz teljes tartalmi egyezőséget kívánni és minden programozási változást a szerződéseken szigorúan végig vezetni. Kétségtelen viszont, hogy a lényegesebb gazdasági ütemezési módosulásoknak tükröződniök kell a kooperációs, valamint az érintett kétoldalú szerződések tartalmában is. Ennek jogtechnikai megoldása azonban igen kényes. Elvileg szerződésmódosításra csak valamennyi fél beleegyezésével kerülhetne sor, indokolt lenne azonban annak kimondása, hogy a nem valamennyi résztvevőt érintő kérdésben való módosítás a nem érdekeltek nélkül is hatályosan eszközölhető, másrészt a módosítás szükségessége és tartalma tekintetében keletkező vita elhúzódása választott bíróság intézményes igénybevételével lenne kiküszöbölhető.

A beruházási kooperációs szerződéseknek szükségképp a Polgári Törvénykönyv több alanyú kötelmekkel foglalkozó XXVIII. fejezete lenne a mögöttes jogterülete. A több alanyú szerződésekre vonatkozó általános szabályok azonban több vonatkozásban nem alkalmasak a kooperációs szerződésre. A több alanyú kötelmek Ptk-beli szabályozása abból a feltételezésből indul ki, hogy a visszterhes vagyoni szerződések tárgyát egy szolgáltatás alkotja, és a jogosulti és a kötelezetti pozíció élesen elválík egymástól. A kooperációs szerződésnél viszont a résztvevőket jogosultságok és kötelezettségek egyaránt széles körben terhelik, és a szerződésnek számos vagyoni és nem vagyoni szolgáltatás képezi tárgyát. A kötelezettségek egymást rendszerint keresztezik, teljesítésük nem feltétlenül visszterhes. Ilyen körülmények között a beruházási kooperációs szerződésre az egyetemlegesség szabályai végképp nem alkalmazhatók és ez a kötelem legközelebb az osztott kötelmekhez áll: minden jogosult csak az őt megillető szolgáltatást követelheti és csak attól, aki erre a szolgáltatásra vele szemben köteles.

Ami a beruházási kooperációs szerződés szankció-rendszerét illeti, itt a kötbér természetesen nem nagyon jöhet számításba. A legsúlyosabb szankció tulajdonképpen az azonnali hatályú felmondás lehetősége, a kártérítési szankció az általános feltételek mellett természetesen rendelkezésre áll. Az egyedi állami nagyberuházások körében indokolt lenne a kooperációs szerződésben foglalt kötelezettségek teljesítéséhez államigazgatási-pénzügyijogi, ösztönző, illetve sújtó érdekeltségi rendszert kapcsolni.

V.

Az állami egyedi nagyberuházások szerződéses rendszerének különleges elemeire vonatkozó elgondolások

9. Ez ideig nem beruházási kategóriákkal, hanem valamennyi beruházási formánál szóba jöhető szerződésekkel foglalkoztunk. Az állami egyedi nagyberuházásokat mégis külön tárgyaljuk, tekintettel arra, hogy megvalósításukhoz különleges népgazdasági érdekek fűződnek, másrészt az ezek tekintetében érvényesülő központi döntés és finanszírozás szükségképp a szerződéses rendszerre is kihat.

Az állami egyedi nagyberuházások jelenlegi szerződéses rendszere a hagyományos megszakított beruházás-lebonyolítási szisztéma szerint alakult, kiegészülve a szerződés kötési kényszert jelentő kijelölési rendszerrel.

A 38/1967. (X. 12.) Korm. számú rendelet 12. §. (2) bekezdése szerint, a Kormány az egyedi nagyberuházás jóváhagyása során kijelöli a generáltervezőt, és egyben – szükséghez képest – meghatározza azt a kört, amelyben vállalkozási szerződés megkötése az egyéb közreműködőkre is kötelező. A gépek, berendezések, anyagok stb. szállítóira a szerződési kötelezettséget nem beruházási, hanem termékforgalmi (1968. óta változó) jogszabályok állapítják meg, amelyek azonban egyeznek abban, hogy szerződéskötési kötelezettség terheli a szállítót a Kormány által jóváhagyott egyedi nagyberuházások célját szolgáló termékekre és szolgáltatásokra.

A gyakorlat ezen jogszabályi rendelkezések alapján úgy alakult, hogy a Kormány szinte minden esetben kijelöli a generáltervezőt, egy vagy több építési generálkivitelezőt (a beruházó tárcák általában biztosításként a generálev feladásával több kivitelező kijelöltetésére kénytelenek törekedni), esetleg a technológiai szerelési fővállalkozót (fővállalkozókat), sok esetben egyes alvállalkozókat is, sőt több olyan eset előfordult, hogy szállító kijelölésére (a jogszabályokkal ellentétben!) is sor került. Más szóval a gyakorlat némileg eltért a Br. 12. §. hivatkozott rendelkezésétől, a Kormány nem a szerződési kényszer körét határolja körül, amelyet aztán az érdekelt minisztériumok konkretizálnak, hanem igyekszik minél teljesebb mértékben meghatározni a konkrét közreműködőket.

Ilyen kiterjedt kijelölési rendszer mellett is állandó igény merül fel a megvalósítók felügyeleti szervével szemben, hogy a beruházás megvalósítási folyamatában (tehát a kijelölést követően) alvállalkozókat is kötelezzenek a 11/1967. (V. 14.) Korm. sz. rendelet 24. §-ban foglalt utasítási jog alkalmazásával szerződéskötésre, sőt olyan esetek is előfordultak, hogy a beruházásért felelős tárca a Kormányhoz fordult az alvállalkozók pótlólagos kijelöléséért.

A gyakorlati tapasztalatok alapján megállapítható, hogy a hatályos kijelölési rendszernek számos gyenge pontja akad.

A kijelölés eredetileg az 1961-es Beruházási Kódexben (Bvhr. 76., 106. §.) mindenekelőtt a kivitelező személye tárgyában hozott államigazgatási döntés volt, másodsor szerződéskötési előfeltétel, harmadrészt pedig az építőipari kapacitásgazdálkodás fontos eszköze: a kijelölés az építőipari munka volumenét is tartalmazta éves bontásban. A kijelölés tervlebontó jellegét a korabeli döntőbizottsági gyakorlat alaposan túlhajtotta, pl. a kijelölés módosítását nem vette figyelembe, a kijelölési összegtől eltérő (kisebb) teljesítést részhatáridő elmulasztásaként kötbérezte stb.

1966–69. között a kijelölési rendszer fejlődésének fővonala a tervlebontástól való eltávolodás részben a kijelölésnek ütemezéstől, határidőktől, beépítési összegtől való megszabadulása révén, részben pedig a szabad munkavállalás felé való átmenetként a keretösszegű kijelölés, összevont kijelölés (meghatározott összegig, meghatározott jellegű beruházásokat kellett a kivitelezőknek elvállalniok — 16/1965. (TgE 17) OT-PM-ÉM. sz. utasítás, 12/1966. (Ép. Ért. 10.) ÉM. sz. utasítás, 4/1966. (XII. 30.) OT-PM-ÉM. számú rendelet, 3/1967/TGÉ-1./OT-PM-ÉM. sz. utasítás meghonosításával.

A 38/1967. (X. 12.) Korm. sz. rendelet a kijelölést tisztán szerződési kényszert teremtő aktussá változtatta. Részben a korábbi túlszabályozás okozta feszültségek, részben — az új gazdasági mechanizmus bevezetésekor — a gyakorlati tapasztalatok hiánya folytán azonban, az egyedi állami nagyberuházásoknál fennálló szerződési kényszert, illetve annak tényleges funkcionálását a jogszabályok egyáltalán nem szabályozták. Ebből viszont számos probléma származik.

Mindenekelőtt a tervező, kivitelező stb. kijelölése a beruházót nem köti. A beruházó tehát a kijelöléstől függetlenül más vállalkozókat is választhat, másrészt a kijelölést követően bármilyen időpontban fordulhat a kijelölt kivitelezőkhöz, és kivitelező a kijelölés alapján köteles a beruházást (amelynek véghatárideje kormánydöntés alapján kötött), a tervezési és egyéb előkészítő munkáknak a kivitelezési határidő megállapításánál figyelembe vett időtartamához képest való csúszására tekintet nélkül, a kormánydöntésben foglalt határidőre elvállalni. (A döntőbizottság akkor sem változtathat a véghatáridőn, ha az a korábbi csúszás miatt a kivitelezőre nézve nyilvánvalóan irreális.) A kivitelező tehát huzamosabb ideig bizonytalanságban van a beruházás tartalma felől, a tervezésben intézményesen közre nem működik, a kapacitását hosszabb időn át ellenérték nélkül kénytelen fenntartani, és a beruházás-előkészítő szakasz késedelme jórészt szükségképp rajta csattan.

Másrészt a beruházók kénytelenek több kivitelező kijelölésével áttörni a generálevet, és a nagyberuházásokat ún. társvállalkozásban megvalósíttatni. (Ez nem valódi társvállalkozás: a különböző építési, technológiai, szerelési — külön-külön is több alvállalkozóval rendelkező vállalkozók — egymással semmilyen szerződéses viszonyban sincsenek.) Ez a megosztottság egyben növeli a kivitelezői vonal bizonytalanságát.

Megoldatlan az alvállalkozók szerződési kötelezettsége is. Az 1968-as jogi szabályozásban jelentkező várakozás, hogy az alvállalkozói kapacitás biztosítása piaci módszerekkel is biztosítható lesz — a sokszor huzamos ideig tartó generálkivitelezői bizonytalanság miatt is — nem bizonyult megalapozottnak. Az, hogy a Kormány foglalkozzon többször is alvállalkozói kijelölésekkel, aligha kielégítő megoldás, a felügyeleti szervi utasítás (11/1967/V. 14. Korm. sz. rendelet 24. §.) kivételes népgazdasági érdekre szorítása folytán az utasítással való szerződési kötelezés nem lehet intézményes. (Egyébként elvileg sem helyes, hogy kormány szintű és felügyeleti szervi intézkedések versengjenek egymással, jogos vélelem főleg generálvállalkozóknál: a Kormány azért nem jelölt ki több vállalkozót, mert nem akarta ezt.)

Eltér a vállalkozási és szállítási szerződési kényszer létrehozási módja, és ezért a kivitelezés, illetve az építésszerelés (azaz az építőipar, a beruházás végső megvalósítása), valamint a gép, berendezés, anyagok stb. szállítása (azaz az ipari háttér) közötti kapcsolat a jogi szabályozás szintjén megszakad. A kijelölés konkrét vállalatokra vonatkozik, a generálkivitelező kijelölése nem terjed tovább az alvállalkozóra (megjegyezzük, hogy a 4/1966/XII. 30. OT-PM-ÉM. sz. együttes rendelet a generálkivitelező szerződéskötési kötelezettségét tovább pergette az alvállalkozókra is — a generálkivitelező egyszerű nyilatkozata esetén az alvállalkozó a profiljába tartozó munka elvégzését nem tagadhatta meg; ilyen szabályozás igénye 1971 elején újra felmerült, végül azonban ezt az igényt elvetették). A szállító termékszállítási kötelezettségét pusztán az adott felhasználási cél megteremti, ha valamely vállalat az adott árut termeli, és ez az áru az egyedi nagyberuházás megvalósításához szükséges, a szerződési kényszer a vállalkozó felhívására valamennyi adott terméket termelő vállalatot terheli. A döntőbizottsági gyakorlat pedig — a 10/1966. (II. 10.) Korm. sz. rendelettel ellentétben — a szerződési kényszert ténylegesen tovább pergette a szállító közreműködőire. A termékszállítási kényszer jelenlegi — vállalkozási szerződésekkel összehangolatlan módja — a kivitelező vállalatoknál keletkező bizonytalanság mellett sérti az anyagipari stb. vállalatok jogos érdekeit is, és visszaélésekre ad lehetőséget: állandó panasz, hogy a kivitelezők egyedi nagyberuházások céljaira több anyag szállítását igénylik, mint amennyire ahhoz valóban szükségük lenne, ténylegesen az anyagot nem a nagyberuházásnál használják fel stb.

Az állami egyedi nagyberuházások szerződéses rendszerének fejlesztésére kétirányú javaslatot teszünk — az egyik a jelenlegi kijelölési rendszer keretében marad, a másik gyökeresen új konstrukció.

a) A Kormány az egyedi állami nagyberuházásoknál kötelezően jelölje ki mind a beruházót, mind a generáltervezőt, mind a generálkivitelezőt, esetleg a technológiai szerelési „fővállalkozót”, kivételes esetben — ha az adott beruházás jellege megkívánja — az alapvető gép- vagy berendezés szállítókat. A kijelölés a beruházót is kösse, tehát csak a kijelölt vállalatokkal köthessen

szerződést, másrészt az építőipari munkák vonatkozásában a generálkivitelezési elv áttörésére csak kivételesen kerülhessen sor.

A kijelölés ne konkrét, egymástól elszigetelt építési, tervezési, szerelési stb. szerződések megkötésére kötelezze a kijelölt vállalkozókat, hanem arra, hogy a kijelöléstől számított kb. 60 – 90 napon belül az állami nagyberuházás megvalósítására egymással több alanyú kooperációs szerződést, a beruházóval pedig fővállalkozási szerződést kössenek. A beruházási kooperációs szerződésben a kijelölt vállalkozók egymás közötti relációban ütemeznék az elvégzendő feladatokat, a kapacitások fenntartásának tervszerűségét, a konkrét építési, tervezési, szerelési stb. szerződések beruházóval való megkötésének körülbelüli határidejét, a tervezés és a kivitelezés összehangolását, a technológiai berendezések beszerzésének és az exportszállításoknak főbb problémáit stb.

A beruházási kooperációs szerződés tagjai vagy (megállapodás szerint) kijelölik azt a tagot, aki fővállalkozóként szerződést köt a beruházóval a nagyberuházás megvalósítására, vagy a kooperációs szerződés tagjai mint társaság kötnek fővállalkozási szerződést a beruházóval. Így a kooperációs szerződés kezdettől fogva biztosítaná a kijelöléssel ismertté vált vállalkozók intézményes együttműködését, a fővállalkozás alkalmazása pedig egyértelműbbé tenné a beruházás megvalósításáért való felelősséget. A beruházási kooperációs szerződést a beruházási engedélyokmány kiadásakor az érdekelt főhatóságok útján a Gazdasági Bizottságnak kellene bemutatni.

A beruházási kooperációs szerződés alapvető biztosítéka a gazdaságirányítási jóváhagyáson túl, az egyedi nagyberuházásokban résztvevők egységes anyagi érdekeltségi rendszere lenne — a javasolt kooperációs szerződést megalapozhatja az, hogy a nagyberuházásoknál a lebonyolításban résztvevők anyagi ösztönzése alapvetően már jelenleg is egységes, a konstrukció gazdasági szabályozási alapja tehát rendelkezésre áll. Folytatni kellene továbbá azt a már megkezdett folyamatot, amely növeli az egyedi állami nagyberuházásokban résztvevők anyagi ösztönzését, természetesen azonban ezzel párhuzamosan fokozva a nagyberuházás megvalósításában résztvevők morális, sőt jogi felelősségét is.

Ami az alvállalkozók és a szállítók szerződési kényszere közötti különbségeket és bizonytalanságokat illeti, a Polgári Törvénykönyv reformja feltehetően az egész népgazdaságra nézve rendet teremt ezen a területen: egységesíti a szerződési kényszer eseteit és a kimentő körülményeket. Az egyedi állami nagyberuházások vonatkozásában alvállalkozókra és szállítókra nézve egyaránt, de egységes módon kell fenntartani a szerződési kényszer igénybevételének elvi lehetőségét, azonban nem általánosan, határidő nélkül és bármely vállalatra önkényesen kiterjeszhetően (hiszen a reform után már tág vállalati profilok vannak).

Alvállalkozókat és szállítókat elsősorban piaci módszerekkel, kapacitáslekötéssel stb. keressenek a kooperációs társulásban levő fővállalkozók

– ha pedig ez ily módon nem sikerül, indokolt esetben az altervező vonatkozásában a generáltervezési szerződés megkötésétől, az építési-szerelési-szállítási közreműködő esetében a generálkivitelezési (technológiai szerelési) szerződés megkötésétől számított kb. 60–90 napon belül lehessen kérni a társult fővállalkozóknak az érdekelt minisztériumtól a konkrét alvállalkozó vagy szállító vállalat kijelölését. Ezen elgondolás jogszabályba iktatása esetén tehát az egyedi állami nagyberuházások szerződési kényszerrendszere egy jogi forma egységes láncolatán menne végbe.

A vázolt konstrukciónak az lenne elsősorban az előnye, hogy egységesítené az egyedi állami nagyberuházások lebonyolítását a finanszírozási rendszer, az anyagi érdekelttség és a jogi formák szerint egyaránt. Igyekeznek továbbá megteremteni a kellő arányokat az egyedi állami nagyberuházások népgazdasági jelentőségéből fakadó államigazgatási-gazdaságirányítási, illetve szerződési elemek között. Végül a nagyberuházás lebonyolításának fő résztvevőinek társulással létrehozott fővállalkozása egyértelművé teszi a megvalósításáért való felelősséget is.

b) Az állami egyedi nagyberuházások jelenlegi lebonyolítási rendszerének alapvető problémája, hogy bár a nagyberuházás központi állami gazdaságirányítási döntések alapján folyik és a megvalósításhoz szükséges eszközök túlnyomó többségét is az állami költségvetés biztosítja, *végeredményében* ez a beruházás mégis *átcsap vállalati beruházássá*, mert jogilag a lebonyolítást mindvégig a leendő üzemeltető mint beruházó végzi, rendszerint megbízottján, a beruházási vállalaton keresztül. Ténylegesen azonban az érdekelt ágazati minisztérium jelentős szerepet játszik a nagyberuházás előkészítésében, hiszen annak alapvető gazdasági adatait a Gazdasági Bizottság hagyja jóvá, sőt az ágazati minisztérium a leendő üzemeltető bevonása nélkül, jóval a beruházási megbízási szerződés megkötése előtt bevonja az előkészítésbe a beruházási szakvállalatot is. Ily módon tehát a leendő üzemeltető nélkül, végeredményben annak kockázatára jelentős döntések születnek. Másik oldalról viszont a leendő üzemeltető is igyekszik – mihelyt erre módja van – vállalati érdekeit az állami egyedi nagyberuházás keretében érvényesíteni, pl. meglévő állóeszközeinek egy részét kicserélni, a nagyberuházással járó kedvezményeket gazdálkodása egyéb tényezőinél is kihasználni stb. Miután ténylegesen a beruházási vállalat az egyedi állami nagyberuházásoknál nemcsak a megbízó leendő üzemeltető érdekében, hanem a központi direktíváknak is megfelelően igyekszik eljárni, e kettő pedig sokszor nem egyezik, a nagyberuházás lebonyolítása során állandósulnak a megbízó–megbízott közötti érdekellentétek. Mindezen jelenség hátterében az van, hogy a nagyberuházások körében mind az előkészítés, mind a megvalósítás során vegyül, ütközik a központi állami, illetőleg a vállalati beruházási érdek, akarat, illetve tevékenység.

Ezen érdekösszeütközéseket kikerülendő felvethető az a gondolat, hogy több külföldi ország állami beruházási koncepciójának mintájára (pl. Fran-

ciaország) nem lehetne-e a népgazdaság egyensúlyával alapvető összefüggésben levő, állami döntési és finanszírozási szférába tartozó nagyberuházásokat alapvetően állami úton bonyolítani. Ehhez mindenképp az kellene, hogy elvi élel válasszuk külön azokat a beruházásokat, amelyek központi állami akaratból, illetve eszközökből kerülnek végrehajtásra, amelyeknél a vállalati eszközök bevonása csak igen másodlagos szempontként játszhat szerepet és azokat a beruházásokat, amelyek ugyan vállalati döntési körbe tartoznak, de mivel nagyságrendjük meghaladja a vállalati lehetőségek körét, és lebonyolításuk a népgazdasági érdek szempontjából is jelentős, megvalósulásukat az állam fejlesztési kölcsönrel támogatja. Jelenlegi gyakorlatunkban ugyanis szinte teljesen egybeolvadnak az egyedi állami nagyberuházások és az 1969-ben bevezetésre került fejlesztési kölcsönös vállalati beruházások — az utóbbiaknál ténylegesen a vállalati döntés szinte semmilyen szerepet nem játszik, lényegében szintén állami nagyberuházásnak minősül, és legújabb jogszabályaink (1/1972/I. 18/ÁH. sz. rendelkezés) már a szerződési kényszer szempontjából is egyenlőségjelet tesznek e két beruházási kategória között.

Ha az egyedi állami nagyberuházásokat (esetleg azok körének növelésével) valóban elválasztjuk az államilag támogatott vállalati beruházásoktól, úgy a Gazdasági Bizottság vagy akár az Országos Tervhivatal felügyelete alatt kialakítható lenne egy olyan szervezet, amelynek feladatát képezné *valamennyi* egyedi nagyberuházás előkészítése és megvalósíttatása. E szerv jellegét tekintve egyrészt államigazgatási szerv lenne, másrészt viszont operatív műszaki-gazdasági apparátussal is rendelkezne.

E szervezet létrehozása lehetővé tenné, hogy a Gazdasági Bizottság meg-alapozottabban tudjon választani a különböző számításba vett egyedi nagyberuházások között, megalapozottabban tudná azokat ütemezni. A felállítandó szervezet gondoskodna arról, hogy az adott egyedi nagyberuházás megvalósítási folyamatának, illetve üzembehelyezésének következményei következetesen végigvezetésre kerüljenek az éves, az ötéves, illetve a hosszútávú népgazdasági tervekben, valamint az ezen tervekhez kapcsolódó gazdasági és jogi szabályozó rendszerben — tapasztalat ugyanis, hogy a nagyberuházások tárgyában hozott döntések, illetőleg ezen döntések esetleges módosítása, valamint a döntések végrehajtásának konkrét folyamata, a népgazdasági tervekben, illetve a szabályozórendszerben nem mindig nyer következetes realizálást. E szervezet intézményesen gondoskodhatna továbbá a beruházási javaslatok jelenleginél alaposabb műszaki-gazdasági előkészítéséről is, mert az is tapasztalat, hogy a beruházási javaslatok előkészítése jelenleg sok esetben nem olyan hatékony, hogy a Gazdasági Bizottság teljes mértékben megalapozottan tudjon dönteni a beruházás népgazdasági szükségszerűségének sorolása, műszaki-gazdasági tartalma, a beruházás gazdasági kihatásai, a beruházás üzemképességére és kapacitására vonatkozó adatok, valamint a beruházási költségek és a beruházás időigényessége tekintetében. A nem kellő informált-

ság következtében a beruházási javaslat elfogadását követően, illetve a beruházás megvalósítása során a Gazdasági Bizottság határozatába foglalt adatokhoz képest a tényleges helyzet általában többször módosul, és ez kedvezőtlen részben a nagyberuházás megvalósítására, részben pedig a beruházás népgazdasági következményeinek tervszerű felmérésére. A felállítandó szervezet a nagyberuházás előkészítésére a tervező vállalatoknak szerződéses megbízásokat is adhatna, gondoskodhatna a kivitelezői kapacitás felméréséről stb., és felelne is a beruházási javaslatban foglalt adatok pontosságáért.

A felállítandó szervezet kötné meg továbbá az egyedi állami nagyberuházás megvalósítására vonatkozó szerződéseket — pályázatokat írhatna ki, fővállalkozásba adhatná a beruházást stb., de adott esetben igénybe vehetne állami szerződéskötési kényszereszközöket is. Az intézmény tehát rugalmasan választhatna a szerződéses szabadság, illetőleg kényszer lehetőségei között; ma már egyáltalán nem szükséges, hogy minden nagyberuházás kijelöléses rendszerben valósuljon meg. Emellett megfontolandó az is, hogy e szervezet ne csak az általános beruházási szerződéses kategóriák igénybevételével szerződjön, hanem több külföldi szocialista és nem szocialista országban egyaránt bevált példa nyomán (NDK — Franciaország) ún. igazgatási szerződéseket is intézményesítsen. Az ilyen igazgatási szerződések abban térnének el az általános polgári jogi szerződésektől, hogy nem jellemző rájuk a felek egyenjogúsága: a megbízó államigazgatási szervet többletjogosítványok illetik meg, többletszankciókat is alkalmazhatna. Az igazgatási szerződésekben foglalt gazdaságirányítási többletjogosítványokat kiegyensúlyoznák azok a gazdaságirányítási kedvezmények, amelyeket a szerződéskötő államigazgatási szerv a szerződés megkötése fejében a vállalatok részére biztosítana. (Pl. a vállalat fejlesztésére vonatkozó preferált hitelek biztosítása, adókedvezmények, magasabb díj stb.)

A beruházások megvalósításának ezen központi gazdaságirányító szerv által való lebonyolítása nem zárná ki ugyanakkor a leendő üzemeltető eszközeinek fejlesztésbe való bevonását. A beruházás megvalósulásakor a megbízó gazdaságirányító szerv jogutódként a leendő üzemeltető venné át a létesítményt a kivitelezőtől, egyidejűleg az üzemeltető indulóvagyonát módosítani lehetne, és a szükséges pénzügyi intézkedések is végrehajthatók. A leendő üzemeltetőt továbbá a gazdaságirányító szerv intézményesen bevonhatná a beruházás előkészítésének egy részébe, sőt szerződésileg biztosíthatná részvételét a tervezésben és a kivitelezésben is. Ez a javaslat csak látszólag jelentene túlzott központosítást — ténylegesen az egyedi állami nagyberuházásoknál jelenleg is nagymérvű központosítás érvényesül, de az nem tisztán, számos áttételen keresztül valósul meg, és eközben indokolatlanul keveredik össze az állami és a vállalati érdek.

AZ EGYÉNI PARASZTGAZDASÁGOK HELYZETE ÉS PERSPEKTÍVÁI FRANCIAORSZÁGBAN

GYENIS JÁNOS—TÓTH A. ERNŐ

Franciaországi tanulmányutunk során a hazai – sokszor ellentmondásos – információk, a Közös Piac agrárproblémáinak ismerete, a Párizsban folytatott konzultációinkon* felmerült problémák fokozott érdeklődést keltenek bennünk a francia parasztgazdaságok közvetlen tapasztalatokon alapuló megismerése iránt. Érdeklődésünket fokozta az a tény, hogy a francia mezőgazdaság egyik fő ágazata, a nálunk is problematikus *szarvasmarha-tartás, elsősorban a családi munkaerőn alapuló, 10–30 hektáros gazdaságokban koncentrálódik*. (Jelenleg a 10–30 ha-os gazdaságokban található a szarvasmarha-állomány fele. Egy tehéntartó gazdaságra átlag 8 tehén jut, de az 1–4 tehénnel rendelkező birtokok aránya az összes gazdaságok számában 35%, s ők rendelkeznek az állomány 11%-ával. A gazdaságok 1,2%-ában található 30-nál több tehén, s itt van az állomány 5,8%-a. Tehát a közepes méretű – 10–30 ha-os – gazdaságok jelentik a francia mezőgazdaság szarvasmarha-tartó bázisát!) Sokszor hallottuk francia agrárközgazdász kollegáinktól, hogy a francia közgazdaság jelenlegi viszonyai között „a szarvasmarha tipikusan kisüzemi állat”, a szarvasmarha-tartás a kisüzemek fő állattartási irányát jelenti. Ezt a helyzetet mindenekelőtt az indokolja, hogy *nem alakultak ki a szarvasmarha-tartásnak azok a nagyüzemi technológiai, amelyek a jelenlegi árviszonyok mellett a megkívánt jövedelmezőséget biztosítanák*, s ha vannak is ilyenek, akkor ezek tőke- és eszközigénye (különösen a beruházás-igény) meghaladja még a legerősebb gazdaságok lehetőségeit is. Így a nagyobb gazdaságok inkább a nagyüzemi technológiát tekintve egyértelműbb, az árviszonyok szempontjából pedig kedvezőbb gabonatermelésre szakosodnak. (Az 50 ha feletti gazdaságok, amelyek az összes gazdaság számából mintegy 7%-ban részesednek, az összes gabonának a 42–48%-át termelik.) A kisebb üzemeket viszont ma még a szarvasmarha munkaerőhasznosító jellege, a tej mint állandó és rendszeres pénzbevételi forrás, a tej árának viszonylagos stabilitása, az állat-

* Cikkünk témája szempontjából különösen érdekes volt: J. Klatzmann professzorral (Institut National Agronomique), J. Cranney-vel, M. Gervais-vel, Cl. Laurent-nal, Cl. Viea-vel, az INRA (Institut National de la Recherche Agronomique, Economie et Sociologia Rurales) munkatársaival folytatott konzultáció

állomány értékes volta, s könnyen mobilizálható tartalék jellege,* s végül egyes vidékeken a hagyomány a szarvasmarha-tartás irányába tereli.

Ugyanakkor látni kell azt is, hogy a mezőgazdaságban előrehaladó tőkekoncentráció és centralizáció Franciaországban is egyre inkább a gazdálkodás „amerikanizálódását”, vagyis a tőkés vonások erősödését jelenti; azt, *hogy előtérbe kerül a gazdaságokban a tőkeértékesülés optimalizálása, a profit-érdek érvényesítése.* Ezzel nyilvánvalóan a szarvasmarha-tartás jelenlegi kisüzemi technológiája és jövedelmi helyzete is ellentmondásba kerül. A fejlődés tehát – ha a közgazdasági viszonyok nem változnak, előbb vagy utóbb a szarvasmarha-tartás csökkenését hozza magával. Ennek azonban gazdasági, szociális és politikai vonatkozásai messze túlnőnek a mezőgazdaság keretein. A tejárának változása például már ma is lényeges szociális probléma, s az agrárpolitika egyik lényeges kérdése. Az árcsökkentés ugyanis meggyorsítaná a kisüzemek amúgy is tömeges tönkremenését; az áremelés pedig az életszínvonal-politikával ütközik, éppen az alacsony jövedelmű bérből és fizetésből élő fogyasztókat érintené súlyosan.

Mindezek ellenére jelenleg még az a helyzet jellemzője, *hogy a szarvasmarha-tartás mutatószámainak az alakulása viszonylag kiegyensúlyozott a francia mezőgazdaságban.* A szarvasmarha-állomány például 1963 és 1969 között 35%-kal emelkedett, s ez az évi 5–6%-os növekedési ütem még ma is jellemző egy olyan közgazdasági relációban, amikor is az árviszonyok inkább a gabonatermelésnek kedveznek, a tejárak stabilitásuk ellenére viszonylag alacsonyak, a húsexport viszont évről évre növekszik.

I. A tanulmányozott parasztgazdaságok elhelyezkedése a francia mezőgazdaság üzemi struktúrájában

A mezőgazdaság műszaki fejlődése Franciaországban is azzal jár együtt, hogy a „családi gazdaság” optimálisnak vélt területi mérete is növekszik, termelési irányok szerint természetesen különböző mértékben. A mai műszaki színvonalon Franciaországban 1 redukált mezőgazdasági munkaerőre vonatkoztatva átlagosan 50 ha mezőgazdasági terület lenne az optimális, a gabonatermelésben ennél természetesen sokkal több, intenzív állattartási, illetve kertészeti irány esetén ennél jóval kisebb. A mai arányok ennél sokkal kedvezőtlenebbek és országrészek, vidékek szerint differenciáltak, szoros összefüggésben a mezőgazdasági népsűrűséggel és az iparosodottság fokával. Az agrárpolitika egyik központi problémája az átlagos birtoknagyság növelése, de az állam nem talált megnyugtató megoldást arra, hogy mi legyen a feleslegessé váló paraszttal; hogyan finanszírozzák a jelenlegi földárak és a bérleti díjak viszonylag magas színvonal mellett a földcentralizálás óriási költségeit; hogyan rendezzék a mindezzel együtt járó szociális problémákat.

*Egy fríz fajta tehén ára Normandiában 3000–5000 Frank, 1 ha föld ára Calvados megyében (Normandia) 10–12 ezer Frank.

A mai tőkés gazdaság mechanizmusa önmagában is előidézi és erősíti azt a tendenciát, hogy a kisebb gazdaságok száma és aránya évről évre csökken, a nagyobb gazdaságoké pedig növekedik, miközben az összes gazdaság száma csökken, az egy gazdaságra jutó terület pedig növekszik. Ezt a tendenciát szemléltetik táblázatunk adatai is.

A francia mezőgazdaság üzemi struktúrájának változásai

Üzemek csoportjai	A gazdaságok			
	száma (1000)	%	száma (1000)	%
	1963		1967	
< 5 ha	348,9	28,9	447,5	26,5
5–10 ha	364,1	19,2	298,4	17,7
10–20 ha	485,0	25,5	426,2	25,2
20–35 ha	290,0	15,2	290,8	17,2
35–50 ha	103,9	5,5	108,6	6,4
50–100 ha	85,0	4,5	92,3	5,5
> 100 ha	23,5	1,2	26,1	1,5
Összesen	1900,4	100,0	1689,9	100,0

Forrás: H. de Farcy: *Economie agricole* 243. o. alapján.

Az üzemi struktúra változásait jellemző tendenciák a 20 ha feletti gazdaságok számának és arányának a növekedését, a 20 ha alattiak csökkenését mutatják. Legerőteljesebben emelkedett a 35 ha feletti gazdaságok száma és aránya, illetve leginkább csökkent a 10 ha alattiaké. Öt év alatt az összes gazdaság száma kerekítve 210 000-rel csökkent, s ez az évi 50–52 ezres csökkenés napjainkban is jellemző. (1971-ben másfél millió alá csökkent az összes gazdaság száma.) Más adat: 1955 és 1963 között évi 2,1%-os volt a gazdaságok számának csökkenési üteme, 1963 és 1967 között pedig 2,9%-os. (C. Laurent, az INRA munkatársának kutatási anyagából.)

Tanulmányutunk során három olyan gazdasággal volt alkalmunk megismerkedni, amelyek közül egy hústermelő, a másik kettő pedig tej- és hústermelő szarvasmarha-tartó gazdaságnak minősül. Területüket és elhelyezkedésüket tekintve:

a) a hústermelő gazdaság területe 75 ha; Saone et Loire megyében a központi hegyvidéken működik;

b) a tej- és hústermelő gazdaságok Normandiában, Calvados megyében vannak,

-- egyik 20 ha-os

— másik 100 ha-os

területen gazdálkodik.

A központi hegyvidék kistájainak nagyobb része borairól híres, az a táj viszont, ahol a bemutatandó 75 ha-os hústermelő gazdaság található, a Charo-

lais és a Limousin marhafajták hazája, amelyek hústermelő képességükről híresek, de kevés tejet adnak. (A Charolais szarvasmarhát egyes gazdaságok ezen a tájon exportra is tenyésztik. USA-ba, Kanadába, Dél-Amerikába és a szocialista országokba is exportálnak.) A normandiai gazdaságok a fríz (fekete-tarka) kettős hasznú lapáymarhát tartják, amely Franciaországban általában háttérbe szorítja a többi fajtát, beleértve az egyoldalúan hústermelő Charolais-t is, amelynek a meghonosítása hazánkban jelenleg kísérleti stádiumban van. (A fríz fajta hazai terjesztéséről nincs tudomásunk, noha ez majdnem egész Európában terjed, s szakembereink is jól ismerik.)

A Saone et Loire-i hústermelő gazdaság inkább extenzív jellegű, a normandiaiak inkább intenzívek. A két normandiai gazdaság Calvados megyében (az almapálinka hazájában), a La Manche csatorna partvidékén működik. Kísérőink elmondották, hogy e táj adottságai alig különböznek Dél-Angliától, s e gazdaságok termelési iránya, gépesítettsége nagyjából azonos a dél-angliai gazdaságokéval, de a francia gazdaságok üzemmérete kisebb, jövedelmezősége gyengébb, a szakosítottság kevésbé kifejezett. A szóban forgó két normandiai gazdaság a *szarvasmarha-tartó gazdaságok között a nagyobbak, a gazdaságilag erősebbek közé tartozik*, s gazdálkodásuk színvonala is meghaladja a francia átlagot. (Pl. meghaladja az átlagot technikai felszereltségük, a területre vetített állatsűrűség, a területre vetített áruértékesítés és jövedelem, a gazda szakképzettsége, rendszeresen igénylik a jól szervezett szaktanácsadói szolgálat termelési és értékesítési javaslatait, míg a francia gazdák többsége ezt nem veszi igénybe stb.)

II. A tanulmányozott gazdaságok leírása, termelésük és gazdálkodásuk néhány jellemzője

A tanulmányozott három gazdaság lényegében három különböző gazdaságtípust képvisel, s közöttük csak a szarvasmarha-tartás domináló jellemben van némi hasonlóság. Ezért szükséges a három gazdaságnak külön-külön történő vázlatos bemutatása.

*

A 75 ha-os Saone et Loire-i gazdaság földjének és épületeinek a tulajdonosa egy szivattyúkat gyártó ipari társaság, Debrosses gazda tőle bérli a földet és a tanyát, évi 200 Frank/ha bérleti díjért. A gazdaság „végterméke” a húsmarha, s ennek van alárendelve a mezőgazdasági terület termelési struktúrája: 60 ha rét és legelő, amelyen a jószág áprilistól decemberig legel; a 15 ha szántóból 6 ha pillangós (téli takarmány-szénának), 1 ha takarmányrépa és burgonya, 8 ha gabona, ebből: 5 ha búza és 3 ha árpa, zab. (Meggjegyezzük: ezt a termelési struktúrát a természeti adottságok is indokolják: e vidék hegyes, erdős, csapadékos, a talaj gránitos, hegyvidéki gazdálkodásnak megfelelő ter-

mészeti környezet.) Az átlagos szarvasmarha-állomány 70 db, ebből 30 db a tehén, 25 db a borjú, 15 db az 1—2 éves hízóállat. (A hízóállatokat saját állományuk szaporulatából nyerik.)

Évente átlagosan 15 db marhát értékesítenek: 6—8 db 2,5 éves hízott ökröt, selejtezett teheneket és továbbhízalásra kétéves sovány, illetve növendék állatokat.

A fő értékesítési formák — meglepetésünkre — ősi hagyományokat követnek ma is: vásártéren magánkereskedők (az esetek többségében: közvetítők) súlymérés nélkül, becsléssel, alkuval veszik meg a marhákat, vagy a gazdák egymás között adnak-vesznek. (Vágóhídnak, szövetkezetnek egyáltalán nem rendszeresen, s csak a legritkább esetben adnak el ezen a vidéken a parasztok hízott állatot.) A gazdának tehát jól kell ismerniük az árakat, a sajtóból szerzik az információt a párizsi és más húspiacok áralakulásáról. (Az árak minőségi kategóriák szerint 6—10 Frank/kg körül mozognak.)

Ez a gazdaság még búzát is termel értékesítés céljából, s ezzel ki is merül árutermelő tevékenysége.

Tejet csak a családi szükséglet kielégítésére fejnek, a borjak az egész laktációs időben szopnak. A legeltetésen kívül az állatokat csak kiegészítő jelleggel, s elsősorban télen, illetve értékesítés előtt takarmányozzák. Télen szénát, takarmányrépát etetnek, az abraketetés — saját maguk készítik a takarmánykeveréket — inkább csak az értékesítést megelőző feljavítást szolgálja. Meglepő, hogy a legelőgazdálkodás mint ilyen: minimális; még a szakaszos legeltetést sem valósítják meg.

A gazdaság technikai felszereltsége hiányos. Elsősorban épülethiány gátolja az állatállomány növelését és belterjesebb tartását, de a gépesítés sem teljes. A gépesítés elsősorban a rét-legelő fenntartására és a gabonatermelésre irányul (2 traktor, 1 vetőgép, 1 szalmaprés, 1 műtrágyaszóró, 1 fűkasza a fontosabb gépek). Ezenkívül van egy személygépkocsijuk is, ami a gazdaság területi elhelyezkedését tekintve (tanya) részben munkaeszköznek számít.

A gépesítés fejlesztését csak a szomszédokkal összefogva lehetne előrevinni, de a közös gépek használatával szemben inkább a bérgépek igénybevételét választják. (Itt jegyezzük meg, hogy ennek a gazdaságnak semmi említésre méltó kapcsolata nincs semmilyen szövetkezettel.)

A gazdaság családi munkaerőre épül. A gazda 35 éves nőtlen fiatalember, 75 éves apjával és 72 éves nagybátyjával végzi el az összes munkát. A gazda idős édesanyja vezeti a háztartást. Az idős emberek csökkent munkaképességét tekintve kb. 1,5 redukált munkaerőt lehet figyelembe venni, ami az I. részben említett normatívához (1 főre jutó 50 ha) képezt elfogadható lenne, e gazdaság esetében azonban nem. Mégpedig azért nem, mert ilyen munkaerő-ellátottság normális gazdálkodás mellett a jelenleginél lényegesen jobb technikai ellátottságot tételez fel, de a jelenlegi technikai ellátottság lényeges megjavítását a jövedelmi helyzet nem teszi lehetővé.

Évi átlagban 40 000 Frank bevétele van a gazdaságnak. Ebből a következő főkiadásokat kell fedezni:

— üzemviteli kiadások (műtrágya, üzemanyag, gépbérlet, adó stb.)	10 000 Fr
— földbérleti díj (200 Fr/ha)	15 000 „
Összesen:	<u>25 000 Fr</u>

Marad tehát a négytagú családnak *15 000 Frank személyi pénzjövedelem, és a saját termésből való fogyasztás értéke.*

Ilyen jövedelmi szint mellett nem lehet felhalmozni, nem lehet bérmunkást alkalmazni, tehát nem „kifizetődő” a gazdálkodás. Még az ifjú gazda családalapítása sem könnyű dolog ebben a helyzetben, ha még a tanyai élettel járó egyéb nehézségeket is hozzászámítjuk.

Miért vállalja a gazda mégis ezt a sorsot? Esetünk részben speciális, mert nyilván három öreg családtaggal nehéz „új életet” kezdeni. De más oka is van a gazdának arra, hogy egyelőre maradjon: nincs ipari szakmája! A segédmunkási munkakörökben és munkahelyeken nincs perspektíva: egyrészt fenyeget a munkanélküliség; másrészt rendkívül leszorítja a kereseteket a vendégmunkások konkurrenciája. Drága a lakás, magasak a lakbérek és drágák az élelmiszerek is.

*

Piel Ludovic, 35 év körüli gazda gazdasága Calvados megye Bocage községének határában 22 hektár, hektáronként 400 Frankért bérelt területre terjed ki. (A bérleti idő 9 esztendő.) Ez a vidék mezőgazdasági szempontból olyan tájegységként jellemezhető, ahol a fejlesztés fő irányát az intenzív tejgazdaság jelenti. *Ludovic gazda birtoka is tejtermelésre szakosodott, melyhez kocatartást és tenyészszüldő-nevelést társít.* A földterület kizárólag a szarvasmarhatartást szolgálja: döntő hányada legelő, néhány hektáron silókukoricát termel vegyszeres gyomirtással. Az abrakot (tápot) és az alomszalmát vásárolja, a sertésstenyésztés tehát kizárólag vásárolt takarmányra épül.

Állatállománya: 24–25 tehén, 15–16 növendék, 25 koca, egy kocára évi 16 db 42 napos választási malac jut. A tehénállományt saját nevelésű üszőkkel újítja fel.

Ez a gazdaság arra ad példát, hogy hogyan lehet viszonylag egyszerűen kevés befektetéssel, gazdaságosan tenyészteni a fríz-marhát kisüzemi keretek között. Éppen ezért érdemesnek tartjuk részletesebben leírni a gazdaság és a gazdálkodás jellegét.

A tanyára egy-sávós portalanított makadámút vezet. Jellegzetes a táj, enyhén dombos, ligetes, pusztuló almáskertek (a Calvados pálinka hazája!) sövényvel határolt földparcellák, kevésbé gondozott legelők. A legelőkön még november végén is fekete-fehér fríz-marhák csoportjai, őrző nélkül, még a

villanypásztor is ritkaság. Ludovic tanyája régebben középbirtoknak számító parasztgazdaság központja, ősrégi, négyzetet alkotóan elhelyezett terméskő-épületekkel, emeletes lakóházzal. A gazdasági épületek vegyes profilú gazdag-paraszti üzem maradványai: csűrök, pajták, kevés állatférőhely, az is vegyes.

A régi épületek megmaradtak, de kevés átalakítással új célt szolgálnak: nagyobb részük szarvasmarha-tartást, kisebb részük kocatartást. Néhány új épület nagyon egyszerű, fából készült fészerek, csak minimális védelemmel biztosítanak.* A tehénállomány férőhelyéhez kb. 1/2 hektáros kifutó csatlakozik, amely a legelővel is összefügg, s villanypásztor, élő sövény tereli az állatokat a szükséges irányba.

A 24 tehén teljesen szabadon közlekedik az istálló és a kifutó között. A kifutóban kapott helyet az ötletes megoldású padlótámfalak segítségével épített, műanyagfóliával burkolt föld feletti silótároló, amelyet „önkiszolgáló” rendszerben ad libitum fogyasztanak a tehenek. (A legázolástól villanypásztor védi a silóréteget.) A kifutó füves terület; még látogatásunk idején – november végén – is zöldelt a fű. Zöldet és silót egyébként tetszés szerint fogyasztanak a tehenek, de emellett még szénát és abrakot is kapnak.

A tehénállomány kitűnő kondíciója is jelzi a nagy tejhozamot, minimum 4000 kg/év. Természetesen géppel fejnek; és kistraktorral viszik be az istállóba az almot és a takarmányt, s ugyanezzel vontatják ki a trágyát. Az itatás önitatórendszerrel van megoldva. A kisborjakat mesterségesen tejjel táplálják. A növendék marhákat két oldalról védett, két oldalról nyitott, fából készült fészerekben tartják, ahonnan szabad kijárat vezet a legelőre.

Ludovic gazda tehenészetére az jellemző, hogy lényegében korszerű módszerekkel működik, s nagyon egyszerű épületekben,** a lehető legkevesebb befektetéssel gazdálkodik. De ugyanez jellemzi a kocatartást is.

A vemhes, illetve választás után levő kocák nagyon ideiglenes jellegű, egyedi kifutókkal ellátott kőólban kapnak helyet. A fiatal kocák régi raktárhelyiségben, deszkapalánkokkal elválasztott fiatalokban ellene. Van itt néhány hordozható, fémből készült fiaztató kutrica is, s van 2 db infralámpa, amelyet csak a malacok 1–2 napos korában használnak. Nagyon egyszerű a süldők elhelyezésére szolgáló, lóistállóból lett süldőnevelő is. Itt is csak a legszükségesebb felszerelési tárgyak találhatók.

Érdekelt minket, hogy *miért foglalkozik Ludovic gazda sertéssel is, amikor a gazdaság adottságai ennek nem felelnek meg?* (Itt pl. nem érik be a kukorica, s minimális gabonát termelnek!) Válaszul elmondotta, hogy a sertéssel a jövedelem-stabilizálás, illetve bizonyos jövedelemnövelés az egyetlen célja. A marhaállományt az adott földterületen nem növelheti takarmánybázis hiányában.

* Ezen a vidéken a tél viszonylag enyhe, nyirkos, ködös, csapadékos.

** A tehénistálló elhanyagoltnak tűnik: lemállott a vakolat, meszelésnek nyoma sincs; a víz, a tej és a villany vezetékei szinte a levegőben lógnak; csak a legszükségesebb berendezés található.

Több földet bérelni nem tud (körülötte minden földterület ki van bérelve!), annyi pénze viszont nincs, hogy földet vegyen. (1 ha föld 10–12 ezer Frank.) A meglévő épületekben azonban tud még sertést elhelyezni, s ezért az a terve, hogy ha meg tudja javítani a jelenleg még elégtelen vízellátást, akkor sertés-hízlalással is foglalkozik. Itt olyan sertéstartásról van tehát szó, *amely elkülönül a takarmánytermelő környezettől* (ezt a szarvasmarhával a takarmányozás és a takarmányok jellege, a biológiai adottságok miatt nem lehet megtenni), vásárolt takarmányon alapul, s az árviszonyok ezt jelenleg jövedelmezővé teszik, ha az elhelyezés nem kíván tetemesebb tőkebefektetést. Gyakorlatilag tehát a gazdálkodás belterjesebbé tételének ezen a tájon – földek hiányában, s a természeti adottságok korlátozta növénytermelési struktúra mellett – jelenleg a vásárolt takarmányra alapozott sertéstartás a legcélravezetőbb útja.

A földterülettől függetlenített sertéstenyésztés itt leírt példája nyomán felmerülhet az a gondolat is bennünk, hogy szakosított termelés, fejlett takarmányipar (és természetesen jól működő takarmánypiac!) esetében, amikor is a sertés- és a baromfiágazat függetlenedhet a földtől, különösen nem szabad abszolutizálni a gazdaság méretének a megítélésében a földterületet. Ilyen helyzetben más mutatók: az összes termelés értéke, az egy munkaerőre jutó termelés értéke, az álló- és forgóeszközök értéke stb. pontosabban tájékoztatnak a gazdaság méretéről, mint a földterület nagysága. Különösen így van ez akkor, ha a földterület felhasználását nézzük, nem mindegy például, hogy legeltetnek-e (az sem, hogy hogyan legeltetnek!) vagy kertészkednek 20–25 hektáron. Ezért sem lehet egy ország különböző tájegységeire azonos gazdaságnagyság-optimumot megállapítani!

Ami a technikai felszereltséget illeti, láttuk: az épületek és azok felszerelése vonatkozásában *a maximális takarékoság elve* uralkodik. Ugyanez jellemzi a gépeket is. Csak olyan gépeket találhatunk Piel Ludovic gazdaságában, amit egész évben egyenletesen tud használni. Ílyen a Ferguson 7 lóerős kistraktor elsősorban belső és kisebb külső szállításokra, a hozzákapcsolható munkagépekkel (kasza, több pótkocsi stb.). A technikai felszereléshez tartozik még egy kis hűtőház, amibe tejet és húst tárol.

A silókukorica-termelés, a rét- és a legelőgazdálkodás munkáit bér munkában végezteti el, nincs is szándékában ezekhez saját gépeket beszerezni. A gépesítésnek ez a formája (bérgépek, gépi bér munka, egymás kisegítése gépekkel, géptársulás, gépszövetkezet stb.) a francia kisüzemekben eléggé általános. A gazdaságok csak a teljesen kihasználható gépeket szerzik be egyénileg, a drágább, nagyobb, illetve idényben használható gépeket (gabonakombájn, silózógép, répakombájn stb.) rendszerint társas alapon vagy bér munkában alkalmazzák. Az önállóan s teljesen gépesített gazdaságok már szakosított, nagyterületű nagyüzemek, amelyek gazdaságosan tudják üzemeltetni a nagy értéket képviselő (nagy tőkét lekötő) gépeiket.

Piel Ludovic egyik fő „gépe” a Citroën személygépkocsit tekinti,

amely nélkül valóban nehéz lenne élnie. A gépkocsi üzleti ügyeiben, a háztartási bevásárlásokban, a család utazásában nélkülözhetetlen. A piacra termelés, a takarmány-, műtrágya-, növényvédőszer-, állatgyógyszer-, üzemanyag- stb. vásárlás, a gépi bér munkák igénybevétele, minden kis előny (kölcsön, hitel, támogatás stb.) kihasználása a bürokrácia nehézségei mellett, információszerzés stb. sok szervezéssel, utazással, tárgyalással jár együtt, amelyet az „állattenyésztés üres óráiban” gyorsan kell elintéznie, mert ideje a szó legszorosabb értelmében drága.

Itt jutottunk el a gazdaság munkaerőhelyzetéhez. A gazda a gazdaság fő munkaereje is. Rajta kívül egy állandó alkalmazott (17 éves fiatalember) dolgozik a gazdaságban, aki havi 500 Frank munkabért, ételmezést és lakást kap. A gazda közlése szerint a fiatalember munkájával kapcsolatosan — az ételmezéssel, lakással, s állami közterhekkkel (adó, szociális biztosítás) — havi 1000 Frank költség terheli a gazdaságot. A gazda felesége a gazdasági tevékenységben 1/4 munkaerőt jelent, a fejésben és a borjúnevelésben segít.

Ez a gazdaság tehát a jelenlegi viszonyok között viszonylag és ideiglenesen, jól kihasználva a pillanatnyi lehetőségeket életképesnek számít. Jövedelmi helyzete — amire még a III. részben visszatérünk — alkalmas a gazda személyi anyagi érdekeltségének biztosítására és bizonyos, minimális felhalmozásra is.

*

Jean Eon 45 év körüli gazda Hottot-Les-Bagues-i, 100 hektáros gazdasága, amelynek területéből 2/3 rész bérlet (átlagosan 300 Frank/ha), 1/3 rész saját tulajdon, lényegesen különbözik az előbbi kettőtől. Ez a gazdaság ugyancsak Calvados megyében van, központja major jellegű, amely egy négysávós autótűt mellett terül el. A gazda ipari munkásból lett mezőgazdasági vállalkozó.

Jean Eon gazdasága tőkés jellegű vállalkozásnak számít. Termelési iránya tej-, tojás- és hústermelés, nagyobb rész saját takarmánybázison. Állatállománya 60 db fekete-tarka fríz fejőstehén, 80 db hízóborjú, 15 - 20 db üsző, 5000 tojótyúk, egy-egy ciklusban 3 - 6 ezer csirke.

A szántóföldi növénytermelés nagyrészt az állatállomány takarmány-szükségletét van hivatva kielégíteni. Jelenleg: 15 ha legelő, 5 ha szemeskukorica, 15 - 20 ha silókukorica, 40 - 50 ha búza és árpa, 10 ha olajrepcé. A növénytermelés szerkezete most van változóban, ugyanis most fejeződött be a komplett takarmánykeverő üzem létesítése, s ezután tudja a gazda nagyobb rész saját forrásokból fedezni és megfelelő minőségben előállítani a szükséges takarmányokat (borjútápot, tojótápot, csirketápot, tehéntápot a szaktanácsadó receptjei szerint).

A gazdaság központjának képe kívülről is, mértéktartóan bár, de gazdagságról árulkodik. Az udvar mintegy 400 □-öles körülépített térség, kövezve, betonozva. A lakóház emeletes, terméskőtámfalas teraszra van építve, amelyet sövény és díszbokrok választanak el a gazdasági udvartól. A régi lóistállóban

nevelik a broyler-csirkéket, a régi marhaistállóban található a modern, fém-ketreces tojóház, új, mély almos, pajtaszerű istállóban vannak a tehenek. Fedett helyen, a szarvasmarha-istállóhoz csatlakozva helyezték el a támfalas, fóliás silót, amelyből a tehenek itt is „önkiszolgáló” rendszerben, ad libitum táplálkoznak. A tehénistállóhoz borjúnevelő csatlakozik, másik oldalon hal-szállkás rendszerű 6-os fejőház. A majorudvart körülvevő épülettömbön kívül, huzatos, fa- és fémvázás pajtaszerű épületben hízlalják a borjakat (nagyrészt vásárolt borjak). A huzat ellen széna- és szalmabálák nyújtanak valamelyest védelmet.

A régi kovácsműhely és gépszín helyén létesült a takarmánykeverő üzem, a régi épületek jelentős átalakításával. A régi cselédlakások helyén műtrágya-, gabona-, takarmány-, premix- stb. raktárak vannak. (25–30 évvel ezelőtt ennek a gazdaságnak 7–8 állandó és jónéhány időszakos alkalmazottja volt.)

Épület tehát — mint a felsorolásból is kitűnik — sok van, de nem elég! A gépek egy része a szabadban van, gépszínt kellene építeni, s a borjúhízlalás, illetve a marhahízlalás épületei is hiányoznak. Még annyit: a major a gazda sajátja, tehát nem akadályozzák bérleti viszonyok a tartósabb és igényesebb megoldások kivitelezésében. Ugyanakkor e gazdaság jövedelmi viszonyai is nyújtanak fedezetet a beruházások fokozatos megvalósításához.

E gazdaság technikai ellátottsága területegységre vetítve is messze meghaladja a normandiai átlagot. A vonóerőt két traktor biztosítja, számos munkagép csatlakozik ezekhez (a kombájn-munkát bérgéppel végezteti), két személygépkocsi áll a garázsban, a mechanikai energiaforrást az elektromos áram, a hőforrást gáz szolgáltatja. (Az épülettömbön kívül, szabad téren áll a gáztartály.)

A termelési hozamok normandiai viszonylatban kiemelkedőek: egy tehenre évi 4000–4200 kg tej jut, a búza hozama hektáronként 50, az árpáé 40 q.

A gazda, a felesége és két alkalmazott dolgozik a gazdaságban. Egyik alkalmazott gépész (gépkocsivezető + traktoros), a másik mindenes. A gazda jól ért a gépekhez, minden gépi munkát el tud végezni, s ő végzi a gépek kisebb javítását, karbantartását. A gazda reszortja elsősorban a tehenészet, a borjak és a marhahízlalás, a feleségé a háztartás, a baromfiak. A gépész szakképzett-ségű alkalmazott elsősorban a szántóföldi munkákat és a szállításokat végzi. Itt tehát 3,5–4 munkaerővel számolhatunk, ami a termelés méreteit és belterjességét tekintve fajlagosan kevesebb, mint Piel Ludovic gazdaságában, mégis a modernebb technológia és a jobb munkamegosztás miatt több a szabad idő.

Összefoglalva: már ebből a vázlatos leírásból is kitűnik, hogy a jelenlegi francia közgazdasági és agrárpolitikai viszonyok között ez a gazdaság szilárd és perspektivikusnak is látszik.

III. A tanulmányozott gazdaságok közgazdasági kapcsolatai és jövedelmi viszonyai

Mindhárom gazdaság viszonylag erősen szakosodott, árutermelő üzem, de közülük csak a 100 hektáros az, amely a bővített újratermelésre egyértelműen és perspektivikusan is képes.

A Saone et Loire-i hústermelő gazdaság a jelenlegi technikai felszereltséggel s munkaerő-ellátottsággal csak egyszerű újratermelésre képes, árutermelése a család megélhetését s a folyó ráfordítások fedezését szolgálja. Mint arra a II. részben már utaltunk, ez a gazdaság nincs integrálva, árutermelése, közgazdasági kapcsolatai véletlenszerűek, primitívek. A gabona-árutermelés kiegészítő jellege egyben a biztonsági tartalék is, ami az állatállomány területén előforduló kiesés (betegség, elhullás stb.) esetére biztosítja a minimális bevételt, megóv a csódtól. Ezt a gazdaságot csak jelentős tőkebefektetéssel lehetne e holtpontról kimozdítani. A tőkét viszont kívülről kellene e gazdaságba belevinni, meg kellene előlegezni, mert belső erejéből e tőke kitermelésére a jelenlegi közgazdasági viszonyok mellett nem képes.

Egyébként ez a jellemző Franciaországban majdnem az összes 25–30 hektár alatti, illetve a nagyobb, de külterjesen gazdálkodó parasztgazdaságra. Érdekes ezzel kapcsolatban utalni arra, hogy a francia parasztgazdáknak (családfők) mintegy 18%-a (hozzájuk tartozik a mezőgazdasági terület 9%-a) mezőgazdaságon kívüli tevékenységet is folytat („kétlaki”). A családtagok a gazdaságok 13%-ában (hozzájuk tartozik a földterület 11%-a) vállalnak a mezőgazdasági munka mellett egyéb ipari, kereskedelmi, alkalmi stb. munkát. A „kétlaki”-ság egyik oka az, *hogy a birtok jövedelme nem fedezi a család megélhetését*, a másik ok pedig az, *hogy „kívülről” szerzett jövedelemből igyekeznek korszerűsíteni a gazdaságot*, hogy az biztos forrása lehessen a családi megélhetésnek.

A normandiai Piel Ludovic 22 hektáros gazdasága már fejlettebb színvonalon árutermelő, piacra orientált gazdaság, s a gazdálkodás egész menete ehhez igazodik. Fő termékét a tejet, az UNIC (Normandiai Szövetkezeti Egyesülés) veszi át, naponta kétszer viszi el a gazdaságból teherautóval. *A tejtermelés és -értékesítés itt már integrált ágazata a gazdaságnak*. Ugyanakkor növekedett is a tejtermelés jövedelmezősége, jelenleg például 1 liter 3,9%-os zsírtartalmú tej árbevétele 65 Centimes, ami 25%-kal több az 1970. évi árnál. („Elolvadtak a vajhegyek”.)

Ez a gazdaság fejlett árukapcsolat-rendszerben értékesíti a süldőket is. Tagja egy sertéshízlaló, szövetkezetszerű társulatnak, amelyben a gazdák három fázisra szakosodnak: 1. kocatartás, elletés; 2. malacnevelés, hízóalpanyag-előállítás; 3. hízlalás (a hízlalás elsősorban nagyüzemekben történik). Piel Ludovic az első két fázist végzi el: ellet és hízóalanyagot állít elő, szer-

ződéses rendszerben, előre szabályozott áron.* Nem tudni világosan miért -- de Ludovic gazda az egész vertikumot szeretné maga végigcsinálni: az elletéstől a kész hízóig, s meg is teszi azt, ha vízellátási problémáit megoldja.

Ez a gazdaság *a beszerzéseket is szervezett formában eszközli*, ami itt igen lényeges kérdés, tekintve, hogy az egész sertéságazat vásárolt takarmányra épül.

Ilyen helyzetben nyilvánvaló, hogy a gazdaság jövedelmi helyzete erősen reagál a piaci ingadozásokra. Az ilyen gazdaság nem nélkülözheti a rendszeres információt, a szaktanácsokat, a személyes piaci tapasztalatokat.

Mindent egybevetve a jelenlegi helyzetben egy ilyen típusú gazdaság, ha rugalmasan alkalmazkodik a viszonyokhoz, fenn tudja tartani magát, *s a gazda személyi célokat szolgáló, s az életszínvonal szempontjából számbavehető jövedelme meghaladja egy ipari szakmunkását, szerény felhalmozásra is futja*. bár nézetünk szerint még e gazdaság esetében sem lehet stabil, perspektivikus bővített újratermelésről beszélni.

Nem így van ez Jean Eon 100 hektáros gazda esetében. Itt már a felállítás is más. Mindenekelőtt szembetűnő az árutermelés szerkezete: a tejgazdaság kihasználja azt az előnyt, amit az állam a tej árának stabilitásával a kisgazdaságoknak biztosít; a gabonatermelés pedig arra az előnyre apellál, amit a kedvező és stabil gabonaárak (1 q búza 47—48 Frank) a nagyüzemeknek nyújtanak. A marhahús-termelés, a baromfiágazat kiegészítő jellegű, s ezek közül eddig csak a tojóházba van jelentősebb tőke befektetve. (Úgy látszik a tojástermelés perspektivikusabb Jean Eon számára.)

Ez az árutermelés már sokoldalúan integrált, a gazda több szövetkezetnek, társulatnak a tagja, gazdasági kapcsolatai sokrétűek, stabilak. A gazdálkodás színvonala is magas: a gazda terveket készít, az eredményekről statisztikát vezet, könyvel, grafikonokat rajzol. Szaklapokat járát, levelez, rendszeres és intenzív kapcsolata van a szaktanácsadó szolgálattal.

Érdekes itt megemlíteni, hogy ilyen fejlett árutermelés esetében is *függetleníteni akarja magát e gazda a takarmánypiactól*. Míg Ludovic gazda esetében célszerűnek látszik vásárolt takarmányra alapozni a sertésenyésztést, addig Jean Eon jelentős tőkét előlegezett a takarmánykeverő üzem létesítésére, hogy saját maga állíthassa elő, döntően saját alapanyagokból az abraktakarmányt. Még a baromfiágazatot is függetleníteni igyekszik a takarmánypiactól.

Jean Eon jövedelmi viszonyai már a „tőke-értékesülés” viszonyait tükrözik. Vagyona milliókat ér! Személyi, családi célokra fordítható jövedelmét a felhalmozás szükségessége határolja be, a konkurrencia, továbbá a még

* A szerződést nem fix árakra kötik, csak mérséklék ebben az árukapcsolat-rendszerben a piaci áringadozásokat. Pl. ha a piacon 3,60 Frank 1 kg süldő ára, akkor Piel Ludovic és társai 4—4,20 Frankot kapnak, ha viszont a piacon 6 Frank az ár, akkor Ludovic-ék csak 5 Frankot kapnak.

nagyobb vagyon szerzésének a vágya. Itt már tőkés vállalkozóról van szó, aki elsősorban nem a megélhetésért, hanem a profitért, a felhalmozás biztosításáért és növeléséért dolgozik.

Nincsenek részletes adataink a gazdaságok kiadásairól, de a rendelkezésünkre álló néhány adat is jellemzi, hogy a gazdálkodást tetemes költségek terhelik. Ilyenek mindenekelőtt a földbérleti díjak. Debrosses Saone et Loire-i gazda, az általa bérelt nagyrészt gyepes, hegyi földterületért hektáronként évi 200 Frank bérleti díjat fizet. Piel Ludovic normandiai gazdát már 400 Frank/ha-os bérleti díj terheli,* esetében is, mint láttuk, nagyrészt füves területekről van szó. Ő most fogja megújítani a bérletet újabb 9 évre, s arra számít, hogy tovább emelik a földbért. Jean Eon is bérlő földjének 2/3-át, neki átlagosan 300 Frank hektáronként a bérleti díja, de ahhoz, hogy földterületét táblásíthassa, kénytelen néhány közbeékelődő parcelláért 500-tól 1000 Frankig terjedő bérleti díjat fizetni. (A tulajdonos kihasználja a kényszerhelyzetet.) Mindehhez csak azt kell megjegyezni, hogy magyar szemmel is láthassuk a földbérleti díjak színvonalát, hogy 1 q búza ára 47–48 Frank!!

A bérleti díjak emelkedését nemcsak az inflációs folyamatok erősödése és az adók emelkedése okozza, hanem az is, hogy növekszik a kereslet a bérletek iránt. A parasztok jelentős hányada bérelt földdel kívánja bővíteni, az ő szempontjából optimálishoz közelíteni földterületét.

A másik tényező, ami a jövedelemre érzékenyen hat akkor, ha intenzifikálják a gazdaságot: az ipari árak színvonala. Többször utaltunk arra, hogy — különösen Piel Ludovic 22 hektáros gazdánál — igen szigorú takarékosságot észleltünk épületben, gépben, berendezésben. Néhány adat szemlélteti ennek egyik okát, nevezetesen az ipari árak viszonylag magas szintjét.

Piel Ludovic gazdaságában egy koca nagyon egyszerű, hulladék pallóból készült fiaztatója 360–400 Frank. A 24 tehén ellátását szolgáló silótakarmány pallóból készült támrendszere és fóliája 4000 Frankba került. (Egy tehén ára 3000–4000 Frank.) Más példa: Jean Eon gazdaságában (100 hektáros gazda) 1 hektár búza műtrágyaköltsége 300–350 Frank (hozam 50 q, ár 47–48 Fr.). Itt tehát a műtrágya költsége kiteszi a teljes árbevételnek mintegy 15–17%-át.

A magángazdaságok közgazdasági kapcsolataiban jelentős szerepet játszanak Franciaországban a szövetkezetek is. Egy-egy gazda több szövetkezetnek is tagja, egyiknek eladja áruát, másiktól beszerzi termelési eszközeit, vagy ugyanazzal a szövetkezettel áll eladói és egyben vásárlói kapcsolatban. (Pl. ugyanattól veszi a takarmányt, amelynek eladja állatait, illetve állati termékeit.) Itt most nem kívánjuk részletezni a szövetkezetek szerepét a francia mezőgazdaságban, de a közgazdasági környezet vázlatához meg kell említenünk hogy a francia szövetkezetekben erősödnek a centralizációs és koncentrációs

* Ezen a környéken 400–600 Frank/ha a bérleti díjak átlagos színvonala.

folyamatok. A tőkés magánvállalkozókkal való konkurrencia egyre több mammut-szövetkezet létrejöttét segíti elő, sőt kényszeríti a szövetkezetek egyesülését, a felhalmozás fokozását, s a tevékenységi körük bővítését (vertikális integráció). Angers környékén Ancenis-ben működik pl. a CANA nevű szövetkezet (Cooperative Agricole de la Noelle Ancenis), amelyhez mintegy 20 000 db átlagosan 20 hektáros gazdaság tartozik. (Érdekes adat: a tag-gazdaságok 40%-ával való kapcsolatból származik a szövetkezet forgalmának 80%-a.) A szövetkezetekkel kapcsolatban minden információ és konzultáció a következő motivációkra hívta fel a figyelmünket: 1. A szövetkezet mint önállósult érdekekkel rendelkező vállalat egyre inkább elidegenedik a tagoktól. 2. A szövetkezetekben egyre kevésbé érvényesülnek a klasszikus szövetkezeti elvek (pl. nem lehet szövetkezeti demokráciáról beszélni). 3. A szövetkezet egyre inkább a nagyobb, az erősebb árutermelő gazdaságoknak hasznos. 4. A szövetkezetek és a gazdaságok kapcsolataiban az elkülönült szövetkezeti, vállalati érdekek dominálnak. 5. A szövetkezeti tagoknak fokozódó terheket kell vállalniuk a szövetkezeti felhalmozásban.

IV. A tanulmányozott gazdaságok gazdáinak életmódja, életszínvonaluk néhány jellemzője

Az általunk tanulmányozott parasztgazdaságok gazdáinak életmódja, életkörülményei, életszínvonala is jelentősen különbözik egymástól.

A külterjesen gazdálkodó, s munkaerővel, technikai felszereltséggel hiányosan ellátott Saone et Loire-i 75 ha-os gazdaságban, amint láttuk évi 15 000 Frank személyi pénzjövedelem jut a családnak, s ezen kívül még a saját termelésből való fogyasztás értéke. Bárhogyan is számítjuk ezt, messze elmarad a hivatalosan meghirdetett jövedelepoltikai elvekben rögzített színvonaltól, melyek szerint a parasztgazdaságban a családfő jövedelme el kellene hogy érje a szakmunkás-művezető jövedelmét, amely minimum évi 20 000 Frank. Itt a családfő pénzjövedelme (1,5 redukált munkaerőt véve alapul) 10 000 Frank évente, a család egy tagjára számítva pedig (4 tagú a család) évi 4000 Frank pénzjövedelem jut. Ez a színvonal messze elmarad azoktól az igényektől is, amelyek ma Franciaországban ebben a társadalmi rétegben jelentkeznek.

Ennek a családnak az esetében számításba kell még venni a „tanyai” életmódot is, a kereskedelemtől, kultúrától, civilizációtól való „távolságot”, s akkor nyilvánvaló, hogy az ilyen típusú gazdaság fennmaradása már csak azért sem lehet tartós Franciaországban, mert ezt az életszínvonalat csak kényszerből (szakmahiány, családi körülmények stb.) és csak ideiglenesen vállalják.

Részletesebb az információnk Piel Ludovic életmódjáról. Itt abból kell kiindulni, hogy egy ilyen méretű és jellegű állattartó gazdaságban a munkát

soha nem lehet megszakítani, minden napra, minden napszakra megvan a feladat. Ebben a családban a gazda a fő munkaerő, őt helyettesíteni hosszabb ideig sem a felesége, sem az alkalmazottja nem képes. A gazda elsőnek ébred, utolsónak pihen le, napi munkaideje 14–15 óra télen és nyáron egyaránt. Évenként úgy tud elmenni néhány nap (közlése szerint 4 nap) szabadságra, hogy a bátyja, aki ipari munkás, erre az időre helyettesíti. (Idegenre, hozzá nem értőre sem bízhatja e nagy értéket jelentő állatállományt.) Ilyenkor ünneppel, szórakozik a család, ezen a néhány napon a kocsi is a pihenést, a szórakozást szolgálja.

Ludovic gazda lakása viszonylag tágas: 4–5 szobája van, jól berendezett konyha, fürdőszoba, villany, gáz, háztartási gépek. A lakás központja a 20–25 főt befogadó ebédlő, ahol ünnepeken a társadalmi élet zajlik, a rokonok, barátok, szomszédok megvendéglése. A régen három korosztályt befogadó házban most a gazda négytagú családja (2 gyerek van) lakik, igen kényelmesen, nem úgy, mint a hozzá hasonló rétegekhez tartozó családok a városi zsúfoltságban.

Bevásárolni viszont 15–20 km-re járnak, az iskola is több kilométer távolságra van, ahová autóval viszik a gyerekeket. Óvoda nincs, a kisebb, nem iskolás gyerekekre a mama vigyáz. Mozi, színház nemigen jöhet szóba, rendszeres olvasásra nincs idő. Fő szórakozás és „művelődési forrás” a televízió.

A személyi jövedelem viszonylag magas színvonalának (amely eléri, illetve valamivel meghaladja az ipari szakmunkását) nagy „ára” van. A család életmódja még a hagyományos paraszti életmódnál is nehezebb: a hosszú munkanap, a munkaintenzitás, a minimális szabad idő, a modern gazdálkodással járó tőkeigény miatt jelentős anyagi kockázattal is jár. A gazda tartós betegsége pl. alapjaiban rendítené meg a gazdaság létét. Egy jelentős állatbetegség is a tönkremenést idézné elő.

Mindent összevetve Ludovic gazda életmódja is olyan, amit ma már nálunk is kevesen vállalnának például a jól gazdálkodó tsz-ek tagjai közül. Aligha tévedünk, ha azt állítjuk, hogy Franciaország fejlett ipari társadalmában az ilyen, statisztikailag perspektivikusnak mutatkozó gazdaságok is csak a gazda nagy vállalkozó kedve és áldozatvállalása árán fejlődnek. Ludovic gazda elmondotta, hogy ő mint kisparaszti szülők gyermeke ifjú korától önálló gazdaságra, függetlenségre vágyott, arra, hogy a maga gazdája lehessen. Ez a vágya most teljesült, ha nem is olyan „idilli” módon, ahogy ő ezt elképzelte. Mindent összevetve szerencsésnek érzi magát: állatállománya jelentős értéket, egy egész szép vagyont képvisel, eredményeire büszke, mert a környéken kiemelkedőek, jövedelme is meghaladja az átlagot.

Az ilyen típusú családi gazdaságok perspektivikusságát ma Franciaországban az agrárközgazdák – éppen a cikkünkben vázolt problémák miatt – megkérdőjelezzik. Ludovic gazda helyzete is ellentmondásos: sok véletlen, szubjektív és ideiglenes tényező (tehetség, szorgalom, vállalkozó kedv, a tulajdon fetisizálása, az önállóság illúziója, az elvándorlás korlátai, a bérlőket pártoló

agrárpolitika, átmeneti kedvezmények stb.) játszik szerepet az ilyen gazdaságok prosperitásában. Hivatalosan elfogadott program ma még nincs Franciaországban arra, hogy megoldást nyerjenek a mezőgazdaság termelési-társadalmi-technológiai relációiban rejlő problémák és ellentmondások. A közgazdák többsége a centralizáció mellett tör lándzsát, vannak, akik olyan termelési szövetkezésben látnák a megoldást, amely megőrzi a magántulajdon alapjait, és taglétszáma 10–20 fő, mások a teljesen gépesített, szakosított, 4–6 fő teljes munkaerőre alapozott magángazdaságokban látják a jövőt. A megoldások előtt azonban ott tornyosulnak a szociális problémák: mi lesz a feleslegessé váló paraszttal?

Jean Eon életszínvonala meghaladja nemcsak a parasztgazdákét, de az ipari szakmunkásokét és művezetőkéét is, bár az utóbbiaknál ő is többet dolgozik. A gazda maga is ipari szakmunkás volt házassága előtt, így az összehasonlítás nemcsak érdekes, de indokolt is. Ebben a gazdaságban a munkaerő-ellátottság olyan (3,5–4 teljes munkaerő), hogy jobban pótolható a gazda munkaereje, bár itt is a gazda a szakmai vezető és a fő munkaerő is egyszemélyben. A család évente 20 nap szabadságot élvezhet anélkül, hogy ez jelentősebb kiesést okozna a gazdálkodás folyamatában.

Jean Eon gazda lakása (emeletes többszobás ház) már a luxus bizonyos elemeit is magában foglalja, s irodája, telefonja, könyvtára van. Itt már a kettő közül az egyik személygépkocsi is a kényelmet, a szórakozást szolgálja. E család csak abban hasonlít már a paraszteszaládkhoz, hogy tagjai jelentős mennyiségű fizikai munkát is végeznek. Bár ez számukra már nem szükségszerűség, mert jövedelmi viszonyaik lehetővé tennék azt is, hogy csak bér munkával végeztessék el a fizikai munkákat.

Jean Eon tehát nem tipikus paraszt, inkább átmenetben van a gazdag-paraszt és a tőkés vállalkozó között. Életmódja, életszínvonala egyáltalán nem jellemzője a francia parasztság helyzetének.

V. Néhány következtetés

Úgy illik, hogy vázlatos ismertetésünket valamilyen következtetéssel zárjuk. E három gazdaság, mint az eddigiekből is kitűnt, három különböző típust képvisel, de saját csoportjaikban is — különösen a normandiaiak — eltérnek az átlagostól. A Saone et Loire-i gazdaság speciális helyzetben van, amit a család összetétele határoz meg. A 22 hektáros normandiai gazdaság meghaladja minden tekintetben a hasonló nagyságú gazdaságok átlagát, a 100 hektáros ugyancsak.

Mindhárom gazdaságra jellemző, azonban hogy viszonylag kevés ráfordítással termelnek árut, maximálisan hasznosítják a régi épületeket, lehetőségeiknek megfelelően igyekeznek alkalmazni a korszerű termelési eljárásokat, s kevés munkaerővel, sok géppel, szakosított termelést folytatnak.

A Közös Piac és a francia kormány jelenlegi agrárpolitikája a két normandiai gazdaság esetében kedvezőnek mondható, de az különösen és egyértelműen a 100 hektáros gazdaságra áll. Vagyis: a gazdálkodás csak abban az esetben stabil és perspektivikus, ha több millió frank értékű tőke van egy gazdaságban megelégezve. (A 22 hektáros bérleti gazdaságban is több százezer frankra rúg a megelégezett tőke!) Ez az út tehát a francia parasztgazdaságok több mint háromnegyede számára nem járható. Bűvös körben mozognak a francia kisparasztok egyre több tőkére lenne szükségük gazdaságuk modernizálására, s a technikai fejlődésben elmaradt gazdaságaik egyre kevesebb jövedelmet, egyre kevesebb felhalmozási forrást adnak.

A megoldás módszerei még nem kiforrottak. A földjét átadó parasztnak adott öregségi járadék, a kedvező hitellehetőségek a gazdaságok fejlesztésére, az adómentesség, a kétlakiság terjedése, az integrációs folyamatok terjedése stb. nem képesek tartós változásokat megalapozni, s ezek is inkább a nagyobb gazdaságoknak jelentenek valami kedvezményt. Talán a vidék iparosodása, a szakmunkásképzés költségeinek állami átvállalása, a termelői jellegű szövetkezés terjedése többet segítené, de ma még ezek is hipotézisek csupán, s az ipari, illetve szolgáltató ágazatokbeli munkaerőigény növekedését tételezik fel.

A francia agrárpolitikai elméletek az útkeresés stádiumában vannak jelenleg. Talán nem tévedünk nagyot, ha ezzel az útkereséssel is magyarázzuk azt a nagy, elismeréssel együtt járó érdeklődést, melyet francia kollegáink részéről a szocialista országok - köztük hazánk - mezőgazdasági rendszere iránt tapasztaltunk. Mert fokozódik irántunk az érdeklődés napjainkban haladó polgári, különböző szocialista, a kisparasztok oldalán álló, marxista és nem marxista felfogású szakemberek körében egyaránt.

JOGTÖRTÉNETI (KÖZIGAZGATÁSTÖRTÉNETI) KONFERENCIA

Pécs-Siklós, 1972. május 18—20.

MÁTHÉ GÁBOR

A jogtörténeti nemzetközi együttműködés újabb eredményességét fényre jelezte a legutóbb Pécs-Siklóson rendezett Nemzetközi Konferencia, melynek témája volt: „A közigazgatás fejlődése az utolsó 100 évben Közép-Európában.” A több mint másfél évtizedes múltra visszatekintő kongresszusok, munkaértekezletek előkészítésében és lebonyolításában a szocialista országok jogtörténészei, különösen a csehszlovák, a magyar és a lengyel kutatók vállaltak jelentős feladatokat. A kezdetben bilaterális, majd fokozatosan multilaterálissá váló rendezvényeken a szocialista országok mellett a nyugati jogtörténészek is rendszeresen képviseltetik magukat. A témaválasztások korábban a közös kutatási feladatok meghatározásával, koordinálásával és az elért eredmények kölcsönös cseréjének igényével függtek össze. Az utóbbi években már az egyes jogágak intézményeinek átfogó, jogtörténeti-elemző feltárásával folytatódtak. Így az 1967-ben Budapesten rendezett nemzetközi kongresszus egyértelműen a civilizált utolsó évszázadi történetének köréből merítette témáját, míg végül az ez évi konferencia a közigazgatás fejlődéstörténetét vizsgálta, közel 100 hazai és külföldi résztvevő közreműködésével, mintegy félszáz referátumot megtárgyalva. Ugyanilyen indítású kíván lenni a jövőre, 1973-ban, Krakkóban rendezendő büntetőjogtörténeti kongresszus is.

A Pécs-Siklósi Konferencia szervezésében, lebonyolításában példamutató munkát végzett a Pécsi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara, továbbá a Pécsi Akadémiai Bizottság, a Magyar Jogász Szövetség Jogtörténeti Szakosztálya, valamint az MTA Jogtörténeti Munkaközössége. A rendező szervek a több napos szakmai program mellett, igényes kulturális programról is gondoskodtak. Egyúttal lehetővé tették, hogy különösen a külföldi résztvevők Siklós várán kívül, ahol 4 szekcióülésre került sor, megismerkedhessenek Tolna megye székhelyével (Szekszárdon egy szekcióülést tartottak), továbbá Sárköz népművészeti értékeivel, valamint a gemenci természetvédelmi területtel.

A konferencián a szocialista országokat Bulgária, Csehszlovákia, Jugoszlávia, Lengyelország, NDK, Románia, a Szovjetunió és a vendéglátó ország jogtörténészei képviselték. A nyugati országok részéről pedig Ausztria, Franciaország és az NSZK kutatói vetek részt.

A beérkezett referátumok nagy száma, valamint a közigazgatástörténeten belül a témák meglehetősen divergenciája miatt 5 szekcióban folytak a viták. Az elsőben a közigazgatás fejlődési tendenciái; a másodikban a bírászkodás szerepe a közigazgatásban került tárgyalásra; a harmadik szekció az oktatási és kulturális igazgatás; a negyedik a helyi igazgatás problémáival, végül az ötödik a szakigazgatási ágak és az ellenőrzés kérdéseivel foglalkozott.

Bár a közigazgatástörténet fiatal ágazat a jogtörténetben, mégis a korábbi kutatások igen figyelemreméltóak. A történettudomány, a hivataltörténet, a közigazgatástudomány eredményei közül kiemelve: Ember Győző munkái a XVI–XVII. sz.-i magyar közigazgatás történetéről, illetve a helytartótanács, majd az 1848-as minisztérium hivataltörténetéről úttörőek, ehhez kapcsolódik ugyancsak levéltári vonatkozásban Nagy István monográfiája a Magyar Kamaráról. Alapvető munka Sashegyi Oszkár disszertációja az abszolútizmus kori helyi igazgatásról. Méltán sorolható a fentiek mellé a közigazgatástörténeti részletkérdéseket feldolgozó, Bónis György és Degré Alajos szerkesztésében, az elmúlt évben megjelent kötet is, amelynek tanulmányait levéltári kutatók készítették. E jelentős munkálatokhoz tartoznak továbbá Csizmadia Andor professzor kutatásai a magyar városi közigazgatás fejlődéséről, a nemzeti bizottságoknak az államszervezetben betöltött szerepéről, valamint a magyar közigazgatás fejlődésének szintézisét nyújtó, készülő monográfiája, mely az 1867-es kiegyezéstől a tanácsrendszer létrejöttéig, 1950-ig terjedő periódust vizsgálja. E nagyarányú vállalkozás 1944-ig terjedő feldolgozásának kitűnő összefoglalása került bemutatásra az első szekcióban, Reformtörekvések a magyar közigazgatásban címmel.

A közigazgatás fejlődési tendenciáit, általános törvényszerűségeit a komparatív módszer alkalmazásával elemző referátumok új kutatási eredményeikkel emelkednek ki. A magyar közigazgatás több évtizedes múltját bemutató referátum mellett a cseh és az osztrák államigazgatási szervezet 1867-től való fejlődését vizsgáló tanulmányok hasznos összehasonlítási alapot nyújtottak az egyes intézmények szerepének és hatásának megítélésében.

A csehszlovák közigazgatás kiépítésének szakaszait — 1918–1945 között — s ezek jellemző vonásait vázolta Martin Vietor pozsonyi professzor összefoglaló tanulmányában. Kifejtette, hogy az 1928-ig tartó első szakaszban az igazgatás elveit a decentralizáció (14 megye Cseh- és Morvaországban, 6 megye Szlovákiában), az igazgatás demokratizálása jellemezte. A második periódusban (1928–38) a tartományi rendszer (Csehország, Morvaország, Szilézia, Szlovákia és Kárpátalja) s ezzel a bürokratikus központosított igazgatás elve érvényesült. Végül az antifasiszta nemzeti felszabadító harcok és a népi demokratikus átalakulás politikai küzdelmeit, az új igazgatási szervezet problematikáját elemezte Vietor professzor értékes tanulmánya. A csehszlovák igazgatás általános fejlődési tendenciáit vizsgáló referátum mellett figyelemre méltó összefüggésekre mutatott rá Leonard Bianchi Az önkormányzati szervek

alárendelt helyzete az állami közigazgatással szemben a polgári Csehszlovákiában című munkája. Karel Maly prágai docens az önkormányzatok szerepét elemezte a cseh polgárság politikai törekvéseiben a XIX. sz. második felében. Hangsúlyozta, hogy az osztrák önkormányzati rendszert önmagában nem lehet vizsgálni. A Habsburg-birodalmon belül a cseh burzsoázia önkormányzati törekvése a cseh államiságért folytatott harc eszközeként jelentkezett, s a múlt század 60-as, 70-es éveiben a cseh politika súllyal a községi, a megyei, a tartományi önkormányzatok felé fordult azzal a céllal, hogy a majdani cseh — osztrák kiegyezésnél döntő szerepet játszhat. A színvonalas tanulmányban a szerző igen gazdag forrásanyaggal kívánta dokumentálni megállapításait.

Az oktatási igazgatás témakörében Valentin Urfus brnoi kutató, a cseh közigazgatási jogtudomány fejlődését és szerepét mutatta be a XIX. sz. második felének prágai egyetemén.

A közigazgatási ágak ellenőrzése és a szakigazgatási ágak szekcióban Stefán Luby professzor, a Csehszlovák Tudományos Akadémia tagja tartott vitaindító referátumot Az állam felelősségével kapcsolatos szabályozás alakulásáról az államhatalom által okozott károk tekintetében címmel. A szakigazgatási ágak szerepéről Jaroslav Houser prágai, Ladislav Hubenak és Stefania Mertanova pozsonyi jogtörténészek tanulmányai jelentősek.

Az osztrák általános államigazgatás felépítésével, a területi öngazgatás szervezetével és hatáskörével, a területi különhatóságoknál a „szolgáltató közigazgatás” különös formájával foglalkozott értékes szintézisében Erwin Melichar bécsi professzor. Munkatársai színvonalas résztanulmányokkal egészítették ki az alapreferátumot. Így Wolfgang-Rüdiger Mell a közigazgatási reformtörekvésekről, Heinz Schaffer az osztrák közigazgatási bíróság szervezetről és működéséről, Harald Rossmann a kamarák fejlődéséről az 1848-as éveket követően, valamint Eleonora Ostermann a számvevőszéki ellenőrzés ausztriai helyzetéről készített feldolgozásai figyelemreméltóak. Az osztrák oktatási igazgatás elemzését az 1962-es iskolatörvényekkel bezárólag végezte el Peter Putzer salzburgi kutató; Hans Ulrich Evers professzor (Salzburg) pedig a konferencia második szekciójában tartott vitaindító előadást a teljes jogvédelem elvének az NSZK-beli érvényesüléséről.

A budapesti magyar jogtörténeti tanszék munkatársai az egyes közigazgatási intézményeknek a különböző korszakokban betöltött szerepét elemezték tanulmányaikban. Kovács Kálmán professzor, a burzsoá típusú kormányzat magyarországi kialakulásával és jellemzőinek értékelésével foglalkozott színvonalas referátumában. Levéltári források alapján főként azt vizsgálta, hogy a polgári átalakulást hordozó nemesi ellenzék hogyan jutott el a burzsoá típusú független, s egy népképviselői országgyűlésnek felelős, parlamentáris kormány követeléséig, s ennek megvalósításáig. Bár időrendben rövid periódust vizsgál a szerző, mégis az utolsó rendi országgyűlés megnyitásától eltelt 6 hónap bonyolult politikai és államjogi helyzetének pontos, logikai rendszerű feldolgozásá-

ban — a sajátos, provizórikus központi kormány szerv, a Miniszteri Országos Ideiglenes Bizottmány közjogi értékelésével, valamint az országgyűlés, az Államkonferencia és a magyar kancellária diétális bizottsága közti kapcsolatok megvilágításával — elért új eredményei tovább segítették e bonyolult korszak realitásainak megítélését.

A liberálkapitalista magyar államszervezet kialakításának első periódusát — mely a múlt század 70-es éveiben lezárult — és a liberális reformprogramok megvalósulását Máthé Gábor vázolta fel tanulmányában. A közigazgatás és igazságszolgáltatás hatásköri rendezésének kérdéseit elemezve, különösen helyi levéltári forrásokra építve megállapította, hogy a burzsoá típusú államszervezet létrehozására irányuló törekvések Közép-Európában is jelentős, bár nem teljesen következetes és a helyi igazgatás tekintetében kompromisszumos változtatásokat eredményeztek; elsősorban az uralkodóosztály érdekeit tükröző „jogállam konstrukció” megteremtésével és a polgári alapelvek egy részének törvénybe iktatásával.

E korszakot tette vizsgálat tárgyává — jelentős összehasonlítási alapot nyújtva — V. D. Lazurenko, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa értékes tanulmányában: A forradalmi demokráciák bírálata a XIX. sz. második fele cári Oroszországának közigazgatásáról címmel. A szerző alapos elemzésében a többi között rámutatott arra, hogy Oroszországban az államrendszer alapját továbbra is a teljhatalmú abszolút monarchia és a nemesi hivatalnoki kar képezte. Az államapparátus megőrizte a reform előtti feudális szervezet sok vonását; megmutatkozott a központi szervek erősödése, a bíróság gyakorlatilag a közigazgatásnak volt alárendelve.

Az állami ellenőrzés dualizmus kori szervezetének kiépülését, az Állami Számvevőszék szerepét Révész Tamás dolgozta fel. Tanulmányában híven szemlélteti a burzsoá parlamentarizmus által megteremtett kormány feletti ellenőrzési jogkör formális jellegét, bizonyítva azt, hogy a Számszéknek a kormánnyal szembeni függetlensége működésének egész időszakában fikció maradt.

Buzás József korreferátuma, az 1918/19-es polgári demokratikus és proletárforradalom időszakának helyi igazgatási problematikáját vizsgálva, szervesen kapcsolódott E. A. Szkripilev, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa értékes referátumához, mely az Ideiglenes Kormány államapparátusának szervezetét és működését, valamint a Nagy Októberi Szocialista Forradalom során történt szétzúzását mutatta be.

Az ellenforradalmi korszak igazgatási kérdései témakörben: Budapest közigazgatása az 1930-as és az 1934-es fővárosi törvény tükrében címmel készített színvonalas elemző tanulmányt Sík Ferenc docens. A fővárosi törvényhatóság kialakulásáról és fejlődéséről adott vázlatos áttekintés mellett beható-

an vizsgálta az 1930-as törvényjavaslat legfontosabb intézményét, a törvényhatósági tanácsot, amely a vidéki törvényhatóságok kisgyűlésének megfelelő szervként a közgyűlést kívánta tehermentesíteni. Figyelmet érdemel továbbá a szerzőnek az 1934-es új törvény politikai vitáiról és az autonómia hatáskörének a Horthy-korszakban betöltött szerepéről adott értékelése.

A közigazgatás fejlődési tendenciáit bemutató tanulmányok közül külön figyelmet érdemel Komjáthy Miklós tudományos főmunkatársnak, a bécsi és a magyar levéltárak vonatkozó anyagait feldolgozó alapos munkája, amely a szakirodalomban az elsők között kíván magyarázatot adni arra a vitatott kérdésre, hogy miért nem lett a közös minisztertanács az Osztrák–Magyar Monarchia legfőbb kormányszerve? A tények alapján történő bizonyítás tárgyilagos okfejtéssel párosulva eredményezi a szerző végkövetkeztetését: a Monarchia történetének válságos korszakában, az első világháború idején sem lett a közös minisztertanács a birodalom kormányává. Nem volt több ekkor sem, mint a dualizmus félévszázada alatt, a korona legfőbb tanácsadó szerve és vitafórum, ahol a magyar és osztrák kormány nem egyszer ellentétes érdekeit kellett egyeztetni.

Igazgatás-fejlesztéstörténeti szempontból hasonlóan figyelemreméltó az adminisztratív tutela magyarországi előtörténetével és az utolsó száz évben való jelentkezésével foglalkozó tanulmány, melynek szerzője Kállay István, az Országos Levéltár osztályvezetője. Az önkormányzatnak a központi igazgatás részéről való szakfelügyelete már a felvilágosult abszolutizmus korában kialakult. A tutela nem magyar specialitás, hiszen az osztrák örökös tartományokban az önkormányzat a Mária Terézia-kori igazgatási reformokat megelőzően is függött a tartományi kormányoktól. Ez a függés a reform után még szorosabb lett. Az adminisztratív tutela előtörténetében jelentős esemény az 1760-as években az Államtanács és az Udvari Számvevő Kamara felállítása. A közigazgatási tutela első modern jelentkezése Magyarországon a középkorból átmentett főispáni hivatal fenntartása volt – állapítja meg a szerző. Az 1867. utáni időszakra vonatkozóan pedig álláspontja szerint az új hivatalok szervezésénél kettős megoldás kínálkozott.

A konferencia szekcióüléseinek a magyar kutatók további kiváló összefoglaló és részfeldolgozásait az alábbi referátumok képviselték: Martonyi János tanszékvezető professzor a közigazgatási bírászkodásról tartott vitaindító referátumot, a kulturális igazgatás problematikáját tárgyaló szekcióban Pecze Ferenc kandidátus A dualizmus kori felsőoktatás irányítása és az egyetemi igazgatás című munkájával; Boros Lajos az elemi és középiskolai oktatásnak a Ratio Educationist követő időszak szabályozásával foglalkozó dolgozata. A helyi igazgatás kérdései témakörben Ruszoly József levéltári forrásokon nyugvó korreferátuma, melyben a megyék és a nemzetgyűlés szembenállását elemezte az 1920-as években Magyarországon. Értékes adatokon alapul továbbá Balázs Gábor munkája, amelyben az erdélyi közigazgatás fejlődését mutatja

be az 1867 és 1919 közötti időszakban. Feltétlenül figyelmet érdemel az a módszertani kérdéseket tárgyaló előadás is, melyet Degré Alajos levéltári igazgató tartott a megyei levéltárak szerepéről a közigazgatástörténeti kutatásokban.

A szakigazgatási ágak fejlődésével foglalkozó szekcióban pedig kiemelkedők Szita Jánosnak a magyar pénzügyi igazgatás önállóvá válását feltáró referátuma; továbbá Tóth Árpádnak az első világháború idején a hadijognak a közigazgatásra gyakorolt befolyását elemző tanulmánya, végül Gyalay Mihálynak a földművelésügyi igazgatásról szóló munkája.

A konferencia érdemi munkájához, valamint a közigazgatás közép-európai fejlődésének tökéletesebb szintéziséhez jelentősen járultak hozzá a lengyel jogtörténészek, akik a nemzetközi jogtörténettudomány eredményeit számos területen gazdagítják. A lengyel közigazgatási bírósági szervezet és jogszolgáltatás kérdéseiről Witold Maisel poznani és Leslaw Pauli krakkói professzorok referátumai kiemelkedők, ugyanígy Mihai Pietrzak varsói professzornak az állam és az egyház viszonyát a két világháború közötti Lengyelországban elemző tanulmánya, továbbá értékes összehasonlítási alapot ad a helyi igazgatás fejlődéstörténetét tárgyaló tényanyag-gazdag összefoglalásokban Jerzy Senkowski varsói professzor és Ludwik Lysiák krakkói docens. Sajnálatos módon a közigazgatástörténeti konferencia megrendezését szorgalmazó és támogató Boguslav Lesnodorski professzor betegsége miatt nem vehetett részt e munkában.

Az NDK jogtörténészeit képviselték a konferencián: Werner Sellnow berlini professzor, aki Hugó Preuss közigazgatási jogász tevékenységéről tartott színvonalas előadást; továbbá Rolf Lieberwirth, a hallei egyetem professzora, a porosz felsőoktatás irányítását (1848–1945) bemutató értékes tanulmányával és Gerhard Buchda jénai professzor, aki a szász és thüringiai tartományok XIX–XX. századi közigazgatástörténetéről adott szintézist. A bulgár közigazgatási bíráskodás szervezetéről és működéséről Mikhail Andreev szófiai professzor nyújtott összefoglalást kiváló tanulmányában. A retrográd közigazgatási reform és a megyei autonómia problematikáját Bulgáriában a 30-as években pedig Fanny Milkova kandidátus vizsgálta. A román kutatók elsősorban a helyi igazgatás fejlődésének kérdéseit elemző szekció munkájához járultak hozzá, különösen a városi igazgatás témakörében készített tanulmányaikkal: így Alexandru Herlea, Constantin Bucsan és Tudor Voinea jogtörténészek munkái.

A Pécs-Siklóson rendezett Nemzetközi Jogtörténeti Konferenciáról készült vázlatos áttekintéssel a szakemberek figyelmét kívántuk felhívni a közigazgatás történeti fejlődését bemutató munkálatokra, egyben jelezve azt, hogy a beküldött referátumokat a vitaülések anyagával együtt a közeljövőben kívánja megjelentetni a Konferencia Rendező Bizottsága német, orosz, francia és magyar nyelven. E tanulmánykötetek a nemzetközi együttműködés eredményeit minden bizonnyal jobban nyomon követhetővé teszik. A további közigaz-

gatástörténeti kutatások összehangoltságát pedig nagyobb mértékben segítheti az a kezdeményezés, melyet a jogtörténészek nemzetközi szervezetének (Association Internationale d'Histoire du Droit) elnöksége is támogatott egy — az Associationhoz kapcsolódó — közigazgatástörténeti bizottság létrehozására.

Mindezek megerősíteni látszanak Csizmadia Andor tanszékvezető professzornak a konferencián elmondott értékelését: „Amikor a Közigazgatástörténeti Konferencián Közép-Európa államainak közigazgatás fejlődését vizsgáljuk az utolsó 100 évben, remélni szeretnénk, hogy az összehasonlítás a nemzeti és országok közötti közigazgatástudomány számára eredményeket hoz, s a tudományos eredmények a szocialista építés gyakorlatát is szolgálják.”

A CSALÁD VÉDELMEK ÉS MEGSZILÁRDÍTÁSÁNAK JOGI LEHETŐSÉGEI A FRANCIA—MAGYAR JOGÁSZNAPOK NAPIRENDJÉN

Budapesten 1972. június 5—9. között kerültek harmadízben megrendezésre a francia—magyar jogásznapiok. A tanácskozás napirendjén — csakúgy, mint az első és második francia—magyar jogásznapiok alkalmával, melyeken a francia és a magyar jogforrási rendszert, illetve a gazdaság és a jog problematikáját vitatták meg¹ — mind a magyar, mind a francia társadalmi fejlődés és ennek következtében a jogalkotás és jogalkalmazás szempontjából jelentős téma: a család védelmének és megszilárdításának jogi lehetősége szerepelt mint olyan kérdés, melyet a konferencián bemutatott referátumok a jog különböző ágazatainak oldaláról tettek vizsgálódás tárgyává.

A téma s egyben az elmélyülő magyar—francia jogászkapcsolatoknak francia részről tulajdonított jelentőségét tanúsította a tanácskozáson részt vevő francia delegáció magas szintje és létszáma. Tagjai voltak: *M. Aydalot*, a Cour de Cassation első elnöke, *M. Waline*, az Institut tagja, a párizsi egyetem jogi karának professzora, a Conseil Constitutionnel tagja, *M. Letourneur* államtanácsos, a Société de Legislation Comparé elnöke, *R. Drago*, a párizsi egyetem jogi karának professzora, a Société de Legislation Comparé főtákará, *M. Gobert* és *A. de Labadeère*, a párizsi egyetem jogi karának professzorai, valamint *G. Uzan*, a párizsi fiatalkorúak bíróságának bírása.

A tanácskozást, melyet az MTA Állam- és Jogtudományi Intézete rendezett, francia részről *M. Aydalot*, a Cour de Cassation első elnöke, magyar részről pedig *Szabó Imre* akadémikus, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének igazgatója nyitotta meg. Ezt követően került sor a témával foglalkozó francia és magyar referátumok előadására. A család védelmének és megszilárdításának családjogi aspektusaival *Michelle Gobert* professzornő és *Pap Tibor* egyetemi tanár, munkajogi és társadalombiztosítási vonatkozásaival *André de Laubadère* professor és *Garancsy Gabriella*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, míg büntetőjogi vonatkozásaival *Georges Uzan*, a párizsi fiatalkorúak bíróságának bírása és *Szabó András*, az MTA Állam- és Jogtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa foglalkozott. Az előadásokat követő vitákban a francia delegáció tagjai és a napirenden szereplő kérdések kiemelkedő magyar elméleti és gyakorlati szakemberei vettek részt. A tanácskozás *M. Letourneur* és *Szabó Imre* zárszavával ért véget.

A tanácskozás anyagaiból az alábbiakban közöljük *Szabó Imre* megnyitóját és zárszavát, valamint az elhangzott magyar referátumokat, amelyek külön-külön és összességükben is alkalmasak átfogó képet adni arról, hogyan törekszik államunk a jog eszközének a felhasználásával is arra, hogy a társadalom oly fontos egységét, mint aminő a család, védje és szilárdítsa. Az egyes magyar referátumokat követően rövid összegezésben ismeretjük (mindenkor a megfelelő magyar referens összefoglalásában) a francia referátumokat, illetve az elhangzott referátumok kapcsán kialakult vitákat.

¹ Péteri Zoltán: Az első francia—magyar jogásznapiok. Magyar Tudomány, 1967 268—269. pp.; *Lesage, L.*: Première rencontre juridique franco-hongroise (Budapest, 1966 oct. 12—14.). Revue Internationale de Droit Comparé, 1967. 703—706. pp.; Francia—magyar jogásznapiok címmel „A gazdaság és a jog”. Gazdaság és Jogtudomány, MTA IX. Osztályának Közleményei IV. (1970) 405—486. pp.

SZABÓ IMRE: BEVEZETŐ

1. Harmadízben rendezzük most meg a francia–magyar jogásznapokat. Az előző két alkalommal is igyekeztünk valamely zártabb téma köré elhelyezni a referátumokat. Első ízben a jogforrások kérdését tűztük napirendre, majd pedig „Gazdaság és jog” címen rendeztük meg találkozónkat. Ez alkalommal tárgyunkul a család és a jog viszonyát tűztük ki, s ezt kívánjuk elemezni családjogi (vagy magánjogi), munkajogi és szociális jogi, illetőleg büntetőjogi szempontból. Reméljük, ez alkalommal is sikerült értékes vélemény- és tapasztalatcserére sort kerítenünk.

Az, amit mi csinálunk, hogy tudniillik két ország jogászhai lényegében saját jogrendszereiknek egy szektorát világítják meg annak egész problematikájával, a szó szoros értelmében még nem lenne összehasonlító jog; a jogösszehasonlítás elemei azonban több vonatkozásban is benne vannak ezirányú munkásságunkban. Először is saját jogrendszerünknek szóban forgó vonatkozásait eleve úgy igyekszünk bemutatni a vele kapcsolatos problémákkal együtt, hogy igyekszünk eleve érthetővé tenni a kérdéseket partnereink számára; viszonyítjuk tehát hazai joganyagunkat egy olyan helyzethez, olyan szemlélethez vagy olyan modellhez, amely megérthető a másik fél számára is. Ha szabad úgy mondanom, először is összehasonlíthatóvá tesszük saját anyagunkat. Azután pedig és ezen túlmenően az egész feldolgozást igyekszünk úgy végezni, hogy elemzésünkben mindvégig ott legyen az összehasonlító elem, mégpedig szélesebb összehasonlítás, mint csakis a két jogrendszeré. Ilyenképpen végeredményben mégiscsak összehasonlító jogot művelünk, ha nem is dolgozunk mindig az összehasonlítás teljes színpévével.

2. Megbeszéléseink témájának kiválasztása már önmagában is egyfajta összehasonlítás, mondjuk úgy: megelőző (préliminaire) jogösszehasonlítás. Megelőző az ez összehasonlítás két, összefüggő szempontból is. Először is előre meg kellett fontolnunk, hogy olyan témát válasszunk, amelyben az egybevetés haszonnal jár; csak olyan témát érdemes ugyanis kitűznünk, amelynek pozitív tanulságai vannak, amelynek megtárgyalása után azzal az érzéssel kelhetünk fel az asztaltól, hogy többet tudunk, mint a beszélgetés előtt, hogy valamit tanultunk. Ezzel szorosan összefügg, ennek mintegy az ellenkező oldala, hogy elkerüljük az olyan témát, amelynél a beszélgetés eredménye egyedül abból állana, hogy lényeges különbségeket tárunk fel, — vagyis egyedül negatív következtetésekig jutnánk.

3. Ezeknek a követelményeknek megfelelő témát találtunk-e most? Remélem, hogy igen, de egyben némileg félek is attól, hogy mégsem. Most nem arról van szó, mintha a negatív következtetések túlsúlyának veszélye állana fenn, hanem arról, hogy olyan kérdést tűztünk napirendre, amelyet illetően a jognak egészen sajátos szerepe. Talán azt is mondhatnám, hogy ez a jogi szerep itt bizonyos mértékig külsődleges ahhoz a társadalmi tartalomhoz képest,

amit a család jelent. Természetesen itt elsősorban magára a családra és szorosan a családjogra gondolok, nem pedig a család munkajogi vagy szociális jogi, illetve büntetőjogi vonatkozásaira. Többször idéztem már a magyar Kuria egyik bírójának az első világháború előtti azt a mondását, hogy ha a vőlegény házasságkötés előtt a házassági törvényt tanulmányozza, akkor bizonyára baj lesz a házassággal. Attól tartok, hogy ez a tétel még ma is érvényes. A családjognak, ha nem is minden, de sok rendelkezése krízis-helyzetekre vonatkozik, azaz a jog csak akkor manifesztálódik, ha a házasságban vagy a családi viszonyokban baj van, konfliktus támad. Szinte erkölcsi szabály, hogy egy rendes családban nem illik a családot illetően jogról beszélni, Mit mondhat hát nekünk a családjog mint bizonyos mértékig burkolat, -- azonosságot vagy különbséget a két jogrendszer között?

4. Feltehető, hogy -- különösen az újabb francia módosítás után -- a családjogi szabályozást illetően jóval kevesebb a különbség a két jogrendszer között, mint a család társadalmi helyzetét illetően; a szociológiai eltérés jelentősebb a jogi -- s mondhatjuk, ebből a szempontból szinte járulékos -- szabályozásnál. Ám ugyanakkor az is ismert tény, hogy különösen a második világháborút követően Nyugaton lényeges változások következtek be a családi viszonyokban; egyes szerzők ott is egyenesen a család dematerializálódásáról beszélnek. Ez valószínűleg így is van a család legáltalánosabb vonatkozásai tekintetében. Mégis, úgy tűnik, a társadalmi összefüggések egységében, rendjében és kontextusában a történelmi körülmények okozta eltéréseken túl számottevő társadalmi eltérések is adódnak a két rendszer család-típusa és azok társadalmi helyzete között. Talán itt bizonyos fajta hármas összefüggésről beszélhetünk: az egyetemes fejlődés egy legáltalánosabb szempontból azonos vagy hasonló tendenciát követ; a társadalmi rendszerek különbözőségének megfelelő tartalmi szinten eltérések jelentkeznek; végül a jogi szabályozás alapjaiban ismét egymástól nem túl távolra kerül.

5. Ha a család egészének egyetemes fejlődését nézzük, úgy abban bizonyára ha nem is döntő, de lényeges szerepet játszott és játszik ma is a nők emancipációja, mégpedig különböző mértékben mint törekvés és másképpen mint társadalmi valóság; feltehető, hogy a család egész koncepciójának átalakításában jelentős szerep jutott a nők felszabadulásának -- igen, valósággal erről lehet és kell beszélnünk. Olyan állítás, mintha a mai társadalmi fejlődési folyamatban egyesülni látszanék a patriarchátus a matriarchátussal, nyilván nevetséges túlzás, sőt talán sajnos, hogy ilyen túlzás. Valószínű, hogy a nagycsaládról a kis-családra vagy a házastársi családra való átmenetnek sem a nő felszabadulásában vannak a fő okai. De a családon *belüli* helyzet átalakulásában, részben a szülők és a gyermekek viszonyának átalakulásában -- ha nem is a maga egészében ezzel magyarázható, de jelentős szerepe volt a nő társadalmi helyzetében bekövetkezett változásnak. Ismeretes azonban, hogy ez a felszabadulás egyrészt egy hosszabb történelmi folyamat állomása, részben

viszont egy hamar felgyorsuló új folyamat kezdete vagy első szakasza. A küzdelem egyébként ma is zajlik a nők jogaiért; ezt a küzdelmet ma már nem csak a nők vívják, de a férfiak is, akik a nőkkel együtt keresik ennek a problémának mind jobb megoldását.

6. Ami a nők jogi egyenlőségét illeti Magyarországon, ez a felszabadulást követően lassan és mondhatni, némileg sajátos módon indult kibontakozásnak. A felszabadulás előtt tudvalevőleg a nők el voltak tiltva többek között a jogi pályától; ezért 1945-ben úgyszólván első lépésként az egyetemek jog- és államtudományi karait nyitották meg előttük, majd mindjárt 1945 novemberében az ügyvédi kamarákat is. Azt lehet ezért mondani, hogy a nők jogegyenlősége a jogász-pálya egyenlővé tételével vette kezdetét. Érdekes módon a fejlődés egyébként is egyetemi szinten kezdődött: 1946 őszén törvény mondotta ki, hogy az egyetemekre és főiskolákra a nők minden korlátozás nélkül felvehetők. Csak a jogalkotás bizarrságának és a véletlennek lehet tulajdonítani, hogy a következő jogszabály, egy 1947. augusztusi kormányrendelet a nőknek a közszolgálatban altisztté váló kinevezését engedélyezte. 1948 novemberében törvény mondotta ki „a valóságos emberi jogok szolgálatában” a nőkre nézve a közszolgálat körében és más életpályákon fennálló hátrányos helyzet jogi megszüntetését. Végül az 1949. évi népköztársasági alkotmány leszögezte az alapvető állampolgári jogok között a nőknek a férfiakkal való egyenjogúságát, jelezve egyben, hogy ezt az egyenjogúságot szolgálják a férfiakéval azonos munkafeltételek biztosítása, a terhesség esetére a nőknek járó fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott védelme, továbbá az anya- és gyermekvédelmi intézmények rendszere. Ezt erősítette meg a nemrégén kelt alkotmánymódosítás is, lényegében azzal, hogy nemcsak a munkafeltételeknek, hanem a munkalehetőségeknek megfelelő módon való biztosítását is alkotmányba iktatta.

Ismeretes Marx-nak a Gothai program kritikájában tett észrevétele a jog és az egyenlőség kapcsolatáról; e szerint a jognak inkább egyenlőtlennek kellene lennie, hogy a valóságban egyenlő helyzetet teremtsen az emberek között. Bizonyos mértékben ezt az idézőjelbe tett „egyenlőtlen” jogot igyekszik kifejezni az alkotmány, hogy megközelítse a nőket illető egyenlőbb helyzet teremtését. De mindez még a jog keretei között marad; s ha jogászok lévén, nem is mehetünk szakmánkban túl a jog keretein, azt mégis észlelnünk kell, hogy a nőknek egyenjogúsága távol van nemcsak a valóságos egyenlőségtől, de még az egyenjogúságtól is. Ami e tekintetben pozitív, az az a fejlődési tendencia, amelynek feltétele az anyagi körülményekkel együtt a társadalom fokozódó eszmélése a nők helyzetének javítására.

7. Messzire vivő kérdés, hogy mi is a család szerepe és jelentősége a szocialista, a szocializmust építő társadalomban? Itt is, mint a jog sok egyéb kérdésében, túl kell lépnünk a szigorú jogi határokon; a család kérdését illetően, mint jellemeztük, talán még jobban, mint más területeken. Igaz, hogy így dilet-

táns szociológusok gyanújába kerülünk, és talán nem is alaptalanul; úgy gondolom egyébként, hogy még így is van vitatkozni valónk a szociológusokkal. Carbonnier dékán némi gúnnyal kérdezte — s ezt éppen a családról szólva, egyben a szociológusokra gondolva tette —, hogy vajon nincs-e a folyamatos dramatizálásnak egyfajta törvénye, amely minden generációt arra a hitre szorít, mintha rendkívüli állapotok közepette élne? Ami egyébként a szociológusokat illeti, az egyik oldalon azt olvashatjuk náluk, hogy a család a csoport egy fajtája, mégpedig az elsődleges vagy primér csoporté. Ez már önmagában is problémát okoz: vajon nem rakjuk-e így a családot egy olyan kategóriába, amelyben együvé kerül merőben más társadalmi jellegű és funkciójú csoportokkal, végső soron akár az állammal is? Az általánosítás eltúlzásának a veszélye egyébként a család jogi vonatkozásait illetően is fennáll. Egyfajta, talán túlzottan elvont általánosítással ugyanis a házasság szerződés-oldalának a szerződés általános fogalmához való közelhozása azzal a veszéllyel jár, hogy csak a formai oldalt vesszük tekintetbe, s a lényeg eltűnik vagy egyenesen deformálódva jelentkezik. Talán ez is egyik oka annak, hogy a szocialista országokban kivonták a házasság és a család intézményét a polgári jog kereteiből, s elkülönítve, külön törvénykönyvben és külön jogágban helyezték el. Ez a merőben külső elválasztáson s a külön kódexben való szabályozás formaiságán túl elvi jelentőségű is, s benne — úgy véljük — a jognak a család társadalmiságának jobb kifejezésre juttatására irányuló jogi törekvést fedezhetünk fel.

8. Ám — hogy a más tudományág bírálatának műveletét tovább folytassam — azt is olvashatjuk a szociológusoknál, hogy a család *a társadalom számára is* ellát bizonyos feladatokat; hát még kik vagy ki számára a társadalmon kívül? Vajon a család nem alapjaiban éppen társadalmi jelenség, vajon nem társadalmi termék-e, s nem egész lényegében társadalmi funkciókat lát-e el, még akkor is, ha a szociológusok azt hiszik, hogy nem egyedül erről van szó? Úgy tűnik, hogy itt a „társadalmi”-nak csak egy viszonylagos fogalmával dolgoznak; elméleti általánosságában ugyanis minden emberi egyben társadalmi is. Ebből a szempontból és ezen a szinten a szocialista és a szocializmust építő társadalomban a családnak nyilván megvan a maga új társadalmi jelentősége.

Ezt a jelentőséget természetesen a szocialista feltételek közepette is fokozatokban lehet mérni. Ezek a fokozatok összefüggenek a társadalom anyagi és kulturális erejének növekedésével. Ha ma — és itt ezt a „má”-t emeljük ki — a családnak — röviden szólva — társadalmi szerepét hangsúlyozzuk (holott minden vonatkozásában társadalmi a szerepe, hiszen lényege társadalmi), ezen azt a feladatkört értjük, amelyet a család az össz-társadalmi feladatokból, vagy mondhatjuk: az állami szintű feladatokból ellát. Persze nemcsak az anyagi erők elégtelensége az oka, hogy ma a családra sok feladat hárul, hanem számos egyéb tényező: a jóléti intézmények viszonylagos elégtelensége, a nevelési feladatok szervezetségének a foka, de persze az anyagi ellátottság is. Tény az, hogy a mai szocialista társadalomban a társadalom szervezetének egyik

számottevő tényezője a család. Ennek azonban igyekszünk minél kevésbé misztikus indokolást és magyarázatot adni.

9. Kétségtelen, hogy a mai, objektíve indokolt helyzet nem kevés problémával jár. Nem szeretnék ideológiai kérdésekbe bonyolódni, de egy elvi vonatkozásra talán szabad utalnom. A szocializmust építő, a szocialista társadalomban az emberek gondolkodásával, erkölcsi beállítódásával, társadalomszemléletével, felelősségvállalásával, társadalmi aktivitásával kapcsolatban támasztott igény magas, sőt azt mondhatjuk: egyre magasabb; észrevehetően emelkedik. Nem kétséges, hogy ez olykor bizonyos feszültséghez vezet a társadalomban; ha például az igényelt erkölcsi szint magasabb, mint az átlagos szint, úgy a társadalmi szerveknek és az államnak is különböző eszközökkel arra kell szorítani az embereket, hogy ezt a magasabb szintet legalább megközelítsék. A család mármost, mint általános társadalmi alakulat, mint az egész társadalmat átfogó intézmény, a maga általánosságában feltehetően sem tartalmában, sem jellegében nem éri és érheti el ezt a közösségileg jobban színezett fokot. Ez a különbség rendszerint a legközvetlenebbül abban jut kifejezésre, hogy a családi légkör és nevelés eltér az állami és társadalmi neveléstől, sőt olykor egyenesen ellene is hat annak. Ha ezt a különbséget egyszerűen ideológiai ellentétnek neveznök, nagyon leegyszerűsítőnk a dolgot, de kétségtelen, hogy ilyen ellentétet is lehet benne találni; elegendő a vallásos és a világi nevelés és felfogás közötti különbségre utalni. Az úgynevezett „kettős” nevelés valóban probléma társadalmunkban, de probléma minden olyan társadalomban, amely az átlagos, a közfelfogásnál fejlettebb eszmei és erkölcsi világot posztulál.

10. Még messzebb esik tőlünk az a kérdés, hogy mi lesz a további fejlődésben a család jövője? Valószínű, hogy a család különböző funkcióira való támaszkodás anyagi okai fokozatosan megszűnnek; csökkennek a kulturális-morális okok is, amelyek a családi nevelés nagy szerepét indokolják. Spirituálisalódik-e a jövőben a család, ahogyan egyes szociológusok ma jósolják? Annyiban mindenesetre, hogy az anyagi oldal megszűnik összetartó erőnek lenni — ennek jelentősége már ma is számottevően csökkent; a család mint az anyagi ellátás formája lassan veszít jelentőségéből. Ám aligha lenne helyes visszatérni a család-felfogásnak olyasféle ködös szellemi alakjaihoz, mint aminők valaha érvényesek és általánosak voltak.

11. De térjünk vissza „juhainkhoz”, azaz a joghoz. A család és a jog összefüggése nagyon széles területet ölel át; a szülők büntetőjogi felelőssége nevelési feladataik elhanyagolásáért messzire esik a szoroson vett házassági jogtól és a házastársak jogi helyzetétől — és mégsem esik olyan messze. Viszont tény, hogy a jogfejlődés e tekintetben sajátos, külön csapásokon halad, amelyeket végül is egyfajta közös családkonceptió foglal egybe. Az egyik jogi út maga a családjogi törvényhozás, a családjogi törvénykönyv, amelyet illetően társadalmilag is, jogilag is lassan esedékessé válik nálunk a reform. A másik út a családdal kapcsolatos munkajogi és társadalombiztosítási joganyag, amely

erősen kötődik a társadalom anyagi erejéhez. A harmadik út a büntetőjog útja, amely mintegy megtartani igyekszik a családjogi viszonyokat a törvény-szabta úton. E három vetületéből fogjuk e francia—magyar jogásznapokon vizsgálni a kérdést.

12. A Magyar Népköztársaság alkotmánya 1949-ben az állampolgári alapvető jogok sorában szögezte le, hogy védi a házasság és a család intézményét. Módosított alkotmányunk helyesebbnek találta, ha erről nem az állampolgári jogok között szól, hanem társadalmunk alapintézményei között, a társadalmi rendünkről szóló fejezetben; természetesen a nők egyenjogúsága változatlanul az alapvető jogok között szerepel. Köztudott egyébként, hogy a Déclaration Universelle des Droits de l'Homme 16. szakaszában a házasságkötés és család-alapítás szabadságát és a házasfelek egyenlő jogait iktatja alapvető jogként soraiba. Az is köztudott, hogy a gazdasági, szociális és kulturális jogokról szóló 1966. évi nemzetközi paktum ezt közvetve mondja ki, a családalapításhoz és fenntartásához nyújtandó állami segítség kötelezettségével. Mellesleg megjegyezve, a paktum 10. szakasza még bizonyos filozófiai magyarázatot is fűz ehhez, mondván hogy a család „a társadalom természetes és alapvető eleme”. Ne vitatkozzunk itt erről. Tény az — s az említett nemzetközi okmányok erre mutatnak —, hogy a család intézménye mintegy átemelődött a nemzeti jog síkjáról a nemzetközi jogba.

Ennek bizonyára több oka van; ezek között szerepel a fejlődő országokban a házasságot illetően található helyzet — de valószínűleg vannak más okai is. Annak, hogy valamely jogot az emberi jogok katalógusába iktatnak, nézetem szerint az az indoka, hogy az illető viszonynak, jognak vagy intézménynek a szó legáltalánosabb értelmében politikai jelentősége van; ez a politikai jelentőség együtt jár bizonyos többé-kevésbé általános konfliktusveszélyekkel, amelyekkel szemben célszerű nemzetközi síkon is védekezni. Ez természetesen nem jelent annyit, mintha a család jogi helyzete vagy akár társadalmi helyzete világméretben romlott volna, s ezért vált volna szükségessé a nemzetközi védelem; csak azt jelenti, hogy a nemzetközi jogban az emberi jogok ügye fejlődik, körük egyre szélesedik olyan új jogokkal, amelyeknek korábban is megvolt a jelentőségük, de amelyeknek nemzetközi jogba való iktatásához most már megértek a nemzetközi feltételek; a nemzetközi közvélemény igényli hogy e jogok katalógusának szélesedése során kiemelődjenek az egyes jogágak alapvető intézményeire vonatkozó fő rendelkezések is. Hogy ez a folyamat a maga összességében jó-e vagy sem, nem vezet-e az emberi jogok katalógusának a felhígulásához, ez más kérdés; mindenesetre úgy gondolom, hogy a családot illetően ez jó, hasznos, előrevivő jelenség.

PAP TIBOR: A CSALÁD VÉDELMEK ÉS MEGSZILÁRDÍTÁSÁNAK CSALÁDJOGI LEHETŐSÉGEI

I.

A család védelmének és megszilárdításának családjogi lehetőségeit vizsgálva referátumomban négy kérdés köré csoportosítom ezzel kapcsolatos fejtegetéseimet. Megkísérlem elemezni, hogy mennyiben alkalmasak a házasságkötés és a házasság felbontásának mikéntjére, a házastársak közötti személyes és vagyoni viszonyok rendezésére, valamint a szülők és a gyermekek közötti kapcsolatok alakítására vonatkozó családjogi jogszabályok szolgálni a kívánt célt: a család védelmét és megszilárdítását.

Tudatában vagyok annak, hogy a referátum adta kereteken belül egyrészt nem térhetek ki a családi jog minden olyan intézményének tárgyalására, amelyek valamilyen vonatkozásban kapcsolatba hozhatók a család megszilárdításának gondolatával. Másrészt a tárgyalt kérdéskörökön belül sem érintetem a jog számára adott mindazokat a lehetőségeket, amelyek a család védelme, illetve megszilárdítása szempontjából a törvényhozás számára adóttak.

Egyáltalán nem foglalkozom a házasságon kívül született gyermek családi jogállásának kérdésével, de nem térek ki az apaság védelmének megtámasztására sem, holott mindkét esetben arról van szó, hogy egy gyermek családi hovatartozásáról kell döntenet, s mindkét vonatkozásban családvédelmi szempontok is felmerülhetnek a vonatkozó jogszabályok mikénti kialakításával kapcsolatban. (Többek között pl. az, hogy az apaság bírói megállapítása esetében a gyermek és a bíróilag megállapított apa közötti rokoni kapcsolatok -- beleértve az öröklési kapcsolatokat is -- teljesen azonosan alakulnak-e a házasságból született gyermek és apja közötti kapcsolatokkal.)

Az előadásomban tárgyalt kérdések vonatkozásában sem áll módomban minden releváns problémát érinteni. Így pl. a házasságkötés kérdéskörén belül vitathatatlanul jelentőséggel bír a család stabilitásának biztosítása és mint e stabilitás egyik előfeltételének megteremtése szempontjából a házasság érvénytelenségének intézménye. Egyrészt az érvénytelenségi okok körének kialakítása, másrészt az érvénytelenné nyilvánítás kezdeményezésére jogosult személyek meghatározása vonatkozásában. Bár jogunk mindkét tekintetben részletesen kiépíti szabályrendszerét, mégsem látszik indokoltnak, hogy az előadás engedte keretek között behatóan taglaljam ezt az intézményt.

E rövid bevezető után szabadjon most már rátérni annak a fő kérdésnek a vizsgálatára, hogy milyen lehetőségei vannak a családjogi szabályozásnak arra, hogy a kívánt cél: a család megszilárdításának irányába hasson.

II.

1. A házasság szilárdsága sokban függhet attól, hogy mennyire megfontolt elhatározás következtében, milyen mély emberi érzelmekre alapozottan jött létre, mennyire volt alkalma a két házasulónak megismernie egymást, egymás egyéniségét, érdeklődését, erényeit és hibáit. Függhet a házasság szilárdsága attól is, hogy az egymás sorsát elvileg egy életre egybekötő házasulók milyen korúak, hiszen felelősségtudattal telített elhatározásra, az érett megfontolásra való képesség lehetőségének a kialakulása az orvostudomány tapasztalatai szerint nem esik egybe a biológiai fejlettség elérésével. Ennek konzekvenciáit jogrendszerünk is levonta, midőn a nagykorúsági korhatárt elért 18. életévben állapítja meg, adott esetben lehetőséget nyújtva a házasság megkötésének e korhatár elérése előtti engedélyezésre. Végül a házastársak, valamint a házasságból származó utódok szempontjából egyáltalán nem közömbös, s e minőségben a házasság stabilitására is kiható tényezőként jelentkezhethet a házasulók egészségi állapota.

a) Családjogi törvényünk (az 1952. évi IV. törvény, a továbbiakban: Csjt) általában nagykorú állampolgárok számára teszi lehetővé, hogy házasságra lépjenek, és csak kivételes esetekben ad módot arra, hogy a gyámhatóság a nagykorúsági korhatár elérése előtt engedélyezze a házasságkötést. A határozathozatal előtt a gyámhatóságnak többek között annak megállapítására kell törekednie, hogy a kötendő házasság a kiskorú érdekét szolgálja-e, hogy a kiskorú megfelelő időtartamú ismeretség után terjesztette-e elő kérelmét, végül, hogy a házasulók illenek-e egymáshoz (a Művelődésügyi miniszter 6/1969. MM sz. rendelete). A kérelmezőnek az engedélyezési eljárás során hatósági orvosi bizonyítványt kell becsatolnia arról, hogy rendelkezik a házassághoz szükséges testi és értelmi fejlettséggel. Amennyiben a kiskorú nem felel meg e kétirányú követelménynek, vagy ha a házasság egyébként nem szolgálja érdekeit, úgy számára a házasságkötés nem engedélyezhető.

A szocialista családi jog irodalmában felvetődött ebben az összefüggésben annak a gondolata, hogy nem lenne-e célszerű a férfiak számára a házasságkötési korhatár felemelése, legalább olyan életkorra, amely rendszerint a kötelező katonai szolgálat befejezésével esik egybe.

Nálunk a honvédelmi törvény (1960. évi IV. tv.) a sorkatonai szolgálatot teljesítő személyek, valamint a sorkatonai szolgálatot még nem teljesített, 21. életévüket be nem töltött hadkötelesek tekintetében prevideálja, hogy a honvédelmi miniszter nősülésüket engedélyhez kösse. A törvénynek ez a még hatályba nem lépett rendelkezése tehát rugalmasan nyúl a kérdéshez, és átmeneti megoldásként nem a korhatár felemelése, hanem az engedélyhez kötöttség irányában keresi a megoldást. (Az európai szocialista országok közül a Lengyel Népköztársaság 1964-ben megalkotott családjogi törvénye emelte fel a férfiak házasságkötési korhatárát általánosságban betöltött 21. életévre.)

Megítélésem szerint helyénvaló lenne megvizsgálni, hogy a fiatalkorban kötött házasságok korai felbomlásának egyik leggyakoribb okát kiküszöbölendő, nem lenne-e célszerű a honvédelmi törvény említett rendelkezésének hatálybaléptetése.

A házasságkötési korhatárral összefüggésben jelentkezik még egy másik probléma is. A legtöbb szocialista törvényhozás kifejezetten megszabja, hogy melyik az a legalacsonyabb életkor, amelynek betöltése után kivételesen engedélyezhető a házasságkötés. A törvények ilyen életkorként általában a 16. életévet jelölik meg. Magyarországon elvben már a 12. életévét betöltött állampolgár számára is engedélyezhető a házasságkötés. Koncedálom, hogy a gyámhatóságok alaposan megvizsgálják a konkrét esetben fennforgó körülményeket, és valóban csak akkor engedélyezik a házasság megkötését, ha a fentebb említett kétirányú: pszichikai és fizikai követelményt megvalósulva látják és a házasságkötés a kiskorú érdekében áll. Mégsem látszana feleslegesnek nálunk is törvényileg rögzíteni azt a legalacsonyabb életkort, amelynek betöltése előtt a házasság megkötése semmiképpen sem állhat a kiskorú érdekében és ennek folytán nem is engedélyezhető.

b) A házasság stabilitását a házasságkötés mikénti szabályozása útján biztosítani alkalmas intézményként említem továbbá bizonyos várakozási időnek a beiktatását, amelynek a házasságkötési szándék bejelentése és a házasság anyakönyvvezető előtti megkötése között kellene eltelnie. Nem a kánonjogi eredetű kihirdetés intézményének a bevezetésére gondolok. Ennek az intézménynek, amelynek az lett volna a célja, hogy a kötendő házasság útjában álló akadályokról tudomással bíró személyek figyelmét felhívva lehetővé tegye ezirányú bejelentések eszközését, létjogosultságát már a polgári irodalom is vitatta.

A szocialista jogtól távolálló üres formalitások kiküszöbölését helyeselve, mégis utalok arra, hogy a különösen fiatal korban meggondolatlanul kötött és könnyebben felbomolható házasságok száma csökkentésének előmozdítása érdekében célszerűnek látszana a házasságkötés bejelentése és a házasság megkötése közé bizonyos várakozási idő beiktatása, amely alól indokolt esetben kivételt lehetne tenni.

c) Nem követel családi jogi törvényhozásunk, a házasulóktól igazolást egészségi állapotuk tekintetében. Jogunk értelmében még csak olyan, a Szovjetunió egyes köztársaságai és több népi demokrácia törvényhozása által is megkívánt nyilatkozatot sem kell a házasulóknak a házasságkötés során tenniük, amely szerint kölcsönösen tájékozva vannak egymás egészségi állapotáról. Nálunk sem látszana helytelennek a házasságkötés alkalmával ráirányítani a házasulók figyelmét egymás egészségi állapotának fokozott szem előtt tartására, ami az esetleges fertőző betegségben szenvedő házasulóknál a házasságkötés vonatkozásában alkalmas lehetne visszatartó hatás gyakorlására.

Nem a házasságkötés tilalmazásáról lenne itt szó – ahogyan az a korábbi magyar jogban érvényesült –, hiszen ez valóban őszinte és mély vonzalom

esetében csak a házasságon kívüli együttélések nem kívánatos és amúgy sem alacsony számának szaporítására lenne alkalmas, de még a beteg szülő általi utódok nemzését sem lenne alkalmas egy ilyen tilalom kiküszöbölni. Valóban csak az egymással szemben felelősségtudattal viseltető és betegségükről esetleg tudomással sem bíró házasulók figyelmének felhívására és az esetleges következményekre való utalásra szorítkozna az intézmény által biztosított lehetőség.

2. A házasság megszilárdítására irányuló másik és most már nem a kapcsolat keletkezésével, hanem megszüntetése mikéntjének kialakításával összefüggő — sokat vitatott — jogi lehetőség a házasság felbontásának szabályozása.

Családi jogunk a házasság felbontásának képmutatástól mentes szabályozását adja. A Csjt 18. §-a értelmében a házasságot komoly és alapos ok esetén bármelyik házastárs kérelmére — az erre megszabott előkészítő eljárás és per lefolytatása után — fel kell bontani. Akkor tehát, ha az tartósan, mélyrehatóan, reménytelenül feldúlt. (Megjegyzem ebben az összefüggésben, hogy egyetlen szocialista törvényhozás sem helyezi a házasság felbontását a vétkeségi elv alapjára, bár a vétkeséghez egyes népi demokráciák joga bizonyos mértékig a válás lehetőségére is kiható következményeket is kapcsol.)

Elveti jogunk az élet jelenségei merev sémák közé való szorításának a gondolatát is. A házasság feldúltságára — mint a bontást megalapozó körülményre történő utaláson túlmenően — nem kívánja megkötni a bontóperben eljáró bíró kezét. A bontóokok tekintetében törvényünk nem tartalmaz taxációt, és kizárólag a bíróra bízta, hogy a házastársak között előállott helyzetet olyanként értékeli-e, amely mellett a kérdéses házasságtól már nem várható, hogy az a házastársak és a társadalom számára betöltse tőle megkívánt funkcióit. A kérdés elbírálása során a jogszabály különösen a házastársak kiskorú gyermekeinek érdekeire irányítja a figyelmet (Csjt 18. §).

Az elmondottak után joggal vethető fel a kérdés, hogy ilyen szabályozottság mellett mennyiben fogható fel a bontás mikénti törvényi rendezése a házasság megszilárdítását szolgálni alkalmas eszközként. Úgy gondolom azonban, hogy csakis az ilyen őszinte, formalizmustól és sablonoktól mentes, az egyéni esetek specifikumainak figyelembevételét lehetővé tevő szabályozás mellett válhat a házasság felbontásának intézménye a házasság megszilárdításának eszközévé. Csak ilyen körülmények között fejtheti ki a vonatkozó törvényi tételek megfelelő alkalmazása a speciálprevenció (a bontás iránti kérelem eseti elutasítása) révén általános generálprevenatív, visszatartó hatást — azzal a kiegészítéssel, hogy a valóban feldúlt házasságok bírói elutasító ítélet általi látszatfenntartása a legkevésbé sem alkalmas a kívánt cél elérésére: a házasság intézménye iránti felelősségteljes magatartásnak a bontás mint eszköz bekapcsolásával is történő kialakítására.

A továbbiakban e gondolat körben két részletprobléma: *a)* a házasság felbontását kérő fél erkölcsileg felróható magatartásának, az egyszerűség ked-

véért „saját vétkeisének” és b) a házasság felbontására irányuló egybehangzó házastársi akaratnyilvánításnak, ugyancsak az egyszerűség kedvéért a „megegyezéssel történő” a közelebbi vizsgálatával foglalkozom.

a) Problémát okozott bíróságaink számára a bontást kérő fél kötelességsértő, a házasság feldúltságát – esetleg tudatosan – előidéző magatartásának mikénti értékelése.

A Legfelsőbb Bíróság 3. sz. irányelve értelmében a bontást kérő fél kötelességsértő magatartása alapján is fel kell bontani a házasságot, ha az már teljesen és véglegesen megromlottnak tekinthető. Ez az irányelv ugyanakkor értékeli a vétlen házastársnak a házasság fenntartásához való ragaszkodását. Megállapítja, hogy ha a házastárs a bontást kérő másik házastárs kötelességsértő magatartását megbocsátja, a házasság fenntartásához ragaszkodik, úgy a keresetet el kell utasítani – de csupán akkor, ha még van remény a házasság megmentésére. Ennek során a Legfelsőbb Bíróság nyomatékkal hívja fel a figyelmet arra, hogy a vétlen házastársnak a házasság fenntartásához való ragaszkodása esetén körültekintően vizsgálni kell a nyilatkozat őszinteségét.

A vizsgált kérdés, a házastársi kötelességsértő magatartáshoz fűződő e közvetlen, a házasság felbonthatóságának lehetőségeire is kiható jogkövetkezmények problematikája esetében tulajdonképpen arról van szó, hogyan szegje el a jog a házasság erkölcsi tartalmával szembehelyezkedő „felperesi önkényt” anélkül, hogy teret engedne az „alperesi önkény” gátlástalan érvényesülésének.

E tekintetben elsődleges szempont a házasság feldúltságának a vizsgálata. Az alperesnek a házasság fenntartásához való ragaszkodása is csupán akkor alkalmas a házasság erkölcsi alapjai ellen vétő felperes kérelmével szemben a bíróságot elutasító ítélet meghozatalára indítani, ha a többi közt e ragaszkodás őszinteségére is tekintettel van még remény a házasság megmentésére. Reménytelenül feldúlt házasságot jogunk, még a felperesi magatartás messze menő morális elítélése mellett sem kíván fenntartani, azt semmilyen érdek sem indokolhatja. Nem lehet a bontóperben hozandó ítéletet a házasság erkölcsi alapjai ellen vétő házastárssal szemben szankcióként alkalmazni, illetőleg ilyen szankció gyanánt a kereseti kérelmet elutasítani. A bírói ítélet – semmiképpen sem lebecsülendő – nevelő szerepe e tekintetben is csak addig érvényesülhet, amíg a társadalmi realitás talaján mozog. Amíg tehát remélhető, hogy az elutasító ítélet, a kötelességsértő házastársat jobb belátásra bírva, a házastársak közötti kapcsolatok összességére tekintettel alkalmas arra, hogy magatartásának rosszalló társadalmi értékítéletet kiváltó voltára rádöbbsen és őt a család keretei közé visszavezesse.

b) Nem tartalmaz rendelkezést a Csjt a házasság felbontására irányuló házastársi akaratmegegyezés mikénti értékelésére vonatkozólag. A törvényi szabályozás nem zárja ki, de nem is írja elő az ilyen megegyezés honorálását.

Ez a körülmény azért bír jelentőséggel, mert a háborút közvetlenül követően törvényhozásunk olyan értelemben módosította a házassági törvényt,

hogy — kiegészítvén a korábbi feltétlen bontóokokat — felbonthatóvá tette a házasságot függetlenül a vétkességtől, a házastársak bontásra irányuló meg-egyezése esetén, amennyiben házasságkötésük óta legalább két év eltelt.

A Csjt hatálybalépését követő, kezdetben e kérdésben ingadozó bírói gyakorlat egységesítése céljából a Legfelsőbb Bíróság 3. sz. irányelve is foglalkozik a problémával. Ezek szerint a házastársaknak a házasság felbontására irányuló szabad, befolyásmentes, komolyan megfontolt, végleges elhatározáson alapuló közös akaratnyilvánítása a házasság felbontása szempontjából lényeges körülmény. Ebből ugyanis egyéb tényekkel összefüggésben többnyire a házaselet végleges és teljes megromlására lehet következtetni. Ha ugyanakkor a házastársak az életközösséget megszakították, és az együvé tartozást minden vonatkozásban felszámolták, úgy az a felek egyetértő válási szándékának megfontoltságára és véglegességére mutat.

Ez az álláspont arra a felismerésre támaszkodik, miszerint a feleket a házasság felbontására irányuló eltökélt elhatározásuk figyelmen kívül hagyása nemegyszer arra készíti, hogy meg nem történt tényekre hivatkozzanak komoly és alapos okként házasságuk felbontása érdekében.

Hogy mennyire nem alaptalan ez a felismerés, az kitűnik, ha egybevetjük a háborút megelőző és az azt követő bontóperes bírói gyakorlatot, illetve azokat a házastársak által felhozott okokat, amelyekre alapozottan az említett időszakban a házasságot felbontó ítéleteiket kimondották.

A felszabadulást megelőzően az 1894. évi házassági törvény vétkességi rendszerében szereplő két feltétlen bontóokra alapították a házastársak igen gyakran a házasság felbontása iránti kérelmüket. Ezek pedig a hűtlen elhagyás és a család elhanyagolása, illetőleg erkölcstelen életmód folytatása voltak. 1938-ban a válás okaként az esetek 73, illetve 25,7%-ában, összesen tehát az esetek 98,7%-ában az említett okokat tüntették fel. A felszabadulást követően került sor a házassági törvény már említett módosítására. Ennek során a közös megegyezés mellett az ötévi különélést is feltétlen bontóokká nyilvánította törvényhozásunk. Hogyan alakultak ezt követően a bontóperekben a válások okai? 1946-ban hűtlen elhagyás és a család elhanyagolása 23,2, illetve 6,1%-kal, összesen tehát 29,3%-kal szerepel a válás okai között, míg a közös megegyezésre és ötévi különélésre alapítottan az esetek 38,4, illetve 31,5%-ában — összesen tehát az esetek 69,9%-ában — mondották ki a válást.

Feltűnő a konnexitás a vétkességi alapon álló két korábbi bontóokra alapozott válások számarányának csökkenése (98,7-ről 29,3-ra) és a vétkesség rendszerétől függetlenített, a való tényállás feltárását lehetővé tevő két újonnan kodifikált bontóokra alapított válások százalékos részesedése között. Ez szükségszerűen vezet arra a gondolatra, hogy a korábbi hűtlen elhagyásos vagy a család elhanyagolására alapított bontóperek jelentős hányadában a felek leplezték — mert leplezniök kellett, hiszen a vétkesség rendszerében egyébként

nem érhetőek volna el házasságuk felbontását — házasságuk megromlásának valódi okait.

A házasság felbontására vezető okok részletekbemenő felesleges feltárása és boncolgatása ugyanakkor oly mértékben felzaklathatja a feleket és feldúlhatja a köztük levő, legalább a civilizáltság vagy udvariasság keretei között mozgó viszonyt, hogy tartós gyűlölet és elleneségeskedés támad bennük egymás iránt, aminek következményeit a házasságból származó gyermekek sínylik meg elsősorban. Ezért — mondja az irányelv —, ha a bíróságot az elhatározás komolyságát és véglegességét dokumentáló körülmények meggyőzik arról, hogy a házasság felbontását a közöttük kialakult helyzet tarthatatlansága miatt mindkét házastárs kívánja és nincs többé remény a családi együttélés helyreállítására, akkor feleslegessé válik annak kutatása, hogy milyen okok vezettek e helyzet kialakulására.

A megegyezés ilyen értékelésben részesítése nem áll ellentétben a gyermekek érdekeinek biztosításán keresztül is jelentkező közérdekkel, hiszen ez esetben a bontás egyik előfeltétele, s egyben az együvértartozás felszámolását dokumentáló tény, hogy a szocialista erkölcsi elvektől vezérelt embertől elvárható módon megfelelően rendezték legyen a gyermek elhelyezését és tartását. Másrészt az egymástól elszakadt szülők közötti gyűlölködéstől mentes kapcsolat megőrzése, illetőleg az egymás iránti ellenséges érzület bontóperben történő felszításának elkerülése kifejezetten a gyermek javát alkalmas szolgálja.

Nem forog fenn ellentét a közös megegyezésre az említett feltételek mellett alakított bontóítélet és az ítélezési tevékenységen keresztül jelentkező generális prevenció, illetve speciális prevenció — mint a könnyelmű válások elleni társadalmi védekezés egyik eszközének — követelménye között. Ha ugyanis csak megfelelő kísérőjelenségekkel alátámasztott, megfontoltnak és véglegesnek minősíthető válási szándék esetén kerülhet sor a házasság felbontására, úgy a valóban helyrehozhatatlan házasság felbontásától a generális prevencióra való hivatkozással sem zárkozhatik el a bíróság. A speciális prevenció alkalmazásának pedig előfeltétele, hogy legalább az egyik házastárs oldalán mutakozzék hajlandóság a házasság folytatásához, itt azonban — a bontásra irányuló megegyezésről lévén szó — ez fogalmilag kizárt.

3. Említeni kell továbbá ebben az összefüggésben a házastársi tartást, helyesebben a volt házastársak tartását, valamint a volt feleség válás utáni névviselésének rendezését mint olyan intézményt, amely bizonyos mértékig közvetve hozzájárulhat a házasság megszilárdításához. Nevezetesen azért, hogy jogunk értelmében az egyébként rászoruló volt házastárs csak az esetben igényelheti másikat, elvált házastársától azt, hogy gondoskodjék eltartásáról, ha a tartásra nem vált érdemtelené. Ugyanígy a házasságkötéskor férje családi nevét felvett feleség csak hasonló előfeltételek mellett viselheti a bontást követően továbbra is volt férje nevét (a férj relációjában ez a kérdés nem merül fel, mivel ő a házasságkötéskor nem veheti fel neje családi nevét).

Bírói gyakorlatunk (a Legfelsőbb Bíróság V. sz. polgári elvi döntése) szerint pedig a tartásra az a volt házastárs válik érdemtelenné, aki a házasság erkölcsi alapját a házasság felbontására is kiható magatartásával olyan súlyosan sértette, hogy tartása házastársára a szocialista társadalmi felfogás szerint méltánytalan terhet jelentene. Nem mulasztja el azonban a kérdéssel foglalkozva a Legfelsőbb Bíróság hozzáfűzni, hogy a tartást igénylő házastárs érdemtelenségének elbírálásánál jelentősége van annak is, hogy az érdemtelenséget érvényesíteni kívánó házastárs milyen magatartást tanúsított. Lényegében hasonló szempontok szerint kell a névviselésre való érdemtelenséget is elbírálni.

A két intézmény azonban csak csekély mértékben alkalmas társadalmi méretekben arra, hogy a házasság megszilárdításának ügyét szolgálja. Egyrészt azért, mert a tartás vonatkozásában az alkalmazás egyik előfeltételeként megkívánt rászorultság nem túl gyakran bizonyítható voltára tekintettel csak viszonylag ritkán igényelhető a volt házastárstól tartás, másrészt azért, mert a tartás későbbi, válást követő igényelhetőségétől való eselés tudata nem hat eléggé intenzív motiváló tényezőként a házasság erkölcsi alapjait sértő magatartástól való tartózkodás tekintetében. Ami a névviseléstől való eltiltás lehetőségében rejlő esetleges visszatartó erőt jelenti, úgy ez sem mondható túl hatásosnak. Ma már egyrészt az elvált feleségek jelentős része tekint el attól, hogy igényelje a házasságkötéskor felvett név bontás utáni viselését, másrészt bíróságaink viszonylag ritkán adnak helyt annak a nem gyakran előforduló férji tiltakozásnak, amely érdemtelenségre hivatkozással kívánná megfosztani az elvált feleséget nevének további viselésétől.

4. A tartós családi kapcsolat feltételeinek kialakítását tűzte a magyar jogalkotás céljául a Csjt azon normáinak megalkotásánál is, amelyek a házastársak személyes és vagyoni jogviszonyainak rendezésére hivatottak. Jogunk e tekintetben sajátos színnel gazdagítja, a családi jog vonatkozásában speciális tartalommal telíti a nemek egyenlőségének a társadalmi élet minden területén érvényesülni hivatott elvét.

a) Törvényünk a házastársak személyes jogviszonyainak szabályozása során hangsúlyozottan emeli ki, hogy a házastársaknak a házaselet ügyeiben egyenlő jogaik és kötelezettségeik vannak (Csjt 23. §). E rendelkezés kizár minden olyan megállapodást a házastársak között, amely a férj és a feleség egyenjogúságát sértené. E törvényi tételből folyik, hogy a házastársaknak egyetértésben kell dönteniök a házaselet és a család összes lényeges kérdéseiről. Ilyeneknek kell minősíteni a szülői felügyelet gyakorlásával kapcsolatos kérdéseket, a gyermek névviselésével, taníttatásával kapcsolatos elhatározásokat, a családi szükségletek kielégítése felőli döntéseket és általában mindazt, ami a házastársi életközösség eszmei és anyagi létfeltételeivel kapcsolatos. A Csjt 24. §-a támasztja – erkölcsi posztulátumot megfogalmazva – a házastársakkal szemben az egymás iránti hűség követelményét, és szól kölcsönös támogatási kötelezettségükről.

A családi egység külső megnyilvánulásának biztosítására irányul a Csjt 25. §-ának az a rendelkezése, amely egyrészt ugyan a házastársak jogává teszi, hogy lakásukat egyetértve válasszák meg, másrészt viszont tilalmazza, hogy az egyetértésben fogant megállapodástól valamelyikük a másik beleegyezése nélkül alapos ok hiányában eltérjen. Az indokolatlan különélés a házastársi tartás tekintetében vonhat maga után hátrányos jogkövetkezményeket, amennyiben házastársától – a házasság fennállás alatt – csak a jogosan különélő házaspár igényelhet rászorultsága esetén tartást. (Amennyiben arra nem vált – a már korábban tárgyaltaéhoz hasonló okokból – érdemtelené.)

Ugyancsak a családi egység kinyilvánítását tartja szem előtt a Csjt azon rendelkezése, amely – amellet, hogy módot ad a feleségnek arra, miszerint a házasságban is megtartsa leánykori nevét – lehetővé teszi számára saját nevének férje nevéhez kapcsolását vagy férje családi nevének felvételét. (E tekintetben azonban csorbát szenved a nemek egyenjogúsága, mivel – figyelemmel a magyar nyelvhasználat sajátosságára – a férj nem veheti fel a felesége nevét. Ez a rendelkezés a bontás utáni névviselésre való feljogosítás, illetve az ezzel kapcsolatos érdemtelenég intézményén keresztül sújthatja egyoldalúan a nőt.)

b) Ami a házasság felbontása utáni házastársi tartás igényelhetőségének a házasság megszilárdítására gyakorolt hatását illeti, erről egyéb összefüggésben már volt szó. Itt kiegészítésül még a Legfelsőbb Bíróság XXXVIII. sz. polgári elvi döntésének azt – a család alapjául szolgáló házasság védelmének gondolatából kiinduló tételét kell említeni, mely szerint az a házasság, amelyet a felek már eleve együttélési szándék nélkül, a felbontás elhatározásával kötöttek és amelyet a házassági életközösség ténylegesen nem is követett, házastársi tartás alapja általában nem lehet.

c) A házastársak személyes jogviszonyaihoz hasonlóan a házastársak közötti vagyoni jogviszonyok, a házassági vagyoni jog szabályrendszerének mikénti kialakítása is arra irányul jogunkban, hogy erősítse a házastársak egymáshoz való kötődését, és egyenjogúságuk maximális biztosítása mellett a családi szükségletek kielégítésének alapjául szolgáló vagyoni közösség elsődlegességét domborítsa ki.

Ismeri természetesen jogunk a házastársi különvagyoni intézményét is (Csjt 28. §), de úgy rendelkezik, hogy az e körbe tartozó javakon kívül a házastársak osztatlan közös tulajdona mindaz, amit a házassági életközösség fennállása alatt akár együttesen, akár külön-külön szereztek. (Csjt 27. §. Itt említjük meg, hogy a magyar jog az egyetlen az európai szocialista jogok közül, amely a házastársi vagyoni közösséget csak az életközösség és nem a házasság idejére keletkezteti.)

A házastársi vagyoni közösség intézményét hivatott az említett § azon rendelkezése is védeni, amely szerint a házasságkötés előtt a vagyoni közösséget sem egészben, sem részben nem lehet kizárni. Hasonló intenciójú a Legfelsőbb Bíróság 5. sz. irányelvének a vagyoni közösségi vélelmet felállító tétele.

melynek értelmében az életközösség fennállása alatt szerzett, illetőleg annak megszűnésekor meglévő vagyontárgyat a házastársak közös tulajdonának kell tekinteni, hacsak különvagyoni jellegét nem bizonyítják.

Jogunk tételes rendelkezései kizárják, hogy a házastársak valamelyike a másik házastárs vagy a család rovására visszaéljen a vagyonközösség tekintetében őt megillető jogosultságokkal. Egyrészt ugyanis lehetővé teszi, hogy a vagyonközösséghez tartozó tárgyakat mindegyik házastárs használja, de a használatot csupán a kérdéses tárgyak rendeltetésével összhangban engedélyezi. Másrészt a közös kezelés jogosultságával összefüggésben szól arról, hogy mindegyik házastárs kívánhatja, miszerint a másik járuljon hozzá azokhoz az intézkedésekhez, amelyek a vagyonközösségbe tartozó tárgyak fenntartása vagy értékcsökkenésének elkerülése végett szükségesek (Csjt 29. §). Ami pedig a kérdéses tárgyak elidegenítését illeti, úgy csupán a visszterhes ügyletek tekintetében tesz a közös egyetértésben történő eljárás szigorú megkövetelése alól kivételt. E körben ugyanis harmadik jóhiszemű szerződő felek érdekében állítja fel az ügyletkötésben részt nem vett házastárs hozzájárulásának megdönthető véelmét. Ugyanakkor módot ad a házastársak egymás közötti belső viszonylatában arra, hogy az ennek folytán károsult házastárs a másiktól kárának megtérítését igényelje (Csjt 30. §).

5. Az eddigiekben a családi kapcsolatok családjogi eszközökkel történő megszilárdítására irányuló törekvést a házastársak közötti jogviszonyok rendezésének tükrében törekedtünk érzékeltetni. Nem mulaszthatjuk el azonban utalni azokra a rendelkezésekre, amelyek a szülők és a gyermekek közötti relációban hivatottak a harmonikus családi élet jogi szabályozása által átfogható előfeltételeit megteremteni.

a) Mindenekelőtt azt kell itt kiemelni, hogy a kiskorú gyermek feletti szülői felügyeletet szemben a korábbi jogunkban egyedül az atyát megillető atyai hatalommal a szülők együttesen gyakorolják és csak ha nem élnek együtt illeti a felügyelet közülük azt, akinél a gyermek el van helyezve (Csjt 72. §). Ha nem jutnának megegyezésre, úgy a bíróság hivatott az elhelyezés kérdésében dönteni (Csjt 76. §), s ennek során a Legfelsőbb Bíróság XXI. sz. polgári elvi döntése értelmében mindenekelőtt a gyermek érdekeit kell szem előtt tartani. A felügyeletre jogosult szülő pedig a gyermek kiadatását követelheti attól, aki azt jogtalanul tartja magánál (Csjt 76. §).

A szülői felügyelet körében törvényünk úgy a szülőnek, mint a gyermeknek jogait és kötelességeit megfogalmazza. A szülők kötelessége ugyanis, hogy a gyermeket gondozzák, neveljék, testi és szellemi fejlődésében elősegítsék. Arra kell törekedniük, hogy a gyermek egészséges, művelt, erkölcsös, népéhez hű, hazáját szerető, a szocializmus építésében hasznos munkával közreműködő emberré váljék. Joguk és kötelességük mindent megtenni, ami e célok elérése érdekében szükséges, és tartóznok kell mindentől, ami azok elérését akadályozza vagy megnehezíti.

A szülői felügyeletet gyakorló szülők határozzák meg, hogy a gyermek milyen életpályára készüljön (Csjt 77. §), kezelik gyermekük vagyonát, de jóvedelmét a gyermek szükségleteire kötelesek fordítani (Csjt 82. §), gyermeküket mind személyi, mind vagyoni ügyeiben képviselik (Csjt 85. §), kivéve a legszemélyesebb jognyilatkozatok megtételét, valamint azon vagyoni ügyeket, melyekre nézve jogszabály a képviseletet gyámhatósági hozzájáruláshoz köti, illetve kizárja (Csjt 86. §).

A gyermek köteles szülei iránt tisztelettel viselkedni, nekik engedelmességni és fáradozásaik eredményességét tőle telhetően elősegíteni (Csjt 75. §). A 16. életévét betöltött gyermek a gyámhatóság engedélyével a szülők beleegyezése nélkül is elhagyhatja a szülői házat (Csjt 76. §), munkájával szerzett keresménye az ő szabad rendelkezése alá tartozik (Csjt 79. §), de ha szülei háztartásában él, köteles a háztartás költségeihez keresményéből hozzájárulni (Csjt 84. §).

A kötelességet elhanyagoló szülő felügyeleti jogát a bíróság megszüntetheti (Csjt 79. §), a gyámhatóság pedig indokolt esetben elrendelheti a veszélyeztetett kiskorú állami gondozásba vételét (20/1969. Korm. sz. rend.).

b) A szülő természetes kötelessége a gyermekről való gondoskodás. E kötelesség jogilag mindkét szülőt terheli, s míg családjogi törvényünk értelmében általában nem köteles mást eltartani az, aki ezáltal veszélyezteti saját szükséges tartását, addig a szülő ilyen esetben is köteles megosztani kiskorú gyermekével mindazt, ami közös eltartásukra rendelkezésre áll (Csjt 67. §). Adott esetben a nagyszülőt is terheli unokatartási kötelezettség, de tartásra szorítható közelebbi rokon hiányában a nagykorú testvér is kötelezhető kiskorú testvérenek eltartására. (Csjt 61. §), sőt adott esetben a mostoha szülő is terhelhető ilyen tartási kötelezettséggel (Csjt 62. §). Jogunk e tartási kapcsolatokat – a testvértartás kivételével – az erkölcsi közfelfogásnak megfelelően kölcsönösségi alapokon alakította ki.

Mint lényeges mozzanatra kell végezni e kérdéskörrel összefüggésben utalni arra, miszerint a tartás szempontjából közömbös, hogy a rokoni kapcsolatok házasságból vagy házasságon kívüli származáson alapszanak. Releváns csupán az, hogy az apai származás ténye a jogszabályban erre rendelt módok valamelyike értelmében megállapítást nyert legyen.

III.

Végezetül beszámolok egy, a Magyar Tudományos Akadémia Állam- és Jogtudományi Intézete által kezdeményezett vizsgálatról. E vizsgálat célja – a jog társadalmi hatékonyságának általánosabb kutatása részeként – annak megállapítása, hogyan tükröződik a bírósági és államigazgatási gyakorlatban a családjogi törvény rendelkezéseinek, a családvédelem céljait szolgáló hiva-

tott egyes jogszabályi rendelkezéseknek és a családi jogvitákban hozott bírói ítéleteknek a hatályosulása.

Ennek érdekében az 1968. év második felét és az 1969. év első felét felölelő egy éves időszakot alapul véve az ország két megyéjében (Baranya megyében mint ipari profilú megyében és Csongrád megyében mint mezőgazdasági profilú megyében) valamint Budapest két kerületében felmértük a vizsgálódás első lépcsőjeként, hogy milyen gyakorisággal kerültek a bírói, a gyámhatósági és az anyakönyvi gyakorlatban alkalmazásra a családjogi törvény egyes szakaszai. A felmérést az érintett szervek munkatársainak bevonásával végeztük, és ennek során nem csupán a statisztikai számszerűség megállapítását tűztük célul, de minden egyes vizsgált ügydarab aktaszámának feltüntetését is igényeltük, hogy a későbbiekben beható, érdemi megállapítások eszközlése is lehetővé váljék. E második lépcsőben keresünk majd választ többek között arra, hogy a felbontott házasságok milyen hányada esetében hivatkozik a felperes arra, hogy már életközösséget létesített harmadik személlyel, továbbá, hogy milyen tartalmú az együttélés; hogy a házasság felbontásával kapcsolatban milyen indokok alapján állapította meg a bíróság a házastársi tartást igénylő volt házastárs rászorultságát, illetőleg a rászorultság hiányát (esetleg az érdemtelenségét), illetve hogy milyen indokok alapján szüntette meg a tartásdíj fizetésére irányuló kötelezettséget. Vizsgálni kívánjuk, hogy a házasság felbontásával kapcsolatban milyen indokok alapján állapította meg a bíróság a névviselésre való feljogosítást kérő nő érdemtelenségét, illetőleg utólag milyen indokok alapján tiltotta el a feleséget a bontópert követően megtartott férji név viselésétől. Végül meg kívánjuk állapítani, milyen indokok alapján és milyen gyakorisággal tértek el a bíróságok a törvény azon rendelkezésétől, mely szerint különélő vagy elvált szülők esetében a fiúkat bizonyos életkor felett az apánál, minden más gyermeket pedig az anyánál kell elhelyezni.

A továbbiakban röviden — a vizsgálat első lépcsőjeként lefolytatott felmérés előzetes eredményeit ismertetem, elsősorban a bírói gyakorlat adatainak alapul vételével a statisztika tükrében.

Az említett két megyében és Budapest két kerületében a vizsgált időszakban tárgyalt 5 336 ügyben, illetve meghozott ítéletben 11 066 esetben hivaták fel a családjogi törvény egyes szakaszait. (A két szám közötti eltérés abból adódik, hogy egy-egy ítéletben részben több szakasza is felhívásra kerül a törvénynek, másrészt egyugyanazon ügyben fellebbezési fokon is születhet ítélet.)

Megállapítást nyert, hogy a törvény 111 hatályban lévő szakaszai közül 60 szakaszra történt hivatkozás. Igen gyakran, a hivatkozások 32%-ában a házasság felbontásával kapcsolatos 18.§-t alkalmazták. Ezen belül az összes hivatkozások 10%-ában, a bontással összefüggésben alkalmazott szakaszok 31%-ában pedig a felek kölcsönös megegyezésre alapított bontást lehetővé tevő Legfelsőbb Bírósági 3. számú irányelvre történtek a hivatkozások. Ha viszont az említett irányelvre történő hivatkozások számát a kérdéses időszak-

ban lefolytatott bontóperek számával vetjük egybe, úgy kitűnik, hogy az esetek 58%-ában bontottak a bíróságok a felek egybehangzó kérelme alapján. A hivatkozások 39%-a a rokonsági problémájával kapcsolatos törvényi szakaszokra utal, s ezen belül az összhivatkozások 7%-ával szerepelnek a gyermek-tartással kapcsolatos törvényi rendelkezések, míg a törvény gyermekelhelyezéséről rendelkező 76. §-ára az esetek 4%-ában történt utalás. Nem éri el az 1%-ot az apaság bírói megállapításáról szóló törvényhelyekre vonatkozó hivatkozások száma (összesen 96, de ugyanakkor az anyakönyvi szervek gyakorlatában 520 esetben történt utalás az apaság önkéntes elismeréséről szóló törvényhelyre). Az apaság vélelmének megdöntését rendező szakasz az összhivatkozások 1 1/2%-ában szerepel. Rendkívül alacsony volt az apaság megállapítása nélküli tartásról rendelkező, a családjogi törvény életbeléptetéséről szóló törvényerejű rendeletben foglalt szakaszra történő hivatkozás (szám szerint 30), s ebből 10 esetben látszott kizártnak a tartás megítélhetősége.

Igen érdekes képet kapunk, ha azt elemezzük hány esetben utaltak a bíróságok ítéleteikben a feleség névviselését, illetve a házastársi tartást rendező törvényhelyekre. Családjogi törvényünk értelmében a feleség, aki a házasságkötéskor felvette férje nevét, a házasság felbontását követően -- kérelmére -- megtarthatja ezt a nevet, amennyiben annak viselésére nem vált érdemtelené. Az érdemtelenéget pedig a bíróság csak a férj kérelmére vizsgálja. A vizsgált időszakban és területeken a bírósági gyakorlatban 1 939 esetben történt hivatkozás a volt feleség névviseléséről rendelkező 26. §-ra. Az esetek 32%-ában a feleség nem igényelte a névviselésre való feljogosítást, míg az említett szakaszra történő összhivatkozások 65,5%-a tanuskodik arról, hogy a bíróság helyt adott ilyen irányú kérelmének. Az esetek 2%-ában fordult elő, hogy bár a férj érdemtelenégre hivatkozással tiltakozott ez ellen -- a bíróság mégis feljogosította a feleséget a névviselésre és csak a hivatkozások 0,5%-a vonatkozik olyan esetekre (szám szerint 10), amidőn a bíróság a feleséget kérelme ellenére nem jogosította volt férje nevének további viselésére. Látjuk tehát, hogy elenyészően csekély azoknak az eseteknek a száma, amikor a volt feleséget a névviselés tekintetében hátrányok érik a házasság felbontásával összefüggésben.

Házastársi tartást a házasság felbontása esetén -- mindkét volt házastárs igényelhet egymástól, amennyiben ennek megvannak törvényes előfeltételei, azaz a tartást igénylő házastárs rászorult és tartásra nem vált érdemtelené. Az erre vonatkozó szakaszra utaló hivatkozások száma az összehivatkozások 1/2%-át sem teszik ki (41 esetben és ennek majdnem duplája a jogosan különélő rászorult házastárs tartásával kapcsolatos törvényhely felhívásainak a száma). Ha már most ezt a 41 esetet egybevetjük a névviselés tekintetében fentebb megismert összadattal, úgy kitűnik, hogy ez annak nem több mint 2%-a.

A most bemutatott százalékos arányokra alapítottan mondtam, hogy megítélésem szerint csak igen viszonylagos jelentőséggel bír a család védelme

szempontjából a névviselés és a tartás mikénti jogszabályi rendezése, bár annak vitathatatlanul lehet bizonyos preventív, visszatartó szerepe.

Bírói gyakorlatunkban a vizsgált időszakban egyáltalán nem fordult elő a házasság érvénytelenségéről rendelkező törvényhelyekre történő hivatkozás. Csupán a gyámügyi és az anyakönyvi szervek hivatkoznak a kiskorú házasságkötését engedélyhez kötő (és az ilyen engedély nélkül kötött házasságot az érvénytelenítés lehetőségével szankcionáló) 10. §-ra. Ha figyelembe vesszük, miszerint a vizsgálat által átfogott időben és területeken 7 173 házasságkötésre került sor, akkor kitűnik, hogy az esetek mintegy 10%-ában kérték kiskorúak házasságkötésének engedélyezését.

*

Michelle Gobert, a l'Université de Droit, d'Economie et de Sciences Sociales de Paris professzora „*A család védelme a polgári jogban*” címmel tartott előadást. Ebben mindenképp a védelem tárgyának, a családnak a fogalmát keresve rámutatott, hogy a francia jog nem adja definícióját. A Code Civil szerkesztői számára a család alapjait a házasság képezte, csak a törvényes leszármazást ismerték el, és a Code kizárta a házasságon kívül született gyermek tekintetében az apaság megállapításának vagy önkéntes elismerésének minden lehetőségét. A nem házasságból született gyermek gyakorlatilag „pária” volt, a jog — a családot védve — a törvényes leszármazó vagyoni-öröklési érdekeit tartotta szem előtt. Ugyanakkor a családot önmagával szemben is védelmezte, midőn — a forradalmi törvényhozás ellenhatásaként — gyakorlatilag a válást lehetetlenné tette, majd 1916-ban ki is zárta. A XIX. századi családkép értelmében mindaz, ami a házasságból származik, helyes és jó, mindaz, ami keretein kívül létezhet, szükségszerűen rossz. Jogilag csak egyetlen családtípus létezett, amely a házasság és a házasságból való leszármazás köré rendeződött. Védelmet tiltó szabályok együttese alkotta.

Ezt a szemléletet lényegében ingatta meg az a jogszabály, amely 1884-ben újra bevezette a bontást, s a későbbiekben fokozatosan liberalizálták a vonatkozó szabályokat. Ennek volt egyenes következménye, hogy lépésről lépésre elismerték a gyermek házasságkötés általi törvényesítésének lehetőségét is, 1956 óta még az apa korábbi házasságából született törvényes leszármazóknak megléte esetén is. Hasonló irányban mutatott a házastársak általi örökbefogadás révén eszközölt törvényesítés 1939-ben történt lehetővé tétele, bár mindkét intézmény ragaszkodott még a házasságnak mint előfeltételnek a hagyományos koncepciójához. Ezen jelentett további törést 1955-ben az a — az élet realitáshoz közelebb álló bírói gyakorlatot követően bevezetett — szabály, amely engedélyezte, hogy a házasságtörésből, illetve a vérfertőzésből származó gyermekek is érvényesítsenek nemzõikkel szemben tartás iránti igényt (az egyébként házasságon kívül született „természetes” gyermek számára ez a lehetőség — a judikatúra által kiépítve — már korábban is adva volt), anélkül azonban, hogy ezzel a leszármazás ténye jogilag is elismerést nyert volna. A jogalkotó tehát még mindig ragaszkodott a törvényes család fikciójához. Ez a fejlődés az erkölcsök változását mutatta, mint ahogyan a kiskorúak feletti gyámság tekintetében lefolytatott szociológiai vizsgálat is erre mutatott, amidőn konstataulta, hogy a Code Civil vonatkozó rendelkezései egyáltalán nem kerülnek alkalmazásra.

Ezt követően került sor a törvénykönyv átalakítására, mely a gyámügyi jog 1964-ben történt módosításával kezdődött, és amelynek eredményeként a családi jog gyökeres átalakuláson ment keresztül.

A gyámságot illetően a kiskorú gyermek vagyona feletti rendelkezés tekintetében a szabályozás célja az egyszerűsítés és az egységesítés volt, és először tekintettek el a szülő-gyermek kapcsolatok rendezése során annak figyelembevételétől, hogy a gyermek szülei éltek-e valaha házasságban vagy sem. Ezt a fejlődést tetőzte be egy 1970-ben meghozott törvény, amely már nem atyai hatalomról, hanem szülői felügyeletről beszél. A házasságtól mint a gyermek jogi helyzetét és sorsát meghatározó alapintézménytől való eltávolodást jelezte az is, hogy a természetes szülők számára is lehetővé tették a szülői felügyelet gyakorlásának igénylését. A szülők megegyezésének hiányában a gyermek feletti felügyeletet elvált szülők esetében az gyakorolja, akinél a gyermeket elhelyezték, házasságon kívül született gyermek esetében pedig az anya. A gyermek sorsát tehát e téren is függetlenítették szüleinek házasságától. Sőt nem csupán a „természetes” gyermek és szülei

közötti kapcsolatokat ismerték el, de a nagyszülő-unoka közötti személyes kapcsolatokat is. Míg tehát az 1804-es törvényhozás a törvényes családot tekintette kiindulási pontjának és a törvényes gyermek jogi elsőbbségét kodifikálta, addig a válót reformok a nem házasságból született gyermek számára biztosították bizonyos vonatkozásokban a törvényes gyermek jogállását, másrészt azt az elvált szülő gyermekével tekintették azonos helyzetben levőnek.

Mindez azonban, igen jelentős volta ellenére csupán korrigálta a hagyományos sémát. E séma szétrombolását — a törvényhozó akaratán kívül — az örökbefogadásról szóló 1966. évi törvény jelentette, amelyet az örökbefogadó szülők azon sürgetésének engedve alkottak meg, hogy az örökbefogadott gyermek teljes egészében nyerje el a vér szerinti gyermek jogállását. Létrehozták új formaként a teljes örökbefogadást (l'adoption plénière), a gyermeknek most már tudomása sem lehet valódi származásáról, jogai azonosak a szülő vér szerinti gyermekének jogaival. Ami azonban a legfontosabb a „házasság-koncepció”-tól való eltérés szempontjából: bárki, aki betöltötte 35. életévét örökbefogadhat, tehát nem csupán gyermektelen házaspárok. Új alapkonstrukció született, amely függetlenítette a gyermek sorsát a házasságtól és előre vetítette egy négy évvel később bekövetkező, a gyermek jogállását érintő további lényegbe vágó változtatás szükségességét.

Ezzel vet számot az 1972. január 3-i törvény, amely nemcsak törvényhozási, de társadalmi szempontból is esemény. Ez a törvény gyakorlatilag megvalósítja a gyermekek jogegyenlőségét, függetlenül attól, hogy házasságból vagy házasságon kívül születtek-e, beleértve a házasságtörésből származó gyermekeket is. Ez forradalmat jelent a francia társadalom számára.

Az új helyzet egyben a család védelme gondolatának is teljes átértékelését kell hogy maga után vonja. Mindenekelőtt széles körben lehetővé vált az apasági védelem megdöntése, és maga az anya is felléphet e téren kezdeményezőként (azzal a feltétellel, hogy utóbb a gyermek tényleges apjával kötött házasság révén rendeződik a gyermek családi jogállása). A törvény azonban ismer olyan eseteket is, amidőn a gyermek születésének körülményeire tekintettel eleve nem érvényesül a férj apaságának védelme. A házasság most már nem csupán a belőle származó gyermekek védelmére képtelen (származásuk törvényességének biztosítása révén), de a házastársakat sem védi a kívülről született gyermekek betörése elől — a házasságtörésből származó gyermekek vonatkozásban is lehetővé vált az apaság megállapítása, minek következtében az ilyen gyermek is a törvényes gyermekkel azonos jogokat élvez mind vagyoni, mind személyi jogi vonatkozásokban (bizonyos eltérésekkel a szülői felügyelet gyakorlását és névviselést illetően, mivel szülei nem élnek házasságban). A „természetes” gyermekek azonban szülei házasságkötés révén törvényesíthetők, biztosítván ezzel számára minden vonatkozásban a „törvényes” gyermek jogállását. Ha erre valaminő okból mégsem kerülhetne sor, úgy nyitva áll a „légitimation par autorité de justice” intézménye, mely azonos jogkövetkezményeket eredményez.

Bizonyos korlátozások csak öröklési jogi vonatkozásokban maradtak fenn a „házasságtörésből” származó gyermek tekintetében, amennyiben a túlélő házastárssal, vagy nemződjének „törvényes” gyermekeivel konkurál. Feloldhatatlan ellentétből van itt szó, amennyiben mind a túlélő házastárs, mind a gyermekek említett két kategóriája a házastársi hűség megsértésének az áldozata, egyikük érdekeit fel kell áldozni a másik érdekével szemben, és a francia közvélemény nem volt hajlandó elfogadni a házasságtörésből származó gyermek totális egyenjogúsítását.

E fejlődésre figyelemmel — fejtette ki Michelle Gobert — kérdéses, hogy lehet-e még egyáltalán beszélni a család védelméről és megszilárdításáról családjogi eszközök révén. A válasz függ attól, hogyan határozzuk meg a védelem tárgyát és hogyan szervezzük meg a védelmet. A hangsúly a házasságból keletkezett kapcsolatokról áttevődik a gyermek érdekeire. A törvényhozó már nem negligálja a természetes családot, és a törvényes családot már nem tekinti szentségnek. Ezért helyesebb mindenféle jogi egyenlőtlenség megszüntetésére törekedni és mindenki számára biztosítani „a joghoz való jogot”. Nézete szerint nem létezik a család egységes koncepciója, és a védelem jogosultsága véendő tárgy hiányában kérdésessé válik. Ugyanakkor változtak a védelem módszerei is, azok túlmutatnak nem csupán a családi jog, de általában a jog keretein. Hatással van a védelem módszereire az a körülmény is, hogy a család ma nem más, mint a legalkalmasabb jogi keret azok számára, akik az együttélést választották, de úgy véli, miszerint a francia jognak a gyermekek minél teljesebb egyenjogúvá tételére irányuló tendenciája az erkölcsök jelenlegi állapota mellett nem kell hogy a házasság elutasítását eredményezze. A házasság elsődleges funkciója a társadalmi elismertetés biztosítása, és minden mélyreható változás közepette is megmarad olyan kapcsolatnak, amelyet előnyben kell részesíteni.

*

Az előadást követően *Nizsalovszky Endre* akadémikus méltatta a törvényes házasságnak el nem ismert kapcsolatból, sőt a házasságtörésből származott gyermeknek a francia jogban elfoglalt korábbi és most kialakult jogállásáról az előadó által rajzolt plasztikus képet, majd utalt arra, miszerint érthető az előadónak az az aggodalma, mely szerint az 1972. évi leszármazási törvény kétségessé teszi, vajon nem vezet-e, családról alkotott egyes eredeti francia fogalmak megsemmisítéséhez, annál is inkább, mivel csaknem mindenütt, ahol a nem házasságból született gyermek jogai elismerése érdekében felléptek az emberi szempontból indokolt törekvések ellen, a családi eszme megbomlásának veszélyére hivatkoztak. Nézete szerint azonban a törvényes házasság intézményének sorsa nincs súlyos veszélyben. A magyar törvényhozás már 1946-ban tovább ment az egyenjogúsítás terén, mint az előadó által ismertetett francia megoldás, de a törvény hatálybalépte óta eltelt 26 év alatt nem következtek be a házasság fogalmát bomlasztó jelenségek és nehéz lenne azt mondani, hogy a bontások Magyarországon észlelhető magas számának felidőzésében a nem házasságból született gyermekek kedvező jogállása jelentős szerepet töltene be, bár — s ezt statisztikai adatokkal is alátámasztotta — nem állítható, hogy a házastársi hűség megszegésének nem lenne a bontás okai sorában jelentős szerepe. A továbbiakban rámutatott, hogy a Magyar Népköztársaság alkotmányának 1972. évi szövege a házasság és a család intézményének védelméről szólva kétségkívül elsősorban a törvényes házasságra alapított családra utal. Foglalkozott a törvényes házassági kötelek nélkül együttélők számára a magyar jogban biztosított védelemmel és kedvezményekkel, s ezek tompításának szükségességét megvitatandó kérdésként említette. Utalt arra, miszerint a francia jogban magasabb fokú jogi védelemben részesül a törvényes házasság, mint a magyarban, amelyben még nincsenek kihasználva mindazok az eszközök, amelyet az Alkotmány és a családjogi törvény emfatikus kijelentései realizálására alkalmaznak lehetnének.

Ezt követően *Nizsalovszky* akadémikus az elhangzott előadásokban felvetett egyes kérdésekkel foglalkozott. Kétségét fejezte ki az iránt, hogy a házassági korhatár felemelése alkalmas lenne a meg gondolatlanul kötött és rövid időn belül felbomló házasságok megakadályozására, míg a házasságok az egészségi állapotukról való kölcsönös tájékoztatását igen kívánatosnak tartaná. Kitért a megegyezéssel bontás problematikájára, párhuzamba állította a francia, a lengyel és a magyar házassági vagyoni jogi jogszabályokat, néhány megjegyzés erejéig foglalkozott *Nestor C. Kohut* „Therapeutic Family Law. A complete guide to marital reconciliation” és *Eric Jayme* „Die Familie im Recht der unerlaubten Handlungen” c. művével, utalva arra, hogy a szocialista jogban a házasság sérthetlenségének mint az oltalmazott személyiségi jogok különleges családjogi alakulatának megfelelő kidolgozása időszerű feladatot jelent, s e védelem terén jelentős szerepet láthatnának el a társadalmi szervezetek. Befejezésül a születésszabályozás kérdéseit érintette, oda konkludálván, hogy a jog és kötelezettség harmonikus összekapcsolásának eszközei e téren olyanok, amelyeket keresünk, de még nem találtunk meg.

Pap Tibor hangsúlyozta a házasságnak mint a család alapjának jelentőségét az elkövetkezendő törvényhozás szempontjából, amivel több francia hozzászóló is egyetértett, majd válaszolt a magyar családjogi törvényhozás néhány konkrét megoldása (a házasságon kívül született gyermek öröklési jogi jogállása, az elvált házastársak gyermekének elhelyezése, a megegyezéssel bontás) tekintetében, ugyancsak a jogásznapi francia résztvevői által felvetett kérdésre.

GARANCY GABRIELLA: A CSALÁD VÉDELME A MUNKAJOGBAN ÉS A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSI JOGBAN

Az előző előadás a család belső szerkezetét, a család tagjainak családon belüli helyzetét tárgyalta, a magyar családjogi szabályok bemutatásával.

A most tárgyalásra kerülő referátum a család védelmének külső körét, a szociális jogi szabályokból vont külső kört — kívánja megvonni; azoknak a munkajogi és társadalombiztosítási jogi szabályoknak a bemutatásával, amelyek jelentős befolyást gyakorolnak a család belső életére és anyagi helyzetére.

A család belső életvitelét számos kívülről ható tényező is befolyásolja. Az egyes család ugyanis nem izolált kis szervezeti egység, hanem szerves része

a társadalomnak, és így olyan társadalmi hatások érik, amelyek pozitívan vagy negatívan befolyásolják belső életét is. A szociológiai kutatások nyomon követik a családban bekövetkezett azokat a változásokat, amelyek a modern társadalomra legjellemzőbb alapvető folyamatokkal függenek össze. Ezek a folyamatok egyrészt a család strukturális sajátosságait, belső normáit, jelenségeit és szokásait alakították, illetve alakítják, másrészt pedig a családnak a társadalomban elfoglalt helyét, ebből következően pedig a család és a társadalom funkcionális kapcsolatait is. Napjaink felgyorsult ütemű ipari fejlődése, az urbanizáció stb. és ezekkel együttjáróan a tradicionális társadalmi kötelékek, valamint a családra vonatkozó közfelfogás átalakulása jellemző egész Európára (illetve kontinensünkön kívül is minden ún. fejlett társadalomra).

Az egész Európában végbemenő folyamaton túlmenően a magyar családi viszonyokra -- a család belső viszonyaira és a család és társadalom közötti viszonyra -- még további folyamatok hatottak. Az az alapvető politikai-gazdasági változás ugyanis, amely Magyarországon 1945 után végbement, erőteljesen befolyásolta nemcsak a család és társadalom kapcsolatát, de a család belső jelenségeit és a családra vonatkozó közfelfogást is. A tulajdonviszonyok megváltozása, az iparilag elmaradt ország nagyütemű iparosítása, a mezőgazdaság szocialista átszervezése és mindezek eredményeként a teljes foglalkoztatottság megvalósítása, a mezőgazdasági termelészövetkezetek jelenlegi prosperitása, továbbá az iskolázottság szintjének nagymértékű emelkedése, olyan tényezők, amelyek gyökeresen átalakították a család és a társadalom kapcsolatát. Jelentős változás az, hogy a család ma már nemcsak a családfő személyén keresztül kapcsolódik a társadalomhoz, hanem -- a családok többségére jellemzően -- a család minden munkaképes tagja részt vesz a társadalom munkájában.

Az ilyen nagy és alapvető társadalmi átalakulás olyan jogi szabályozást igényel, amely a változás folytán bekövetkezett élet- és munkaviszonyokat sokoldalúan rendezi, illetve a jövőbeni fejlődést is elősegítő rendezést ad. Ennek a - viszonylagos teljességre törekvő -- jogi szabályozásnak sokoldalú társadalmi-gazdasági szükségletet kell kielégítenie, mely szükségletek arra irányulnak, hogy a munkavállalók munkahelyi kötelezettségeik ellátása mellett -- azzal párhuzamosan -- konfliktusmentesen élhessék családi életüket és illetve a több terhet vállaló családok (ahol gyermekek és öregek élnek egy családon belül) ne kerüljenek túlságosan hátrányos helyzetbe a dolgozó házaspárokhoz, illetve az egyedülálló dolgozókhöz képest.

Ilyen értelemben vonjuk vizsgálat alá, illetve mutatjuk be a magyar munkajogi és társadalombiztosítási jogszabályoknak a családdal kapcsolatos legfontosabb rendelkezéseit, azzal a hozzáfűzéssel, hogy a bemutatás nem lehet teljes, mert az állami szociálpolitika köre szélesebb, mint a munkajog és a társadalombiztosítási jog, mivel a család védelmét -- az ismertetésre kerülő szabályokon túlmenően, illetve ezek mellett -- számos más szociálpolitikai intéz-

mény is szolgálja. Ezek részletes ismertetése kívül esik témánk tárgyalásán, de a maguk helyén utalni fogunk rájuk.

A munkajognak és a társadalombiztosítási jognak a család védelmét szolgáló szabályait — könnyebb áttekinthetőség érdekében — három részre bontottan tárgyaljuk, annak előrebocsátásával, hogy a három rész nem különül el élesen egymástól, s különösen az I. és II. rész között erősek az átfedések. A három rész a következő: I. A nők munkajogi egyenlőségét megalapozó szabályozás, valamint a fiatalok munkavállalására vonatkozó szabályozás; II. a családos és nem családos dolgozók helyzete közötti különbség kiegyenlítését célzó jogszabályok és intézmények; végül III. a család előregedett tagjairól való gondoskodást megvalósító jogszabályok.

I. A nők munkába állásának szükségessége — a társadalom igénye a nők munkaerejére és a nők jelentős részének igénye munkaerejük hasznosítására — napjainkban már nem vitatott tény, és az önálló keresőfoglalkozást folytató nők számának állandó növekedése világjelenség. (Az 1965. évi Nemzetközi Statisztikai Évkönyv adatai szerint a világon minden száz munkaképes korú nő közül 27 dolgozik. Az egyes országok tényleges arányai természetesen eltérnek ettől az átlagtól.)

Ami kérdéses és ami egyes országokban még megoldásra, más országokban pedig a meglévő megoldások tökéletesítésére vár, az a nők családi helyzetének, döntően anyai hivatásának összeegyeztetése a kereső foglalkozással. Ahol a nők egyenjogúsága az élet minden területén jogilag-politikailag biztosított — mint Magyarországon is —, ott az egyedülálló vagy házasságban élő nő egyenlő esélyekkel, egyenlően megállapított feltételek mellett vesz részt a társadalom munkájában. (Kivéve a biológiailag ártalmas munkaköröket.) Konfliktushelyzet akkor áll vagy állhat elő, ha a dolgozó nő gyermeket vár, illetve anyává lesz, amikor is a munkavégzés, a hivatás teljesítése és a gyermekevelés megkülönböztetetten nehezebb helyzetbe hozza az anyát, mint más nődolgozót. E konfliktushelyzet feloldása — vagy legalábbis részbeni feloldása — az állami szociálpolitika fejlettségétől függ, elsősorban a családi körülményeket reálisan és humánusan figyelembe vevő jogi szabályozástól és emellett a gyermek elhelyezésére szolgáló létesítmények hálózatától.

Ezek előrebocsátása után mutatom be a hatályos munkajogi szabályozást, amely általánosan a nők munkában való egyenjogú részvételét, különösen pedig az anyai hivatás védelmét szolgálja.

I. A nők egyenjogúságát nálunk a legmagasabb jogforrás, a Magyar Népköztársaság Alkotmánya nyilvánítja ki. Az Alkotmány 62. § (1) bekezdése kimondja: „A Magyar Népköztársaságban a nők a férfiakkal egyenlő jogokat élveznek.” Ez az alkotmányi kinyilvánítás egyértelműen az élet minden területére, így a közéletre (a nőknek választójoguk van és választhatóak képviselőnek, illetve minden közfunkcióba), a családi helyzetre és a munkára egyaránt vonatkozik. Az Alkotmány még a legfontosabb biztosítékokat is megjelöli a

következőképpen: „A nők egyenjogúságát szolgálják: munkalehetőségeiknek és munkafeltételeiknek megfelelő módon való biztosítása; terhesség és szülés esetére fizetett szabadság, az anyaság és a gyermek fokozott törvényes védelme, továbbá az anya- és gyermekvédelemi intézmények rendszere” (62. § (2) bek.).

Az Alkotmány természetesen csak az általános elveket tartalmazhatja, melyekből a gyakorlati megvalósításhoz az egyes jogágak konkrét szabályain át vezet az út. Különösen az államjog, a családjog és a munkajog szabályai vezetnek le és részletezik az alkotmányos elvet.

2. A munkajogi egyenlőség előfeltétele a szakképzésben való részvétel egyenlő lehetősége, vagyis az egyes szakmákban való képesítés megszerzésének egyenlő lehetősége. Hosszú története van annak, ahogyan a különböző oktatási intézmények fokozatosan megnyitották kapuikat a nők előtt a múlt század közepétől-végétől kezdve, és ez a hosszú történet közismerten zajlott le minden európai országban. Nálunk ez a fejlődés lassúbb volt, mint Franciaországban. Ennek oka a feudális szemléletű jogi szabályozásban lehehető, mely 1945 előtt sok pályát (pl. a mérnöki, jogászi stb.) elzárt a nők elől. A felsőfokú képesítés szűkített lehetőségeihez hasonlóan más pályákon a középfokú képesítést sem tették lehetővé. A jogi lehetőségnek általában megfelelő társadalmi közfelfogás kialakította a normáit arra vonatkozóan, hogy melyek a „női pályák”. Ilyenek voltak értelmiségi munkakörben pl. a tanári, gyógyszerészi, orvosi, a fizikai munkában a szövő, fonóipari munka stb.

Csak 1945 után változott meg alapvetően a helyzet. Már 1945-ben megnyílt majdnem minden pálya a nők előtt, egyes szakminiszteri rendelkezések, következtében, de az átfogó szabályozás csak 1948-ban jelent meg. „A nőkre nézve a közszolgálat körében és más életpályákon fennálló hátrányos helyzet megszüntetéséről” szóló 1948. évi 43. tv. A törvény rendelkezése szerint az egyes életpályákon való elhelyezkedéshez vagy általában valamely kereső tevékenység űzéséhez szükséges képesítés vagy szakképzettség megszerzését a nők számára lehetővé kell tenni. Evégből bármely tanintézetbe, iskolába vagy tanfolyamra, egyetemre és főiskolára a nők a férfitanulókkal azonos feltételek mellett vehetők fel.

A képesítés megszerzésének lehetősége azonban csak előfeltétele annak, hogy a nők képességüknek és érdeklődési körüknek megfelelő munkát vállaljanak. Az egyenlő helyzet kialakításához meg kell nyitni minden pályát a nők előtt, de ugyanakkor saját érdekükben el is kell zárni előttük egyes — számukra biológiailag ártalmas — munkaköröket, és a nők által betölthető munkakörökben is egyes munkafeltételeket illetően különbséget kell tenni férfi munkavállalók és azok között a női munkavállalók között, akik anyai hivatásukat teljesítik. Mindez nemcsak nem sérti, de elő is segíti a női egyenjogúság érvényesülését. A formálisan egyenlő szabályozás ugyanis lehet nagyon tetszetős, de a valóságos adottságokat nem veszi figyelembe. A helyes munkajogi szabályozás éppen ezért *kiegyenlítő* szabályozás; a tényleges egyenjogúság olyan külön elő-

nyök és jogosultságok biztosításával valósul meg, amelyek a munkában való részvételben a nők testi alkatából és anyai hivatásából származható hátrányokat kiegyenlítik.

A nőkre vonatkozó munkajogi szabályozást úgy gondolom bemutatni, hogy az alkalmazástól a felmondásig végigkísérem a munkaviszony egyes fázisait.

3. A nőkre vonatkozó speciális szabályok nagy része a munkaviszony *létesítéséhez* kapcsolódik. A Munka Törvénykönyvének ide vonatkozó rendelkezései szerint „Nőt és fiatalkorút nem szabad olyan munkára alkalmazni, amely testi alkatára, illetőleg fejlettségére tekintettel reá hátrányos következményekkel járhat.” (Mt. 20. § (2) bek.) Ennek megfelelően „A nők megfelelő foglalkoztatásának és egészségük, testi épségük védelme elősegítéséről” szóló Munkaügyi Minisztériumi rendelet (8/1970. X. 6.) elsősorban a női szervezetre veszéllyel járó munkák általános meghatározását adja, majd a rendelet külön melléklete felsorolja azokat a munkaköröket, amelyeket nő *semmilyen körülmények között nem tölthet be*. Ilyenek pl. az intenzív hőártalommal járó munka, a fokozott légnyomás alatt végzett munka, a test tartós átnedvesedésével járó munka, a vérképző szerveket, valamint az ideg- és hormonrendszert fokozottan károsító munka stb.

Az egészségi okokból tiltott munkakörökön kívül minden más munkakör betöltésére egyenlő lehetősége van a nőknek és a férfiaknak. A Munka Törvénykönyve kimondja, hogy „a munkaviszony létesítése és a munkaviszonyból eredő jogok és kötelezettségek meghatározása során nem szabad hátrányos megkülönböztetést tenni a dolgozók között nemük, koruk, nemzetiségük, fajuk és származásuk szerint” (Mt. 18. § (3) bek.). E rendelkezés kapcsán megjegyzem, hogy a Munka Törvénykönyve a diszkrimináció tilalmát a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet egyezményében foglaltaknak megfelelően határozza meg.

Ezen túlmenően a család védelmét szolgáló speciális munkajogi szabály az, hogy „A terhes nő vagy anya alkalmazását e körülményre tekintettel megtagadni nem szabad. Az alkalmazásnál a terhes nőt és a kisgyermekes anyát *azonos feltételek esetén előnyben kell részesíteni más munkavállalóval szemben*” (Mt. 19. § (2) bek.).

A Munka Törvénykönyvének védelmi szabályai osztársadalmi érdeket fejeznek ki. Ugyanakkor nem az osztársadalom a munkáltató, hanem a konkrét állami szerv, intézmény, illetve állami vállalat. Az állami vállalatok pedig önálló gazdálkodó szervek és így önálló vállalati érdekük a nyereséges gazdálkodás, sőt ez a nyereséges gazdálkodás még a vállalatnál dolgozóknak is érdeke a nyereségrészesezési rendszer folytán.

A dolgozó terhes nőkre és kisgyermekes anyákra vonatkozó, a Munka Törvénykönyvében rögzített speciális jogi szabályozás, illetve e szabályzásban biztosított kedvezmények valójában nehézséget okoznak az egyes vállalaton belül, illetve a vállalat gazdálkodási céljait hátrányosan befolyásolhatják.

(Például az a szabály mely szerint a nődolgozók a terhességük negyedik hónapjától kezdve csak könnyebb munkakörben dolgozhatnak, így általában nem dolgozhatnak gépek mellett, tehát a nődolgozók egy jelentős része saját szakmájában vagy addigi munkakörében nem foglalkoztatható. Ugyanakkor a könnyebb munkára áthelyezett terhes nő keresete nem lehet kevesebb az előző kereseténél.) Még a nem fizikai, hanem adminisztrációs munkakörben alkalmazott nődolgozók tekintetében is, mind a vállalatoknak, mind a hivataloknak a nődolgozók részére biztosított olyan kedvezményekkel kell számolniuk, mint az 5 hónapos szülési szabadság, a szoptatási idő alatti munkakedvezmény, valamint a kisgyermek betegsége miatt igénybevett gyermekápolási táppénzes állomány.

Ezek a körülmények magyarázzák a munkáltató vállalatok, intézmények egyrészéről megnyilvánuló azt az alkalmazási tendenciát, hogy általában szívesebben alkalmaznak férfi munkavállalót, mert annál nem merülhet fel a gyermeknevelés miatti kiesés. Viszont a munkaerő iránt országosan megmutató kereslet, mely keresletbe a női munkaerő iránti igény is beletartozik, — nemcsak országosan, hanem vállalatonként is jelentkezik. Így egyetlen vállalat sem tud lemondani a nők foglalkoztatásáról, de sok vállalat — a lehetőséghez képest — arra törekszik, hogy egyedülálló vagy gyermektelen nőt alkalmazzon, akiknél nem kell számolni a munkából való kieséssel. A munkáltatók ilyen törekvése, illetve az ilyen tendencia ismerete vezetett az 1968-ban bevezetett jogszabályi módosításra, mely szerint nemcsak nem szabad megtagadni a terhes nő vagy kisgyermekes anya alkalmazását, hanem az ilyen nődolgozókat — egyenlő feltételek mellett — előnyben is kell részesíteni az alkalmazásnál. E jogi szabályozásbeli változtatásban a jog előremutató szerepe fejeződik ki, amikor is a jogszabály egy olyan társadalmi törekvést fejez ki, amely törekvés — ha nem is egyszerre, de éppen a jogszabály hatására — fokról-fokra megvalósul.

Az a munkáltató, aki a kötelező előnyben részesítésre vonatkozó rendelkezéseket megsérti, szabálysértést követ el, melyért pénzbüntetéssel sújtható.

A munkaviszony létesítésének formájára és tartalmára vonatkozó rendelkezés már azonos mind a férfi, mind a női munkavállalókra. Eszerint a munkaszerződés a vállalat (az állami szerv, intézmény stb.) és a dolgozó megállapodása alapján jön létre. A munkaszerződésben meg kell határozni a dolgozó munkakörét és munkabérét. A munkakörben és a munkabérben való megállapodás nélkül a munkaszerződés érvénytelen.

4. *A munkaviszony tartama alatt* valamennyi dolgozót általában azonos jogok illetik meg, és azonos kötelezettségek terhelik, melyek részletezése témánk tárgyalásán kívül esik. E rendelkezések közül csak azokat ismertetem, amelyek bár minden munkavállalóra vonatkoznak, de főként a női munkavállalókat érintik, továbbá azokat, amelyek kizárólag a női munkavállalókra vonatkoznak.

a) Az általános szabály szerint: „A munkaidőt úgy kell beosztani és a túlmunkát csak olyan mértékben szabad elrendelni, hogy a dolgozó egészségét és testi épségét ne veszélyeztesse, illetőleg személyi és családi körülményeire tekintettel aránytalan terhet ne jelentsen.” (Mt. 38. § (1) bek.) Ez az általános tilalom pl. a hetenként változó műszak-beosztásokra vonatkozik, amelyek különösen a többgyermekes családokban a családi élet egyensúlyát megzavarhatják.

b) A munkaidő beosztásával kapcsolatos további szabályok a terhes nők és a kisgyermekes anyák védelmét szolgálják. Ilyen szabály pl. az, hogy „A dolgozó nőt terhessége negyedik hónapjától kezdődően gyermeke 6 hónapos koráig egyáltalán nem, ezen túl pedig csak beleegyezésével szabad túlmunkára igénybe venni”. (Mt. 38. §). Ezek a törvényi rendelkezések valamennyi munkáltatót kötelezik, de az egyes kollektív szerződések részletezik a törvényes előírásokat, illetőleg a legtöbb kollektív szerződés a dolgozó nők érdekében a törvénykönyv előírásain túlterjedő részletes korlátozásokat állapít meg. Így pl. a kollektív szerződések többsége tartalmazza azt a rendelkezést, hogy: „Azt a dolgozó nőt, akinek 12 éven aluli gyermeke van, csak beleegyezésével lehet túlmunkára igénybe venni.”

c) A nők éjszakai műszakra való beosztásának tilalma ma még csak a terhes nőkre és a kisgyermekes anyákra vonatkozik Magyarországon. Egy 1970-ben kiadott Kormányhatározat kötelezi a vállalatokat, hogy fokozatosan szüntessék meg a nők éjszakai műszakban való foglalkoztatását. Ezt már számos nagyvállalat meg is valósította, de megítélésem szerint még néhány év szükséges ahhoz, hogy valamennyi vállalatnál megszűnjön a nők éjszakai műszakban való foglalkoztatása (a munkaerőhiány felszámolása, üzemi átállítások stb.).

d) A munkaviszony tartama alatt minden dolgozót megillet a *fizetett évi szabadság*. A fizetett szabadságidő két részből áll: az alapszabadságból és a pótszabadságból. „A dolgozóknak minden munkaviszonyban töltött naptári évben tizenkét munkanap szabadság és a munkaviszonyban töltött minden két év után egy munkanap pótszabadság jár.” (Mt. 42. § (1) bek.) (Megjegyzés: A munkaviszonyban töltött idő számítása nemcsak egy vállalatnál töltött idő, hanem különböző vállalatoknál teljesített szolgálati idő összeszámításával történik.) A pótszabadság azonban nemcsak a munkaviszonyban töltött idő után jár, hanem a törvény különböző más jogcímeit is felsorol, amelyek után pótszabadság jár az egyes dolgozói kategóriák részére. Ilyen jogcímek: a munkaköri beosztás, az egészségre ártalmas munkakör stb.).

Az egyik ilyen pótszabadságra jogosult dolgozói kategóriába a többgyermekes dolgozó nők tartoznak; a dolgozó anyának három gyermeke után évi két, minden további gyermeke után ugyancsak két-két munkanap pótszabadság jár, a gyermek 18. éves koráig.

e) A női munkavállalók nagy részét legjelentősebben érinti a *szülési szabadságra* vonatkozó rendelkezés. A terhes nő, illetőleg a szülő nő részére 20 hét

szülési szabadság jár. Ez rendellenes szülés esetén — szakorvosi javaslatra — négy héttel meghosszabbítható. A szülési szabadságból négy hetet a szülés előtt kell kiadni; ettől azonban a dolgozó nő kérésére el lehet tekinteni, ha az a szakorvos véleménye szerint egészségének veszélyeztetésével nem jár. Ilyenkor az egész szülési szabadságot a szülés után kell kiadni (Mt. 43. § és Mt. V. 57. §).

f) A dolgozó anya részére biztosított további kedvezmény, hogy a dolgozó nőnek a szoptatás első hat hónapjában naponta kétszer háromnegyed óra, ezt követően a kilencedik hónap végéig háromnegyed óra szabadidő jár a munkaidő alatt. Ez a munkaidő kedvezmény a dolgozó nő kérelmére a munkaidő kezdetén vagy végén egyszerre is kiadható, annak tartama munkaidőnek számít és arra átlagkereset jár (Mt. V. 58. §).

5. A munkaszerződés módosítására vonatkozó általános rendelkezések mellett, a Munka Törvénykönyve speciális szabályozást tartalmaz a terhes nőkre, illetve anyákra vonatkozóan. Az anyaság védelmét hathatósan szolgáló szabály szerint: a dolgozó nőt terhessége negyedik hónapjának kezdetétől, a szoptatás hatodik hónapjának végéig — kérelmére és orvosi vélemény alapján — állapotának egészségügyi szempontból megfelelő munkakörbe kell ideiglenesen áthelyezni. E rendelkezés alapján áthelyezett dolgozó nő *keresete nem lehet kevesebb*, mint amennyi az előző átlagkeresete volt (Mt. V. 23. §).

6. A magyar munkajog különös védelmet biztosít a terhes nőnek, illetve az anyának a munkáltatói *felmondás ellen is*. A Munka Törvénykönyvének *minden dolgozóra* kiterjedő szabálya arra kötelezi a munkáltatót, hogy a felmondását írásban tegye meg és a felmondás okát részletesen indokolja, mely indokolásból világosan kitűnjön a felmondásra vezető körülmény. Ez önmagában is hathatós védelem a jogellenes felmondás ellen, és a dolgozó panaszjoga folytán a jogellenes felmondás esetén a munkaügyi döntőbizottság kötelezi a vállalatot a dolgozó visszavételére, valamint kárának megtérítésére.

Ezen az általános szabályon túlmenően fokozott védettség, *felmondási tilalom* alá esnek egyes dolgozói csoportok. A védettség alapja az érintett dolgozók élet- és munkakörülményeiben ideiglenesen beálló olyan változás, mely körülmény fennállása alatt a felmondás méltánytalanul súlyosabban érintené ezeket a dolgozókat, mint a többi dolgozót. Éppen ezért a törvény szerint a tilalomba ütköző felmondás érvénytelen. A felmondási tilalom a kivételes védettséget érdemlő helyzet fennállása alatt és annak megszűntét követő 15 nap elteltéig zárja ki a munkáltató egyoldalú felmondását. Közülük a speciálisan a nődolgozókra vonatkozó rendelkezések megtiltják a munkáltatói felmondást a nődolgozóval szemben a következő esetekben:

- a) a nő férjének sorkatonai szolgálata tartamára,
- b) a terhesség és a szoptatás idejére, a szülést követő hatodik hónap végéig,
- c) a beteg gyermek ápolására táppénzes állományba helyezés vagy ilyen célból kapott fizetés nélküli szabadság idejére,

d) a gyermekgondozási segély, valamint a gyermek gondozásának céljára kapott egyéb fizetésnélküli szabadság idejére,

e) az állami csecsemőotthonban elhelyezett gyermekének vagy idegen gyermeknek szoptatására az otthonba felvett dolgozó nőnek ott tartózkodása alatt, illetve a fentiekben meghatározott időtartamot követő 15 nap alatt.

7. A Munka Törvénykönyvében felsorolt védelmi szabályok mellett — ezeket kiegészítően — más jogi szabályok által biztosított lehetőség, illetve az állami szociálpolitika szélesebb körébe tartozó intézmények teszik lehetővé, hogy a dolgozó anya eleget tudjon tenni anyai hivatásának és ugyanakkor a munkahelyi követelményeknek vagy pedig — időlegesen — csak az anyai hivatásának. A dolgozó nőnek gyermeke születése után, illetve szülési szabadságának lejárta után ugyanis választási lehetősége van arra, hogy folytatja-e munkáját vagy gyermekgondozási segélyt vesz igénybe.

a) Ahhoz, hogy a kisgyermekes anya a munkáját tovább végezhesse, szükséges a kisgyermek ellátásának, őrzésének biztosítása, amelyet vagy a család valamely idős tagjának, illetve nemdolgozó családtagjának segítségül vételével, vagy bölcsődei-óvodai elhelyezéssel old meg, vagy pedig fizetett alkalmazottat vesz igénybe. A megoldási lehetőségek családonként változóak.

b) A dolgozó nő gyermeke születése után választhatja azt a megoldást is, hogy munkáját abbahagyja és időlegesen gyermeke nevelésének szenteli teljes idejét. Ezt az 1967. jan. 1-i hatállyal bevezetett *gyermekgondozási segély* intézménye teszi lehetővé. A gyermekgondozási segély igénybevételének előfeltétele, hogy a dolgozó nő a szülést közvetlenül megelőző másfél éven belül összesen legalább 12 hónapi munkaiszonyban álljon és legalább napi 6 órai munkaidőben dolgozzon. E feltételek megléte esetén a dolgozó nő kérelmére a munkáltató 3 évi fizetésnélküli szabadságot köteles biztosítani, mely idő alatt az anya havi 600 Ft pénzbeli szolgáltatást kap a társadalombiztosítási szervtől. Igen nagy jelentőségű a jogszabálynak az a rendelkezése, mely szerint a gyermek gondozása céljából igénybe vett fizetésnélküli szabadság időtartamát munkaviszonyban töltött időnek kell számítani, és ezt az időtartamot a nyugellátás megállapításánál is jogszerző időnek kell tekinteni. A gyermekgondozási segély folyósításának tartama alatt az anyának éppúgy járnak a betegségi biztosítás szolgáltatásai, továbbá a családi pótlék, mint a munkaviszonyt ténylegesen teljesítő dolgozóknak. A 3 év letelte után — illetve az anya kérelmére korábban is — a munkáltató köteles a dolgozó nőt újra foglalkoztatni, mégpedig ugyanabban vagy hasonló munkakörben, mint a szabadság igénybevétele előtt, és fizetése sem lehet kevesebb a korábbi fizetésénél.

A dolgozó anyák kettős feladatának összeegyeztetése, illetve az összeegyeztetés racionális megszervezése egyénileg változó az egyéni képesség, szervezési készség, teherbírás, valamint az anyagi körülmények szerint, de minden esetben a két hivatás összeegyeztetése kétségtávolan többletenergia kifejtést igényel a dolgozó anya részéről.

A jogi szabályozás nem veheti figyelembe az individuális körülményeket, hanem csak általánosíthat és döntően az alacsonyabb keresetű dolgozók helyzetét segítően alkothatja meg a maga szabályait. Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével jött létre Magyarországon a gyermekgondozási segély intézménye.

A gyermekgondozási segély összege minden dolgozó anyának egyöntetűen megállapított összegben jár, így e segély igénybevétele az alacsonyabb keresetű, tehát kvalifikálatlan munkakörökben dolgozóknál jelent kisebb jövedelm kiesést.

Másrészt, — az anyagi vonatkozásokon túlmenően — azt is figyelembe kell venni, hogy a magasabb kvalifikációval rendelkező dolgozó nőnél a gyermekgondozási segély igénybevétele a szakmai fejlődéstől való lemaradást is magával vonhatja.

8. A család védelmét szolgáló munkajogi szabályok természetesen nemcsak a nődolgozókra, hanem a fiatalok munkavállalóira is vonatkozik. A diszkrimináció tilalmát már a nők alkalmazására vonatkozó rendelkezésnél ismertettük, mivel a Munka Törvénykönyve ezt a tilalmat mindkét kategóriára vonatkozóan egy szakaszban tartalmazza. Ugyanígy hivatkoztunk a mindkét kategóriára vonatkozó — egészségileg veszélyes munkakörökben való — alkalmazási tilalomról.

Az egészségileg nem tilalmazott munkakörökben, az általános szabály szerint „munkaviszonyba a tizennegyedik életévét betöltött állampolgár léphet, ha az általános iskolát elvégezte, vagy enélkül is, iskolai szünet tartama alatt”. A nagykorúságra vonatkozó családjogi szabály szerint a fiatalok 18. életévének betöltésekor válik nagykorúvá. Eddig az időpontig munkajogilag korlátozottan cselekvőképes. Viszont a munkajogi rendelkezések különbséget tesznek a korlátozottan cselekvőképesek között is a következőképpen: „a korlátozottan cselekvőképes személy törvényes képviselőjének hozzájárulása nélkül is létesíthet munkaviszonyt. A tizenhat éven aluli fiatalok első munkaviszonyba lépéséhez azonban szükséges törvényes képviselőjének hozzájárulása is.” (Mt. V. 9. §)

A fiatalok dolgozóinak — munkakörétől függetlenül 16 éves koráig — az alapszabadságon felül évi 12, ezen túl évi 6 munkanap pótszabadság jár. E pótszabadság utoljára abban az évben jár, amelyben a dolgozó a tizenhatodik, illetőleg tizennyolcadik életévét betölti (Mt. V. 50. § (1)).

II. A családos és nem családos dolgozók helyzetének kiegyenlítésére irányuló szociálpolitikai törekvések korábban nem eléggé tisztázottan jelentkeztek, sem a jogi szabályozásban, sem pedig gyakorlati megvalósulásukban.

Az 1968-ban bevezetett gazdaságirányítási reform sok más szükségszerű gazdasági változtatás mellett ezt a kérdést is tisztázta; elsődlegesen úgy, hogy élesen elválasztotta a bérpolitikát a szociálpolitikától. A bérezés ma már csak munkateljesítményhez igazodik — a szociális szempontok figyelembevétele nél-

kül —, viszont a szociálpolitika kizárólag a dolgozó társadalmi méltánylást érdemlő körülményeit, elsősorban családos helyzetét, családi terheit veszi figyelembe.

A kiegyenlítő jellegű — a nem családos és családos dolgozók helyzetének azonos szintre hozására törekvő — szociálpolitika a lakosság széles körét érintően és sok oldalú szolgáltatással közelíti meg e feladat megoldását. E kiegyenlítő jellegű szociálpolitika köre túlterjed az ismertetésre kerülő munkajogi és társadalombiztosítási jogi szabályokon, mert a szociálpolitika olyan széles skálát foglal magába, amely a gyermekjátsszóterek létesítésétől a több gyermekes dolgozók kedvezményes lakás juttatásáig terjed. A legjelentősebb segítséget azonban a *gyermekintézmények* fenntartása nyújtja a dolgozó családoknak. Ilyenek a bölcsődék, óvodák, iskolai napközi otthonok. E helyen kell még utalni az állami árpolitikára, amely lehetővé teszi, hogy a gyermekélelmezési és gyermekruházati cikkek egyenletesen alacsony áron kerüljenek a fogyasztóhoz.

Mindezek részletes ismertetésére nincs lehetőségünk, mivel témánk körülhatárolt, így e tárgykörből csupán az ide vonatkozó társadalombiztosítási jogi szabályokat ismertetjük.

A családos és nem családos dolgozók anyagi helyzetének kiegyenlítését célzó jogi szabályozásból elsőként kell megemlítenünk a Franciaországban jól ismert családi pótlék intézményét.

1. *A családi pótlék* a lakosság széles körére (munkaviszonyban állók, kisipari és mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjai, alkalmi munkások, bedolgozók, öregségi és rokkantsági nyugdíjasok stb.) kiterjedő járandóság, melynek költségfedezetét Magyarországon az állam biztosítja a társadalombiztosítási költségvetés keretében, és az ezzel kapcsolatos adminisztrációt a társadalombiztosítási szervek bonyolítják le.

A családi pótlékról szóló rendelkezésekből (a 20/1968. (V. 21.) Korm. sz. rendelettel és az 50/1971. (XII. 29.) Korm. sz. rendelettel módosított 16/1966. (VI. 1.) Korm. sz. rendelet és az 1/1968. (V. 21.) SZOT szabályzattal és a 4/1971. (XII. 29.) SZOT szabályzattal módosított 2/1966. (VI. 1.) SZOT szabályzat a kormányrendelet végrehajtásáról, továbbá a 31/1966. (Eü. M. sz. utasítás) röviden csak a leglényegesebbeket ismertetem.

A családi pótlékra jogosult — általános meghatározásban — az a betegség esetére kötelezően biztosított dolgozó, akinek munkaideje az illető iparágra vagy munkakörre megállapított heti (havi) munkaidőnek a felét eléri és legalább két gyermeket tart el.

Az eltartott gyermek — családi pótlékra való jogosultság szempontjából — a dolgozó vérszerinti gyermekén kívül, a mostoha, örökbefogadott, nevelt gyermeke, az unokája, testvére és mostohatestvére is, aki tizenhatodik életévét még nem töltötte be vagy általános, illetőleg középfokú iskola nappali tagozatán folytatja tanulmányait, első vagy másodéves szakmunkástanuló és tizenkilencedik életévét még nem töltötte be. Végül az életkortól függetlenül a családi pótlékra vonatkozó rendelkezések alá tartozik az a gyermek, aki a fenti

életkorok elérése előtt munkaképességét, testi-szellemi fogyatkozása, betegsége miatt elvesztette, és ez az állapot legalább egy éve tart és egy év alatt előreláthatólag nem szűnik meg, ez állapot tartama alatt.

A családi pótlékot az apa jogán folyósítják, de ha az apa arra nem jogosult, úgy a pótlék a jogosultság feltételeivel rendelkező anyának jár.

Azokat a családokat, amelyek két vagy több gyermek után részesültek családi pótlékban, de később a jogosultság szempontjából figyelembe vehető gyermekeik száma egyre csökkent (pl. a gyermekek jogosító korhatárának meghaladása vagy a gyermek halála folytán) a megmaradó egy gyermekük után is megilleti a családi pótlék; ez a két gyermekre járó családi pótlék fele összege.

Az egyedülálló dolgozó és a vak dolgozó egy gyermek után is jogosult családi pótlékra. A családi pótlékra jogosultság szempontjából egyedülállónak kell tekinteni azt a dolgozót: a) aki hajadon, nőtlen, özvegy, elvált vagy házastársától külön él; b) azt a nőt, akinek férje sorkatonai szolgálatot teljesít; c) azt a dolgozót, akinek házastársa a felsőoktatási intézmény nappali tagozatának hallgatója, vagy testi vagy szellemi fogyatkozása, betegsége miatt előreláthatólag hat hónapon át teljesen munkaképtelen, vagy nyugellátásban részesül, vagy a bíróság által elrendelt kényszergyógykezelésben részesül, vagy letartóztatásban van, illetve szabadságvesztés büntetését tölti.

A családi pótlék intézményéről el kell mondanunk, hogy önmagában ez az intézmény, jelenlegi rendszerével, nem mondható kielégítőnek. Elsősorban – a különösen ráutaltak kivételével – egy gyermek után nem jár családi pótlék, másodsorban többszöri emelés után sem fedezi a családi pótlék összege a gyermek tényleges eltartási költségét. Perspektivikusan ez intézmény szolgáltatásait emelni kell. Ilyen irányban már történtek lépések. Így ez évben államunk mintegy 800 milliós költséghatással emelte a 3 és több gyermek után járó családi pótlék összegét, de ez még – véleményem szerint – nem kielégítő.

Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a családi pótlék nem önmagában hivatott betölteni a családvédelem szerepét. Az elmúlt évtizedekben kialakult szociálpolitika elsődlegesen a különböző ingyenes, illetve kedvezményezett juttatásokra irányult és nem kizárólag a pénzbeli szolgáltatásokra. Ennek helyessége vitatható és vitatott is napjainkban. Mindenesetre, ezt a fejlődési tendenciát figyelembe véve, röviden utalnom kell az ingyenes, illetve kedvezményes juttatásokra is, mert nélkülük nem adhatnék reális képet a magyar családvédelmi intézményekről.

A nagyon jelentős ingyenes juttatások köréből is kiemelkedik az oktatás ingyenessége, Magyarországon nem csak az általános iskolákban, hanem a gimnáziumokban és a szakközépiskolákban is ingyenes az oktatás minden tanuló számára, és még az egyetemi és főiskolai oktatás is ingyenes a jó eredményeket elérő hallgatók részére.

Nagyon jelentős segítséget ad a családos dolgozók részére a bölcsődei, óvodai hálózat, melyet a helyi tanácsok, illetve a vállalatok tartanak fent és üzemeltetnek. Az állam jelentős anyagi hozzájárulással segíti e gyermekintézmények fenntartását, és ez teszi lehetővé, hogy a dolgozó családok – igen kedvezményesen – vehessék igénybe ezeket a gyermekintézményeket. E gyermekintézmények igénybevételi díját ugyanis a szülők összkeresetének 5–6%-ában határozták meg. Ugyanez vonatkozik az iskolai napközi otthonokra, amelyekben a dolgozó szülők iskoláskorú gyermeke tanul, játszik és sportol pedagógusok felügyelete mellett. E helyen kell még megemlíteni a középiskolás diákok, az egyetemi hallgatók és a szakmunkásképzésben résztvevők részére létesített és szintén állami hozzájárulás folytán igen kedvezményesen biztosított kollégiumi elhelyezést, a diákmenzákat és nyári gyermek-, diák-, szakmunkástanuló üdültetést.

2. Míg a családi pótlék intézménye jellegzetesen kiegyenlítő célzatú és a családos helyzetben is a család normális életvitelét veszi figyelembe, addig a következőkben tárgyalásra kerülő *betegségi biztosítás* intézménye egyrészt minden dolgozóra kiterjed, másrészt ez az intézmény éppen a normálistól eltérő élethelyzetekben ad a dolgozóknak és a dolgozók családtagjainak anyagi és egészségügyi segítséget. (A dolgozó megjelölés itt a biztosítottat jelenti, mind a munkaviszonyban állókat, mind a termelősövetkezeti tagokat, mind a szabadfoglalkozásúakat stb.)

Mégis e helyen – a családdal kapcsolatos jogi szabályozás keretében – foglalkozunk ezzel az intézménnyel, szabályozási rendszerének a család helyzetét befolyásoló hatása miatt. Közismert ugyanis, hogy a család tagjának vagy tagjainak időleges munkaképtelensége mindig hátrányosan befolyásolja a család anyagi helyzetét és szokásos életmódját. Úgyszintén hátrányos helyzetbe hozza a családot – bár kisebb mértékben – valamelyik nem kereső családtag betegsége is. Általában a betegség miatt a családot érő anyagi hátrány mértéke és a beteg családtag egészségügyi ellátása attól függ, hogy a kereső családtag biztosított-e, továbbá hogy milyen terjedelmű és milyen mértékű szolgáltatásokat biztosít részére a társadalombiztosítás. Vagyis egy országon belül úgy tevődik fel a kérdés, hogy a lakosság hány százalékára terjed ki a betegség biztosítás, illetve e biztosítási rendszernek milyen ágazatai vannak, és milyen mértékűek az egyes ágazatok szolgáltatásai?

a) A magyar betegségi biztosítási rendszer gyakorlatilag a lakosság egészére kiterjed és széleskörű, egészségügyi és anyagi ellátást biztosít minden társadalmilag indokolt esetben (az egyes rétegeken belül bizonyos eltérések vannak, pl. a kisiparosok, kiskereskedők mint szabadfoglalkozásúak nem részesülnek keresetpótló táppénzszolgáltatásban).

A betegségi biztosítás hatálya *saját jogon*, a munkaviszonyban álló dolgozókon kívül a mezőgazdasági termelősövetkezetek, a kisipari termelősövetkezetek tagjaira, az egyetemek, főiskolák diákjaira, a lelkesekre és egy-

házi tisztviselőkre, a különböző munkaközösségek és alkotóközösségek (pl. ügyvédi munkaközösség, képzőművészeti alkotóközösség) tagjaira, kisiparosokra, kiskereskedőkre, továbbá a nyugdíjasokra terjed ki.

A betegségi biztosítás kiterjed a biztosított *családtagjaira is (származékos jogú biztosítottak)* akiket a törvény (1955. évi 39. sz. tvr és kiegészítő jogszabályok) részletesen felsorol. Ezek a következők: a biztosított felesége, különélő felesége az esetben, ha eltartásáról a biztosított gondoskodik a gyermeke, nevelt gyermeke, mostohagyermek, unokája, testvére és mostohatestvére, a gyermekek 16. életévéig, illetve továbbtanulásuk esetén 24. életévéig. Egyes családtagok származékos igényjogosultsága csak a 60. életévük betöltése után áll fent, ezek: a biztosított nő férje, a biztosított szülője, mostohaszülője és nagyszülője. A betegségi biztosítás szolgáltatásaiban részesülnek még olyan nem családtagok is, akiket a biztosított tart el a saját háztartásában, így: a biztosított háztartását vezető nő és a háztartásában élő bármely 60. életévét betöltött személy, akár rokona a dolgozónak, akár nem, továbbá a biztosított férfi élettársa.

b) A betegségi biztosítás szolgáltatásai betegség, szülés és halál esetén illetik meg a biztosítottakat és családtagjaikat. Ezek a szolgáltatások természetbeniek és pénzbeniek.

A *természetbeniek* — melyek egyaránt megilletik mind a biztosítottat, mind a biztosított családtagjait a következők: *teljesen ingyenes* orvosi és szakorvosi gyógykezelés, ingyenes kórházi ápolás; kedvezményes gyógyszer és gyógyászati segédeszköz-szolgáltatás pl. szemüveg, műfogsor, gyógyfürdő, melyekért mind a biztosított, mind családtagjai 15% térítési díjat fizet.

Egyes életmentő gyógyszerek, valamint a gyermektápszerek teljesen ingyenesen vehetők igénybe. Ugyancsak térítésmentesen jár a gyógyszer, gyógyászati segédeszköz annak a biztosítottnak, akit üzemi baleset ért vagy foglalkozási betegségben szenved.

A *szüléssel kapcsolatos* természetbeni szolgáltatások: a terhesség és a szülés ideje utáni és utáni gyógykezelés, a kórházi, szülőotthoni ápolás és szükség esetén anyatej szolgáltatása.

A *pénzbeli szolgáltatások* közül első helyen kell említeni a kiesett munkabért pótló szolgáltatásokat: a táppénzt és a gyermekágyi segélyt. A táppénz a megbetegedett biztosítottnak jár a betegsége időtartama alatt, mely táppénz a munkabér 75%-a. Ha a megbetegedés üzemi baleset vagy foglalkozási betegség következménye, úgy a további 25%-ot a munkáltató köteles megfizetni. A gyermekágyi segély a biztosított szülő nőnek jár a szülési szabadság tartamára, mely idő alatt teljes keresete megilleti. Így a „segély” elnevezés nem szerencsés, mivel valójában nem segélyezésről van szó, hanem a teljes keresetnek megfelelő összeg szolgáltatásáról, amelyet a társadalombiztosítási szerv folyósít.

Egyéb készpénzszolgáltatások egyrésze még a szüléshez kapcsolódik, mint az anyasági segély és a csecsemőkelengyére nyújtott segély. Ezek egy

összegben járnak minden szülőnőnek, akár saját jogon biztosítottak, akár férjük jogán részesülnek e szolgáltatásokban.

Más jellegű készpénzszolgáltatás a temetési segély, amely a biztosított elhalálása esetén egy összegben jár az eltemetésről gondoskodó családtagnak, illetve a biztosítottnak családtagja elhalálásakor.

III. A család öreg tagjainak helyzete sokféle szempontból vizsgálható. A gerontológiai és szociálpszichológiai tanulmányok rámutatnak arra, hogy a régi nagycsaládok (melyekben általában 3 generáció élt együtt) felbomlása, a rokonsági viszonyok szerinti státus megváltozása és más, az urbanizációval együttjáró jelenségek sokirányúan megváltoztatták az öreg családtagok helyzetét.

Jogi, pontosabban társadalombiztosítási jogi vonatkozásban leszűkül a vizsgálati kör. Ebből az aspektusból csak az vizsgálható, hogy milyen terheket vesz át a társadalombiztosítás a család aktív, kereső tagjaitól az öreg (vagy megrokkant) családtagok ellátásában. Ennek jelentősége éppen az utóbbi évtizedekben növekedett meg, az emberi életkor jelentős kitolódásával.

A család anyagi helyzete szempontjából nem közömbös, hogy az aktív keresőknek az előregedett családtagot el kell-e tartaniok — akár saját háztartásukban, akár pedig annak külön háztartásában —, vagy pedig az öreg családtag eltartásának anyagi fedezetét (továbbá egészségügyi ellátását és kórházi ápolását) a társadalombiztosítási rendszer biztosítja-e.

Ilyen vonatkozásban a magyar társadalombiztosítási rendszer — a nyugdíjrendszer és a betegségi biztosítási rendszer együttesen — átveszi a kereső családtagoktól a munkaképtelen családtagokról való anyagi és egészségügyi gondoskodás terheit (illetve bizonyos, alacsonyabb nyugellátásban részesülő nyugdíjasok vonatkozásában a terhek nagyrészét). Mindenesetre már az előzőekben ismertetett betegségi biztosítási szolgáltatások is jelentősen könnyítenek a család terhein, mivel az öregeknél gyakori betegségek esetén biztosítják az ingyenes gyógykezelést, kórházi ápolást stb. Így az öreg családtagok egészségügyi ellátása vagy azok saját jogán, vagy származékos jogon, de mindenképpen a társadalombiztosítás keretében történik.

Az állandó (rendszeres) eltartás anyagi fedezetének kérdése viszont úgy vetődik fel, hogy milyen széles kört ölel fel egy országban a társadalombiztosítási rendszer, a lakosság milyen széles körére terjed ki a kötelező nyugdíjbiztosítás?

a) A kötelező nyugdíjbiztosítás Magyarországon a társadalom munkájában részt vevő különböző rétegekre kiterjed; a munkaviszonyban álló dolgozókra, a mezőgazdasági termelősövetkezetek, a kisipari termelősövetkezetek tagjaira, kisiparosokra, kiskereskedőkre stb. A nyugdíjrendszeren belül a feltételek és szolgáltatások vonatkozásában bizonyos különbségek vannak az egyes biztosított kategóriák között. Ezeknek a különbségeknek nagy része formális (pl. biztosítási matematikusok kiszámították, hogy a munkaviszonyban

álló dolgozók és a termelészövetkezeti tagok nyugdíja között összecsúszott (nincs jelentős különbség, csak a számítástechnikai módszer más). A jelenleg hatályos nyugdíjbiztosítási szabályaink igen bonyolultak, nehezen áttekinthetők. Ennek oka éppen a fejlődés során előállt változtatásokkal függ össze, mely változtatások és módosítások nagyrészt a reális lehetőségek változásával, az anyagi erőforrások fokról fokra való növekedésével függtek össze. Viszont a jogszabályok komplikáltságának és nehezen áttekinthetőségének felismerése, továbbá az a körülmény, hogy a helyzet megérett a különböző kategóriákra vonatkozó nyugdíjszabályok egységes rendszerbe való foglalására, felvetette az egységbekodifikálás szükségességét. Ez a munka most van folyamatban, és előreláthatólag egy éven belül befejeződik.

A következőkben a legjellemzőbb -- a munkaviszonyban álló dolgozókra vonatkozó -- nyugdíjtörvény fontosabb intézkedéseit ismertetjük.

b) Az öregségi nyugdíjra jogosító életkor a férfiaknál 60, a nőknél 55 életév. A korhatár elérése mellett a jogosultság másik feltétele 25 évi szolgálati idő. E két feltétel a teljes nyugdíjra jogosít, míg az öregségi korhatár elérése és legalább 10 évi szolgálati idő is alapot ad a csökkentett összegű nyugdíjra, amelyet a törvény résznyugdíjnak nevez. Emellett meg kell említeni a kordévesítés intézményét. Azok a dolgozók, akik 25, illetve 20 éven át egészségi ártalomnak kitett munkakörben dolgoztak (pl. bányában, vegyi ártalomnak kitett munkakörben stb.), azok 5 évvel korábban teljes nyugdíjra jogosultak, tehát a nő 50. életévének, a férfi 55. életévének betöltése után.

c) Az öregségi nyugdíj összege a dolgozó szolgálati idejéhez és munkabérének átlagához igazodik. Eszerint az öregségi nyugdíj két részből áll: a törzsnyugdíjból és a nyugdíjkiegészítésből. A törzsnyugdíj a munkabér 50%-a, amelyet az utolsó négy év átlagkeresete után kell számítani, és amelybe beleszámítandók az ez időszakban kapott jutalmak, prémiumok, valamint a vállalati nyereségből való részesedés. Ha a dolgozó számára kedvezőbb, úgy a dolgozó kérelmére nem az utolsó négy év, hanem az ezt az időszakot megelőző négy év munkabér átlag alapján kell a nyugdíj összegét kiszámítani.

A nyugdíj törzsnyugdíjon felül járó része a nyugdíjkiegészítés, amely az 1929. január 1. óta megszerzett szolgálati idő után jár. (Ekkor lépett Magyarországon életbe az első nyugdíjtörvény.) A nyugdíjkiegészítés az 1929 után munkában töltött minden év után a törzsnyugdíj 1%-a.

Új rendelkezés az ösztönző nyugdíjpótlék intézménye, mely szerint annak a dolgozónak, aki a nyugdíjjogosultság megszerzése után továbbdolgozik, az 1971. évet követően, minden munkában töltött éve után, az öregségi nyugdíj 7%-a jár ösztönző nyugdíjpótlékként, ha a termelésben és a forgalomban, valamint a lakosság ellátásával kapcsolatban álló fizikai munkakörben folytatja munkáját. Az egyéb munkakörökben ez az ösztönző nyugdíjpótlék a nyugdíj 3%-a.

1971. január 1-én hatályba lépett a mozgó nyugdíjskála, mely szerint

minden sajátjogú és származékos jogú nyugdíj összege évenként 2%-al emelkedik.

d) Nyugdíjrendszerünk magába foglalja az elhalálozott biztosított családtagjairól való gondoskodást is, nevezetesen:

az *ideiglenesen özvegyi nyugdíjat*, amely a biztosított elhalálozásától számított egy évig illet meg minden özvegyet, továbbá az *állandó özvegyi nyugdíjat*, amely csak a meghalt dolgozó munkaképtelen, idős vagy egyébként fiatal és munkaképes, de két 18 éven aluli gyermeket eltartó özvegyének jár:

az *árvaellátást*, amely a gyermek 16. életévéig, továbbtanulás esetén 19. életévéig jár,

a *szülői nyugdíjat*, amely az elhalt dolgozó szülőinek és nagyszülőinek jár az esetben, ha a dolgozó a halálát megelőzően legalább egy éven át eltartotta őket.

A nyugdíjbiztosítás széles köre és különböző ágazatai, melyek az elhalálozott dolgozó közvetlen hozzátartozóira is kiterjednek, - az öreg családtag eltartását biztosítják vagy könnyítik, tehát lényegesen csökkentik a család anyagi terheit. Ezért is soroltuk fel ezeket a szabályokat a család védelmére irányuló jogi szabályok között.

Befejezésül még azt kívánjuk megemlíteni, hogy a családos és nem családos dolgozók helyzetének kiegyenlítését, a családok szociális védelmét - a munkajogi és társadalombiztosítási jogi szabályok mellett - az állami szociálpolitika, a vállalati szociálpolitika és a szakszervezeti szociálpolitika együttesen biztosítja. E vonatkozásokban utalunk a tanácsi és vállalati bölcsődei, óvodai hálózat mellett az öregek részére létesített szociális otthonokra, a szociális segélyezésre, a dolgozók és családtagjaik kedvezményes üdültetésére stb. Mindezek együttesen vonják meg a családot segítő, támogató kört, azt a védelmi kört, amelynek keretében a társadalom gondoskodik a családról.

*

A család munkajogi védelmét, illetve a család közjogi vonatkozásait tárgyaló munkaülésem *André de Laubedere* (professeur à l'Université Paris II) referátumában vizsgálta a család társadalmi és jogi helyzetét a francia közjog területén, kifejtve, hogy bár a családl elsődlegesen magánjogi intézmény, de a család jogállása több szempontból érinti a közjogot. A francia állami családpolitika indítékainak és történeti fejlődésének bemutatása után azt a tendenciát ismertette, mely az állami segítség fokozottabb juttatására irányul a sokgyermekes, illetve az alacsony jövedelmű családok részére. Nincs kizárva - mondotta -, hogy ez a társadalmi igazságosságra törekvő tendencia - a későbbiek folyamán a családi pótlék intézményére is kiterjed.

Elemezte továbbá az egyes feladatok megoszlását az állam és a család között, utalva arra, hogy pl. a gyermekek taníttatása korábban kizárólag a család feladata volt, míg ma, a kötelező iskoláztatás rendszerében az állam és a család „konkurráló funkcióiról” lehet szólni.

Franciaországban jelenleg két minisztérium - a közegészségügyi és társadalombiztosítási minisztérium és a munkaügyi minisztérium - lát el családvédelmi feladatokat. Ezenkívül a családok képviselőiben, a családi egyesülések szövetsége (amely magánjogi egyesüléseket tömörít) jogszabályi felhatalmazást nyert arra, hogy a családokat érintő kérdésekben véleményt nyilvánítson, illetve javaslatokat tegyen az állami szerveknek. E szövetség képviselői tagjai a Gazdasági és Szociális Bizottságnak, a Kollektív Szerződés-

sek Legfelsőbb Bizottságának, az Országos Árbizottságnak, és természetesen képviselővel rendelkeznek a családi pótlékokkal kapcsolatos teendőket ellátó országos és helyi szervezetekben is.

A családi terhek kiegyenlítését célzó intézmények között vitathatatlanul elsődleges szerepet tölt be — nem a közjogba tartozó — családi pótlék intézménye. E mellett jelentős közjogi intézmények sorolhatók fel a családot segítő intézkedések körében, így a különböző pénzügyi könnyítések (pl. az örökösödési illeték — adókedvezmény), továbbá felmentés a katonai szolgálat alól stb. A családok segítségét több intézmény együttesen szolgálja, úgymint az előbbieket mellett az egy fizetésből élő családoknak járó pótlék, az otthonmaradó anyáknak járó juttatás, az árvasegély, valamint a legújabbban bevezetett segély a csökkentképességük részére.

*

Az előadásokat követő vita a referátumokban tárgyalt problémákhoz kapcsolódott. *Trócsányi László* tud. főmunkatárs a jogösszehasonlító vizsgálatok jelentőségét hangsúlyozta, amelyhez jelentős hozzájárulást adnak a Magyar-Francia Jogásznapiak. Az ilyen viták hozzájárulnak a fejlődés közös tendenciáinak megvilágításához, egyben bemutatják azokat a különbségeket is, melyek az egyes államokban elfogadott megoldások tekintetében jelentkeznek. *Szászy István* akadémikus a külföldön dolgozó munkások jogviszonyainak problémáival foglalkozott, kifejtve azt a véleményét, hogy e vonatkozásban általában a *lex loci laboris* kell irányadónak tekinteni, ugyanakkor ennek alkalmazásainál több kivételt is el kell ismerni.

Martonyi János egyetemi tanár azoknak a jelentős különbségeknek a megszüntetésére mutatott rá, amelyek Magyarországon a dolgozók különböző rétegeire vonatkozó munkajogi szabályozásban fennállottak. A családvédelmi feladatok közül kiemelte a dolgozó nők rész munkaidőben való foglalkoztatásának általánosabbá tételét. *Bokorné, Szegő Hanna* a francia referátumhoz kapcsolódva annak a véleményének adott kifejezést, hogy a modern család alapja a nemek egyenjogúsága, melyet csak Alkotmányban lehet biztosítani, tehát a közjog körében lehet szabályozni. A család helyzetének minden más irányú (családjogi, munkajogi, büntetőjogi stb.) szabályozása csak ezen az alapon, illetve ezzel összhangban történhet. *André de Laubadere* professzor ezzel a hozzászólással egyetértett, viszont *Drago* professzor a francia delegáció másik tagjai ezt vitatta, arra hivatkozással, hogy ilyen módon „közjogi családról” lehetne szólni, s utalt arra, hogy így a család státuszának szabályozása átkerül a magánjogból a közjogba. Az erre vonatkozó választ *Szabó Imre* akadémikus zárszava tartalmazza.

SZABÓ ANDRÁS: A CSALÁD ÉS AZ IFJÚSÁG BÜNTETŐJOGI VÉDELME

I. A család büntetőjogi védelmének ismertetésénél a család intézményének helyzetéből és funkcióiból kell kiindulnunk.

A szocialista felfogás egyfelől elveti azt a nézetet, hogy a társadalomnak a család az alapja, az alapegysége, mert a társadalmat nem egyes csoportoknak, így pl. családoknak, hanem a társadalmi viszonyoknak az összességként fogja fel. Másfelől azonban nagy szerepet, komoly jelentőséget tulajdonít a családnak, amelynek szerepét, helyét a szocializmusban éppen az adja meg, hogy a társadalmi viszonyok körét realizálja és önálló funkciókkal rendelkezik. A család ezek szerint elsődlegesen a nő és a férfi házassági kapcsolatára épülő, együttlakó és közös háztartást vezető, történelmileg meghatározott szervezettel bíró társadalmi csoport, amelynek tagjait rokoni kapocs, továbbá erkölcsi és érzelmi viszony köti össze; a család létezését és fennmaradását a népesség újratermelését igénylő társadalmi szükséglet indokolja.

A család funkciói közül a néhány legfontosabbat sorra véve, elsőként a *gázdasági* funkcióról kell szólni. A szocialista társadalomban a családnak mint

termelőegységnek a szerepe elhalványul, majd megszűnik. A termelésben részt, vevő családtagok ugyanis nem e keretben, hanem a szervezett társadalmi munkamegosztásban tevékenykednek egyre inkább. Jelentősebb ma még a család *fogyasztási* egységként betöltött szerepe, de igazán előtérbe a gazdálkodási funkció lép. E funkciójában a család jövedelmi közösséggé válik, amely egyfelől összegezi az anyagi lehetőségeket, másfelől szembekerül a helyes elosztás követelményével. A család e funkciója előnyös vonások mellett új kriminogén tényezőket is napfényre hoz, mert az igények eltérő jelentkezése megbonthatja a családi egységet és igen komoly ellentétekre vezethet. A család mindemeillet csak nyer a gazdasági funkciók ilyen átalakulásával. A házaspár és a család többi tagjainak kapcsolata a *személyes vonalomra* épülhet és nem azokra a megfontolásokra, amelyek a termelési egység kialakításánál nélkülözhetetlenek. Ezért egyre kevésbé érvényesülhetnek a párválasztásnál is gazdasági szempontok, viszont a társadalmi rendeltetésének betöltésére képtelenné vált, formális kapcsolatokat nem tartják többé össze vagyoni érdekek.

A család legfontosabb funkciója a *népesség újratermelésével* kapcsolatos. Itt nem csupán a biológiai szaporodásról van szó, hanem a társadalom szellemi megújulásának biztosításáról is, amelyet csak a *nevelési funkció* maradéktalan ellátása biztosíthat. A nevelési funkció nem elsősorban a közvetlen ismeretközlésből áll, hanem sokkal inkább az érzelmi közösség jellegéből fakadó, jellemformáló nevelésből. A személyiség fejlődésében — különösen az első életévben — a nevelés fontossága alapvető. Ez a fejlődés ugyanakkor olyan emocionális tényezőket is igényel, amelyeket elsősorban a harmonikus családi élet biztosíthat. A családi nevelésben a legnagyobb jelentősége a példamutatásnak van. A szülőknél a családi élet légkörének kialakításával, a család többi tagjaihoz fűződő viszonyukkal, viselkedésükkel példát kell adniuk. Mindez a szülőket társadalmi követelmények elé állítja: a társadalom elvárja, hogy a gyermeket hasznos emberré neveljék. E nevelő funkciót eredményesen nem pótolhatja más intézmény, más társadalmi közösség, csak a család. A bölcsődei, óvodai és iskolai hálózat nagymértékű kifejlődése sok terhet levesz a szülők és elsősorban az egyre nagyobb számban dolgozó nők válláról. A nevelés azonban nem szolgáltatás: a gyermeknek nem csupán a közösség védelmére és segítségére van szüksége, hanem éreznie kell a szeretetet, a családi légkör emberi melegségét is. A családi szeretet a neveléstől elválaszthatatlan, sőt a nevelés eredményességének alapvető biztosítója. E szeretet azonban nemcsak a gyermekre sugárzik szét, hanem a család újabb, önálló funkciójával, az emocionális egyensúlyozó funkciójával függ össze. A család — elsősorban a rokoni szeretet érzelmi kapcsolata révén — sajátos *érzelmi közösség*. A rokoni érzés ugyanakkor társadalmi jellegű, a természeti-biológiai gyökerek mellett is. A társadalmi viszonyok változására ezek az érzelmek is változnak, új emberi kapcsolatok alakulnak ki, amelyek új alapokra helyezik a családon belüli viszonyokat is. Egyre kevesebb helye marad a család-centrikus felfogásnak, és a konvencionális csal-

ládi élet helyébe tartalmasabb, a szülők egyenjogúságán és egymás iránti megbecsülésen alapuló, a gyermekek számára példát mutató közösségi élet, családi élet lép. Mint minden új, ennek kialakulása sem jár ellentmondások nélkül.

Az alapvető ellentmondás a nők munkavállalásának terjedése, ennek megnövekedett lehetőségei és a családon belüli terhek egyenlőtlen elosztása között van ma a szocialista társadalomban. A családban jelentkező problémák igen nagy része ebből származik. Messze vezetne ennek az ellentmondásnak a részletes elemzése, akárcsak azé, amelyik az etikai szférában található. Az utóbbi a patriarchális etika tudati maradványainak és a polgári család elidegenedési folyamatának sajátos ötvözete, amelyben csak a szocialista humanizmus szellemében megújuló család mint intézmény képes túljutni. Addig azonban az ellentmondások számos olyan jelenséget termelnek, amelyek elsődlegesen igényt tartanak a kriminológusok érdeklődésére. Fokozódik a társadalmi mobilitás, nő a válások száma. Ez nem jelenti a család válságát, mert a válások alacsony száma nagyon egészségtelen, túlhaladott családi állapotok intézményes rögzítését is jelentheti, és így a nők embertelen elnyomásának eszköze is lehet. De a válásig is hosszú az út: a családon belüli ellentmondások folytán nagyon gyakran megjelenik a gyűlölet, az ellenségeskedés, mégpedig sokszor ezeknek minden más intézményben elképzelhetetlenül magas fokú intenzitása és élessége. Vagy ahogyan CSÍKI a házasság intézményére konkrétul: „A házasság felbomlásának története apró konfliktusok sorozatából áll. A meginduló elhidegülési folyamat évekig tarthat, és aztán nemcsak gyűlölködővé, de bosszúállóvá is teheti a házastársakat, akik között aztán gyakori a tettelegesség is.”

Az elmondottak a család és bűnözés kapcsolatára két vonatkozásban is rámutattak. Nyilvánvaló, hogy a családon belüli konfliktusok a családon belül, a családtagok által egymás ellen elkövetett bűncselekményekre vezethetnek. De ami ennél lényegesebb, a család változatlanul igen fontos jogintézmény, amely védelmet igényel. Kísérjük meg, hogy először e kérdésre válaszoljunk a magyar szocialista jog talajáról.

2. A Magyar Népköztársaság Alkotmányának (1949. évi XX. törvény) 51. és 52. §-a szerint az állam védi a házasság és a család intézményeit, különös gondot fordít az ifjúság fejlődésére és nevelésére, és következetesen védelmezi az ifjúság érdekeit.

Az Alkotmánynak ezek a rendelkezései az egyes jogágazatok tételes jogi szabályozásán keresztül hatályosulnak. A családnak a társadalomban betöltött komplex funkcióiból következően számos jogágazat tartalmaz a család intézményét szabályozó és védelmező rendelkezéseket. Az Alkotmány előírása következtében a büntetőjognak is meghatározott feladatai vannak ezen a téren. A büntetőjogi szabályozásnak azonban számolnia kell azzal, hogy a család valamennyi funkciójának hatályosulása nem biztosítható a büntetőjog eszközeivel. A büntető törvényhozásnak azt kell vizsgálnia, hogy a család tényleges funkciói közül

melyek azok, amelyek biztosítására a büntetőjogi eszközök lehetségesek, és melyek azok, amelyeknél erre szükség is van. E kérdések eldöntésénél figyelembe kell venni egyrészt a család funkcióinak tényleges jellegét, továbbá számolni kell a család jellegéről, tényleges funkcióiról kialakult erkölcsi felfogással. E szempontokra figyelemmel az első felvetett kérdéssel kapcsolatos válasz kézenfekvő: a családnak a szocialista társadalomban betöltött helye és szerepe igényli a büntetőjogi védelmet, ez a védelem azonban nem terjedhet ki a család valamennyi funkciójának biztosítására, hanem csak azokra, amelyeknél a büntetőjogi eszközök jellege valóban előmozdíthatja az adott funkció hatályosulását. E körön belül pedig a jogi védelem büntetőjogi eszközei ott jöhetnek számba, ahol azt a védelmet igénylő társadalmi érdekek jelentősége megköveteli, illetve ahol a védendő társadalmi viszonyok és jelenségek természete ezt megengedhetővé teszi.

A magyar büntető törvénykönyv, az 1961. évi V. törvény egy fejezetbe (XV. fejezet) foglalja a család, az ifjúság és a nemi erkölcsi elleni büntetteket. Ennek a megoldásnak az a megfontolás az alapja, hogy egyrészt a házasság és a család intézménye a nemiségben gyökerezik, s hogy a család és az ifjúság számos vonatkozásban szoros kapcsolatban állóak, másrészt pedig, hogy a nemi erkölcsöt támadó cselekmények pönalizálása egyben a házasság és a család intézményének a védelmét is jelenti. Nem szerepel viszont e fejezetben a terhesség művi megszakítása, amelyet a törvény a személy elleni büntettek fejezetében helyez el.

3. A nemi erkölcs elleni büntetteket ez alkalomból mellőzve, a család elleni büntettek közül elsőként a *házasság jogi alapjait* védő törvényi rendelkezésekkel kívánok foglalkozni.

Az új társadalmi viszonyok között az új típusú monogám család jogi formája a házasság. S habár a családi életnek nem kizárt formája a házasságon kívüli együttélés, a törvényhozó megítélése szerint a család társadalmi szerepe és funkciói a legmegfelelőbbben a házasság formájában bontakozhatnak ki, ezért a család jogi védelme elsősorban a házasságon alapuló család intézményéhez kapcsolódik.

A két nemhez tartozó emberek tartós és szervezett együttélésében megnyilvánuló család tartalma elsősorban érzelmi alapokon nyugszik. Ezeknek az érzelmi alapoknak a büntetőjogi szabályozása nemcsak lehetetlen, hanem indokolatlan is lenne, miután a büntetőjogi eszközök alkalmatlanok annak befolyásolására. Ez okból mellőzi például a szocialista büntető törvényhozás a házasságtörés pönalizálását. Ebben a körben a jogi eszközök igénybe vétele – még ha védelmi célokból is történe – súlyosan sértené az állampolgárok magánéletének autonómiáját, és az egyéni és közérdek harmóniájának megbontását jelentené.

A házasságkötésben megnyilvánuló családalapítás érzelmi alapjainak kialakulását a jog nem szabályozhatja, nem is szankcionálhatja. Másrészt vi-

szont az érzelmi alapok tisztasága feltételezi mind a gazdasági, mind a jogi jellegű kényszermentességet. Ebben a vonatkozásban utalunk az előzőleg kifejtettre: a párválasztás gazdasági kényszeroldala az új társadalmi viszonyok között már ténylegesen elenyészett. Ezért a büntetőjog elsődleges feladata a *házasság jogi alapjainak védelme* a házasságkötés önkéntességének, a monogám házassági rendszer megsértésének és a házasságkötéssel kapcsolatos igazgatási aktusok megsértésének pönalizálása útján.

A házasságkötés jogi értelemben vett önkéntességét elsősorban a családjog szabályai biztosítják (a házasságkötés alaki kellékei) és adott esetben a házasságkötés érvénytelenségével szankcionálják. Amennyiben viszont az egyik házasuló fél vagy mindkettő akaratelhatározását cselekvési szabadságuknak megsértésével, erőszakkal vagy fenyegetéssel kényszerítették ki, a cselekmény a *kényszerítés* büntettét (Btk. 261. §) valósítja meg. Megjegyzendő, hogy a kényszerítés büntette hatályos jogunkban nem speciális család elleni büntett, nem is a család elleni büntetteket tárgyaló fejezetben helyezkedik el, azonban mint az ember cselekvési szabadságát biztosító általános büntetőjogi rendelkezés kihat a házasságkötés jogi alapjainak biztosítására is.

A házasság jogi alapjainak védelmét büntető törvénykönyvünkben elsősorban a *kettős házasság* büntetőjogi tilalmazottsága biztosítja. A Btk. 271. §-a értelmében, aki házasságának fennállása alatt újabb házasságot köt, vagy aki házassági kötelékben levő személlyel köt házasságot, három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A büntetőjogi szabály szerkezete, alkalmazásának dogmatikai jellegű problémái ugyanazok, mint a kontinentális jogokban ismert hasonló büntetési tényállásé, ezért ismertetésére nem térünk ki.

4. A házasság intézményének büntetőjogi védelme mellett fontos szerepe van a büntetőjognak annak a biztosításában is, hogy a *családi jogviszonyból folyó jogok és köteleességek érvényesülése minél akadálytalanabban megvalósuljon*. Ebben a körben a család és a bűnözés kapcsolatának kettős jellege egyre inkább egységgé olvad: számos olyan büntetendő magatartás van, amelyet családtaggal szemben követnek el, és ezáltal egyúttal a család mint jogintézmény ellen is intéznek támadást. A következőkben megtárgyalásra kerülő bűncselekménytípusok jól illusztrálják ezt.

A családi jogviszonyok érvényesülésének egyik alapvető feltétele, hogy az egyén családi állása mint családjogi szempontú jogainak és köteleességeinek gyűjtőpontja sérelmet ne szenvedjen.

Gyakorlatilag a családi állás megváltoztatása főleg a kisgyermekek kicserélése vagy más családba csempészése útján valósulhat meg, azonban számolni kell azzal is, hogy nemcsak a gyermek családi állása változtatható meg, hanem a felnőtté is, ha őt bizonyítékok segítségével megtévesztik abban a tekintetben, hogy melyik családhoz tartozik. Emellett gyakorlati tapasztalatok és kriminálpolitikai megfontolások arra hívják fel a figyelmet, hogy az egészségügyi intézmények hálózatának szélesedésével, az egészségvédelem kiterjedt

intézményes biztosítása szaporítja a lehetőségét annak, hogy a családi állás megváltoztatásának bűncselekményét az ilyen intézetek és intézmények — különösen a szülőotthonok, kórházak, klinikák szülészeti osztályai — alkalmazottai foglalkozásuk körében is elkövetetik. A korábbi büntetőjogi szabályozástól eltérően tehát indokoltta vált a pónalizálásnak erre a területre való kiterjedése is. Ennek következtében a büntető törvénykönyv 272. §-a kimondja, hogy családi állás ellen elkövetett bűntett miatt egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő az, aki más családi állását megváltoztatja, így különösen gyermeket kicserél vagy más családba csempész. A büntetés három évig terjedő szabadságvesztés, ha a bűntettet szülő-, nevelő-, gondozó- vagy gyógyintézet alkalmazottja foglalkozása körében követte el. Az utóbbi esetben büntetendő az a személy is, aki a bűntettet gondatlanul követi el.

Családi állás elleni büntettként fogható fel a gyermekkítétel és az elhagyás, illetve a gyermekrablás büntette is; az utóbbit a korábbi büntető törvénykönyv akként is szabályozta. A hatályos büntető törvényhozás felfogása szerint e bűncselekmények azonban nem tekinthetők családi állás elleni büntetteknek. A gyermekkítételnek, illetve elhagyásnak megfelelő magatartást a törvénykönyv a kiskorú testi fejlődését veszélyeztető büntetési magatartásként szabályozza a személy elleni büntettek sorában (260. §). A gyermekrablás önálló pónalizálása viszont szükségtelenné vált. A klasszikus értelemben vett gyermekrablás Magyarországon már hosszú évek óta nem fordult elő. Másrészt pedig a helyes elméleti felfogás szerint az ilyen magatartás más jogtárgyat sértve rendszerint valamilyen más bűntettet, így például a személyi szabadság megsértését vagy valamilyen nemi erkölcs elleni bűntettet valósít meg.

Részben a családi állás védelmével, részben pedig a kiskorúak normális fejlődéséhez fűződő érdekek biztosításával kapcsolatos a *kiskorú elhelyezése megváltozásának* pónalizálása. A házasság felbonthatóságának egyik következménye, hogy a házasság felbomlása esetén a gyermek családi státusát a neveléshez fűződő érdekekre tekintettel hatósági rendelkezéssel kell biztosítani. Ezzel kapcsolatban viszont a társadalomra veszélyes magatartásnak új típusa alakult ki az elmúlt években. Nem ritkán előfordult, hogy a szülő vagy más személy a másik szülőtől, harmadik személytől vagy intézetből engedély nélkül elvitte a hatósági határozat alapján ott elhelyezett kiskorút. Az ilyen magatartást kísérő gyűlölködés, ellenségeskedés, a tartósan új környezetben tartás az életkornál fogva érzékeny kiskorú egyénisége, értelmi, erkölcsi fejlődése szempontjából rendkívül hátrányosan hat, s éppen azokat a káros következményeket alkalmas kiváltani, amelyeknek elkerülését a kiskorú elhelyezésére vonatkozó hatósági határozat céloz. Emellett önkényességénél fogva a hatósági határozat mindenkire kötelező tiszteletben tartásához fűződő érdekeket is súlyosan sérti. A korábbi joghelyzetben a bírói gyakorlat speciális törvényi rendelkezés hiányában általában gyermekrablásnak minősítette az ilyen cselekményt. Mint már utaltunk rá, az új büntető törvénykönyv nem ismeri a gyermekrab-

lás büntettének tényállását, s ezért a fenti magatartásnak speciális szabályozása indokoltá vált. Ilyen megfontolásokra tekintettel állapítja meg a büntető törvénykönyv 273. §-a, hogy aki hatósági határozat alapján elhelyezett kiskorút attól, akinél a hatóság elhelyezte, annak beleegyezése nélkül elvisz, avagy a kiskorút elrejtji vagy eltitkolja és ezzel a hatósági határozat végrehajtását megghiúsítja, egy évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő. A büntetési maximum viszonylag alacsony megállapításánál a törvényhozó figyelemmel volt arra, hogy ezeknek a cselekményeknek az elkövetője nagy többségében az egyik szülő, illetőleg arra, hogy az ilyen cselekmények motívuma az esetek túlnyomó többségében a gyermekhez való túlzott ragaszkodás, az ítélőképességet elhomályosító szeretet és vonzalom.

5. A család társadalmi funkcióinak büntetőjogi védelme és előmozdítása szempontjából szembeötlik, hogy az ifjúság felnevelésével, a társadalomban való bekapcsolódásával kapcsolatos társadalmi érdekek biztosítására elsődlegesen nem a büntetőjog, hanem a tervszerű családvédelem és szociálpolitika eszközei a hivatottak. Másrészt viszont nem hagyható figyelmen kívül, hogy nemcsak társadalmi viszonyaink jelen fejlődési fokán, hanem a szocialista társadalom magasabb szakaszában sem szűnik meg az egyén és a család felelőssége a gyermeknevelés és az ifjúság felnőtté válásával kapcsolatban. A hazánkban működő rendkívül széles körű bölcsődei és óvodai hálózat, a széles körű tankötelezettség és iskolai hálózat mellett is, a család egyik alapvető funkciója a gyermek és általában a felnövekvő új nemzedék érzelmi- és jellemnevelése, a társadalmi követelményeknek megfelelő új nemzedék formálása. A családi tevékenységnek ez a területe pedig a jog eszközeivel jelentősen befolyásolható, s ezért a társadalmi érdekek védelmének igénye mellett széles körű lehetőség is fennáll e családi funkció hatályosulásának büntetőjogi befolyásolására. Ebben a tekintetben azonban a büntetőjogi befolyásolás tárgya nemcsak a család, a szülői közösség, hanem általában a felnőtteknek az ifjúsággal kapcsolatos magatartása. Ez teszi érthetővé, hogy büntető törvénykönyvünk számos normája tartalmaz ide vonatkozó rendelkezéseket (az ún. ifjúság elleni büntettek csoportja).

Amikor az állam kiemelkedő fontosságot tulajdonít a házasság és a család intézményének és nagy áldozatot hoz az ifjúság fejlődésének előmozdítására, joggal elvárhatja, hogy az állampolgárok maguk is megtegyenek mindent, ami a szóbanforgó társadalmi érdekeket szolgálja. De különösen megkívánja azt, hogy tartózkodjanak az olyan magatartástól, amely káros az ifjúság szellemi, erkölcsi és testi fejlődése szempontjából. Ezért a büntető törvényhozás büntetés alá vonja mindazokat a cselekményeket, amelyek jelentősebb mértékben sértik vagy veszélyeztetik az ifjúság fejlődéséhez fűződő társadalmi érdeket. A kérdés büntetőjogi szabályozása újkeletű. Az 1878-es büntető törvénykönyv ide vonatkozó rendelkezéseket nem tartalmazott, s ezt a joghézagot a Magyar Népköztársaság korábbi jogszabályalkotása pótolta. E jogszabály alkal-

mazása során nyert gyakorlati tapasztalatok figyelembe vételével került szabályozásra az *ifjúság elleni büntett* tényállása az új büntető törvénykönyvben.

A 274. § szerint három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő az a kiskorú nevelésére, felügyeletére vagy gondozására köteles személy, aki kiskorú testi, szellemi vagy erkölcsi fejlődését súlyosan veszélyezteti. Ha súlyosabb büntett nem valósult meg, ugyanígy büntetendő az a nagykorú személy is, aki kiskorút büntett elkövetésére vagy züllött életmód folytatására rábír vagy rábírnai törekszik. Azt, hogy a veszélyeztetés mikor áll be, illetve, hogy mikor vezethető vissza a nevelő, gondozó, felügyelő kötelességszegésére vagy mulasztására (okozati összefüggés kérdése), a törvény nem határozza meg. A kiskorú jellemét, egyéniségét alakító, módosító, fejlesztő vagy gátló külső hatások, a kiskorú képességei, tulajdonságai, a nevelő, felügyelő befolyása azok a tényezők, amelyek együttes vizsgálatából vonható következtetés a veszélyeztetés fennforgása vagy fenn nem forgására. A veszélyeztetés közelebbi vagy távolabbi foka határolja el a büntettet a hasonló tényállású szabálysér; téstől. Büntetőjogi felelősség ebből a szempontból csak akkor jön létre, ha az elkövető magatartásának következtében a kiskorút testi, szellemi, erkölcsi fejlődése sérelmének közeli lehetősége fenyegeti.

Az ifjúság elleni büntett tipikusan a nevelő, gondozó, felügyeletet gyakorló személy részéről valósul meg, azonban a tapasztalat azt mutatja, hogy a kiskorú erkölcsi fejlődését kívülálló személyek is befolyásolhatják negatív irányba (pl. rendszeresen itatják, munkakerülésre, verekedésre szoktatják). A korábbi joghelyzetben az ilyen személyekkel szemben nem lehetett eljárni. Viszont az ifjúság fokozott védelme megkövetelte ezeknek a magatartásoknak a pönalizálását is. Ezért az új szabályozás az elkövetők körét nem szűkíti le a nevelésre, gondozásra, felügyeletre kötelezettekre, hanem a második fordulatban írt büntett speciális alanyaként általában a nagykorú személyt jelöli meg. E büntetti változat elkövetési magatartása a rábírás, illetve a rábírásra való törekvés mint *sui generis delictum*. A tényállás szubszidiárius jellegéből következően ha az elkövető a kiskorút sikeresen büntett elkövetésére bírta rá, és a kiskorú által elkövetett büntettet a törvény szigorúbb büntetési tétellel fenyegeti, mint az ifjúság elleni büntettet, úgy csak a súlyosabb büntetetre való felbűjtást kell a nagykorú felbűjtővel szemben megállapítani. Ellenkező esetben az ifjúság elleni büntett állapítandó meg az elkövető terhére.

A *tartási kötelezettség elmulasztásának* büntette elsődlegesen a család védelmét, illetve a kiskorúak felnevelésével kapcsolatos gazdasági alapok biztosítását szolgálja. Emellett pönalizálja általában bármely jogszabályon alapuló és végrehajtható hatósági határozatban előírt tartási kötelezettség önhibából való nemteljesítését. E büntetti tényállást ismerte már a korábbi büntetőtörvényhozás is, s azt jelentősen módosította egy 1958-ból való jogszabály. A kriminálpolitikai célkitűzés a bűncselekmény szabályozásánál, hogy a törvény az elkövetőt a büntetőjog eszközeivel is kötelezettségeinek teljesítésére szorítsa.

Ennek megfelelően a büntető törvénykönyv 275. §-a kimondja, hogy egy évig terjedő szabadságvesztéssel vagy javító-nevelő munkával büntetendő, aki jogszabályon alapuló és végrehajtható hatósági határozatban előírt tartási kötelezettségét önhibájából nem teljesíti. Ugyanúgy büntetendő az is, akit a bíróság jogerős határozattal — bár az apaság megállapítása nélkül — gyermek-tartásra kötelezett, és ezt a kötelezettséget önhibájából nem teljesíti. A büntetés három évig terjedő szabadságvesztés, ha az elkövető visszaeső, tartási kötelezettségét munkakerülő, vagy iszákos, avagy egyébként züllött életmódja miatt nem teljesítette, tartási kötelezettségének elmulasztásával a tartásra jogosítottat súlyos nélkülözésnek tette ki.

A szankció alternatív jellege biztosítja egyrészt a kellő individualizációt, másrészt pedig előmozdítja a büntetési szabályozás alapvető célkitűzését: a tartási kötelezettség teljesítését. Ezzel az alapvető célkitűzéssel kapcsolatos az a speciális rendelkezés is, mely szerint nem büntethető a tartási kötelezettség elmulasztása miatt az, aki kötelezettségének az elsőfokú ítélet meghozataláig eleget tett.

6. A magyar törvény rendszerében nem egy olyan, a törvény által a nemi erkölcs elleninek tekintett bűncselekmény is helyet kapott, amely a nemi erkölcsön keresztül támadja a család intézményét. Csak azokat emelem ki ebben a körben, amelyek családtag sérelmére elkövetve jelentenek közvetlen támadást a család intézménye ellen. Ilyen elsősorban a vérfertőzés. Erről a Btk. 282. § rendelkezik. A családvédelem szempontjából a legfontosabb az az eset, amikor az apa leányával követi el a vérfertőzést. Ezzel kapcsolatban tudni kell, hogy a magyar törvény tételes rendelkezésénél fogva minden olyan esetben, amikor más nemi erkölcs elleni bűntettet (rape, szemérem elleni erőszak, természet elleni fajtalanság, megrontás) olyan személy sérelmére követnek el, aki egyenes ágbeli rokoni kapcsolatánál fogva is az elkövető nevelésére, gondozására van bízva, nem a vérfertőzés, hanem az elkövetett nemi erkölcs elleni bűntett súlyosabban büntetendő esete valósul meg.

Közvetve függ össze a család büntetőjogi védelmével a családtervezéssel kapcsolatos szabályozás. A sale or use of contraceptive agents or devices természetesen nem büntetendő, sőt az állam egyre fokozódó erőfeszítéseket tesz ezek propagálására, hogy ezáltal a terhességmegszakítások száma csökkenthető legyen.

Ami ez utóbbi kérdést illeti, a büntetőjogi szabályozás Magyarországon nagy változásokon ment keresztül. Az 1962-ig hatályban volt 1878-as büntető törvénykönyvnek a magzatelhajtásról szóló rendelkezései szigorúan a kódex keletkezése idején uralkodó vallás erkölcsi felfogáson alapultak, melyek szerint a végszükség esetét kivéve — a terhességnek bármely okból történő megszakítása jogellenes és büntetendő magatartás. E felfogásra jellemző volt az a büntetések viszonylatában tett megkülönböztetés is, amely azt vette alapul, hogy a terhesség házasságon belüli vagy azon kívüli nemi kapcsolatnak

volt az eredménye. Ezek a büntető rendelkezések már keletkezésük idején is szembekerültek a tényleges társadalmi igényekkel, hibás kiindulási alapjuk és egyéb hiányosságaik a népi demokratikus jogfejlődés keretében tarthatatlanná váltak. Változás elsődlegesen mégsem a büntetőjogi szabályozás területén állott be, hanem az egyéb jogi aktusok és a társadalmi gyakorlat részben megkerülte, részben pedig ténylegesen hatástalanította a büntetőjogi rendelkezéseket. Ez egyrészt a latens bűnözés formájában nyilvánult meg, másrészt pedig a legális terhességmegszakítás jogi szabályozásában.

7. 1945 és 1950 között a tényleges helyzet az volt, hogy a terhesség megszakítását belgyógyász szakorvos véleménye alapján bármely szülész nőorvos legálisan elvégezhetette. Ez a legalitás a végszükségi helyzetre utaló ún. orvosi vagy terápiás indikáción alapult, jóllehet az orvosi javaslatok jelentős részben a valóságot nem firtató, formális aktusok voltak.

Az 1960-as évek elején azután a jogi szabályozás gyökeresen megváltozott és jelentősen korlátozták a terhességmegszakítás legális lehetőségét. Lényegében csak az orvosilag indokolt esetekben volt ez továbbra is megengedhető, és a szociális indikációt csak egészen kivételes esetekben ismerték el. E szabályozás társadalmi eredménye a népesedési hullám mellett az illegális abortuszok számának ugrásszerű emelkedése volt. 1956 után a kormány határozattal hatályon kívül helyezte a korábbi rendelkezéseket és jelentősen megkönnyítette a terhesség megszakításával kapcsolatos eljárást. Ma az a helyzet, hogy a terhesség megszakítása a továbbiakban is engedélyhez van kötve, és azt csak gyógyintézetben lehet, egy speciális bizottság által adott engedély alapján elvégezni. A bizottság feladata az engedélyezés mellett a felvilágosítás a megszakítás káros egészségügyi kihatásairól, továbbá a kérelmező meggyőzése minden esetben, amikor a kérelem indokolatlannak látszik. Ami lényegesebb: amennyiben a meggyőzés ellenére a kérelmező a terhesség megszakításához ragaszkodik, a bizottság az engedélyt a művi abortuszhoz megadja és azt meg nem tagadhatja. Ennek megfelelően a Btk. úgy rendelkezett, hogy nem büntethető – az egyébként büntetéssel fenyegetett – magzatelhajtás miatt az, aki a terhesség megszakítását az arra hivatott szerv által jogszabály alapján kiadott engedélynek megfelelően hajtja végre, még kevésbé természetesen az ilyen engedély birtokában magán abortuszt végeztető anya.

Tagadhatatlan, hogy a terhességmegszakítás megengedett eseteinek ilyen jogi szabályozottsága és ehhez kapcsolódva a magzatelhajtás büntetőjogi szabályozása bizonyos negatív szerepet játszik a természetes népszaporodás vonatkozásában is. Így pl. figyelemre méltó, hogy e jogi helyzet kialakulásával párhuzamosan hazánkban a természetes szaporodás aránya 1956 óta csökkenő tendenciát mutat. Nem lehet azonban ezt a jelenséget minden más tényező hatásának figyelembe vétele nélkül az adott jogi szabályozás rovására írni. A természetes népszaporodás alakulásával kapcsolatban figyelembe kell venni a népszaporodás törvényszerű tendenciáit és azok gazdasági-társadalmi feltételeit. Hazánk

ban a természetes szaporodás csökkenő tendenciája már a század elején megindult és az 1920-as években határozott formát öltött. Jóllehet ennek a jelenségnek a közvetlen társadalmi tényezői más természetűek voltak 1945 előtt, mint a népi demokratikus fejlődés keretében, mégis úgy tűnik, hogy a különböző tényezők — a háborús eseményekkel kapcsolatos népességekiesés természetes pótlása, a népesedés-politikai intézkedések stb. — hatására a világháború követő években fellépett születési hullám csak átmeneti fellendülést hozott, és a természetes népszaporodás csökkenő tendenciájával vagy legalábbis stagnálásával továbbra is számolnunk kell. A társadalmi-gazdasági előfeltételek ebben a vonatkozásban sajátosan alakítják a társadalmi tudatot: korunk családszemléletére a kis családra törekvés a jellemző. E család szemlélet kialakításában döntő szerepet játszanak a különböző társadalmi tényezők: a városiasodás, a társadalmi átrétegződés, a nők munkába állása, a műveltségi színvonal emelkedése, a gazdasági és kulturális igények fokozódása stb. A kis családra törekvés pedig óhatatlanul maga után vonja a születéskorlátozás különböző módozatainak alkalmazását, ami a jelenlegi viszonyaink között jórészt művi terhességmegszakítást jelent. Ezért továbbra is számolnunk kell a művi terhességmegszakítás magas számával, s a magzatelhajtás büntetőjogi szabályozását e jelenségre tekintettel kell alakítani.

Mindezek a körülmények azt mutatják, hogy a tiltott magzatelhajtással kapcsolatos rendelkezések nem hozhatók közvetlen összefüggésbe a népszaporodással, és a büntetőjog nem lehet a népesség-politika elsődleges eszköze. A büntetőjog nem alkalmas arra, hogy a népszaporodás menetét közvetlenül befolyásolja, ennek feltételei elsődlegesen társadalmi, gazdasági és azok által meghatározott tudati tényezőkben rejlenek.

8. Az eddigi áttekintésből kitűnően a büntetőjog a maga szankciórendszerével olyan magatartásokat pönalizál, amelyek a család *intézményével* és ennek *funkcióival* kapcsolatosak és az intézmény védelmének meg is áll: az interperszonális kapcsolatokat nem vonja szabályozási körébe. Ennek következménye a család védelmének a büntetőjog másodlagos, kiegészítő és járulékos szerepe a többi jogághoz képest. Ami az ifjúság védelmét illeti, itt a büntetőjog szerepe és funkciója több rétegű és gazdagabb.

Az ifjúság büntetőjogi védelme nem merül ki a család funkcióihoz kapcsolódó magatartások pönalizálásában, mint amilyen a tartási kötelezettség nem teljesítésének vagy az ifjúság elleni büntettnék a tiltása. Az ifjúság büntetőjogi védelmét a büntetőjog a fiatalkorúak büntetőjogi felelősségét szabályozó egész önálló fejezetével látja el elsősorban. A fiatalkorúak különleges büntetőjogi felelősségének elve és a fiatalkorúak különleges büntetőjogi kezelése kialakította a fiatalkorúak büntetőjogát. Ez a büntetőjog abban különbözik a felnőttkorúakra érvényes büntetőjogi materiától, hogy nem a generális és speciális prevenció egységének elvéből indul ki, hanem a speciális prevenció elsődlegességének elvéből. Ebből következik a büntetőjogi szankció-

rendszer olyan átépítése, amelynek vezéreszméje a felelősségre nevelés és amely szankciórendszer elsősorban pedagógiai büntetéseket (a hagyományos büntetőjogi büntetésekkel szemben úgynevezett nevelő intézkedéseket) alkalmaz, a hagyományos büntetőjogi szankció alkalmazását pedig mind az alkalmazás lehetőségeit, mind súlyosságát illetően jelentősen korlátozza. A pedagógiai büntetések alkalmazásának, a büntetőjogi felelősség enyhítésének, bizonyos büntetések alkalmazási tilalmának értelme és célja a fiatakorúak védelme és szocializálódásának a büntetőjog eszközeivel való elősegítése. A fiatakorúak büntetőjoga abból indul ki, hogy a fiatakorúak mint a gyermekkort elhagyó és felnőtté érő új generáció, életkori sajátosságaiból és sajátos átmeneti társadalmi helyzetéből kifolyólag védelmet és támogatást kívánnak még akkor is, amikor a szocializálódási folyamat hiányosságára visszavezethetően bűnöző magatartást tanúsítanak. Hazánkban történelmileg a fiatakorúak büntetőjoga volt az inspirálója a gyermek- és ifjúságvédelem intézményes bevezetésének és egyébként hazánk az első között valósította meg a fiatakorúak bíróságának és külön eljárásának rendszerét. Ma úgy szokás értékelni a fiatakorúak büntetőjogát, mint a gyermek- és ifjúságvédelem szankciós zárókövét. A gyermek- és ifjúságvédelem rendszerének alapja egy külön ifjúsági törvény, valamint számos egyéb igazgatási jellegű jogszabály, amelyek együttesen szervezettel, a gyermek- és ifjúságvédelem széles körű intézményhálózatának eljárását szabályozva letéteményesei az ország ifjúságpolitikájának. A gyermek- és ifjúságvédelem vezérkara a helyi tanácsok oktatási- és gyámügyi osztálya. Ezek a helyi tanácsi szervek szakképzett személyzettel, pályaválasztási állomásokkal, pedagógiai tanácsadó szolgálattal, ideggondozó és pszichoterapeutikus egészségügyi intézetekkel rendelkeznek. A környezetükben veszélyeztetett gyermekek esetén lehetőség van az állami gondozásbavétel elrendelésére. Erre a célra – a pedagógiai környezet állandóságának biztosítása érdekében – több gyermekváros működik. A gyermekvárosok a csecsemőkortól az érettségiig minden korcsoport iskolázására és gondozására szolgáló pedagógiai intézménykomplexumok.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a gyermek- és ifjúságvédelem rendszere a fiatal nemzedék szocializálódásának normális feltételeiről gondoskodik, ha ennek biztosítására a fiatakorúak közvetlen környezete nem képes önhibájából vagy önhibáján kívül. A fiatakorúak büntetőjoga pedig a szocializálódási folyamat hibáinak vagy hiányosságainak korrekciójára szolgáló intézményrendszer.

*

A francia referátumot *Georges Uzan*, a Párisi fiatakorúak bíróságának bírója tartotta. Előadása elsősorban a *fiatakorúak védelmének kérdéseit* érintette és a családvédelem problémáit csak ennek kapcsán elemezte. A problematika az áldozat-gyermek védelmétől a büntetett gyermek különleges kezeléséig terjed. Ennek kapcsán áttekintést adott azokról a büntető rendelkezésekről, amelyek védik a gyermekeket és fiatakorúakat létükben, testi és szellemi integritásukban, pónalizálják a gyermekek morális megrontását, és végül

azokról a büntetettekről, amelyek a gyermek családi helyzetét, nevelését és szakmai képzését veszélyeztetik. Ezek a rendelkezések a gyermeket mint büntettek áldozatát védik. A büntettes gyermekek védelméről és a büntetőjog ezzel kapcsolatos fejlődéséről szolt az előadás további része.

Kezetben a fiatalkorúság csak a büntetés enyhítésének kedvezményét vonta maga után, majd az erkölcsi belátás intézményének bevezetése a beszámíthatóság tekintetében vette át a védelmi funkciót, azzal a paradox következménnyel, hogy a legintelligensebb fiatalkorúak nem estek a büntetőjogi védelem alá. Ezt követően — a pszichológia, fejlődéslelektan és pedagógia hatására — kialakul a teljesen individualizált kezelés elve, mely a büntetések természetét is átforgálja és nevelő büntetésekévé teszi.

A francia törvényhozás története azt mutatja, hogy a büntettes fiatalkorúak „inadaptált fiatalkorúakként” való kezelése az egyén-környezet kérdéseit úgy oldotta meg, hogy megszűnt a felelősség és bűnösség hagyományosan központi szerepe és az egyén felelősségét áthárították a környezetre. Ennek konkrét megjelenéseként a bírói intervenció alapja kizárólag a személyiségvizsgálat eredménye és a környezetvizsgálat a védelem és reszocializáció érdekében. A reedukáció így általános szabállyá, a büntetés pedig kivétellé válik. Az eljárás szabályai is jelentősen megváltoznak: a cél határozza meg az eszközöket, melyek az adott esetben elvesztik hagyományos ünneplősségüket és formalizmusukat, hogy helyet adjanak a büntettes és a bíró közti dialógusnak. A fiatalkorúak büntetőjoga ma megszűnt represszív büntetőjog lenni és inkább a fiatalkorúak jogának nevezhetnének, mely büntető, átnevelő, adminisztratív és családjogi rendelkezéseket és normákat foglal magában. A büntetőjog ilyen átalakulását egészítette ki a Code Civil családjogi rendelkezése, amely bírói beavatkozást és preventív intézkedéseket ír elő abban az esetben, amikor a gyermek egészsége, biztonsága, erkölcsi fejlődése veszélybe kerül. Ilyen esetben pedagógiai segítséget kell nyújtani és elrendelni. A család-bíróságok intézménye így válik lételeményesévé a gyermekvédelem preventív intézkedéseinek és egészíti ki a fiatalkorúak bíróságainak a már büntettes gyermekekre vonatkozó funkcióját. Családvédelem a prevencióban és társadalmi-pedagógiai akció a büntetőjogban — íme ez a francia jog mai szisztémája.

A reedukáció érdekében foganatosított pedagógiai akció — hangsúlyozta az előadó — nem egyszerűen pszicho-pedagógiai kérdés, amely csak a büntettes gyermek környezetének és személyiségének viszonyát érinti, amely csak az elszigetelt egyént érinti. A társadalmi-bírói beavatkozás és reedukáció egyúttal politikai-társadalmi probléma is. A jog itt nem irányíthatja a pedagógiai akciót, de nem is mehet bele pedagógiai kalandokba és kísérletekbe. A rend fenntartása és a reedukáció megmarad ellentmondásos pólusnak. Ez az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha az átnevelésnél a rend érdekében megnyerjük az érintett fiatalkorúak együttműködését, részvételét saját érdekeik és jövőjük konstruktív újjáépítésében. Az ellentmondás feloldása igen nehéz, mert egyrészt sokan vannak, akik a fiatalkori bűnözés növekedése láttán anerepressziót sürgetik, másrészt sokan vannak, akik minden társadalmi kényszert ki akarnak küszöbölni a pedagógiai akcióból és a be nem avatkozás alapján állnak. Ez a mai francia jog legnagyobb dilemmája: nem lehet annyira engedékeny, hogy a fiatalok ne ismerhessék fel éppen a jogi intervenció hatására a felelősséget és magatartásuk korlátait. Ez mutatkozik meg az alkalmazott intézkedésekben is. Míg 1960-ban csak a fiatalkorúak 20%-át sújtották büntetéssel, addig 1969-ben már 26,5%-át. A bírói védelem és a büntetőjogi védelem elvezethet a jog lényegének — a kényszernek — olyan felszámolásához, ami érthetővé teszi egyes országok kísérletét arra, hogy a bírói-büntetőjogi út helyett adminisztratív-biztonsági utat válasszanak a gyermek- és ifjúságvédelem funkciójának ellátására.

*

Georges Uzan referátuma kapcsán a fiatalkorúak büntetőjogának értelmezése körül bontakozott ki vita. A vitában Cséka Ervin, a Legfelsőbb Bíróság bírása a felelősség büntetőjogban játszott központi szerepét hangsúlyozta. Szabó András a reedukáció és a felelősség elválaszthatatlanságára mutatott rá, hangsúlyozva, hogy a felelősség-revonás lehet csak az alapja egy helytelen irányba megindult személyiségfejlődés korrígálásának. A francia küldöttség tagjai kiegészítő információkat kértek a fiatalkori bűnözés alakulásáról, tendenciájáról, a fiatal korosztályok öngyilkosságairól és a kábítószeréveletről. A feltett kérdésekre Szabó András adta meg a választ, ismertette a vonatkozó statisztikai adatokat és azok kriminológiai értelmezését.

SZABÓ IMRE: ZÁRSZÓ

Bizonyára kedves francia vendégeink is egyetértenek velünk abban, hogy a harmadik francia—magyar jogásznapiok — társadalmi jelentőségükön túl tudományosan is eredményesek voltak. Mindenek felett módot adtak arra, hogy jobban megismerjük egymás jogrendszerét és jogéletét, illetőleg annak egy szektorát; ha fel is tesszük a kérdést, hogy vajon sikerült-e megértetnünk magunkat partnereinkkel, s e tekintetben esetleg önkritikával is élünk, mégis azt merjük mondani, hogy találkozásunk egészében sikeres volt, és sikeres volt már magának a tárgynak a megválasztása is.

Anélkül, hogy bármiféle összefoglalót kívánnék adni a tudományos eredményekről, szabad legyen néhány megjegyzést fűznöm a lezajlott eszmecserehez.

Nagy érdeklődéssel követtük Mme Gobert igen tanulságos expozéját, s értékeljük azt a képet, amelyet a francia családjogról, ennek körében annak legújabb változásairól is adott. Hasonló változások lezajlottak már a magyar családjogban is, ez azonban jogfejlődésünk egy korábbi időszakában történt. Mellőzzük most annak a kérdésnek az eldöntését, hogy vajon ennek az egész problematikának végeredményben a házasságot vagy a családot kell-e közép-pontba állítania; számomra mindenesetre úgy tűnik, hogy ezek szorosan összefüggő olyan fogalmak, amelyek éppen egymáshoz viszonyítva, kapcsolatukban kapnak társadalmi és jogi tartalmat és értelmet.

Laubadère professzor kiváló referátuma bizonyos nehézséget jelzett számunkra. Mindenekelőtt konstatálhattuk, hogy fokozatosan elfelejtjük a „közjog” fogalmát, legalább is annak klasszikus értelmében. Számunkra létezik az alkotmányjog, az államigazgatási jog, — de már a munkajogot, a családjogot, a társadalombiztosítást illetően nem tesszük fel kérdést, hogy vajon mindez magánjog-e vagy közjog, illetőleg mennyiben az egyik és mennyiben a másik?

Ez talán a jogi gondolkodás mély átalakulásának egyik jele — olyan átalakulásé, amely más módon ugyan, de Önöknél is észlelhető. Bár ilyenképpen már az ennek a problémakörnek kereteiben tárgyalt kérdések maguk is némileg divergáltak, mégis úgy hiszem, hogy a kölcsönös tájékoztatás és a nézetek cseréje igen hasznos volt.

Mr. Uzan referátumával roppant érdekesen és igen világos módon mutatta ki azt a (bár viszonylagos) egységet, amely a gyermeket illető kérdések polgári jogi és büntetőjogi oldala között egy bizonyos szinten fennáll; olyan egység ez, amelyet jogi-szervezetileg Önöknél az egységes „Chambres de la famille”-ok fejeznek ki. Ez szerintem jelzi, hogy bizonyos viszonyok társadalmi egysége e viszonyok jogi-technikai rendezése felett áll — és talán felette kell is, hogy álljon; társadalmi tartalmuk egységes, de ugyanakkor megosztottak jogi tükröződésükben. Ezt nagyon érdekes elméleti értékű tételnek tartom. Bár Mr. Uzan is utalt arra, hogy a kérdést nem azonos módon közelítjük meg, mégis úgy tűnik, hogy a problematika összehangolására irányuló erőfeszítés mindkét részről érezhető volt.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Helle Mária

A kézirat nyomdába érkezett: 1972. VIII. 16. — Terjedelem: 23.45 (A/5)

73.74002 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

TARTALOMJEGYZÉK

Összehasonlító módszerek a társadalomtudományban	173
<i>Sötér István</i> : Az összehasonlító módszer az irodalomtudományban	173
<i>Eörsi Gyula</i> : A komparatív módszer a jogtudományokban	180
<i>Ránki György</i> : Az összehasonlító történetírás problémái	189
A közigazgatás fejlesztésének komplex tudományos vizsgálata. Tervtanulmány ..	207
A szocialista vállalat. Tervtanulmány	225
Gazdaságpolitikánk tapasztalatai, javaslatok továbbfejlesztésére. Tervtanulmány	239
Középtávú világgazdasági prognózis. Tervtanulmány.....	259
<i>Peschka Vilmos</i> : A jogelmélet fejlődése Magyarországon a II. világháború után	267
<i>Domé Györgyné</i> : A termelőszövetkezeti társulások jelenlegi helyzete és problémái	275
<i>Bokorné, Szegő Hanna</i> : A nemzetközi szervezetek szerepe az egyetemes jellegű nemzetközi szerződések létrehozásában	287
<i>Sárközy Tamás</i> : A beruházási szerződéses rendszer elvi kérdéseiről.....	323
<i>Gyenis János—Tóth A. Ernő</i> : Az egyéni parasztgazdaságok helyzete és perspektívái Franciaországban	361
<i>Máthé Gábor</i> : Jogtörténeti (közigazgatástörténeti) konferencia	379
A család védelmének és megszilárdításának jogi lehetőségei a francia—magyar jogásznapok napirendjén	387

Megjelent: 1973. III. 15.